

ЈУХОРСКИ ЗАПИС

ЛЕВАЧ

ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК

СВОЈНОВО - КРУШЕВАЦ

2023

ЕДИЦИЈА
ЈУХОРСКИ ЗАПИС

ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК

ЛЕВАЧ

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ КРУШЕВАЦ
УДРУЖЕЊЕ ЗА КУЛТУРУ И УМЕТНОСТ ЛОГОС СВОЈНОВО

За издавача

Ненад Соколовић
Ненад Васковић

Уредници

проф. др Голуб Јашовић
проф. др Предраг Драгојевић
др Ивица Тодоровић, научни саветник
др Иван Бецић, виши научни сарадник
др Мирослав Поповић, научни сарадник

Уређивачки одбор

др Дмитар Атанасов, др Ивица Тодоровић, научни саветник, проф. др Голуб Јашовић, проф. др Предраг Драгојевић, др Бранко Надовеза, научни саветник, Ph.D. Burcu Ozbay, Yeditepe University, проф. др Радован Радовановић, др Константин Рахно старшиј научовий співробіник, Ph.D. Ali Serdar Mete, Yeditepe University, проф. др Дејан Дашић, др Иван Бецић, виши научни сарадник, др Мирослав Поповић, научни сарадник, др Љубиша Васиљевић, музејски саветник, др Милош Тошић, мр Небојша Ђокић, Ненад Соколовић, Оливера Думић, Мр Методије (Марковић), Мср Марија Савић, Ненад Васковић.

Стручни редактори

Оливера Думић
Никола Миловић

Адреса издавача
Историјски архив Крушевац, Мајке Југовића 6, 37000 Крушевац

ISBN 978-86-80836-65-2

Тираж: 200 примерака

Штампа: SaTClP doo, Врњачка Бања

ЕДИЦИЈА
ЈУХОРСКИ ЗАПИС

ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК

ЛЕВАЧ

СВОЈНОВО - КРУШЕВАЦ
2023

THEMATIC COLLECTION OF PAPERS

LEVAČ

EDITORS

PhD Golub Jašović, prof
PhD Ivica Todorović, prof
PhD Predrag Dragojević, prof
PhD Ivan Becić
PhD Miroslav Popović

САДРЖАЈ

ЛЕВАЧ	9
Небојша Ђокић, Оливера Думић МАНАСТИР ЉУБОСТИЊА У КЊАЖЕВИНИ И КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ	11
Бојан Томић ЗАНИМАЊА СТАНОВНИКА ТЕМНИЋА И ЛЕВЧА ТОКОМ СРЕДЊЕГ ВЕКА	47
Бојан Маринковић ДАНИ ИСТОРИЈЕ И КУЛТУРЕ ТЕМНИЋА И ЛЕВЧА	51
Мирослав М. Поповић ОДАБРАНА КРИВИЧНА ДЕЛА И ГРАЂАНСКИ СПОРОВИ ИЗ ЈАГОДИНСКЕ НАХИЈЕ/ОКРУГА У ДРУШТВЕНОМ КОНТЕКСТУ (1821–1839)	59
Ђорђе С. Петковић, Владан Ђ. Петковић 41 ДОКУМЕНАТ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ БАЧИНСКЕ С КРАЈА XIX ВЕКА	67
Nejdet Gök, Kürşad U. Akınar, AN ANALYSIS AND COMPARISON OF FERMÂN AND BERÂT IN OTTOMAN DIPLOMATICS	81
АРХЕОЛОГИЈА	89
Љубиша Васиљевић ЧЛАНЦИ ПОСВЕЋЕНИ ИСТРАЖИВАЊИМА НА ПРОСТОРУ ОПШТИНЕ ПАРАЋИН ПУБЛИКОВАНИ У АРХЕОЛОШКОМ ПРЕГЛЕДУ	91
Марија Савић, Небојша Ђокић ПРИЛОГ КЛАСИФИКАЦИЈИ ПОЗНО АНТИЧКИХ УТВРЂЕЊА	95
Срећко В. Живановић, Јован В. Ђајић, Кристина Д. Живковић ПРИМЕНА ТЕРЕСТРИЧКОГ ФОТОГРАМЕТРИЈСКОГ ПРИНЦИПА У ПРОЦЕСУ ЧУВАЊА, ДОКУМЕНТОВАЊА И ПРЕЗЕНТОВАЊА КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА	99
ИСТОРИЈА	111
Оливера Думић ПАЛАНКА ПАРАЋИН	113
Раде Бракочевић ПЕТАР АЗАНАЦ КОМИТСКИ ЧЕТОВОЂА – ВОЈВОДА У ДОКУМЕНТИМА, СЈЕЋАЊИМА, ПРИЧИ, ПЈЕСМИ И АНЕГДОТИ	123
Зоран В. Лакић НАРОДНЕ ИГРЕ И ПЈЕСМЕ БЕНКОВАЧКОГ КРАЈА	145
Burcu Özbay, Ali Serdar Mete AN ASSESSMENT ON THE ARMAMENT OF THE BALKAN ARMIES AND THE PRECAUTIONS TAKEN BY THE OTTOMAN EMPIRE	151
Срђан Тодоров ЈИРИЧЕКОВА ЛИНИЈА И ШОПСКИ ГОВОРИ У СРБИЈИ	169
Небојша Ђокић ФРАНЦУСКА ЕСКАДРИЛА У СРБИЈИ 1915.ГОДИНЕ	187
Зоран Вучић ВАРИЈАНТЕ ПЕСМЕ „ДИЈОБА ЈАКШИЋА“ ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ГРЕХА У ВУКОВОЈ ЗБИРЦИ, БОГИШИЋЕВОМ ЗБОРНИКУ И ЕРЛАНГЕНСКОМ РУКОПИСУ	215
Катарина Вучић ОСВРТ НА ИГЊАТОВИЋЕВО ПРОМИШЉАЊЕ ИСТОРИЈЕ	223
Ђорђе С. Петковић ПОВОДОМ 190 ГОДИНА ОД ПРИПАЈАЊА СРБИЈИ ТЗВ. ОТРГНУТИХ НАХИЈА, С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЈЕДНУ ОД ЊИХ (КРУШЕВАЧКИ КРАЈ)	233

ЕТНОЛОГИЈА	247
Александра Павићевић, Ивица Тодоровић ВЕРА, ИДЕНТИТЕТ, ТРАДИЦИЈА – ЕТНОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ПРИЈЕПОЉА И ОКОЛИНЕ: ПРЕЛИМИНАРНИ РЕЗУЛТАТИ И МЕТОДОЛОШКЕ НЕДОУМИЦЕ	249
Костјантин Рахно ДАХ БУДИНКУ У ПОХОВАЉНИХ I ПОМИНАЉНИХ ОБРЈАДАХ ТА ЗВИЧАЈАХ	255
Јована С. Мићић ЛЕКСИКА ЗА ИМЕНОВАЊЕ НАРОДНЕ НОШЊЕ СЕЛА СУШИЦЕ КОД ГРАЧАНИЦЕ	271
ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ	277
Игњатије Урош Ђорђевић ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ ИКОНОСТАСА КАТЕДРАЛНОГ ХРАМА СВЕТЕ ВАРВАРЕ КОД НОВОГ ПАЗАРА	279
Уна Радовић МАНАСТИР СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ У ГАБРОВЦУ КОД НИША	283
Сестринство Манастира Светог Првомученика и Архиђакона Стефана код Врања ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ МАНАСТИРА СВЕТОГ ПРВОМУЧЕНИКА И АРХИЂАКОНА СТЕФАНА КОД ВРАЊА – ОБНОВА МАНАСТИРА У 19. ВЕКУ И ЊЕН ЗНАЧАЈ	293
Игњатије Урош Ђорђевић ОЛТАРСКА ПРЕГРАДА СОПОЋАНСКОГ ПАРАКЛИСА СВЕТОГ НИКОЛЕ	303
ТЕМНИЋКИ НАТПИС	309
Valentina Popović УПОТРЕБА FRANCUSKIH REČI U SRPSKOM JEZIKU	311
Голуб М. Јашовић ИМЕНА У РОМАНУ ПЕТЕРА ХАНДКЕА МОРАВСКА НОЋ	315
Ђорђе Петковић ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ У ПРОВИНЦИЈИ: ПРОФЕСОР ТОПЛИЦА СИМИЋ У ВАРВАРИНУ	331
Јована С. Мићић, Анђела Д. Делевић ЛИЧНИ НАДИМЦИ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ	341
ИСТОРИЈА ЦРКВЕ	347
Небојша Ђокић ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ВРАЊАНСКИХ ЦРКАВА ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА	349
ГРАЂА	385
Љубиша Младеновић, Никола Тошић Малешевић, Славиша Јевтић СЕЂАЊА И КАЗИВАЊА СТАНОВНИКА СЕЛА ВРМЦА КОД СОКОБАЊЕ О РАТОВИМА ВОЂЕНИМ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА	387
Никола Тошић Малешевић „МОЈ ЖИВОТНИ ПУТ“ – СЈЕЂАЊА МИРКА ТОШИЋА (1921–2009) ИЗ СЕЛА БОЧАЦ КОД БАЊАЛУКЕ НА ВРИЈЕМЕ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА	425

THE CONTENT

LEVAČ	9
Nebojša Đokić, Olivera Dumić MONASTERY OF LJUBOSTINJA IN THE PRINCIPLE AND KINGDOM OF SERBIA	11
Bojan Tomić OCCUPATIONS OF THE RESIDENTS OF TEMINIĆ AND LEVAČ DURING THE MIDDLE AGES	47
Bojan Marinković DAYS OF HISTORY AND CULTURE OF TEMNIĆ AND LEVČA	51
Miroslav Popović SELECTED CRIMINAL OFFENSES AND CIVIL DISPUTES FROM JAGODINA NAHIYE/COUNTY IN SOCIAL CONTEXT (1821–1839)	59
Dorđe Petković, Vladimir Petković 41 DOCUMENTS FROM THE BAČINA ELEMENTARY SCHOOL FROM THE END OF THE 19TH CENTURY	67
Nejdet Gök, Kürşad U. Akpınar AN ANALYSIS AND COMPARISON OF BERÂT AND FERMÂN IN OTTOMAN DIPLOMATICS	81
ARCHEOLOGY	89
Ljubiša Vasiljević ARTICLES DEDICATED TO RESEARCH IN PARAČIN MUNICIPALITY PUBLISHED IN ARCHAEOLOGICAL REVIEW	91
Marija Savić, Nebojša Đokić APPENDIX TO THE CLASSIFICATION OF LATE ANTIQUE FORTIFICATIONS	95
Srećko V. Živanović, Jovan V. Đajić, Kristina D. Živković APPLICATION OF TERRESTRIAL PHOTOGRAMMETRIC PRINCIPLE IN THE PROCESS OF PRESERVING, DOCUMENTING AND PRESENTING CULTURAL HERITAGE	99
HISTORY	111
Olivera Đokić PARAKIN PALANKASI	113
Rade Brakočević PETAR AZANAC COMMANDER OF THE REBEL COMPANY IN DOCUMENTS, MEMORIES, STORIES, SONGS AND ANEGDOTES	123
Zoran V. Lakić FOLK DANCES AND SONGS OF THE BENKOVAC REGION	145
Burcu Özbay, Ali Serdar Mete AN ASSESSMENT ON THE ARMAMENT OF THE BALKAN ARMIES AND THE PRECAUTIONS TAKEN BY THE OTTOMAN EMPIRE	151
Srđan Todorov JIRIČEK'S LINE AND SHOPIAN DIALECTS IN SERBIA	169
Nebojša Đokić FRENCH AIR FLOTILLA IN SERBIA IN 1915	187
Zoran Vučić VARIANTS OF THE POEM "DIJOBA JAKŠIĆA" FROM THE PERSPECTIVE OF SIN IN VUK'S COLLECTION, BOGIŠIĆ'S COLLECTION AND ERLANGEN MANUSCRIPT	215

Katarina Vučić
REVIEW OF IGNJATOVIĆ THINKING HISTORY 223

Dorđe Petković
ON THE OCCASION OF THE 190TH ANNIVERSARY OF THE JOINING OF THE SIX SO-CALLED
OF TORN NACHES, WITH SPECIAL REFERENCE TO ONE OF THEM - KRUSEVAC REGION 233

ETHNOLOGY 247

Aleksandra Pavićević, Ivica Todorović
FAITH, IDENTITY, TRADITION – ETHNOLOGICAL RESEARCHES OF PRIJEPOLJE AND
ITS SURROUNDING:PRELIMINARY RESULTS AND METHODOLOGICAL PERPLEXITIES 249

Konstantin Rahno
“NEZHATYNA NIVA”: THE LEGEND ABOUT THE FOUNDING
OF THE CITY OF NIZHAYN AND ITS ORIGINS 255

Jovana S. Micić
VOCABULARY FOR NAMING THE FOLK COSTUME OF THE VILLAGE OF SUŠICE NEAR GRAČANICA 271

ART HISTORY 277

Ignjatije Uroš Djordjević
CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF THE ICONOSTASIS
OF THE CATHEDRAL CHURCH OF SAINT BARBARA NEARBY NOVI PAZAR 279

Una Radović
GABROVAC MONASTERY NEAR NIŠ 283

Sisterhood of the Monastery of the Holy Protomartyr and Archdeacon Stephen near Vranje
CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE MONASTERY
OF THE HOLY PROMARTYR AND ARCHDEACON STEPHEN NEAR VRANJE
– THE RENOVATION OF THE MONASTERY IN THE 19TH CENTURY AND ITS SIGNIFICANCE 293

Ignjatije Uroš Djordjević
ALTAR PARTITION OF SAINT NIKOLA'S CHAPEL OF SOPOČANI 303

TEMNIĆ INSCRIPTION 309

Valentina Popović
USE OF FRENCH WORDS IN THE SERBIAN LANGUAGE 311

Golub Jašović
SYSTEM OF ONYMS IN PETER HANDKE'S NOVEL THE MORAVIAN NIGHT 315

Dorđe Petković
INTELLECTUAL IN THE PROVINCE: PROFESSOR TOPLICA SIMIĆ,
LITERARY AND PUBLICIST, IN VARVARIN 331

Jovana S. Micić, Anđela D. Delević
PERSONAL NICKNAMES IN KOSOVO MITROVICA 341

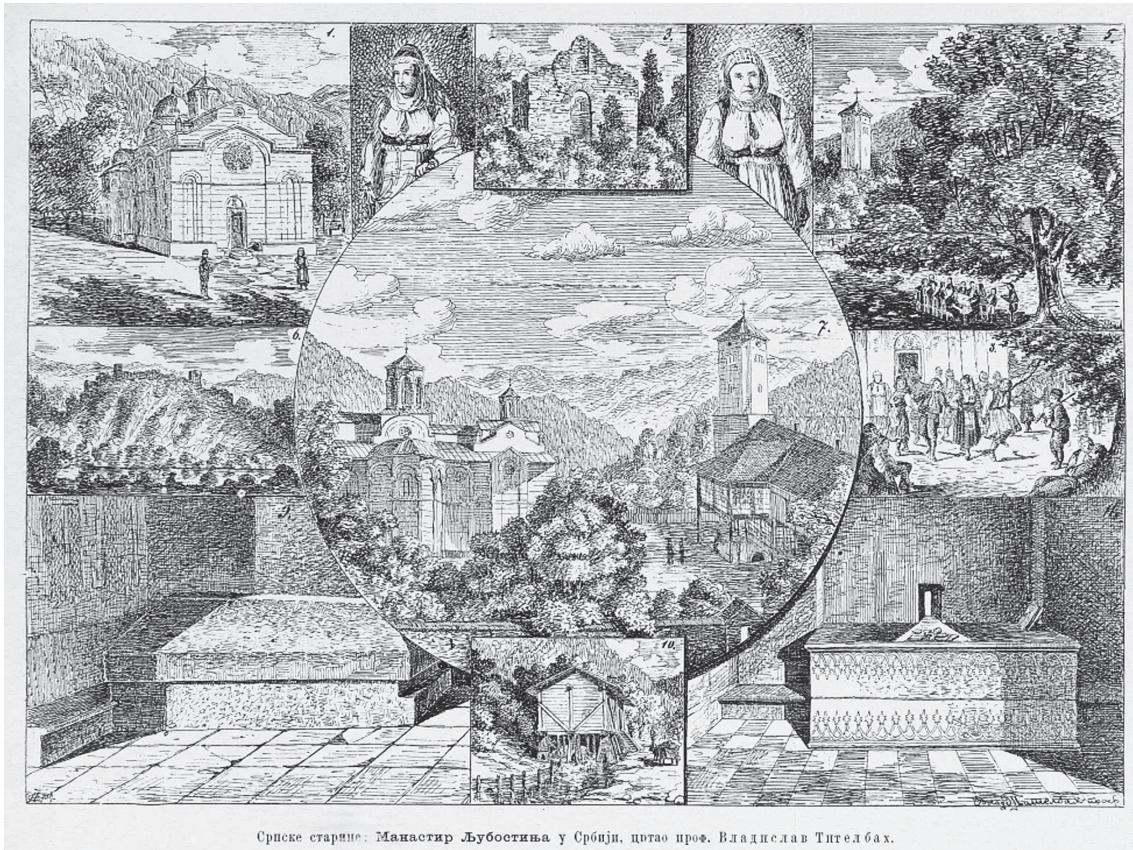
CHURCH HISTORY 347

Nebojša Đokić
A CONTRIBUTION TO THE HISTORY
OF THE CHURCHES OF VRANJE UNTIL THE SECOND WORLD WAR 349

SOURCES 385

Ljubiša Mladenović, Nikola Tošić Malešević, Slaviša Jevtić
MEMORIES AND STATEMENTS OF THE RESIDENTS OF THE VILLAGE OF VRMDŽA NEAR
SOKOBANJE ON THE WARS FIGHTED IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY 387

Nikola Tošić Malešević
“MY LIFE'S PATH” - MEMORIES OF MIRKO TOŠIĆ (1921–2009)
FROM THE VILLAGE OF BOČAC NEAR BANJALUKA DURING THE SECOND WORLD WAR 425

Српске старине: Манастир Љубостиња у Србији, цртао проф. Владислав Тителбах.

ДЕЧАЧ

Небојша Ђокић*
Српски научни центар, Београд

Оливера Думић,
Српски научни центар, Београд

МОНАСТИР ЉУБОСТИЊА У КЊАЖЕВИНИ И КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

Апстракт: У тексту се даје историја манастира Љубостиње у књажевини и краљевини Србији. Детаљније су обрађени до сада мање познати догађаји из тог периода. Показано је да манастир није озбиљније страдао 1813. године као и да је био омиљен међу српским митрополитима у време прве владе књаза Милоша. Дате су и биографије готово свих старешина манастира од краја XVIII века до Првог светског рата.

Кључне речи: манастир Љубостиња, Татарна, Призрака, Самар, Камађоре, Мелетије Марковић, Јоаникије Мачужић, Викентије Јовановић, Арсеније Стефановић, Макарије Милојевић – Лапчевић

О манастиру Љубостињи постоји огромна литература али она је у потпуности посвећена или само почецима самог манастира или проблемима архитектуре и живописа.¹ Историја манастира у књажевини

* ndjokic05@gmail.com

1 О историји овог манастира у средњем веку видети у: G. Millet-a, *L'ancien art serbe, Les églises*, Paris 1919, 176; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 138; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 177; *Споменици културе НРС*, Београд 1951, 153, А. Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 235; *Археолошки споменици*

и краљевији Србији је слабо обрађена.² Овај рад представља мали допринос историји овог манастира од пада деспотовине па до

и налазишти у Србији - Централна Србија, САН, Београд 1956, 119; Р. Николића, *Лазарица и Љубостиња*, Београд, 1953. С. Ђурић, *Љубостиња – црква Успења Богородичиног*, Београд 1985.

2 Нешто детаљније је обрађена само у нашим радовима: О. Думић, Н. Ђокић, *Прилог историји манастира Љубостиње*, Гласник СПЦ бр. 3 за 2013, Београд 2013, 104 – 122; Небојша Ђокић, „Манастир Љубостиња од пада под османску власт до Првог светског рата“, у: *Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба*, Трстеник 2014, 139 – 178.

Левач

првог светског рата.

Манастир Љубостиња се налази између две реке Љубостињске и Самара. Источно од олтара уздиже се брдо Ивор које се спушта од брда Самара. Северо-источно од манастира се простире брдо Камађоре а на западу Татарна. На Татарни више Грабовца налазе се рушевине “Јерининог града” док се испод Камађоре нешто изнад манастира налазе рушевине једне цркве о којој не постоје историјски подаци. Љубостињска река извире испод Самара на два сата хода од манастира где се многе речице у исту реку сучију. Ова река никада не пресушује, шта више на пролеће и у јесен је врло богата водом. Када је Веселић 1862. године обишао манастир на Љубостињској реци је било чак 8 манастирских воденица и још неколико других и све су оне непрекидно млеле па су чак манастирске воденице биле главни извор прихода манастира. Јужно од манастира је брдо Ветрник за које постоји предање да је тако добило име јер су на њему и у прастара времена биле ветрењаче. На падинама Ветерника одмах са друге стране од манастира налазе се остаци неке старе цркве које народ зове “црквица”.³

Вратимо се мало Љубостинској реци (Самарица). Извире под планином Самаром, (на међи тадашњих Крагујевачког и Јагодинског округа) па с тога се зове и Самарица или Самарска река. Тече ка југу и од Самара па до утока у Љубостинску реку утичу са обе стране ове воде редом : Гор. Јасички Ливадски, Доњ. Јасички, Јазбински поток, Змај вода, Николин пот, Судински поток, Дрењачки, Јелачка, река, Орнице, м. Јелачки пот, Кесегски, Од Крстате букве, Јарма, Дубичка река, Сушица, Мутник и Татаран. Што се назива главне реке тиче, до састава с Јармом зове се само Самарица или Самарска река, одатле се почне звати и Јарма, а од састава с Дубичком реком и у близини Манастира Љубостиње, зове се највише Љубостињска река. Љубостинска река протиче поред манастира Љубостиње, па се и по њему зове, и утиче код села Грабовца а одмах испод Трстеника (Осаонице) у леву обалу Мораве. Дужина Љубостинске реке је око 15 километара. Долина јој је уска и планинске природе, као и цео слив (басен). Слив јој је разгранат у виду правоугаоника. При Љубостинској реци су села: Лободер, Планиница, Љубостињски Прњавор и

3 Рушевине обе цркве као и Јеринин град спомиње и Веселић. Јосиф Веселић, *Опис манастира у Србији, част I*, Београд 1867, 96

Грабовца, при Јарми је Рајинац, а при Дубичкој реци Горњи и Доњи Дубич и већи део сеља Шљивице.⁴

У Љубостињу се купи сабор на Св. Стевана (2/15. августа). Храм јој је велика Госпођа (15/28. августа).⁵ Међутим, као што ћемо даље видети раније је постојао још један сабор при манастиру и то у пролеће.

Ради континуитета приче кренућемо од Кочине крајине и учешћу љубостињских монаха у том последњем аустријско – османском рату.

Време Кочине крајине

Манастир Љубостиња је у годинама пред Кочину крајину био појушћи. Тако захваљујући запису на једном апостолу знамо да је та књига 1782. године припадала манастиру Љубостињи. У истој књизи се спомиње и да је након те године Љубостиња опљачкана и поплаћена а да је доста људи одведено у ропство. Том приликом је Апостол дошао у руке новопазарских муслимана од којих је откупио поп Стојан Добрињац и поклонио манастиру Црна Река.⁶

Занимљиво је да су главни аустријски сарадници у Србији били свештеници, и мирски и монаси, при чему су се веома често излагали опасности да буду откривени и компримитовани. У сваком случају, аустријски агенти су се најрадије и са највише поверења обраћали управо њима. Тако су аустријски картографи који су проучавали Србију ишли под заштитом свештенства.⁷ Калуђерима је било најлакше да по манастирима скривају аустријске официре и да их проводе кроз земљу. Тако је игуман манастира Горњака, Исаија Стевановић, 1784. године скривао у свом манастиру два аустријска инжињеријска официра.

4 Јован Мишковић, *Кратки опис Јагодинског округа*, Гласник СУД 64, Београд 1885, 203; Јован Мишковић, *Топографски речник Јагодинског округа*, Гласник СУД 61, Београд 1885, 116.

5 М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД књ. IV, Београд, 1867, 45

6 Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи књ.5*, Сремски Карловци 1925, бр. 8585, 8681 – 83

7 Међусвештенством први сепове заоса Аустријанцима јереј Јевтимије Петровић из Пореча који је још 1774. г. ступио у везу са Маховцем који је тада био на служби у Брзаској, Оградини и Пожежени. Драг. М. Павловић, *Србија за време последњег Аустријско-турског рата (1788-1791)*, Београд, 1910, 9

Исте године, игуман манастира Раванице Вићентије Јовановић и игуман манастира Св. Николе “на српској Морави” Дедић обавезали су се да проведу кроз Србију два аустријска официра, преобучена у њихове слуге, а што и није било особито тешко јер је било сасвим уобичајено да се калуђери крећу по Србији скупљајући милостињу за своје манастире. Оба игумана су још пре Аустријско-турског рата 1788 – 1791. године били аустријски пензионери, примајући по 25 дуката годишње из петроварадинске војне касе. Аустријски официри Фенрици, Покорни и Митесер успели су током лета 1784. године да, пошавши из манастира Раванице, обиђу целу источну Србију само захваљујући томе што су – како сами истичу у свом извештају – по свим селима и манастирима имали људе од поверења, њима искрено одане. Аустријанцима су од 1781. до 1788. године активно помагали и монаси манастира Љубостиње, Каленића, Вољавче, Враћевшнице, Драче, Раковице и Моштанице, као и многи мирски свештеници међу којима се, поред већ споменутог Јевтимија Петровића из Пореча, нарочито истицао јереј Никола Радимировић из Остружнице.⁸

Братство манастира Љубостиње се активно придружило Кочиним устаницима али је из доступних историјских извора тешко прецизно реконструисати сам ток догађаја. Из молбе десеторице калуђера, коју су поднели 18. јуна (по новом) 1791. године Илирској дворској канцеларији, тражећи од цара скромну пензију, видимо да се већина од њих позива на своје раније заслуге, пре рата. Један од ових калуђера био је јеромонах Вићентије Јовановић игуман манастира Љубостиње, који се такође позива на своје раније заслуге – да је аустријске официре скривао у манастиру, спроводио их и опет испраћао у Аустрију⁹ и то све дуго пре почетка рата, вероватно још 1784. године. Али у том документу нема ни речи о борбама око Љубостиње у пролеће 1788. године.¹⁰

8 Драг. М. Павловић, *Србија за време последњег Аустријско-турског рата (1788-1791)*, Београд, 1910, 9-12

9 Драг. М. Павловић, *Србија за време последњег Аустријско-турског рата (1788-1791)*, Београд, 1910. године, 10 и с. 217

10 В. Петковић (В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950. године, 177) тврди да код Павловића стоји да је “За време рата 1788-91. године игуман Вићентије Јовановић у

У пролеће 1788. године, тачније 27. марта послат је заставник (Fähnrich) Вујадиновић са нешто муниције у Шумадију тачније у Кочин штаб који се налазио у манастиру Јошаници. Већ 31. марта је учествовао са Кочом и његовим људима у разбијању Кара Хасановог одреда у Багрданском теснацу. Д. Пантелић је на основу аустријских докумената извршио детаљну реконструкцију дејстава Кочиних устаника у марту, априлу и мају 1788. године. Он не помиње Кочин боравак у Љубостињи већ је код њега после 31. марта први следећи догађај напад Турака на манастир Јошаницу 7. априла. Међутим, наглашава да се првих дана априла сусретао са делегацијама упућиваних од околног становништва.¹¹ После 7. априла следећу непрекидна борбена дејства тако да никаква посета Коче и Вујадиновића не би била могућа. Павловић тврди да је у Љубостињи почетком априла 1788. године боравио и сам Коча Петровић заједно са оберлајтнантом¹² Вујадиновићем и мајором Бранковачким који су прокламацијом позивали народ на оружје док је манастир храном и осталим потребама помагао Кочине људе.¹³ Док за боравак Вујадиновића у Љубостињи знамо и из других извора за Кочу можемо само да наведемо да је могуће па и вероватно био у Љубостињи око 2. или 3. априла. Међутим Бранковачки је стигао из Баната у Багрдан тек 17. априла¹⁴ и никако није могао бити у Љубостињи почетком априла а због интензитета борбених дејстава у долини Велике Мораве тешко да је могао посетити овај манастир и после тога.

манастиру скривао аустријске официре.” Међутим код Павловића стоји: “dass lang vor dem Ausbruche des Kriegeres” тј “да дуго пре почетка рата” јеромонах Вићентије Јовановић је аустријске официре скривао у манастиру, спроводио их и опет испраћао у Аустрију. Значи, аустријски официри су боравили у манастиру дуго пре избијања рата, вероватно 1784. године јер је те године био најинтезивнији обавештајни рад по Србији. Драг. М. Павловић, *Србија за време последњег Аустријско-турског рата (1788-1791)*, Београд, 1910. године, 10, нарочито нап. 1.

11 За догађања од краја марта до 7. априла 1788. године детаљно видети у Душан Пантелић, *Кочина Крајина*, Београд 1930, 35 – 42

12 Вујадиновић је био заставник а не оберлајтнант (капетан).

13 Драг. М. Павловић, *Србија за време последњег аустријско-турског рата 1788-1791*, Београд, 1910, 35 нап. 1

14 Душан Пантелић, *Кочина Крајина*, Београд 1930, 42

Левач

Павловић наводи како се заставник Вујадиновић се вратио баш када и Радич Петровић са своје друге експедиције (29. маја 1788. године) и са собом је довео игумане манастира Драче и Љубостиње као и попа Радосава Чорбића из Липовца (коме су Турци одвели сву фамилију) а који се такође налазио у Љубостињи. Вујадиновић није могао да нахвали њихову храброст јер су се пуна три месеца, од почетка рата, држали према надмоћнијим Турцима.¹⁵ Међутим, Вујадиновић је тог 29. маја само послао писмо својим претпостављенима. Из писма архимандрита Гретка Д. Плевицког игуману Хопова Василију Недељковићу, послатог 27. маја из Сремских Карловаца, сазнајемо да су у то време у Земуну већ налазили и игуман Викентије и свештеник Радосав Чабрић.¹⁶ Поставља се питање кад су монаси напустили Љубостињу. До ратсурања Кочине чете је дошло после неуспешне борбе су Турцима 29. априла код Баточине. Одавде су се остаци његове чете повукли у Марковац где се налазио збег из двадесетак села јагодинске нахије. Одмах након тога се овај збег разбијао – неки у шуму а неки у Банат.¹⁷ Пошто су

борбе престале првих дана маја вероватно су негде у то време и монаси из Љубостиње напустили свој манастир и упутили се ка северу. Дакле, манастир Љубостиња је похаран првих дана маја 1788. године.

Колико је било монаха у манастиру 1788. године не знамо али бар двојица су пребегла у Аустрију. Поред већ споменутог старешине манастира јеромонаха Вићентија Јовановића био је то Макарије Драгутиновић.¹⁸ Тешко је рећи колико је дуго манастир био напуштен али највероватније не дуго.

Први српски устанак

Већ неколико година по овом рату Љубостиња је, макар делимично поново живописана. Наиме, на северном зиду приправе, до тзв. гробнице кнегиње Милице налази се фреска из 1799. године са именом “Димитри Баса, раб Божији.” На тој фресци је записано: “Господи да будет благословеније свјетија Атонскија Гори.”¹⁹

По једном поузданом писаном извору - “Описаније њеких манастиреј в Србији находјашчихсја”, из 1804. или 1805. године каже се да је “Љубостјења в нахији

15 Драг. М. Павловић, *Србија за време последњег аустријско-турског рата 1788-1791*, Београд, 1910, 73

16 Димитрије Руварац, *Калуђери манастира Каленића и других манастира у Хопову*, Српски сион бр. 9 од 11. маја 1906.

17 Душан Пантелић, *Кочина Крајина*, Београд 1930, 44 – 47

18 Драг. М. Павловић, *Србија за време последњег Аустријско-турског рата (1788-1791)*, Београд, 1910. године, 217

19 Др Живота А. Михаиловић, *Манастир Љубостиња*, Краљево, 1976. године, 19

*Јагодинској на Љубостјени рјеч. појушчи*²⁰ Другим речима пред почетак, или бар на почетку Првог српског устанка Љубостиња није била пуста. На жалост за сада нисмо могли да утврдимо ко је био настојатељ манастира у то време.

Још на почетку Устанка, дошло је 1804. године до једног продора Турака из Карановца и Трстеника, који су прешли Западну Мораву, затим запалили неколико села, убили неколико људи, опљачкали и две цркве (једна од њих је највероватније била црква Светог Николе у Својнову) и манастир Љубостињу.²¹

Следећи настојатељ манастира за кога знамо је Настасије²² кога је народ звао Козак (Казак). Настасије је дошао у Љубостињу за време Првог српског устанка. Са Руском војском је дошао до Варварина а одавде до Љубостиње. Због ситуације у којој се налазила цела Србија није могао радити на унапређивању манастира па није ништа ново подигао а ни старо обновио. Али је зато остао у сећању народа као “веома opak и суров у одбрани добра манастирског од било каквог насртаја”. Он је повремено купио људе из околине, образујући чете и нападао Турке, прискачући у помоћ и појединим Карађорђевим војводама.²³

По натпису на манастирском звону то звоно је 1807. године Љубостињи поклонили Огњан Милутиновић из Неменикућа.²⁴

Негде око 1810. године неки Радић је уступио воћњак манастиру Љубостињи. Његов син је 1825. године затражио да му се тај воћњак врати. Књаз је писмом од 14/26. септембра 1825. године потврдио да син не може да тражи повраћај тог воћњака. Истовремено је потврдио и манастирско власништво над ливадам који су кметови манастиру уступили.²⁵

20 “Описаније њеких монастиреј в Србији нахождјачихсја” у Радослав Перовић, Први српски устанак – Акта и писма на српском језику књига I (1804-1808), Београд, 1978, бр. 52, 105

21 Велибор Б. Савић, *Карађорђе*, књ. I, бр. 57, 110.

22 И Јосиф Веселић и Севастијан Путник не знају за Вићентија Јовановића већ после Арсенија стављају Настасја Козака.

23 Јосиф Веселић, *Опись манастира у Срби, част I*, Београд, 1867, 94; Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Крушевац, 16

24 Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи књ.2*, Београд 1903, бр. 3849. Звоно су скинули и однели Аустро – угари за време Првог светског рата.

25 Василије Крестић - Никола Петровић, *Протокол*

Око 1807. године доселио се из Топлице у село Балу Воду неки Јован Ђогатовић који је био пуки сиромаш. Отприлике у то време доселио се његов пашеног у Прњавор манастира Љубостиње. Убрзо је Ђогатовић отишао код пашенога да би мало касније замолио ондашњег попа Спасоја из манастира Љубостиње да му дозволи да сагради воденицу да би имао од чега да живи и да издржава децу док се ситуација у Топлици не смири и он врати тамо. Ђогатовић је обећао и да ће пре повратка у Топлицу поклонити воденицу манастиру. Но, Ђогатовић је воденицу присвојио па је игуман манастира Љубостиње Мелетије Марковић 28. априла/10. маја 1837. године поднео тужбу у Крагујевцу (Прилока № 516 од 28. априла 1837. године у Крагујевцу) против Радивоја Јовановића (Ђогатовића) сина поменутог Јована који је живео у Великој Дренови.²⁶

Карађорђе наређује да прњаворци манастира Љубостиња да служе манастиру или да војују, Карађорђе штити овај манастир и шире, он 22. августа 1812. године заповеда да се позову људи који држе воденицу на манастирској земљи да дају десетак манастиру.

Војвода Антоније Пљакић је 1813. године поконио манастиру једно јеванђеље које је 1851. године обновио његов син Константин, ађутант књаза Александра Карађорђевића.²⁷

Прва влада књаза Милоша Обреновића

Нема података да је Љубостиња озбиљније страдала при паду Србије 1813. године. Напротив, већ јуна 1814. године митрополит београдски Дионисије борави у Љубостињи и том приликом руполаже најмање три свештена лица. Најпре 18. јуна рукополаже у монаха Никифора Миљковића, затим 21. јуна у јереја Цветка Поповића из Глибовца и најзад 24. јуна у јереја Вукомана Вукосављевића и Стубла (некадашњег округа крагујевачког).²⁸

кнеза Милоша Обреновића 1824-1825, Београд, 1973, 517 (бр. 1605 од 14. јуна 1825. године)

26 Тих. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839)* - Насеља и порекло становништва књ. 22, Београд - Земун, 1926,181

27 Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Крушевац, 31

28 АС - Државни Совјет - РН^о 196/837, Списак

Левач

Јеромонах Арсеније Стефановић, родом из Црне Реке, је био један од највреднијих и најпредузимљивијих старешина овог манастира. Он је 1819. године обновио манастир, подигао главни манастирски конак и једну воденицу. Поново је окупио око себе братство.²⁹ Снабдео је цркву свим потребним светим сасудима и књигама а стамбене објекте (“кућу”) намештајем и стварима. Народ га је дубоко поштовао.³⁰ Арсеније је умро 1835. године и гроб му се налази пред самом црквом са десне стране западних врата.³¹

Већ смо споменули да се раније при манастиру скупљао још један сабор – и то на Ђурђевдан. На жалост, 23. априла 1819. године дошло је до убиства током свађе на сабору у Љубостињи о чему је Димитрије Георгијевић одмах обавестио књаза Милоша.³²

Првих година владавине књаза Милоша архијереји су се жалили да свештеници по селима крију куће, и тако умањују димницу. Књаз Милош је марта 1818. године наредио да се свештеници опомену да не скривају ни једну кућу и да, ако се слична појава и у будућности открије, владике имају право да свештенике казне по својој вољи. И заиста свештеници ће бити кажњавани од митрополита чак тучени и затварани.³³ Један докуменат упућен 1818. године из Јагодинске нахије књазу Милошу у Београд, показује како је је сакривање домова изгледало у стварности. За 15 побројаних парохија, од којих су четири

свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836. ³⁴, лист 57, 61. и 67.

29 Јосиф Веселић, *Опис манастира у Србији, част I*, Београд, 1867, 94; Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Крушевац, 16

30 Јосиф Веселић, *Опис манастира у Србији, част I*, Београд, 1867, 94; Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Крушевац, 16

31 Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Крушевац, 16; Веселић тврди да је умро 1830. године. Јосиф Веселић, *Опис манастира у Србији, част I*, Београд, 1867, 94; Доброслав С. Павловић, *Испитивачки радови на архитектури цркве манастира Љубостиње и предлог за њен будући изглед*, Саопштење VIII, Београд 1969, 159

32 АС – Збирка Мите Петровића Бр. 824, Писмо Димитрија Георгијевића књазу Милошу од 23. априла 1819. године.

33 Архив САНУ бр. 994, Кнез Милош Обреновић Васи Поповићу, Крагујевац 18. март 1821; Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766 – 1831*; Београд 2007, 223

биле манастирске (Каленић, Љубостиња, Ивковић, Јошаница), а остале мирске, тачно је наведено колико кућа има по харачком тефтеру, колико је приказано архијереју а колико сакривено. Од укупно 2543 куће приказано је свега 2023 а сакривено чак 520, односно готово 20%. У нурији Симе Матовића (села Лободер, Рајинац, Дубић горњи) од 50 кућа сакривено је чак 22. Од 363 куће у нурији манастира Каленића сакривено је 72 а од 123 куће манастира Љубостиње сакривено је 45.³⁴ Управо због овог случаја смењен је 1819. године дотадашњи темнићки протопрезвитер Јанко из Обрежа а на његово место постављен јереј Стојан Милићевић из Варварина.

Интересантно је да је књаз Милош био тај који је давао дозволе монасима да иду по поједним нахијама и скупљају милостињу за своје манастире. Тако је “Објављенијем са писмом господаревим” од 10. октобра 1820. године одобрио архимандриту Милентију Павловићу из Враћевшнице да скупља милостињу по Пожаревачкој а игуману Љубостиње Арсенију по Јагодинској нахији.³⁵

Јеромонах Арсеније, настојатељ манастира Љубостиње писао је књазу Милошу 17. априла 1821. године препоручујући да се Симеуна Поповића постави за учитеља у село Медвеђи у јагодинској нахији.³⁶

Иконостас у цркви је постављен 1822. године у време књаза Милоша Обреновића и митрополита Агатангела а трудом и трошком јеромонаха Арсенија Стефановића и браће: Нићифора Поповића, Нестора Миљковића и Арсенија Поповића.³⁷ „Во слава стѣа єдиносвѣцныа и нераздѣлнѣа ѣ сна ѣ стагѡ дѣа, аминѣ. – сѣ темпло поставнѣа заѣ церкѡвы любостинској, храмѣ оуспенїе престыа вѣцы при времени егѡ блжгородѣа г. Милоша Обреновичѣа. И при Г. архїєпископа ѣ Митрополїта

34 Б. Перуничкић, Град Светозарево 1806 – 1915, Београд 1975, 104, 107 – 109; Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766 – 1831*; Београд 2007, 223 - 224

35 Мита Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије I*, 398

36 АС - ЗМП 5765 - Љубостиња 17. априла 1821, Писмо Арсенија, јеромонаха кнезу Милошу. Препорука за постављање Симеуна Поповића за учитеља у село Медвеђу, јагодинске нахије.

37 Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, Горњи Милановац, 1999. године, 76-77; Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи књ.2*, Београд 1903, бр. 4018

Агадангела, трѣдом же њ њждивенїемъ Г. Јеромонахомъ Арсенїемъ Стефановичемъ њ братїамъ Нїкифоромъ Поповичемъ и Несторомъ Милковичемъ њ Арсенїемъ Поповичемъ 1822

Из народне касе је 18. марта 1827. године даривано 100 гроша игуману Љубостиње.³⁸

Јереј Никифор Поповић поконио је манастиру 1823. године један сребрни крст (који су однели Аустро – угари током Првог светског рата). Јеромонах Арсеније Стефановић поконио је 1828. године један путир.³⁹

Братство манастира Љубостиње се октобра 1828. године обратило преко обор кнеза Василија Поповића, књазу Милошу да им дозволи да по Пожешкој нахији прикупља милостињу и да им се за то изда посебна исправа како не би били узнемиравани.⁴⁰

Током двадесетих и тридесетих година XIX века београдски митрополити су врло радо боравили у Љубостињи. Митрополит Агадангел је септембра 1825. године боравио у манастиру и том приликом је ту 10. септембра 1825. године рукоположио у јереја Мијаила Поповића из Орашја.⁴¹ Митрополит Антим је боравио у Љубостињи маја 1828. године.⁴² Митрополит Мелетије ће у Љубостињи 8. септембра 1833. године рукоположити у јереја Ристу Поповића из Рековца.⁴³ Архиепископ и митрополит београдски Петар је 30. јуна 1834. године у Љубостињи рукоположио јереја Младена Поповића из Коњуше.⁴⁴

Након јеромонаха Арсенија дошао је 1835. године на чело манастира каснији архимандрит Милентије Марковић родом

38 Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842. књ. III*, Београд 1899, 184

39 Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Крушевац, 31

40 Архив САНУ 8582, Јеромонах Арсеније Љубостињски са братством Василију Поповићу, Љубостиња 29. октобра 1828.

41 АС - Државни Совјет - РН^о 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836. ^{те}, лист 65.

42 Антим је 27. маја 1828. године рукоположио у јеромонаха Натанаила Влечковића који ће 1836. године бити у манастиру Туману. АС - Државни Совјет - РН^о 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836. ^{те}, лист 56

43 АС - Државни Совјет - РН^о 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836. ^{те}, лист 65

44 АС - Државни Совјет - РН^о 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836. ^{те}, лист 67

из села Вранеша.⁴⁵ Јеромонах Мелетије (Милентије) је 8/20. августа 1837. године произведен за игумана манастира Љубостиње.⁴⁶

За крај 1836. године имамо и први поуздани извор о братству манастира Љубостиње. Старешина манастира је био јеромонах Мелетије Марковић кога је рукоположио Кирил Митрополит Београдски 25. августа/6. септембра 1826. године у Београду. Поред њега братство манастира су чинили јеромонах Макарије Петровић кога је рукоположио Антим Архиепископ Београдски 30. новембра/12. децембра 1830. године у Београду, јеромонах Никифор Миљковић кога је рукоположио Дионисије Митрополит Београдски 18/30. јуна 1814. године у Љубостињи, јеромонах Јоаникије Обрадовић кога је рукоположио Доситеј Епископ Тимочки 3/15. фебруара 1833. године и јереј Нича Поповић кога је рукоположио Дионисије Митрополит Београдски 1814. године.⁴⁷

У оквиру својих брига о стању у српској цркви, митрополит Петар посвећивао је особиту пажњу манастирима и монаштву у њима. „Митрополит Петар је одредио који се манастири имају сматрати за царске лавре, а који за општежића, а који опет за метохе. Мањи и незнатнији манастири били су претворени у парохијске цркве“.⁴⁸ Ово је било особито резултат поштовања заслуга старих „духовника за очување вере, писмености и народности“. И кнез и митрополит ценећи ово, ревностно су се старали „о унапређењу отачествених манастира“. Нешто мање су у први мах томе биле изложене цркве, али ускоро у томе нису ни оне заостајале. А као резултат тога види се из онога што је према њима учињено у периоду август – децембар 1836. године.

Први корак ка томе учинио је кнез Милош. Он је 18-ог августа упутио писмо Државном савету са жељом да овај преко Исправничестава⁴⁹ сазна одређене податке

45 Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Крушевац, 16

46 АС-КК-XXXV-493 лист 1., Н^о 198 - Списак рукоположених свештеника у 1837. год. од 28. априла 1838. године

47 АС-Државни Совјет -РН^о 196/837, Списак свештенств монашког и мирског реда у целој Србији године 1836. ^{те}, число – 39, лист 57.

48 Ђоко Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, књ. 2, Београд 1991, 341.

49 Органа управе, мешавине судске и полицијске власти.

Левач

о манастирима и њиховим парохијама. Он је захтевао да се у сваком округу⁵⁰ сачини списак манастира који се у њему налазе, затим назначи колико ком манастиру припада парохија, и села у њима. Затим „колико у ком селу кућа и колико душа имаде“. Овако сачињен попис имао је да се пошаље Државном савету на употребу.⁵¹

Други корак учињен је од стране Конзисторије 20-ог августа. На 20-ом заседању – седници одржаној 20-ог августа 1836. год. под тачком 173 имао је своје излагање референт „економије црквене“ Д. Јоанновић. Он је говорио и о потреби вођења „рачуна“ у црквама и манастирима, те да се са тиме требају да упознају сви, како би се ови „тачно водили“.

Чланови Конзисторије су прихватили предлог који је поднео Јоанновић. Сагласили су се да се они за манастире почну водити од 1. септембра „због начала Индикта“. А за мирске цркве је договорено „да се упита његова Светлост, хоће ли ове рачуне зачети од Дмитрова дна или од новог Грађанског года, да би ово било саобразно предавању рачуна од други грађански надлежатељстава.“ Исто тако истакнута је потреба постављања татора при свакој мирској цркви, као и сваком манастиру где

по један калуђер живи.

Закључке овог састанка митрополит је у форми писма упутио кнезу Милошу. Овако сачињено писмо је гласило:⁵²

„Ваша светлост
Милостивјејши Господару

По Начертанију о Духовној власти од Ваше Светлости Милостивјејше изданом имају у напредак⁵³ како манастири тако и мирске цркве предавати рачун о приходима и расходима, и зато је нужно, да им се објави време, од ког ће рачуне морати предавати, да би иј од оног доба почели и водити, јер ово вођење рачуна до сад није било опшчеупотребително, ниј дужностно.

У обшчежителним манастирима и то уреднима као Каленићу, Љубостињи, опредељују се 1 септемврија, као у почетку новог црквеног года, дужности братству, ком ће сирјеч Намесник, Еклисарх, као иконом, кои служитељ нурије⁵⁴ бити. Онда они и прегледају, шта су за прошлу годину добили, шта ли потрошили. Оснивајући се на ово употребленије, наша је Конзисторија за добро, да се у манастирима са већим числом братства од 1 септемвра тек. год. рачуни предају, и зато им је заповедила, да од овог

52 Писмо се због његове важности даје у целини.

53 У будуће.

54 Парохије.

50 Територијалној јединици.

51 АС, ДС, № 2005/1836; II Бф I № 30/1836.

дана рачуне о приходима и расходима точно и совјестно почну водити, како ће иј у ово доба будуће године моћи предати.

Но за мирске цркве није могла ово установити будући ће ове пред надлежним Исправничествама и у присуствију надлежни протојереја рачуне предавати, и отуд ће се Консистирији шиљати. Зато се види Консистириј, да је у свом реду, да време предавања ови рачуна буде соодветствено⁵⁵ времену када се рачуни од други надлежатељстава предају. И по тому долази Вашу Свјетлост покорнејше умолити, да би време ово височајше определити и Консистириј јавити милост имали.

Овде има Консистирија приметити да по нашим црквама, нарочито селским свуд ни татора,⁵⁶ и ако има, да нит су уредно постављени, нит ко од власти за њи знаде; а код вођења рачуна мирски цркви нужно је, да се татори свуда уредно поставе. О овом поставленију татора мненије је Консистирије, да би сваки Протојереј по свом Протопресвитерату и с њим одређениј чиновник од мирске власти зашли, и у согласију с местним парохом и кметовима таторе при свима црквама поставили, и уједно и у вођење рачуна упутили.

Осим мирски црквиј, да се татори поставе и при манастирима, у којима је само по један калуђер; а зато што без контроле, које при једноме нема, вођење рачуна није путно.⁵⁷

Да не би ова Комисија, састојећа се од Протојереја и једног чиновника, само ови татора ради путешствије чинила, могао би јој се придати⁵⁸ и другиј многоважниј и необходимо нужниј посао сирјеч: Сочинение уреднога и точног Списка о свему именују⁵⁹ покретном и непокретном како мирски црквиј тако и манастира. Консистирији није у знању, да се овакови списци од црквиј налазе, а держи, да су необходимо нуждни;⁶⁰ зато и предлаже, да би се ови, и то једним путем, с намештењем татора сочинили. Протојереји су писмени, а и одређениј чиновник мирски могао би имати свога писара; и тако би могли

Списци⁶¹ они у три копије преписани бити, од којих би по једна Вашој Светлости или Управителном Совјету, друга Консистирији, трећа надлежном Исправничеству вручена⁶² била. Тако би при Канцеларији Ваше Светлости или Управителнога совјета и при Консистирији налазили се Списци од свију Цркви Књажества, а код Исправничества од налазећиј се у његовом окружију.

Које Вашој Светлости представљајући, моли покорнејше Консистирија, да би имали милост решити, од кад ће мирске цркве рачуне почети предавати; хоће ли се комисијом татори по црквама одредити, и у исто време Списци о имању покретном и непокретном црквиј сочинити.

У Београду Петар Јовановић
20 августа 1836. Епископ Београдски №
173 Митрополит Србски⁶³

Исправничество окружја Јагодинског је 17. октобра 1836. године одговорило Совјету на горе постављена питања.

„Високославному Књажеско-Србском Управителному Совјету⁶⁴

Исправничество Окружја Јагодинског Рапорт

По налогу Високославног Совјета од 19. Августа т. г. Н: 2005.А. прописало је Исправничество ово Манастире и Парохије Манастирске у Окружју овом наодеће се, кои Списак с највећом покорношћу рапорту овом прилаже.

У Окружју овом сад само три Манастира има; Каленићи, Љубостиња и Јошаница, а соталиј као: Крушевички, Орашкиј Ивковачкиј и Својновачкиј сад су под правлением Мирског Свештенства и као Мирске Цркве самтрајусе.

Но 1440 Исправник Округу Јагодинског
17. Октомврија Аранђел Милосављевић
у Јагодини Секретар Исправничества
 Стеван Араницки“

На листу 281. дат је “Списак Манастира и парохија Манастирскиј у окружју Јагодинском”. Па се ту за Љубостињу дају следећи подаци:

61 Спискови, пописи.

62 Уручена, предата.

63 АС, КК XXXV-460.

64 АС-ДС-ІБФІНо30/836, препис лист 279

55 Одговарајуће.

56 „Татор – старалац, старатељ, заштитник, ослонац“. М. Вујаклија: Лексикон страних речи и израза, Београд, 1980, стр. 939.

57 Обавезно.

58 Додати.

59 Имању, имовини.

60 Неопходно потребни.

Левач

			число у селима		сума у парохији	
			кућа	душа	кућа	душа
1.	село	Прњавор љубостињски	27	191		
2.	село	Грабовац	56	283		
3.	село	Богдање	53	345		
4.	село	Планиница	23	130		
5.	село	Раинац	48	336		
6.	село	Лободер	13	78		
7.	село	Мијаиловац	31	188		
					251	1551

Истовремено је дато још и ово објашњење:

„Високославному Књажеско-Србскому Управитеному Совјету⁶⁵

Исправничества Округа Јагодинског
Рапорт

По виском налогу високославног Совјета од 8ог Септембра т. г. Н 2168А. изаслало је Исправничество ово члена свог Г. Давида Милисављевића и он је с надлежним протојерејем у округу овом пописо имања Црквна поретна и непокретна: при свакој Цркви поставили су из најодабранији људи татора, коме су дужност његову истолковали и преписали су имања и стање свиу Цркви и Монастира Јошанице у ком један калуђер живи ./ у м. Каленићу и Љубостињи има повише калуђера ./ по изданом Исправничеству под 15 Септемвра т. г. Н 2236.А наставленију у три образска, од којих два с највећом учтивошћу рапорту овом прилажући шиље Исправничество високославном Совјету.

Н 1441 Исправник Округа јагодинског ?) октомвриа 1836.⁶⁶ Аранђел Милосављевић у Јагодини Секретар Исправничества Стеван Араницки“

(на полеђини стоји да је примљен 20. Октовра 836. год. Но 2550. А.)

Крушевачки протојереј Милован Протић је почетком 1837. године замолио Митрополита да ђакон Теодор Стефановића рукоположи за презвитера и постави обштеству Крушевачком за пароха.⁶⁷

65 Исто, препис лист 282

66 Истргано

67 АС – Митрополија - Но. 37/37, Крушевачки протојереј Милован Протић моли, да би диакон Теодор Стефановић во пресвитера рукоположен и Обштеству Крушевачком за пароха пристављен био.

Митрополит је убрзо испунио протину жељу рукоположивши Теодора у презвитера али га је након тога упутио најпре у манастир Љубостињу на “ поученије ” тек након чега би преузео парохију у Крушевцу.⁶⁸

Међу другим манастирима у Србији 1837. године је пописан и манастир Љубостиња. У Јагодинском округу комисију су чинили помоћник начелства Илија Вукићевић, члан окружног суда Мојсило Јанковић, окружни прота Јован Димитријевић и писар Мијат Остојић.⁶⁹

Комисија овако описује манастир Љубостињу:⁷⁰ „Овај је манастир, по казивању, кнегиња Милица сазидала (које је године сазидан не зна се) и посветила га успенију Богоматере. Он износи у дужину 10, у ширину 3 а у висину 12 хвата, и изнутра је старим моловањем био украшен, но Турци су то на много места искварили и порушили а и саме су неке натписе старе с летописом сатрли. После године 1819 обновљен је трудом блаженоупокојеног јеромонаха Арсенија Стефановића и сад је средњег великољепија.“

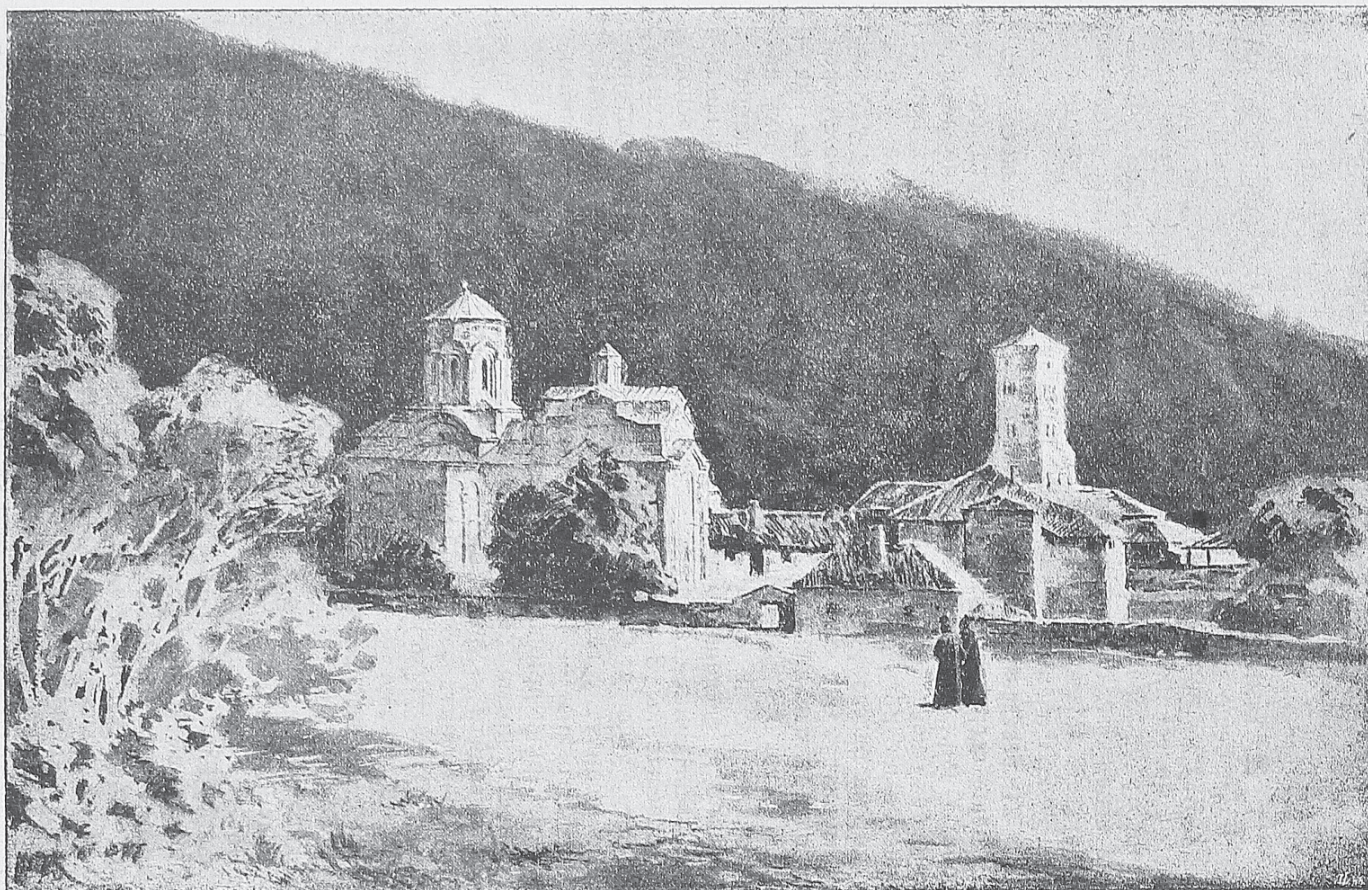
„У овоме манастиру налази се од дрвности, у женској препрати, с леве стране, камена гробница, у којој, прича се, да су кости царице Милице сахрањене а спрам исте гробнице на дувару изображена је царица Милица с натписом : „Въ Хрста Бога благовѣрна и благоуѣствна и прѣвисока госп ... кнегыня Милица“. До ње, с десне стране, изображеније је кнеза Лазара (тако) с натписом: „Въ Хрста Бога благовѣрныи прѣвисокий и благодръжавны Стефанъ кнезь

68 АС – Митрополија - Но. 54/37, Крушевачком протојереју Миловану Протићу јављено да је Теодор Стефановић пресвитер послан у М. Љубостињу на поученије.

69 М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД књ. IV, Београд, 1867, 42 – 44.

70 Исто, 42

Љ. Куба: Манастир Љубостиња.

Лазарь вѣсѣмь сръблѣмь и подоунавскнмь странамаъ господинь““.

На десној страни, у истој препрати, има друга гробница (натписа нема), у коју говори се да је сахрањен Стефан, син кнеза Лазара, а спрам исте гробнице на дувару стоји изображеније истога Стефана с натписом: „Въ Христа Бога благовѣрнын и прѣвисокын и благодаржавнын Стефанъ, деспотъ вѣсѣмь сръблѣмь подзнавскнмь странамаъ господинь““.

„А у мушкој препрати, с десне стране, до архијерејскога стола, има такође гробница од камена на којој је бела од мермера плоча с натписом: „а се лежн ствфанъ кесара Оуглеше синь““.

„На дувару, до исте гробнице, изображена је царица Милица држећи у руци изображење овога манастира. С десне стране њена лика био је и запис али су га Турци истрли и само се ово могло прочитати: „вѣсѣмь госпожа рѣба божїа кнегыня Шилнца ... ангель ... прѣ ... и ... на цона ... инднкта 11 ... днь 14““.

Милићевић даље наставља:⁷¹ „С тугом

морам да кажем да је и оно мало споменика од старога живописа, што је варварска рука оставила, неразборита ревност замазала малтером и само се има захвалити журној заповести пок. митрополита Петра, што и ове неколике слике нису за на век изгубљене. Над западним вратима измолван је цар на престолу, а и слеве и десне му стране виде се лица светитеља. По врх свега једва се може да прочита: „... њ вѣселѣнскын е сьворъ

... ље стѣхъ шѣъ бѣсть при велнкомъ царн Іоустинїанѣ въ нѣхъ же бѣхо прѣвосѣдалннци Мнна Константина града Яполнарїе ... там ... рад ...оригина ...“

Даље се не може да прочита.

На доњем каменом прагу, на средњим вратима, у цркви од стране женске препрате, изрезане су ове речи: Протомансторъ Боровнѣ Рад.

По својој спољашњој лепоти Љубостиња стоји међу првим нашим царским манастирима. Но унутра је нешто гломазна. Кажу да имају неке шупљине у њезиним зидовима, који су веома дебели. Сад је препокривена плехом и оправљена у свему

⁷¹ Исто, 44 – 45.

Левач

Манастир Љубостиња (по фотогр. Геогр. Завода В. Школе)

добро; нарочито има добре земље у Морави. За све то ваља захвалити оцу архимандриту Јанићију Мачужићу.

Комисија је са једне фреске прочитала да је Милица умрла 11. индикта 14. дана.⁷²

Књаз Милош је желео да пренесе моштију светог краља Стефана Првовенчаног из Каленића у Студеницу буде нов знак васкрсавајуће српске државе, славе и снаге. За то је у једном писму од 19. септембра 1838. године писаног из Пожаревца Попечитељу просвете Тенки, написао да се тај посао по рђавом јесењем времену не може извршити. Унутрашњи немири и неспоразуми умножили су се у Србији током 1839. године па књаз није могао да изврши свој план. То је урађено под намесништвом. Тако су 19. августа 1839. године дошли на конак у Калинић митрополит Петар и владике ужички Нићифор, неготински Доситије и тимочки Максим. Поред њих у манастиру су коначили и један саветник, по један

чиновник из свих седамнаест округа и из сваког среза по један кмет а добровољним гостима није било броја. Свечани спровод је кренуо 20. августа 1839. године, носећи ћивот светог краља на рукама и певајући песме из Србљака. Те вечери су коначили у Љубостињи. Сутрадан, 21. августа су кренули за Карановац где су коначили одакле су 22. августа наставили пута да би тог дана коначили у Дубочици. Коначно 23. августа стигли су у Лавру Студеницу где су мошти унете да преноће у “краљевој цркви”. Сутрадан 24. августа 1839. године, после свечане божије службе пренете су мошти светог краља из краљеве цркве у Лавру где је постављен ћивот са десне стране царских двери где бораве и данас.⁷³

Братство манастира Љубостиње су 1841. године сачињавали архимандрит Мелетије Марковић и јеромонаси Макарије Петровић, Јоаникије Обардовић, Никифор Миљковић и Никифор Поповић.⁷⁴

⁷² Исто, 44. По Милићевићу Милица је умрла 11. новембра 1405. године. М. Ђ. Милићевић, *н. ч.*, 43 нап. 1

⁷³ Исто, 49 - 50

⁷⁴ АС – Митрополија – Е 18/1841, Списак Свјаштенства

Из митрополије су 13. маја 1841. године архимандриту Мелетију поручили да свештеника Максима Поповића пошаље у Љубостињу на епитимију. Архимандриту је 28. јуна јављено да јереја Максима који се за време епитимије у Љубостињи добро владао може користити за сва свештено дејства осим литургије. Још пре тога 23. јуна Максим је од митрополита тражио милост.⁷⁵

Споменути архимандрит је молио митрополита да му дозволи да посети Фрушкогорске манастире што му је и одобрено 5. јуна 1841. године.⁷⁶

Због врло тешког стања у коме се већина манастира налазила државни Совјет је донео решење да се општежитељним манастирима изда 20.000 гроша царшијских што је потврдио и књаз. У складу са тим Попечитељство просвјешченија је 25. јуна 1841. године о томе известило митрополита додајући да је донета одлука начелства настојатељима манастира издају по 900 гроша царшијских. Митрополит је већ 27.

Архиђијезе Београдске

75 АС – Митрополија – Е 306, Порука архимандриту манастира Љубостиње од 13. маја 1841. године. АС – Митрополија – Е 412, Порука архимандриту манастира Љубостиње од 28. јуна 1841. године. АС – Митрополија – Е 418, Молба јереја Максима Поповића од 23. јуна 1841. године (стигла у митрополију 30. јуна).

76 АС – Митрополија – Е 359, Одобрење архимандриту Мелетију од 5. јуна 1841. године да може да посети Фрушкогорске манастире.

јуна обавестио настојатеље општежитељних манастира да ће сваки манастир на обраду земље добити по 909 1/11 гроша добрих. О томе је обавестио и друге епископе. попечитељство просвјешченија је споменуте паре послало 19. јула 1841. године.⁷⁷

Архимандрит Мелетије је 1842. године упутио молбу да се манастиру поклоне два звона за цркву или да зајам којим би се звона набавила:⁷⁸

Ваше високопреосвјештенство
Милостиви Архипастир,

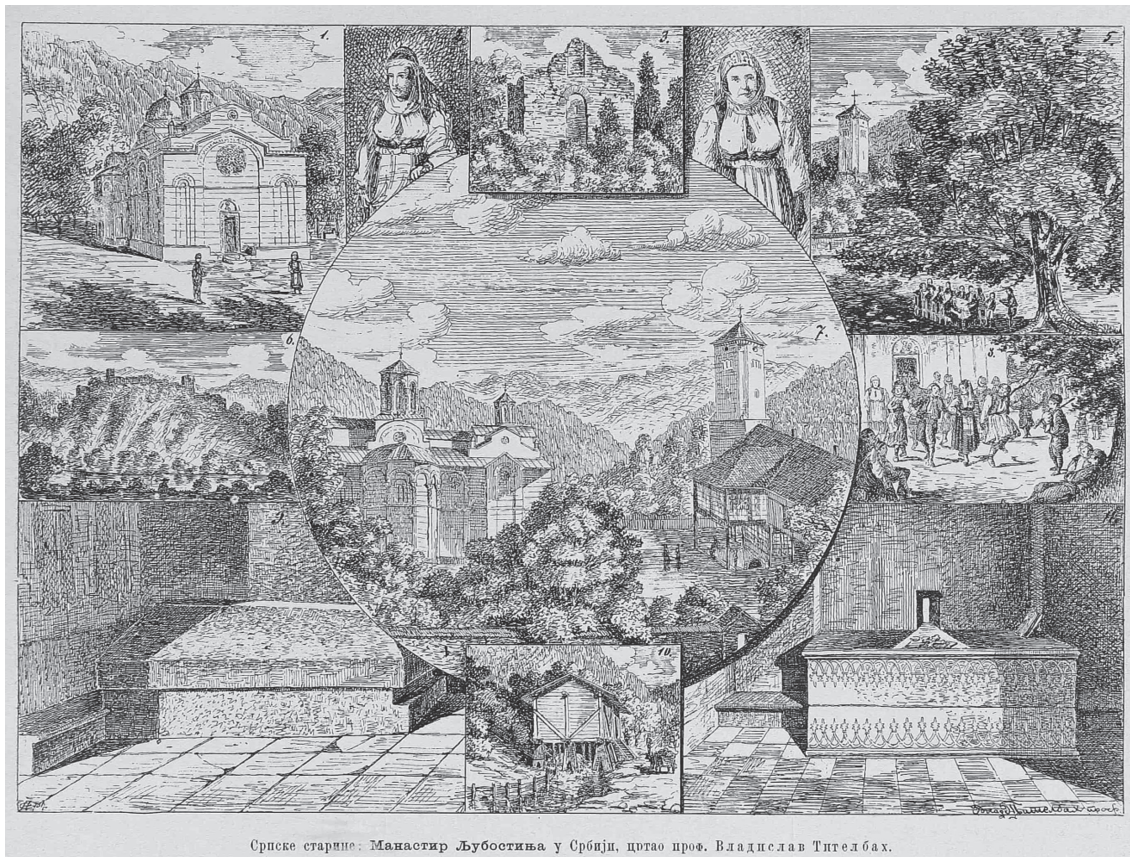
За времена владенија Књаз Милоша добили су неки отечествени манастири по једно и по два звона на поклон, и то о правитељственом трошку набављена; но Манастир Љубостиња, као и онда општежитељни, није сподобљен једног правитељственог благодјенија; но је остао, као што је и сада тек о једном, и то од две

77 АС – Митрополија – Е 406, Саопштење Попечитељства просвјешченија од 25. јуна 1841. године. АС – Митрополија – Е 411, Порука митрополита настојатељима општежитељних манастира од 27. јуна 1841. године. АС – Митрополија – Е 475, Порука Попечитељства просвјешченија Но 955 од 19. јула 1841. године

78 АС – Митрополија – 1842, бр. 143. Архимандрит Мелетије моли да се издејствује да манастир Љубостиња два звона на поклон од Правитељства добије или да јој се 100 талира на поклон даду на пет година без интереса како би звона набавити могло.

Левач

Српске старине: Манастир Љубостиња у Србији, цртао проф. Владислав Тителбах.

центе. И премда је Књаз Милош у почетку владенија свог, станивши се у Крагуевцу, исто садање звоно љубостињско у Крагуевац на послугу ондашње цркве пренети дао, будући да ни у Крагуевцу, ни у околини за онда није било другог; ничим мање кад је исто звоно у поздније доба Манастиру враћено, не може друго барем за поменуту услугу придобити.

Будући пак да сте ваше високопреосвјештенство милост имали Манастир Љубостињу у Архимандрiju преобратити и подићи, и будући је он у сравненију са другим општежитељнима у призренију добара и прихода један од првих Манастира Архидијецезе вашег високопреосвјештенства, то би стању и положенију његовом свакојак одговарало и пристојало и ка узвишенију благољепија много приносило, кад би барем јошт два звона, једно мање, и једно веће од садашњег имало.

Но, будући да обични годишњи Манастирски приходи за набављање два звона ни надежде не даду јер су мали и према другим нуждним потребностима незнатни; сувише што је од неколико година сав годишњи Манастирски приход на оправљање цркве, конака, на зидање порте, на књиге и друге утвари црковне,

на воденице, на куповине грунтова и друге економическе нужде потрошен; зато сам у договору с Братством закључио да ваше високопреосвјештенство коленапреклоно умолим, да би код Светог Књаза и код високославног Правитељства нашег ходатајствовати изволили, да нам као и другим неким Манастирима два звона поклоне, или барем да нам даду из касе 100# ду: у зајам на пет година, и то без интереса, да купимо два звона, па би манастир за пет година, на сваку годину враћајући, сви сто повратио. Подносићи ово намјереније моје покровитељству вашег високопреосвјештенства, с страхопочитанијем изумирем тен

вашег високопреосвјештенства
Милостившег Архипастира
Покорњејши
Мелетије Марковић
Архимандрит Љубостињски
у Београду 12. Марта 1842.

Из писма митрополиту београдском види се да је љубостињско звоно био пренео књаз Милош у крагујевачку цркву, јер ни у граду ни околини није било другог. Пошто је позајмљено звоно доцније враћено, архимандрит се пита не би ли се друго барем

Левач

за поменућу услугу могло добити. Није добијено звоно, већ позајмица на четири године за његову куповину.⁷⁹

Исте године и почетком 1843, архимандрит Мелетије боравио је у фрушкогорским општежитељним манастирима.⁸⁰

Један део 1844. и целу 1845. годину љубостињски старешина боравио је у Хиландару и Светој Гори.⁸¹

Љубостињу је 1846. године посетио књаз Александар и даривао је са 100 дуката, а архимандрит Мелетије се обавезао да за те паре подигне нову звонару. Звонара је, по архимандритовим речима, имала да буде подигнута на месту на коме је стајала „стара што је градио блаженопочивши господар Ђорђе“.⁷⁷

Писмо архимандрита љубостињског Мелетија Марковића митрополиту београдском, Петру Јоановићу о постели кнеза Александра Љубостињу:⁸²

„МБ. 1846, бр. 722

Ваше високопреосвештенство, Милости-вјејши Архипастир, Његова Светлост милостииви Господар и Књаз наш посетио је са својом светлом фамилијом овај свети Манастир т. месеца Августа 17. и с његовом светлошћу високородни господин председатељ Савета Стојан Симић и господин Јефрем Ненадовић и Г. Книћанин; и проча господа. Ја сам од моје стране с братством старао се колико је могуће дочекати светлога Књаза тако да не постидим и себе и свети Манастир и моју височајшу предпостављену духовну власт но надам се да ћеду они сами вашем високопреосвештенству показати; Његова Светлост велику је милостињу нами и нашем Манастиру указао; даровао је 100# цесарских дуката; његово високородије Г. Председатељ Совјета 10# дуката и друг тспода јошт 4 дуката; зато ја и моје братство даноноћно молимо милостиво Га Бога за долгоденствено здравље Његовој Светлости и светлој фамилији. И то јављам вашем високопреосвештенству да сам се обећао пред Светлим Књазом да ћу за оно 100 дук. начинити звонару на истоме месту гди је она стара што је градио блаженопочивши Господар Ђорђе. Ја сам се пред вашим високопреосвештенством замерио што вашем високопреосвештенству нисам пређе јавио о

79 АС – Митрополија – 1842, бр. 143; АС – Митрополија – 1842, бр. 278.

80 АС – Митрополија – 1842, бр. 477.

81 АС – Митрополија – 1844, бр. 259, 262; АС – Митрополија – 1845, бр. 964.

82 АС – Митрополија – 1842, бр. 722.

доласку Светлог Књаза да ће овде доћи и кад ће но коленоприклоно молим за опроштење. Нисам знао обстојателно док није Светли Књаз у Крушевац дошао, но сам приватно чуо од началника Крушевачког да је њему писао господин Кнежевић. Ја сам сумњао да неће долазити нег да ће из Крушевца у Крагуевац но опет при свем том спремао сам се по издалека, оправљао неке собе са новом застирком и с другима потребама. Но ако буде што неуредно молим ваше високопреосвештенство извините ме код Светлот Књаза.

Препоручујући се Архипастирској Милости и цељујем свјатују всештедрују десницу.

Вашеј високопреосвештенства
Милостивјејшег Архипастира
у М. Љубостињи 22. Августа 1846. гдине
покорњејши
Мелетије Марковић
Архимандрит Љубостињски“

Ипак, до изградње нове звонаре проћи ће још неколико година.

Љубостиња у време уставобранитеља

Игуман Мелетије Марковић је био старешина у Љубостињи до 1847. године када је посвећен за епископа шабачког. До његовог старешинства Љубостиња је била скоро сасвим без ораће земље због чега је Милентије одмах чим је постао старешина започео са настојањима да манастир обезбеди са земљом. Он је од аге трстеничког купио за манастир поље поред Мораве звано Кључ као и још више мањих плодних њива. Откупио је и три агинске воденице на Љубостињској реци а једну нову подигао. Цркву је покрио ћерамидом, набавио прва звона почео да зида камени зид (град) око манастира.⁸³ Са државном комисијом ограничио је манастирске шуме и у тим границама оне су се очувале све до између два светска рата. У свим пословима је био веома предузимљив и одличан духовник и домаћин.⁸⁴

Мелетије Марковић је 3. марта 1846. године упутио писмо митрополиту Србије са молбом да оправу конак: „Неке

83 Јосиф Веселић, *Опись манастира у Србији, част I*, Београд, 1867, 94; Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Крушевац, 16

84 Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Крушевац, 16

Левач

поправке које сам рад да учиним по конаку до велике оне две собе за отмијене Госте које су од звонаре у којој је Ваше Високо Преосвјашченство ноћивало да даском патошем и једну и другу просечем и да и поправам колико се може боље, тако исто у доњој авлији куће старе Мусавирске то јест за прост свет, који у свету Обитељ долази, да поправам и препокријем ако се летос може, тако мислим да ће прећи више од хиљаде гроша, а може бити и две, зато молим за дозвољење Ваше Високопреосвјашченство.

Тако с покорностију достављам до унања Вашем Високопреосвјашченству да сам овије дана са оцем Јоаникиом наместником наше свете обители отишао у Манастир Каленић да видимо како је покривена црква и репетирана, тако што се тиче покривача врло ми се допала, само могла је стреја веће бити, или темел који је стари исечен и нови од камена измештен није ми се допао, јербо камење пре лепливано креч измрзо, могао би га с једним дрветом свега развалити.“ Митрополит је 14. марта 1846. године одобрио оправку манастира Љубостиње: „Дозвољавам да ви можете оправку конака манастира предузети, под том обаче условом, ако Мнтир за тај посао довољно новаца има да не буде принужден у дуг увалјивати се.“⁸⁵

Ево шта у манастирском инвентару из 1847. године, између осталог пише о манастиру: “Црква храм Успеније прес. Боци. Света трпеза на једном стоплу. Темпло с распјатијем, престолним, празничним и апостолским иконама, с царским и сјевернојужним дверима.

Манастир је, између осталог поседовао 12 икона празничниј за цјеливање, 1 икона храму Успенија с первазом, 1 Антиминс, 1 Плаштаница на мушеми измалана, 3 Звона, 2 нова, 1 старо од времена Карађорђевог, 1 Конак на каменом подруму с 2 боја од 9 соба и 1 трпезарија, 1 Мутавка с једном собом за ашчију, 2 меане по с једном собом, 5 воденица с 9 витлова, 1 кућа од дрвета, стара, 1 Амбар с 4 пресека за жито, 1 Бачија (стан), и огнарица дрвена, стара, 2 Салаша (кош) за кукуруз по од 200 врећа, 2 Ара зидата за коње, 2 Кошаре за волове, 1 Ограда око цркве од камена зидата, 1 Бунар у авлији с гвозденим синциром. Манастир је располагао са 37 богослужбених књига а наведено је и 1 портрет Гос. Епископа

85 Музеј СПЦ Архив бр. 156, Манастир Љубостиња, оправка конака, у потпису Мелетије Марковић, архимандрит љубостињски

Мелетија.”⁸⁶

Вероватно је овај његов успешан рад допринео да Мелетије 1847. године доспе на епископску столицу.⁸⁷ Предузимљиви и образовани љубостињски архимандрит Мелетије Марковић постаје 1847. епископ шабачке епархије и архиђецеде. У кратком периоду док није постављен нови игуман, за кога је био одређен дотадашњи враћевнички старешина Јоаникије Обрадовић, управу над Љубостињом опет је преузео каленићки архимандрит Јоаникије Нешковић; он је доцније, пред читавом братијом, огласио новог игумана.⁸⁸

Након Милентија дошао је 1847. године за старешину Љубостиње архимандрит Јанићије Мачужић (Јоаникије Обрадовић)⁸⁸ рођен у Сугубини у Левчу. Време управе архимандрита Јанићија је време највећег успона манастира Љубостиње и у духовном и у материјалном погледу. По општем уверењу Љубостиња је била једна кошница, препуна свега и свачега права уређена кућа у којој је свако од братије и служитеља био на свом месту и задовољан радио свој посао. Ред, рад и дисциплина, чување и неговање народних обичаја, високи морални ниво старешине и братства учинили су да је Љубостиња средином XIX века служила за узор и углед надалеко по Србији.⁸⁹

Манастирске земље су потврђене 1847. године о чему је сачуван извештај игумана Јоаникија Обрадовића о обиласку и потврђивању манастирских земаља 1847.⁹⁰

„МБ, 1847, бр. 508

2. Јунија 1847. № 508. Извештава Ј. Обрадовић да је комисија одредила манастирске земље, осим Прњавора који је и до сада манастирски био, а богдањски сељаци су се одрекли земље на којој су

86 Музеј СПЦ Архив бр. 478, Инвентар манастира Љубостиње од 20. маја 1847. године. У потпису архимандрит Каленићки Јоаникије Нешковић и настојатељ Љубостињски Јоаникије Обардовић.

87 Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Крушевац, 17

88 Код Севастијана Путника и Јосифа Веселића он се зове Јанићије Мачужић а у *Београдски велики календар за годину 1853.*, Београд, 1853, 226, име и презиме су му Јоаникије Обрадовић. И у другим службеним изворима он је Јоаникије.

89 Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Крушевац, 17

90 АС – Митрополија – Но. 508/1847. Извештај игумана Јоаникија Обрадовића о обиласку и потврђивању манастирских земаља 1847.

доскора били.

Ваше високопреосвештенство,
Милостиви Архипастир!

високославна комисија дошла је овде у манастир и опходила грун М. по старом синору осим Прњавора који пошто је на манастирској земљи, као што је и до сада био — једно парче земље које су били сељаци из Богдања пре неку годину претисли сад су уступили манастиру драговољно. Предпохваљена комисија сасвим је добро с манастирима поступила, извештавам ваше високопреосвештенство и љубећи свету архипастирску десницу вашег високопреосвештенства

у М. Љубостињи нижајши раб
2. Јунија 1847 Јоаникије Обрадовић“

Нова звонара

У манастиру Љубостиња 1848. године започело је зидање нове звонаре о чему сведочи и писмо које је 9. априла 1848. године упутио Јоаникије Обрадовић, игуман љубостињски, београдској конзистерии: “Као што је звонара манастира овог стара и тако ослабила, да готово већ се на њој звона држати немогу, и као што је звонара иста, задужбина почев. Господара Кара Ђорђа, тако је син његов Свјетли наш књаз Александар Карађорђевић приликом доласка његовог овде у манастир, звонару ову ослабљену промотрио, и на зидање нове звонаре на истом месту од камена, 100 (дуката) цесара: дати изволио, тако братство у согласију са мном нову од камена звонару, по вољи Свјетлаго књаза на истом месту гди стара звонара сада, зидати вознамјерава жртвујући на зидање 200 (дуката) цесар: кои задатак да би се издати могао, молим пречестњејшу конзисторију за одобреније и дозвољеније. Звонара ће ова бити по нашем умствовању од тридесет пет аршина висине, и пет аршина шупљине. Сваки аршин од три педа дужине. За креч, камен, сечење дрва за скеле и руку погођено је са мајстором Јованом Аврамовићем из Ариља 150 (дуката) цесар: очекујући одговор на ово, пребивам покорниј Јоаникије Обрадовић, игуман љубостињски.” Конзисторија је дала сагласнот 23. априла 1848. године.⁹¹

Априла 1850. љубостињски игуман Јоаникије Обрадовић тражио је од београдског митрополита Петра Јовановића да

91 Музеј СПЦ Архив бр. 249, Манастир Љубостиња, оправка звонаре 1848. године

Левач

Конзисторија издејствује план и предрачун за зидање нове звонаре. Зидање звонаре је започето тек у другој половини 1850. године, а завршено је у другој половини 1851. године. За довршење звонаре Управи манастира Љубостиње недостајало је још 40 дуката цесарских, па је гуман Јоаникије Обардовић 17. јула 1851. године замолио митрополита : “Ваше Високопреосвјашченство преко Пречестњејше Конзисторије умолите да ми даду дозвољеније да могу на зајам 40 (дуката) цес: на рачун Манастира узети и Манастиру неће бити на великом терету јер ћу се ја скорим постарати, да овај дуг одужим.” Конзисторија је дозволила ову позајмицу 10. августа 1851. годин.⁹²

Поред звонаре архимандрит Јоаникије (Јанићије) је, уз помоћ народа, завршио изградњу каменог зида (града) око манастира.⁹³ Озидао је и две помоћне зграде (“споредне куће” од којих је једна била кујна) око цркве, две механе⁹⁴, две штале, велику качару и једну воденицу. Купио је две воденице као и нешто обрадиве земље. Премда Путник тврди да је Јоаникије помоћу народа покрио је 1851. године цркву лимом у инвентару из 1862. године изричито пише да је црква покривена ћерамидом.⁹⁵ У сваком случају 1850. године манастир јесте оправљан и то под руководством инжењера Невоље. Архимандрит Јанићије је од свих старешина манастира Љубостиње уштедео највише пара које је давао под камату. Са народом се лепо опходио због чега је остао у успомени околном народу као строг, вредан и правичан духовник и старешина. Умро је маја 1866. године у Љубостињи.⁹⁶

Радови на цркви 1850 – 1851. године

Посебно поглавље у историји манастира почињс обновом цркве до које је дошло средином XIX века. кад је она у великој мери изменила свој спољни изглед. На поновљене

92 Музеј СПЦ Архив бр. 622, Манастир Љубостиња, зидање звонаре 1851. године

93 Која се срушила 12 година пре него што је Севастијан Путник написао своју књижицу.

94 По Веселићу једну механу. Јосиф Веселић, *Опис манастира у Србији, част I*, Београд, 1867, 95

95 Јосиф Веселић, *Опис манастира у Србији, част I*, Београд, 1867, 95; Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња – Друго издање*, Крушевац, 17

96 Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња – Друго издање*, Крушевац, 17; М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД књ. IV, Београд, 1867, 45 и напомена 1. на истој страни

захтев старешине манастира Мелетија Марковића, још 1845. године Попечитељство унутрешних дела слало је свог „инџинира“ да „извиди“ које су ствари нужне за будућу оправку. До таквог „извиђања“ дошло је још неколико пута до августа 1850. године, када је Јан Неволе коначно с мајсторима и материјалом стигао у манастир и оправка почела. План за реконструкцију морао је још 1849. бити завршен јер је већ почетком 1850. каменорезац Попечитељства унутрешних дела Вујица Петронијевић, са два помагача, израђивао у манастиру камене первазе (венце) за цркву.⁹⁷

Мада цртежи и планови Јана Неволеа досад нису пронађени у архивским документима скоро је детаљно описано до каквих је промена тада дошло на цркви. Пре свга кров није препокривен оловом, као што се мисли, већ ћерамидом која је стајала и пре Неволине реконструкције. Из писма које су Правитељствујушчем совјету упутили Илија Гарашанин, попечитељ унутрешних дела, и Јан Неволе, главни инжењер, види се да је новац за оправку био делом намењен и за постављање лима али да је Неволе одустао од тога из више разлога. Један од њих је што је сматрао да би дрвена конструкција неопходна за постављање лима брзо трунула и да би свака доцнија оправка лима била веома сложена јер би мајстор (Попечитељства) гребало да долази чак из Београда. С друге стране, Неволе нигде изричито не вели да је ћерамида стајала на крову „од созданија“ већ само да је боље ставити ћерамиду „као што је била“ (пре његове поправке).⁹⁸

Првобитни венци на грађевини надвишени су новим, клесаним, које је мајстор Вујица изгледа више од годину и по у самом манастиру израђивао, те на крају уопште више и није радио јер није имао посла.⁹⁹

„МБ, 1851, бр. 440
Благородни Господине,
Мајстор Ђорђе примио је писмо

97 АС – Митрополија – 1851, бр. 440; Л. Павловић, *Архивски и ликовни подаци о поправци манастира Љубостиње и зидању звонаре 1850/1851. године*, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 275, 282 (Прилог I) и 282 – 283 (Прилог III); Срђан Ђурић, *Љубостиња – Црква Успења Богородичиног*, Београд 1985, 27

98 Срђан Ђурић, *Љубостиња – Црква Успења Богородичиног*, Београд 1985, 27

99 АС – Митрополија – 1851, бр. 440. Писмо Ј. Обрадовића инжењериу Неволеу

ваше, из ког се види да цркву изнутра сву не малтерише но само да крпи да чува образе да не попрска па то му је тешко јер сасвим је стари молерај опао и све једнако опада као што сте и сами видели. Зато би добро било да се ви са госп. Митрополитом споразумете и да му изјавите како стоји стари молерај као што сте и сами видели, има образа који су пополак покварени оће ли се ови све замазати или полак да се крпи а полак да остане, то мајстор Ђорђа што скорије известите. Вујица како сте ви долазили ништа радио није све једнако скита по селима и овде за њег више посла и нема зато молим да га одавде преместите јер овде је заиатио кућу с његовом фамилијом па немам куд гости кад долазе да се склоне. За патос јавите нам оће ли овај камен могу мајстори да приправљају, темељ је полако намештен, изнутра је олтар и кубе помазано. Симсови су зејтином помазати а није покривено, чекамо мреже да се исплету и на пенџере наместе па да покрију,

у М. Љубостињи Јоаникије Обрадовић
28 јунија 1851 игуман љубостињски

П. П. Мајстор Ђорђе страшно се боји за крпеж изнутра вели да никако се образи од прскања сачуваши не могу.“

Ови венци, скинути приликом савремених конзерваторских радова, као и банак (сокл), свакако су дело истог мајстора. У манастирској порти налазе се три првобитна мена (стубића) дводелних прозора чије је копије које се сада налазе на југозападној, југоисточној и бифори иа главној апсиди израдио највероватније такође овај каменорезац по налогу Јана Неволеа. Ево целог писма инжењера Неволеа Попечитељству Унутрешних Дела.¹⁰⁰

„МБ, 1851, бр. 440
Високославном Попечитељству
Унутрешних Дела,

У писму од 19. Јунија тек. год. № 383 саобштава Г. Његово Високопреосвештенство Господин Митрополит Београдски Високославном Попечитељству унутрешних дела да је по известију Госп. Игумана Манастира Љубостиње правитељствени инжењир мајсторима издао налог да замажу сва у цркви на своду и по

100 АС – Митрополија – 1851, бр. 440. Изјашњење главног инжењера, Јана Неволеа, Попечитељству Унутрешних Дела

зидовима наодеће се изображенија, он пак, Г. Игуман даје рад, да нека изображенија, као древности, спомену ради остану недирнута, и да Његово Високопреосвештенство, почем се са мненијем Госп. Игумана соглашава, наредити изволило, да се конечно замазивање налазећи се тамо изображенија забрани. Високославно Попечитељство од мене, као руководиоца оправке истог Манастира у смотрењу овог мог поступка нужно изјасненије захтевало, које овде у следујућем у покорности подносим.

Почем је височаише одобрено и решено, да се Манастир Љубостиња по мом предложенију оправи, Високославно Попечитељство предали и ово дело мени на извршење, и ја сам у месецу августу пр. год. (1850) са нужним мајсторима на место отишао и одма наредио како да се реперација и разна украшенија по постојећим у другим Манастирима Отчества нашег укусу и на овој цркви предузимати и преиначавати имају. Ја сам у присуству и са сагласјем тамошњег Госп. Игумана наредио да се нека кубета обале, неки прозори зазидају и на место ових други да се отворе, — укратко речено, да се сав спољашњи изглед поменуте цркве преиначи и све ово без икаквој примеченија од стране духовне власти израђено и свршено, премда је са овим послом кварење и изнутрашње површине изображенија скопчано било. У месецу Мају о. год. сам опет по дужности отишао

у Манастир Љубостињу, да прегледам, како наређени посао напредује, и да наредбе учиним за окончање предузетог посла; — осим малих остатака нашао сам да је сав предузети посао споља на реченој цркви свршен, само је јоште остало предузети репарацију унутрашње површине, која је и од пре много искварена била. Задовољан са досадашњим извршењем од мене наређених послова, наредио сам, да се речена црква и изнутра обнови и малтерише, и то следујући побуђенија:

1. Што је унутрашња површина цркве врло искварена, малтер или олеп, изузимајући неке мале части ватром у цркви међутим, прокишњавањем а и пакосним нарочитим кварењем и одбијањем одпао, а гди стоји, и ту се на више места тако одвојио, и одлепио од зида, да уочи падежи, осим тога се због отварања нових и зазиђивања неких старих прозора, намештања черчива и врата и унутрашњи олеп наравно кварити морао.

2. Што сам нашао за немогућно, да се нека изображенија сачувају, која никакву художествену вредност немају а будући нејасна и ружна изображенија (каква се овде налазу) на побожне посетитеље цркве чувствително подеиствовати не могу и на никакву фаму ондашњих основатеља не служу.

3. Што се са реченом наредбом и тамошњи Госп. Игуман онда сагласио,

Левач

кад сам му приметио, да та изобразенија никакву художествену вредност немају, нити се са молерајом у Манасији сравнити могу зато

4. Што сам желио да се унутрашња површина цркве тако чисто обнови, и поправи како би се, ако и не може бити одма, а оно бар с временом, достојно садашњем времену одтварајућим иконама светима и црквеним изобразенима од каквој вештог живописца украсити могла те би се тако и унутрашњост цркве са обновљеном и украшеном спољашњом површином у сагласју довела. Да би се Високославно Попечитељство Внутрених Дела уверити могло, како о реченом предмету Госн. Игуман Манастира Љубостиње и Госп. Начелник истог Окружја, суди, прилажем овде два писма која сам ових дана получио.

Г. Н. 532 Главни Инжинир
у Београду Неволе
1. Јулија 1851 “

За утврђивање обима и врстс радова из 1850 – 51. године кључни су архивски документи, везани за спор настао између главног инжењера Јана Неволеа и љубостињског игумана Јоаникија Обрадовића око „замазивања“ фресака у унутрашњости цркве. Игуман љубостињски 5. јуна 1851. године шаље о томе писмо митрополиту београдском.¹⁰¹

„Игуман Љубостиње, Јоаникије Обрадовић, извештава митрополита да су радови скоро свршени

МБ, 1851, бр. 383

ваше високопреосвештенство,

Милостиви Архипастир,

Поправка цркве спољне скоро свршена, сад су почели изнутра оправљати. Ја сам желио да се од овог старог молераја који образ спомена ради задржи, господин инжинир није ни хтео примит но је мајсторима наложио да се све како споља тако изнутра малтерише подново, ово вашем високопреосвештенству до знања достављам, ако би ваше високопреосвештенство вољу имало који образ од старих задржати, то што скорије да се главном инжиниру наложи да посао предугојачи и што од древности задржи.

Љубећи Свету Архипастирску и благодетељну руку у М. Љубостињи

101 АС – Митрополија – 1851, бр. 383.

најпокорнији раб

5. Јунија 1851 Јоаникије Обрадовић
игуман Љубостињски“

Митрополит је наредио да се одмах прекине са „замазивањем старих образа“, као што се види из писма игумановог, овога пута упућеном главном инжењеру Неволеу.¹⁰²

На инсистирање игуманово и заповест митрополитову, архитект Неволе је променио првобитну наредбу да се живопис премалтерише, но очигледно је мајсторима било тешко да фреске сачувају од прскања, па изгледа да и сам игуман, због одуговлачења посла, није био толико чврстог уверења да неке фреске не би ипак требало „замазати“, јер је тражио нова инжењерова упутства мајстору.

Пошто је, сем наређења архитекту Неволеу да прекине са малтерисањем фресака, митрополит тражио од Попечитељства внутрених дела да се он опомене да такве самовласне наредбе убудуће не чини, Попечитељство је од Неволеа затражило изјашњење, које је овај и дао 1. јула 1851. У њему се до танчина описују сви радови изведени на цркви. Из писма је јасно да су, понаређењу архитекта Неволеа, осим перваза који су покрили старе венце, неки прозори на цркви затворени, а други отворени, с чим је „кварење и изнутрашње површине изо-браженија скопчано било“. Једини прозори који се разликују од осталих и чије је отварање изазвало уништавање живописа јесу два западна прозора на северној и јужној певници. Један је оштетио композицију Христ и Самарјанка, а други главу једног светог ратника и Помазање у Витанији. У то време је вероватно затворена и северозападна монофора.¹⁰³

Далеко је занимљивије и за изглед цркве значајније што је архитект Неволе наредио да се „нека кубета обале“ а то је и урађено. О овим „кубетима“, могуће је изнети неколико претпоставки. Прва је да се израз „кубета“ не односи на читаво кубе већ само калоту. Но, ни то није лако објашљиво, јер се реч јавља у множини, што значи да су интервенције рађене на два или више кубета. Главно кубе се свакако мора изузети,

102 АС – Митрополија – 1851, бр. 440.

103 АС – Митрополија – 1851, бр. 440; Л. Павловић, Архивски и ликовни подаци о поправци манастира Љубостиње и издању звонаре 1850/1851. године, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 275, 282

јер се на њему налази надзидак из XVII века, додуше нешто преиначен додавањем још једног надзидка управо у прошлом веку. Остаје само припрата, надвишена слепом калотом. Није ли Неволе срушио лажне куполе попут оних које је доцније и сам сазидао? По сведочанству Јоакима Вујића из 1826, на Љубостињи постоји велико кубе и четири мала у угловима. Могуће да је Неволе над припратом само поновио онакво стање какво је и сам затекао над припратом, а које је јединствено у архитектонским обновама манастира у Србији у XIX веку. Ипак, док се не пронађу оригинални Неволеови цртежи не може се тачно рећи о каквим је срушеним кубетима реч. Чињеница је још да је и савремена рестаураторска интервенција управо у горњим конструкцијама припрате била најосетљивија.¹⁰⁴

Из писма главног инжењера Неволе јасно је да је новац добијен за покривање лимом, али он изричито не жели да тако

104 Срђан Ђурић, *Љубостиња – Црква Успења Богородичиног*, Београд 1985, 28

Левач

уради и за то наводи различите разлоге. Да су мајстори Јана Неволеа цркву покрили ћерамидом, и то на незадовољавајући начин, види се из писма инжењера округа крушевачког, Франца Мила, из 1856. године, начелству округа јагодинског, поводом жалбе љубостињског игумана да кров прокишњава. Франц Мил наводи да је кров од ћерамиде главни узрок кишњењу и сматра да је нужно поставити олово.¹⁰⁵ Из документа произлази да је оправка 1851. коштала 3 000 талира и да ју је платило Правитељство. Највероватније је, да је по плановима Франца Мила, црква још тада препокривена оловом, јер је као таква постојала већ 1882. (на Тителбаховом цртежу) и фотографији и цртежу из 1890, односно 1893. године.¹⁰⁶

105 Предрачун који је био у прилогу документа није сачуван.

106 Л. Павловић, *Архивски и ликовни подаци о поправци манастира Љубостиње и зидању звонаре 1850/1851. године*, Рашка баштина 2, Краљево 1980, сл.1и 2; Срђан Ђурић, *Љубостиња – Црква Успења*

Крајем 1852. године настојатељ манастира је игуман Јоаникије Обрадовић, намесник јеромонах Макарије Милојевић а у манастирском братству су и јеромонах Доситеј Стојановић и ђакон Максим Трифунувић.¹⁰⁷ Две година касније, крајем 1854. године, и игуман Јоаникије и јеромонах Макарије су на својим местима док је састав осталог братства нешто измењен, ту су сад јеромонаси Максим и Мојсеј и ђакон Доситеј. Од краја 1855. до краја 1858. године ситуација је мање више иста осим што се уместо ђакона Доситеја јавља јеромонах Данило.¹⁰⁸

Архимандрити: враћевшнички, раванички и манасијски, затим игумани: каленички и љубостињски, као и намесници: драчки и грнчарички обавештени су у пролеће 1858. године да ће им бити послат по један ђак, родом из Босне који учи на семинарији, да у манастирима преседе за време школског одмора а после да их пошаљу у школу. Сви наведени манастири су овом налогу удовољили.¹⁰⁹

Манастир у другој половини XIX века

У инвентару манастира Љубостиње за 1862. године се каже да је покривена “са слабом кровом ћерамидом”. Те године набављене су и три нове књиге: “Књига правила равноапостолима Кирилу и Меодију, Србљак и Књига посљедованија уопштих на свету Пасху.”¹¹⁰

Као што смо већ навели Јосиф Веселић је 1862. године обишао Љубостињу и о тој посети је оставио занимљив опис манастира који ћемо овде дати.

Веселић наводи да се манастир Љубостиња налази у округу Јагодинском, срезу Левачком. “Изгледа величанствено али је свуда унаоколо доста одлепљена а нарочито од њене последње оправке малтер

свуда опада.”¹¹¹ Манастир је са два кубета “врло пријатног изгледа,” сазидан је од тесаног и нетесаног камена са доста камене пластике. Манастир је дугачак преко 10 хвати (са олтаром 12 хвати), широк око 4 а висок 12 хвати.¹¹²

У дворишту пред црквом постојала је кућа са две етаже (на два боја) и великим подрумом у којој је обитовало братство. Лево од куће се налазила стара кула а нешто даље од ње једна мала приземна кућа. Десно од цркве се налазила звонара са три звона од којих једно приложио, још у време Првог српског устанка, Огњан трговац из Неменикућа села из Београдског округа.¹¹³

Непосредно поред тороња стајао је у углу, на земљи, врло реалистично, у камену, исклесани медвед кога је за успомену исклесао каменорезац када је при торонб радио.¹¹⁴

До звонаре се налазила кујна, мало даље качара, па коњушница и крчма. Све ове зграде су биле од тврдог материјала и биле су у скорије време подигнуте. У ствари старије грађевине те 1862. године биле су само црква и кула.¹¹⁵ У околини манастира постојале су две чесме које су још “у стара времена” ка манастиру биле доведене али када их је Веселић обишао нису радиле. При једној чесми цеви су биле исклесане у камену и покривене плочом а код друге су биле од керамике (“земље”). При првој чесми се налазило и велико корито издубљено у једном комаду камена, дугачко 1 хват а широко 2 1/2 шуха као и један издубљени четвороугани камен у који се скупљала вода и који се звао “аузъ”.¹¹⁶

На Љубостињској реци поред манастира те 1862. године постојало је 8 воденица а поред реке узводно и низводно од манастира лежали су са обе стране реке воћњаци и манастирски чаири до близу

Богородичиног, Београд 1985, 27; Срђан Ђурић, Љубостиња – Црква Успења Богородичиног, Београд 1985, 27 нап. 83.

107 Београдски велики календар за годину 1853., Београд, 1853, 226

108 Календар са шематизмом књажевине Србије за 1855. године, Београд, 1855, 41; Исто за 1856, 40; Исто за 1857, 42; Исто за 1859, 47.

109 АС – Митрополија – Но. 400/1858 Митрополитов налог. Но. 577/58, 579/58, 580/58 Удовољено налогу.

110 Музеј СПЦ, Инвентар манастира Љубостиње за 1862. годину. У потпису Јоаникије, архимандрит љубостињски.

111 Јосиф Веселић, *Опис манастира у Србији, част I*, Београд, 1867, 96

112 Јосиф Веселић, *Опис манастира у Србији, част I*, Београд, 1867, 92-93. Пошто Веселић, углавном, не даје ништа посебно интересантно овде нећемо давати његов опис самог храма, пре свега његове унутрашњости. Интересантне детаље које налазимо у његовом опису даћемо на одговарајућим местима кад будемо давали опис храма.

113 Исто, 95

114 Исто, 95-96

115 Исто, 96

116 Исто, 98

Мораве.¹¹⁷

Шесдесетих година XIX века била је црква покривена плехом и добро оправљена. Манастир је, у то време, располагао и добром земљом поред Мораве. За све то је био најзаслужнији архимандрит Јанићије Мачужић који је умро у првој половини маја 1866. године.¹¹⁸

Нурију манастира Љубостиње су 1864. године чинила села Богдање са 81 кућом, Грабовац са 78 кућа, Прњавор са 40 кућа, Планиница са 39 кућа, Лободер са 19 кућа, Рајинац са 68 кућа, Доњи Дубич са 18 кућа, Мијаиловац са 54 куће, Угљарево са 41 кућом и Лозна са 43 куће тј укупно 481 кућом.¹¹⁹

Љубостиња је 1864. године имала готовине 42503 гроша и 36 пара чаршијских.¹²⁰

Црква је препокривена 1865. године.¹²¹

Архимандрита Јанићија је, након његове смрти 1866. године, наследио његов наменник Макарије Милојевић – Лапчевић каснији архимандрит. Макарије је био родом из Велике Врбнице¹²² код Крушевца. Он је наставио рад свога претходника и успешно је сачувао оно што је наследио. Произведен је за игумана манастира Љубостиње 17. новембра 1868. године.¹²³ У народу је остао у лепој успомени. У манастиру је до доласка Аустро – Угара у јесен 1915. године постојала његова слика која је уништена за време окупације.¹²⁴ Макарије је, по свему судећи, умро 1870. године.

Трстенички трговац Риста Павловић поклонио је 1866. године један сребрни крст.¹²⁵

117 Исто, 96

118 М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД књ. IV, Београд, 1867, 45 и напомена 1. на истој страни

119 Исто, 45

120 Исто, 45

121 Војислав Љ. Мирић, *Љубостиња*, Голуб бр. 18 за 1895, 274

122 Код Севестијана Путника, *Манастир Љубостиња*, 17 стоји да је Макарије рођен у селу Доња Врбница, међутим у крушевачком крају не постоји Доња Врбница. Макарије Милојевић – Лапчевић је био родом из Велике Врбнице код Крушевца и потицао је из угледне свештеничке породице Лапчевића која је давала свештенике у том селу бар од средине XVIII века.

123 Пастир бр. 43/1868, 726; *Шематизам за 1869. годину*, Београд, 1869, 76

124 Севестијан Путник, *Манастир Љубостиња – Друго издање*, Крушевац, 17

125 Исто, 31

Премда Севестијан Путник наводи како је иконостас 1865. године радио Димитрије Аврамовић¹²⁶ вероватније је да је нови иконостас у Љубостињи радио Никола Марковић који је имао значајну делатност у црквеном сликарству, заснованом на историјским концепцијама. Иако је прве сликарске поуке, највероватније добио од оца, Никола се формирао под великим утицајем Стеве Тодоровића, код кога је и учио сликарство. После школовања код Тодоровића и можда управо по његовој препоруци, он одлази у Италију где завршава сликарске студије. По повратку у Србију, бави се црквеним сликарством и сам, и у заједници са Стевом Тодоровићем, са којим 1880. долази у сукоб. Његов сликарски опус још није сасвим истражен. У Љубостињи је сликао од 1866. до 1870. године. Поред тога радио је у Горњем Милановцу 1862, Аранђеловцу 1863,¹²⁷ Ваљеву 1865, манастиру Свете Тројице на Овчару 1868,¹²⁸ Пожаревцу 1870, Коцељеви,¹²⁹ Лозници после 1873, Зајечару после 1877, Књажевцу од 1878. до 1882,¹³⁰ Белегишу 1877, Обилићу од 1877. до 1878, капели Новог двора у Београду 1884. и у Гроцкој 1884.¹³¹ Између 1870 – 1873. Никола Марковић је сликао иконостас цркве Силаска Светог Духа у Краљеву.¹³² Сликао је иконе за иконостас Саборне цркве у Неготину,¹³³ а довршио је и иконостас у Орашцу по захтеву црквене општине, који је његов отац започео, током

126 Исто, 22

127 Т. Ивановић, *Црква Светог Арханђела Гаврила у Аранђеловцу*, Аранђеловац 2004, 67 – 106.

128 Д. Рајић – М. Тимотијевић, *Манастири Овчарско – Кабларске клисуре*, Чачак 2004, 278 – 280.

129 У Коцељеви су очуване царске двери рад Николе Марковића.

130 Иконостас цркве у Књажевцу Никола Марковић, због сукоба са наручиоцима, није довршио: АС – МПс – ц, г. 1900, Б – 3255.

131 П. Васић, *Сликарска Породица Марковић*, 17; С. Пејић, *Тројички иконостас Николе Марковића*, Гласник друштва конзерватора Србије 18, Београд 1994, 157 – 158; У. Рајчевић, *Три мало позната уметничка посла сликара Николе Марковића*, Зборник Народног музеја XV-2, Београд 1994, 149 – 155.

132 М. Богдановић – С. Новчић, “Храм Силаска Светог Духа у Краљеву“, у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево*, Зборник радова, Београд – Краљево 2000, 300-312.

133 Иконостас у Неготину Никола Марковић није довршио: АС – МПс – ц, г. 1894, Б – 3232.

Левач

1884.¹³⁴ Умро је за време сликања иконостаса у Гроцкој.

Арсеније монах манастира Љубостиње, постављен је 1868. године за ђакона од епископа ужичког. Иначе, монах Арсеније се обучавао у манастиру Љубостињи.¹³⁵

У инвентару манастира Љубостиње за 1870. годину за манастирски храм се каже: "Црква од тврдог материјала у вредности од 600.000 гр. Порта зидом ограђена 5000. Конак великиј од слабог материјала 18.000. Конак малиј од слабог материјала 500. Звонара каменом озидана 7.000. Поред тога, манастир је располагао и са 12 Празничних икона целивајућа 60 гр., 1 Иконостас нов, који је још ураду, 36.000 гроша, 1 Икона храма Успен. Богород. 30 гр., 1 Икона Св. Николе од дрвета 20 гр., 11 слика различити 200 гр. Манастир је располагао са 53 богослужбене књиге, а манастирска библиотека имала је разних егзамплара у 115 наслова."¹³⁶

Намесник Љубостиње јеромонах Данило, родом из Чајира, постављен је 9. јануара 1871. године за настојатеља истог манастира.¹³⁷ Наследник архимандрита Макарија Данило Марковић је код Мачужића био монах – економ па је тако у овом послу био веома рационалан и искусан. Био је одличан домаћин и радник али осредњи духовник. Обновно је све воденице, посадио многе шљиваке и винограде. Један виноград на Богдањском брду носи његово име Даниловац. Имовно стање је под њим било као и за време архимандрита Мачужића.¹³⁸ Игуман Данило је сигурно био старешина бар до краја 1875. године. Управо те 1875. године игуман Данило је манастиру поклатио сребрни крст који су однели Аустро – угари током Првог светског рата.¹³⁹

Игумана Данила за релативно кратко време наследили су, један за другим, најпре јеромонах Теофило а затим јеромонах Вићентије. Њихово управљање Љубостињом пада у време када су од манастира одузете парохије и када привремено долази и до материјалног опадања свих манастира ши-

ром Србије. Обе ове старешине биле су као људи вредни и чуварни а као духовници просечни све услед борбе за материјални опстанак манастира.¹⁴⁰

Управник знаменитог манастира Љубостиње протосинђел Венијамин Павишевић, који је богословске науке слушао на острву Халки 21. маја 1880. године произведен је, у београдској саборној цркви, за архимандрита.¹⁴¹ Венијамин је рођен 1. јануара 1836. године у Горњој Црнишави код Трстеника. Замонашио се почетком 1852. године а 17. јуна исте године епископ жички Нићифор га је рукоположио за ђакона. Јеромонах је постао 14. јануара 1855. године. Завршио је београдску богословију 1866. године а затим је на острву Халки у тамошњој Богословији провео 4 године. Пошто се 1871. године разболе вартио се у Србију. У II одељењу београдске Богословије био је 4 године катихета а затим је постављен за старешину манастира Љубостиње. Протосинђел је постао 1877. године. Одликован је орденом Светог Саве IV и III степена и медаљом Милоша Великог. Приликом крунисања руског цара добио је орден Свете Ане II степена, медаљу на светоандрејској пантљици, велику сребрну медаљу за вечну успомену као и један пар скупоченог црквеног одећа.¹⁴²

У Алексинцу 8. новембра 1880. године освећен је споменик руским добровољцима погинулим у Првом српско – турском рату 1876 – 1877. године. Свету литургију служио је митрополит Михаило са епископима: нишким Виктором и неготинским Мојсејем, архимандритима: Нестором и Венијамином из Љубостиње, игуманима: романским Данилом, жичким Максимом, протама: јагодинским Миладином Милићевићем, пиротским Димитријем Цветановићем, нишким Младеном Поповићем, алексиначким Тодором Павићем и са два ђакона. Литургији и помену, поред ових, присуствовало је још 36 свештених лица - архимандрита, игумана и намесника и два ђакона.¹⁴³

134 АС – МПС – ц, г. 1884, 3200.

135 Пастир бр. 2 од 10. фебруара 1869, 48

136 Музеј СПЦ Архив бр. 3287, Инвентар манастира Љубостиње од 14. септембра 1870. У потпису намесник Данило и члан комисије Теофило, архимандрит манастира Каленића.

137 Православље бр. 1/1871, 48

138 Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Крушевац, 17-18

139 Исто, 31

140 Исто, 18

141 Хришћански весник бр. 10 од 15. маја 1880. године, 264

142 *Педесетогодишњица архимандрита Венијамина*, Гласник православне цркве у Краљевини Србији, бр 2/1902, Београд 1902, 189 – 190

143 *Свечаност открића споменика на Рујевици код Алексинца 8. новембра 1880. изгинулим руским добровољцима у српско – турском рату 1876. године*, Београд, 1881, V, VI

Негде око 1880. године адвокат Љуба Живковић је поконио манастиру једно јеванђеље.¹⁴⁴

У пролеће 1885. године игуман манастира Наупаре Теофило постављен је за старешину Љубостиње док је дотадашњи намесник Љубостиње јеромонах Вићентије постављен за старешину Наупаре.¹⁴⁵

Манастири Љубостиња, Каленић и Јошаница имали су ту заслугу у економском погледу, што су до негде 1885. године доста добро очували своју гору. Но како је управо, негде у то време, народ у том крају доста осиромашео услед неродних година и других недаћа, које су га сналазиле, то је настало тако иагло сатирање горе манастирске да је било скоро немогуће сачувати је од народа, који је сматрао да има права и кад нема, или кад је у оскудици да нема шта да прода и да дође до новца да туђу својину приграби и да се њоме користи. Много је сатирању горе допринела и та околност, што је не обавештен свет код пописне комисије 1884. године уписао са својом земљом и део манастирског земљишта под шумом сматрајући да ће самим уписом добити и право својине на шуму. Манастири су, на основу својих тапија уписали такође своје земљиште, те су тако и сељаци и манастири плаћали порез држави на једно исто земљиште. Пошто су тако много оптерећени порезом, а друго што виде, да не могу задржати уписано туђе земљиште као своје, они су кренули у горосечу и отмицу а манастири нису имали снаге да њиховом отимању стану на пут.¹⁴⁶

Атар манастирски граничио се 1885. године: на северу Раиначким, Д. Дубичким и Планиничким атарима, на истоку Богдањским атаром, на југу Моравом и Грабовачким атаром и Крагујевачким округом. Цео простор Манастирски могао се обићи тек за 6 часова, јер је био јако врлетан. У то време на реци Самарици Љубостиња је имала 9 воденица. На атару манастира Љубостиње, а код састава Самарице и Дубичке реке налазио се Љубостињски прњавор.¹⁴⁷

Владика Никанор позвао је 11. јануара 1888. године у Љубостињу свештенике Јосифа, Алексу старијег и Алексу млађег (сви

Поповићи) свештенике у Великој Врбници и одао им признање што лепо живе и без свађе. Тада је одликовао најстаријег, Јосифа Поповића црвеним појасом.¹⁴⁸

Мих. Валтровић је од 26. јула до 11. августа 1888. године прагио др Белу Цобора професора археологије на пештанском свеучилишту у путу по Србији (Раваница, Манасија, Љубостиња, Жича, Студеница, Наупаре, Лазарица, Ниш и неке старине у његовој околини, Пирот и најзад Софија). Валтровић је том приликом први пут видео Манасију, Наупару, старине око Ниша и Софију.¹⁴⁹ Љубостиња ризнице, у то време, није имала али је Валтровић у њој нашао једну, од жуте меди кадионицу, која је судећи по облику њеном пореклом са запада а прављена је најкасније у XIV веку. На молбу Валтровића старешина манастира архимандрит Венијамин уступио је исту кадионицу Народном музеју а за узврат добио другу нову и пристојну у замену.¹⁵⁰

Церемонија миропозања краља Александра је била праћена низом свечаности и повезана са прославом петстогодишњице Косовске битке, па је трајала од 14. до 22. јуна 1889. године.¹⁵¹ Краљ је 14. јуна допутовао у Крушевац, који је био свечано украшен, и присуствовао је вечерњој служби и бдењу у Лазарици. На дан Косовске битке, сутрадан 15. јуна, после литургије и парастоса, краљ је положио камен темељац „споменику погинулим косовским јунацима”, а 16. јуна је присуствовао освећењу темеља барутане у Расини код Крушевца. Од 17. до 20. јуна краљ је путовао од Крушевца преко Трстеника, Врњачке Бање и Краљева ка Жичи.¹⁵² На дан одласка, 17. јуна, Александра I Обреновића из Крушевца, народ се окупио већ око 5 сати ујутро да испрати младог краља. Око 8 сати краљ и његова свита кренули су у цркву где га је дочекало свештенство. Након обичне молитве и „многаја љета“ краља је дужим говором поздравио крушевачки свештеник Здравко Пауновић. После овог поздравног говора он је изашао у црквену порту,

148 Рукопис - *Летопис цркве Св. Николе у Великој Врбници*, Велика Врбница

149 М. Валтровић, *Белешке с пута*, Старинар 3/1888, Београд, 1888, 87

150 Исто, 109

151 Детаљније у: А. Пајевић, *Мала споменица са петстогодишњице славе видовданске у Крушевцу и миропомазања краља Александра у Жичи*, Нови Сад 1889, 1-121.

152 *Домаће вести*, Српске новине 173, (Београд 6. VIII 1889), 814.

144 Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Крушевац, 31

145 Хришћански весник бр. 6 за 1885, 480

146 Д. К. Ј., *Предео Левча и Белице*, Тежак бр. 12/1887, Београд 1887, 772 – 73.

147 Јован Мишковић, *Топографски речник Јагодинског округа*, Гласник СУД 61, Београд 1885, 116

Левач

где му је срећан пут зажелио професор Никола Лазић.¹⁵³ У 9 часова 17. јуна, уз грување топова и кишно време, краљ се упутио у Љубостињу где га је дочекала искићена манастирска капија и на њој стих: „Задужбина Царице Милице, У наручје прима српства зрнце“. Тачно у 8 часова 18 јуна краљ је отишао у Врњце.¹⁵⁴ Током ове посете Љубостињи краљ Александар је поклатио манастиру позлаћен крст.¹⁵⁵

О посети краља Александра манастиру Љубостињи јуна 1889. године сачуван је један врло интересантан извештај:¹⁵⁶

„СА ГРОБА ЦАРИЦЕ МИЛИЦЕ.

Један сахат хода од варошице Трстеника лежи међу брдима као у неком склопу од планина, манастир Љубостиње, задужбина царице Милице. Пут у манастир води преко многих потока, на којима су намештени дрвени мостови. Баш пред сами манастир саграђена је велика и лепа механа, која би могла поднети и у вароши.

При самом улазу у манастир био је на првој капији за дочек краљев спреmlен и зеленилом окружен овај поздрав:

„Добро нам дошао српска зенице
Ка задужбини царице Милице.“

На путу своје у Краљево (пре Карановац), где ће се близу тога 20. јуна о. г. свечано обавити миропомазанье младога краља Александра I. у седмовратној Жичи, имао је по програму и овде, у задужбину царице - Милице, да сврне краљ Александар и да се помоли Богу за покој душе последње царице српске.

Било је 11 сати пре подне у недељу 18. јуна о. г. кад је краљ стигао овамо. Народ се већ пре тога у великој маси слегао био и очекивао на краља. Краљ је дошао са целом својом свитом и одмах се одпочела служба, коју је служио митрополит Михајло, владика Јероним и много друго свештенство, спомињући на јектенијама и при возгласима речи : „о жеже простити свјакому вољному и невољному согрешенију усоншију твоју царицу Милицу“ и на завршетку службе

153 З. Са прославе из Крушевца, Жича, Орган удружења свештенства Жичке епархије, Крушевац, 1889, 180.

154 Са Косовске прославе, Српске Новине, уторак, 20. јуна 1889. године, бр 136.

155 Севастијан Путник, Манастир Љубостиња – Друго издање, Крушевац, 31

156 А. П-вић, Са гроба царице Милице, Женски свет бр.7 (1. јули 1889) 1889, Београд 1889, 200 – 201. Дали смо само део текста који се односи на манастир Љубостињу.

Краљица Драга — Königin Draga

очитала се молитва и на самом гробу Миличином и по том положена три венца, један врло леп и скупocen лаворов венац од чистог ливеног сребра са овим златним натписом : „За спомен о тужној светковини косовској блаженој сени српске царице Милице 15 јуна 1889. београдско женско друштво.“ Друга два венца беху од свежег мирисавог цвећа.

После ове побожне и лепе свечаности, отишао је млади краљ са целом свитом у манастирске просторије на мали одмор и на ручак, који је ту за њега спреmlен а ја сам отишао, да разгледам манастир споља и изнутра са његовом околином па да вам јавим, што је вредније и лепше из ове свете задужбине наше славне царице Милице.

Кад уђеш у оделиту црквену паперту на левој страни уза сам зид, стоји каменита гробница царице Милице која је обележена и као заклопцем правим од белогa камена исеченим са каменим гробом једноставно. Њезино тело борави испод те гомиле камења на дну цркве. На десној страни у таком истом облику каменит је гроб Деспота Стевана, за којег се не може тврдо јамчити, да му је баш и тело овде, али народ верује у његов гроб. За царицу Милицу зна се јамачно, што и сви историчари наши потврђују, да је сахрањена овде у својој задужбини, као што је, напред у самој цркви овде на десној страни сахрањен син Угљешин, на чијем гробу стоји у белом

Љубостиња 1911. године

камену урезан и са свим добро сачуван овај натпис: „А се (значи ево овде) лежи Стефана кесара Угљеше син“, што је славенским писменима изрезано.

Иначе других гробова више нема у овој цркви, која је већа но што је цркв Лазарица у Крушевцу и у многоме је оној налична и зидана је као и она од тесаног белог камена са по три реда цигаља између сваког реда камена, али те цигље још су тврђе од камена, које су пробали, па нису могли да ни мрве од њих одвале ударом сикирице. По шарам, од камена изрезаним на свима прозорима и по осталим многим сличностима цркви Лазарици, види се, да су обе ове цркве једна за другом наскоро грађене, и да их је обе градио један исти мајстор, Раде неимаре, који је за време кнез Лазарево многе задужбине његове поградио, сведочи и данас у овој Љубостињској богомољи на средњи врати, која из паперте у саму цркву воде и где је на прагу истих врата у беломе камену као вратнику читко и јасно изрезан натпис: „Промајстор Раде Боројевић“, који је у нашим народним песмама из онога времена познат као Раде неимаре. Све то имао је љубав да ми покаже г. Венијамин Архимандрит и управитељ тога манастира, који је као такав данас и краља добродошлицом поздравио. Како у паперти, (претпрати) тако и цркви самој има неких најстаријих живописних остатака, сада врло бледих и тамних, за које

веле, да су од постанка цркве, а све остало замазано је и окречено, јер су Турци после пропасти српске и тај манастир до кубета порушили, што је доцније дозидано у свему по првобитној изради, те се данас и не познаје тај накнадни крпеж.

Љубостиња слави Успеније богородице и онда се овде многи народ на славу искупи.

Пред црквом на близу има једна врло висока кула, нешто мало виша и од саме цркве. На врху те куле стоји звоник, али кула је као град јако зидана од скоро два метра јаким каменитим зидом, на четири боја, на које воде прво камене степенице, а на друга три боја воде троје дрвених степеница и на сваком боју има на све четир стране прозори, кроз које су се зар негда српски калуђери у кули затворени ватром из пушака од Турака бранили, што се види и на недогледно дугачком и широком јаком каменитом зи ду од ½ метра дебелом, којим је цео манастир са свима многобројним зградама високо ограђен и по њему у једнаком одстојању пробијене рупе за обрану.

У ладњаку испод самога манастира ручасмо печене јагњетине па седосмо на кола за пут у Краљево, но кад бесмо на половици пута, свратисмо ½ сахата у страну у чувену бању Врнце, крај села истога имена, која лежи у дивноме природноме положају, каквих још нема много у прекрасним

Левач

природним положајима богатој Србији.

....“.

Негде у исто време, 1889. године, Зарија и Милеса Угреновић су поклонили никлени велики чирак а Београдско женско друштво посребљен венац и кандило за “гроб царице Милице.”¹⁵⁷ Трговац Васа Анђелковић, из Трстеника, поконио је око 1890. године 2 посребљена чирака за престо.¹⁵⁸

Архијерејски сабор је на својој седници од 28. јуна/10. јула 1890. године својим решењем СБр.89 одредио месечне плате монашким лицима у следећем износу (у динарима): архимандрит 72, игуман 60, настојатељ 50, намесник 40, јеромонах 30, јерођакон 20 и монах 10. Сем тога монашка лица су имала право на бесплатан стан и заједничку трпезу.¹⁵⁹

Светогорски монах Митрофан је, почетком 1891. године примљен у братство манастира Љубостиње.¹⁶⁰ Јеромонах Вићентије Стаматовић сабрат манастира Љубостиње нађен је 17. августа 1891. године мртав близу манастира. Вићентије, који је био родом из оближње Медвеђе, умро је у 54. години живота. Замонашио се 13. маја 1865. године.¹⁶¹

Јовица Барловац, трговац из Београда, поконио је манастиру 1894. године једно звоно које су за време Првог светског рата однели Аустро – угари.¹⁶²

В. Мирић је 1895. године забележио на гробу, за који се причало да је гроб деспота Стефана, поред многих других ствари и једну кутију са моштима некога непознатог свеца. На његовом гробу су легали болесни, верујући да ће оздравити.¹⁶³

Поред певница и чирака за свеће, 1895. године налазило се још и седиште за краља, од дрвета, а офарбано сивом бојом да јее изгледало као да је од мермера. У то време у манастиру су живела четири калуђера вишег и нижег реда.¹⁶⁴

157 Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Крушевац, 31

158 Исто, 32

159 Плата монашким лицима монашког реда, Весник српске цркве св. II фебруар 1893, 171-2

160 Весник српске цркве св. II/фебруар 1891. године, 191

161 Весник српске цркве св. XII за 1891. године, 1162

162 Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Крушевац, 32

163 Војислав Љ. Мирић, *Љубостиња*, Голуб бр. 18 за 1895, 274

164 Исто, 275

Конаци су 1895. године били дво-спратни „и подугачки“, подигнути су за време књаза Милоша „нешто окречени а нешто цемент фарбом офарбани“. С десне стране налазала се ћелија манастирска а с леве стране је била до 1892. године велелепна звонара али услед старости она је те године срушена. Звона су 1895. године стојала на дрвеним гредама неограђена. Међу звонима највеће је 1894. године поконио Јовица Барловац трговац из Београда, за спомен своје покојне жене Катарине. Порта црквена била је ограђена зидом висине 2 ½ м. У зиду су постојала 2 већа и 2 мања улаза. У порти, поред споменутог, налазили су се још и кујна, бунар и кованлук са 15 кошница, 5 су биле кошница Ђерзоновог система, а десет „простог“ система. С десне стране поменуте речице а насупрот манастиру, налазио се манастирски кошутњак у коме је било доста срна и кошута. Ван порте налазила се још и манастирска башта која је засађена 1893. године разним биљкама које калуђери добијају из првих расадника. Манастир поред шуме у коме има увек жира и који се давао под закуп имао је доста и ораће земље која је поред Мораве и која се давала под закуп сељацима.¹⁶⁵

Током 1898. године због проневере и злоупотреба у службеној дужности архимандрита Венијамина, старешине манастира Љубостиње Министарство правде је одредило комисију чији је задатак био да испитају цео случај.¹⁶⁶ Архимандрит Венијамин је смењен а нови старешина манастира Љубостиње је постао архимандрит манастира Раковице Виктор Стојаковић иако је и против њега док је још био 1900. године старешина манастира Раковице покренута истрага о злоупотребама. Истрага је настављена и 1901. и 1902. године, па чак и 1903. године, у време кад се Виктор већ налазио у Љубостињи.¹⁶⁷ Ускоро ће против Виктора

165 Исто, 275

166 АС – Министарство правде бр. 110, Ф XXXVII – 49 – 1898, Реферат о проневерам и злоупотребама у службеној дужности архимандрита Венијамина

167 АС – Министарство правде бр. 157, Ф XIV – 31 – 1900, Предмет о образовању комисије за извијаје злоупотреба архимандрита Виктора, старешине манастира Раковице; АС – Министарство правде бр. 187, Ф XI – 38 – 1901, Извешта комисије о извијају злоупотреба у манастиру Раковици од стране архимандрита Виктора, бившег старешине манастира Раковица а сада старешине манастира Љубостиње; АС – Министарство правде бр. 218, Ф

бити покренута истрага и у Љубостињи. Већ 1903. године је формирана комисија за истрагу о злоупотребама архимандрита Виктора у Љубостињи а током исте године стигао је у министарство правде први извештај као и посебан реферат о његовој управи манастиром. Истрага је настављена све до 1905. године.¹⁶⁸ Архимандрит Виктор је разрешен дужности фебруара 1905. године и стављен под црквени суд који га је рашчинио. Затим га је државни суд осудио на вишегодишњу робију.¹⁶⁹

Већ 1907. године је поднета молба за помиловањем Васе Стојаковића, бившег архимандрита Виктора, али је на основу извештаја о извиђају његових злоупотреба а урађеном на захтев министарства правде управо поводом молбе за помиловањем, молба на крају одбијена. Следеће 1908. године управа нишког казног завода је послала извештај министарству правде о осуђенику Василију Стојаковићу али од помиловања опет није било ништа. Коначно 1910. године упутио је молбу за помиловање Василија Стојаковића, Милош Бојовић његов бивши ђак са образложењем да је Василије озбиљно оболео.¹⁷⁰

XVIII – 53 – 1902, Извешта о одређивању комисије за извиђај злоупотреба архимандрита Виктора, бившег старешине манастира Раковице; АС – Министарство правде бр. 232, Ф I – 111 – 1903, Извештај злоупотреба архимандрита Виктора, бившег старешине манастира Раковице

168 АС – Министарство правде бр. 243, Ф XII – 29 – 1903, Извешта комисије о извиђају злоупотреба архимандрита Виктора, старешине манастира Љубостиња, у вршењу службене дужности; АС – Министарство правде бр. 247, Ф XVII – 41 – 1903, Реферат о злоупотребама архимандрита Виктора, старешине манастира Љубостиње, у руковању манастирском имовином; АС – Министарство правде бр. 306, Ф V – 35 – 1905, Молба Министарства просвете да се одреди један члан комисије из правосуђа за извиђање злоупотреба у манастиру Љубостињи од стране архимандрита Виктора; АС – Министарство правде бр. 311, Ф X – 96 – 1905, Извештај комисије министарству правде о злоупотребама архимандрита Виктора, старешине манастира Љубостиње у срезу трстеничком, округу крушевачком

169 Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Штампариа Ђорђа Будимовића – Крушевац, Таковска 6, 18

170 АС – Министарство правде бр. 356, Ф VI – 190 – 1907, Молба за помиловање архимандрита Виктора, старешине манастира Љубостиња, због злоупотребе у службеној дужности; АС – Министарство правде бр. 358, Ф VIII – 41 – 1907, Извешта о извиђају злоупотреба у службеној дужности јеромонаха Виктора, старешине манастира Љубостиње; АС –

Виктор (Василије Стојаковић) бивши архимандрит и професор Богословије умро је у нишкој болници први дан Ускрса 1911. године.¹⁷¹ Виктор је умро тихо и нечујно, остављен од свих, неоглашен ни са црквеног звоника ни са топлом речју од својих бивших другова и колега. Тако је платио неке своје не тако велике погрешке учињене у својству настојатеља Љубостиње. Био је уредник “Весника Српске Цркве” и црквеног листа “Мира”. У своје време је био један од најватренијих и најактивнијих пријатеља цркве као и верни и послушни синђел и протосинђел митрополита Михаила.¹⁷²

Економско стање манастира у другој половини XIX века

Љубостиња је на крају 1864. године имала 8500,78 динара капитала. У то време је по капиталу била далеко иза Букова (22657,65 динара) и Студенице (17209,32 динара) а заостајала је и за Рачом (9393,87) и Каленићем (9057,63 динара). Отприлике колико Љубостиња имала је и Раковица (8446,71 динара). После тачно десет година 1874. године Буково је поново било далеко најимућнији манастир са 62214,42 динара капитала. Затим су следили Раваница (30649,16 динара), Студеница (26908,92 динара) и Љубостиња (23557,44 динара). Нешто сиромашнији су били Рача (19860,00 динара), Јошаница (14664,82 динара) и Каленић (13013,52 динара). Манастир Љубостиња је у периоду од 1874. па до 1880. године имао чист приход од 75.491,95 динара и расход од 56196,22 динара тако да је имала вишак од 19295,73 динара. Све до 1883. године, не рачунајући манастир Буково, наимућнија је Раваница. Те године Раваницу претиче Љубостиња и до 1886. године биће друга у Србија а тада је претиче Рача а Љубостиња пада на треће место и на том месту ће остати до 1891. године. Љубостиња је 1891. године био манастир

Министарство правде бр. 377, Ф I – 90 – 1908, Извештај управе нишког казног завода о осуђенику Виктору Стојаковићу, бившем архимандриту и старешини манастира; АС – Министарство правде бр. 440, Ф XV – 10 – 1910, Молба Милоша Бојовића бившег ђака архимандрита Виктора, да се архимандрит Виктор, рашчињен, сада Васа Стојаковић, ослободи од издржавања казне јер је оболео

171 *Виктор*, Гласник Православне цркве у Краљевини Србији, бр. 11 од 1. јуна 1911, 177

172 *Преминуо*, Гласник Православне цркве у Краљевини Србији, бр. 11 од 1. јуна 1911, 192

Левач

I реда и у њему су пребивали арминадрит и један јеромонах. Припадао је нишкој епархији.¹⁷³

Стање капитала¹⁷⁴

1880 ...	36711,12 динара
1881 ...	38780,08
1882 ...	38761,27
1883 ...	40928,37
1884 ...	42400,23
1885 ...	42400,23
1886 ...	23984,07
1887 ...	21804,06
1888 ...	20316,82
1889 ...	21113,11
1890 ...	22391,44
1891 ...	23037,94

Треба рећи даготово сви манастири од 1886. године нагло сиромаше. Љубостиња, Рача и наравно Буково су ретки манастири који успевају да су позитивни или бар на позитивној нули (као Љубостиња). Тако ће рецимо Раваница 1891. године држави дуговати 3458,69 динара данка.

Манастир Љубостиња је 1887. године имала 112,92 хектара зиратне земље и 990 хектара под шумом као и 9 воденице са 18

витла и 3 механе. На све имање манастир је плаћао порез од 779 динара и 20 пара. Манастир је код управе фондова 1/13. новембра 1887. године имао капитала у износу 19388 динара и 49 пара. Љубостиња је 1891. године имала 3 коња, 21 говедо разне величине, 10 оваца и јагањаца и 165 свиња разне величине. Љубостиња је имала далеко највише свиња од свих манастира. Од непокретног имања поседовала је 2 механе, 9 воденица, 265,07 хектара зиратне земље и 990,00 хектара под шумама. Поседовала је и још 67,00 хектара земље ослобођене плаћања пореза. Држани непосредни порез је 1891. године био 745,00 динара. Укупни преглед чистог прихода и расхода за период 1889 – 1891. године био је 33554,05 динара прихода и 30929,88 динара расхода.¹⁷⁵

Љубостиња је 1892. године имала око 40 хектара зиратне земље и око 990 хектара под шумом храстовом и буковом. Винограда је имала само око 4 ½ хектара. Од стоке имала је 30 говеди и око 200 свиња, а у нарочитој огради од 6 хектара, чувале су се и 6 кошута и 2 јелена.¹⁷⁶

173 Илија Вукићевић, *Наши манастири са економског гледишта*, Весник српске цркве VIII/1895, 766-769

174 Исто

175 Исто, 766-769

176 Благ. Д. Тодоровић, *Излет ћака ратарске школе на Копаник*, Тежак бр. 28 (12. јули 1892), Београд 1892, 2

Манастир почетком XX века

Краљица Драга Обреновић је 1902. године поклонила два велика месингана предолтарна чирака која су такође одузета од Аустро – угара за време рата.¹⁷⁷

Митрополит Србије Инокентије (Павловић) се носио мишљу да манастир Љубостињу, преобрати у женски манастир и да доведе једну спремну калуђерицу из Русије, која би уредила и обучила нове калуђерице у монашком животу.

Ново крунисани краљ Петар I Карађорђевић је посетио Љубостињу јуна 1904. године. Наиме, краљ је 13. јуна 1904. године присуствовао освећењу ново подигнуте цркве Светог Ђорђа у Крушевцу. Приликом ове посете Крушевцу краљ је посетио и Врњце и манастир Љубостињу у којој га је поздравио са говором епископ Жички Сава.¹⁷⁸

Архимандрира Виктора Стојаковића је 1905. године заменио игуман Виктор Гиздавић, родом из села Чечине. Почетак његове управе је био обележен успешним радом на пољу манастирске економије. Урадио је и поклонио манастиру “баштинку” свог манастирског зиратног земљишта. Међутим, након неколико година дошао је у сукоб са сељацима из околине око манастирског земљишта па је изгубио вољу за рад. По сопственој молби премештен је 1911. године у манастир Сретење.¹⁷⁹

Фреска кнегиње Милице у манастиру Љубостињи је израђена 1908. године по наредби игумана Виктора тадашњег старешине манастира. Игуман Виктор је на тај начин желео да обележи наводни гроб кнегиње Милице. У Гласнику Православне цркве је изашла врло негативна критика квалитета израђене слике.¹⁸⁰

Игумана Виктора је 1911. године наследио игуман Константин Поповић, рођен у селу Брекову код Ариља. Време управе овог старешине се углавном поклапа са Балканским и Првим светским ратом. Због тога он није ни имао прилике да поради на унапређењу манастира.¹⁸¹

177 Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, Крушевац, 32

178 *Посетио манастир Љубостињу*, Весник српске цркве св. VI за 1904., 567

179 Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* – Друго издање, 18

180 *Манастир Љубостиња*, Гласник Православне цркве у Краљевини Србији, бр. 1 од 1. јануара 1911, 15

181 Севастијан Путник, *Манастир Љубостиња* –

Слава Сјеницка из Београда је 1912. године поклонила једно кандило.¹⁸²

Аустроугарска 57. дивизија је ушла у манастир Љубостињу 6. новембра 1915. године Братство је одмах интернирано а у манастир је смештена Шумска управа. Манастирска шума је искоришћавана без икаквог реда и плана. Сва шума првог квалитета је исечена и одвезена. Ради лакше експлоатације шуме направљена је и ускотрачна пруга за вагонете од трстеничке железничке станице до манастира. Извучено је грађе у вредности од 1,500.000 предратних динара. Манастир је за све време окупације био логор за око 500 заробљених Италијана и 500 до 600 интернираних Срба, који су секли шуму.¹⁸³

Манастир Љубостиња је 19. августа 1917. године славио своју храмовну славу. Присуствовало је доста народа из околине а било је и гостију из Врњачке бање.¹⁸⁴

Друго издање, 19

182 Исто, 32

183 Исто, на више места

184 *Manastirska slava*, Beogradske novine 29. avgusta 1917, 2

Левач

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА**Извори****Необјављена грађа**

Архив Србије

АС – ДС – РНо 196/837: АС – Државни Совјет – РНо 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836. те

АС – ДС – ПБфИНо30/836: АС – Државни Совјет – ПБфИНо30/836, Списак црквиј. АС – ЗМП 824: АС – Збирка Мите Петровића Бр. 824, Писмо Димитрија Георгијевића књазу Милошу од 23. априла 1819. године.

АС – ЗМП 5765: АС – Збирка Мите Петровића Бр. 5765 – Љубостиња 17. априла 1821, Писмо Арсенија, јеромонаха кнезу Милошу. Препорука за постављање Симеуна Поповића за учитеља у село Медвеђу, јагодинске нахије.

АС – КК – XXXV – 460: АС – Књажева канцеларија – XXXV – 460.

АС – КК – XXXV – 493 лист 1., Н о 198: АС – Књажева канцеларија – XXXV – 493 лист 1., Н о 198 – Списак рукоположених свештеника у 1837. год. од 28. априла 1838. године

АС – МПс – ц, г. 1884, Б – 3200: АС – Министарство просвете – ц, г. 1884, Б – 3200.

АС – МПс – ц, г. 1894, Б – 3232: АС – Министарство просвете – ц, г. 1894, Б – 3232.

АС – МПс – ц, г. 1900, Б – 3255: АС – Министарство просвете – ц, г. 1900, Б – 3255.

АС – Митрополија – No. 37/37: АС – Митрополија – No. 37/37, Крушевачки протојереј Милован Протић моли, да би диакон Теодор Стефановић во пресвитера рукоположен и Обштеству Крушевачком за пароха пристављен био.

АС – Митрополија – No. 54/37: АС – Митрополија – No. 54/37, Крушевачком протојереју Миловану Протићу јављено да је Теодор Стефановић пресвитер послан у М. Љубостињу на поученије.

АС – Митрополија – Е 18/1841: АС – Митрополија – Е 18/1841, Списак Свјаштенства Архидијецезе Београдске

АС – Митрополија – Е 306/41: АС – Митрополија – Е 306/41, Порука архимандриту манастира Љубостиње од 13. маја 1841. године.

АС – Митрополија – Е 359/41: АС – Митрополија – Е 359/41, Одобрење

архимандриту Мелетију од 5. јуна 1841. године да може да посети Фрушкогорске манастире.

АС – Митрополија – Е 406/41: АС – Митрополија – Е 406/41, Саопштење Попечитељства просвјешченија од 25. јуна 1841. године.

АС – Митрополија – Е 411/41: АС – Митрополија – Е411/41, Порука митрополита настојатељима општежитељних манастира од 27. јуна 1841. године.

АС – Митрополија – Е 412/41: АС – Митрополија – Е 412/41, Порука архимандриту манастира Љубостиње од 28. јуна 1841. године.

АС – Митрополија – Е 418/41: АС – Митрополија – Е 418/41, Молба јереја Максима Поповића од 23. јуна 1841. године.

АС – Митрополија – Е 475/41: АС – Митрополија – Е 475/41, Порука Попечитељства просвјешченија No 955 од 19. јула 1841. године

АС – Митрополија – No 143/42: АС – Митрополија – No 143/42, Мелентије Марковић архимандрит Љубостиње јавља да су потребна звона.

АС – Митрополија – No 685/42: АС – Митрополија – No 685/42, Макарије игуман Љубостиње благодари за помоћ манастиру.

АС – Митрополија – No 827/42: АС – Митрополија – No 827/42, Архимандрит Мелентије да се са епитмије у манастир Љубостињу врати.

АС – Митрополија – No 55/43: АС – Митрополија – No 55/43, Архимандрит Мелетије јавља да је из Раче стигао у Љубостињу.

АС – Митрополија – No 65/43: АС – Митрополија – No 65/43, Јован Димитријевић протопресвитер јагодински јавља да је оним 5 парохијама заказао да у будуће њему за печате долазе и шаље писмо у коме калуђери љубостињски због тога протестују.

АС – Митрополија – No 481/43: АС – Митрополија – No 481/43, Проти јагодинском јављено да ће споменутих 5 парохија и даље ићи по печате у Љубостињу.

АС – Митрополија – No 964/45: АС – Митрополија – No 964/45, Настојатељу Љубостињском јављено да је архимандриту Мелетију дозвољено да се врати у Србију и борави у манастиру.

АС – МП бр. 110, Ф XXXVII – 49 – 1898: АС – Министарство правде бр. 110, Ф XXXVII – 49 – 1898, Реферат о проневерам и злоупотребама у службеној дужности

архимандрита Венијамина.

АС – МП бр. 157, Ф XIV – 31 – 1900: АС – Министарство правде бр. 157, Ф XIV – 31 – 1900, Предмет о образовању комисије за извиђаје злоупотреба архимандрита Виктора, старешине манастира Раковице.

АС – МП бр. 187, Ф XI – 38 – 1901: АС – Министарство правде бр. 187, Ф XI – 38 – 1901, Извешта комисије о извиђају злоупотреба у манастиру Раковици од стране архимандрита Виктора, бившег старешине манастира Раковица а сада старешине манастира Љубостиње.

АС – МП бр. 218, Ф XVIII – 53 – 1902: АС – Министарство правде бр. 218, Ф XVIII – 53 – 1902, Извешта о одређивању комисије за извиђај злоупотреба архимандрита Виктора, бившег старешине манастира Раковице.

АС – МП бр. 232, Ф I – 111 – 1903: АС – Министарство правде бр. 232, Ф I – 111 – 1903, Извештај злоупотреба архимандрита Виктора, бившег старешине Манастира Раковице.

АС – МП бр. 243, Ф XII – 29 – 1903: АС – Министарство правде бр. 243, Ф XII – 29 – 1903, Извешта комисије о извиђају злоупотреба архимандрита Виктора, старешине манастира Љубостиња, у вршењу службене дужности.

АС – МП бр. 247, Ф XVII – 41 – 1903: АС – Министарство правде бр. 247, Ф XVII – 41 – 1903, Реферат о злоупотребама архимандрита Виктора, старешине манастира Љубостиње, у руковању манастирском имовином. Манастир Љубостиња од пада под османску власт до Првог светског рата 173

АС – МП бр. 306, Ф V – 35 – 1905: АС – Министарство правде бр. 306, Ф V – 35 – 1905, Молба Министарства просвете да се одреди један члан комисије из правосуђа за извиђање злоупотреба у Манастиру Љубостињи од стране архимандрита Виктора.

АС – МП бр. 311, Ф X – 96 – 1905: АС – Министарство правде бр. 311, Ф X – 96 – 1905, Извештај комисије министарству правде о злоупотребама архимандрита Виктора, старешине Манастира Љубостиње у срезу трстеничком, округу крушевачком.

АС – МП бр. 356, Ф VI – 190 – 1907: АС – Министарство правде бр. 356, Ф VI – 190 – 1907, Молба за помиловање архимандрита Виктора, старешине манастира Љубостиња, због злоупотребе у службеној дужности.

АС – МП бр. 358, Ф VIII – 41 – 1907: АС

– Министарство правде бр. 358, Ф VIII – 41 – 1907, Извешта о извиђању злоупотреба у службеној дужности јеромонаха Виктора, старешине Манастира Љубостиње.

АС – МП бр. 377, Ф I – 90 – 1908: АС – Министарство правде бр. 377, Ф I – 90 – 1908, Извештај управе нишког казненог завода о осуђенику Виктору Стојаковићу, бившем архимандриту и старешни манастира.

АС – МП бр. 440, Ф XV – 10 – 1910: АС – Министарство правде бр. 440, Ф XV – 10 – 1910, Молба Милоша Бојовића бившег ђака архимандрита Виктора, да се архимандрит Виктор, рашчињен, сада Васа Стојаковић, ослободи од издржавања казне јер је оболео.

Архив САНУ Архив САНУ бр. 994: Архив САНУ бр. 994, Кнез Милош Обреновић Васи Поповићу, Крагујевац 18. март 1821.

Архив САНУ бр. 8582: Архив САНУ бр. 8582, Јеромонах Арсеније Љубостињски са братством Василију Поповићу, Љубостиња 29. октобра 1828.

Музеј Српске православне цркве Музеј СПЦ Архив бр. 156: Музеј СПЦ Архив бр. 156, Манастир Љубостиња, оправка конака, у потпису Мелетије Марковић, архимандрит щубостињски.

Музеј СПЦ Архив бр. 478: Музеј СПЦ Архив бр. 478, Инвентар манастира Љубостиње од 20. маја 1847. године.

Музеј СПЦ Архив бр. 249: Музеј СПЦ Архив бр. 249, Манастир Љубостиња, оправка звонаре 1848. године.

Музеј СПЦ Архив бр. 622: Музеј СПЦ Архив бр. 622, Манастир Љубостиња, зидање звонаре 1851. године.

Музеј СПЦ Архив бр. 3287: Музеј СПЦ Архив бр. 3287, Инвентар манастира Љубостиње од 14. септембра 1870.

Црква Св. Николе у Великој Врбници Црква Св. Николе у Великој Врбници, Летопис цркве Св. Николе у Великој Врбници, (рукопис).

Објављени извори

Археолошки споменици – Централна Србија, 1956: Археолошки споменици и налазишти у Србији – Централна Србија, САН, Београд 1956.

Београдски велики календар за годину 1853., Београд, 1853.

Витковић Г., 1884: Витковић Г., Извештај написао Максим Радковић ексарх београдске митрополије, Гласник СУД 56, Београд, 1884.

Левач

Вујић Ј., 1999: Вујић Ј., Путешествије по Србији, Горњи Милановац 1999.

Ђорђевић Р. Т., 1926: Ђорђевић Р. Т., Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839) – Насеља и порекло становништва књ. 22, Београд – Земун, 1926.

Календар са шематизмом књажевине Србије за 1855. године, Београд, 1855. (Исто и за 1856, 1857, 1858. и 1859. годину).

Крестић В., Петровић Н., 1973: Крестић В., Петровић Н., Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824-1825, Београд, 1973.

Пантелић Д., 1948: Пантелић Д., Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира, Споменик САН ХСХVI, Београд 1948.

Перовић Р., 1978: Перовић Р., Први српски устанак – Акта и писма на српском језику књига I (1804-1808), Београд 1978.

Перуничкић Б., 1975: Перуничкић Б., Град Светозарево 1806 – 1915, Београд 1975.

Петровић В., Петровић Н., 1882: Петровић В., Петровић Н., Грађа за историју Краљевине Србије књ. 1 (1815 – 1821), Београд 1882.

Петровић М., 1899: Петровић М., Финансије и установе обновљене Србије до 1842. књ. III, Београд 1899.

Руварац Д., 1905: Руварац Д., Митрополија Београдска око 1735. године, Споменик СКА ХLII, Београд 1905.

Руварац Д., 1906: Руварац Д., Калуђери манастира Каленића и других манастира у Хопову, Српски сион бр. 9 од 11. маја 1906.

Савић Б. В., 1988: Савић Б. В., 1988, Карађорђе књ. 1, Горњи Милановац 1988.

Свечаност открића споменика на Рујевици код Алексинца 8. нонембра 1880, 1881: Свечаност открића споменика на Рујевици код Алексинца 8. новембра 1880. изгинулим руским добровољцима у српско – турском рату 1876. године, Београд, 1881.

Споменици културе НРС, Београд 1951.

Стојановић Љ., 1902: Стојановић Љ., Стари српски записи и натписи књ. 1, Београд 1902.

Стојановић Љ., 1903: Стојановић Љ., Стари српски записи и натписи књ.2, Београд 1903.

Стојановић Љ., 1905: Стојановић Љ., Стари српски записи и натписи књ.3, Београд 1905.

Стојановић Љ., 1925: Стојановић Љ., Стари српски записи и натписи књ.5, Сремски Карловци 1925.

Литература

Богдановић М., Новчић С., 2000: Богдановић М., Новчић С., “Храм Силаска Светог Духа у Краљеву“, у: Рудо Поље – Карановац – Краљево, Зборник радова, Београд – Краљево 2000.

Валтровић М., 1888: Валтровић М., Белешке с пута, Старинар 3/1888, Београд, 1888.

Васић М., 1928: Васић М., Жича и Лазарица, Београд 1928.

Васић П., 1976: Васић П., Сликарска Породица Марковић, Зборник радова Народног музеја 7, Чачак 1976.

Веселић И., 1867: Јосиф Веселић, Опис манастира у Србији, част I, Београд 1867. Дероко А., 1953: Дероко А., Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, Београд 1953.

Думић О., Ђокић Н., 2013: Думић О., Ђокић Н., Прилог историји манастира Љубостиње, Гласник СПЦ бр. 3 за 2013, Београд 2013, 104 – 122;

Ђокић Н., Поповић Љ., 2005: Ђокић Н., Поповић Љ., Браничевска епархија у првој половини XIX века, Пожаревац 2005.

Ђокић Н., 2014: Ђокић Н., „Манастир Љубостиња од пада под османску власт до Првог светског рата“, у: Кнегиња Милица – монахиња Јевгенија и њено доба, Трстеник 2014, 139 – 178

Ђурић С., 1985: Ђурић С., Љубостиња – црква Успења Богородичиног, Београд 1985.

З., 1889: З. Са прославе из Крушевца, Жича, Орган удружења свештенства Жичке епархије, Крушевац, 1889.

Зиројевић О., 1984: Зиројевић О., Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683, Београд 1984.

Ивановић Т., 2004: Ивановић Т., Црква Светог Арханђела Гаврила у Аранђеловцу, Аранђеловац 2004.

Millet G., 1919: Millet G., L'ancien art serbe, Les églises, Paris 1919.

Милићевић Ђ. М., 1867: Милићевић Ђ. М., Манастири у Србији, Гласник СУД књ. IV, Београд, 1867.

Миљковић – Бојанић Е., 2004: Миљковић – Бојанић Е., Смедеревски санџак 1476 – 1560, Београд 2004.

Михаиловић А. Ж., 1976: Михаиловић А. Ж., Манастир Љубостиња, Краљево 1976.

Мишковић Ј., 1885а: Мишковић Ј., Топографски речник Јагодинског округа, Гласник СУД 61, Београд 1885, 1 – 204.

Мишковић Ј., 1885: Мишковић Ј., *Кратки опис Јагодинског округа*, Гласник СУД 64, Београд 1885, 190 – 224.

Николић Р., 1953: Николића Р., Лазарица и Љубостиња, Београд 1953.

Павловић М. Д., 1910: Павловић М. Д., Србија за време последњег Аустријско-турског рата (1788-1791), Београд, 1910.

Павловић Л., 1980: Павловић Л., *Архивски и ликовни подаци о поправци манастира Љубостиње и зидању звонаре 1850/1851. године*, Рашка баштина 2, Краљево 1980.

Павловић С. Д., 1969: Павловић С. Д., Испитивачки радови на архитектури цркве манастира Љубостиње и предлог за њен будући изглед, Саопштење VIII, Београд 1969.

Пајевић А., 1889: Пајевић А., Мала споменица са петогодишњице славе видовданске у Крушевцу и миропомазања краља Александра у Жичи, Нови Сад 1889.

Пантелић Д., 1930: Пантелић Д., Кочина Крајина, Београд 1930.

Пејић С., 1994: Пејић С., Тројички иконостас Николе Марковића, Гласник друштва конзерватора Србије 18, Београд 1994.

Петковић В., 1950: В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950.

Путник С., б. г.: Путник С., Манастир Љубостиња – Друго издање, Крушевац без године издања.

Радосављевић Н., 2007: Радосављевић Н., Православна црква у Београдском пашалуку 1766 – 1831; Београд 2007.

Рајић Д., Тимотијевић М., 2004: Рајић Д., Тимотијевић М., Манастири Овчарско – Кабларске клисуре, Чачак 2004.

Рајчевић У., 1994: Рајчевић У., Три мало позната уметничка посла сликара Николе Марковића, Зборник Народног музеја XV – 2, Београд 1994.

Ризнић С. М., 1888: Ризнић С. М., Манастир Витовница (срез млавски округ пожаревачки), Старинар 1/1888, Београд 1888.

Слијепчевић Ђ., 1991: Слијепчевић Ђ., Историја српске православне цркве, књ. 2, Београд 1991.

године.

Весник српске цркве св. II за 1893: Плата монашким лицима монашког реда, Весник српске цркве св. II за 1893.

Весник српске цркве св. VIII за 1895: Вукићевић И., Наши манастири са економског гледишта, Весник српске цркве св. VIII за 1895.

Весник српске цркве св. VI за 1904: Посетио манастир Љубостињу, Весник српске цркве св. VI за 1904.

Гласник ПЦ бр 2/1902: Педесетогодишњица архимандрита Венијамина, Гласник православне цркве у Краљевини Србији, бр 2/1902, Београд 1902.

Гласник ПЦ бр 1/1911: Манастир Љубостиња, Гласник Православне цркве у Краљевини Србији, бр. 1 од 1. јануара 1911.

Гласник ПЦ бр 11/1911а: Виктор, Гласник Православне цркве у Краљевини Србији, бр. 11 од 1. јуна 1911.

Гласник ПЦ бр 11/1911б: Преминуо, Гласник Православне цркве у Краљевини Србији, бр. 11 од 1. јуна 1911.

Пастир бр. 43/1868. Пастир бр. 2/1869 Православље бр. 1/1871.

Српске Новине бр 136/1889: Са Косовске прославе, Српске Новине бр 136/1889, уторак, 20. јуна 1889.

Српске новине 173/1889: Домаће вести, Српске новине 173, (Београд 6. VIII 1889). Хришћански весник бр. 10/1880.

Хришћански весник бр. 6/1885.

Штампа

Весник српске цркве св. II за 1891. године.

Весник српске цркве св. XII за 1891.

Левач

Summary

MONASTERY OF LJUBOSTINJA IN THE PRINCIPLE AND KINGDOM OF SERBIA

The Ljubostinja Monastery is not listed in Najperg's census from 1718 nor on Epschelwiltz's map from around the same time. In any case, Ljubostinja has been a monastery of the Pojušće order since at least 1726. From then on, and probably even before, until February 1736, the head of Ljubostinja was Abbot Arsenij. The monastery was also a Pojušće order in 1782, and in 1784 Austrian intelligence agents hid in it. At that time, the abbot was Vikentij Jovanović, who fled with his brotherhood to Srem probably in the first days of May 1788. That is when the monastery was destroyed by the Turks.

It was rebuilt very quickly and life in it never died out again. Not even during the collapse of the First Serbian Uprising. During the 19th century, a whole series of distinguished elders took turns in it – Arsenije Stefanović (at least from 1819 to 1835), Meletije Marković (1835 – 1847), Joanikije Mačužić (1847 – 1866), Makarije Milojević Lapčević (1866 – 1870), Danilo Marković (1871 – 1875), etc. The monastery was probably renovated in 1819 and certainly in 1850. Also sometime during the 1860s, but it is difficult, for now, to say when, in any case after 1862 and before 1866. King Aleksandar I Obrenović visited the monastery in 1889 during his trip to Žič for his coronation, and King Petar I Karađorđević in June 1904.

It is also necessary to emphasize that throughout the second half of the 19th century, Ljubostinja was one of the wealthiest monasteries in Serbia.

Бојан Томић

ЗАНИМАЊА СТАНОВНИКА ТЕМНИЋА И ЛЕВЧА ТОКОМ СРЕДЊЕГ ВЕКА

Абстракт: Циљ рада је да установи најважније делатности становништва средњевековне области Левча, истражи економску историју овог краја, и утицај занимања становништва на развој привреде и средњевековних насеља Левча

Кључне речи: Темнић, Левач, средњи век, пољопривреда, земљорадња, сточарство, занатство, војска, феудалци, манастир, метох, ктитор, црква, повеље, дефтери, порези, град, село

Када говоримо о Темнићу и Левчу за период средњег века важно је напоменути да говоримо само о Левчу као области. Темнић се као засебна област појављује у време османске владавине на простору Србије. Чак и у првим вековима након освајања, у пописним књигама се јавља једино Левач.

Ово би била почетна тачка са које посматрамо структуру становништва и привреде ове области која данас обухвата две географске регије, Левач и Темнић, уз остала насеља која су им током 19. и 20. века одузета и припојена суседним срезovima, касније општинама.

Темнић и Левач су и данас области чија се привреда претежно базира на пољопривреди, и већина насеља је сеоског типа. У току средњег века сва насеља ове области су била сеоска, за сада нема доказа о постојању градског насеља на овом простору, осим из легенди. У изворима је забележено постојање тврђава изнад Пајковца, код Рашевице и код Кукљина, које су браниле прилаз Крушевцу, али данас мало знамо о њиховој величини и значају.

Када се уопштено говори о занимањима становништва ових области у току средњег века треба узети у обзир више фактора а најважнији су саобраћајнице које су овуда пролазиле, непосредна близина престонице при крају средњевековне државности, и то што је област врло често била погранична, а у неким моментима и на самој граници средњевековне српске државе.

Пољопривреда на простору Левча

Када је о средњевековној пољопривреди на простору Србије реч, постоје објављени научни и историографски радови који обрађују ову тему. Најпознатије су монографије Милоша Благојевића “Земљорадња средњевековне Србије”, Синише Мишића “Српско село у средњем веку”, као и низ других радова који се парцијално баве овом темом, или обрађују одређене географске области за које су историјски извори били доступни.

Чак и када је пољопривреда у питању, историјски извори за Темнић и Левач су оскудни, те можемо да податке извучемо посредно, из појединих детаља који се јављају у изворима. Неки од њих се налазе у повељама српских владара и велможа, неки у црквеним списима, а неки у дефтерима турских власти.

Села су готово увек била подизана на месту где постоји пијаћа вода, била то већа река или неки мањи извор. Уз то, такође је била битна близина обрадиве земље, шума, пашњака и пута. Просечно село је бројало око 40 кућа, али је тај број могао да варира од десетак па до стотину кућа.

На занимања становништва је утицало и на то коме су она припадала у средњем веку, владару, феудалцу као његов посед, или манастиру као метох. Мало тога се променило и током периода турске власти, уведен је низ нових обавеза али је принцип остао исти. Рецимо да турски дефтери бележе да је село Варварин имало обавезу да као део царског хаса плаћа 10.000 акци годишње.

Левач

У зависности од тога су биле прописане обавезе становништва према господарима. Пољопривредно становништво средњевековне Србије се делило на земљорадничко и сточарско становништво. Из сачуваних записа може се закључити да се становништво Левча претежно бавило земљорадњом.

Уколико је традиција тачна да је на месту данашњег села Орашје постојао манастир који је имао метох, сигурно му нису припадала сва села у непосредној близини. Као пример имамо села Бачина и Церница, која су била у непосредној близини манастира, али из повеће деспота Стефана из 1411.године која их први пут помиње, знамо да су она дарована манастиру Хиландар.

Како су села која је Бенедикт Цреповић, оснивач манастира Лешје и властелинства које му је као баштина припадало, била замењена за Бачину и Церницу, могло би се закључити да је битна делатност становништва ових села било виноградарство, уз житарице и узгој поврћа.

Занатство на простору Темнића

Нема сумње да се велики број становника ове области бавио занатским пословима, што се може закључити и из писаних сведочанстава, као и посредно. С друге стране, иако је област била испресецана саобраћајницама, а трговина била један од најважнијих и најуноснијих послова средњег века, и испреплетана са занатством, нема писаних доказа о постојању тргова на простору Левча.

Када су занати у питању ситуација је другачија. Један од физички најважнијих доказа је локалитет Ковалук у близини Залоговца, где су пронађени комади старог оружја, стари новац као и комади керамике. У овом случају би се могло говорити и о битнијем насељу, посебно имајући у виду да је овде пролазио и стари “царски друм” чији су остаци откопани.

Када је реч о селима Бачина и Церница као метоху Хиландара, треба имати у виду да је становништво села осим обавеза у новцу и производима имало и радну обавезу према феудалцима, у овом случају манастиру. У те сврхе су биле потребне различите врсте занатлија, посебно када је у питању грађевинарство.

Један значајан увид у занимања

становништва може пружити истраживање села у околини Крушевца из доба кнеза Лазара, за која се може установити да су припадала граду. То су на пример данашња села Ловци, Дворане, Штитаре, Рибаре, Лукаре, Ломница, и друга која се налазе и данас у непосредној близини.

Из њихових имена се може скоро сигурно установити која су занимања за сам град вршили становници ових насеља, односно која је била њихова функција. Поставља се питање да ли се може урадити исто и са селима чија је постојање потврђено и за средњи век, а налазила су се на простору Темнића и Левча.

Одговор на то питање могу да дају три села која су и данас готово груписана, Каменаре, Вратаре и Глобаре, као и Коморане у њиховој близини. Имајући у виду данашње занимање већине мештана Каменара, није тешко установити чиме су се и током средњег века бавили, и одакле назив селу.

Када је у питању Глобаре, иако је по легенди назив села из турског доба, оно је у дефтеру потврђено 1528.године, под својим старим називом. У случају Вратара, чак и да нису имали улогу страже у самој трвђави, становништво села је имало битну улогу у заштити престонице и прилазу кроз долину Мораве.

У случају Коморана, његово име асоцира на војну улогу, а извесно је да је и сељаштво имало обавезу да се на позив феудалца укључи у рат, као лака пешадија. Ово село је по свој прилици имало улогу коморе, чак и за престоницу, а неке од сачуваних легенди када је у питању порекло имена места говоре исто.

О знатима и занатлијама говори и одломак из непотпуног турског дефтера из 1516.године. У њему се за село Варварин каже да је бројало 128 кућа, да је становништво било задужено за израду камених топовских ђулади за тврђаве, а да су заузврат уживали повластице тиме што су били ослобођени харача, овчарине и авариза.

Колики је био значај ових заната за тадашње Османско царство најбоље говори то какве је пореске олакшице уживало становништво, ослобођено веома важних пореза за државу. Из овог податка сазнајемо и да је село било прилично велико, као и да се у непосредној близини сигурно налазио мајдан камена, као што је био случај са Ломницом, у доба кнеза Лазара.

Војна занимања и племство на простору Левча и Темнића

Када је у питању племство на простору старог Левча, може се свакако закључити да је оно постојало, али не можемо јасно да закључимо у коликој мери. Племство је у то доба могло да буде крупно и ситно, а о њему данас највише знамо на основу његове ктиторске делатности.

О овоме најбоље сведочанство пружа постојање беле цркве у Варварину коју помињу и најстарији извори. Без обзира на то ко је био њен китор, и колика је њена старина, несумњиво говори о постојању племства, без обзира на то да ли је из редова свештенства или ситнијих феудалаца.

Средњевековни манастир у Орашју се по легенди везује за краља Милутина и његово измирење са братом Драгутином. Интересантан детаљ су мале средњевековне Србије из овог периода које показују да се Левач као клин усеца у Драгутинове земље, као једина област краља Милутина у данашњој Шумадији.

Ове тезе за сада немају потврду ни у изворима нити у археолошким налазима, па бисмо тешко говорили о ктиторској делатности. Ипак, каснији турски дефтери за село Орашје јасно говоре о свештенству које борави у селу. У попису из 1476. године се каже да село има 99 кућа, а пописани су поп Јован, и његови синови Јован и Радоња.

Да је племство постојало показује и позна ктиторска делатност подизањем манастира Каленић. Манастир је задужбина протовестијара Богдана, угледног велможе деспота Стефана Лазаревића, пореклом највероватније из области где је подигао задужбину, саграђену и осликану између 1407. и 1413. године.

О важној војној улози и занимањима становништва ове области могу да говоре и већ поменуте информације о селу Варварину и произвођачима камених ђулади за потребе војске. Укидање повластица овом становништву временски се поклапа се укидањем “влашког статуса” на простору Смедеревског санџака.

Уколико би се погледале карте средњевековне српске државе, област Левча је најчешће била погранични део државе или у непосредној близини границе. Изузетак представља период највећег успона средњевековне државе када се област налазила у унутрашњости.

И у време турских освајања,

непосредно пре пада Деспотовине, данашњи Темнић се налазио на самој граници, све до 1459. године. О томе је запис оставио и Бертрандон де ла Брокијер који је прешао Мораву “на територију реченога деспота”, Ђурђа Бранковића. На кратко ће бити на граници и по ослобођењу, од Првог српског устанака до 1833. године и ослобођења Крушевца.

ЗАКЉУЧАК

Не постоји много сачуваних историјских извора који би директно говорили о свакодневном животу становништва средњевековног Левча, па о занимањима становништва можемо да формирамо слику на основу различитих извора и информација. Неки од тих списа су извори правне природе, настали у спору око феудалне баштине, неки се тичу пописа становништва и пореза које је у обавези да плаћа. Чак ни сачувани материјални остаци не дају ширу слику, највише због тога што су недовољно истражени. Из историјских извора који су до сада обрађени за овај простор, и период средњег века или рани нови век, може се закључити да је становништво Левча претежно имало пољопривредну улогу, да се бавило занатством, постојање цркава и манастира потврђује и присуство феудалног племства, а турски дефтери потврђују и војна занимања и занатске послове за потребе војног уређења.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Андрејић Живојин, Средњевековна земља Рашка и њене жупе, Рача 2012.
2. Андрејић Живојин, Средњевековна Кнежевина Морава, земље и жупе, VIII-XII век, Рача 2016.
3. Бертрандон де ла Бокијер, Путовање преко мора, превео и коментарисао Миодраг Рајић, Београд 1950.
4. Благојевић Милош, Земљорадња у средњевековној Србији. Београд: Историјски институт, 1973.
5. Бушетић Тодор М., Левач, Насеља спрских земаља, књ. II, Београд 1903, 459-511.
6. Васић Милан, Становништво крушевачког санџака и његова структура у 16. вијеку, Крушевац кроз векове, Зборник радова, Крушевац 1972, 49-73.
7. Ђокић Небојша, Митровић Слађана, Савић Марија, Цркве и манастири јужног

Левач

Јухора, Јухорске зоре, тематски зборник, Својново - Крушевац 2020, 35 - 90

8. Мијатовић Станоје М., Темнић: антропогеографска студија, Фототипско издање из 1905, Београд 2012.

9. Миљковић Ема, Смедеревски санџак 1476-1560. Земља - Насеља - Становништво, Историјски институт, Београд 2004.

10. Miljković Ema, Opširni defter Smederevskog sandžaka iz 1476. godine, Istorijski časopis XXXVIII, Beograd 1991, 31-42.

11. Мишић Сениша, Српско село у средњем веку, Еволута, Београд 2020.

12. Mišić Siniša, Istorijaska geografija srpskih zemalja od 6. do polovine 16.veka, Beograd 2014.

13. Мишић Сениша, Коришћење унутрашњих вода, Београд 2005.

14. Popis naselja u kruševačkom i

levačkom kraju 1530. godine, projekat istraživanja turskog popisa Rumelijskog elajeta, publikovan pod nazivom „Rumelijski elajet (1514-1550)“ u izdanju Osmanlijskog državnog arhiva u Ankari 2013. godine, priredio Miloš Stojadinović, Kruševac 2016.

15. Ристић Александар, Средњевековна жупа Левач - историја и археологија, Зборник радова поводом 70 година од оснивања археолошког одељења и 630 година Косовске битке, Народни музеј Крагујевац 2019.

16. Zirojević Olga, Carigradski drum od Beograda do Sofije (1459-1683), Zbornik Istorijaskog muzeja Srbije 7, Beograd 1970, 3-197.

Summary

OCCUPATIONS OF THE RESIDENTS OF TEMINIĆ AND LEVAČ DURING THE MIDDLE AGES

The medieval region of Levča, today divided into Levač and Temnić, was mainly composed of rural settlements. There were no urban settlements, except for fortifications that had a military role, but it is not known what their size and importance were.

The population of medieval Levča was mostly engaged in agriculture, as indicated by various historical sources from different periods. Material remains, toponyms and documentary materials speak of the crafts as well as the military occupations that the population of this region had.

The construction of churches and monasteries speaks of the activity of donors, as well as the existence of nobility in the region, which is also confirmed in later censuses by Turkish defters. The region was often a border area, which indicates the military role of the population.

ДАНИ ИСТОРИЈЕ И КУЛТУРЕ ТЕМНИЋА И ЛЕВЧА

Дани историје и културе Темнића и Левча су манифестација која се од 2021. године сваког јула организује у Горњем Темнићу. Првобитно је то било у Доњем Крчину да би се због локације већ следеће године манифестација преместила у Горњи Крчин и Карановац, а од ове године је добила и трећу локацију, Доњи Крчин. Идеја је настала када су се сакупили професионалци, познаваоци и љубитељи историје, сликарства, музике и књижевности да размене знања о завичају. Уз јасну визију, идеју и заједништво већ следеће године је овај затворени скуп постао догађај за ширу јавност са бројним садржајима. Ту је била историја као нит која је све спојила, незаобилазна уметност, књижевност, и све то инспирисано завичајем. Централно место и мотив су увек заузимали Левач и Темнић. Представљамо вам како је изгледао наш развојни пут.

Ово је осврт на то како смо почели са окупљањем љубитеља историје и културе 17. јула 2021. године. Свако од гостију је већ годинама радио и иза себе има дуг стаж у културно-истраживачком раду. То је само требало обликовати у ово што данас имамо, и у шта смо нарасли. Те суботе имали смо занимљиво друштво: уметника, историјара, истраживача локалне историје. Без да је икада било у плану да тај скуп прерасте у овакву манифестацију какву данас имамо. Жеља и идеја је била да се између учесника оствари: ближи контакт, размена података, да се поставе стандарди који би нам били од користи у будућности када дискутујемо о нашем крају, такође да решимо неке недоумице и неслагања у вези историјских догађаја из нашег поднебља. Пошто заједнички радимо за исту ствар лакше ћемо наступити и бранити став уколико су нам доступни најновији подаци. Тема тог скупа је била: „Жупа Левач за време и после кнеза Лазара Хребељановића“. Ако погледамо профил гостију, а било је:

сликара, књижевника, историчара... све су то људи који доста знају и пишу о Левчу и Темнићу.

Била је то једна јединствена и озбиљна дискусија која је донела резултате, прошарана поезијом и хумором оставила је свима нама тако добар утисак да смо решили да то до године поновимо. А дискутовало се доста: о називима места, о рекама, расељавању и насељавању Темнића и Левча, у суштини о свему интересантном за Левач и Темнић у периоду средњег века. Након те дискусије где су гости износили своје тезе и мишљења имали смо разговоре и дошло се до усаглашавања мишљења и до првих резултата. Пример - порекло назива Темнић, да наведем само нека од мишљења:

Постојала је притока Каленићке реке која се уливала негде код Горњег Крчина и која се звала Темнић и по томе је Темнић добио своје име;

Аустријско утврђење са почетка XVIII века које се налазило на левој обали Велике Мораве које се звало Темлиц, по коме је касније и тај предео добио назив;

Свима нама доста позната и у народу раширена легенда о томе како је кнез Лазар гледајући са Јухора магловиту долину Велике Мораве и Каленићке реке изговорио: „Ала је темно“ итд.

Да би данас сви ми прихватили чињеницу да је Темнић настао из мукате Темлик и да је све настало од пет села која су припала вакуфу Лала Мехмет-паше Соколовића, добили смо решење енигме које од тог тренутка сви користимо и која бива опште прихваћена.

Пример: називи насеља из средњег века, за скоро петину насеља не знамо где су се налазила, како су се звала и како су уопште добила та имена. Ово задње у још већем проценту.

Сви ми смо полазили од оног што су Станоје Мијатовић и Тодор Бушетић записали почетком XX века или неки други

Левач

локални истраживачи у многобројним монографијама. У већини случајева легенде које нису утемељене на научним доказима већ на народним предањима која не морају да буду увек истинита.

Имамо пример: назив села Крчин где постоји бар пет легенди о називу села и где су две легенде о могућности порекла имена наведене код Станоја Мијатовића у књизи „Левач“ у делу где описује село Средњи Крчин, а где су обе легенде нетачне.

Вероватно већини становника Левча и није битно како им је Левач или њихово село добило име и ту би неко рекао да не можемо ништа да урадимо, учесници скупа донесу одлуку да могу и уколико добијемо могућност да људима учинимо доступне податке до којих они не могу лако да дођу и којих нема баш на сваком кораку, да онда постоји могућност да се нешто промени.

Гости: књижевник, књижевни критичар и историчар Ђорђе Петковић из Поточца; уметнички стваралац, писац, глумац и карикатуриста Миодраг Глигоријевић Миган из Пајковца; историчар, истраживач Иван Јовановић из Орашја, писац Миланка Милосављевић Милосављевић из Средњег Крчина; ликовни уметник Живорад Милосављевић Раде из Карановца; свештеник Ивица Сврзић из Обрежа, Саша Ракић, Југослав Ристић, Бојан Маринковић и други. Доносе одлуку да је неопходно да се локална историја средњовековне жупе Левач приближи широј публици и да је потребно одржавање научних скупова, као и да се ради на томе да се уведе неки вид допунске наставе за више разреде основних школа где би ученици добијали могућност да науче нешто о локалној историји, да се ради на отварању креативних радионица где би деца радила своја породична стабла и истраживала своје порекло.

Такође да искористимо могућности које нам пружа интернет да свако ко жели лако дође до информација. Данас нам у ту сврху служе Фацебоок група „Пет векова Крчина 1528-2028“ и „Стари Левач“. Донета је одлука о награђивању радника у култури и уметника који доприносе развоју и ширењу културе у Левчу и Темнићу и тиме доприносе да се за Левач и Темнић чује ван наше регије. Тако настаје наш „Амбасадор“ културе, неко ко је свој радни и животни век посветио томе да ствара и тиме представи Левач и Темнић на најбољи начин. Миланка Милосављевић Милосављевић кумује и ми добијемо „Путовођу културе Темнића

и Левча“, а да нам неби књижевници били ускраћени одлучујемо се да и они добију своје признање за рад, тако да истовремено настаје и признање „Темнићки натпис“, плакета коју додељујемо за успешан дугогодишњи књижевни рад ствараоцима из Темнића и Левча.

Тај први скуп није остао незапажен услед утицаја Цовид-а и других фактора, као што су неулагање у културу, недавање на значају уметницима и културним радницима, па због тога није било тешко да покренемо једну овакву манифестацију. Добили смо утисак да ти људи из културе требају само мало простора где би могли да искажу своја осећања и сазнања, свако на свој начин. Код нас су добили ту пажњу и место и ми се надамо да то можемо да ширимо на обострано задовољство.

Један осврт на тај први скуп речима Ивана Јовановића из Орашја:

„Ево данас смо се окупили да ископамо занимљивости из прошлости, како Крчина тако и Левча, односно Горњег Темнића где се данас налазимо, ово треба да буде подстрек и подстицај младим људима да се активно укључе у истраживање наше прошлости.“

Од тог тренутка све иде једном узлазном путањом, без средстава, али са великом вољом и уз помоћ и подршку добрих људи којих у Левчу још од неолита има на сваком кораку. Из свега тога настала је манифестација „Дани културе Темнића и Левча“.

Дани културе прво кроз медије попут Фацебоока и Инстаграма а после и локалних медија долазе до људи и на тај начин представљамо своје деловање. На жалост нисмо све успели да остваримо али са друге стране проширио се спектар нашег деловања па то данас изгледа много озбиљније.

Један осврт речима књижевника Ђорђа Петковића:

„Могу да кажем да ова манифестација иде постепено ка свом сазревању, као једном формату који обећава да ће бити лепа манифестација сарадње између Левча и Темнића. Научни скуп, књижевно вече, додељивање признања „Путовођа културе“, књижевне награде „Темнићки натпис“. Почине се са доделом награда за ликовна и литерарна остварења ученика основних школа из Темнића, све то указује да ће временом да се формира једна манифестација која ће добијати све шири значај. Научни скуп пред народом, што није

Левач

тако чест случај. Својесврстан сабор код цркве у Горњем Крчину је свакако једна новина, обично научници, историчари и публицисти се скупе у малом кругу. Овако ми смо пред народом причали оно што смо открили током наших истраживања, пре свега овог нашег краја о Каленићкој реци, нахији, о селима, о црквама, итд итд. Учешће еминентних историчара, пре свега Небојше Ђокића, Бојана Томића и других гаранција су, круг ће се ширити и ја мислим да ће у сваком случају све препознатљивија бити на ширем српском простору, не само у Левчу и Темнићу. Синоћ је био један изузетан разговор са бившим министром спољних послова пореклом из Опарића, Живадином Јовановићем, такви разговори ће оплеменили садржај наших дружења.“

Најважнија ствар у свему томе је да смо веровали у успех и то нас носи све време, веровали у људе, да се налазимо на правој страни и да радимо праву ствар. Наша признања данас имају тежину и то смо потврдили тиме што су та признања понели људи са заслугама за допринос култури и књижевности а не својом подобношћу. Посебну тежину даје и то што те награде додељују и жирирају сами уметници и радници у култури. У последње три године добили смо Путовође културе Темнића и Левча:

2022 Књижевник и књижевни критичар Ђорђе Петковић из Поточца,

2023 Карикатуриста Горан Ђеличанин из Варварина

2024 Композитор и кантаутор Саша Васић из Бачине

Док су књижевна признања - плакету Темнићки натпис понели:

2022 Писац Мирослав Ж. Симић из Драгова за роман „Ја, Драгиња“

2023 Писац Слободан Савић из Надрља

2024 Писац и новинар Виолета Алексић из Превешта

Још од тог првог јавног скупа повећава се број учесника, како излагача тако и на дебатама и стручним скуповима. Па добијамо веома вредне стручњаке који излажу и учествују у дискусијама, између осталих Бојана Томића, Небојшу Ђокића, Николу Миленковића, Милицу Живковић, Весну Петровић и друге.

Организујемо и форуме на којима су нам гости историчари, политичари, такође са темама интересантнимширој публици. Наступамо на скупу „Левач и Темнић кроз векове“ са темама које се тичу регионалне

историје, где се трудимо да локалну историју приближимо грађанима. Са увођењем допунске наставе иде пуно теже и у ту сврху оснивамо удружење, културно, просветно и спортско друштво „Будућност“, да би кроз удружење добили лакши приступ институцијама како локалним тако и на нивоу републике.

Са својим чланством у стању смо да понудимо едукативне курсеве из историје и тонам је један од многобројних циљева. У сарадњи са школом Херој Мирко Томић из Доњег Крчина кренули смо у један заједнички пројекат „Ликовно-литерарни конкурс“, циљ нам је повезати децу истих интересовања из целог Левча и Темнића, подстаћи и препознати потребе за нормалан развој уметности и културе код младих из региона.

Остварени књижевници и сликари оцењују радове а наши чланови и симпатизери који схватају важност да се код деце развију стваралачки и такмичарски духтруде се да организују награде за добитнике признања у четири категорије. За сада само за основце, а циљ је да проширимо и на средње школе, као и да проширимо на друге области.

У склопу манифестације поред скупа историчара „Левач и Темнић кроз векове“ и историјског научног скупа организујемо и ликовне изложбе где уметници из Левча и Темнића добијају могућност да излажу своје радове, па смо имали ту част да у ове три године видимо радове :

2022 Живорада Радета Милосављевића и Јулијане Динић

2023 Радосава Јовановића, Милоша Лазића и сликарске школе Јанко Брашић из Опарића

2024 Карикатуре Горана Ђеличанина

На програму су нам и књижевне вечери на којима нам у госте долазе писци и песници из целог Левча и Темнића, где добијају могућност да промовишу своја остварења. Имали смо част да угостимо Миланку Милосављевић Милосављевић, Сању Луковић, Мирјану Динић, Ђорђа Петковића, Миодрaга Глигоријевића, Мирослава Симића, Живорада Милетића, Томислава Живковића, Дејана Симоновића и друге, затим трстеничко позориште са легендарним Милошем Милошевићем Шиком као и чарапански афористичарски клуб из Крушевца са Сашом Милетићем итд.

Идеја са којом је манифестација

Левач

Један од учесника манифестације био је и бивши министар спољних послова Живадин Јовановић (у позадини)

покренута је временом почела да се шири. У почетку је то био ужи скуп, имајући у виду и ситуацију са коронам, али и поред тога, 2022. године она постаје скуп отворен за јавност, са програмом који је подељен у два дана. Првог дана је то био сабор историчара, другог дана ликовна изложба и књижевно вече. Тако се наставило и током 2023. године да би већ ове године дошло до највећег искорака за сада. Први дан манифестације обележио је својеврсни сабор крај цркве у Горњем Крчину, и то не само историчара. По први пут је организован и етно сабор, где су поред излагача и радионице народних ношњи и домаћих органских производа из овог краја били заступљени народна култура и уметност овог краја. Бојан Томић који се бави истраживањем историје области Темнића такође се бави и фолклором и колекционарством народних ношњи. Захваљујући томе се на програму нашла и реконструкција народне ношње

ове области из различитих временских периода. Обележје овог краја је да је кроз прошлост више пута било насељавано и расељавано. Ти таласи су оставили утицаја на становништво до данашњих дана које се огледа у доста специфичном говору а некада и у одевању јер се у ношњи краја огледају различити утицаји. Осим да чују, посетиоци су имали прилику и да виде неке од костима овог краја и како је одевање изгледало у прошлости. Кухиња је исто тако саставни део народног живота а и обележје краја, те се за тај део побринула Вања Маврић, члан удружења, која је припремила програм народне кухиње, припремила предавање о традиционалној кухињи као и традиционална јела у којима су посетиоци могли да уживају. Етно сабор су зачинили извођачи етно музике. Ове године је то био хор основне школе Херој Мирко Томић из Доњег Крчина. Оно што је план за наредна издања је да се оживе слике из народног

живота, народни обичаји, као што су свадбе које су биле веома живописне, мобе, прела, додоле и други обичаји из краја који ће моћи да прикажу свакодневни живот у прошлости. План на коме је ради је и извођење традиционалних песама из овог краја које имају доста специфичну технику извођења.

Осим саборовања историчара и скупа који је отворен за јавност, од ове године је покренут стручни скуп који је обележила панел-дискусија учесника. Домаћин скупа је била основна школа Херој Мирко Томић у Доњем Крчину којој смо веома захвални на сарадњи. План је да се овај скуп у наредним годинама развије и да буде једно од обележја манифестације. Оно што је у плану да садржи су гостујућа предавања, промоције књига и најважнији део панеле, један посвећен завичајној и локалној историји и други посвећен историји Срба и регионалној историји. На овај начин ћемо бити у стању да допринесемо циљевима удружења када је популаризација историје у питању, као и реализацији образовних пројеката.

Други дан манифестације је такође почео да нараста, па су осим традиционалне изложбе ликовних уметника и скупа књижевника по први пут ове године

наступили и фолклорашки. Културно-уметничко друштво из Орашја, чији су чланови и деца и омладинци из Горњег Темнића, одржало је свој краћи наступ изводећи игре из Шумадије, Левча и Темнића. С обзиром да је од почетака било у плану да овај део програма укључи и ликовну колонију, поред изложбе, а да је у плану и да књижевно вече прерасте у поетско-музичко вече, јасно је да су амбиције велике, али да је такође то и доста садржаја. Самим тим, очекује нас озбиљан посао како бисмо направили идеалан концепт и како би прича била заокружена на прави и јединствен начин, као својеврсни бренд овог краја.

Важан ослонац удружења: хуманост и волонтеризам. Да би настала и опстала једна манифестација овог типа, посебно у оваквим временима где се не цени научни и културни рад, као и наука и култура уопште, а без финансијских средстава и помоћи институција преостаје само доста добровољног рада и доста маште. У целом ланцу постоје само волонтери, од организатора до учесника и излагача. Да би примили све те госте, исте дочекали и испратили треба у два дана доста добрих људи, као и доста добрих гостију. Читава манифестација је осмишљена да

Левач

функционише на бази „добрих људи“ а да неби ми као организатори били ниста лошији, сав приход остварен на манифестацији одлази као донација црквама Преображења Господњег у Горњем Крчину и Пресвете Богородице у Карановцу. Нескромно речено имамо и најјачу и уједно најјефтинију рекламу од свих сличних манифестација. Наиме покренули смо подршку данима културе Темнића и Левча, па тако често можете срести на друштвеним мрежама клип са поруком „Дани културе Темнића и Левча - Видимо се у јулу“. У њима су наши пријатељи, људи пореклом из нашег краја расејани широм света као и њихови пријатељи широм земаљске кугле, који поздраве на свом матерњем језику а затим на српском језику позову на манифестацију. За сада смо добили клипове из тридесетак земаља широм света. У питању је акција која још увек траје и кроз такве акције имамо приступ и видљивост код великог броја људи.

Данас у удружењу има преко 40 чланова и свако на свој начин и у својој

моћи доприноси и ради за удружење које се финансира искључиво симболичном чланарином и донацијама чланства. Та независност удружења је довела до тога да смо флексибилнији, брже доносимо одлуке и да будемо отворени за све идеје независно од идеологије.

Што се будућих планова и пројеката тиче, њих је пуно. У овом тренутку сумирамо утиске са последње одржане манифестације, размењујемо мишљења и идеје. Приметно је да манифестација нараста, да се све више људи укључује, самим тим расте програм и садржаји. Оно што сада постаје циљ, поред циљева удружења, је да се заокружи прича са манифестацијом, да се добије аутентична прича по којој ће да буде не само препознатљива она већ и Горњи Темнић за који је нераскидиво везана. Иако се овогодишња тек завршила, припреме за нову манифестацију и за следећу годину већ почињу.

Видимо се у јулу!

Мирослав М. Поповић
научни сарадник
Одељење за историју, Филозофски факултет, Београд

ОДАБРАНА КРИВИЧНА ДЕЛА И ГРАЂАНСКИ СПОРОВИ ИЗ ЈАГОДИНСКЕ НАХИЈЕ/ОКРУГА У ДРУШТВЕНОМ КОНТЕКСТУ (1821–1839)

Апстракт: Циљ рада је да представи судску праксу и, на основу ње, друштвену слику, у време прве владавине кнеза Милоша (1815–1839), у унутрашњости Србије, на основу кривичних дела и грађанских спорова, везаних за простор Јагодинске нахије/округа.

Кључне речи: Јагодинска нахија/округ, кривична дела, грађански спорови, кнез Милош Обреновић

Српска држава Првог устанка покоре-на је 1813. године и том приликом срушен је читав њен до тада изграђени апарат власти. Под притиском новог устанка српског народа у Београдском пашалуку, Порта је 1815. дала Србима извесне олакшице и уступке.¹ Непосредно после Таковског збора, за време Устанка, кнез Милош је почео да ради на организацији власти, извршних и судских органа. У септембру 1815. формиран је у Белици Велики суд народни, а и неки магистрати су поново успостављени.² Према Вуку Караџићу, у усменом споразуму између Марашли Али-паше и Милоша Обреновића, од 18. новембра 1815. године³, одређено је да у Београду борави дванаест кнезова, и то из сваке нахије по један. Они су имали да суде Србима за веће кривице, осуђене на смрт да предају паши на погубљење, те да сакупљају и паши предају данак од кнезова.⁴ Овако оформљена Народна канцеларија требало је да буде највише српско административно и судско тело, преко којег је требало да буду решавана сва питања и односи српског народа и везира и да функционише као врховни српски суд. Срби су пре погодбе са везиром почели да установљавају судове. На скупшти-

ни одржаној 22. децембра 1815. године постављени су нахијски кнезови, који су од тада па до оснивања нахијских судова имали полицијску, судску, извршну, војну, финансијску и духовну власт. После смрти Петра Молера, 1816, Народна канцеларија је постала Милошев орган преко којег је кнез завршавао низ послова са везиром и расправљао локалне спорове. Везирски судски прерогатив било је изрицање смртне казне, а од 1818. он је то право, кад су Срби у питању, пренео на кнеза Милоша, који је једини могао да осуди кривца на смрт. Уколико би Народни суд осудио некога на смртну казну, морао је поднети пресуду кнезу на потврду, који је могао да је потврди или преиначи. Народна канцеларија је позната и као Београдски суд. Године 1826. Суд се издвојио у засебно тело, а Канцеларија се ускоро сасвим угасила. Поред Народне канцеларије у Београду, постојала је још једна у Крагујевцу (основана 1820). Била је то лична кнежева канцеларија, која је, до 1821, између осталог судила у кривичном и грађанском поступку, у првом и последњем степену. Од 1820. године Канцеларија у Крагујевцу постојала је као Сербска канцеларија, а 1821. и 1822. назива се Канцеларија народна сербска и Магистрат крагојевачки. Настављенијем кнеза Милоша од 11. 10. 1821. године Канцеларији су поверене мање важне унутрашње ствари, које се тичу суђења, а кнезу је подносила само оне случајеве у којима сама није знала како да одлучи. Октобра 1823. године Милош је ову Канцеларију уздигао изнад свих осталих судова у земљи и поверио јој врховну судску праксу у читавој Србији, а за председника је постављен Јован Бобо-

1 Драгослав Јанковић, *Историја државе и права Србије у XIX веку*, Београд, 1955, 46.

2 Vera Petrić, „Razvitak pravosuđa u Srbiji u periodu 1815-1839. godine“, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 1 (1966), 84.

3 Датуми у раду су по новом календару, осим када се наводе паралелно и по старом и по новом.

4 Вук Стефановић Караџић, „Милош Обреновић, кнез Србији или Грађа за српску историју новог времена“, у: *Исти, Историјски списи I*, Београд, 1969, 76–77.

Левач

вац. Тада је Канцеларија названа Суд обште-народни сербски, а почетком 1825. Милош је Суд преустројио и назвао Суд народни сербски. Осим судске, овај суд је имао незнатну улогу у администрирању народних прихода и обављању народних послова уопште.⁵

Суд народни сербски са седиштем у Крагујевцу су кнез и друге власти често називале Народни суд. За чланове Суда народног сербског кнез је постављао најистакнутије старешине. Суд је укинут 1835, а његове дужности прешле су на Савет, који се делио на Уредбено и Судско одељење. Сретењски устав је предвидео тзв. конфузију власти, јер је Савет, поред тога што је имао законодавну и извршну власт, судио и у трећем степену.⁶ Од 10. октобра 1837. године постоји Велики суд, који је у судској лествици заузимао место између магистрата и Савета. Стварно је у Кнежевини постојало петостепено судство — мировни суд, магистрат, Велики суд, Савет, кнез.⁷

Србија се у време Првог устанка и првих осамнаест година владавине кнеза Милоша, делила на дванаест нахија. Хатишерифом из 1833. године признато је присаједињење шест „отргнутих“ нахија. Нахије су се делиле на кнежине, које се од 1830. називају капе-

5 Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842.* I, Београд, 1901, 589; V. Petrić, „Razvitak pravosuđa u Srbiji u periodu 1815-1839. godine“, 85-86; М. Гавриловић, *Милош Обреновић II*, Београд, 1978, 293, 312-313.

6 Према Сретењском уставу од 15. 02. 1835. године, судска власт је одвојена од управне и постала је независна; уведено је тростепено судство: окружни суд, Велики (Апелациони) суд и одељење Савета. Требало је да се суди према „Законику србском“, грађанском и кривичном закону, који ће се издати одмах. Устав је остао на снази две седмице, до почетка марта, када је привремено, а 11. априла 1835. и коначно, суспендован. — „Сретењски устав“ (чл. 77-81), у: *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*, Београд, 1988, 53-54; Радош Љушић, *Историја српске државности II*, Нови Сад, 2001, 154.

7 Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, 239. О кривичносудској пракси за време прве владавине кнеза Милоша погледаги: Вера Петрић, „Кривична дела против живота и тела у судској пракси Србије кнеза Милоша“, *Анали Правног факултета* 1-2 (1959), 76-94; Иста, „Кривична дела против породице, брака и полног морала у Србији за време кнеза Милоша“, *Анали Правног факултета* 3-4 (1959), 316-334; Иста, „Кривична дела против похаре и утаје за време прве владе кнеза Милоша“, *Анали Правног факултета* 3-4 (1965), 298-312; Иста, „Razvitak pravosuđa u Srbiji u periodu 1815-1839. godine“, 81-94; Иста, „Кривична дела против власти и кривична дела злоупотребе дужности у Србији 1815-1839. године“, *Историјски гласник* 4 (1966), 77-91.

танијама, а од 1834. срезовима, када и нахије добијају нов назив — окружије (округ). Кнежине (капетаније, срезови) су се од 1839. године делиле на села, односно општине. Кнез Милош је увео веће управне јединице од нахија (области), попут устаничких војних одбрамбених целина после 1811. године. Од 1834. то је било пет сердарстава, а следеће године кнез Милош је основао још веће области и назвао их војним командама, којих је било четири. Србија се 1839. године делила на 17 округа, 52 среза и 1251 општину. Округе је чинило од два до пет срезова.⁸

До маја 1835. године, нахијски (окружни) судови називани су магистратима, а до септембра 1837. исправничествима, када им је враћен претходни назив. Чланове магистрата (исправничества) кнез је постављао указима, а сасвим ретко дозвољавао је срезовима да путем избора одреде свог представника у овом суду. Суд су чинили председник, три члана, секретар, два до три писара, два практиканта и неколико пандура. Ових судова било је колико и округа, мада је понекад један суд покривао два округа. Од краја 1836. године усталио се број ових судова (17).⁹

Принуђен Абдулином и Добрњчевом буном у Пожаревачкој нахији, Милош је 1821. године у Пожаревцу основао први нахијски суд.¹⁰ Године 1823. кнез Милош је установио нахијске судове у Чачку, Јагодини, Смедереву, Ваљеву и Шапцу. Ваљевски суд је установљен маја, шабачки августа, а остали новембра исте године. Године 1824. установљени су судови за Рудничку нахију (у Брусници), Ђупријску (у Свилајнцу) и Ужичко-соколску (у Ужицу). У лето 1826. установљен је Суд за Нахију крагујевачку (у Крагујевцу), а октобра 1827. и Суд за Нахију београдску (са седиштем у селу Рогачи). Сваки нахијски суд имао је два члана, једног писара и два пандура.¹¹ Године 1833, после територијалног увећања за шест нахија, установљени су нахијски судови у Крушевцу, Алексинцу, Бањи, Књажевцу, Зајечару и Неготину. Суд из Свилајнца је пребачен у Параћин. Од нахијског ужичког суда одвојен је соколски суд и у Рогачици смештен за Соколску, Подринску нахију.¹²

8 Р. Љушић, *Историја српске државности II*, 32-33.

9 *Исто*, 240.

10 Д. Јанковић, *Историја државе и права Србије у XIX веку*, 63-64.

11 М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842.* I, 605.

12 *Исто*, 614.

Јагодинска нахија заузимала је територију која се са севера и запада граничила са Тупријском и Крагујевачком нахијом, са истока Великом Моравом, а на југу се граничила са Лесковачким пашалуком. Јагодинска нахија обухватала је сва поморавска села и део западне Србије, до Крагујевачке нахије. У њој је било 147 настањених места, једна варош, села, прњавори и кованлуци, са Јагодином као административним средиштем. Нахија је била подељена на две кнежине, Темнићску и Левачку. Левачка кнежина је 1820. обухватала 82 насељена места, а Темнићска 60. Варошки кнезови престављали су варош, на челу Општине вароши Јагодине. Постоје подаци о варошким кнезовима Михајлу Јовановићу, из 1817, и Аранђелу Милосављевићу, који је ту дужност вршио од новембра 1821, до почетка 1824. године. Варошки кметови имали су практично исте ингеренције као и кметови сеоских општина. Постојале су две врсте сеоских кметова, они постављени од више власти, који су представљали државне органе и били подређени кнежинским и нахијским кнезовима, а други су били угледнији сељаци. Најчешће су називани мали и велики кметови. Кметови су пресуђивали ситне спорове и лакша кривична дела, били први истражни органи. Догађало се да су учествовали и у важним случајевима, попут убистава или смртне казне. Кметови су својим интервенцијама могли утицати на пресуду. Кнезови Левачке кнежине били су Сима Вукићевић, Филип Вуковић, Илија Вукомановић. Као кнез у Јагодини у више наврата био је, као и на другим функцијама у нахији/капетанији, Димитрије (Георгијевић) Ђорђевић. За кнеза Суда био је постављен Радован Јабланац, као и Аранђел Милосављевић, а после њега Милоје Тодоровић. Варошки кнез био је Михаило Јовановић-Кујунџић (Кујунџија), 1816–1821. Аранђел Милосављевић је, као што смо навели, вршио дужност варошког кнеза и председника Магистрата (Суда). Милета Радојковић је био напознатији јагодински нахијски старешина, у периоду 1815–1830. Син Милете Радојковића, Миленко (Милетић) Радојковић, био је кнез темнићски, а после 1830. постаје капетан. Милоје Теодоровић је, као члан Народне канцеларије, имао титулу и звање обор кнеза Нахије јагодинске, у периоду 1816–1829. Живко Шокорац је био кнез (1820–1830) и капетан левачки (од 1830). Територија Јагодинске нахије, тј. округа, је касније, од 1834, припала Расинском сердарству, са главним сердаром Милетом Радојковићем, чије седиште је било у Јагоди-

ни. Од 1835. године Јагодински округ припадао је Средоточној војној команди, са седиштем у Крагујевцу.¹³

Кривична дела у Јагодинској нахији/округу

Хајдучија

Аранђел Милосављевић, варошки кнез и председник Магистрата, је 4. јуна 1823. године обавестио кнеза Милоша да је ухваћен хајдук Милован из Колара и да ће га послати кнезу.¹⁴ Живко Шокорац је августа 1823. јавио кнезу Милошу да је платио човеку из Видинске нахије, пошто је опљачкан од два хајдука из Левча. Такође, у селу Урсуде је ухваћен један хајдук и послат Живку, али је касније побегао и више није деловао на простору Јагодинске нахије. Хајдук није био родом из тог краја, те се, према казивању сељака, склонио у Пазарску нахију.¹⁵ Марко Радосављевић је, априла 1824, јавио кнезу Милошу да су једног човека, по Милошевој наредби, заклали и на истом месту обесили, а браћу протерали у Ресаву. Не знамо повод оваквој казни, али можемо претпоставити да се радило о породици хајдука.¹⁶ Милета Радојковић је, децембра 1824, јавио кнезу Милошу о покушају хватања хајдука Јакова из Обрежа.¹⁷ Такође, према обавештењу Милете Радојковића, из маја 1825, сазнајемо да се Стреља из Јасике одметнуо у хајдуке и са собом одвео још пет момака из околних села, те наводи недела која је починила ова група хајдука.¹⁸ Маја исте године Милета јавља да је хајдучка дружина Стреље из Јасике разбијена и да је шаље кнезу Милошу на суђење.¹⁹ Емин ага из Јагодине јавио је, априла 1826, кнезу Милошу да су хајдуци покрпали четири куће у јагодинској области. Један од хајдука звао се Петар, из села Церњане у Поречкој реци.²⁰ Истог месеца, Емин ага

13 *Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија*. Књига 1, 1815-1823, приредили Љубодраг Поповић, Зоран Марковић, Јагодина, 2005, 9-41; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, 194-195.

14 *Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија*. Књига 2, 1823-1830, приредили Зоран Марковић, Љубодраг Поповић, Јагодина, 2008, 12.

15 *Исто*, 22.

16 *Исто*, 45.

17 *Исто*, 69-70.

18 *Исто*, 85.

19 *Исто*, 87.

20 *Исто*, 112.

Левач

је писао Милошу да су хајдуци опљачкали неколико кућа у видинској области, па је видински везир тражио да му се испоручи хајдук Петар.²¹

Миленко Радојковић, темнишки капетан, послао је Милошу, априла 1830, хајдука Рајка из Сабанте, кога су ухватили у Обрежу. Хајдук је признао да се његови другови Радоња Колашинац и Благоје налазе у Сабанти.²² Према обавештењу Милете Радојковића, из децембра 1833, кнезу Милошу су послати хајдуци Стеван Петровић, Милета Митрошанић и Игњат Ђорђевић, заједно са породицама.²³ Кнез Милета је Милошу јавио, априла 1834, да нису успели да ухвате хајдука Митрошанића и његову дружину.²⁴ Хајдук Митрошанић појавио се маја 1834. у Крушевачкој капетанији, на друму код Мојсића, заједно са дружином, и они су, вероватно, били криви за похару три вајата у истој капетанији.²⁵ Такође, јуна 1834, хајдук Митрошанић се појавио код села Сушице у Крушевачкој нахији, па се вратио на Јастребац.²⁶ Према извештају Јована Николића, заменика великог сердара расинског Милете Радојковића, јула 1834, хајдук Митрошанић је убијен 30. јуна/11. јула у јасичком брегу и његова глава је донешена у Јагодину.²⁷ Стеван Михаиловић, капетан и старешина Беличког среза, је априла 1837. године поднео извештај кнезу Милошу да је ухватио преступника Ђоку асурдију са његовом дружином. Питао је кнеза како да поступи са главом и телом убијеног Ђоке, пошто се сумњало да је био заражен кугом.²⁸ Буљубаша Никола Мандрда је маја или јуна 1838. обавестио кнеза Милоша да у крају више нема хајдука, неки су се предали, а други су протерани преко Мораве. Хајдуци су прелазили преко Мораве и крали коње.²⁹

Сређивању прилика у ослобођеној Србији сметала је хајдучија, те су се Турци преко својих људи у Цариграду жалили да су

српске власти неспособне да заведу ред на својој територији и залагали се да им се не дозволи присаједињење шест нахија, које су биле у оквиру Србије у време Првог устанка. Кнез Милета Радојковић је 1821. године добио наређење да одмах поведе борбу против хајдука. Ако би хајдуци одбили да се одрекну хајдуковања, Радојковић је требало да им растури породице, против њих организује хајку и да их прогони. Породице познатих хајдука Мандрде и Сатилика Радојковић је пребацио преко Мораве на турску територију, а хајдуцима у Варварину, Катуну и Суваји понудио је опроштење злодела, ако се покоре и одрекну хајдуковања. Кнез Милош је преко мајора Браљинца наредио капетану Веселину Ђирковићу 1823. године да на Беговом брду, близу Крушевца, подигне вешала и точкове за мучење, похвата хајдуке и стане на крај хајдучији. И касније, после присаједињења шест нахија, хајдучија је била велико зло, а добар начин њеног искорењивања било је премештање хајдучких породица у друге крајеве Кнежевине. Према обавештењу Јована Обреновића из 1836. године, из Ужичког округа је у Пепељевац, крај Крушевца, пресељено пет кућа хајдучких породица, са 30 чланова.³⁰

Убиства

Милета Радојковић је маја 1821, заједно са два кмета, упутио кнезу Милошу Андрију из Поповца, који је убио свог оца. Кметови су, по налогу кнеза, извршили смртну казну.³¹ Симо Вукићевић је, фебруара 1826, јавио кнезу Милошу да је ухватио убицу из Стопање, који је пре хватања пребегао у Страгаре, и послао га кнезу на пресуду.³² Милета Радојковић је марта 1826. јавио кнезу поводом случаја у кући Радоја Савића из Катуну, када је његову снаху случајно убио спахија који је био код њега на конаку.³³ Кнез Миљко, трговци и сви кнезови писали су из Јагодине, септембра 1831, кнезу Милошу, с молбом да опрости живот Станоју из Варварина, који је у самоодбрани убио човека.³⁴ У извештају који је Милета Радојковић 30. Б. Илић, *Историја Крушевца 1371-1941*, Крушевац, 1971, 109, 119.

31 *Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија*. Књига 1, 19.

32 *Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија*. Књига 2, 110.

33 *Исто*, 111.

34 *Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија 1830-1835*. Књига 3, 72.

21 *Исто*, 113.

22 *Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија 1830-1835*. Књига 3, приредили Зоран Марковић и Светлана Мишковић, Јагодина, 2010, 12-13.

23 *Исто*, 177-178.

24 *Исто*, 193-194.

25 *Исто*, 210.

26 *Исто*, 213.

27 *Исто*, 215.

28 *Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија*. Књига 4, 1836-1839, приредили Зоран Марковић и Светлана Мишковић, Јагодина, 2010, 100-101.

29 *Исто*, 197.

вић поднео кнезу Милошу, јуна 1834, наводи се да је Јанко Радосављевић, из села Дреновца, убио своју жену из пушке, на њен захтев, јер је већ 20 година живела слепа и седам месеци лежала немоћна у постељи. И сам Јован је имао 80 година, био стар и немоћан, и претходно покушао да себе убије из исте пушке.³⁵

Крађе

Живко Шокорац је 21. јуна 1823. године јавио кнезу Милошу да је Анђелко из Жупе, момак Сејди Менџе, побегао од њега и, током бекства, починио крађу или замену коња од више људи, те је због тога послат кнезу на суђење.³⁶ Из новембра 1825. године постоје вести о жени Јованки, која је стигла у Јагодину и на путу, близу села Лебике, била опљачкана. Потера из Параћина је сустигла лопове и повратила украдене ствари, које жени нису враћене.³⁷ Емин ага из Јагодине јавио је априла 1826. да му је Милија Чакановић из Метикоша украо четири коња.³⁸ Из извештаја кнеза Милете, јуна 1834, сазнајемо да је из дућана Миљка Банковића у Јагодини украдено 7000 гроша. Миљко је за крађу сумњичио свог суседа, Ристу Предића, терзију.³⁹

Отмица девојака

Милета Радојковић је јуна 1823. обавестио кнеза Милоша да су ухватили два момка из Крушевачке нахије који су са собом вукли девојку из исте нахије, те питао за даље поступање у том случају.⁴⁰ Касније, исто током јуна, Милета је писао Милошу да је поступио према кнежевој заповести и момка из Крушевачке нахије, који је отео девојку, вратио, заједно са девојком, аги у Крушевац.⁴¹ Постоји вест, из новембра 1823, да су момци у Белим Водама почели на силу да вуку девојку, која је молила за помоћ. Сеоски кнез је покушао да јој помогне, али су га

момци убили и побегли са девојком.⁴² Живко Шокорац је јавио, јула 1825, поводом отимања девојке Милосава Кезића из Стопање, док је радила у винограду. Девојка није хтела да пође за отмичара, ајан је после узео девојку од њега и силом је дао другом за 60 гроша. Девојка још увек није била венчана, јер су попови одбили да венчање обаве на силу.⁴³ О случају отмице девојака из Мозгова, од стране бегова Вренчевића, новембра 1832, и догађајима који су следили, а делом су се одиграли и на територији Јагодинске нахије, доста је писано, па се овом приликом нећемо њима бавити. Ова отмица била је повод присаједињења шест „отргнутих“ нахија Београдског пашалука, те су је српске власти искористили за притисак на Турску и политичку корист.⁴⁴

Туче

Постоји вест Живка Шокорића, који је, децембра 1824, молио кнеза за одлуку у случају пребијања Симе Арсенијевића из Дубича од стране субаше, арнаутина из Ђуприје.⁴⁵

Злоупотреба власти

Мирча Јовановић из Јагодине се, фебруара 1830, жалио на кнеза Стефана из Јагодине, који га је малтретирао, па је због тога помишљао да напусти Јагодину.⁴⁶ Јагодинска општина је јуна 1830. молила да се из њихове средине уклони Милета Радојковић, члан Народног суда.⁴⁷ Винка Станкова жалила се јуна 1830. кнезу Милошу да је кнез Милета на превару довео у кућу њене стрине и одузео јој част, пошто јој је обећао 300 гроша и скупоцене хаљине, те молила кнеза Милоша да ову ствар даље истражи.⁴⁸ Из Јагодине је, новембра 1833, кнезу Милошу стигла анонимна достава против варошког кнеза Илије, који је тукао људе; Петра, кнез Миле-

42 Исто, 40.

43 Исто, 94.

44 В. Мирослав М. Поповић, *Жена у Србији између правде и кривице: кривична дела и женски дискурс (1815-1839)*, Београд, 2022, 90-95, са старијом литературом.

45 *Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија*. Књига 2, 275.

46 Исто, 151.

47 *Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија 1830-1835*. Књига 3, 16.

48 Исто, 17.

35 Исто, 210-211.

36 *Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија*. Књига 2, 17.

37 Исто, 107.

38 Исто, 113.

39 *Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија 1830-1835*. Књига 3, 209-210.

40 *Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија*. Књига 2, 18.

41 Исто, 19.

Левач

тиног сина и Мите Тирића, који су малтретирали и глобили људе у чаршији, те против кмета Милисава, које се опијао и задуживао.⁴⁹ Крста Николић се, јула 1834, жалио кнезу Милошу у име Јагодинаца на неправде које је нанео Стефан Недељковић, бивши варошки кнез.⁵⁰ Кнез Милош је, децембра 1837, послао Магистрату Округа јагодинског тужбу Миљкане, супруге Милутина из Јагодине, против Славка, Милутиновог очуха, и против члана Јагодинског магистрата, Аранђела Милосављевића.⁵¹ Такође, децембра исте године, Живко Шокорац, пуковник, Сима Вукићевић, полукапетан, и Стеван Аранички, секретар магистрата, молили су кнеза Милоша да им олакша проблеме због којих су трпели од капетана Аранђела Смиљанића, члана Јагодинског магистрата.⁵² На сличан начин је против Аранђела Смиљанића, децембра 1837, кнезу Милошу писао и Стеван Недељковић, мајор Среза темнићског.⁵³ Стеван је децембра 1837. године писао кнезу Милошу да нареди кнезу Милети Радојковићу и његовим синовима да га не ометају у вршењу дужности.⁵⁴ Стеван Михаиловић, старешина Беличког среза, исто се жалио да га је Аранђел Милосављевић ометао у вршењу дужности.⁵⁵

Грађански спорови у Јагодинској нахији/округу

Милета Радојковић, најпознатији старешина јагодинске нахије, јавио је 10.06.1823. кнезу Милошу да му шаље Јанику, кћер Станка Арамбашића, која је желела да се распишта шта јој припада од очевине у Великом Селу.⁵⁶ Милош је доносио одлуке и у грађанским споровима, наиме јуна 1823. Аранђел Милосављевић имао је преписку са кнезом Милошем поводом сукоба између Милосава Ранковића из Параћина и Милоша Тодоровића, око повраћаја накита покојне Милосављеве кћери, која је била удата за Милоша. Сукобљене стране нису могле да постигну

договор, те је накит послат кнезу, да донесе одлуку.⁵⁷ Према обавештењу Живка Шокорца, из септембра 1823, Милета Милићевић, који је живео у Милутовцу, а био родом из Медвеђе, учио је ћурчијски занат у Јасики. За то време, комшије у Медвеђи су му преотели сву имовину и одбијали да је врате. Кнез Милош је требало да пресуди у овом случају.⁵⁸

Вук из Парцана, како је писао Милета Радојковић кнезу, септембра 1823, желео је да се четврти пут ожени, али му свештеници нису дозвољавали венчање. Прва супруга му је преминула после пет година брака, друга је била са њим два месеца, па побегла у Крушевачку нахију и удала се за другог, а трећа га је преварила.⁵⁹ Такође, постоје вести из октобра 1823, о случају бећара Луке Здравковића из Варварина, који је оженио Петрију, супругу покојног Вукоице из Варварина. С њом је живео осам година, а потом је оставио и узео девојку, Петријину посестриму, и с њом отишао у Алексиначку нахију. Врагио се натраг и од Петрије тражио имовину.⁶⁰ Живко Шокорац је, јануара 1830, писао протпрезвитеру Милоју Вукашиновићу у Крагујевцу, поводом случаја Стевана Милића из Сугубине. Наиме, његова жена је у лето 1829. одбегла у село Ратаре, у Крушевачкој нахији, где се удала за Милету Илића. Шокорац је замолио протпрезвитера да дозволи да се Стеван венча са девојком коју је испросио.⁶¹ Такође, Цветко, папуџија из Јагодине, је маја 1831. писао кнезу Милошу због дозволе да се ожени по четврти пут, да би неко могао да чува његово троје мале деце.⁶² Живко Шокорац је, јула 1824, молио за опроштај кнеза Милоша, због грешке коју је починио у вези спора око ливаде која је узета Деспоту Николићу из Ковачевца и дата Живку Вучићу из Драгоцвета.⁶³ Кнезовима Живку и Милети у Јагодинској нахији писано је, септембра 1824, поводом случаја Јанаћа Радовића, бившег мезулџије у Јагодини, који је људима дао новац за јечам, али му га они нису донели. Кнезовима је наређено да те људе принуде да Јанаћу дају јечам, у количини новца коју им је дао.⁶⁴

49 Исто, 175.

50 Исто, 217-218.

51 Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија. Књига 4, 175.

52 Исто, 178-179.

53 Исто, 180.

54 Исто, 181.

55 Исто, 181-182.

56 Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија. Књига 2, 14.

57 Исто, 17.

58 Исто, 31-32.

59 Исто, 32-33.

60 Исто, 35-36.

61 Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија 1830-1835. Књига 3, 46.

62 Исто, 59.

63 Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија. Књига 2, 51.

64 Исто, 57.

Такође, Живку Шокорцу је кнез Милош, поводом добара крушевачког Ахмет-бега Вренчевића, одговорио, новембра 1824, да се не може мешати у случај и спахијске земље одвајати или присвајати, те да се то оставља на решење спахијама.⁶⁵

Мештани села Рагковића су се, марта 1834, жалили кнезу Милошу на своје комшије Рековчане, који су им већ шеснаест година чинили разне пакости, а иза њих је стајао Сава, рековачки писар, те су молили кнеза да пошаље комисију која ће утврдити нанету штету.⁶⁶ Марија, супруга покојног јагодинског кнеза Милоја, писала је кнезу Милошу марта 1834, с жалбом да јој Јевта, син кнеза Милоја није дао наследство, које јој је муж оставио. Априла 1834. Милош је писао Милети Радојковићу да извиди да ли постоји тестамент кнеза Милоја, на основу којег би могло да се утврди да је супрузи оставио новац. Ако би се испоставило да је то тачно, требало је да добије новац.⁶⁷ Милета је, априла 1834, у Јагодински суд позвао Марију, удовицу кнеза Милоја, и њеног пасторка Јевту, те је дошло до поравнања у спору.⁶⁸ Милета Радојковић је послао кнезу обавештење, априла 1834, да је протекле зиме, у присуству Ђаја-бега, у Алексинцу донета пресуда да Турци исплате Миљку Крстићу из Сврљига 2.300 гроша за кућу, коју су му упалили. Пошто Миљко није добио никакав новац, послао је жалбу преко параћинског суда.⁶⁹ У извештају Милете Радојковића, маја 1834, сазнајемо да је нишавски Сали-паша јавио да су му Палиграчани, Врелчани и Окрупчани поднели тужбу против људи из Јагодинске нахије, због њива у Дражевачком и Шаревачком кључу.⁷⁰

Закључак

Кад су у питању кривична дела у Јагодинској нахији/округу у време прве владавине кнеза Милоша, приметна је веома заступљена хајдучија, те су старешине често подносиле извештаје о деловању хајдука, као и акцијама предузетим за њихово хватање и сузбијање хајдучије. Било је доста случајева крађа и пљачки, али и подос-

та жалби на рад нахијских и нижих старешина, пре свега Милете Радојковића и његових синова, те Аранђела Милосављевића и других. Жалбе су подношене некад од самих грађана самом кнезу Милошу у Крагујевцу, или су старешине писале из Јагодине Милошу, жалећи се на своје колеге из државног и чиновничког апарата. Од грађанских ствари, највише спорова је било око имовине и добара, те молби мушкараца да се ожене по други или четврти пут, када им животне околности са претходним брачним друговима нису ишле на руку. Видљиво је колико је значајна и пресудна била улога самог кнеза Милоша у доношењу коначних пресуда и у кривичним делима и у грађанским споровима, да је Милош, у ствари, представљао главну судску институцију, независно од постојања редовних и црквених судова, мада су и саме старешине и кнезови својим интервенцијама могли да утичу на његове одлуке. Кнез Милош се нерадо мешао у спорове око имовине спахија, те је решавање истих препуштао њима.

Хајдучија је, свакако, била феномен, између осталог и друштвени, широко распрострањен у Србији кнеза Милоша, а у неким крајевима Србије и 1840их и касније, током 19. века, те саставни део српске друштвене свакодневице тога доба. Исто се може рећи и за отмицу девојака, друштвени феномен познат још из османског доба, у Првом устанку, и веома доминантан у време кнеза Милоша, и доста касније, о чему постоји богата етнографска литература и извори. Такође, злоупотреба власти од стране, прво старешина, па чиновника, била је присутна у Србији и у доба прве владе кнеза Милоша и касније, о чему сведоче бројне жалбе против представника власти, кроз читав 19. век, које су сачуване у архивској грађи, што сведочи да се уобичајило у српском народу да се власт користи за личне интересе. Такође, у брачним стварима, у којима је одлучивала Црква, видимо да је постојала разлика између онога што је био пропис и пракса, тј. да су људи из народа желели да заобиђу црквене прописе, обраћајући се световној власти. То је и сведочанство да су верски прописи за поједине биле форма, која се, према њиховим погледима, могла заобићи. У обичају српског народа било је и често спорење ради имовине, покретне и непокретне, њене деобе и слично, када су стране тешко постизале договор без интервенције државне власти.

⁶⁵ Исто, 60.

⁶⁶ Књажевска канцеларија: Јагодинска нахија 1830-1835. Књига 3, 180.

⁶⁷ Исто, 182.

⁶⁸ Исто, 190-191.

⁶⁹ Исто, 184.

⁷⁰ Исто, 206-207.

Левач

Summary

SELECTED CRIMINAL OFFENSES AND CIVIL DISPUTES FROM JAGODINA
NAHIYE/COUNTY IN SOCIAL CONTEXT (1821–1839)

The aim of the work is to present the judicial practice during the first reign of Prince Miloš (1815–1839), in the inner Serbia, based on criminal offenses and civil disputes, related to the area of Jagodina Nahiye.

When it comes to criminal acts in Jagodina Nahiye during the first reign of Prince Miloš, banditry was very common, and the authorities often submitted reports on the activities of bandits, as well as the actions taken to catch them and suppress banditry. There were a lot of cases of theft and robbery, but also a lot of complaints about the work of the representatives of Nahiye and lower authorities, first of all Mileta Radojković and his sons, and Arandjel Milosavljević and others. Complaints were sometimes submitted by the citizens themselves to Prince Miloš in Kragujevac, or the representatives of the authority wrote to Miloš from Jagodina, complaining about their colleagues from the state and bureaucratic apparatus. Of the civil matters, the most disputes were over property and goods, and men's request to marry for the second or fourth time, when life circumstances with their previous spouses did not go their way. It is evident how significant and decisive was the role of Prince Miloš himself in making final judgments in both criminal offenses and civil disputes, that Miloš, in fact, represented the main judicial institution, independent of the existence of regular and church courts, although the representatives of local authorities themselves could influence his decisions with their interventions.

Key words: Jagodina Nahiye/county, criminal acts, civil disputes, Prince Miloš Obrenović

Ђорђе С. Петковић,
Параћин

Владимир Ђ. Петковић,
Параћин

41 ДОКУМЕНАТ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ БАЧИНСКЕ С КРАЈА XIX ВЕКА

Абстракт: Аутори су приредили 41 докуменат из архиве Основне школе бачинске с краја XIX века, од којих њих 40 су из четири године (1893-1896), док је 41. из времена аустро-угарске окупације у Првом светском рату (1916), Наредба Команданта среза да се обуставља рад школе у Бачини. У питању су оригинални непубликовани документи и концепти, углавном школски, али и неколико докумената из Среза темнићског – Варварин.

Кључне речи: 19. век, Основна Школа Бачинска, документи о текућој активности школе.

Уводне напомене: Основна школа „Свети Сава“ у Бачини обележила је ове године две деценије од када је у овом месту започела рад прва школа за основно образовање ученика. Србија је после Другог српског устанка 1815. године, захваљујући примереној политичкој тактици кнеза Милоша Обреновића, под врховном турском влашћу, постепено али сигурно корачала ка својој независности. Бачина је у турско време била централно место Кнежине Темнић у саставу Јагодинске (Левачке) нахије. Као такво је изашла из српских устанака. Мада су кнезови били из других места (Кнез Јевта Касавић Стано(је) вић и Стојан Брка из Обрежа а Милета Радојковић из Катунa), примат Бачине није оспораван и све до 1840. годин, она је била главно с(р)едиште како је та организациона јединица именована (кнежина, срез, капетанија). (Симић 1995: 192) Није, дакле, случајно управо ту започето образовање ученика Темнића. Школа је радила са само 5 ученика а учитељ Димитрије Стефановић дошао је из Аустрије. По сачуваним писмима, она је трајала само једну школску годину. (Бајић 199: 28-31; Симић 1995: 126-128) Траг о њој налазимо пар година касније, када јој је ученик Милован Спасић из Рековца а учитељ Димитрије Прокић, опет Србин из Аустрије. То што је Варварин преузео примат административног седишта Темнића, није се негативно одразило на даљи развој бачинске школе која се током читавог 19. века развијала упоредо са

школом у Варварину. Наредбом окупационе команде школа у Бачини је 1916. прекинула привремено са радом. Тиме је, може се слободно рећи, заокружена њена историја из 19. века. Тада је, или нешто раније, у сваком случају после аустро-угарске окупације, архива бачинске школе (или бар један њен део) пребачена у казаницу (помоћну зграду) породице Душана Јовановића. После ослобођења, пошто је створена нова држава, ова архива више школу није занимала а ни други органи се касније за њу нису интересовали. Могуће је да је у старту нове школе нешто од архиве преузето (оно што је било нужно за почетак). Њен највећи део је ту остао до самог почетка 21. века. О њој се, тако да кажемо, касније старао учитељ Чедомир Јовановић, син Душан, који је окупацију провео у Бачини, што је вероватно и било опредељујуће да се архива у казаници његове породице смести. Када се са братом Драгославом делио, казаница је остала у његовом дворишту. Ту је, нарочито између два рата, домаћин остављао и други штампани и писани „отпад“, нарочито старе књиге и новине. Све оно што је било примамљиво на први поглед одлазило је из казанице легално, али, по причи сељана и домаћина, много тога су деца развлачила, улазећи у њу преко прозора. После Другог светског рата та хартија је коришћена и као „амбалажа“ (фишеци) у сеоским продавницама. С друге стране приликом манипулације (пресељења) пред рушење казанице, доста тога је уништено. Узимано

Левач

је и за потпалу. Киша и штакори су учинили своје.

Ђорђе Петковић је за њу сазнао у току теренског истраживања ради података о Темнићској библиотеци и читаоници у Бачини из 1919. године, пошто је приређивао за штампу дневник Драгића М. Јоксимовић, адвоката и политичара а надасве културног прегаоца. Њу је, по Чедомировој смрти, његов брат Драгослав Драги Јовановић, агроном, директор „Варваринског поља, извесно време и председник Скупштине општине Варварин, пошто је плац откупио и намирио се са наследницима, пренео је њене остатке у своју плевњу. Ту ју је Петковић нашао и преузео је, уз скромну накнаду. Постепено је сређивано оно што је било, колико-толико, читљиво и написано је неколико прилога и објављено у разним гласилима („Расински анали“ – Крушевац, „Корени“ – Јагодина, „Темнићски зборник“, нова серија). Најстарији документи, колико смо ми успели да растумачимо, односе се на крај шездесетих година 19. века, када је извршена промена званичног писма у Кнежевини Србији. Неколико дневника, писаних старом ћирилицом и вуковицом из тог времена, Ђорђе је прошле године поверио мр Есаду Попари, просветном раднику и публицисти, уз његову обавезу да их приреди за наредни број „Јухорске зоре“, али нема вести о томе шта је до овог тренутка у вези са тим урадио.

У опредељењу да и ове, мање значајне документе, приредимо за штампу подстакла нас је вишеструко јубиларна година, али једна мисао која је у нама дуже времена присутна, да је сваки исписани папир из 19. века драгоцен и треба га сачувати и његов садржај обелоданити. Ово и стога што су скоро све школе у Темнићу у аустро-угарској окупацији уништене. (Бајић 1990:31)

У приређеним документима налази се дух времена у којем су настали. Србија је тада централизована монархија. Комуникација између државе и локалне самоуправе, у чијој је извесној надлежности припадало основно школство, ишла је преко срезова. Државни органи, министарства, за све из своје надлежности преко Среског начелника. То је из ових докумената уочљиво на при погле. Министар поставља и разрешава дужности учитеље, он им одобрава одсуства са посла. Министар ослобађа ученике од даљег школовања, ако је то из оправданих разлога нужно, на предлог школских органа. Општоински суд бира школски одбор, али о

томе мора да обавести министра. Школски органи и Општински суд старају се да деца уредно похађају школу, уз кажњавање родитеља ученика који су у томе неуредни. Ту су и три месечна извештаја школске управе – управитеља школе Министарству просвете и црквених послова. Од месних докумената, интересантни су они који се односе на проблеме финансирања школе, односно на стање школске касе. Из докумената се види да је остојало неповерење између Општинског суда, код којег се налазила школска каса и школских органа (школског одбора и управитеља школе. И још много чега другог можете наћи овим документима, нарочито је од значаја што је у њима присутан дух који је у Србији, у једној њеној локалној заједници, каква је била општина Бачина, јер из тих докумената зраче и позитивни напори али и отпори.

ДОКУМЕНТИ

1893.

1.

Управа Школе подноси тражи од Суда општине бачинске да се постара да школа убудуће не буде без огрева.

Управа шк. бачинске
Бр. 35
8 јануара 1893 г.
Бачина

Суду општине бачинске
Садашњи предузимач школског огрева Василије Ђекић не стара се да школа буде увек имала дрва тако данас школа није имала довољно дрва и услед тога нису ни све учioniце наложене те смо морали децу пустити својим кућама.

Изволите (позвати) се постарати да у будуће не буде овакав случај.

Управитељ
Светолик М. Нешић
На полеђини: Бр. 35

2.

Управа школе обавештава Суд да је ученик Милорад Јовичић разбио стакло на учioniци и тражи да се његов родитељ позове и штету надокнади.

Управа шк. бачинске

Бр. 36
8 јануара 1893 г.
Бачина

Суду општине бачинске
Милорад Јовичић син Миленка Јовичића
развио је једно прозорско окно на учионици
четвртог разреда с тога изволите позвати
Миленка и саопштите му да окно намести
или вредност окна плати.

Управитељ
Светолик М. Нешић
На полеђини: Бр. 36

3.
**Управа Школе тражи од Суда да
обезбеди увид у стање школске касе.**

Управа шк. бачинске
Бр. 37
8 јануара 1893 г.
Бачина

Суду општине бачинске
Да би се једном знало стање школске касе
изволите позвати одбор овд. школе да 10
овог м. дође на састанак а уједно и Николу
Јаковљевића и саопштите му да понесе
облигације по којима је издат школски
новац.

Управитељ
Светолик М. Нешић
На полеђини: Бр. 37

4.
**Школски одбор захрева од Општинског
суда да изврши казне које је Одбор изрекао
родитељима чија деца не похађају школу.**

Управа шк. бачинске
Бр. 38
8 јануара 1893 г.
Бачина

Суду општине бачинске
Одбор ове школе на последњој својој
седници која је држана 21 Децембра п. г.
казнио је ниже именоване родитеље због
неуредних ши(ина)љања своје деце у школу
и то:

- опоменом
1. Миленка Матића Бач.(ина)
 2. Аксентија Јовановића
 3. Мила Ђановића
 4. Живојина Миленка Дачића

са по једним динаром

1. Миладина Миленковића
2. Миладина Илића
3. Тимотија Недића
4. Адама Поповића
5. Срећка Ружића
6. Милисави Шурдића
7. Богомир Мирче Тасића Ор.(ашје)
8. Војин п.(покојног?) Стојана Коцића
9. Мирче Савића
10. Симеона Јоксимовића
11. Милоја Бабића
12. Аксентија Гајића
13. Саву Симића
14. Аксентија Јовановића
15. Миленка Матића
16. Миду Бановића
17. Радосава Миладиновића
18. Милутина Гајића
19. Милутина Милојевића

На основу чл. 18 шк. закона изволите
се постарати да се што пре изврши ово
одборско решење и о томе управу ове школе
известите.

Управитељ
Светолик М. Нешић
На полеђини: Бр. 38

5.
**Концепт Извештаја Управе школе
Министру просвете и црквених послова
извештај за децембар 1892. године.**

Господину Министру просвете и
црквених послова

Управа ове школе на основу чл. 60 тачке
ђ закона о основним школама има част
(известити) поднети Господину Министру
просвете извештај за месец Децембар
прошле год.

1. Настава је у овом м. текла правилно.
2. Наставници су уредно походили
школске часове. При предавању држали
су се прописаних наставних програма сви
а распореда т.(акође) сви. Своју дужност
савесно су отправљали и сва законом
прописана наређења тачно испуњавали.

3. Ред у школи био је добар.

4. Одбор ове школе у току овог месеца
казнио је и то: опоменом четири ђачка
родитеља, а са по 1 дин. деветнајест ђачких
родитеља, а осталих 33 ђачких родитеља
који своју децу не шаљу у школу од дужег
времена није хтео казнити по што је управа
ове школе јавила (обрати на: 11 Нов. 1892,
Бр. 15) о њима Вама и питала вас шта да се
чини с њима пошто они не походе школу од

Левач

дужег времена.

Управа шк. бачинске Господину
Министру
Бр. 39 понизан
8 јануара 1893 г. Управитељ
Бачина Светолик М. Нешић
Срез Темнићски округ Моравски
На полеђини: Бр. 39

6.

**Начелник Среза Темнићског обавештава
Управитеља Школе у Бачини да је за
ВД Министра просвете и црквених дела
постављен Коста Алковић.**

КАНЦЕЛАРИЈА СРЕЗА ТЕМНИЋСКОГ
№ 19
5. јан. 1893 г.
У ВАРВАРИНУ

Управитељу Школе Бачинске,
Услед смрти г. Јов. Бошковића Министра
просв. и цркв. послова од 26. пр. м. указом,
постављен је за заступника Министра
просвете и црквених послова г. Коста
Алковић министар грађевина.

Саопштава се ово управитељу ради знања.
Начел. срески
Белопавлић

На полеђини: Примљено 9. јануара 1893 г.,
Бр. 40.

7.

**Начелник срески обавештава Одбор
Школе да више не шаље Министру молбе
и предлоге за испис ученика јер се неће
примати.**

КАНЦЕЛАРИЈА СРЕЗА ТЕМНИЋСКОГ
№ 157
7. јан. 1893 г.
У ВАРВАРИНУ

Одбору Школе Бачинске,
Да од 1. ов. м. одбор тај престане
подносити г. министру просвете молбе и
предлоге за испис ученика основни школа,
јер се иста неће примати.

Начелник Срески
Белопавлић

На полеђини: Примљено 12. јануара 1893
г., Бр. 8.

8.

**Концепт писма школске управе
Начелнику среза уз повраћај акта.**

Господину Начелнику среза темнићског
По наређењу Вашем од 5 т. м. шаљем Вам
уз повраћај акта под % приложени тражени
акт.

Управа шк. бачинске
Бр. 42 Управитељ
10 јануара 1893 г. Светолик М. Нешић
Бачина
Срез Темнићски округ Моравски
На полеђини: Бр. 42

9.

**Управа школе обавештава Суд о
полугодишњим испитима ученика.**

Управа шк. бачинске
Бр. 43
18 јануара 1893 г.
Бачина

Суду општине бачинске
По чл. 44. шк. закона имају се у овд.
(ашњој) школи као и у свима основним
школама у Србији извршити полугодишњи
испити на дан 28 и 29 т. м. и то:

28 јануара пре подне у I разреду.
28 јануара по подне у II разреду.
29 јануара пре подне у III разреду.
29 јануара по подне у IV разреду.

Моли се суд да ово саопшти одбору
школском да би речених дана дошли а уједно
и грађанству.

Управитељ
Светолик М. Нешић
На полеђини: Бр. 43

10.

**Канцеларија среза Темнићског
обавештава Школски одбор да предузме
мере да се изврше полугодишњи испити
ученика.**

КАНЦЕЛАРИЈА СРЕЗА ТЕМНИЋСКОГ
№ 346
16. јан. 1893 г.
У ВАРВАРИНУ

Одбору школе Бачинске.

По чл. 44. зак. о основ. школама имају се
крајем овог месеца држати полугодишњи
испити у свим основ.(ним) школама за
први течај ове школске године. Испити
ови извршиће се онако, како је то наређено

Министарским расписом од 28 Децем. 1884 г. ПБр. 14262, који је штампан у просвет. зборнику на стр. 871, 872 и 873., ну, с' том изменом, да с

е у местима, где има паралелних разреда или више школа (тач. 4. пом. расписа) испити држе у дане: 27, 28 и 29 Јануара.

Нека одбор ово саопшти управитељу и учитељима, с тим, да се испити у там. (ошњој) школи имају извршити у одређено време по поменутом распису.

Ако се испит не може држати из буди каквих узрока, школски одбор известиће о томе г. Министра просвете и цркв. послова.

За

Начел. срески писар

Ст. Миловановић

На полеђини: Примљено 18 јануара 1893 г., Бр 10.

11.

Управа школе обавештава Суда о томе да су два ученика разбила стакла на школи и тражи да родитељи надокнаде штету.

Управа шк. бачинске

Бр. 44

18 јануара 1893 г.

Бачина

Суду општине бачинске

Андреја Христофора Симића и Рагомир син Злате п.(покојног) Јаковљевићева Милена разбила су о Св. Сави по једно прозорско окно на учионицама овд.(ашње) школе.

Изволите позвати њихове родитеље и саопштите им да разбивена окна наместе или вредност окна плате.

Управитељ

Светолик М. Нешић

На полеђини: Бр. 44

12.

Молба читељице Даринке Крстићеве да јој одобри одсуство.

Г. управитељу шк. бач.

Молим г. управитеља, да ми одобри одсуство данас 26-ог и сутра до подне 27-ог ов. месеца.

26. Јануар 1893 г. Дар. Крстићева

Бачина учит.

На полеђини: Примљено 26 јануара 1893 г., Бр 45.

13.

Из среза Темнићског преноси се школској управи наредба Министра просвете и црквених послова у вези са обрадом школског градива.

КАНЦЕЛАРИЈА СРЕЗА ТЕМНИЋСКОГ
№ 531.

22. јан. 1893 г.

У ВАРВАРИНУ

Управитељу школе Бачинске.

Г. Министар просвете и црквених послова претписом од 16. о. м. П Бр. 572, наређује следеће:

Наставници су дужни свршити буквар у I разреду у I течају а у II течају морају читати читанчицу за овај разред, која се и до сада учила, све догле, док се у буквару не унесе нарочита читалачка грађа, када ће тек одпасти садања читанчица, о чему ће бити извештени наставници.

Нека управитељ прими ово к' знању и саопшти наставницима ради управљања.

26 Јануара 1893 г. за

Саопштено ми је: Начелн. среза

Дар.Крстићева Писар

учит. Ст. Миловановић

На полеђини: Примљено 26 јануара 1893 г., Бр 17.

14.

Школска управа обавештава наставнике о наредби Министра просвете и црквених послова о терминима полу-годишњих испита ученика.

Управа шк. бачинске

Бр. 46

26 јануара 1893 г.

Бачина

Наставницима шк. бачинске

По распису Г. Министра просвете од 28. Децембра 1884 г. Бр 14262 имају се у овд. школи 28 и 29 овог м. извршити полу-годишњи испити и то:

28 јануара пре подне у I разреду.

28 јануара по подне у II разреду.

29 јануара пре подне у III разреду.

29 јануара по подне у IV разреду.

У I и III раз. председаваће учитељ IV р. а у II и IV р. учитељ III разреда.

Чим се у ком разреду испит сврши наставник тог разреда пустиће децу својим кућама и деца неће ићи у школу до трећег

Левач

фебруара тек. год.

Прочитали смо и примили
к знању: Управитељ
Марко Бабић Светолик М. Нешић
Дар. Крстићева
На полеђини: Бр. 46

15.

**Концепт Извештаја школске управе
Министру просвете и црквених послова
о школским активностима у јануару 1893.**

Господину Министру просвете и
црквених послова

Управа ове школе на основу чл. 60 тачке
ђ закона о основним школама има част
(известити) поднети Господину Министру
просвете извештај за месец Јануар т. г. и то:

1. Настава је у овом м.(есецу) текла
правилно.

2. Наставници су уредно походили
школске часове. При предавању држали
су се прописаних наставних програма
и распореда. Своју дужност савесно су
отправљали и сва законом прописана
наређења тачно испуњавали.

3. Ред у школи био је добар.

4. У току овог м.(есеца) држани су
полугодишњи испити.

Управа шк. бачинске Господину Министру
просвете

Бр. 47 понизан

1 фебруара 1893 г. Управитељ

Бач. Светолик М. Нешић

Срез Темнићски окр. Моравски
управитељ шк. бачинске

На полеђини: Бр. 47

16.

**Управи школе прослеђено одобрење
одсуства учитељици Нешићки од стране
Министра просвете и црквених послова.**

КРАЉЕВСКО-СРПСКО
МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ
И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА
ПБр 1547.

4. фебруара 1893 год.

Београд.

Начелнику среза темнићског

Известите бачински школски одбор
да је гђи Косари Нешићки, учитељици
там., одобрено одсуство од наставничке
дужности од 3. до 21. фебруара.

Известите о овоме и учитељицу Нешићку.

Министар

просвете и црквених послова,

Јован Ђорђевић

Саопштено нам је 13/II – 1893 год. Бачина
На полеђини: пр. 8. фебр. 1893 г; №
949, Одбору Школе Бачинске, На знање и
саопштење гђи. Нешићки, за Начел. Среза
писар Ст. Миловановић; Примљено 13
фебруара 1893 г., Бр. 48.

17.

**Допис Суда Општине Бачинске Упра-
витељу Школе у вези са коришћењем
школске учионице за гласањи при
изборима за народне посланике.**

Суд Општине Бачинске,

№ 334

12 Фебруара 1893

Бачина

Управитељу Школе Бачинске

Пошто је Општинска зграда у којој би се на
дан 25 т. м. имало извршити избор народних
посланика, неудесна, Суд општински, на
основу прописа Чл. 56. закона о изборима
народних посланика, решењем својим од
данашњег, № а по сили чл. 56 изборног
закона, одредио је, у школској згради
учионицу I разреда, у којој ће се горњег дана
вршити гласање, о чему вас суд извештава
ради знања и управљања.

Председник Суда

За писара Аксентије Илијић

(потпис нечитак)

На полеђини: Примљено 13 фебруара
1893, Бр. 49.

18.

**Обавештење наставницима од стране
школске управе у вези са коришћењем
школских просторија за посланичке
изборе.**

Управа шк. бачинске

Бр. 51

23 фебруара 1893 г.

Бачина

Наставницима – ама шк. бачинске.

По наређењу суда општине бачинске а
на основу чл. 56 изборног закона имају се у
овдашњој школи и то у учионици I разреда
на дан 25 фебруара т. г. вршити избори
народних посланика, с тога наставници оvd.
школе не могу радити тога дана у школи, а
наставница I раз. не може радити у школи
ни 24 по подне јер се у њеној учионици

тога дана морају вршити припреме које су потребне за избор посланика.

Ово се јавља наставницима ради знања и управљања.

Примили смо к знању
Дар. Крстићева Управитељ
Светолик М. Нешић
Марко Бабић
Косара Св. Нешићка
На полеђини: Бр. 51

19.

Управа школе обавештава Суд о састанку школског обора и тражи да обезбеди присуство одборника.

Управа шк. бачинске
Бр. 50
19 фебруара 1893 г.
Бачина

Суду општине бачинске
Потребан је састанак шк.(олског) одбора, с тога изволите 21 у недељу са члановима школског одбора на састанак доћи.

Управитељ
Светолик М. Нешић
На полеђини: Бр. 50

20.

Школска управа обавештава Суд о одржавању седнице школског одбра и бозива их на седницу.

Управа шк. бачинске
Бр. 59
17 марта 1893 г.
Бачина

Суду општине бачинске
Потребан је састанак шк. одбора с тога изволите са чл. шк. одбора у суботу 20 овог м. по подне на састанак доћи.

Управитељ
Светолик М. Нешић
На полеђини: Бр. 59

21.

Општински суд обавештава Управитеља школе о учињеним издацима за текућу школску годину.

Суд Општине Бачинске,
№ 1355
27 Јуна 1893 г.
Бачина

Управитељу Школе Бачинске
Суд Општине Бачинске учинио је издатке за текућу школску годину и то:

1. за оправку школске зграде.....282
2. на име квартирине учитеља.....792
3. на име плате фамулуза.....168
4. на име огрева школског.....480
5. на име научних средства.....30
6. на име књига и учињени издатака сиротим ученицима...40
свега 1792 дин

Председник
А. К. Илијић

22.

Управа школе шаље писмо које треба Суд да проследи Министру просвете и црквених послова.

Управа школе бачинске
Бр. 84
28. јуна 1893 г.
Бачина

Суду општине бачинске
Управа ове школе шаље Вам под % приложено писмо упућено Г. Министру просвете а које је под Бр. 50. да га наволите што пре послати Господину Министру просвете.

Управитељ
Светолик М. Нешић
На полеђини Бр. 84

23.

Начелник Среза Темнићског обавештава Општински суд да је Министар просвете и црквених послова поставио новог учитеља у Бачини.

Начелник Ср. Темнићског
№ 6150
17 августа 1893 г
Варварин
Суду Општине Бачинске

Господин Министар Просвете и Црквених дела, претписом од 10 о. м. ПБр 10.288. поставио је за учитеља IV разреда основне школе Бачинске, г. Богосава Вукићевића, учитеља III и IV раз. рода из Опарића, са платом од 800 динара, по својој молби. Саопштавајући суду, наређујем му да нареди школском одбору, чим г. Вукићевић дође на дужност, да га у исту уведе, и мене извести о дану његовог доласка.

За Начелн. Среског
(два нечитка потписа)

Левач

Данас је престао го. Богосав. И јавио је се Опш. Суду.

21/8 – 1893 год.

Бачина

Председник Суда

А. К. Илијић

На полеђини: пр. 19 августа 1893 год., № 1762, Акт за гос. Богосава Вукићевића учитеља IV разреда; Примљено 26. августа 1893. год., Бр. 2.

24.

Школска управа обавештава Суд да су на 3. седници Школског одбора кажњени родитељи који не шаљу децу у школу и тражи да Суд казне изврши.

Управа бачинске основ. школе

Бр. 31.

22. октобра 1893. год.

у Бачини

Суду бачинске општине

На III. сеници одбора ове (школе), држаној 22. тек месеца кажњени су ниже именовани ученички родитељи, за неуредно шиљање деце у школу, и то под бр: 1, 2, 3, 4 и 5. са по 4. динара; под бр. 6., 7. и 8. са по један динар, а под бр: 9 и 10. опоменом, да децу одмах у школу упуте, пошто је одбор извештен да су иста оздрвила.

1. Добросав Радојковић из Бачине

2. Раја Васић из Бачине

3. Јанићије Радојевић из Бачине

4. Милан Марјановић из Бачине

5. Илија Аранђеловић из Бачине

6. Петар Николић из Бачине

7. Миленко Јовичић из Бачине

8. Милутин Јаковљевић из Бачине

9. Аксентије Илић из Бачине

10. Милош Гајић из Бачине

С тога, нека их суд одмах позове казну саопшти и закине, да децу у школу упуте. Исто тако, нека изречену казну одмах без икаква одлагања изврши.

Сем овога нека председник суда по овлашћеном решењу набави уписника 4. за ову школу. На ово има утрошити новац од изречених казни.

О извршењу ових решења нека ме суд извести.

Врш дуж. управника

(потпис нечитак)

25.

Учитељица Даринка Крстићева тражи од Управитеља школе да се ангажује око регулисања статуса ученика који

је напустио школу и отишао да живи у другом селу.

Господину управитељу

шк. бачинске.

Пошто Јосије син Алексе Миладиновића из Маренова не долази никако у школу, већ толиког времена, а одселио се из Бачине.

То Вас молим: да за именованог ђака пишете одбору школском у Падежу, како бих га одбор могао завести као ђака, пошто Мареново припада општини падежкој.

Тако исто да се и Катарина кћи Васе Живковића из Обрежа, преведе у тамошњу школу т.ј. у Обреж, пошто је именована ученица отишла у Обреж, и ову школу не походи већ месец дана.

24. Новембра 1893 г.

Бачина Даринка Крстићева

учит.

26.

Школска управа тражи од Суда да изврши казне над родитељима које је изрекао школски одбор зато што не шаљу децу у школу.

Управа основ. бач. школе

Бр: 50

8 децембра 1893. г.

Бачина

Суду бачинске општине,

Одбор осн. бачинске школе на последњем свом састанку; држатој 30 новембра 1893 г. изрекао је казне над доле именованим родитељима, и то:

I Опоменом

1. Милоја Јовановића из Бачине;

2. Петра Николића из Бачине;

3. Гају Павловића из Цернице;

4. Василија Максимовића из Избенице;

5. Милана Марковића из Избенице;

6. Милана Лукића из Избенице;

7. Саву Јанићијевића из Орашја;

8. Милана Јовановића из Избенице;

9. поч. Ђорђа Митровића из Бачине;

II, новч. са 2. динара,

1. Аксентије Јовановић из Бачине;

2. Миленка Мићића из Бачине;

3. Милана Станковића из Бачине;

4. Милутина Гајића из Бачине;

5. Стојана Милојевића из Орашја;

6. Петра Глигоријевића из Бачине;

7. Павла Јовичића из Цернице;

8. поч. Аврама Николића из Орашја;

9. Милана Поповића из Орашја;

10. Милуна Тодоровића из Бачине;
 11. Петра Арсића из Бачине;
 12. Милана Младеновића из Орашја;
 13. Стојана Николића из Избенице

III новч. са 4. дин.

1. Миленка Јовичића из Бачине;

%

Нека суд наменуте изречене казне над ђачким родитељима изврши и одбору ове школе, врати списак: над којима је – казна извршена.

управитељ и учитељ III раз.

Марко Бабић

27.

Концепт Извештаја Школске управе Министру просвете и црквених послова о редовним активностима Школе у месецу децембру 1893.

Господину Министру Просвете и Црквених Послова

Управа осн. бач. школе према чл. 60 тач. ђ. закона о основним школама, имам част поднети Вам извешће за месец децембар 1893. г.:

а) Наставници су држали предавања по распореду часова; придржавали су се научно наставног плана и програма.

б) Ученици су похађали школу редовно, сем оних, који су предложени, да се испишу и, оних, који су од скоро почели, да изостају од школе.

в) Одбор је држао у овоме месецу једном састанак.

Одбор на овоме састанку није изрицао казне над ђачким родитељима, зато што ни оне, које су на прошлом састанку изречене, нису наплаћене.

Управа осн. бач. школе

Бр. 69 пословођа

31 децембра 1893 Марко Бабић

у Бачини управитељ

28.

Школска управа обавештава председника Школског одбора о одлукама које је Одбор донео 30. децембра 1893.

Управа основ. бач. школе

Бр: 70

31–XII -93. год.

У Бачини

Председнику школског одбора,

Одбор овд. осн. школе на последњем свом састанку – држатој на дан 30 децембра - 93 г. Донео је следеће решење:

I

Да се изречене казне над ђачким родитељима изврше, и то:

а, опоменом

1. Миливоја Милана Станковића – Бач.

2. Милоје Живка Јаковљевића – Бач.

б, новчано – са 1 дин.

3. Живадин Милана Ђаковића – Бач.

в, новч. – 2 дин.

4. Владимир Милутина Јаковљевића – Бач.

II

Да се набави: 1 бутеља мастила; 1 рис хартије; 1 туце плајвазова; 1 кутија перади, 1/2 килограма сунђера; 1 кутија печатна воска; три мала дивита; стакло (флашу) наставницима за воду; кључеве за три фијоке; шавољче за квашење метле; малу четку за брисање стола и 2 – 3 метра платна за крпе.

III

Да се набаве слике Др. г. Љубе Ненадовића и Вука Стефановића – Караџића, које је г. мин. Актом од 25 – IX – 93 г. Н. Бр: (?)4.559 одбору препоручио да набави.

%

IV

Да се набаве 4 уписнице за упис деце, у року – за 15 дана.

V

Да према чл. 30 тач. д; председник нема право, да сам без школ. одбора бира – поставља и отпушта школ. послужитеља.

Стога, нека председник изволи сва ова укажења извршити.

У противном одбор ће бити приморан код надлежних потражити сатисфакције – задовољење.

Управитељ - учитељ III р.

Марко Бабић

1894.

29.

Суд Општине Бачинске обавештава школску управу да је за чланове школског одбора изабрала: Мику Живадиновића и Светозара Татића из Бачине, Саву Михајловића из Орашја и Јанићија Јовановића из Цернице.

Суд Општ. Бачинске,

№ 134

28 фебруара 1894 год.

Бачина

Управи Осн. Бачинској Школи

Одбор Општине Бачинске, на држаној

Левач

Седници 16 фебруара т. г. изабрао је за чланове Одбора Школе Бачинске и то: Мику Живадиновића и Светозара Татића из Бачине, Саву Михајловића из Орашја и Јанићија Ивановића из Цернице.

Суд овај извештава управу школе Бачинске.

Писар Председник Суда
И. Шурдић А. Косимир Илић
На полеђини: Примљено 18. фебруара 1894. год., Бр. 94.

30.

Концепт Извештаја Министру просвете и црквених послова о избору Школског одбора и његовог председника.

Управа бач. основ. Школе,
Бр: 97
5 марта 1894 год.
У Бачини

Господину Министру просвете и црквених послова

Према чл. 16 закона о основним школама управа има част известити Вас о следећем:

1. Одбор бачинске општине, изабрао је на свом састанку, држаном 16 фебруара шк. год. № 134 за чланове одбора основне бачинске школе, и то: За председника, Аксентија Илића – председника општинског суда; за чланове: Светозара Томића, кројача, Милорада Живадиновића трговца из Бачине, Саву Михаиловића, трговца из Орашја и Јанићија Ивановића, тежака из Цернице.

2. Горе именовани чланови школ. одбора, уведени су у дужност 5 марта тек. год.

Ово извешће управа подноси г. министру просвете и црквених послова на основу горе поменутог чл.

Пословођа
Марко Бабић
управитељ

31.

Школска управа обавештава Суд пољанске општине о ученику који више не похађа школу у Бачини а из Пољне му је мајка.

Управа бач. основ. Школе,
Бр: 99
5 марта 1894 год.
У Бачини

Суду пољанске општине,
Гвозден син жене Ђорђа Павловића из

Пољне уписао се у овд. основ. школу септембра 18 год, коју је походио све до 11 фебруара 1892 год. Од тога дана поменути ученик није никако више походио ову школу, нити је управа знала за њега, где је, и, шта је с њим?

За све време, док се је овде школовао, стараоц му је био парох орашки г. Тимотије Марковић, који о њему ништа не зна.

Суд бачинске општине позвао је истог стараоца и испитао га 19. фебруара 1894 г. №: 475 који је на саслушању за поменутог ђака казао; Да је исти Гвозден отишао од њега кришом, и да је чуо, да му се мати преудала у малу Сугубину, а за кога не зна.

С тога, да би управа ове школе што тачније исуњавала одредбе расписа г. Министра и просвете и цркв. послова од 1984 год. П.Бр 11.400, то је ставио себи у дужност – замолити тај суд, да изволи распитати: За кога се удова поч. Ђорђа Павловића преудала у малу Сугубину? Као, да ли исти суд зна, где је сада поменути ученик? И код кога се ди?

Ово је управи ове школе неопходно потребно, те моли тамошњи суд, да јој да, што скорија одговора.

Деловођа
Марко Бабић
управитељ

32.

Школска управа обавештава Суд да су од стране школског одбора кажњени родитељи који не шаљу децу у школу и да се постара о извршењу казни.

Управа бач. осн. шк.
Бр: 100
у Бачини
6 марта 1894 год.

Суду бачинске општине,

Одбор овд. школе на последњем свом састанку држаном 3 марта тек. године, - донео је следеће решење:

а. Да се родитељи, доле именованих ђака позову, да на дан 10 марта ове год. дођу у школу, где ће одбору дати изјашњења, зашто нису децу своју шиљали у школу, па по поменутом – датом изјашњењу, да се изречене казне над истима изврше, и то:

І Родитељи, који су кажњени првом казном – опоменом, као:

1. Огњен Аксентија Јовановића из Бачине;
2. Михаило Димитрија Тодоровића из Орашја;
3. Љубомир Милорада Марковића из Бачи-

не;

II Родитељи ђачки, који су кажњени II казном. 2 дин (новчано I) као:

4. Милоје Живка Јаковљевића из Бачине;
5. Зорка Мустафе Бановића из Бачине;
6. Војислав Милана Милосављевића из Бачине;

7. Михаило Милоша Лукића из Избенице;

8. Адам Миладина Миленковића из Бачине;

III Ђачки родитељи, који су кажњени III казном по реду (а II новчано) са 4 дин – као:

9. Милорад Миленка Јовичића из Бачине;
10. Адам Петра Арсића из Бачине;
11. Адам Милуна Тодоровића из Бачине;
12. Драгољуб Милоша Миладиновића из Орашја;

13. Живојин Милоја Јовановића из Бачине;

14. Милош Милоја Миленковића из Бачине;

15. Милан Стојана Николића из Избенице;

16. Ружица Петра Николића из Бачине;

19. Методије Милутина Гајића из Бачине;

20. Милутин Милинка Митића из Бачине;

21. Вукоман Милинка Николића из Орашја;

22. Војислав Петра Глигоријев. (ича) из Бачине;

23. Живота Милана Поповића из Орашја;

24. Светозар Милана Милојевића из Орашја;

IV Родитељи ђачки, над којима није извршена изречена казна на прошлом састанку, да се опомену:

25. Адам Аксентија Јовановића из Бачине;

26. Миливоје Милана Станковића из Бачине;

б. Одбор је наставницима одредио место за башту и то: обе баште у школској авлији, да то је наставницама; а наставницима решио је: да по одобрењу пом(енутог) одбора, да да место за исту код записа – у противном накнаду у новцу.

в. Да се позове г. Никола Јаковљевић - Лепопојић и г. Светолик Нешић, учитељ из Варварина, да горе поменути да ми предаду рачун, а да се на истом прегледа и стање школске касе од 1886/7 год. па све до данас. Изабере благајник, који ће истом касом руковати.

деловођа

Марко Бабић

управитељ

33.

Школска управа тражи од Суда да изврши одлуке Школског одбора о набавци ствари потребних Школи, о чему је Суд раније обавештен.

Управа осн. бач. школе

Бр: 103

18 марта 1894. г.

У Бачини

Суду бачинске општине

Одбор ове школе, на својим састанцима држаним: 22-X-93 г.; 4-XI-93 г.; 31-XII-93 г. и 3-II-94 год. Решио је: да се ствари, које су по школу и наставу од нужне потребе – набаве; што је управа ове...школе) одмах исте у своје време томе суду реферисала на извршење.

Али, како исти суд ни до данас није се постарао, да исте набави, То је управа приморана изнова доставити суду да доле именоване ствари, које одбор решио на поменути састанцима, да се набаве, и то:

1. четири уписна протокола; 2. четири топломера; 3. школски печат; 4. табла са натписом школе; 5. бутелу мастила; рис хартије; туце плајвазова; кутију перади; пола кграма сунђера; кутију печатна воска; три мала асталска дивита са пескаоницом; стакло наставницима за воду; кључеве за три асталске фијоке; и шафољче за квашење метле; 6. слике: Вука Ст. Караџића и Љубе Ненадовића (свака стаје 5 дин); 7. књига „Хрђаво воспитивање деце“ од Тиније Удовијанићеве.

Пословођа

Марко Бабић

Управитељ

34.

Начелник Среза Темнићског тражи од Школског одбора да упути у Срез одређеног дана учитеље војне обвезике ради давања потребних података.

Начел. Ср. Темнићск.

N° 4239

3 маја 1894 год.

Варварин

Одбору Школе Бачинске

По наређењу г. Министра просвете и црквених послова од 5 пр. м. ПН 4655 а услед Зактева г. Министра Војног; сви учитељи који нису навршили пуних 30 година а нису по чл. 195 устава одслужили рок службе у војсци да ови свој рок одслуже јер такви по чл. 19 устава не могу добити држав. службу; Препоручујем том одбору да ми учитеље те школе уступи на дан, 8 ов. месеца да само дођу и попуне рубрике списка по послатој форми.

Ко је пак рок у војсци одслужио донеће собом војничку исправу, а ко је опет навр-

Левач

шио 30 год. донеће цивилну.

Никако изостати несме без оправданог разлога.

Начелник Среза
Ђока Стојановић
На полеђини: Примљено 6-V-94, Бр. 119

35.

Школска управа тражи од Суда да позове родитеље који не шаљу децу у школу да дођу на наредну седницу Одбора и изјасне се о разлозима за то.

Управа осн. бач. школе
Бр. 120
18 маја 1894. године
У Бачини

Суду бачинске општине

Одбор ове школе на последњој држатој седници – 28 априла тек. године. Донео следећа указања:

I Да се позову доле именовани ђачки родитељи на дан када се буде идућа друга седница одборска држала, да пред истима даду изјашњења о неуредном долажењу деце у школу, и то:

1. Лепосава Петра Николића из Бачине;
2. Адам Милуна Тодоровића из Бачине; Суду
3. Драгољуб Милоша Миладинов. (ића) из Орашја;
4. Милош Милоја Миленковића из Бачине;
5. Ружица Петра Николића из Бачине;
6. Адам Аксен. Јовановића из Бачине;
7. Методије Милана Гајића из Бачине;
8. Вукоман Петра Николића из Орашја;
9. Војислав Петра Глигоријевића из Бачине;
10. Живота Милан Поповића из Орашја;
11. Миливоје Милана Станков. (ића) из Бачине;
12. Светозар Милана Милојевића из Орашја;
13. Владимир Аксен. Симића из Бачине;
14. Милорад Мил. Милованов. из Орашја;
15. Владимир Милен. Мићића из Бачине;
16. Станислав Павле Јовичића из Цернице;
17. Станоје Лазе Бабића из Бачине;

II Да се школа до краја овог месеца исте године окречи.

III Да се школске клупе – скамије као и плот око школског дворишта – оправе најдаље до 15 овог м-ца тек. године, и

IV Да се на лист „Учитељ“, кога је на саслушању главног просветног савета г. Министар просвете и црквених послова, препоручио свима основним, па и овој школи, да се на 50 претплати, (а, стаје на годину – 10 дин).

пословођ. упр.

Марко П. Бабић
учитељ

36.

Начелник Среза Темнићског прослеђује допис Министарства просвете и црквених послова о ослобађању ученика Школе Бачинске од даљег школовања.

КРАЉЕВСКО-СРПСКО
МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ
И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА
Пбр 6527
13 маја 1894 год.
Београд.

Начелнику среза темнићског

На основу чл. 40. зак. о основ. школама, а према подацима, које ми је доставио бачински школски одбор писмом од 4 маја о. г. Бр. 117 ослобођавају се од даљег школовања ученици II разр. бачинске основне школе: Божин Димитријевић, Владислав Марјановић, Милорад Гајић и М. Симић, Милија Гајић, Милен Несторовић, Миладин Видојковић и Милосија Митровићева; и ученици I разреда: Вучко Николић, Драгутин Матић, Милан Глигоријевић, Радисав Михаиловић и Станислав Јоксимовић.

Известити о томе бачински школски одбор ради знања и управљања.

По наредби
министра просвете и црквених послова
Начелник,
Ср. Ј. Стојковић

На полеђини: Примљено 19-V-94 г., Бр. 122;

Начелник Среза Темнићског, Бр. 4878., 15 Маја 1894 г, Варварин,

Одбору Бачинске Школе На Знање, Начелник Среза Ђока Стојановић;

Бач. осн. шк. Бр. 123,

Наставницама I и II разреда. Исписаће те ученике-це из ваших разреда, које је г. мин. просвете и црк. послова од 13 маја т. г. ПБ. 6527 ослободио даљег школовања, па ће те ме у повратку акта о извршењу известити., 19-V-94 г. Бачина, Пословођ. упр. Марко Бабић;

Исписала сам ученике, 20 маја 94 г., Л. Милетићева, Учитељица II р.;

Исписала сам ученике I-ог раз. које је Г. Минист. својим наређењем ослоб. од даљег школовања, 19 маја 1894. Бачина, Дар.Крстићева учит. I р.

37.

Начелник Среза Темнићског прослеђује допис Министарства просвете о ослобађању ученика Школе у Бачини од даљег школовања.

КРАЉЕВСКО-СРПСКО
МИНИСТАРСТВО ПРОСВЕТЕ
И ЦРКВЕНИХ ПОСЛОВА
Пбр 6527
13 маја 1894 год.
Београд.

Начелнику среза темнићског

На основу чл. 40. зак. о основ. школама, а према подацима, које ми је доставио бачински школски одбор писмом од 4 маја о. г. Бр. 117 ослобођавају се од даљег школовања ученици IV разреда бачинске основне школе: Адам Гајић, Богомир Тасић, Војин Коцин, Живојин Гавриловић и Ж. Ружић, Зорка Ђекићева и З. Шурдиловићева, Катарина Митровићева, Мил. Јелић, М. Јовичић, Милица Николићева, Миладин и Милорад Савићи, Н(?) Михаиловић, Станисав Јовановић и Михаиловић; из III разр: Бож. Дачић, Мил. Гајић, Мар. Ђукић, М. Јелић, Станислав и Станоје Милићи, Драг. и Светисла. Савићи, Б. Илић, Адам Миленковић и Драгутин Николић ученици III р.

Известити о томе бачински школски одбор ради знања и управљања.

По наредби
министра просвете и црквених послова
Начелник,
Ср. Ј. Стојковић

На полеђини: Примљено 19-V-94 г., Бр. 122;

Начелник Среза Темнићског, Бр. 4877., 15 Маја 1894 г, Варварин,

Одбору Бачинске Школе На Знање, Начелник Среза Ђока Стојановић;

Бач. осн. шк. Бр. 123, Наставницима овд. школе исписаћете оне своје учен. – це, које је овим актом г. мин. ослоб. даљег школовања па ме о ист. изв.,

Управит. школе, Марко Бабић учит III р., 19-V-94. Бачина;

Управитељу бачин. школ.,

Извршили смо предње наређење. Повратком акта учтиво вас извештавамо, Учитељ IV. Раз., Бог. М. Вукићевић, 20. маја 1894. год. у Бачини.

38.

Школски одбор обавештава Општинс-

ки суд о својим решењима са 7. седнице о кажњавњу родитеља чија деца не долазе у школу и о набавци књиге за школу, ради извршења.

Бачинска основ. школа
Бр. 82
31 децембра 1894 године
У Бачини

Суду бачинске општине

Одбор бачинске основне школе на VII свом састан. држаном 31 децембра 1894 године, донео је следеће решење:

I

Да се од доле именованих ђачких родитеља наплати по 2 динара на име казни за неуредно шиљање деце у школу:

1. Од Тодора Илића, из Орашја; болесно
2. Од Аврама Николића, из Орашја;
3. Од Милоша Поповића, из Орашја;
4. Од Стојана Милојевића, из Орашја;
5. Од Милуна Тодоровића, из Бачине; болесно

6. Од Аксентија Симића, из Бачине;

7. Од Миленка Алшића, из Бачине;

8. Од Милоша Марков, из Бачине;

II

Да се према претпису г. министра просвете и црквених послова набави за ово школ. књижицу: „Сарајево од свог настанка“ од Н. Дучића и „Жена XX века“ од М. Ђ. Милићевића.

Моли се тај суд, да се око горњег својски заузме, па о извршењу истог управу ове, што пре изволи известити.

Управитељ бач. осн. школе
Марко Бабић
учитељ

На полеђини: Прим. 1 Јануара 1895 г., Бачина, Акт Управитеља Школског, № 3. Писато је Кмету села Орашја да за Орашане наплату изврши у року од 10 дана., 2 Јануара 1895 г., Бачина, Р.

За Бачинце наређујем члану ов(дашњег) Општ. Суда Аксентију Јовичићу да у року од десет дана наплату изврши и подписатом преда, 2-I-95 г., Бачина, Председ. Суда Јанко Радојевић.

1895.

39.

Белешка са седнице Школског одбора на којој је решавано о помоћи сиромашним ученицима и сирочидима у школским књигама и прибору.

Левач

Рађено 3. септембра 1895 г.
У Бачини

(Лево):

Данас је морао одбор бачинске основне школе да реши, коме од достављених ученика, ученица као сиромашнима и сирочадима треба набавити потребне књиге и други материјал за школу.

Па после (нечитко) списак достављених сиротих ученика и ученица, а уједно познавајући њихове родитеље и стање истих реши:

(Десно): Да се набаве све потребне ствари, а после набавке општин. суд, да покуша ако од истих родитеља може за исте ствари наплату учинити, и то:

(Лево): Из II раз.

1. Станоју Милоша Божиновића из Бачине и

2. Војиславу Стевана Пантића, из Цернице;

(Десно): срп. читанку, рачуницу, срп. граматичицу (од Жив. Симића), за I и II раз. познав. природе са зем. и по неколико комада(?) (нечитко) од броја 3. до бр. 10.

(Лево): Из III раз.

3. Јеврему пок. Петра Јевтића из Цер.

4. Живојину пок. Милад. Илића из Бач., и

5. Живојину пок. Миленка Дачића из Бач.

(Десно): срп читанку, христове приче и беседе (од Јев. Илића); атлас од Пере Муленовића; и познавање природе (од Путниковића).

(Лево): Из IV раз.

6. Милићу Пере Јевтића из Цер.

7. Живојин Милуна Ниолића, из Пал.

8. Радисав Станоја Јовановића, Цер.

9. Новица Владимира Марковића, Цер.

10. Душан Тодора Миладиновића Бач.:

(Десно): Читанку (од Пере Ђорђевића); срп. историју (од Мих. Јовића); Славен. читанку (од Дим. Јоића); Познав. Природе (од Мих. Протића); Атлас за IV. раз. од Пере Муленовића; Приче из цркв. историје, од Јевр. Илића;

Вежбанке по 2 комада из државне штампарије.

Лево: Са овим је овај састанак свршен.

Пословођ. за председ. школ. одбора

Марко Бабић, учитељ члан суда.

Благоје Савић

чланови:

Мика Живадиновић

Светозар Петровић

40.

Списак ученика – ученица на погодишњем испиту у 1895-1896. школ. год.

41.

Наредба Среске команде Бачина (К. и К. BEZIRKSKOMMANDO* ВАЌИНА*) о престанку рада школе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Архива Основне школе бачинске из 19. века (остаці), нађени у теренском истраживању у селу Бачини, општина Варварин. (Сада код аутора)

Бајић 1990: Љубивоје Бајић, *Stosедамдесет година школства Варваринске општине*, Самоуправна интересна заједница основног образовања и васпитања, културе, физичке културе и информисања, Варварин.

Симић 1995: Топлица Симић, Варварин, монографија општине, Скупштина општине, Варварин.

Summary

41 DOCUMENTS FROM THE BAČINA ELEMENTARY SCHOOL FROM THE END OF THE 19TH CENTURY

The authors have prepared 41 documents from the archives of the Bačina Elementary School from the end of the 19th century, 40 of which are from four years (1893-1896), while the 41st is from the time of the Austro-Hungarian occupation in World War I (1916), the Order of the District Commander to suspend the work of the school in Bačina. These are original unpublished documents and concepts, mostly school documents, but also several documents from the Temnić District – Varvarin.

Dr. Nejdet Gök, Lecturer*
Bilkent University, Ankara, Turkey.

Kürşad U. Akpınar,**
Bilkent University, Department of History, 06533, Ankara, Turkey.

AN ANALYSIS AND COMPARISON OF *BERÂT* AND *FERMÂN* IN OTTOMAN DIPLOMATICS

Apart from being indispensable tools to the historian, Ottoman archival documents constitute one of the lasting testaments to Ottoman civilization. Among these documents, those drawn up in the name of the Ottoman sultan, the *fermân* and the *berât*, are the most important and most widely known types. In European literature, all Ottoman sultanic documents have traditionally been called *fermân*, even including the capitulations, which were technically in the *berât* form, and would fall into the domain of *berât*.¹ Indeed, at first glance *fermân* and *berât* might appear to be of the same kind, since both documents contain the orders and decisions of the sultan on a certain topic, both carry his *tuğrâ* at the top, and both are written in the same script. In fact, *fermân* and *berât* form the two distinct categories of sultanic documents. Although there are some similarities in form and appearance, they were composed for different purposes and intentions. In this paper, we shall examine the form and contents of *fermân* and *berât* and point out the differences between the two documents.

We shall proceed by firstly showing the essential components (*rükûn*, pl. *erkân*) and requirements (*şart*) to be found in the Sultanic documents generally; we shall then investigate *fermân* and *berât* in turn, showing their components schematically. Finally, we shall conclude by pointing out the similarities and differences between the two document types.

* ngok@bilkent.edu.tr

** akpinar@bilkent.edu.tr

1 Jan Reychman and Ananias Zajaczkowski, *Handbook of Ottoman- Turkish Diplomats*, revised and expanded translation by Andrew S. Ehrenkreutz, (Mouton, 1968), 137. Nejdet Gök, "Osmanlı Diplomatisinde Bir Berât Çeşidi Olan - Ahidnameler -", *Türkiye Günlüğü* (Jan- Feb 2000) 59: 97- 113.

A. The Components (*Erkân*) of Sultanic Documents

The characteristics and contents of a document are related to its type, subject, date of composition, and to whom it is addressed. When investigated in general terms, we see that Ottoman documents and documents of contemporary European states have similar Diplomatic properties.²

The Sultanic documents consist of two main sections, if the beginning and ending protocols are viewed as forming a single category:

I. Protocol (introduction and conclusion protocols)

II. Main Text

These two sections are further divided into sub- sections, which are called *erkân* in the *inşâ*, composition manuals. These parts are described below, with corresponding Latin terms in square brackets and their Ottoman counterparts in parantheses.

2 For comparing the Ottoman and Medieval European documents by their properties of Diplomats, see F. Bamberger, "Zwei grossherrliche Schenkungsurkunden aus den Jahren 1008/1600 und 1023/1614", *MSOSW* (1927) 30: 163- 64; A. Giry, *Manuel de Diplomatie*, (Paris, 1925), 527- 589. Also Friedrich Kraelitz, "İlk Osmanlı Pa-dışahlarının İdar Etmış Oldukları Bazı Berâtlar", *Tarih- i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM)* (1917) 5: 242- 245; and the same author's "Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie", *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften, Philosophisch- Historische Klasse* (Wien, 1921) 197 iii. A recent work dealing with this issue is Olivier Guyotjeannin, Jacques Pycke, and Benoit- Michael Tock, *Diplomatique Medievale* (Brepols, 1993).

I. Introductory Protocol (*Dibâce, girizgâh, fevâtih*)

Invoking God [Invocatio] (Beginning with the name of God; *Tesmiye, da'vet, tahmîd*, or *temcîd*)

The imperial sign of the sultan (*Tuğrâ*)

Title and Signature [Initulatio] (*'Unvân* and *Elkâb*)

Name and Title of the recipient [Inscriptio]

Prayer and wishes of well-being [Salutatio] (*Du'â*)

Main Text

Narration or Description of the Case [Narratio or Expositio] (*Nakil* or *İblâğ*)

Order or Decision [Dispositio] (*Emir* or *Hüküm*)

Reiteration, Threat, Strengthening, and Curse [Sanctio, Corroboratio and Communiatio] (*Te'kid, Tehdîd, Te'yîd, La'net*)

Conclusion Protocol [Escathocol] (*Hatim e*)

Date [Datatio] (*Tarih*)

Place [Locus] (*Mahall- i Tahrîr, Makâm - ı Isdâr*)

Seal [Seal] (*Mühür*)

Among the sultanic documents, only imperial letters to foreign rulers, the *nâme - i hümayûn*, contain these sections in their entirety. In certain sultanic documents some sub-sections shown above may be missing.

B. The Components of Fermân

Introductory Protocol (*Dibâce, girizgâh, fevâtih*)

Invoking God [Invocatio] (*Tesmiye, da'vet, tahmîd*, or *temcîd*)

The imperial sign of the sultan (*Tuğrâ*)

Name and Title of the recipient(s) [Inscriptio] (*Elkâb*)

Prayers appropriate to the rank(s) of the recipient(s) [Salutatio] (*Du'â*)

Main Text

Narration of the Case and explanation of the reasons for the composition of the fermân [Narratio or Expositio] (*Nakil* or *İblâğ*)

Order or Decision [Dispositio] (*Emir* or *Hüküm*)

Reiteration, Threat, Strengthening, and Curse [Sanctio, Corroboratio and Communiatio] (*Te'kid, Tehdîd, Te'yîd, La'net*)

Conclusion Protocol [Escathocol] (*Hatime*)

Date [Datatio] (*Tarih*)

Place [Locus] (*Mahall- i Tahrîr, Makâm - ı Isdâr*)

C. The Components of Berât

Introductory Protocol

Invoking God (*Tesmiye, da'vet, tahmîd*, or *temcîd*)

The imperial sign of the sultan (*Tuğrâ*)

Berât Opening Formulas:

a. Beginning with the 'unvân (Berâts etc)

b. Using the term *hükm*, decision: "It is my decision that..." (*Benim hükmüm oldur kim...*)

c. Using the term *biti*: "The decision of this *biti* is such that..." (*Bu biti hükmü oldur ki...*) "The *biti* has been written in such a way that..." (*Biti kaleme geldi şol müceb*)

d. Using the term *misâl*: "The order of the matchless ruler, may God the Lord the Great protect him, is such that" (*misâl- i bî- misâl neffezehu'llâhu'l- Meliki'l- Müte'âl buyruğu oldur ki*)

e. Beginning with the term *tevkî'*: "The exalted and imperial sign is such that..." (*Tevkî'- i refi'- i hümayûn oldur ki*)

f. Beginning with the phrase *sebeb- i tahrîr* or *vech- i tahrîr*: "The reason for writing the exalted sign and the cause of the delineation of the *yarlı* is such that..." (*sebeb- i tahrîr- i tevkî'- i refi' ve müceb- i tastîr- i yarlığ*)

g. Beginning with the *nişân* formula: "*Nişân- ı şerif...*"

Main Text

Narration and Exposition of the Case (*Nakil* or *İblâğ*)

Title and Prayer (*Elkâb* and *Du'â*)

Order or Decision (*Emir* or *Hüküm*)

Reiteration, Threat, Strengthening, and Curse (*Te'kid, Tehdîd, Te'yîd, La'net*)

Conclusion Protocol [Escathocol] (*Hâtime*)

Date (*Tarih*)

Place (*Mahall- i Tahrîr, Makâm - ı Isdâr*)

D. The Terminology of Hüküm, Fermân, and Berât³

1. Hüküm

Hüküm (pl. *ahkâm*) is a term that, in the widest sense, means order or decree. We see it used to mean either fermân or berât in many documents. The dictionary meanings of *hüküm* include a definite order or decision, power, authority, governorship, will, command, prestige, judicial authority, or influence.⁴

³ We have focused on the pre- Tanzimat period in the following discussion.

⁴ J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon* (Constantinople, 1890), 797.

In Ottoman usage, a written order, issued by the sultan concerning a certain issue, business and duty was called *hükm- i hümayûn*. All sultanic documents, regardless of the office in which they had been composed, were called *hükm*. If the *hükm* was about a financial issue, the register in which it was recorded would be called *mâlî ahkâm*, financial orders. *Hükms* sent to governors or other administrators containing imperial orders for a certain task were called *fermân*, while those *hükm s* issued for an appointment or privilege were called *berât* or *ru'ûs*. Thus, *hükms* would also be given special names depending on the subject and task, such as *fermân*, *nişân*, *berât*, *tevkî* ' , or *menşûr*.

The usage of terms meaning decree, edict, or order in early Ottoman documents is more flexible and somewhat ill- defined. For example, in the earliest extant Ottoman *tahrîr* register, that of Arvanid, dated 835/1432, terms such as *mektûb*, *berât*, *paşa berâtı*, *paşa bitisi*, *biti*, *sultan berâtı*, *beğ bitisi*, *mukarrer*, and sultan *hükmü* are frequently used. Though rare, the term *pervâne* is found as well. While a sultan or pasha could issue a *berât*, *biti* is never used for sultan -hence no sultan *bitisi*. For sultanic documents, *berât* or *hükm* is used. ⁵Thus, a record such as, "he has the possession of our sultan' s *hükm*" ("*elinde sultanımız hükmü var*") must be referring to either a *berât* or a *fermân*.

Certainly, the Ottomans employed a lot of terms that more or less mean the same thing -an imperial edict. One might be tempted to judge this plethora of terms as being redundant, confusing, or imprecise. Before rushing to such a conclusion, several points must be remembered. In the early period, Ottoman documents -just like any other aspect of Ottoman culture- were greatly influenced by the traditions of Islamic states. It is beyond the scope of this article to discuss the origins of Ottoman Diplomats, but simply looking at the terms will be sufficient to recognize the influence of the Abbasids, Seljukids, Ilkhanids, and Mamluks on Ottoman Diplomats. We see that after the early period, *fermân* came to dominate Ottoman chancery practice and many early terms such as *biti* had completely disappeared by seventeenth century. The Ottomans were succesful in developing their own Diplomats over and above the Islamic chancery traditions. It should also be remembered that the characteristics of Ottoman documents were remarkably stable

throughout the centuries.

In many instances, *hükm* could be used interchangeably with *fermân*; many superlatives appended to *fermân* were also used for *hükm*. *Hükm* could also be used for *berât*, as found in a *berât* dated 922/1515: "... I have given this noble *hükm*, which is obeyed by the whole world, and with which conformity of action is incumbent and I have ordered that ..."⁶

The fact that *hükm* was used to refer to documents which were technically either *fermân* or *berât* has caused a great deal of confusion in the literature. As shall be seen, there are many ways of distinguishing between the two types, even when they are indiscriminately called *hükm*.

2. Fermân

Fermân is derived from Persian verb root "*farmûdan*" and it means order, decree, or command. ⁷In Ottoman Diplomats, *fermân* means:

A written order of the sultan about an issue, carrying the sultan' s *tuğrâ*, which is also called *âlâmet- i şerîfe*, the noble sign.

In Ottoman documents, the terms *hükm*, *biti*, *misâl*, *tevkî* ' , *nişân*, *menşûr* and *yarlığ* were all used, from time to time, to mean *fermân*, since all of them were written orders of the sultan, and they all bore his *tuğrâ*. These terms were almost always combined with superlatives that exalted the sultan. Many times, the superlative was a single word epithet, showing that the order originated from the sultan himself. Thus, a *fermân* would usually be called *fermân- ı hümayûn* (imperial decree), *fermân- ı pâdişâhî* (imperial decree), or *fermân- ı şerîf* (noble decree). Sometimes, however, the superlative was much more elaborate:

fermân- ı âlî- şân (decree whose glory is exalted),

fermân- ı saâdet- unvân (decree whose sign is felicity),

fermân- ı be şâret- unvân (decree which signals good news), *fermân- ı şeref- ıktırân* (decree which is in conjunction with honor), *fermân- ı vâcibü'l- iz'ân* (decree ready obedience to which is incumbent), *fermân- ı vâcibü'l- imtisâl* (decree which must be conformed to), *fermân- ı cihân- mutâ* ' (fermân which is obeyed by the whole world), *fermân- ı kadrtuvân* (powerful and mighty fermân),

fermân- ı kazâ- cereyân (fermân that acts like a decree of Providence)

⁵ Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Suret- i Defter- i Sancak- i Arvanid*, 2nd ed. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), 69, 77.

⁶ "... işbu hükm- i şerîf- i cihân- mutâ ' - ı lâzımı'l- ittibâ ' ı virdüm ve buyurdum ki ..." TSMA, no. 3064.

⁷ H. Busse, "Farman", *EF*, 2:803.

Левач

Similar adjectives, too, were appended to *emr* and *hükm*, which are used synonymously with *fermân*.⁸

The term *fermân* had been used by the Ilkhanids after their conversion to Islam, and had passed to the Ottomans afterwards. Among the Great Seljukids, the Seljuks of Rum and the Mameluks the term *tevkî'* had been used instead of *fermân*, while the term *yarlıg* had gained some circulation amongst the Timurids, Kara-Koyunlu and Ak-Koyunlus, and the Khanates of Altın-Orda and the Crimea. Another term, *pervâne*, which had been used by the Seljukids and sparingly by the early Ottomans, had been used to mean both *fermân* and *men şûr*.⁹

The term *sözüm* that appears in the *fetihnâme*, letter of victory, written in both Arabic and Uigur scripts, which Mehmed II sent to the rulers of neighboring regions after the victory at Otlukbeli (AD 1473), had also been used to mean *fermân*.¹⁰

3. Berât

In general, *berât* (pl. *berevât*) is a decree, drawn up in the name of the sultan, that gives certain powers or privileges, or establishes the exploitation or property rights over state property to individuals or corporate bodies (such as *vakf* s), and orders third parties to acknowledge and honor these powers and privileges.¹¹

Although the reason for the composition of a *berât* is usually indicated in its text, these reasons can be grouped as follows:¹²

8 Mübahat Kütükoğlu, "Fermân", *DİA*, 12:400.

9 İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Fermân", *İA*, 4:571. Also see the same author's *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1979), 279-81.

10 R. Rahmeti Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlıgı", *Tarih Mecmuası* (1939) 4: 285-322.

11 Before a *berât* was issued, the Ottoman chancery conducted several operations on the proposition. This process is illustrated in Halil İnalçık, "Osmanlı Bürokrasisinde Aklam ve Muamelat", *Osmanlı Araştırmaları* (1980) 1: 1-14. A comprehensive treatment of all *berât* types has been conducted in Nejdet Gök, "Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomatasında Berât Formu", unpublished Ph.D. thesis, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1997.

12 The first original classification of Ottoman documents had been carried out by the last Ottoman official chronicler, Vakanüvis Abdurrahman Şeref in his article "Evrak-ı Atika ve Vesâik-i Tarihiyemiz", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* (1912) 1: 9-19. The classification advanced by Hungarian archivist and historian Lajos Fekete, in *Einführung in die Osmanische-Türkische Diplomatie der Türkischen Botmassigkeit in Ungarn* (Budapest, 1926) received wide recognition. In this classification, docu-

berâts issued for the appointment to a state office (*vizier*, *beylerbeyi*, etc.)

Berâts that allow use of state property and lands, or convert them into private property (*temliknâme*, *mâlikâne*, *ocaklık*, etc.)

Appointment *berâts* to jobs in *vakf* s (*ashâb-ı cihât*¹³ etc.)

In summary, the reason for drawing up *berâts* is to give rights, privileges, entitlement to exploitation of the state assets, or awarding freehold property.

E. Comparison of Berât and Fermân

Comparing the parts of *fermân* and *berât*, it is seen that *da'vet*, *tuğra*, *tarih*, and *mahall-i tahrir* sections in the two document types are completely the same. Although other sections also carry similar names, there are important differences.

1. The important point in a *fermân* is the order itself and its execution.

On the other hand the *berât* is a document of privilege and authorization, thus primary emphasis is placed not on the order but on the recipient of the *berât*, who is called as *sâhib-i berât* (owner of the *berât*) or *ehl-i berât*.

It is precisely for that reason that in many *fermân* s, the names of the addressed officials are not recorded. In the eighteenth century,

documents are grouped according to the administrative and clerical office that prepared them, and according to their date of preparation. For further advances in the field see M. Guboglu, *Paleografiya si Diplomatica Turco-Osmana* (Bucharest, 1958); M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi* (İstanbul, 1979). Mübahat Kütükoğlu extended Fekete's scheme in *Osmanlı Belgelerinin Dili, Diplomatik* (İstanbul, 1994). Bulgarian historians Boris Nedkov (*Osmanoturska Diplomatika i Paleografiya*, Sofia 1966) and his student Asparuh Velkov (*Vidove Osmanoturski Dokumenti, Prinos kim Osmanoturskata Diplomatika*, Sofia 1986) oppose Fekete's division of documents into two groups as secular and religious and divide the documents primarily as either individual documents or *defter* s, registers. Finally, the works of Jozef Matuz, Anton Schaendlinger, and Valery Stajanow in the Ottoman Diplomatsics has to be noted.

13 Holders of *cihet* (pl. *cihât*), variously termed as *erbâb-ı cihât*, *ashâb-ı cihât*, *ashâb-ı vezâif*, and *mürtezika-i evkâf* in the Ottoman documents, are divided into two main groups: (i) those requiring qualification in the Islamic sciences, such as *imâmet*, *hitâbet*, *vâ'izlik*, *dersi'âmlık*, *tedris*, *cibâyet*, and *kitâbet*, were called *cihât-ı ilmiyye*; (ii) those involving physical effort, such as *kayyımlik*, *türbedârlik*, and *ferrâşlık*, were called *cihât-ı bedeniyye*. Since holders of *cihet* were legally acknowledged to be in the *askerî* class, they were endowed with certain rights and exemptions, like other *askerî* s. Mehmet İpşirli, *DİA* 7:546-548.

the place in which their name would have been put was left empty, because in fermâns the correspondence is not to the individuals but to their office. A change of post did not nullify the responsibility to carry out the order. An imperial decree would be carried out regardless of the person occupying the office, since the decree carried the force of law.¹⁴

Kânûn s promulgated during Mehmed the Conqueror's reign, as well as those before his reign, were nothing but fermâns issued for certain problems. Since these included general rules to be obeyed, they were known as *fermân-kânûn* s or *kânûn-fermân* s. Sometimes, these *kânûn*s are in the form of administrative orders involving a certain group.¹⁵

2. Texts of the two documents open in different ways that are suited to their purpose of composition. The text of the fermân begins with *elkâb*, honorific titles that are appropriate to the rank and office of the addressee.¹⁶ Then, the office he is occupying is stated, to which either his name and rank is appended or a blank space large enough to hold the addressee's name and rank is left. Immediately afterwards comes a short prayer, *du'a*, which is also in conjunction with the addressee's status.¹⁷ The

14 Boris Nedkov, *Osmanoturska Diplomatika i Paleografija* (Sofia, 1966), 1:136-137; Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, 101.

15 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1992), 338. There are many examples of *kânûn-fermân*s in H. İnalçık and R. Anhegger, *Kânûnname-i Sultani ber mucceb-i Örf-i Osmani* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954): documents no. 3, 5, 13, and others. Interestingly, not all documents in this collection are fermâns - there are also some berâts as well, which served "law", such as *yasak-nâmes*. See Halil İnalçık, "Notes on N. Beldiceanu's Translation of the Kanûnnâme, fonds turc ancien 39, Bibliothèque Nationale, Paris," *Der Islam* (1967) 43: 140-141.

16 Some people dismiss the *elkâb* and other formulas found in the Ottoman documents as boring repetitions and think that nothing could be gained by studying them. On the contrary, the Ottomans were meticulous in awarding *elkâb*s, which strictly reflected the person's position within Ottoman hierarchy. The language of *elkâb* is imbued with references to Quran and other holy texts, and to mythology and ancient history. Similar observations can be made for other clichés in the Ottoman documents. One has to decode their pompous language and learn to distinguish between the exaggerated superlatives. The *elkâb*, then, help us understand how the Ottomans viewed their world. For a fine example of such an endeavor, see Halil İnalçık, "Power Relations"

17 Usage of *elkâb* and *du'a* in fermâns and other official correspondence was not arbitrary; they depended on and differed according to the addressee's rank, office, social status, and religion. Detailed lists were included in the

combination of *elkâb*, name, and *du'a* form the address (inscriptio) of the fermân and make a suitable opening for a document that calls for action.

On the other hand, berâts begin with certain clichés that we call the "berât opening formula" in a less urgent tone. These formulas demonstrate the might and majesty of the Ottoman sultan, thereby evoking senses of stability, permanence, and durability. From the beginning, the berât assures its holder - and all others who might dare to interfere - that the authority that issued the berât has all the power to protect it and prevent any infringement.

3. In many fermâns the number of addressees is more than one. These might be *kad ı*s, *beylerbeyis*, or *sancak beyis*, who were occupying these posts at that time. Usually, both the judicial and administrative branches (*kad ı* and *bey*) are addressed in an effort to create a system of provincial checks and balances.¹⁸ However, berâts are not documents that directly address someone to do something - in a way, they are addressed "to whom it may concern." It is true that in the emir or *hüküm* part of the berât, third parties are warned to respect the rights and privileges of the berât holder. There is a general call to *beylerbeyis*, *sancak beyis*, *kad ı*s, and other officials, extending to future occupants and any other official that might come across the document. The classical formula for this address is "On this issue, let no one shall interfere and attack through prevention and expulsion." ("*Ol bâbda hiç ahad mâni 've dâfi 'olmayub dahl ü ta'arruz kılmayalar.*") Thus, in the berât the address to any official is in the third person narrative, while the fermân addresses them directly. This is the crucial difference between fermân and berât. This is also corroborated by the different forms of the ending formula. In general, fermâns end with "Thus you are to know, you are to place reliance upon the noble sign." ("*şöyle bilesi(n/z), 'alâmet- i şerîfe i timâd kılası(n/z)*") which is converted to the third person in berâts as "Thus they are to know, they are to place reliance upon the noble sign." ("*şöyle bileler, 'alâmet- i şerîfe*

münşeât collections, the most famous of them by Feridun Bey, *Münşeât- ı Selâtin* (Istanbul, 1274-75). The *kânûnnâme* of Mehmed II defined *elkâb* for many offices. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kânûnnameleri ve Hukuk i Tahlilleri* (Istanbul: OSAV Yayınları, 1992), 1:330-332. Many examples of *elkâb* and *du'a* in the berâts are found in Şejdet Gök, "Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomatikasında Berât Formu", 198-219.

18 Halil İnalçık, "Şikayet Hakkı: Arz- ı hal ve arz- ı mahzarlar," *Osmanlı Araştırmaları* (1988) 7-8: 40.

Левач

i'timâd kılalar. ") The elkâb section in berâts appears in the nakil part, in contrast with the fermân, which begins with the elkâb. In some berâts, the elkâb found at the beginning after the nişân formula is not the title of the berât holder but the title of the administrator who oversees the subject of the berât.

4. After the introductory protocol, the main text of a fermân begins with a narrative of the case and an explanation of the reasons for the composition of the fermân. If the event described in the fermân is a recent one, the narrative begins with terms such as "*hâliyâ*" ("presently") or "*şimdiki halde*" ("at present situation"). If the situation that required the issuance of fermân necessitates summarizing past events, the narrative begins with terms such as "*bundan akdem*" or "*bundan evvel*" (before the present) and the past tense is used. This section is called "nakil" or "iblag" (narratio). Nevertheless, before the nakil section comes a connecting formula, "when the exalted imperial sign arrives, be it known that" ("*tevkî'- i refî'- i hümayûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki*"), that provides the transition from the elkâb and prayer part.

This connecting formula in the fermâns of the early period is slightly different. For example, in the fermâns of Mehmed II, "when the exalted sign that is obeyed by the whole world arrives, know that/be it known that" is used.¹⁹

5. In berâts, the recipient of the berât is signified as "*dârende- i tevkî'- i hümayûn*." In berâts, the orders are issued to third parties who are responsible for honoring the rights and duties. On the other hand, there is a direct muhatab in fermâns and he/they are addressed as "*sen*" or "*siz*."

6. Since important rights and powers are delegated to the holder of a berât, these rights are clearly mentioned in the "*verdim ve buyurdum ki*" ("I have given [it] and ordered that") formula. This part is called as the şart, condition, of the berât. Depending on the type of berât, different expressions are used in the şart part of the berât. The formula "*verdim ve buyurdum ki*", common among classical period berâts, is slightly different in the early period:

In a biti of Orhan dated 754 AH, "... I have

given by making it a vakf, let [him] use it and pray for my sovereignty..."²⁰

In another biti of Orhan, dated 759 AH, "... we, too, have decided that way. No one

In a biti of Murad I (785 AH) "I, too, have made [it] a vakf by consigning" ("*müsellem dutub ben dahi vakf itdüm.* ")²¹

With slight modifications, in bitis of Musa Çelebi (804 AH), İsa Çelebi (805 AH), Mustafa Çelebi (808 AH) and Mehmed Çelebi (822 AH), there is: "I have consigned..." or "I have consigned and exempted."²²

In a nişân of Murad II (843 AH), there is, "... I have given [it] so that you shall be using that vakf in the form of vakf."²³

In some fermâns of Mehmed II, the phrase "it is necessary that" ("*gerekdir ki*") is used instead of "I have ordered that" ("*buyurdum ki*").²⁴

7. When compared to berâts, fermâns carry orders and regulations on more restricted and temporary issues. Berâts, however, are more permanent and continuous, and restrict the authority of future sultans to a certain degree. For that reason, when a new sultan is enthroned, all berâts are usually renewed. At the beginning of such renewed berâts, this situation is referred to in the following words or similar:

"*Taht- ı âli baht- ı Osmânî üzere cülûs- ı hümayûn- ı saâdet- makrûn (or meymenet-*

20 "... vakf idiüb virdüm, tasarruf eyleyüb devletime du â eylesün ..." For the berâts of the early period see Paul Wittek, "Zu einigen frühosmanischen Urkunden (I-VII)," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (WZKM)* (1957- 63/64) LIII:300- 313; LIV:240- 256; LV:122- 141; LVI:267- 284; LVII:102- 117; LVIII: 165- 197; LIX/LX: 201- 223. It must be noted that what would be called as berât in the classical period had been called variously as nişân, biti, misâl, mektûb, or hüküm in the early period. The complex terminology of documents in the berât constellation is studied in detail in the forthcoming article in *Bulgarian Historical Review: Nejdet Gök, "Introduction of the Berât in Ottoman Diplomats."* For other terms meaning berât that were used during the reign of Murad II, see Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Suret- i Defter- i Sancak- i Arvanid* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954).

21 Friedrich Krealitz, "İlk Osmanlı Padişahlarının İsdar Etmış Oldukları Bazı Berâtlar," *Tarih- i Osmani Encümeni Mecmuası* (1917) 5: 242- 245; P. Wittek, "Zu einigen frühosmanischen Urkunden I", document no. 2

22 "müsellem duttum ..." or "mu'âf ve müsellem duttum ..." P. Wittek, "Zu einigen frühosmanischen Urkunden III- IV", documents no. 5, 6, 7, and 8; V. L. Menage, "Musa Çelebi's Nishan of 815/1412", *BSOAS* (1963) 26: 646- 698.

23 "... virdüm kim, ol vakfa vakfiyyet üzere mutasarrif olub ..." TSMa, Sinan Paşa, no. 21.

24 Halil İnalçık, "Bursa Şerhiye Sicillerinde Fatih'in Fermânları", 697- 703.

19 Halil İnalçık, "Bursa Şerhiye Sicillerinde Fatih'in Fermânları," *Belleten* (1947) 11: 697703. For other document examples from Mehmed II's reign, see V. L. Menage, "Seven Ottoman documents from the reign of Mehmed II," in *Documents from Islamic Chanceries, First Series*, ed. S. M. Stern, (Oxford, 1965), 81- 118 and plates XXX-XXXVI.

menûs)um vâki' olmağla 'umûmen tecdid- i berevât fermânım olmağın"

"Since my felicitous and luck- bringing enthronement to the fateful great Ottoman throne has happened and the general renewal of berâts has been my fermân..."

8. It is one of the properties of the fermân that, within its text, the word "fermân" appears in combinations such as "by the requirement of my holy fermân" or "my great and honorable fermân has been decreed". In berâts, on the other hand, the word "berât" appears in the connecting sentence between the nakil and emir sections as follows:

"Bu berât- I hümayûnu virdüm ve..." "I have given this imperial berât and."

"Bu berât- ı hümayûn- ı izzet- makrûnu virdüm" "I have given this imperial berât, which brings greatness"

"Bu nişân- ı hümayûn- ı mekremet- 'unvân ı virdüm" "I have given this imperial nisan (meaning berât), whose signature is nobility"

"Bu berât- ı behcet- âyât ve meserret- gâyâtı virdüm" "I have given this berât, which signals happiness and whose purposes are happiness"

9. These two document types may be distinguished by their look and appearance as well. Firstly, the first line of berât typically contains the nişân formula, composed in a complex formulation. Secondly, towards the end of the *timâr* berâts, information about the *timâr* and the villages and *nâhiye* s contained therein is directly copied from imperial cadastral registers (*defter- i hâkânî*) and written in the easily distinguished *siyâkat* script.

In the *Tanzimat* period, the Ottoman chancery entered a phase of radical change, in keeping with the bureaucratic reforms of the state.²⁵ A simpler language and style came to be used in the documents. In the meantime, fermân and berât began to lose their central role and their use was restricted to certain limited topics. Instead of fermâns, the sultans proclaimed *irâde- i seniyye* s, and berâts were mostly issued for certain religious functions, such as vakf services, and for awarding honorary titles such as nişân, and *madalya* , medals. Thus, fermân and berât in the nineteenth century have to be studied separately.

BIBLIOGRAPHY

Abdurrahman Şeref. "Evrak- ı Atika

25 İlber Ortaylı, "Osmanlı Kançılığında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatiğasının Bazı Yönleri." Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri - Bildiriler, 153- 168. İstanbul, 1988

ve Vesaik- i Tarihiyemiz." *Tarih- i Osmani Encümeni Mecmuası* 1 (1912): 9- 19.

Akgündüz , Ahmed. *Osmanlı Kânûnnameleri ve Hukuk i Tahlilleri*. Vol. 1. İstanbul: OSAV Yayınları, 1992.

Arat, R. Rahmeti. "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı." *Tarih Mecmuası* 4 (1939): 285- 322.

Babinger, Franz. "Zwei grossherrliche Schenkungsurkunden aus den Jahren 1008/1600 und 1023/1614." *MSOSW* 30 (1927): 163- 64.

Busse, H. "Farman." *EP* 2:803.

Fekete, Lajos. *Einführung in die Osmanische- Türkische Diplomatie der Türkischen Botmassigkeit in Ungarn* . Budapest, 1926.

Feridun Bey. *Münşeât- ı Selâtin*. İstanbul, 1274- 75.

Giry, A. *Manuel de Diplomatie* . Paris, 1925.

Gök, Nejdet. "Osmanlı Diplomatiğasında Bir Berât Çeşidi Olan - Ahidnameler- ." *Türkiye Günlüğü* 59 (Jan- Feb 2000): 97- 113.

----- . "Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomatiğasında Berât Formu", unpublished Ph.D. thesis, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1997.

----- . "Introduction of the Berât in Ottoman Diplomats." *Bulgarian Historical Review*

Gökbilgin, M. Tayyib. *Osmanlı İmparatorluğu Medeniyet Tarihi Çerçevesinde Osmanlı Paleografya ve Diplomatie İlmî*. İstanbul, 1979.

Guboglu, M. *Paleografa si Diplomatica Turco- Osmana* . Bucharest, 1958.

Guyotjeannin, Olivier and Jacques Pycke and Benoit- Michael Tock.

Diplomatique Medievale . Brepols, 1993.

İnalcık, Halil and R. Anhegger. *Kânûnname- i Sultani ber mucceb- i Örf- i Osmani*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954.

İnalcık, Halil. *Hicri 835 Tarihli Suret- i Defter- i Sancak- i Arvanid* . 2nd ed. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.

----- . "Osmanlı Bürokrasiğinde Aklam ve Muamelat." *Osmanlı Araştırmaları* 1 (1980): 1- 14.

----- . *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1992.

----- . "Notes on N. Beldiceanu's Translation of the Kanûnnâme, fonds turc ancien 39, Bibliotheque Nationale, Paris." *Der Islam* 43 (1967): 140- 141.

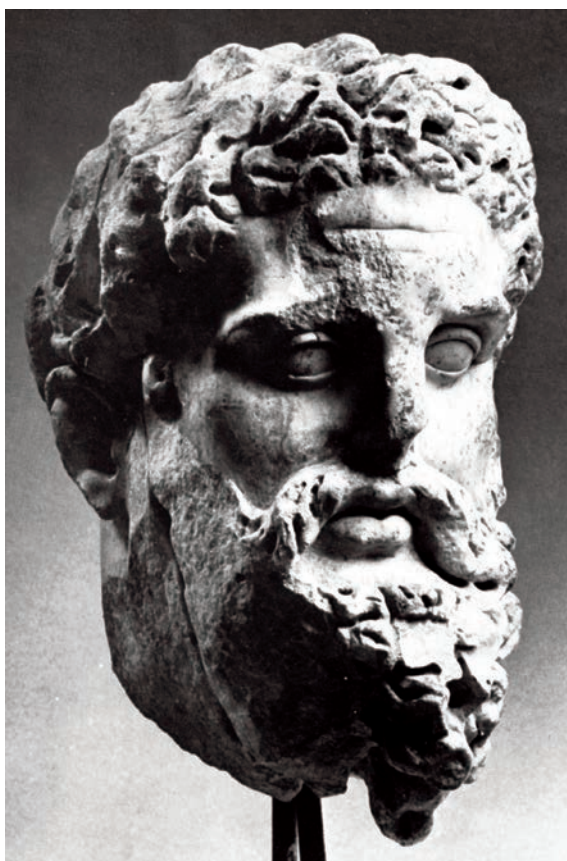
----- . "Power Relations"

Левач

- . “Şikayet Hakkı: Arz- I hal ve arz- I mahzarlar.” *Osmanlı Araştırmaları* 7-8 (1988): 40.
- . “Bursa Şeriyeye Sicillerinde Fatih’in Fermânlar I.” *Bellekten* 11 (1947): 697-703.
- . *Hicri 835 Tarihli Suret- i Defter- i Sancak- i Arvanid*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954.
- İpşirli, Mehmet. “Cihât.” *DİA* 7:546- 548.
- Kraelitz, Friedrich. “İlk Osmanlı Padişahları İdar Etmış Oldukları Bazı Berâtlar.” *Tarih- i Osmani Encümeni Mecmuası* (TOEM) 5 (1917): 242- 245
- . “Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie.” *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften, Philosophisch- Historische Klasse* (1921): 197 iii.
- Kütükoğlu , Mübahat. “Fermân.” *DİA* 12:400.
- . *Osmanlı Belgelerinin Dili, Diplomatiği*. İstanbul, 1994.
- Menage, V. L. “Seven Ottoman documents from the reign of Mehmed II.” In *Documents from Islamic Chanceries, First Series*, ed. S. M. Stern, 81 - 118 and plates XXX-XXXVI. Oxford, 1965.
- . “Musa Celebi’s Nishan of 815/1412.” *BSOAS* 26 (1963): 646698.
- Nedkov, Boris. *Osmanoturska Diplomatiği i Paleografiya* . Sofia, 1966.
- Redhouse, J. W. *A Turkish and English Lexicon* . Constantinople, 1890.
- Ortaylı, İlber. “Osmanlı Kaçılıyısında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatiğinin Bazı Yönleri.” *Tarih Boyunca Paleografiya ve Diplomatiği Semineri - Bildiriler*, 153- 168. İstanbul, 1988.
- Reychman, Jan and Ananias Zajaczkowski. *Handbook of Ottoman- Turkish Diplomats* . revised and expanded translation by Andrew S. Ehrenkreutz. Mouton, 1968.
- TSMA, Sinan Paşa, no. 21.
- TSMA, no. 3064.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. “Fermân.” *İA* 4:571.
- . *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1979.
- Velkov, Asparuh. *Vidove Osmanoturski Dokumenti, Prinos kim Osmanoturskata Diplomatiği* . Sofia, 1986.
- Witteck, Paul. “Zu einigen frühosmanischen Urkunden (I-VII).” *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (WZKM)* (1957- 63/64) LIII:300- 313; LIV:240- 256; LV:122- 141; LVI:267- 284; LVII:102- 117; LVIII: 165- 197; LIX/LX: 201- 223.

АРХЕОЛОГИЈА

Др Љубиша Васиљевић
Народни музеј Крушевац

ЧЛАНЦИ ПОСВЕЋЕНИ ИСТРАЖИВАЊИМА НА ПРОСТОРУ ОПШТИНЕ ПАРАЋИН ПУБЛИКОВАНИ У АРХЕОЛОШКОМ ПРЕГЛЕДУ

Апстракт: У раду су представљени чланци посвећени археолошким истраживањима локалитета са простора територије Општине Параћин, који су публиковани на страницама часописа *Археолошки преглед*. Наведено је десет чланака, објављених у периоду од 1961. до 1986. године.

Кључне речи: археолошка истраживања, чланци, Параћин, Археолошки преглед.

Археолошки преглед представља стручни часопис, чија прва серија је излазила од 1959. до 1990. године. Часопис је публикован као гласило тадашњег Археолошког друштва Југославије. Основна идеја часописа била је да обједини кратке извештаје о археолошким истраживањима и рекогносцирањима обављеним на простору тадашње државе у једној календарској години. Нова серија часописа, у издању Српског археолошког друштва, излазила је у периоду од 2006. до 2008. године.

У овом тексту представићемо преглед чланака чија тематика се бави археолошким ископавањима и рекогносцирањима спроведеним у атару Општине Параћин. Нека од наведених истраживања публикована су само на страницама Археолошког прегледа.

Први чланак који спада у домен нашег тренутног интересовања објављен је у трећем броју часописа. Посвећен је средњовековној некрополи са локалитета Врело у Лешју. Ископавања су имала заштитни карактер, будући да је некропола оштећивана земљаним радовима и дејством токова више оближњих поточића.

Током 1960. године истражено је око седамдесет скелетних гробова. Скелети су оријентисани у правцу исток-запад, са одређеним одступањима, најчешће у правцу севера. Јављају се и двојни гробови. Инад три гроба очувани су гробни белези у виду крупног правоугаоног камења (клесаника), постављених изнад главе покојника.

На основу гробних прилога (гривне од стаклене пасте, сребрне минђуше, бронзане каричице, угарски новац, прстење, керамика) закључено је да постоје два хоризонта сахрањивања из XII и XIV века. Руководилац

истраживања је оба хоризонта некрополе етнички одредио као српске (Milošević 1961: 134-137).

У следећем броју Археолошког прегледа публикован је извештај са ископавања бронзано-латенске и латенске некрополе на локалитету Глождар у Параћину. Ископавања су представљала наставак истраживања спроведених крајем шесте деценије XX века. Повод за истраживање биле су последице рада оближње циглане која је већ уништила добар део некропола.

Током 1962. године отворено је осам археолошких сонди са циљем сагледавања распрострањености поменутих некропола и њиховом међусобном односу. Закључено је да се некрополе просторно делимично преклапају, с тим да је некропола из бронзаног доба више концентрисана у правцу запада, ка данашњем граду, док је латенска некропола више оријентисана у правцу истока. Истражено је укупно седам гробова спаљених покојника, од којих два припадају бронзаном добу, а пет латену (Garašanin 1962: 62-64).

На публикавање следећег текста чекало се до 1972. године. Тада је представљен извештај о археолошким ископавањима локалитета Слатина мотел код Параћина. Локалитет се, што се може наслутити из топонима, налазио на мочварном терену, непосредно уз десу обалу Црнице. На овом месту раније је текло и неколико поточића.

Велики део локалитета готово је уништен савременим грађевинским радовима. Приликом праћења наведених активности, од 1962-1964. године, археолози су успели само да прикупе разноврстан материјал, датован од раног неолита до средњег века.

Левач

Током 1963. године створили су се услови да буде отворена једна археолошка сонда. У оквиру истраживаног простора утврђено је постојање старчевачког и винчанског хоризонта, између којих постоји стерилни слој као сведочанство о краткотрајном прекиду насељавања током неолита. Слична ситуација, на основу података уочених током праћења грађевинских радова, јавља се и на осталом делу локалитета (Vetnić 1972: 22-25).

У периоду од 1972-1979. године спроведена су сондажна археолошка испитивања у кањону реке Црнице. Том приликом испитано је десет средњовековних сакралних грађевина, од који три нису биле раније познате.

На шест локалитета (Стубица - Црква III (позната и као Св. Аранђел и Св. Недеља); Забрега - Црква I, Црква II (до тада непознате у литератури и локалним предањима) и Старо гробље; Буљане - црква Краса; Давидовац - црква Св. Арханђел) вршена су само сондажна испитивања. Са друге стране, манастирски комплекси Намасија и Св. Сисоје (Сисојевац) су детаљније истражени и на њиховим црквеним објектима су спроведене заштитно-конзерваторске мере. У тренутку публикавања текста били су у току археолошким и конзерваторским радовима на манастирским комплексима Блага Марија Петрушка и Свети Јован Главосек (Brmbolić 1980: 230-231).

Детаљнији опис археолошких истражи-

вање и конзерваторских радова изведених у утврђеном комплексу манастира Намасија публикован је у Археолошком прегледу број 22 из 1981. године. Радови су спроведени у периоду од 1972. до 1979. године.

Локалитет се налази на малом платоу, у подножју стрме стене која доминира над овим делом кањона реке Црнице. Одбрамбени бедем, као и грађевине унутар утврђења, прате конфигурацију терена тако да висинска разлика између појединих објеката износи и до три метра. Основа комплекса има облик неправилног комплекса и захвата површину од око 15 ари.

Радови на комплексу су се одвијали по секторима. Описани су радови у оквиру пет сектора од којих је један централни, а остали су названи по странама света.

На крају текста представљен је и кратак преглед покретних налаза и изнето мишљење на ком делу комплекса треба извршити ревизиона ископавања (Brmbolić 1981: 132-137).

У истом броју часописа, М. Брболић је публиковао и рад посвећен археолошким рекогносцирањима које је тадашња Музејска збирка у Параћину спровела 1980. године у атару своје општине. Приликом рекогносцирања регистровано је шест нових локалитета. Реч је о локалитетима Кнеселачка чесма (старије гвоздено доба), Крш - Забрега (старије гвоздено доба), Ђурчар - Лешје (позно

бронзано и старије гвоздено доба), Бижоња или Бежања - Стрижа (XVI век), Рашевица (старије и млађе гвоздено доба, извршена мања археолошка ископавања) и Својново (старије гвоздено доба).

Аутор је нагласио локалитете за које сматра да је на њима потребно извршити сондажна истраживања (Brmbolić 1981a: 187-189).

У чланку објављеном 1982. године, Д. Мадас и М. Брмболић предочавају основне податке о средњовековном утврђењу Петрус, смештеном десет километара југоисточно од Параћина. Утврђење се налази на заравни која се простире на врху узвишења изнад десне обале реке Црнице. На најдоминантнијој тачки леже остаци цитаделе, док се бедеми великог града протежу дуж ивица заравни, чије се стране окомито спуштају до обале реке.

Представљени су и резултати кампања археолошких ископавања, спроведених 1978., 1980. и 1981. године. Током радова утврђен је изглед основе и површина цитаделе са нагласком на испитивања просторије у њеном југоисточном делу. Истражена је и правоугаона грађевина у великом граду. Утврђено је постојање два хоризонта насељавања из периода средњег века, док је регистровано и постојање материјала датованог у старије гвоздено доба (Мадас, Брмболић 1982: 144-146).

Наредни извештај публикован је у броју 25, издатом 1986. године. Чланак је посвећен истраживањима рановизантијског утврђења Момчилов град у Поточцу, смештеног око шеснаест километара југоисточно од Параћи-

на. Утврђење, са основом издуженог полигоналног облика, оријентисано је у правцу југозапад-североисток. Подигнуто је на изузетном стратешком положају, дуж мале заравни на југоисточним падинама Јухора, изнад долине Велике Мораве.

Први археолошки радови спроведени су 1981. године, у оквиру пројекта систематских рекогносцирања јужне и југоисточне стране планине Јухор, које се спуштају у долину Велике Мораве. Током истраживања из 1982. и 1983. године отворене су две археолошке сонде, једна у северном сектору дуж унутрашње стране бедема, а друга у југозападном сектору, на најужем делу утврђења.

Истраживања су показала постојање грађевинских објеката и покретног археолошког материјала који сведоче о постојању две фазе насељавања током VI века (Brmbolić 1986: 66-68).

У оквиру истог броја часописа представљена су и истраживања средњовековне цркве са некрополом на локалитету Старо (Џидовско) гробље, смештеном готово у центру села Забрега.

У локалној традицији не постоји сећање на некадашње име ове цркве. Изнета је претпоставка да је реч о цркви Св. Петке, која је била метох оближњег мамастира Намасија. На остацима средњовековног сакралног објекта подигнута је, почетком XX века, данашња сеоска црква.

Археолошка истраживања показала су да је постојећа црква за око 0,60 м ужа, а краћа за 1,30 м од старијег објекта, што је условило да

Левач

су средњовековни темељи јасно видљиви. Реч је о једнобродној цркви са полукружном апсидом. Вероватно је била засведена полуобличастим сводом, без куполе. Остаци живописа откривени су на западном зиду. Покретни налази су ретки (остаци живописа, керамика, клинови, пећњаци). Црква је оквирно датована на крај XV и почетак XVI века.

Према казивању мештана, у околини цркве често су ископаване људске кости, што указује да је, у окруђењу цркве, била формирана некропола (Brmbolić 1986: 90-92).

Током 1986. године издат је и број 26 Археолошког прегледа. У овом броју Д. Мадас и М. Брмболић поново скрећу пажњу на вишеслојни локалитет Слатина. Претходне, 1985. године, обављена су заштитна археолошка ископавања на локалитету, иницирана радовима на изградњи нове трасе ауто-пута.

Резултати ископавања показала су трагове постојања вишеслојног винчанског насеља, основе куће из старијег гвозденог доба, римске насеобине из III V века и рановизантијског насеља датованог у VI век (Madas, Brmbolić 1986: 42-43).

На претходним страницама могли смо се упознати са кратким прегледом археолошких истраживања параћинског краја, чији извештаји су публиковани на страницама *Археолошког прегледа*. Поменути извештаји садрже драгоцене податке и често скрећу пажњу на локалитете који и даље нису истражени у довољној мери.

ЛИТЕРАТУРА

Brmbolić, M. 1980

Sondažna ispitivanja u kanjonu reke Crnice, područje SO Paraćin - srednjovekovne crkvene građevine, *Arheološki pregled* 21, Beograd 1980: 230-231.

Brmbolić, M. 1981

Paraćin, Namasija, *Arheološki pregled* 22, Beograd 1981: 132-137.

Brmbolić, M. 1981

Arheološka rekognosciranje - područje SO Paraćin, *Arheološki pregled* 22, Beograd 1981: 187-189.

Brmbolić, M. 1986

Momčilov grad, Potočac, Paraćin, ranovizantijsko naselje, *Arheološki pregled* 25, Ljubljana 1986: 66-68.

Brmbolić, M. 1986

Staro groblje, Zabrega, Paraćin, srednjovekovna crkva sa nekropolom, *Arheološki pregled* 25, Ljubljana 1986: 90-92.

Vetnić, S. 1972

Slatina - motel kod Paraćina, Paraćin, *Arheološki pregled* 14, Beograd 1972: 22-25.

Garašanin, D. 1962

Gloždar, Paraćin - Nekropola bronzanog doba i latenskog perioda, *Arheološki pregled* 4, Beograd 1962: 62-64.

Мадас, Д. и Брмболић, М. 1982

Петрус - средњовековно утврђење, *Археолошки преглед* 23, Београд 1982: 144-146.

Madas, D. i Brmbolić, M. 1986

Slatina Neolitsko, ranogvozdodobno, rimsko i vizantijsko naselje, *Arheološki pregled* 26, Ljubljana 1986: 42-43.

Milošević, D. 1961

Vrelo, Lešje, Paraćin - Nekropola, *Arheološki pregled* 3, Beograd 1961: 134-137.

Summary

ARTICLES DEDICATED TO RESEARCH IN PARAĆIN MUNICIPALITY PUBLISHED IN ARCHAEOLOGICAL REVIEW

The paper presents articles devoted to archaeological research of localities from the territory of the Municipality of Paraćin, which were published on the pages of the journal *Archaeological Review*. Ten articles published in the period from 1961 to 1986 are listed. Some of the aforementioned researches were published only on the pages of the *Archaeological Review*.

Марија Савић
Институт за српску културу, Лепосавић

Небојша Ђокић
Српски научни центар, Београд

ПРИЛОГ КЛАСИФИКАЦИЈИ ПОЗНО АНТИЧКИХ УТВРЂЕЊА

Апстракт: У раду је укратко дата класификација позно античких фортификацијских објеката, каква се користи данас у свету. Класификација је дата по најреферентнијим публикацијама на ту тему.

Кључне речи: Рим, фортификација, позна антика

У нашој стручној литератури се још увек користи стара класификација позно античких фортификацијских објеката која је углавном одбачена у свету, у овом кратком раду даћемо укратко класификацију тих фортификацијских објеката онако како се даје у стручној литератури и на западу и код Руса.

Знамо прилично мало о еволуцији војне архитектуре након династије Севера, углавном због недостатка добро датираних локалитета. Уопштено говорећи, изгледа да није претрпела радикалне модификације током прве половине 3. века нове ере као раније. Постојала је тенденција да се ојачају куле, посебно оне које штите капије, које су често стршале под углом испред зидова; такав распоред је омогућавао бочну ватру паралелно са зидом. Постоје различити докази о променама у архитектури принципија. Ситуација се драстично променила под Диоклецијаном (284-305), али док је овај цар направио значајне промене у војној структури царства, он није могао бити једини одговоран за модификације које су археолози открили у утврђењима касне антике. Претпоставља се да су постојале различите фазе, пре и после њега, али са мало натписа и мало исправно утврђене археолошке документације; још нисмо у стању да их јасно разликујемо. У глобалном смислу, међутим, можемо уочити неколико основних тенденција:¹

¹ Класификација утврђења је извршена, пре свега, по: James Lander, *Roman Stone Fortifications - Variation and Change from the First Century A.D. to the Fourth*, BAR International Series 206, Oxford 1984, 151 – 260; Yann le

1. смањење (често велико) површине тврђаве;
2. појачање одбрамбених система;
3. промене у распореду објеката унутар зидина тврђаве.

Главни разлог за ове архитектонске промене лежи у модификацији формације војске. Са много мањим јединицама постављеним на својим границама, царству више нису били потребни циновски логори Принципата, чак и ако су неки од њих - Стразбур, на пример - и даље били поседнути, премда делимично. Мале предстраже, које су сада биле много важније него што су биле раније, масовно су грађене дуж лимеса. Можемо разликовати неколико различитих модела, који, међутим, нису били нужно идентични у целом царству.

1. Први модел покрива површину од четири до пет хектара и углавном се може наћи на Оријенту, у тврђавама као што су Удрух (4,7 ха) и Лејун (4,6 ха). Овај последњи је недавно ископан и том приликом је потврђено да су такве површине вероватно биле довољне за нове легије, за које се процењује да су бројале око хиљаду људи. Еквивалент оваквом утврђењу није откривен на западу.

2. Други модел варира између 1,8 и 3 хектара и добар је пример тврђава Келн-Дојц у Немачкој или Ричбороу у Великој Британији или Каср Бшир на лимесу Арабије.

3. Трећи, много мањи, модел покривао је површину између 0,25 и 0,4 хектара.

Bohec ed., *The Encyclopedia of the Roman Army A – EAS*, John Wiley & Sons Ltd 2015, 135 – 139.

Левач

Примери укључују тврђаве у Дормагену и Хаус Бургел на Рајни и Деир ел-Кахф у Јордану. У ову групу би могли да буду укључена мала утврђења дуж Страта Диоклецијана у Сирији, као и утврђење у Ајн Бокеку у Израелу, иако је овај био много већи. Археолози често овај модул називају квадрибургијумом, због његових четвртастих кула које стрче испред зидова; реч, међутим, само означава назив места у текстовима и стога није технички термин. Нити је карактеристичан за Диоклецијанову еру, упркос широко распрострањеном мишљењу о супротном.

4. Четврти и још мањи модел покривао је само 0,06 до 0,1 хектара и укључује велики број стражарских кула дуж самих лимеса, или дуж путева који повезују границу са унутрашњошћу.

Ове различите површине очигледно одговарају различитим функцијама и занимањима и не може се рећи да представљају типологију. Постоје и многи други модели који леже између категорија које смо дефинисали, чији су унутрашњи распоред и одбрамбени систем веома варирали, у зависности од величине утврђења.

Предузет је читав низ мера за јачање одбрамбених система, од дебљих и знатно виших каменних зидова (до 12 метара раније до 8 метара), до ојачаних зупчаника, до кула које су биле знатно више од бедема и које су стрчале испред бедема, омогућавајући усмеравање ватре у више праваца, укључујући и подножје самих зидова. Ове куле су биле много веће од оних у претходним епохама, а међу многим облицима које су могли имати били су четвороугаоне, полукружне, у облику латиничног слова U, полигоналне и у облику лепезе. Капијама се обично могло приступити само једним, веома добро брањеним пролазом. Помоћни улази, који су били ретки у претходним епохама, појавили су се у куртини (зиду бедема). Јаркови су постали много већи и дубљи (у просеку 10x3 метра) него што су били за време принципата. Да би се обезбедила стабилност тла, одмакнути су од бедема, са удаљености од 8 метара до 15 метара.

Распоред зграда унутар зидова сада је увелико варирао, и више не видимо квази стандардизацију која је била присутна за време принципата; сада је зависило од величине расположивог простора и природе трупа које су посedale тврђаву. Упркос чињеници да је само неколико касноантичких војних тврђава ископано и да о унутрашњем распореду знамо врло мало, још увек можемо уочити неко-

лико модела:²

1. Једина легионарска тврђава изграђена око 300. године н.е. чије су унутрашње зграде (недавно) темељно ископане је Леџун у Јордану. Тврђава је архитектонски инспирисана принципима утврђивања популарним током принципата, са улицама које се секу под правим углом и које воде до четири капије. Штаб се налазио иза централне раскрснице. Периферни пут у виду куртине је омогућавао брз приступ унутрашњој страни зидова. Војничке бараке су биле распоређене у дуге блокове, очигледно у паровима. Ово можда није далеко од распореда предложеног у (иако непотпуним) плановима савремене тврђаве, Ричбороу, која је изграђена између 280. и 300. године. Примери попут ових и даље су ретки, али показују наставак, а не прекид, војних пракси царства, барем до Диоклецијановог времена.

2. Потпуно другачији пример може се наћи у тврђави Келн-Дојц. Верује се да је саграђен за време Константина I, и њен задатак је био да заштити десну обалу Рајне наспрам Келна. Велики централни пут, оивичен блоковима барака, пролазио је кроз тврђаву с једне на другу страну. Задњи део зидова је био неоптерећен зградама и дужњих сепружала саобраћајница. Примери оваквих распореда, међутим, веома су ретки и веома лоши датирани.

3. Најчешћи модел је онај где је мала унутрашња површина значила да су бараке морале да се наслањају на зидове, док је двориште у центру тврђаве омогућавало кретање људи, животиња и кола. Без сумње, најбоље очувани пример овог стила градње је онај у Каср Бишри (Јордан). Иако се ова врста распореда често сматра новом, она се у ствари заснива на архитектури веома малих утврђења изграђених под принципатом, посебно оних пронађених у источној египатској пустињи с краја 1. века н.е. У неким другим случајевима, као што је Инсбрук Вилтен, житнице су заузеле место барака. У већим тврђавама попут оних у Дагонији (слика 34) у Јордану, или Каср Карун у Египту, централно двориште је понекад било заузето, иако су бараке биле смештене уз бедем. Овако помешани примери су прилично ретки.

4. Најмањи модел бурги је имао облик малих кула окружених зидом. Један број њих је направљен од дрвета.

5. Често су раније утврђене конструкције поново коришћене, без обзира да ли су грађене у војне сврхе или не. Понекад би то

2 Detaljno videti u: Rob Collins, Matthew Symonds, Meike Weber, *Roman Military Architecture on the Frontiers – Armies and Their Architecture in Late Antiquity*, Oxford 2015.

једноставно било драстично смањење простора, где би се користио само угао тврђаве који је постао превелик за гарнизон; добар пример би био кастелум у Ајнингу, у Баварској. Инверзан пример би био заузимање и трансформација великог простора који у почетку није био намењен војној употреби, као што је био случај у Луксору, у Египту, где је оно што је раније био Амонов храм претворено у легионарску тврђаву под Диоклецијаном.

6. Коначно, трупе би могле заузети део града, као што је дуго била пракса на Оријенту. Најпознатији пример за то је Палмира, где су војници који служили у време Тетрархије поставили логор у северозападном делу града, користећи неке од градских зидина засебе и претварајући овај цивилни простор у касарне, са зградама поређаним једним поред друге.

Ови модели – и по свом броју и по својој разноликости – и чињеница да су за то тада коришћена места која нису изграђена за војну употребу, одају лажан утисак анархије, нереди и нестабилности. Али царство је било у стању да се прилагоди све већим претњама градећи тврђаве свуда; рушевине ових (које су импресивне на истоку, на пример у Ресафи и Зенобији на Еуфрату), сведоче о чврстоћи њихове конструкције. Овај континуитет између грчке и римске технике налази свој најпотпунији израз у време Византијског царства, изградњом Цариградских бедема под Теодосијем.³

Утврђена пољопривредна насеља

Најпре треба рећи да не треба мешати утврђене римске виле и утврђена пољопривредна насеља. Постојање пољопривредних насеља заштићених одбрамбеним зидом – које не треба мешати са једноставним зидовима уобичајеним за римске виле – ретко се виђа пре касне антике, а често је било резултат индивидуалних, локалних иницијатива. Ова насеља су се иначе налазила у угроженим подручјима, али је остало неутврђено да ли су били типична и систематска појава. Ово објашњава постојање малих пољопривредних објеката од 8-12 хектара у близини Келна, попут оног у Фројцхамју, који су били окружени јарком и палисадом са торњем у центру који је служио као стамбени про-

стор.⁴ Појам либијске „утврђене фарме“, с друге стране, популаризован је у старијим студијама од аутора који су видели гсур (облик у множини гсар) на границама пустињске Триполитаније као пољопривредне објекте које су створили сељачки војници који су им омогућили да преузму контролу над земљом. По томе то је био један од битних елемената лимеса Триполитанус. Чини се да један одломак о животу Александра Севера у Хисторија Аугуста (58.2) даје извесну веродостојност овој хипотези, као и натпис који помиње „centenarium“ откривен на једном од здања изграђених након варварских инвазија на Гаср Дуиб у време Филипа арапског (ИРТ 880).

Археолошко рекогносцирање које је у овој области спровео англо-либијски тим под покровитељством УНЕСЦО-а подстакли су боље разумевање ове компликоване ситуације. Гсурови су били квадратни објекти налик тврђавама са једним или више нивоа, са централним светларником или двориштем, са једним улазом. Њихова површина се кретала од 100 до 2.000 квадратних метара, у просеку око 200 до 500 квадратних метара. Унутрашњи распоред и архитектура су се веома разликовали од једног места до другог. Највећи су имали сложен пројекат са много унутрашњих пролаза. Увек су били повезани са пољопривредним објектима (пресе, бунари, цистерне, силоси), али су се често налазили стамбени простори у подножју централне структуре. Многи од гсуроа су изграђени у већ постојећим пољопривредним селима и чини се да су користили исто земљиште. Англо-либијски тим је истражио око хиљаду њих у вади басенима и јасно је да не потичу сви из истог периода. Чини се да најстарији потичу с краја 3. века, при чему се већина приписује крају 4. и 5. века, а преосталих неколико датира из 6. века. У једном броју случајева ова пољопривредна насеља су настала за производњу житарица и прераду маслина; вероватно су коришћене и као утврђене житнице. Најмањи су се једва разликовали од војних бургија, на шта указују ретки натписи који их помињу. Шта год да је случај, од неколико откривених на ограниченом подручју северне Африке (слична насеља су откривена и у другим областима), ова насеља не можемо тумачити као војна утврђења у којима су били смештени војници сељаци, што би поткрепило претпостављене транс-

³ Conor Whately, „Procopius on the Siege of Rome in AD 537/538“, u: *Brill's Companion to Sieges in the Ancient Mediterranean*, Brill 2019, 265 – 284,

⁴ Yann le Bohec ed., *The Encyclopedia of the Roman Army EAS – POL*, John Wiley & Sons Ltd 2015, 132

Левач

формације унутар римске војске током 3. века. Овај историјски модел, као и археолошки подаци на којима се заснива, морају се потпуно превредновати. У сваком случају овде имамо реч о утврђеним пољопривредним добрима али сигурно не за „војнике сељаке“.

Сва ова утврђена пољопривредна насеља се јављају у равничарским крајевима и не могу бити директна аналогија за ситуацију на нашим просторима. Ни ситуација на Дунавском лимесу не може се користити као директна аналогија. Код нас је систематски истражен простор алексиначког поморавља (археолошким рекогносцирањем). Ту у 3. и 4. веку имамо мансие у мутације али

готово да и немамо правих села. Пресидио Помпеи и Пресидио Дасмини скоро сигурно нису били утврђени. Неколико (можда) врло малих села (до десетак кућа) су из 6. века. Својевремено је проф Александар Јовановић изнео мишљење да су се староседелачка насеља налазила на врховима околних брда и која су крајем 4. века утврђена. Ми се слажемо са тим мишљењем и сматрамо да се део утврђења подигнутим крајем 4. века и који се углавном сматрају рефугијима у ствари утврђена пољопривредна насеља. Наравно, већина таквих утврђења јесу рефугији али бар један део су били утврђена пољопривредна насеља.

Summary

APPENDIX TO THE CLASSIFICATION OF LATE ANTIQUE FORTIFICATIONS

The paper briefly presents the classification of Roman fortifications from the beginning of the 4th to the end of the 6th century, as used today in the world. The classification is based on the most referenced publications on the subject. The authors paid special attention to the fortifications that appeared in Upper Moesia and Dardania.

Срећко В. ЖИВАНОВИЋ
Коцељева

Јован В. ЂАЈИЋ
ЈУ Археолошки музеј „Rimski municipium“, Склани

Кристина Д. ЖИВКОВИЋ
Кучево

ПРИМЕНА ТЕРЕСТРИЧКОГ ФОТОГРАМЕТРИЈСКОГ ПРИНЦИПА У ПРОЦЕСУ ЧУВАЊА, ДОКУМЕНТОВАЊА И ПРЕЗЕНТОВАЊА КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА

Апстракт: Документовати културно наслеђе стоји у основи сваког музеолошког рада. Добра документација је пресудна за очување и презентовање културног наслеђа. Убрзаним развојем технологије последње две деценије, применом метода из других научних области и применом различитих компјутерских софтвера у великој мери се може утицати на брзо и квалитетно проучавање, документовање и презентовање музејских предмета. Фотограметрија је једна од могућности која се јавила у овом процесу, као и израда 3D модела. Прављење реалистичног тродимензионалног модела музејског предмета, и његова анализа и чување представља веома важан сегмент у стварању музејске документације. У неком даљем кораку, фотограметрија може заменити фотографију и цртеж, али исто тако може да послужи за нека од основних мерења. У крајњој инстанци презентације послужитиће у бољој интеракцији публике и кустоса, са могућношћу постављања предмета у контекст из ког је потекао, као и могућности да се прилагоди посебним социјалним групама као што су деца или особе са различитим инвалидитетом.

Кључне речи: фотограметрија, терестричка фотограметрија, 3D моделовање, чување, презентовање, музеји, културна баштина.

„Толико је трагова које су за собом оставиле некадашње културе уништено да археолози имају обавезу да искористе све расположиве методе не би ли из онога што се још очувало извукли што је могуће више података“ (Грин 2003: 247). Речи које наводи Кевин Грин у свом делу, у данашњем времену осим на археологију, могу се односити и на друге научне дисциплине, које се баве заштитом и презентовањем културног наслеђа. Неспорива је чињеница да је културно наслеђе маргинализовано и изложено општем немару једног друштва, без обзира да ли је реч о етнолошким, археолошким, историјским или артефактима из области примењене уметности. Често се сусрећемо и са фалсификовањем и прекрајањем научних података, који су у великој мери знатно интересантнији публици него релевантне научне чињенице. Овај моменат, посебно

је видљив у последње време деловањем различитих појединаца као и организованих структура. Сходно томе, како истраживачи на терену, тако и кустоси музејских збирки веома често се налазе у неповољном положају и пред њима се налази велика одговорност да правилно документују, заштите а пре свега презентују културно наслеђе широј научној јавности на етички начин, са великим акцентом на остваривање добре интеракције са публиком.

Како живимо у времену константног напредовања технике и технологије, потребно је прихватити чињеницу да данашње научне дисциплине које се баве заштитом и презентовањем културног наслеђа нису толико функционалне без примене техничких наука. Када говоримо о техничким наукама које се могу применити у пољу заштите и презентовања културног наслеђа, ту пре све

* Мастер археолог, sreckoivanovic97@gmail.com

** Дипломирани археолог – кустос, jodjajic@gmail.com

*** Дипломирани археолог, kristinazivkovic1195@gmail.com

Левач

треба говорити о архитектури, геодезији и информатици. Заправо о научним методама и дисциплинама које могу омогућити убрзан процес прикупљања просторних података који су истраживачима, како на терену тако и ван њега, неопходни. Техничке науке са највише метода које се примењују у области заштите културног наслеђа, а посебно су се добро показале у пољу презентовања истог, свакако јесу геодезија на првом месту, а потом и информатика. Доступност информација и услуга врло је важно подручје у животу сваког истраживача, а константно напредовање технике и технологије свакодневно олакшава процес прикупљања података, али и презентовања културног наслеђа широј публици. Убрзаним развојем технологије последње две деценије, истраживачи су у огромној предности када је реч о прикупљању просторних података о својој ближој или даљој околини, на веома приступачан и пезбедан начин, а потом и интерпретацији добијених научних резултата.

„Једна од основних улога и задатака установа заштите; музеја на првом месту јесте омогућавање приступа јавности музејском наслеђу“ (Аћимовић 2016: 45), што се најбоље може постићи дигитализацијом културног наслеђа. У области научних истраживања конзервације уметничких и археолошких артефаката, документација и додатне информације доступне путем интернет апликација омогућавају добру основу за практичну делатност, доприносе добијању одговора на постављена научна питања, служе развијању истраживаних питања, као и самој интерпретацији. „Отуда дигитализоване базе музејске грађе и рестаураторска документација, више нису финални производ, већ почетак истраживања“ (Полић 2016: 10). О значају дигитализације културног наслеђа говори и документ који је издао Министарство културе и информисања Републике Србије, у којем се наводи да:

„Стратегија развоја културе Републике Србије од 2017. до 2027. године између осталог препознаје дигитализацију културног наслеђа као битан фактор у превентивној заштити културног наслеђа, којом се обезбеђује већа видљивост, квалитетнија презентација и промоција културног наслеђа државе.“¹

Сходно наведеном, примена даљинске детекције у процесу дигитализације културног наслеђа представља веома ва-

жан сегмент. Даљинска детекција се годинама појављује као незамењив метод прикупљања података просторног карактера. Дефиницију овог термина, дао је велики број аутора, а ми ћемо навести само једну која потпуно објашњава метод и отклања све евентуалне стручне дилеме:

„Даљинска детекција представља метод прикупљања информација путем система који нису у директном, физичком контакту са испитиваном појавом или објектом“ (Рејић 2004: 87).

Фотограмметријско снимање, као једна од метода даљинске детекције омогућава креирање потпуно реалистичних тродимензионалних модела, односно 3D приказ одређеног предмета, подручја и на тај начин се могу добити многобројни одговори на постављена научна питања. Посебна примена фотограмметрије је видљива код процеса промоције, чувања, обраде и добијања научних података из артефаката који се безбедно могу сачувати за будуће кустосе збирки или истраживаче, као и у процесу презентовања културног наслеђа. Управо у оквиру овог рада, приказећемо употребу фотограмметријског принципа у документовању, чувању и презентовању културног наслеђа у оквиру установа заштите.

ФОТОГРАМЕТРИЈА

Иако примена фотограмметријског принципа сеже у дубоку прошлост и има више фаза развијања, њена употреба се проширила током година и довела до моћног спектра технологија које су нашле велики број примена и могућности како у индустрији, тако и у науци.² Тачније, од средине прве деценије 20. века, када долази до развоја фотографске опреме, фотограмметрија се јавља као једна од могућности у процесу документовања археолошког наслеђа (Тасић 2015: 69). Данас, са развојем софтвера за 3D реконструкцију и обраду слика, фотограмметрија је постала релативно једноставна и јефтина метода за креирање 3D виртуелних модела, који могу бити примењиви у различитим сферама живота. По формалној дефиницији, фотограмметрија је:

„Уметност, наука и технологија за добијање поузданих информација о објектима реалног света и окружења кроз процес снимања, мерења и интерпретације фотографских слика и узорака регистрованог зрачења електромагнетне енергије и других феномена.“³

1 <https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/205/smernice-za-digitalizaciju-kulturnog-nasledja-u-republici-srbiji.pdf>

2 <https://www.takeoffpros.com>

3 <http://egeo.grf.bg.ac.rs>

Када разложимо саму реч, можемо јасно видети све делове који чине фотограметрију. Фотографија, се односи на светлост, грам, означава цртеж, а метрија се односи на мерења. Фотограметрија користи фотографије за прикупљање мерења помоћу којих можемо креирати цртеже и моделе, јер служи добијању информација о одређеним објектима и теренима уз помоћ снимања и интерпретације фотографије. Оно што је изврсно јесте могућност снимања великог броја фотографија при великим брзинама уз велику тачност. На тај начин као крајњи производ добијамо 3D снимке истраживањог подручја које касније можемо користити у различите сврхе и из њих извучити (добијати) потребне информације.⁴

Велики значај фотограметрије за креирање 3D виртуелних модела објеката налази се у чињеници да је то бесконтактна метода. На овај начин не долази до физичког контакта сензора са површином објекта који се снима, па самим тим нема ризика од евентуалног оштећења (Ђурић 2021: 9). Код фотограметрије се, на бази обрађене групе слика, креира 3D геометрија објекта. Тај процес се изводи аутоматизовано у специјализованим софтверима. Да би се добио прецизан, детаљан и фотореалистичан 3D модел који је користан за визуализацију, истраживања или архивску документацију, потребно је задовољити одређене стандарде (Васиљевић 2021: 8). Естимација структуре из покрета (Structure from Motion - SfM) је метода за фотограметријско снимање у којој се морају уз помоћ унапред креираног плана снимања прецизно одредити положаји и оријентација камере за фотографисање објекта. При обради података, софтвер одређује положаје и оријентације камере са фотографија на бази кључних тачака препознатих на више (бар две) слика, да би се у процесу понављања те израчунате позиције искористиле за допуну облака тачака укључивањем мање карактеристичних обележја. Пажљиво планирање и правилно прикупљање фотографија омогућавају креирање тачних и реалистичних модела са 3D текстуром са коришћењем приступачне фотографске опреме (Santoši i др. 2015: 696). То значи да се посебна пажња мора посветити креирању плана снимања. Један од фактора који фотограметријско снимање условљава је дифузно осветљење. Стога, прецизно креиран план снимања и дифузно осветљење гарантују успешно фотограметријско сни-

мање. Коначни резултат фотограметријског моделовања је високо детаљан и реалан приказ геометрије објекта (његов 3D модел), са реалистичном текстуром.

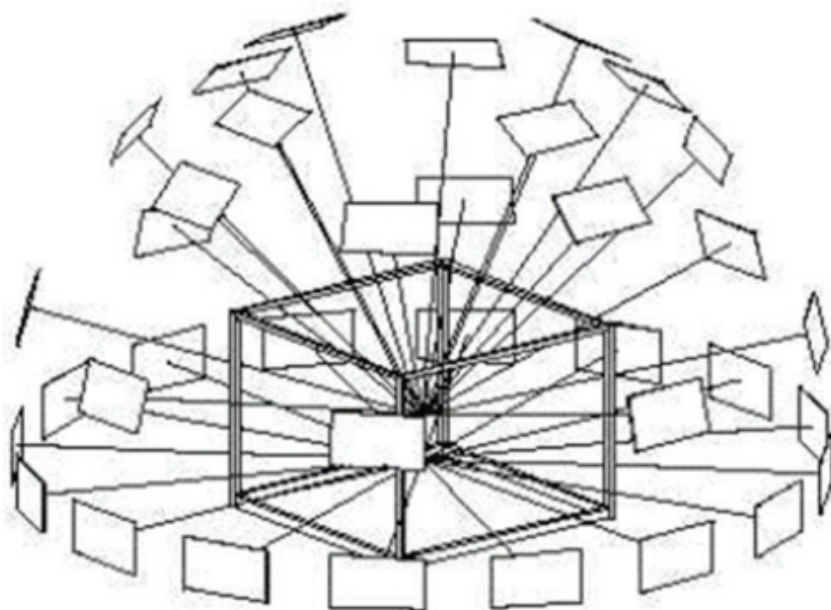
У новије време, велико олакшање при изради 3D модела доноси чињеница да се компјутерски софтвери развијају великом брзином и да су знатно доступнији него раније. Међутим, обрада података за фотограметрију још увек представља изазов за један број корисника, с обзиром на то да захтева захтевне рачунарске компоненте што аутоматски подиже цену употребе. Са друге стране софтверска компонента доноси пред корисника други вид изазова јер су комерцијално доступни програми, који имају упрошћен кориснички интерфејс веома скупи, док су програми отворених лиценци бесплатни, али имају компликованији кориснички интерфејс који захтева доста часова учења (Живановић и др. 2022: 59). Одлични примери за ово су комерцијални програм AgiSoft Metashape, а поред њега и комерцијални програми AliceVision, VisualSFM, COLMAP, OpenMVS i Regard 3D, Reality Capture, Autodesk Recap Photo и Context Capture. AgiSoft Metashape представља један од најчесталијих програма у употреби, са веома једноставним интерфејсом и одличним алгоритмима за обраду и интерполацију података, али високом ценом лиценце. С друге стране имамо пример потпуно спремног оперативог система базираног на LINUX платформи ArcheOS који има уграђен модул за фотограметрију са свим могућим опцијама за археологе, али захтева познавање писања кода и коришћење командне линије уместо графичког интерфејса. Свакако, о свим појединачним методама и корацима који чине фотограметрију, која као крајњи циљ има израду 3D модела, биће више речи у наставку рада.

У свакодневници, највећи изазов свим индустријама у свету је да се што више повежу са корисницима како у реалном, тако и у виртуелном свету. 3D модели добијени фотограметријом, примењиви су у готово свим областима људског деловања, као што су: топографско картирање, архитектура, инжињерство, безбедност, геодезија, екологија, медицина, рударство, грађевина. За потребе различитих врста обука у различитим областима које се изучавају, примена фотограметрије у комбинацији са модерним технологијама, као што су виртуелна и проширена реалност постаје све популарнија, док све већу примену има у пољу медици-

⁴ Исто 2.

Левач

не и филмске индустрије (Piskrec 2019: 4; Васиљевић 2021: 10-15).

Велику примену фотограмetriја налази и у очувању културне баштине. Током последњих десет година, истраживачи у области дигитализације културног наслеђа сложили су се да, у већини случајева, фотограмetriја представља поуздан, економичан и флексибилан приступ за верну и тачну реконструкцију објеката (Dhonju i dr. 2017: 66; Ђурић 2021: 9). О овоме морамо водити рачуна посебно када схватимо да се данас културно наслеђе суочава са изазовима као што су природне катастрофе, оружани сукоби, насилна промена релевантних научних чињеница, али и недостатак финансија за њихову заштиту.

ИЗРАДА 3D МОДЕЛА

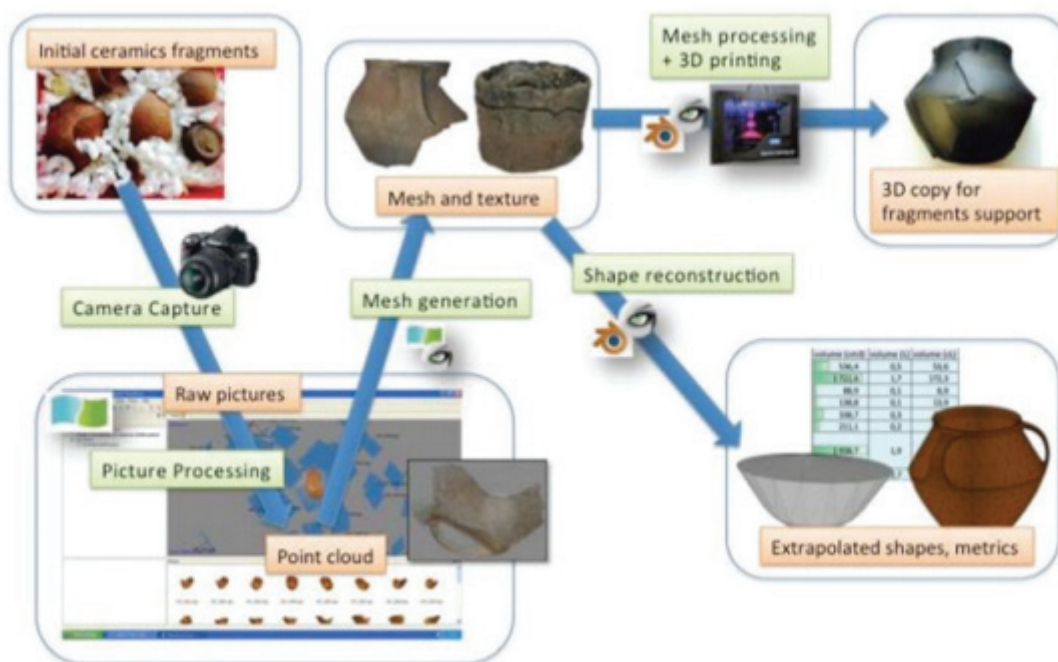
Развој рачунарских техника, дигиталних технологија и информационих система условио је све веће потребе човека за напреднијим решењима и усавршавањем у многим областима, па тако и у области прикупљања просторних и географских података. Почев од описних података о положају и величини објекта, преко 2D планова и мапа којима се простор може сагледати у две димензије, потреба за већим бројем информација довела је до развоја 3D моделовања. 3D модели приказују једну димензију више, а самим тим у себи садрже и већи број података и постају један од најзначајних факто-

Слика 1: Изглед диспозиције фотограмetriјског снимања
Bursać i dr. 2015/2016: Petar Bursać i dr. *Elaborat iz predmeta inženjerska fotogrametrija*. Beograd: Građevinski fakultet. Beograd, 50.

ра у организовању и планирању али и у прикупљању и интерпретацији података. Интересовање за овом врстом података и потенцијално велики број корисника отварају могућности за коришћење дигиталне фотограмetriје, као једне од метода за прикупљање, обраду, процесуирање и презентовање података, у циљу добијања 3D модела. На основу фотограмetriјских снимака, применом развијених алгоритама и одговарајућег софтвера, може се добити 3D приказ одређеног предмета или подручја и на тај начин се могу добити многобројни одговори на постављена научна питања (Бурсаћ 2016: 5-6).

Терестричко фотограмetriјско снимање изводи се са тачкама на земљиној површиним (Joksić 1983: 32), самим тим терестричка фотограмetriја или блископредметна фотограмetriја је грана фотограмetriје код које се камера за снимање налази на релативно блиском одстојању од сниманог објекта, тј. облик, положај и опис неког објекта добијају се без непосредног контакта са њим, на основу мерења и анализе снимака. Један од примарних циљева фотограмetriјске методе је тродимензионална реконструкција снимљеног објекта (Бур-

саћ 2016: 20). Фотограметријско снимање се изводи по закону централне пројекције, из којег да би се реконструисао положај неке тачке у простору, та тачка се мора пресликати на два суседна снимка, која се заједно називају стереопар, а преклопно подручје које они стварају стереоподручје (Јоксић 1983: 60).

Да би се добио реалистичан тродимензиони модел неког предмета, потребно је испоштовати одређене кораке у процесу израде самог модела: Калибрација камере – представља поступак којим се добијају највероватније вредности елемената унутрашње оријентације, тј. координате главне тачке снимка, вредност жишне даљине и димензије сензора (Бурсаћ 2016: 30); потом следи одређивање диспозиције снимања, односно положаја и распореда снималишта. Након прва два корака следи процес фотографисања, који је веома значајан у целокупном процесу израде, како би се као крајњи производ добио реалан 3D модел. Пре свега потребно је обезбедити подлогу, најбоље кружне основе која има могућност ротације за 360 степени. На тај начин можемо обезбедити да се диспозиција снимања, коју смо одредили у претходном кораку, испоштује. Након тога потребно је обезбедити позадину, која је неутрална и не прави одсјај. За ту прилику најбоље је користити позадину беле боје. Као последњи и најбитнији корак у процесу самог фотографисања

Слика 2: Процес при изради 3D модела – дијаграм

Barreau et al. 2004: Barreau Jean-Baptiste et al. Photogrammetry Based Study of Ceramics Fragments, International Journal of Heritage in the Digital Era, decembar 2004. <https://journals.sagepub.com/> [9. maj 2024.]

одређеног предмета јесте подешавање светла. Како би каснији 3D модел био успешан, односно реалистичан, са комплетном текстуром без затамњених делова, потребно је обезбедити извор подједнаког и константног светла, које превасходно неће правити сенке и на тај начин угрозити изглед будућег 3D модела. Четврти корак јесте анализа прикупљених података и израда 3D модела. Један од софтвера који се издваја на тржишту јесте AgiSoft Metashape. AgiSoft Metashape је напредно решење које омогућава формирање 3D модела објекта или површи на основу снимака циљаног објекта. У процесу реконструкције могу се користити снимци узети из било које позиције, под условом да се објекат који се реконструира види на најмање две фотографије. Додатна предност је та што се целокупни процес повезивања слика и израда 3D модела обавља аутоматски. Дигитални модел терена, дигитални ортофото, облак тачака и 3D модели су само неки од крајњих производа које је могуће добити коришћењем овог софтвера. Предност овог софтвера је то што није

Левач

потребно користити мерне камере приликом прикупљања података. Софтвер користити алгоритме који омогућавају коришћење различитих аматерских дигиталних камера (Бурсаћ 2016: 38-39).

МУЗЕЈСКА ДОКУМЕНТАЦИЈА

„Значај музејске документације као основне музеолошког и стручног рада, уочен је још у почетној фази музејске делатности“ (Цветковић 2008: 59). Значај и свест о музејској документацији мењао се током година, а данас можемо слободно рећи да је улога документације у музејској делатности пресудна за очување и презентовање културног наслеђа. Она представља основни вид заштите културног наслеђа и, „уколико музејски предмет није документован, тешко можемо рећи да је то музејски предмет“ (Бојковић 2016: 52). Да би се боље схватио значај музејске документације, као и многи аутори из области музеологије, навешћемо дефиницију документовања културне баштине коју је дао Иво Мароевић:

„Документирање културне баштине организовано је процес биљежења информација што их посједују и емитирају предмети и цјелине баштине. Тај се процес темељи на договором или стандардом (прописом) утврђеном броју и квалитети података о неком предмету или цјелини баштине, који су, иако разноврсне нарави, опсега и интензитета у изради, прегледно и суставно обрађени и архивирани, с циљем да нам пруже што точнију предоцбу о неком предмету или цјелини, са свих стручних и знанствених аспеката времена у коме се документација израђује, како бисмо их могли боље упознати, даље проучавати, вредновати и сачувати за будуће нараштаје“ (Мароевић 1993: 190).

Улога и значај документације видљиви су у свим процесима деловања музејске активности; почев од документовања стања предмета и конзерваторско-рестаураторских процеса (конзерваторска документација), преко бележења сазнања до којих се долази током научних истраживања и научне обраде музејског предмета, па све до документовања изложби (Бојковић 2016: 53). На кључну улогу музејске документације у очувању и презентовању културног наслеђа указују нам и законске регулативе и прописи, који се односе на процес документовања културног наслеђа.

Последњих деценија 20. века долази до убрзаног технолошког развоја у области електронике и информатике, чиме је овај процес захватио и институције културе. Технолошки напредак, којим су захваћене и установе културе, у многоме је омогућио рад кустосима различитих збирки, али такође, тиме су и кустоске збирке постале знатно доступније широј јавности. Управно технолошким развојем и применом фотограметрије, омогућено је једноставније документовање културног наслеђа. Правилник о садржају и начину вођења документације о музејској грађи, који је у службеном гласнику објављен у децембру 2021. године, јасно дефинише шта један инвентарни картон мора садржати у себи:

„Инвентарни картон је образац у који се уносе подаци о музејском предмету сходно врсти музејске грађе. Инвентарни картон је стандардизовано софтверско решење јединственог информационог система за музеје у који се уносе обавезни подаци о музејском предмету, према врсти музејске грађе, и то: 1) инвентарни број; 2) стари инвентарни бројеви, уколико постоје; 3) назив или ознака музејске збирке; 4) назив музејског предмета; 5) број комада уколико више елемената или појединачних предмета чине целину музејског предмета; 6) карактеристика музејског предмета (оригинал, макета, репродукција); 7) број и ознака негатива; 8) сигнатура/натпис; 9) одреднице о настанку (припадност етничким, друштвеним, верским, националним, професионалним групама и друго); 10) аутор/произвођач/конструктор; 11) место настанка/место налаза/локалитет; 12) време настанка/култура/стил/школа/ радионица/доба/владар; 13) опис; 14) стање; 15) материјал; 16) техника израде; 17) димензије и маса; 18) начин набавке; 19) датум набавке; 20) категоризација музејског предмета; 21) вредност; 22) број досијеа о конзерваторско-рестаураторским радовима; 23) смештај; 24) подаци о излагању музејског предмета; 25) подаци о публикавању музејског предмета; 26) фотографија и опционо цртеж; 27) напомена; 28) пратећа документација.“⁵

Другим речима, у инвентарни картон се уносе сви могући доступни подаци о музејском предмету, чак и они који су добијени у процесу научног рада. На основу примене фотограметријског принципа, однос-

⁵<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2021/118/3>

но израде реалистичног тродимензионалног модела предмета, у оквиру једног модела можемо добити велики број информација, од оних основних - мерних, до информација које се постављају у оквиру научног рада. Сви ти подаци се чувају у оквиру једног модела, који се као такав може отпремити у простор инвентарног картона. Примена фотограметријског принципа посебно је примењива код археолошких збирки.

Ако узмемо у обзир да након археолошких истраживања и ископавања, посебно оних заштитних, великог обима, остаје велика количина прикупљеног покретног археолошког материјала, који треба обрадити у релативно брзом временском року, како би се испуниле законске одредбе, принуђени смо да тражимо најбоља и најефикаснија решења приликом обраде и стварања пратеће документације једног предмета – инвентарног картона. Сваки керамички фрагмент који је издвојен у теренски инвентар (инвентарисан) изискује детаљан опис, фотографију и цртеж. Веома често тај посао зна да буде дуготрајан и исцрпљујућ. Посебан проблем може представљати место обраде, из разлога што инфраструктура за обраду није адекватна, а музеји у којима је покретни материјал депонован често немају довољно простора. У таквим случајевима велику улогу може имати примена фотограметрије, методе, која у овом случају може обезбедити уштеду простора, времена и новца.

Формирањем реалног 3D модела, може се створити реплика коју може да проучава свако ко има приступ интернету, наравно уз поштовање ауторских права. То доводи до тога да подаци више нису ограничени само на локацију где се фрагменти чувају, у оквиру музејског простора. Са одговарајућим технологијама, ове реплике се могу даље анализирати како би се издвојило више детаља из различитих делова посуде, које се даље користе за реконструкцију оригиналног облика посуде. Такође, 3D фотограметрија спречава хабање и пружа модел који се може чувати и поново анализирати без страха од уништења предмета. Поред наведеног, процес 3D фотограметрије обезбеђује моделе високог квалитета који се могу учинити доступним за потребе истраживања (Feltz 2017: 14). Оваквом применом дословно се може решити проблем преношења и хабања покретног археолошког материјала, као и организације простора за обраду.

Треба поновити да се многи закључци у археолошком истраживању, било теренском или приликом обраде артефаката, могу извести основним мерењем и анализама. Такође основне димензије артефакта представљају саставни део инвентарног картона. Реалистични 3D модел, који се може извести из основног софтверског програма и сачувати у различитим дигиталним форматама, погодан је за каснију обраду у другим софтверским програмима који нуде низ могућности и алата. Одређена мерења се могу извршити у основном софтверском програму, у нашем случају AgiSoft Metashape. Овај поступак се ради једноставним коришћењем алата, који се у самом програму користе за цртање различитих полигона. Наиме, повлачећи линију од једне тачке до друге, програм аутоматски израчунава удаљеност између две тачке, које су унапред одређене. Као један од доступнијих програма у којем се могу извршити мерења јесте AutoCAD. Урађени реалистични 3D модел има могућност извоза у неколико различитих формата укључујући jpg., obj., pdf., и тиме је модел доступан за друге апликације у којима се може вршити накнадна обрада. Након припреме модела у одређени формат, потребно је увести у програм, а процес мерења је идентичан као и у програму AgiSoft Metashape. Мерења се могу вршити и у оквиру других, различитих програма са тачношћу од 0,1 mm без додатних трошкова за корисника. Ова особина омогућава да се спроводе студије за много различитих пројеката, у реално брзом временском оквиру (Feltz 2017: 14, 27).

Даљи кораци у изради техничке документације јесу фотографија и цртеж артефакта. Реалистичан 3D модел може бити веома добра замена за фотографију која не буде увек онаква како смо замислили, посебно ако узмемо у обзир да се из основног софтвера 3D модел може извести у форматима као што су jpg., obj., и pdf., такав модел може бити погодан и као замена за фотографију у штампаном издању стручног рада (Feltz 2017: 27). Морамо напоменути да цртеж представља једну од најважнијих тачака у процесу публиковања покретног археолошког материјала. Као идеално решење компјутерски програм AgiSoft Metashape, поред реалистичног 3D модела који представља крајњи продукт фотограметриског приступа, са друге стране пружа и могућност тзв. жичаног модела који представља јединствено решење за потребе публиковања. У својој

Левач

дигиталној форми, жичани модел садржи и све могуће параметре и мере, који су неопходни за даљи процес анализе и обраде. Жичани модел свакако представља једну од једноставнијих варијанти у самом процесу дигиталног цртања.

Прављење реалистичног тродимензионалног модела музејског предмета, и овакав вид анализе и чувања, представља веома важан сегмент у стварању музејске документације. У неким случајевима крађе или физичког уништења артефакта, документација о несталим предмету је једино сачувано сведочанство о његовом постојању. То свакако не може да замени предмет, али нам може пружити више него довољно информација о њему (Бојковић, 2016: 53). Велика предност приликом израде тродимензионалних модела, јесте та што се модел прави у релативно времену и апсолутно је идентичан као и оригинални предмет. У каснијим фазама може доћи до штампања тродимензионалног модела и на тај начин имамо веома верну реплику оригинала. Ова врста документовања важна је за препознавање предмета, у случајевима доказивања власништва или када је предмет украден или физички уништен. „Са друге стране, добро организована и стручно постављена документација заједно са музејским предметом, односно предметом баштине, чини јединствену и нераздвојиву целину/документ, прецизније културно добро. Иако је документација материјални траг садашњости, по Мароевићу она с временом постаје културно добро“ (Бојковић 2016: 53).

3D АЛАТИ У СЛУЖБИ СТАЛНИХ МУЗЕЈСКИХ ПОСТАВКИ

Данашње време захтева да се музејски водичи прилагоде потребама посетилаца, односно да пронађу јединствено решење како би остварили позитивну интеракцију са посетиоцима, привукли и одржали њихову пажњу. Модерне технологије омогућавају водичима да посетиоцима културну баштину презентују на занимљив начин и тиме привуку њихову пажњу. Такође, употреба нових технологија омогућава да се задовоље и потребе посетилаца којима је потребна посебна пажња – особама са инвалидитетом.

Коришћењем реалистичних тродимензионалних модела интеракција са посетиоцима подиже се на виши ниво, а самим тим може се приказати и шири контекст музејског предмета.

На пример, покретни археолошки материјал налази се у оквиру музејских витрина, док је непокретни археолошки материјал (објекте) готово немогуће ставити у оквиру поставке, изузев одређених реконструкција. Прављењем тродимензионалног дигиталног модела, археолошке целине – објекта, посетиоцу се верно може реконструисати и приказати целокупан контекст налаза предмета из музејске витрине, чиме се остварује већа интеракција са самим посетиоцем.

Као још један добар пример примене 3D технологије у сталним музејским поставкама, јесте коришћење холограма или технологија виртуелне реалности. Овакав вид презентовања културног наслеђа посебно је значајан код интеракције са децом. Као добар пример, показала се реконструкција Шабачке тврђаве у Народном музеју у Шапцу, приказана кроз виртуалну реалност, са верном реконструкцијом, великим бројем анимација и релевантних података, који деци кроз игру, стимулишу да остваре одређено знање.

Такође, израда тродимензионалних модела, било музејских експоната или непокретног археолошког материјала – објекта, који је накнадно обрађен у другим софтверима – прилагођене нијансе боја и изострене контуре, у великој мери могу олакшати посету, али и интеракцију са слабовидим особама. Уз употребу додатних софтвера у тродимензионални модел може се убаци и звук, са детаљним описом предмета, који је прилагођен слепим особама, али уз одређену анимацију тумача знаковног језика или прилагођеног звука музејски предмет може бити доступан и особама са оштећеним слухом.⁶

Као још једна од великих предности фотограмтерије и стварања реалистичних 3D модела, може се узети и могућност штампања 3D модела. Од 1984. године, када је дизајниран први 3D штампач, развијен је низ технологија 3D штампања које се разликују по могућим штампарским материјалима.⁷ Штампани 3D модел предмета био би изузетно користан за интеракцију са слепим или слабовидим особама, као и за друге особе са инвалидитетом. Такође, овакав вид интеракције могао би да буде занимљив

6 Mišel Tejlor, Invaliditet Set alata i dokumenata o invaliditetu namenjen muzejima, Fondacija za kulturno nasleđe bez granica, finansirano iz sredstava fondacije Stavros Niarchos, 2010.

7 www.voxellab.rs

и деци, али и другим посетиоцима јер експонат могу да узму у руке и да остваре интеракцију са њим. То свакако није могуће када су у питању експонати из музејских витрина.⁸ Са друге стране, различити приступи реконструкцији о којима смо говорили пружили су практичне и корисне податке за аналитичке послове које обављају кустоси - истраживачи. Процена обима, 3D визуелизација облика и 3D презентација је представљала конкретну помоћ у проучавању предмета. Док са друге стране 3D штампом, такав приказ би се могао користити за изложбу артефаката у музејима (Barreau and al. 2014: 655). Такође, штампање реалистичног модела, може помоћи истраживачу да јасније и детаљније сагледа модел, и на основу тога донесе одређене закључке. Штампање модела, може помоћи и приликом процеса учења током студија. Оно омогућава почетнику да користи чуло додир за разумевање морфолошких карактеристика артефаката (Feltz 2017: 36). Тиме је артефакт заштићен од могућих физичких оштећења, а студенти добијају практично знање које је преко неопходно.

ДИСКУСИЈА

Као што смо навели у уводном поглављу, „једна од основних улога и задатака музеја јесте омогућавање приступа јавности музејском наслеђу и документацији о њему,“ (Аћимовић 2016: 45), што се најефикасније може постићи стварањем дигиталне документације културног наслеђа. Са друге стране, и ако је дигитална документација све заступљенија, како због интезивног развоја технологије која у великој мери олакшава сам процес документовања, тако и због чињенице да је погоднија за коришћење (Аћимовић 2016: 45), процес дигитализације се најчешће још увек доживљава као процес скенирања докумената. „Такав приступ је погубан и за установе и за њихове кориснике, пошто своди дигитализацију на њену механичку димензију, док занемарује чињеницу да је дигитализација део изузетно сложеног система управљања ресурсима, не само у музејима, него и у архивима, библиотекама, научним институцијама и шире“ (Тасовац 2016: 13). Сходно томе, важно је препознати значај дигитализације у оквиру установа које се баве заштитом културног наслеђа, о чему сведоче и бројни законски прописи које је донело Министарс-

тво културе и информисања, који указују на значај дигитализације.

Последњих деценија двадесетог века долази до убрзаног технолошког развоја у области електронике и информатике, чиме је овај процес захватио и институције културе. Технолошки напредак, којим су захваћене и установе културе, у многоме је омогућио рад кустосима различитих збирки, али такође, тиме су и кустоске збирке постале знатно доступније широј јавности. Управо технолошким развојем и применом фотограметрије, омогућено је једноставније документовање културног наслеђа.

На основу претходних разматрања могућности примене фотограметрије у музејској делатности може се закључити да обрадом снимака и реконструкцијом предмета у софтверима за дигитално моделовање објекта може да се постигне веома верна 3D реконструкција објекта. AgiSoft Metashape и други компјутерски софтвери нуде веома велики број алата за дигитално моделовање, њихово едитовање, обраду и отклањање грешака. Као такви су веома ефикасни у раду и са подацима добијеним на основу фотограметријског снимања, тј. снимака. Тако добијени 3D модели објеката могу да послуже за даљу обраду, добијање информација од интереса, документовање и презентовање културног наслеђа. Реални 3D модели, које можемо да креирамо, могу бити доступни на међународном нивоу. Ако их отпремимо на веб локацију која је глобално доступна, истраживачи из целог света могу да виде и анализирају артефакте без оптерећења временом и трошковима путовања. Ако гледалац има интернет приступ, модели се могу преузети за сопствену употребу, било да одлуче да штампају артефакт или спроведу студије користећи сложена мерења. Наравно уз поштовање ауторских права. Анализа музејских предмета више није ограничена на објекат у коме су смештени артефакти. Након спровођења процеса фотограметрије и креирања дигиталне архиве и 3D модела повећава се степен чувања артефаката (Feltz 2017: 37). Наравно, постоје неке студије артефаката које захтевају да физички примерак буде у руци, али фотограметрија омогућава многим да имају алтернативни начин истраживања. Мерења су једна од најчешћих метода археолошке анализе и због тога истраживачи непрестано уклањају и замењују артефакте у оквиру својих кустоских кутија, не само узрокујући хабање трећем појединачног предмета, али и свега

⁸ Исто 6.

Левач

унутар кутије. Фотограмetriја ствара тачну реплику узорка, који је реалан у времену од тренутка кад је снимано. Овај модел сада служи као представа оригинала који може бити замена археолошким анализама (Feltz 2017: 38).

Са друге стране, корисници интернета могу добити значајне информације о дешавањима у култури, што знатно утиче на добијање нове публике. Такође применом тродимензионалних модела у сталним музејским поставкама долази до боље интеракције између посетилаца и кустоса, а културно наслеђе у музејима је доступније и особама са инвалидитетом.

Једини аргумент који би могао бити против употребе 3D технологија у музејској делатности је приступачност процеса, као и временско трајање процеса. Често кустоси музејских збирки немају средства. Самим тим, данашњи истраживачи немајући довољно средстава олако занемарују предности фотограмetriје. Ипак, цео процес фотограмetriје не мора да буде толико скуп. AgiSoft Metashape је офлајн програм, који у данашње време постаје све доступнији, а који штити моделе као академско власништво корисника, спречавајући друге веб локације да деле приватне моделе на другим местима без директне дозволе креатора, за разлику од неких других фотограмetriјских софтвера. Такође он омогућава да се модели извозе у неколико различитих формата укључујући jpg., obj., pdf., и тиме је модел доступан за друге апликације у којима се може вршити накнадна обрада. Сваки уређај са камером средње до високе дефиниције може се користити за фотограмetriју, чак и данашњи телефони могу бити више него довољни за израду реалистичних 3D модела. Једини други трошкови су они који се издвајају за пратећу опрему. Ако истраживач може да тврди да су предности фотограмetriје веће од трошкова, онда се поставља само питање времена, односно процеса израде (Feltz 2017: 33-35). Мора се признати да процес фотограмetriје одузима доста времена. У зависности од величине и захтевности предмета (артефакта), као и од спецификација рачунара, целокупан процес може трајати од пола сата до чак неколико сати. Овај процес свакако се може поприлично скратити коришћењем 3D скенера, који за сада још увек имају високу цену, а са друге стране, цео процес израде модела могу знатно скратити.

Опет са друге стране, кустос-истражи-

вач је тај који доноси крајњи суд, и процену да ли фотограмetriју треба применити на целокупном покретном материјалу или само на предметима који су од изузетног значаја. Такође, процена се огледа и у томе да ли је примена фотограмetriје изнад њених трошкова, а мора се поставити и питање да ли су трошкови фотограмetriје заиста толико велики као што се на први поглед чини.

Кроз овај рад видели само да на основу примене метода из других научних области и применом различитих компјутерских софтвера у великој мери може утицати на брзо и квалитетно проучавање, документовање и презентовање културног наслеђа – музејских предмета.

Извори:

Mišel Tejlor, Invaliditet Set alata i dokumenata o invaliditetu namenjen muzejima, Fondacija za kulturno nasleđe bez granica, finansirano iz sredstava fondacije Stavros Niarchos, 2010.

<https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/205/smernice-za-digitalizaciju-kulturnog-nasledja-u-republici-srbiji.pdf>

<https://www.pravno-informacionisistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2021/118/3>

<https://www.takeoffpros.com>

<http://egeo.grf.bg.ac.rs>

www.voxellab.rs

Литература:

Аћимовић 2016: Аћимовић Марија. „Анкета о доступности фото-документације музеја Србије.“: Отворени приступ музејској документацији у Србији искуства, изазови и потенцијали. Зборник радова. Ур. Сузана Полић, Миља Стијовић. Београд: Централни институт за конзервацију, 43-51.

Barreau et al. 2004: Barreau Jean-Baptiste et al. Photogrammetry Based Study of Ceramics Fragments, International Journal of Heritage in the Digital Era, decembar 2004. <https://journals.sagepub.com/> [9. мај 2024.]

Boehler-Marbs 2004: Wolfgang Boehlere and Andreas Marbs. „3D Scanning and Photogrammetry for Heritage Recording: A Comparison.“ Geoinformatics, januar 2002. <https://www.researchgate.net/> [12. мај 2024.]

Бојковић 2016: Слађана Бојковић. „Музејска документација – дигитализација и доступност – на примеру Историјског музеја

Србије.“ Отворени приступ музејској документацији у Србији искуства, изазови и потенцијали. Зборник радова. Ур. Сузана Полић и Миља Стијовић. Београд: Централни институт за конзервацију, 52-59.

Bursać i dr. 2015/2016: Petar Bursać i dr. Elaborat iz predmeta inženjerska fotogrametrija. Beograd: Građevinski fakultet.

Васиљевић 2021: Ивана Васиљевић. Примена бесконтактних метода за 3D дигитализацију скулптуре и уградња заштите од злоупотребе у 3D виртуелни модел. Докторски рад. Нови Сад: Факултет техничких наука.

Грин 2003: Кевин Грин. Увод у археологију. Београд: Clio.

Dhonju et al. 2017: Hari Dhonju et al. „Feasibility study of low-cost image-based heritage documentation in Nepal.“ Int. Arch. Photogramm. Remote Sens. Spatial Inf. Sci, February 2017. <https://doi.org/10.5194/isprs-archives-XLII-2-W3-237-2017> [12. мај 2024.]

Ђурић 2021: Isidora Ђурић. Analiza oblika kompleksne 3D geometrije kreirane fotogrametrijskom 3D digitalizacijom na primeru ikonostasa. Doktorski rad. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.

Живановић и др. 2022: Срећко Живановић и др. Фотограметријски приступ теренској документацији, ур. А. Црнобрња и В. Филиповић, Програм, извештаји и апстракти / Српско археолошко друштво, XLV Скупштина и Годишњи скуп, Прокупље, 26–28. мај 2022. године (58-59). Београд: Српско археолошко друштво; Прокупље: Народни музеј Топлице.

Joksić 1983: Dušan Joksić. Fotogrametrija 1, Tom 1. Beograd: Građevinski fakultet.

Maroević 1993: Ivo Maroević. Uvod u muzeologiju, Radovi zavoda za informacijske studije - knjiga 6. Zagreb: Zavod za informacijske studije.

Полић 2016: Полић Сузана. „У цивилизацијском ходу.“ Отворени приступ музејској документацији у Србији искуства, изазови и потенцијали. Зборник радова. Ур. Сузана Полић и Миља Стијовић. Београд: Централни институт за конзервацију, 9-11.

Pejić 2004: Marko Pejić. „Aerodigitalni senzori - LH Systems ADS 40“. Vojnotehnički glasnik, <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0042-84690401087P> [18. mart 2024.]

Santoši Ž. et al. 2015: Željko Santoši et al. „Reconstruction of 3D models of cast sculptures using close-range photogrammetry.“

Metalurgija, February 2015. <https://hrcak.srce.hr/clanak/203883> [12. мај 2024.]

Tasić 2015: Nenad Tasić. Metodologije i procedure na arheološkim istraživanjima u Vinči 1998-2015. Beograd: Dositej.

Тасовац 2016: Тасовац Тома. „Од дигитализације ка дигиталној инфраструктури.“ Отворени приступ музејској документацији у Србији искуства, изазови и потенцијали. Зборник радова. Ур. Сузана Полић и Миља Стијовић. Београд: Централни институт за конзервацију, 12-13.

Feltz 2017: William James Feltz. A study of 3D photogrammetry in Arcaheology: Oneota ceramic. Bachelors degree. Wisconsin: University of Wisconsin-La Crosse.

Цветковић 2008: Марина Цветковић. Етномузеолошка документација – помаци и трендови. Београд: Етнографски музеј.

Левач

Summary

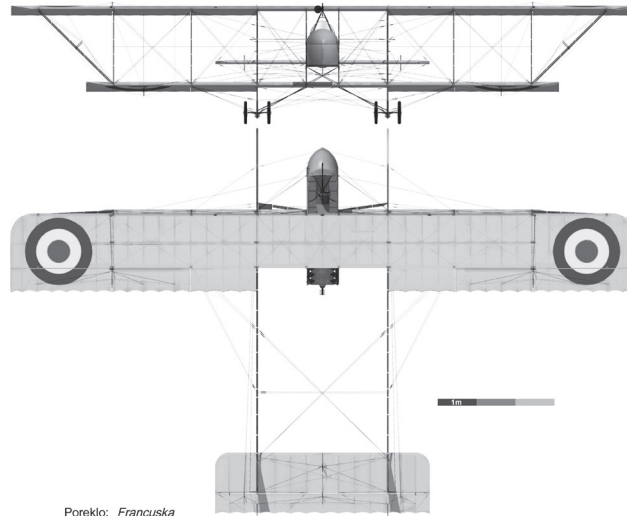
APPLICATION OF TERRESTRIAL PHOTOGRAMMETRIC PRINCIPLE IN THE PROCESS OF PRESERVING, DOCUMENTING AND PRESENTING CULTURAL HERITAGE

Documentation of cultural heritage and museum objects is in a very foundation of a museum functions and activities. Photogrammetry, a method that was adopted from other scientific fields, has found its application in maintenance and improvement of museums documentation over the past twenty years. The application of photogrammetry for the purposes of documenting cultural heritage will be the subject of this paper, as well as its application in preserving and presenting it. The process of documentation, in which photogrammetry has found application, begins in the phase of remote detection, where it enables many answers to scientific questions to be obtained. Then there are the excavations themselves, where large quantities of portable archaeological material are analyzed in a short period of time, where photogrammetry has proven to be a good and efficient solution for processing and creating accompanying documentation, i.e. inventory card. It is also widely used in the digitization of museum materials. A 3D model, processed in certain software programs, can provide a series of metric information that is entered in the inventory card or within the scientific work. The application of photogrammetry for the purpose of preserving cultural heritage is particularly important because photogrammetry is a non-contact method, i.e. the risk of object damage during processing is reduced. All data obtained by applying the photogrammetric principle are stored within one model, which as such can be uploaded to the inventory cardboard space. In the field of presentation, using realistic three-dimensional models, the interaction with visitors is raised to a higher level. Whether it is holograms, virtual reality or printed 3D models of objects, a different and broader context of museum objects is obtained. Internet users can obtain significant information about cultural events, and this type of interaction is suitable for socially sensitive groups.

Key words: Photogrammetry, terrestrial photogrammetry, 3D modeling, conservation, presenting, cultural heritage, museums.

FARMAN MF.11

Poreklo: *Francuska*
Proizvođač: *Societe Henri et Maurice Farman*
Tip: *Izviđač ili laki bombarder*
Godina proizvodnje: *1914*
Tip motora: *Renault 8B, osmocilindrični*
Snaga motora: *80 KS (59 kW)*
Razmah krila: *16,13 m*
Dužina: *9,48 m*
Visina: *3,15 m*
Masa praznog: *620 kg*
Poletna masa: *945 kg*
Maksimalna brzina: *118 km/h*
Plafon leta: *4000 m*
Vreme leta: *3h 45'*
Posada: *2*
Naoružanje: *1 mitraljez Hotchkiss 8 mm*
80 kg bombi

© SAUER

ИСТОРИЈА

Оливера Думић,
Српски научни центар, Београд

PARAKIN PALANKASI (Паланка Паракин)

Сажетак: Премда један од највећих и најзначајнијих градова у долини Велике Мораве, Параћин још увек није детаљно истражен нити се неко уопште детаљније упустио у писање његове историје. Стога смо у овом раду покушали да кажемо нешто о њему у време османске владавине. Посебна пажња је посвећена чињеници даје мајка султана Гази Сулејман-хана, Ајше бинт-и Абдалах, у Паракину саградила џамију.

Кључне речи: паланка Паракин, Параћин, Ајше бинт-и Абдалах, *Ayşe bint-i Abdallâh*

Како страни тако и наши историчари углавном проучавају престоње градове, значајна утврђења и локалитете који су имали посебан значај за српску привреду и економију, док историчари уметности највише пажње посвећују величанственим катедралним црквама и манастирима, најчешће занемарујући мања насеља и утврђења као и мале али само наизглед безначајне сакралне објекте. Међутим, и та мања, наизглед незанимљива насеља и грађевине без неке посебне вредности често могу да изненаде истраживаче открићима која бацају потпуно ново светло на неке периоде наше историје. Будући да је Поморавље још од античких времена имало несумњив значај за народе који су ту боравили или бар само пролазили – колико због плодног тла толико и због бројних већих и мањих саобраћајница које су се укрштале управо на том простору, пожелели смо да, колико је то у нашој моћи, бар донекле расветлимо историју једног од већих насељених места у долини Велике Мораве – данашњег Параћина. Нимало лак задатак, узмемо ли у обзир чињеницу да је највећи део релативно оскудне документације о њему страдао приликом небројених ратова – због чега смо, највероватније, међу сачуваним документима успели да пронађемо само три повеће које се директно односе на средњовековни Параћин, и још неколико у којима се овај град тек спомиње или се на њега односе индиректно. За османски период, пак, имамо нешто више података захваљујући колико сачуваним дефтери-

ма¹ толико и белешкама путника са Запада, као и знаменитог османског путописца Евлије Челебија (*Evliya Çelebi*).

Када су Османлије напоскон трајно заузеле долину Мораве и све док су српске земље представљале војну крајину, до оснивања Будимског ејалета, најважније тврђаве на том простору су били Београд и Смедерево, док су у том истом периоду најважнији фортификацијски објекти у Поморављу били Баточина, Ђуприја, Јагодина, Параћин, Ражањ, Алексинац и Крушевац.² Игром случаја, за период османске владавине (све до формирања аустријске Краљевине Србије у чији је састав ушао и Параћин) имамо нешто више података о Параћину него за средњовековни Паракинов Брод, захваљујући колико сачуваним османским дефтерима толико и белешкама путника који су пролазили овим крајем. За наше историчаре су свакако најзанимљивији најстарији дефтери настали непосредно по доласку Османлија који углавном приказују затечено стање и тако се надовезују на српске изворе из средњег века, каткад их и допуњујући и појашњавајући. Међутим, дефтери првен-

¹ *defter* – ар. – свеска, попис, списак, бележница (*Türkçe-rusça Sözlük*, Moskova 1977, 213); у терминологији османске администрације су дефтером називане све званичне књиге администрације и рачуноводства, записници и протоколи, као и сви појединачни акти који имају карактер списка, пописа или обрачуна; једини изузетак су судски протоколи који су носили назив *сиџил* (*Evliya Çelebi, PUTOPIS, Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1979, 608).

² О. Dumić, *Osmansko vojno uređenje u centralnom Pomoravlju u XVI veku*, Расински анали 1, Крушевац 2003, 125.

Левач

твено указују на стање привреде и демографска кретања, док се о обичајима и начину живота из њих мало тога може да сазна; уосталом, то и није спадало у дужности и обавезе пописивача. Белешке путника са Запада донекле попуњавају ту празнину, али им углавном треба приступати са извесном резервом – колико због њиховог непознавања терена и становништва толико и због неразумевања православног наслеђа Балкана и обичаја и схватања муслимана, али и многих предрасуда и често унапред створеног мишљења са којим су долазили. Стога су за изучавање наших крајева у доба османске владавине незаобилазне и белешке османског путописца Евлије Челебија (Evliya Çelebi); знаменити а задуго потпуно заборављени османски путописац Евлија ибн Дервиш Мехмед Зили (Evliya ibn Derviş Mehmed Zilli),³ познатији као Евлија Челеби⁴ или Евлија Ефенди, сачувао је у својој збирци путописа *Сеџахатнаме* (Seyâhatnâme – књига о путовањима, путопис) мноштво записа са својих путовања по страним земљама који су, упркос неким својим недостацима и непрецизностима, још увек од непроцењиве вредности за нашу историографију. «Seyâhatnâme» је настала средином XVII века, па самим тим бележи стање које је путописац затекао у српским земљама у том периоду, мада садржи и неке податке из ранијег периода које је Евлија чуо од локалног становништва; тешко је рећи колико су ти подаци

3 Тако јасно стоји на више места у Евлијином путопису, премда на насловним странама првих штампаних примерака његовог дела стоји име Evliya Mehmed Zilli ibn Derviş, како су раније писали и многи турски и западни научници. О њему можете детаљније да се информисате у уводном тексту и коментарима Хазима Шабановића у књизи Evliya Çelebi, *Putopis - Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1979, као и у радовима Глише Елезовића: *Из путописа Евлије Челебије*, Београд 1949; *Евлија Челебија о Скопљу*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области књ. I, 1936, 311-325; *Евлија Челебија (светски путник и путописац)*, Српски књижевни гласник – нова серија, 1931, XXXIV/7, 515-528 и *Два турска плана Београда*, Београдске општинске новине, 1/3 за 1937, 64-68 и 4/6 за 1937, 250-252.

4 Челеби, челебија – т. çelebi – васпитан, уљудан, деликатан, префињен човек; господин, особа племенитог порекла; то је била и титула владарских синова (принчева), али и поглавара чувених дервишких редова Бекташија и Мевлевија. (*Türkçe-rusça sözlük*, Moskova 1977, 178; REDHOUSE *Türkçe-ingilizce sözlük*, Istanbul 1981, 246). Опширније о томе видети у: F. Nametak, “Traktat o izrazu “çelebi” Hasana Kafi Prusčaka i kasnija upotreba te riječi”, Anali Husrev-begove biblioteke, knjiga II–III, Sarajevo 1974, 33-40.

поуздани са научне тачке гледишта, као што је понекад недовољно поуздано и оно што је он сам записао јер су Османлије, као и сви источњаци, често били склони преувеличавању и улепшавању података; од укупно 10 дебелих свезака «Seyâhatnâme», за нас су најзанимљивији V и VI том у којима се углавном говори о нашим крајевима. Евлија Челеби је био типично чедо XVII века, доба у коме Османско Царство постепено почиње да тоне у декаденцију и полако али сигурно губи своју моћ, па је управо такво стање и забележио током својих бројних путовања. Изданак имућне и угледне породице, Евлија је стекао изврсно образовање⁵ које му је омогућило да боље разуме и друге народе и њихове обичаје, притом остављајући будућим покољењима и западном свету и једно сликовито сведочанство о томе како је Запад изгледао виђен очима Османлија и муслимана уопште.⁶

Сви ови ипак оскудни извори нису довољни да нам ближе и детаљније прикажу судбину Паракиновог Брода у периоду након успостављања османске власти. Много тога још увек је у домену вероватног и нагађања, међутим, његов пређашњи статус трга са панађуром и велике раскрснице значајних саобраћајница се највероватније није одвећ променио јер је управо такав Паракинов Брод доносио знатне приходе и самим тим ишао у прилог интересима Османлија – али нема сумње да је након учвршћивања османске власти ипак донекле изгубио на значају јер је почетком XVI века (1516. године) имао само 22 хришћанске и 1 муслиманску кућу, као и 4 нежењена. Тек у време султана Сулејмана Законодавца Паракин доживљава процват и препород, па седамдесетих година тог века има 66 муслиманских кућа и џемат⁷ цигана, њих 7 (хришћана и муслимана), а тада је, по свему судећи, постао и паланка.

5 Поред мектеба и седам година медресе, Евлија је пуних 11 година учио код дворског имама Евлије Мехмед-ефендије од кога је научио напамет Куран (*Kur'ân*) и његово правилно рецитовање на 7 арапских дијалеката; тако је постао хафиз (*hâfiz*), што је међу муслиманима особито уважавано звање јер указује на велику ученост особе која га достигне.

6 Детаљније о овоме видети у: Robert Dankoff, *An Ottoman mentality – The World of Evliya Çelebi*, Brill – Leiden – Boston 2006.

7 џемат – а. – cemaât – група, заједница, верска заједница, маса, насеље (*Türkçe-rusça sözlük*, Moskova 1977, 147; REDHOUSE *Türkçe-ingilizce sözlük*, Istanbul 1981, 220; F.Devellioğlu, *Osmanlıca-türkçe lûgat*, Yenişehir-Ankara 1982, 162).

Паланке⁸ су економична и јефтина пољска утврђења подизана на пажљиво изабраним местима, па их зато у XVI и XVII веку углавном срећемо на територији данашње Мађарске, Румуније, Војводине, Србије, Украјине и Молдавије, а особито много их је било дуж Цариградског друма, на потезу Будим–Пирот.⁹ Истину за вољу, ова врста фортификацијских објеката ни у ком случају није искључиво изум османског архитектонског и фортификацијског генија, јер су слична утврђења од слабог материјала постојала одвајкада. Међутим, османско утврђење типа паланке води порекло од још једноставнијих пољских утврђења насталих у најранијем периоду државе Османовића, иначе познатих као “хавале” (*havale*),¹⁰ која су се углавном користила током дужих опсада утврђених градова; како наводи османски историчар Ашикпашазаде,¹¹ утврђења типа хавале су први пут коришћена приликом опсаде Бурсе. Премда тачне карактеристике хавале још увек нису довољно истражене и познате, изгледа да су биле довољно јаке да пруже заклон и уточиште гарнизону, а неки османски извори чак тврде да су постојале и монтажне, полуготове конструкције које су посебни радници који су увек пратили војску приликом похода на лицу места без по муке, брзо спајали и усправљали, правећи тако утврђење које је, по потреби, могло да има и угаоне “куле”, неретко испуњене каменом ради веће стабилности и чврстине. У сваком случају, османске паланке су биле утврђења која су се релативно лако, брзо и јефтино подизала од приручног материјала а, у случају потребе, без претераног жаљења и напуштала. Њихов најозбиљнији недостатак је био тај што их је ваљало поправљати или потпуно обнављати сваких

10-15 година.¹² У сваком случају, изградња оваквог фортификацијског објекта са војном посадом на месту данашњег Параћина указује на чињеницу да је насеље имало одређен значај за османску државу, мада је тешко са сигурношћу рећи када је утврђење тачно саграђено. О. Зиројевић сматра да је паланка у Параћину подигнута тек у XVII веку (али свакако пре 1628. године), и да је спаљена 1695. године.¹³ Међутим, како је паланка утврда од слабог материјала која изискује редовно одржавање, можемо да кажемо да је засигурно обнављана пре 1561. године када је умро њен обновитељ Рустем-паша – а то нас наводи на закључак да је ипак подигнута у XVI веку.

Путујући, дакле, Поморављем, Евлија Челеби је обишао и Паракин¹⁴ за који је написао да припада румелијском ејалету, а сазидао га је «српски краљ Рожо».¹⁵ По његовим записима, била је то тешко приступачна и утврђена паланка правоугаоног облика, опсега 800 корака; будући да је током времена доста пропала, Сулејман-ханов везир је обновио и изградио. Премда Евлија не наводи о ком је везиру реч, претпостављамо да је у питању Рустем-паша Опуковић, везир и човек од поверења Сулејмана Законодавца (а истовремено и муж његове једине кћери Михримакх), јер наш путописац у даљем тексту наводи да је “у малој вароши на јужној страни утврде Рустем-паша саградио велики хан¹⁶ и око 150 војничких кућа”. Преко реке Црнице су постојали дрвени мостови, а насеље је красио и велики караван-сарај.¹⁷ Међутим, о самом животу у насељу

8 Palanka – (мађ.) – паланка, утврђење од слабог материјала – дрвета, земље или ћерпича; редут (*Türkçe-Rusça Sözlük*, Moskova 1977, 709; REDHOUSE *Türkçe-İngilizce sözlük*, İstanbul 1981, 915).

9 Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974, 107.

10 Burcu Özgüven, “The Palanka: A characteristic Building Type of the Ottoman Fortification Network in Hungary” у: *Proceedings of the 11th International Congress of the Turkish Art № 34*, Utrecht 2001, 1-5.

11 “... gördü ki bu hisar [Bursa] savaşıla alınmaz. Buna sabır gerek. Hisara havaleler uyarıya koyuldu. Kaplıca tarafına bir hisar yaptı. Bir havale de sağ tarafına yaptı. Bu hisarı bir yılda yaptı. Hisardan [Bursa] dışarı bir kafır parmağını bile çıkartmaz oldu.” (Цитирано по наведеном раду В. Özgüven, 2.)

12 О. Думић, “Османске фортификације – чардаци, куле и ошаци” у: *Браничево у историји Србије*, (ed. Д. Алексић), Пожаревац–Београд 2008, 235; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974, 107.

13 О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974, 153.

14 Евлија Челеби, н. д, 65-67.

15 Евлија Челеби, н. д, 65-67. Уз ову Евлијину тврдњу, преводилац Хазим Шабановић је дао и своје тумачење да је име Рожо највероватније искварен изговор од Лазо-Лазар.

16 хан – п. – hân – свратиште, крчма, коначиште (*Türkçe-rusça sözlük*, Moskova 1977, 147; REDHOUSE *Türkçe-İngilizce sözlük*, İstanbul 1981, 445; F. Devellioğlu, *Osmanlıca-türkçe lûgat*, Yenişehir-Ankara 1982, 386).

17 каравансарај – п. - kârvân-serây – велико свратиште за смештај путника, каравана, трговаца, њихове робе и товарних животиња (*Türkçe-rusça sözlük*, Moskova 1977, 534; REDHOUSE *Türkçe-İngilizce sözlük*, İstanbul 1981, 612; F. Devellioğlu, *Osmanlıca-türkçe lûgat*,

Левач

и његовом статусу (село, касаба или нешто треће) знамо веома мало. Паланка је имала свог заповедника, диздара, и посаду од 40 војника, џебехане¹⁸ и неколико шахи-топова;¹⁹ по Евлијиним речима, био је то важан град на царском друму који је био легло хајдука и разбојника, па су ноћни чувари чували стражу на смену, а свако вече је свирала и војна музика. Евлија даље наводи да је мајка султана Гази Сулејман-хана у исто време саградила у Паракину џамију, док је извесни Крушевљанин по имену Кинализаде (Kinalî-zâde) саградио и један мали хамам; његове су задужбине били још и виногради, баште и двадесет дућана.

Нашу пажњу је посебно привукла чињеница да је управо у том периоду, за владавине Сулејмана Законодавца, на двору завладало толико интересовање за једну скромну паланку у Поморављу – његов везир и зет је обновио паланку и у вароши саградио неке зграде које су побољшале квалитет живота и рада у Параћину, како војницима који су сачињавали посаду тако и осталим становницима, док је султанова мајка саградила у граду џамију.²⁰ Постоји ли за то неко логично и прихватљиво објашњење? Ако је утврда била у рушевном стању, свакако је требало да буде обновљена – али зашто је једна султан-валиде²¹ одлучила да управо ту подигне себи вакуф-џамију поред толико других градова и утврђења, далеко већих и значајнијих за Царевину? Силни султан је могао да гради џамије, мостове и друге задужбине и вакуфе где год му се прохте – али је истовремено добро позната и његова изузетна везаност за мајку којој је испуњавао све жеље и, неуобичајено за

Yenişehir-Ankara 1982, 590).

18 џебехане – п. – sebe-hâne – складиште оружја и муниције, арсенал (*Türkçe-rusça sözlük*, Moskova 1977, 146; *REDHOUSE Türkçe-İngilizce sözlük*, İstanbul 1981, 218; F. Devellioglu, *Osmanlıca-türkçe lûgat*, Yenişehir-Ankara 1982, 157).

19 шахи-топ – велики зарбезен (врста топов широке примене).

20 По другим, званичним турским подацима, џамију је саградио сам султан Сулејман Величанствени – што у принципу не искључује могућност да је то задужбина његове мајке. О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Зборник ИМС 7, 1970, 158-159; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974, 153.

21 Султан-валиде – султанија-мајка, заправо мајка султана на власти; у неким периодима османске историје је имала и веома значајну улогу на двору и велики утицај на владара.

Ајше бинт-и Абдалах

муслиманске обичаје и однос према женама уопште, искрено уважавао њено мишљење.

Ко је, дакле, била та тајанствена султанија-мајка и откуд толико њено занимање за Поморавље? Према изворима на које се позива Радован Самарџић, мајка најславнијег султана из куће Османа била је кћер кримског кана Менгели Гираја, по мајци черкеске крви, и звала се Хафса; по Хазиму Шабановићу, остали подаци су исти али се за султан-валиде каже да се звала Ајша.²² Међутим, из њене вакуфнаме²³ у Караман Хисару се види да она себе назива Ајше бинт-и Абдалах (Ayşe bint-i Abdal-lâh), на основу чега бисмо могли са великом вероватноћом да тврдимо да је хришћанског порекла,²⁴ што нас опет враћа на народна

22 *Sicill-i osmanî* I, 49; *Enzyklopadie des Islam* IV, 565. У турској литератури се обично зове Ayşe Hafsa Sultan.

23 Вакуф је задужбина, разна покретна и непокретна имовина чији су приходи завештани за одржавање и рад религиозних и просветних установа или у друге добротворне сврхе. Вакуф-нама (или вакфија) је документ о оснивању задужбине и састављала се у присуству кадије који ју је уводио у свој регистар, а султан потом потврђивао.

24 Наиме, било је уобичајено да хришћани који су тек прешли на ислам свом новом, муслиманском имену додају (као неку врсту презимена) још и *ibn-i* (или

Биста Ајше бинт–и Абдалах у Маниси

предања да је Гази Сулејман–хан био син Српкиње (тим пре што су многи оновремени историчари забележили да је султан течно говорио српски језик). Ђакомо ди Пјетро Лукари (Giacomo di Pietro Luccari), историчар и дипломата из породице дубровачких поклисара који су често путовали у Турску и били добро упознати са збивањима на двору, такође наводи да је султанија мајка била хришћанског порекла – из, како он каже, “града Зворника у Босни”.²⁵ Међутим, тешко је беспоговорно прихватити ову његову тврдњу јер тада султанија не би зидала спомен–џамије по Србији и Поморављу већ, што је много вероватније, у Зворнику и Босни. Стога претпостављамо да је у питању Лукаријева непрецизност и неспоразум, односно, лоше тумачење малобројних и ретких доступних података (јер је живот жена у харему, па чак и султанија, био обавијен велом тајне) – а Лукари је, захваљујући дубровачким трговачким

bint-i) Abdallâh – што би се могло превести као син (или кћер) раба Божјега. Стога нас и њено име Ауше bint-i Abdallâh такође наводи на претпоставку да је заиста била хришћанског порекла.

25 Giacomo di Pietro Luccari, *Copioso ristretto do gli an-nali di Rausa, libri quatro*, Venetia 1605, 133-134.

Левач

караванима који су туда пролазили, знао за планину Јагодња код Зворника, док је мало вероватно да је уопште и чуо за Јагодину у Поморављу; такође не смемо да занемаримо ни податак да се зворнички санџак граничио са крушевачким. Без обзира на све, Дубровчанин у својим белешкама о владавини Сулејмана I (“*Regna Suliman, ilquale nacque d’una donna Slaua*”) дословно наводи следеће: “*Questo Principe nacque d’inna donna di Suonik Citta in Bosna, e non di Huma figliuola di Mechmet Ré de’ Tartari mogle di Selim, comme molti hanno scritto*”. Дакле, Лукари изричито тврди да Сулејман није био Селимов син из брака са татарском принцезом (по имену Хума), што највероватније значи да је мајка Сулејмана Законодавца могла да буде само нека од жена из Селимовог харема, једна од његових миљеница. Због свега тога нам се намеће претпоставка да је Ајша вероватно била пореклом из Јагодине (или неког оближњег мањег места) и да је из најранијег детињства или из породичних предања сачувала успомену на име тог, како тврде турски извори, веома лепог и уређеног градића, можда чак и најлепшег у целом Поморављу. Стога је сасвим могуће, чак вероватно, да је султанија искористила прилику када је њен зет обнављао Паракин, утврду у њеном завичају, да ту себи сагради спомен–џамију. Савремени турски извори, међутим, наводе њено име као Ајше Хафса Султан (*Ayşe Hafsa Sultan*) – тако бар данас пише на њеном портрету за који није лично позирала већ га је, по причи и сећању оних који су имали прилику да је виде и разговарају са њом (што и није било одвећ тешко јер она, за разлику од других муслиманки које су по правилу носиле фереџу, није покривала лице) насликао нама непознати европски сликар. Овај портрет (на коме је султанија приказана, управо као и на бисти у Маниси, са типично европејским цртама лица) потврђује приче европских амбасадора да је мајка Сулејмана Законодавца чак и у зрелим годинама била изванредно лепа жена – што посредно само потврђује нашу претпоставку да је била хришћанског и европског порекла; наиме, ма колико лепа била у очима источњака, тешко да би једна косоока татарска принцеза са Крима задовољавала естетске стандарде Европљана оног времена. Неки савремени турски историчари тврде да се звала Ајше Хафса и да је рођена у Кримском каганату као кћер кримског кана Менгели Гираја, што

је нама ипак тешко да усвојимо имајући у виду већ наведене податке. Заправо, није нам баш сасвим јасан овакав став турских научника – да ли је у питању ослањање искључиво на османске изворе, недовољно и непотпуно познавање европске литературе и извора из времена Сулејмана I или само неприхватање претпоставке да најславнији од свих владара из куће Османа није био син принцезе, муслиманке и законите султанове жене већ обичне хришћанске робинице – али смо, заузврат, спремни да прихватимо њихове тврдње да је рођена 1479. године, да је Сулејмана родила 6. новембра 1494. године у Трабзону и да је након њега са Селимом I имала и три кћери – Хатице, Фатму и Хафсу. Умрла је у марту 1534. године у Истанбулу и сахрањена у маузолеју сазианом крај џамије Селима I, уз зид окренут ка кибли.²⁶ Маузолеј је тешко оштећен у земљотресу 1884. године, па је то данас далеко скромнија грађевина него у време када је настала. Занимљиво је и то да је она прва жена у историји Османског Царства која је понела титулу султан-валиде и да је управо она, од Сулејмановог доласка на власт па све до своје смрти, била друга личност у држави по моћи и утицају, одмах иза султана, што је у потпуној супротности са исламским обичајима и традиционалним положајем жене у исламу.

Коначно, мислимо да свакако треба рећи да спомен-џамија у Параћину није једина задужбина ове по много чему изузетне жене. Она је за собом оставила бројне задужбине широм Царства, од којих је можда најпознатија и најзанимљивија она у Маниси,²⁷ граду за који је султан-валиде била емотивно везана јер је ту провела 7 веома срећних година (1513–1520) док је Сулејман I ту столовао владајући околном територијом у складу са обичајима, као и сви наследници престола (*şahzâde*) пре њега. Овај комплекс се састоји од прелепе џамије, основне школе и медресе, хамама и азила за умоболне, а по свему судећи га је сазидао мимар Синан, можда најславнији и најбољи османски архитекта. Стога бисмо могли да се вратимо на нашу основну тему – да ли је и како могуће да је та и таква жена

26 кибла – а. – kible – страна на коју се муслимани окрећу током молитве (у правцу Меке) (*REDHOUSE Türkçe-İngilizce sözlük*, İstanbul 1981, 648; F. Devellioglu, *Osmanlıca-türkçe lügat*, Yenişehir-Ankara 1982, 616).

27 Султанова мајка је била емотивно везана за Манису у којој је живела са сином који је владао том облашћу од 1513. до 1520. године.

Улаз у гробницу (турбе)
Ајше бинт-и Абдалах

без икаквог разлога сазидала себи спомен-џамију у једном удаљеном крају Царства са којим није имала никакве везе и није била за њега ничим везана?²⁸

Параќин је недуго након обнове прерастао у кадилук о чему Евлија ништа не говори, мада је само две године пре њега истим путем прошао Кикле и поменуто постојање једног кадије у Параћину, док други извори наводе још и податак да је “град Параќин” имао и своју епархију.²⁹

У периоду од 1718. до 1739. године, Параћин је ушао у састав аустријске Краљевине Србије, а граница између аустријске и османске државе налазила се управо на простору између Ражња и Параћина. Као највеће насеље на

28 У сваком случају, чак и да је параћинску џамију (како то неки извори тврде) сазидао сам султан а не његова мајка, то не мења суштину ове наше приче о заинтересованости целе владарске породице за Параћин и Поморавље.

29 О епископији у Параћину детаљно видети у: Р. Тричковић, *Српска црква у XVII веку*, Глас САНУ CCCXX, Београд 1980, 107–118, 150 и 154.

Цариградском друму према граници, Параћин је добио контумац (карантин) и царину, као и капетанат са хајдуцима. Да бисмо избегли сваку могућу забуну, рећи ћемо да је, премда израз “хајдук” (haydut) и у српском и у турском језику има исто значење – побуњеник, бунтовник, одметник – у овом случају то био званичан назив за припаднике српске милиције који су давали посаду за чардаке и људство за пограничне патроле.

Како је, након османског освајања, временом постепено дошло до значајних демографских промена, у самом Параћину је постепено опадао број хришћанских домова у корист све већег броја муслимана, док су се хришћани иселили у околна села где су се углавном бавили земљорадњом. Стога су у вароши од верских објеката остале само џамије и месциди,³⁰ а прва црква у Параћину се помиње тек за време аустријске владавине овим крајевима, након Пожаревачког мира. Ексарх Максим Радковић је у лето 1733. године обавио визитацију цркава у Београдској митрополији, па је том приликом обишао и параћинску цркву, храм светог Атанасија, и забележио да је црква била зидана од ћерпича и покривена црепом, док је олтар био од дрвених дасака и у њему дрвена трпеза³¹ “и покров на трапези од картуна; чирака³² од туча два; антими(н)с³³ госп. митрополита

30 месцид – а. – mescid – мала, локална богомоља (у махали) у којој се, по правилу, не чита хутба (свечана подневна молитва петком) (*Türkçe-rusça sözlük*, Moskova 1977, 619; *REDHOUSE Türkçe-ingilizce sözlük*, Istanbul 1981, 761; F. Devellioğlu, *Osmanlıca-türkçe lügat*, Yenişehir-Ankara 1982, 747).

31 престо – часна трпеза, четвороугаони сто постављен на 4 стуба, смештен у средину олтара (као његов најважнији део) и намењен за служење ехаристије (приношење жртве тела и крви Христове које се врши на божанственој литургији, а зарад отпуштања грехова упокојених и прочишћења живих); престо се прекрива двама одежама – доња (срачица) симболизује плаштаницу којом је тело Исусово било омотано приликом сахране, а горња (индителија) је по материјалу и боји једнака свештеничкој ризи; само свештена лица имају право да дотакну престо. (*Речник православља*, Нови Сад 2002, 180, 70).

32 чирак – п. çırağ, çırağ – свећа, свећњак (*Türkçe-rusça sözlük*, Moskova 1977, 188; *REDHOUSE Türkçe-ingilizce sözlük*, Istanbul 1981, 252, 256).

33 Антимис, антиминос – код источних хришћана је то освећено четвороугаоно платно на коме се може вршити богослужење и које замењује престо (часну трпезу); у њега се ушивају честице светих моштију, а на њему се представља полагање Христа у гроб. Има их покретних (у привременим црквама) и непокретних.

Мојсија; олтар (имејет) свода; потир³⁴ и дискос³⁵ и звездица³⁶ и кашика не имејет, од тенећета,³⁷ и дарци³⁸ од мусуда црвена.”³⁹ Покретну имовину цркве су сачињавали још и “одежда свилена једна, једна од мусула црвена, стиар⁴⁰ од свиле један; енетрахил⁴¹

Симболизује платно у које је било умотано мртво тело Христово, и првобитно је прављен од лана, а касније од свиле; стари и похабани антиминос се одлажу у ризницу и замењују новим. (*Речник православља*, Нови Сад 2002, 14; С. Душанић, *Музеј СПЦ*, Београд 2008, 166).

34 путир – гр. потір – златна или сребрна чаша за причест. (М. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1954, 796); причесна чаша, чаша са стопом, најчешће од позлаћеног сребра, у којој се на светој литургији уноси и освећује вино помешано са водом у свету крв Христову (*Речник православља*, Нови Сад 2002, 14; С. Душанић, *Музеј СПЦ*, Београд 2008, 169).

35 дискос – гр. – тањирић украшен ликом детета Исуса Христа, са посебним постољем, на коме стоји путир или друге црквене утвари; у различито време литургије означава или вертеп (јасле у којима се Исус родио) или гроб у коме почива његово страдално тело. (М. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1954, 238, *Речник православља*, Нови Сад 2002, 65).

36 звездица – саставни део црквеног сасуда који се ставља на дискос, преко Агнеца и светих дарова, како се не би померили када се преко њих ставља воздух. (С. Душанић, *Музеј СПЦ*, Београд 2008, 167).

37 тенећа, тенећка, тенећак – пер. tenéke – бели лим, калајни лист (*Türkçe-rusça sözlük*, Moskova 1977, 848; *REDHOUSE Türkçe-ingilizce sözlük*, Istanbul 1981, 1140).

38 дарак (за путир) – тканина у облику крста којом се прекрива дискос и путир (С. Душанић, *Музеј СПЦ*, Београд 2008, 166).

39 Максим Радковић је обишао Параћин 12/23. августа 1733. године. Г. Витковић, *Извештај написао Максим Радковић ексарх београдске митрополије*, Гласник СУД 56, Београд 1884, 123 и 168; Н. Ђокић, Љ. Поповић, *Браничевска епархија у првој половини XIX века*, Пожаревац 2005, 153.

40 стихар – гр. – свештеничка одора са дугим рукавима која води порекло од старозаветног хитона (*Речник православља*, Нови Сад 2002, 216); светла, најчешће бела доња одежа дуга до земље коју приликом богослужења облаче сва три свештена чина, али и помоћници – чтеци (С. Душанић, *Музеј СПЦ*, Београд 2008, 30).

41 епитрахил – део свештеничке одежде без кога јереј не сме да врши службу; носи се испод ризе – ставља се око врата и спушта се на доле. (*Речник православља*, Нови Сад 2002, 71). Црквена одежда свештеника и архијереја која се ставља око врата и сеже до ногу. То је, заправо, спојен ђаконски орап и симболизује уже којим је Исус Христос везан када је вођен Понтију Пилату. (С. Душанић, *Музеј СПЦ*, Београд 2008, 26).

Левач

од свиле жуте један; наруквице⁴² од свиле жуте једне. С поља икона са стране по шест и двери старе и кандила од меди пет; на предверији завеса од картуна; полијелеј⁴³ од туча, који прима свешти дванајест”; књига је било мало, само “октојих, петогласник, један тестаменат московски”.⁴⁴ Женска припрата је имала укупно седам икона – по три са сваке стране и једну спреда. Крстионице није било па у цркви није могло да се врши миропомазаније; уместо крстионице је при зиду направљен мали “долап” у коме су се крстила деца. Црква је била неосвећена али је имала два звона. Настала је преправком џамије,⁴⁵ и готово је извесно да је реч управо о спомен-џамији мајке Сулејмана Законодавца.

У Параћину су живела два свештеника, Петар и Стефан, али је Стефан касније, из нама непознатих разлога, побегао у Турску са породицом. Оба свештеника су се и зађаконили и запопили исте године.⁴⁶ Петар је опслуживао села Параћин (28 хлебова), Видово (13 хлебова), Мириловац (12 хлеба), Плана (9 хлеба) и Мало Видово (13 хлебова) – укупно 75 хлебова (домова). Припадао му је и Сталаћ, али њега није опслуживао јер је био исувише далеко.⁴⁷

Максим Радковић је сматрао да Параћин треба да има два свештеника, као и да треба осветити цркву у Великој Мутници и ту поставити трећег свештеника.⁴⁸ Архиепископ и митрополит Викентије Јовановић је 12/23. августа 1733. године посетио шанац Параћин да би, у складу са тефтером ексарха Максима Ратковића, обишао пописане цркве и том

42 наруквице – део богослужбне одеће и стежу рукав стихара на ручним зглобовима; носе га сва три свештена чина, а симболизује везане руке Исуса Христа када су га водили Понтију Пилату. (С. Душанић, *Музеј СПЦ*, Београд 2008, 28).

43 Полијелеј је многосвећник украшен иконама и орнаментима окачен о свод храма на коме се пале свеће прииђликом свечаних богослужења. (С. Душанић, *Музеј СПЦ*, Београд 2008, 29).

44 Г. Витковић, *н. ч.*, 123 и 169; Н. Ђокић, Љ. Поповић, *н. д.*, 153-154.

45 Г. Витковић, *н. ч.*, 169; Н. Ђокић, Љ. Поповић, *н. д.*, 154.

46 Петар је учио најпре код неког Гаврила зографа из Рисна а затим је у Раваници код даскала Стефана учио још годину дана. На крају је учио у Сремским Карловцима након чега се оженио и запопио. Г. Витковић, *н. ч.*, 124, 125 и 169; Н. Ђокић, Љ. Поповић, *н. д.* 2005, 154.

47 Г. Витковић, *н. ч.*, 169 и 127.

48 Г. Витковић, *н. ч.*, 169; Н. Ђокић, Љ. Поповић, *н. д.*, 154.

приликом је закључио да је стање у параћинској цркви углавном онако како је и ексарх забележио. Тако је још увек стајало високо камене минаре покривено оловом о коме су висила три мала звона, а порта је била ограђена храстовим кољем. На порти и на цркви су постојала по једна врата. Унутар цркве су се налазили обични, прости столови, патос од широких цигли је био покварен док је олтар био од нових дрвених дасака. У једном углу цркве су биле наслагане ћерамиде, па је ексарх затражио од свештеника да их изнесе и очисти цркву, као и да се направи права крстионица у коју би дете могло да се потопа (јер црква још увек није имала крстионицу већ су деца крштена у некој врсти “долапа” при једном зиду). Испред икона и припрате су била потребна два свећњака, испред олтара нису постојале двери, а осам престоних икона је било неопходно поправити јер су онако старе и оштећене представљале “бесчестије слави божијој”. Требало је направити и нови архијерејски сто који би, како то правила налажу, био виши од других, а цркви је био неопходан и нови олтар као и нови дрвени крст на часној трпези. Неопходни су били и појас за службу, боља умиваоница и проскомидија,⁴⁹ затим “саксија” за ватру и окропац – па чак и један сандук, док је изнад светих двери требало поставити крст. Ексарх је још захтевао и да се цела црква изнутра поправи и унутрашњи зидови окрече, да би тек после тога црква могла да се освети. Након прегледа цркве, извршио је и ексамен параћинског свештеника Петра.⁵⁰

Свештеник поп Петар Јовановић, је био родом од Колашина, из села Милоја, а рођен је око 1707. године јер је 1734. године имао 27 година. Учио је књигу код неког Гаврила Зографа из Рисна и код њега је проучио псалтир, затим је код даскала⁵¹ Стефана у Раваници годину дана читао Октоих и, напokon, 9 месеци је учио код Максима Суворова у Карловцима. Владика Николај Димитријевић га је 1729. године у Београду рукоположио у чин ђакона, а само месец дана касније га је, по одобрењу митрополита Мојсија, владика Максим Несторовић рукоположио у чин свештеника. Још месец дана се у Београду обучавао за свештеника, након чега је упућен на парохију (али без синђелије). Исповедао се духовнику Арсенију “Свето-Павлцу”, последњи пут о Успенију 1732. године. “*Летургију појет, правило держит, синђелију не имајет.*” Од

49 проскомидија (принос) – посебно удубљено место у северном делу олтара које служи за припремање светих дарова. (С. Душанић, *Музеј СПЦ*, Београд 2008, 29).

50 Г. Витковић, *н. ч.*, 123-124.

51 Даскал – гр. – учитељ

књига, поп Петар је 1733. године имао “полустав московски, Псалтир московски; летургију московску; десетословије московско”. Служио је и при параћинској и при великомутничкој цркви.⁵² Следеће, 1734. године, Петар је имао одежду од белог платна, епитрахиљ свилен и крст светогорски. Није имао стихар, а од књига је поседовао Тестамент московски, Полустав московски, Десетословије, Буквар мали, Требник московски и Литургију српску. Добро је читао, али није знао добро да поје. Наизуст је знао све тајне црквене као и њихове форме. Имао је два ожењена брата и два сина, једног од четири и једног од годину дана. Поседовао је и новосаграђену кућу коју је добро одржавао као и 150 оваца, 5 волова, 4 краве, 4 коња и кола. Те године му је духовник био Данило витовнички код кога се исповеио 1733. године, за шта је имао и цедужицу.⁵³

Други параћински свештеник те 1734. године је био јереј Стефан Марковић рођен у селу Кулашину близу Пећи око 1709. године (1734. године је имао 25 година). Учио је књигу у Раваници код даскала Стефана, а негде око 1731. године га је темишварски владика рукоположио за ђакона и свештеника, али није имао синђелију. Осредње је читао али уопште није знао да поје. Није познавао све тајне цркве а још мање њихове форме. Није имао црквене одежде (осим епитахиља), од књига је поседовао само Требник московски, а имао је и крст од дрвета светогорског. Имао је свој дом у Горњој Мутници па је молио да га поставе при тамошњој цркви. Са њим су, поред попадије, живела и његова два такође ожењена брата са којима је заједнички поседовао 30 говеда, 6 коња, 300 оваца и 30 свиња.⁵⁴

При параћинској парохији су у то време постојале још две цркве – мутничка и сталаћка. У Великој Мутници је постојала црква Свете Тројице саграђена од камена, покривена шиндром; није била окречена и није имала свод.⁵⁵ У Сталаћу је, пак, постојала стара, оронута црква којој се ни храм није знао.

Ексарх пожаревачки је обишао параћинску цркву још два пута, 1734. и 1735. године, о чему су сачувани подаци. 1734. године је записао да је црква још увек била

52 Г. Витковић, *н. ч.*, 168-169; Д. Руварац, *Митрополија Београдска око 1735. године*, Споменик XLII, Београд 1905, 106.

53 Д. Руварац, *н. ч.*, 106.

54 Д. Руварац, *н. ч.*, 106.

55 Детаљније у: Г. Витковић, *н. ч.*, 170.

неосвештана, али се по благослову митрополита Мојсеја Петровића служила литургија на велике празнике (а понекад и недељом). Црква је била покривена ћерамидом, а на врху крова је био постављен дрвени крст. Цела порта је била ограђена шанцем и кољем, а као звоник је служило високо камено минаре на коме су била три звона – велико, средње и мало.⁵⁶ Олтар је био изведен од дасака, над светом трпезом није било свода а трпеза је била на дрвеном стубу на коме је стајала даска. Постојала су 3 покроба од чита и 3 од белог бега. Антиминс је био митрополита Мојсеја Петровића. Мошти светих су се држале у кутији на часној трпези на којој су се налазила још и два свећњака од туча као и српска Литургија. Проскомидија је била од дасака, на два дрвена стуба, а покров је био од чита. Путир и дискос су били од лима, звездица од меди, стари дарци од црвеног мусула, ложица⁵⁷ од калаја. Постојало је и копље – нож.⁵⁸ “Темно” је било преграђено даскама, а двери су имале само завесу од чита. У “мушкој” цркви су биле 8 великих и 11 малих икона као и 6 кандила од туча. Испод икона је била завеса од старог чита а изнад икона је чит био прибијен ексерима за темно. Испред икона су била два дрвена свећњака као и два велика свећњака од туча. Црква је имала и велики архијерејски сто и још 15 других столова. Припрага је од “мушке” цркве била одвојена даскама и у њој су се налазиле две иконе. Крстионице није било, већ је у једном зиду био усечен прозор и у њему су крштена деца. Занимљиво је да се у цркви још увек налазио турски чардак са кога се клања хоћа и да он још увек није био изнет из цркве, упркос митрополитовом захтеву да се то уради. Црква је била патосана циглом, а свод је био од дасака. Постојала су двоја врата пред којима су били дократи.⁵⁹ Поред црквене одежде и стихара од нове дамаске свиле, била је ту и једна одежа од белог платна и једна од мусула, а оба епитрахиља су била од свиле. Поред још неких свилених предмета постојала је и половна орутва од црвеног мусула.⁶⁰ Од књига је црква имала Октоих српски, Триод постни московски, Тестамент московски, Општак, Октоих, Псалтир

56 Д. Руварац, *н. ч.*, 105-106.

57 Ложица је кашика – у овом случају, кашичица којом се захвата вино приликом причешћивања.

58 Копље је метални ножић начињен у виду копља како би својим обликом посећао на страдање Христово; држаља копља с завршава крстом. (С. Душанић, *Музеј СПЦ*, Београд 2008, 27).

59 “турски дократи” како стоји у визитацији из 1735. године. Д. Руварац, *н. ч.*, 117.

60 Д. Руварац, *Митрополија Београдска око 1735. године*, Споменик XLII, Београд 1905, 105.

Левач

и Апостол грчки.⁶¹ У време визитације 1734. године “син црквени” је већ десет година био Михаил Грк који је непосредно пре ексарховог доласка побегао, предавши 30 форинти другом “сину црквеном” Стојану Московичу кога је ексарх поставио за епитропа.⁶²

Занимљиво је да је приликом визитације 1735. године ексарх забележио да је храм цркве Свети Атанасије и Кирил, док других битних разлика у односу на претходну визитацију није било па се стога и нећемо даље задржавати на овој.⁶³

Требало би свакако да кажемо нешто и парохији која је припадала параћинској цркви. У таксима од 17/28. фебруара 1733. и 30. децембра 1734/10. јануара 1735. године се наводе подаци о овој парохији који су идентични у оба случаја – парохија има једну цркву, два свештеника (Петар и Стефан) и следећа села: Параћин (33 хлеба), Мириловац (12 хлебова), Видово (11 хлебова), Доња Мутница (15 хлебова), Горња Мутница (18 хлебова), Плана (10 хлебова), Кречбинац (6 хлебова), Видово (10 хлебова), Сталаћ (10 хлебова) и Грменовац (10 хлебова), укупно 135 хлебова.⁶⁴

Занимљиво је да ексарх Максим Ратковић за исту ту 1733. годину даје нешто другачије податке. По њему, параћинска парохија је обухватала села Параћин (28 домова), Малу (Доњу) Мутницу (18 домова), Велику (Горњу) Мутницу (32 дома), Плану (9 хлебова), Мириловицу (12 дома), Доње Видово (11 дома) и Горње Видово (13 домова) – укупно 123 дома.⁶⁵

Када су Османлије вратиле у Параћин, цркву су поново претворили у џамију – а изгледа да су у међувремену саградили (или обновили) и још једну, па је у време ослобођења 1833. године Параћин имао две џамије али није уопште имао цркву,⁶⁶ коју ће добити нешто касније, убрзо по припајању Србији.

Summary

PARAKIN PALANKASI

Although one of the largest and most important cities in the Great Morava valley, Paraćin has not yet been thoroughly researched, nor has anyone delved into writing its history in any detail. Therefore, in this paper we have tried to say something about it during the Ottoman rule. Special attention is paid to the fact that the mother of Sultan Ghazi Suleiman Khan, Ayşe Hafsa Sultan (Aisha bint Abdallah), built a mosque in Paraćin.

61 Д. Руварац, *н. ч.*, 106.

62 Д. Руварац, *н. ч.*, 106.

63 Д. Руварац, *н. ч.*, 118.

64 Д. Руварац, *н. ч.*, 129-130.

65 Г. Витковић, *н. ч.*, 287.

66 Параћинци су у то време за своју цркву сматрали манастир Света Петка.

ПЕТАР АЗАНАЦ КОМИТСКИ ЧЕТОВОЋА – ВОЈВОДА У ДОКУМЕНТИМА, СЈЕЋАЊИМА, ПРИЧИ, ПЈЕСМИ И АНЕГДОТИ

Апстракт: Рад се бави анализом комитске и хајдучке дјелатности Петра Петровића Азанаца (1880- 1917) из Азана (Горњи Би(х)ор, комитског четовође - војводе у документима, сјећањима, причи, пјесми и анегдоти. Петар Петровић Азанац, је био комита и харамбаша против турске и швапске (аустроуграске) окупаторске власти. Описан је и Петар Азанац(1853- 1914), комитски четовођа, борац српско- турског рата 1876, ослободилачких ратова (1912 -1918) Моравац Старовлашанин из села Васиљевића - планина Јавор, Моравички Стари Влаха. Два Петра имају заједничко поријекло: село Азана, Петар Биорац, рођењем у Азанама, а Петар Моравац поријеклом из Азана. Обојица су комитовали на подручју Старог Раса - Сјеничко Пештерске висоравни, Старог Влаха, Корита и Би(х) ора, све до Лима. Дати су одговори на питања: од којих су Петар Азанац Биорац, Петар Азанац Моравац, зашто су отишли у комите. Друштвени и политички услови настанка комитовања и хајдуковања у рашко лимској регији у последњим деценијама 19. и прве двије деценије 20. ог вијека. Убиство Хасан бега Ђоровића из Лозне. Косовски валија обавјештава султана и организује потјерне (заптијске) чете да ухвати Петра Азанаца Биорца. Фалсификати о два Петра Азанаца и њиховим комитским активностима. Зулуми, убиства, силовања, пљачке, злочини турске власти и комитовање као реакција два Петра Азанаца. Кокошињи рат. Свирепо убиство Илије Поповића беранског кајмекама у Сјеници. Шта је све било у Беранама, Андријевици. Бјекство Петра Азанаца из тамнице у Андријевици. Пuteви и странпутице Петра Азанаца. Од немила до недрага. Погибија Петра Азанаца у Азанама 1917. године.

Кључне ријечи: Петар Азанац. Азана. Горњи Бихор. Беране. Андријевица. Комитовање. Биорац Петар Петровић Азанац (1880- 1917) .

Од краја 19. вијека до 1917. године комитски четовођа - војвода на подручју Бихора, Лимске долине, Сјеничко пештерске висоравни, Старог Влаха, моравичког краја. Надимак Азанац, добио по мјесту рођења – село Азана у Горњем Бихору. Петар се јавља и као Азањац, Хазанац. Називе села: Азана, Хазана, као и изведени топонимски надимак по селу, Азанац, Азањац, Хазанац, посматрамо као синониме. Тако посматрамо и назив краја Биор/ Бијор / Бихор и топонимско презименско одређење Биорац/Бијорац/Бихорац. За већину православца Срба, односно Црногораца и неке Муслимане, односно Бошњаке (углавном раније радове) Петар Азанац велики је јунак и хајдук који се борио против турских и аустроугарских зулума,заштитник сиротиње - припадника православног и муслиманског живља - имао и муслимане јатаке, за друге (посебно у новије вријеме, качак, харамија , хајдук - разбојник, одмјетник од власти, јарамаз - зликовац, злогласни злочинац).

radebrakocevic@gmail.com

О Биорцу Петру Азанцу писали су многи углавном, узредно, пригодно, свечарски, успутно (појединци некритички, мрзитељски, фалсификујући) у контексту предмета, различитих побуда, интересовања, проучавања дешавања на подручју Бихора, Корита, Пештери, посебно хајдучије, комитовања, крвне освете и др. на територији Старог Раса/ Старе Рашке, односно Новопазарског Санцака. Неки се дотичу Петра Азанаца са пуно личног, националног сентимента и гледања кроз националну диоптрију, “блуд идентификације нације и вјере”, националистичког лудила, српства и православља, бошњаштва и ислама. Све то оставља оправдане сумње, да ли је изнијето тачно, јер аутори не користе фусноте или неки други извор јасног упућивања на изворе. Цитати, дјелови и закључци се извлаче ван историјског контекста.

Евидентно је да увид у доступну литературу приказује двије биографије Петра (Х)азанаца из (Х)азана, сходно изговору назива села (Х)азана у Горњем Бихору. Има и аутора “новиисторичара”који имају двије „приче”, једну прије а другу, послије распада Југославије

Левач

(1990. године) омеђене, заробљене изједначењем вјерских и националних одредница према актуелним наративима своје нације и државе ће аутори остварују своје радне и животне интересе.

Наше настојање је да на основу валидних историјских извора и доступне литературе прикажемо Петра Азанца, онакав, какав је заиста био и дјеловао на простору рашко-полимске области, у времену краја XIX и прве двије деценије XX вијека (до погибије 1917. године).

Утисак је да су историчари: Богумил Храбак, Вукоман Шалипуровић, Авдија Авдић, Салих Селимовић, Милан Шћекић, Саит Шаботић на основу доступних релевантних историјских извора, чињеница, аутентичних свједочења, изнијели вјеродостојне податке (поједини, уз нека мјестимична, мања одступања о времену, актерима, мјестима догађаја, оцјени лика и дјела и др.) о Петру Азанцу из Азана.

На Википедији, нетачно је приказан Петар Азанац Биорца, гдје између осталог стоји: „... (Азана, 1880-1917), био је српски хајдук и четнички војвода током борби за Македонију и Стару Србију и Топличког устанка...“?

Миомир Дашић у научном прилогу: Хајдучија и четовање на на горњим токовима Лима и Таре од средине XIX вијека до почетка велике кризе (1875-1878) погрјешно узгредно наводи Петра Азанца у последње деценије XIX вијека. (Дашић, 22).

Раиф Хајдарпашић иде толико далеко, па Петру Азанцу Биорцу приписује убиство Кладничана које је извршено 27. августа 1890. године. Кључ је у праћењу хронологије догађаја. Не пратећи хронологију убистава из крвне освете на подручју Пештери и Ивањичког краја, које дијели граница на Јавору, заробљен у раљама зулу историје, заглавио је у 1890-у годину, и убиства Кладничана од стране Петра Азањца Моравца из Васиљевића и браће Ђинђић из Ерчега - Ивањички крај, који су осветили убијене очеве, приписује 10-то годишњем Петру Азанцу Биорцу.

Спојивши два Петра, мућкањем „два у један“ поједини погрјешно приписују догађаје, убиства Петру Азанцу, умјесто стварном актеру догађаја - Петру Азањцу из Васиљевића код Ивањице. Спајањем два Петра Азан(њ)ца у једну личност, настале су многе заблуде и неспоразуми. Забуну ствара и погрјешно навођење године рођења Петра Азанца и низ разних података који прате његов животни пут. Хроничар села Буђева пише: „Петар Петровић Азанац, комита са Пештери, рођен је око 1850. године у Азанама, селу између Бијелог Поља и Берана. Описменио се у манастирској школи, а добро је говорио и турски језик.“ (Попадић, 123).

Хајдарпашић наводи: „Посебну комитску групу (поменути, нијесу били комите, прим. п. а.) Хазир Чолак, Дервиш Пашовић и Решад Прашовић, који су изненада наишли на засједу Петра Хазанца из села Хазана у Бихору, који се дуго година као хајдук одметнуо и побио доста Бошњака, а међу њима и поменуте Кладничане.

Но, и поред горе поменутих Кладничана које је убио Петар Хазанац дошло је до брзе освете, јер су остали Кладничани Рамо Шабановић, Јусо Ибровић, Шабан Шабановић, Дестан Турковић и Ахмет Хоџић убили Јована Масловарића, Нешка Веселчића и Тадију Јелића. У том окршају комита и хајдука били су и Петар Хазанац и његова дружина и у сукобима исте ноћи рањена су још два Кладничанина.“ (Хајдарпашић, Санџак, 148, види: Петровић, 23, Авдић, 150). Хајдарпашић није усамљен, ту су настављачи: Харун Црновршанин и др.

Забуну изазива поистовјеђивање Петра Азањца из Васиљевића – Моравца и Петра Азанца из Биора- Азана, приписујући догађаје, убиства једног Петра, другом Петру. Поједини, погрјешно приписују Петру Азанцу- Биорцу учешће у Јаворском (српско-турском) рату 1876- 1878. године, четири године прије рођења? Фалсификатори, „силоватељи исто-рије“, ревизионисти прошлости, острашћени „писци“ који пискарају по наруџби власти и „дана“, нијесу достојни помена и коментара. Такви су склони „измишљању традиције“ прављењу конструкција „боље прошлости“ (Ерик Хобсбаум). Упркос томе, у циљу потпунијег сагледавања лика и дјела Петра Азанца, освијетлићемо и нека њихова непоткријепљена тврђења (писаним документима) вјеродостојним доказима и истинитим чињеницама.

Недостаје цјеловито, систематско проучавање, на основу писаних историјских извора, мјеста и улоге комитског четовође- војводе Биорца Петра Азанца у прве двије деценије 20-ог вијека, нарочито у погледу вишеструких игри Турске, Србије, Црне Горе Аустро-угарске, на подручју полимско рашке области, граница сфера утицаја, укрштања интереса, у склопу војног и политичког живота „болесника на Босфору“, посебно Европске Турске последњих година на Балкану.

Године 2013, поводом сто година од погибије, Удружење ратних добровољаца 1912 – 1918 године, његових потомака и поштовалаца Беране, Мјесни одбор Азана подигао је споменик у знак сјећања. На спомен обиљежју стоји: „Комитском војводи Петру Петровићу Азанцу 1880 – 1917“).

**ДВОЈИЦА КОМИТСКИХ ЧЕТОВОЂА:
ПЕТАР АЗАНАЦ – БИОРАЦ И
ПЕТАР АЗАНАЦ - МОРАВАЦ
СТАРОВЛАШАНИН**

У другој половини 19-ог и прве двије деценије 20-ог вијека јављају се два Петра Азанаца (Азањаца) и то: Биорац Петар Азанац и Моравац Старовлашанин Петар Азањац са планине Јавор.

Азанаца (Азањаца) поријеклом из бихорског села Азана/Хазана има у селу Васиљевићима (код Ивањице) на падинама сјевероистока планине Јавор – Моравички Стари Влаха – ивањички крај (данас општина Ивањица). До 1945. године носили су презиме Азанац (што свједоче натписи на надгробним споменицима) а последице пишу се као Азањци. Азанац/Азањци из околине Ивањице славе Ђурђиц – 16. новембра, по новом календару. Азанац „на Јавору, код Ивањице“ су потомци исељених Дашића из Шекулара. (Кастратовић, 108, 109). Ријеч је о истом презимену. У том смислу наводимо ауторе онако како су писали о Биорцу Петру Азанцу, односно Моравцу Петру Азањацу. Два Петра имају заједничко поријекло село Азана, Петар Биорац рођењем у Азананама, а Петар Моравац поријеклом из Азана. Обојица дјеловали су на подручју Старог Раса – Сјеничко пештерске висоравни, Старог Влаха и Бихора, све до Лима. Моравац Петар Азањац рођен је 1853. године, а Биорац Петар Азанац 27. година касније – 1880. године. Међутим, Леко Петровић казује, да је Петар рођен 1882. године, и да је годину дана старији од његовог оца Спасоја, који је рођен 1883. године. Ипак, држимо се података о рођењу и смрти, уклесаним на споменику у Азанама. Моравац Петар Азанац живио је 67. година, погинуо 1914-те, а Биорац Петар Азанац 37. година, убијен је 1917. године. Заједничко им је поријекло, а слично десила се погибија: Петар Моравац, погинуо као српски војник од Аустријанаца, а Петар Биорац од аустријских жандарма којима је командовао Бахто Шахман из Лозне. (Јуреш, 196, Авдић, 82).

ПЕТАР АЗАНАЦ (1853-1914) ИЗ ВАСИЉЕВИЋА – МОРАВИЧКИ СТАРИ ВЛАХ

Јана Јуреш у прилогу Фамилија Азањац пише: „Петар је Милошев син рођен 1853. године у Васиљевићима. Петар и његова супруга Станка, из фамилије Ђинђић, нису имали порода. Одликован је Сребрном колајном за храброст у рату са Турцима 1876. Погинуо је као српски војник у борби са Аустријанцима 1914. године. Име му је уклесано на спомен чесми „Ратницима ослободилачких ратова 1912-1918.“

у Ковиљу. Сахрањен је у Васиљевићима.“ (Јуреш, 196).

Перо Пећинар биљежи да се у Регистру учесника сеоба кроз Ужички округ помиње породица Азањац: „Азањац Маринко рођен 1802. године на турској страни. Доселио се „одавно“ у село Васиљевићи код Ивањице. Према попису становништва из 1863. год. У његовом домаћинству живели су следећи чланови породице: супруга Вукана (стара 60. год.), синови: Милош (33 год. стар), Милић (29), Милан (25), Милутин (23), снаје: Стана (30), Синђа (27), Цмиљана (22.год.), унуци: Периша (15), Петар (10), Станиша (8), Борисав (2), унуке: Јека (12) и Јованка (3).

Маринкови унуци, тј. Милошеви синови Петар и Периша, рођени су у Васиљевићима. Они су имали 1878. судски поступак у Среском суду у Ивањици по тужби Мартиновић Вукадина из Васиљевића.“ (Пећинар, 255). Унук Петар је Моравац Петар Азан(њ)ац старији.

Познато је да су се становници села Азана због турског зулума селили. Било је више разура села Азана. То се види и по кретању становника који носе презиме Азанац/ Азањац од Азана, преко Сјеничко пештерске висоравни, Моравичког Старог Влаха, до околине Чачка... Селидбени правац је ишао: Азана- Суви До – Васиљевићи – Горње Цветке... или неко друго село на Сјеничко пештерској висоравни. Исељавање становника села Азана можемо пратити преко докумената који говоре о турским насиљима. Министар унутрашњих дела К. Ј. Таушановић извјештава председника Министарског савета и министра иностраних дела Србије дана 24. априла 1889. године, „о бегунцима из Турске“, на основу података добијених „од пограничних управних власти“. У свом извјештају, између осталог каже: „... на граници ужичкој, од Ивањице... Благоје Азањац, такође из Црвца са 8 чланова.“ (Перуничкић, 71).

Молитвеник- Помјанице Манастира Милешеве биљежи између осталих имена приложника из времена велике обнове манастира и то: година 1873.: Азањац Бојо и Азањац Вук из села Суводо, (Електронско издање, Малешкић).

**ПЛАНИНА ЈАВОР - НЕМИРНА СРПСКО
ТУРСКА ГРАНИЦА
УБИСТВИМА НИКАД КРАЈА**

Ђорђе Радуловић, цариник српске граничне карауле на Јавору, Министру председнику и министру иностраних дела Србије, Београд, 18. сеп. 1890. године, бр. 21, између осталог јавља: „На 10. километара од наше границе, убијена су три турчина из Кладнице, и то је било 27. августа

Левач

у први сумрак. Ова три турчина, именованом Азир Чолак, Дервиш Прашовић и Решид Прашовић, били су највећи зликовци у целој Кладници. Они су доста српских живота са обадве стране границе угасили. Ово убиство извршили су три Србина из наше стране, и то: Петар Азањац из Васиљевића, Павле и Вељко Ђинђићи из Ерчега. Ови исти турци убили су оца Петровог по ноћи код његове куће, а тако и оца Браће Ђинђића, дакле, убиство је извршено из крвне освете. Требало би ова три сокола, ма са чиме наградити. Ја понизно молим да би сте благоизволели наредити, да им се поверљивим путем пошаље 5. комада пушака системе мартинијевих – турских са 250 комада фишека, те, да их да их дам предњој тројци, а две би им требале, да их дам још двојици који то заслужују.“ (Петровић, Документи... 1890-1899, 136). Милић Ф. Петровић, приређивач, истиче да су сва документа дата у “изворном облику, писана према језичким стандардима и пракси која је тада важила...“ (Исто: Петровић, 23).

Авдија Авдић пише: „Три зликовца из Кладнице (Азир Чолак, Дервиш Прашовић и Решид Прашовић) убијени су од стране Петра Азанца из Васиљевића, Павла и Вељка Ђинђића. Убиство је извршено из крвне освете.“

Кладничани Рамо Шабановић, Јусо Ибровић, Шабан Шабановић, Дестан Тучковић и Ахмет Хоџић убили су 14. новембра 1890. год. на српској територији буљубашу Јована Масловарића, а ранили стражаре Нешка Веселичића и Тадију Јелића, од којих рана су умрли. Милутин и Петар Азанац (стриц и синовац, прим. п. а.) , чувши плотуне потрчали су у том правцу и срели се са шест Кладничана. Азанци су отворили ватру и ранили, два Кладничана који су касније умрли. Полицијским увиђајем констатовано је да је у групи било 10 -15 Кладничана који су, пошто су прешли границу, из заседе извршили поменута убиства.“ (Авдић, 150).

Григорије Регнер (1866 – 1917) истражни судија у Ивањици, 1894. године, у писму свом брату од ујака Стевану Крену (1864 – 1919) чувеном чачанском индустријалцу , пише о нападу Кладничана на Азањце. Дана 30. септембра 1894. године Григорије је са подкомандиром Петром Глогићем пошао на терен да обиђе пограничну српско –турску зону на планини Јавор. Ево дијела тога писма. „... Те ноћи су Турци из Кладнице напали Азањце, чувене граничаре, на самој српско турској граници, од којих се у Турској боји старо и младо, јер се између Азањаца и Турака из оближњих села дешавају чести и крвави сукоби још од како је граница овуда повучена. Ретко ко из куће Азањаца умре од природне смрти, тај је свет навикао да гине у борби са Турцима. Али

и њих Турци добро памте, јер су Азањци веома чили и беспримерно одважни, а без острагуша (пушке) никуд не иду. Причају да ноћу прелазе, чак до Сјенице, пале турске куће, убијају Турке, који су побили њихове сроднике а често и њихову стоку одгоне. Турци су их уценили али се нико не нађе до сад, да однесе награду за њихове главе...“

Заноћисмо у кући Азањачкој, подкомандир, срески лекар, два стражара, наша два пандура и ја. Тројица Азањаца, све старији људи, оду у заседу код колиба више куће, на стражу. Нема сумње да нисам баш имао особену вољу да ноћим ту, али другог конака није било. Око пола ноћи пробуде нас плотуни и ужасна вика. Пушке су грокотале као у рату, а пламенови њихови севали су са свих страна, и од Турака, и од Азањаца, и од страже на граници, и од куће где смо ми били, а тако исто и од кућа осталих сељака који су чули пушке и одговорили пуцањем... судећи по пламеновима пушака где су Турци били, Турака је било око 20. Азањци их јуначки дочекаше и после кратког пушкарања одбише... Борба се сврши и без ране и без мртве главе, али ми што смо ноћили у кући претрпесмо мало страха, нарочито у почетку.“

Стање анархије је трајало све до Првог балканског рата 1912. године. Учитељ и комита Сретен Вукосављевић (Тмушић, касније, социолог села, прим. п. а.) из Сопотнице код Пријепоља (повјереник српске владе) у свом писму са планине Јавор од 3. јуна 1912.године, пише о приликама у Санџаку. Вукосављевић наводи: „Власти су врло неактивне у гоњењу тих чета (мисли на турске чете, прим.п. а.) да се по, особито у сјеничкој кази, не може објаснити самом турском немарношћу. Несумњиво је, да се гледа кроз прсте на чету Шабан онбашину...“

Намеравани напад на Азањце, који су много у оку турским властима, и ако су сада потпуно мирни... Не могући да похватају уображене наше чете, власти, више, него обично, толеришу и турске чете по сјеничкој, пријепољској, пљеваљској, вранешкој и бјелопољској кази.“ (Перуничкић, 566).

Напади на Азањце у Васиљевићима настављају се и даље, све до ослобођења од османске власти 1912. године. . . Знаменити Сретен Вукосављевић , свједок и учесник догађаја истиче. „ Добили су Азањци поруку, да је Шабан онбаша, са четом заноћило у Пријеком брду, до саме наше границе, под Голијом и да се спрема да нападне на њих.“ (Исто: Перуничкић, 569).

Године 1987. Авдија Авдић пише: „Било је комитских дружина кјоје су крстарице селима и планинама, а пред великим потерама склањале се у Србију. Међу њима се истицао Петар Азанац (по селу Хазане између Бијелог Поља и

Иванграда) с неколико наоружаних комита. Ова група убијала је турске жандарме, порезнике, муслиманске одметнике који су вршили насиље над народом.“ (Авдић, 152).

Године 2015, Авдић проширује и допуњује оцјену лика и дјела Петра Азанаца, пише: „Био је чувен Петар Хазанац, хајдук „из турског вакта“ са својом групом, родом из Хазана, села сусједног Црнишу. Пресретао је заптије, убијао из освете, а и недужне муслимане. Упадао у њихове куће и пљачкао их. Дјеловао је све до пред крај аустроугарске окупације, када је убијен.“ (Исто: Авдић и др., 15).

Авдић наводи примјер пљачкања од стране Петра Хазанца у селу Црниш. Из текста се не види кад се десио догађај.

“Доњи дио (изба) у кући Хасан- бега Батиловића. Рупа у хошку избе коју је направио Петар Хазанац, кроз коју се провукао и опљачкао говеда. То је учињено ноћу. Фамилија је била у кући, али нико није смио да реагује из страха да их хајдуци не побију, или да не запале кућу.“ (Исто: Авдић и др. 72).

МИЛУТИН АЗАЊАЦ

Не ријетко, у вези са догађајима и дјеловањима два Петра (Моравца и Би(х)орца) срећемо Милутина Азањаца.

Милутин Азањац (рођен 1850), стриц Петра Азанаца Моравца јавља се са својим хајдучким и комитским активностима у другој половини 19. вијека и првој деценији 20-ог вијека.

Вукоман Шалипуровић, набраја устанике добровољце у Устаничком покрету пред српско-турски рат 1876. године. Код набрајања водника и заставника у Добровољачком кору, наводи између осталих добровољаца „...Милутин Азањац из Ерчега“ (Шалипуровић, Устанак... 91).

Међу Ужичанима који су се прикључили устанку у Босни и Херцеговини, хроничар Ђурић, између осталих наводи: „... Милутин Азањац из Ерчега.“ (Ђурић, 262).

Хајдучију и комитовање прати трговина. Познато је ће има хајдучије, ту је вазда и шверц. Година 1908. У току је царински рат Аустроугарске и Србије (1906 - 1911). Кријумчарење на српско - турској граници између Ужичког округа и Новопазарског санџака је масовна појава. Хроничар Ужичког краја биљежи: „ Чеда Вујић и Петар Азањац (Моравац, прим. п. а.) лиферују коње и ждребад у заграничне крајеве.“ (Игњић, 209)

Од којих је Биорац Петар Азанац?

Према поименичном попису домаћинстава у новоослобођеним крајевима, извршеном од 12. до 15. августа 1913. године у

Азанама пописано је 30. домаћинстава, од редног броја 189. до редног броја 218. Записана су четири домаћина Петровића, три мушкарца и једна жена, четири Вукајловића, шест Поповића, једанаест Луковића (пет православца, шест муслимана- четири мушкарца и двије жене), један Радошевић, један Ивезић и два Шаботића (муслимани).

Азана

189. Вукајловић Вукадинов Миливоје

190. Вукајловић Вукићев Иван

191. Вукајловић Радунов Ђоле

192. Вукајловић Радунов Шћепан

193. Ивезић Радоњин Мирко

194. Луковић Андријин Стефан

195. Луковић Бахтов Хајро

196. Луковић Зећиров Шећо

197. Луковић Ибров Салко

198. Луковић Миленков Вучко

199. Луковић Милошев Симо

200. Луковић Мирков Драгоје

201. Луковић Павлов Петар

202. Луковић Феризова Ајкуна

203. Луковић Халилов Рамо

204. Луковић Хасанова Елмаза

205. Петровић Васиљев Петар

206. Петровић Миљанов Миљан

207. Петровић Новичин Спасоје

208. Петровић Радунова Марица

209. Поповић Алексин Тиле

210. Поповић Божов Арсо

211. Поповић Бошков Радосав

212. Поповић Крсманов Нешко

213. Поповић Перов Иван

214. Поповић Радивојев Вукашин

215. Радошевић Милосављев Радован

216. Радошевић Радошев Вулета

217. Шаботић Салков Бајро

218. Шаботић Хусов Рецо.

(Војиновић, Бошковић, 75, Булатовић, 125).

Занимљиво, у попису нема Бошњака. У литератури налазимо:“Бошњаци (1 к.) дошли из Босне на агину земљу после 1879. године. (Лутовац, 74).

Опште познато је да је Петар Петровић Азанац од рода Петровића из Азана. Слава рода Петровића је Свети Јован – 20. јануар, по новом календару. Леко Спасоја Новице Петровића, сродник (његов ђед Новица и Петар су браћа од стрицева) прича: „ Петар је син Васиља Петровића и мајке родом од Шћекића са Бабина- Полице. Није познато име мајке. Петар се оженио са Миленом Ивановић из села Сјеножета код Андријевице. Звали су је је Милена Васојевка. Имали су двије шћерке: Даринку и Даницу. Даринка се удала за учитеља Вукосава Марковића из Ивања, који је био

Левач

учитељ у Азанама, и све вријеме је становао у Петровој кући у Азанама. Даница се није удавала.” Петровићи у Азанама овако рачунају пасове: Петар - Васиљ - Јосип, односно Леко - Спасоје - Новица- Јосип. . .

Дакле, комитски војвода Биорац Петар Азанац је Петровић. Није ни Вукајловић, ни Поповић. Међутим, у литератури која се односи на крајеве Старе Рашке, Бихора... неки аутори пишу да је Петар Азанац-Биорац: Вукајловић, Поповић. Сви дијеле мишљење да је рођен у селу Азана, што је неспорно.

Академик проф. др Милисав Лутовац записао је: „Представници турске власти у доњем делу Биора су били бегови Ђоровићи, између којих је у другој половини 19. века познат Мустај-бег Ђоровић из Лозне. Али јача братства нису слушала ту власт. Тако се прича о дели Мурату и дели Мустафи Сијарићима, који су као „фирари“ (одметници), штитили сиротињу. Као такав је био познат из Срба Петар Вукајловић (Азанац) из Азана. (Лутовац, 30). Могуће је да је Лутовац имао за саговорника-казивача неког Вукајловића, који да би себи и братству дао на значају “присвојио” Петра Азанца. Поводећи се за Лутовцем, Радојко Рале Балшић наводи да се Петар презива Вукајловић. Слично се десило писцу Григорију Божовићу, да је Петар Поповић, односно стриц бјелопољског проте Поповића, родом из Азана. Петрово рођење у Азанама дало је могућност да му се „додијеле” презимена завичајно азанска: Вукајловић, Поповић. Презиме Петровић је патроним од Петар.

Григорије Божовић записа: „У таквим часовима ми је прота бјелопољски Поповић – Азањац, синовац гласитог Петра Азањаца из Бихора скретао пажњу...

Подврх се налази на више стотина метара непосредно изнад реке Бистрице где она избија из Пиљеве, градећи чувени кланац, уз који се прелазило из Васојевића на Јавор и најјеменијим путем за српског одметника и гласника. Туда је за Србију пролазио Бихорац Петар Азањац и Васојевић Милутин Телеграф – Бабовић, који је баш тако и прозват што је за ноћ превалио пут од Лима до Јавора!...” (Божовић, 217).

Хроничар села Буђево и Биоц забиљежио је:

„Петар је знао да говори шиптарски-албански и да се понаша као муслиман. Знао је молитве да би могао клањати сви пет вактова намаза, јер је научио код бегова Ђоровића у Буђево, јер је код њих одрастао од малих ногу као слуга.

Знао је да у селу Углу постоји хан који служи за преноћиште путника и вршене су у хану кавоточишта. Знао је да многи муслимани из села Угла преко дана седе у хану, кафенишу и воде мухабет-разговор. Опремљен у шиптарско оделу,

опасан фишектар пун метака за пушку, љевор за појас и поље у хану у селу Углу. Како је у хану имало доста муслимана, седели, пили кафу и мухабетили - разговарали, када се Петар појавио на вратима од хана са пушком, турском маузерком под руку и назвао им „селама халек”, они су му отпоздравили. Људи који су били у хану, збуњено су питали Петра, али су му направили место да седне међу њима. Један од Угљана га је питао: „Ко си и одакле си”? он је њима одговорио: „не питајте ме ко сам и одакле сам. Ја сам узео на себе да убијем фирара (одметника) Петра Азанца који је убио Асан - бегу Ђоровића из Лозне. Дошао сам код вас да би могао сазнати да ли имате хабер да ли Петар долази у Буђево, јер се ви срећете са власима у Буђевоу”?

На ово питање Петрово развила се дискусија, једни предлажу да се сачека више дана на путу од Азана ка Буђевоу, јер он сигурно долази у Буђево. На овај предлог је Петар одговорио: „Да не жели да да га из заседе убије јер то није јуначки, већ би желео да ухвати „камен он камен ја па да се низ пушку погледамо”, па коме алах буде наклоњен, јер бих желео да га јуначки убијем или да ја погинем од јунака”!

Неки од Угљана су говорили ако убијеш Петра Азанца да ћемо те частити, а Хајрудин Челић је рекао: „Соколе, ако убијеш Петра Азанца, не да те частим већ ћу те наградити, јер је јуче убио Хасана, сутра може убити и мене и друге”!

Петар је овако ишао и у хан у Коритима, залазио у муслиманска села говорећи да се нахватио да убије Петра Азанца, па га тражи да се сретне са њим.” (Исто: Балшић, 109).

Биорац Петар Петровић Азанац одјевао је брђанско - васојевичко одијело (Народне ношње Црне Горе, 64). Народна брђанска васојевичка ношња - попут арнаутске са елементима муслиманске/бошњачке ношње ондашњег времена. Позна-ваоци и истраживачи с правом су закључили: „ За васојевичку ношњу се сматра да је складна комбинација брђанског, арнаутског и старосрбијанског начина одијевања.” (Исто: Народне ношње..., 56, Митар Влаховић, 72, Јагош Вешовић, 381). И даље: „На глави се носио ћулаф - бијела полукружна капа, од ваљане вуне, око које се зими омотавао дугачки шал, ткан од црвене вуне. Богатији су у свечаним приликама носили фес са кићанком.” (Исто: Народне ношње..., 65).

КРАЂА КОЊА У БУЂЕВУ

„Бегови у Буђево држали су пет коња седленика, који су служили само за јахање. Коње су држали у подруму (изби, прим.п.а.) испод чардака Ганића, испод једне спаваће собе једног од бегова. Врата су се закључавала на подруму где су били смештени коњи. Мандал је био од једне мотке дебљине 10 пута 10 цм стављен

је из спаваће собе поред врата од подрума. Бег који је спавао у соби, стављао је душек на мандалу, тако да се мандал не би могао извући у соби да се отворе врата на подруму. Тако су били обезбеђени коњи да их не би могао нико украсти.

Петар је једне ноћи дошао са онолико другова колико субегови имали коња седленика, кад узму коње да сваки јаше коња. Петар је дошао у Буђево и дошао до подрума где су коњи смештени. Почео је да буши зид од подрума где су смештени коњи. Успео је да неопажено пробуши зид и да уђе у подрум код коња, узео је ручно тестере и престругао мандал и отворио врата од подрума. Како је било више кула, па од куле изидан зид у висини око три метра, тако да је двориште било покалдрмљено каменим плочама. На каменој авлији била је капија на коју се улазило и излазило у двориште. Петар је отворио капију и увео своје друштво у подрум код коња. Како је двориште било покалдрмљено, па им је био проблем да неопажено изведу коње. Морали су да у чарапе стављају сламу и да натакну коњима на копите и тако су неопажено извели коње из подрума и дворишта. Чим су коње извели из дворишта, Петар и дружина појахали су коње и дали се у бекство.

Бегови су опазили да се не чују коњи у подруму после једног сата и изашли да обиђу подрум и када су видели да нема коња, дали су узбуну пуцајући из пушака. Када је Петар чуо пуцањ налазио се на Чукари ка Дуги. Петар је знао терен куда треба бежати са коњима.

Сада се бегови нису осећали слободним у Буђево, па су одлучили да се иселе, тако су се населили у Новом Пазару 1910. године” (Исто: Балшић, 110).

ДРУШТВЕНИ И ПОЛИТИЧКИ УСЛОВИ НАСТАНКА КОМИТСКЕ И ХАЈДУЧКЕ ДЈЕЛАТНОСТИ

Крај друге половине XIX и прва деценија XX вијека, је вријеме „четворовлашћа и безвлашћа” (Губеринић, 11). “Године 1901 догодила се Бихорска буна - у којој је по једним изворима погинуло 40 бихорских Муслимана и 4. Србина, док по писању оновремене штампе, Муслимана је погинуло 75. Узроци буне били су повећање дација са десетка на осмину и интриге Аустроугарске, која је непрестано претендовала на Санџак и Космет. Устаници су стигли до Расове (село Расово код Бијелог Поља, прим. п. а) и ту је буна у крви угушена...” (Губеринић, 9, 10). Приказ буне под одредницом Расовска буна налазимо у Историјском Лексикону Црне Горе, ђе између осталог стоји: „Побуна сељака Горњобихорских села подигнута у љето 1901. (по некима и 1903. године) против османске

власти. Буна је представљала израз економског и социјалног незадовољства и једна јеу низу раоничких буна. позната је и под именом Бихорска буна. Непосредни повод за избијање буне у којој су учествовали и муслимани и православци из села Горњег Бихора...било је увођење осмине (12%) уместо дотадашње десетине (10%) од стране османске власти...” (Историјски Лексикон Црне Горе, књ. 5, 1080).

Булатовић пише: “Погрешно се тумачи да су сви муслимани уживали подједнака права у Турској. Привилегије су уживали богати слојеви, аге и бегови, а сиромашни су оптерећивани дајбинама као и хришћани. Били су обавезни да служе војску... Бихорска буна раније је била позната као Расовска буна. “ (Булатовић 101, 102). Буну је организовао Мустај - бег Ђоровић из Лозне, центра Доњег Бихора. Хаџи-бег, бјелополски кајмакан, рођењем из Анадолије, буну је угушио у “локви крви сиромашних бихорских сељака” 1. јула.

Извјештаје о Бихорској буни доставио је војвода Лакић Војводић из Андијевице, министру унутрашњих дјела Владе Црне Горе, војводи Гавру Вуковићу, од 18. јула 1901. године.

Потпунији извјештај са поузданијим подацима доставио је Авро Цемовић, загранични бригадир, преко војводе Лакића Војводића. У Извјештају од 21. јула, војвода Лакић Војводић, између осталог јавља: “Добио сам извјештај од бригадира Авра Цемовића који Вам од ријечи до ријечи преносим: Прво Вам напомињем о погибији Бихораца у Бијело Поље, које сте мислим разумјели. Погинуло је 75 људи, у овај број су 6 Срба, а остало су Турци. Ова њихова погибија пријети велику опасност. Јучер ми добар Турчин прича да су се Бихорци купили у Лозну код Ђоровића (Мустај-бега) и начинили молбу у инат кајмаканов и одредили 2 оце и 2 српска кмета и два турска, то јест 6 људи да пођу у Пљевља и да траже заштиту од Аустрије. При овом завјеру не бјеху још кренули, а молба је готова и људи одређени.” (Губеринић, Буне... 163- 165). Ту је и буна 1906. године, Шемси-пашина година, кад „је народни бунт обухватио читав Бихор, Полимље и Вранешку долину.” (Бошковић, 298).

Заклаше Турци Стојана, оф. леле!
Заклаше Турци Стојана, оф. жалост!
Стојане, сине, јединче,
Стојане, јагње ђурђефско.

Натера оца да пече и плаче, оф. леле!
Отац га пече и плаче, оф. жалост!
Стојане, сине јединче,
Стојане, јагње ђурђефско.

...
(Милојевић, 337).

Левач

РАШТА ПЕТАР ОДЕ У КОМИТЕ?

Терор, зулуми, убиства, отимачине стоке, имовине на православним становништвом од стране турске власти су били масовна, стална појава. То су били узроци комитовања, буна, отпора насиљу и тежња за ослобођење од турског јарма.

Комита Петар Петровић, познат по свом надимку Азанац... Чим се мало замомчио латио се са пушком и одметнуо се у комите, као и много својих предака да брани своје село од Турака.“ (Божовић, 68).

Историчар Вукашин Д. Дедовић на основу документованих истина пише: „Кри-тска криза и грчко-турски рат довели су до даљег погоршавања положаја српског становништва у Косовском вилајету (Горњи Бихор, рашко полимска област суусаставу Косовског вилајета, прим. п.а.) посебно на селу. У време овог рата, на султанов проглас да се јаве добровољци, из ове области (односи се на Косовски вилајет, прим. п. а.) одавало се више хиљада Албанаца и другог муслиманског становништва. После повратка добровољаца из рата са Грчком порастао је број убиства и зверстава извршених над хришћанима. Нереди, убиства, паљевине и свакодневна зверства толико су узели маха да је узрујаност захватила цео Косовски вилајет.“ (Дедовић, 300, 301).

КОКОШИЊИ РАТ

Послије грчко-турског рата 1897 године, „ Мјесец јуни 1898. године генерације Поличана (и православца од Берана до Сјенице, прим п. а.) памтиће до данашњег дана. Тада је дошло поново до великог страдања народа, када су Турци попалили у Доњим Васојевићима око 450 кућа, од чега више од половине на Полици. Имовина села на десној страни Лима тако је страшно страдала и поплачкана да ни кокошке није остало. Зато су се ове борбе и назвале Кокошињи рат.

Непосредних повода да дође до ове несреће накупило се доста.

Ређале су се погибије и освете са једне и са друге стране...“ (Вулећић,432).

У циљу смиревања ситуације умијешала се како Црна Гора, тако и Русија и дрге силе. Султан је објавио амнестију за устанике, обећао кажњавање носилаца војне и цивилне власти и надокнаду причињене штете, посебно оштећења манастира Ђурђеви Ступови.

У преписци Обласне управе Андријевица - МИД Црне Горе Цетиње бр 147 од 31. марта 1906.г. налазимо слику стања у Бихору и Коритима. Војвода Лакић Војводић, пише предсједнику Министарског Савјета МИД

Г. Лазару Мијушковићу, између осталог: „Доставио сам вам о насиљу над Србима у Старој Србији (и) спровео Вам жалбе Чампара и свештеника Поповића из Азана а сада поново достављам Вам да свако-дневно из тих крајева избјежују овамо остављајући своју нејаку чељад и имање у турске руке. Сви су изгледи да ће све то да се расели, јер је већ насиље турско одољело.

Тако сада су овђе избјежали девет Азанаца међу којима је и њин муфтар (кмет)...“ (Губеринић, П. Радомир, Документа... 440).

Петар Р. Косовић, в.д. директора српске гимназије у Пљевљима - Министарству спољних послова, Београд у извјештају о недостатку учитеља, крађама и убиствима у Бијелом Пољу и Новој Вароши, насељавању мухацира..., 5. маја 1908. године, између осталог пише: „... Из Белог Поља и околине стижу гласови, да је тамо овладао несносно стање за наш елемент. Тамо су на дневном реду крађе, отимачине, злостављања и убиства. У самој близини Белог Поља, 10 априла нападнули су зликовци тамошњег грађанина Марка Аврамовића и умлатили га секиром. Убице нити ко гони, нити тражи, Крађама и отимању, пак, нема краја.“ (Петровић, 36, 203).

Рам за историјску слику стања и прилика у полимско рашкој области у вријеме комитовања Петра Азанаца дају сачувани документи. Неспоразуми настају, када се на изворе не позивају историчари и публицисти. Горан Киковић у вези са историјским контекстом, између осталог каже: „ У вријеме познате Раоничке буне и послије ње, појачана је активност српских комита који су штитили и помагали угрожене сељаке и вршили освете за убијене српске прваке...

У Старој Србији су насиља узела маха да су само од 1. јула па до краја новембра 1911. године почињени ови регистровани злочини: 128. крађа, 58. оружаних напада на имовину, 53. отимачине, 41. разбојништво, 37. покушаја убиства, 35. убиства, 13. насилних превођења у ислам.“ (Киковић, Глас Холмије).

Све вријеме траје перманентни терор и зулуми над православним Србима. Убиства, покушаји убиства, разбојништва, крађе, силовања, насиље, неправно лишење слободе, паљевине, скрнављења светиња.

Имамо апсолутно супротно становиште. Харун Црновршанин и др. наводи: „ Наоружане групе из пограничних дијелова Србије и Црне Горе упадале су на подручје Санџака убијајући и плачкајући бошњачко-муслиманско становништво. Као одговор на појаву црногорских и србијанских комита јављају се и муслиманске контракомите које покушавају да заштите своја села и домове. Тако

је крајем 19. вијека, на санџачко-црногорској и санџачко-србијанској граници крстарио велики број комита са обадвије стране. опасност је вребала на сваком кораку. Почетком 20. вијека, најопаснији одмјетник или комита на подручју Лимске долине, Бихора и Пештери, био је злогласни Петар Петровић-Хазанац (1880-1917). За његово име везани су многи злочини над санџачким Бошњацима, као што су: убиства, пљачке и освете... Са својом комитском четом крстарио између ријеке Лима и планина Јавора, Голије и Златара. Ова чета је нападала, како муслиманска села Бјелопољског, Сјеничког и Ново-варошког среза, тако и турске патроле у њима. Због тога је косовски валија наредио да се формирају потјерне (заптијске) чете." (Црновршанин и др. 471).

Историчар Салих Селимовић на основу архивских података пише: „После младотурске револуције 1908. године на простору Сјеничког санџака стање се још више погоршало. Младотурци су почели да спроводе сурову османизацију без обзира на верску и националну припадност па су њихове прокламоване реформе и слободе постале само мртво слово на папиру...

Бројне групе муслиманских одметника, као и озлоглашених појединаца и хајдука крстарице су сјеничком и суседним казама... Веома често су убијани и уцењивани најугледнији Срби како би се хришћани обезглавили, застрашили и принудили на покорност.

И Срби су организовали свој комитски покрет како би се супроставили муслиманским одметницима, заштитили на-род и припремили терен за наступајућу ослободилачку акцију... Међутим, највећу комитску групу и најефикасније деловање је имао Петар Петровић Азањац." (Селимовић, Сјеница..., 53, 54).

Месрур Шачић каже: „Хајдучке и комитске групе биле су добро наоружане, како муслиманске, тако и црногорске. По саставу су углавном биле само једне вере, међутим некада су, у изузетним случајевима, деловале и удружено. То је било, на пример, против аустроугарске власти, заједничког непријатеља, а некада су заједно учествовале и у убиствима и пљачкама на граничном подручју Црне Горе и новопазарског Санџака. Као комите се помињу крајем XIX века... Петар Азањац." (Шачић, 74).

О политичким приликама у Бихору у последњим годинама XIX вијека писао је Саит Ш. Шаботић, гдје, између осталог, оставља отворено питање могућег утицаја Гила Попадића, угледног „српског првака у Санџаку" сељака Србина из Буђева, на Петра Азанца, последице његовог сусрета са Књазом Николом и повратка са Цетиња на Пештер. Ђорђе

Радуловић српски цариник с царинарнице Јавор шаље телеграм Мини-старству иностраних дела Србије, у којем јавља: „Гила Попадића из Буђева, српског првака у Санџаку, 21. овог месеца турци убише на мртво." (Петровић, 601, Шаботић, Гласник Бихора, 88, 91).

Познато је: „18.11.1902.г. султан Хамид је издао ираду (указ) којом се српском народу признаје народност и вера и да се Срби могу примати у турску жандармерију. Муфтија Косовског вилајета је на то одговорио: „С ове стране Качаника, док је жив муфтија, никад се неће догодити да ђаурин, обуче царску униформу. Тако је у стварности и било..."

Само у периоду од 1880-1900. г. иселило се из Старе Србије око 6000 Срба." (Васојевић, 151).

Сава Н. Банковић, на Јавору управник Царинарнице Јаворске дана 23 јула 1906. године, шаље Извјештај П. бр. 328 Министру иностраних дела (за политичко-просветно одељење) Краљевине Србије, у којем између осталог наводи: "12 јула после 11 часова по турском (око 6 часова по нашем псле подне) између села Угља и Корита напали су Турци ђаке Српске Скопске Гимназије, који су ишли својим кућама у Беране у Црну Гору. Нападнути су с леђа и то изненада. Било је 12 ђака, 4 кириције и један трговац Турчин из Берана. Погинула су два ђака а један је рањен. Од погинулих један је био из села Петника (беранске околине) други је из Црне Горе, а рањени је такође из Црне Горе.

Први је имао око 14-15 година, а други 19-20. Остали ђаци су се разбегли по шуми и тек трећега дана нашли се осморица и дошли у село Азане. Онај турски трговац са једним ђаком утекао је исте ноћи у село Корита и преноћио код Симе Лазаревића.

Мртве ђаке нашли су тек 15. тек. м. и однели их у Беране. Тврди се, да су нападачи имали петометне манлихерове пушке, према чему изгледа да су аскери...

Од прилике у то исто време турци су довели у Сјеницу 18 највиђенијих срба из Прошћења, Барица, Стожера и Обода због пређашњих побуна у међу њима и учитеља Нешу Јоксимовића. Ови су у затвору. (Петровић, 1995, 128).

Историчар Новица Ракочевић, наводи: „У јесен 1909. године убијен је свештеник из Бијелог Поља и митрополитски намјесник Ристо Поповић (из свјештеничке породице Поповић из Азана, прим. п. а.), (Ракочевић, 138).

ШТА ЈЕ СВЕ БИЛО У АНДРИЈЕВИЦИ И БЕРАНАМА

Бригадир Војвода Лакић Војводић у име обласне управе Андријевица дана 05.06.1909. године извјештава МИД ЦГ Цетиње Министру

Левач

Предсједнику Лазару Мијушковићу, Цетиње: „Вријеме рђаво, рада нема, Азанци и Јагочани (село Јагоче - Доњи Бихор, п.а.) ових 20 који су избјежали, неки и са фамилијама помријеше од глади овђен. Молите се за наредбу како ће се с њима јер овако живјет не могу.” (Губеринић, Документа... 468). Преносимо из штампе онога времена, догађај са Јованом Азанцем. То је само један, од небројених примјера младотурских злочина. Цетињски Вјесник у броју 58. од 21. јула 1910. године, на страни 2. доноси допис Сретена Вукосвљевића: „Нова дивљаштва у Беранама-Србе још тероришу”, Беране, 11. јула.

Допис гласи: „Кад је прикупљено оружје од Срба у Беранама, тражиле су турске власти од Јована Азанца, да преда револвер. Кад Јован није могао предати оно што нема, онда су га Турци злостављали и пријетили му, напошљетку му жандармеријски баш-чауш (водник) Јунуз Рецепагић понуди на продају свој револвер, па нека тај купљени револвер преда властима. Јован пристане на то, да би се спасо од турске злостављања. Плати за револвер трилире турске, па онда тај Јунузов револвер преда властима као свој. Јован се после уклони из Берана. Доцније се рашчује та Јунузова трговина. Иако се тај младотурски чиновник није имао шта да плаши одговорности за насиље учињено раји, ипак му није мило било, да се тај глас пронесе. Хтио је то спријечити онако по турски. Отишао је испред пола ноћи са заптијама Јовановој кући, па пошто Јована није било дома, почео је немилосрдно тући Јованову жену Паву, претећи јој, да никоме не казује за револвер. Тукли су је кундацима тако, да је Пава под ударцима побацила мртво дијете... Пава је сада на самрти. Јунуз пријети да ће сву Павину дјецу повјешати. Каква су сад времена настала, ми вјерујемо да је и то могуће.” (Вукосављевић, 369, 370).

У каквим друштвеним и политичким приликама је било комитовање и хадуковање Петра Азанца Биорца у полимско-рашкој области и посебно на сјеничко пештерској висоравни, Коритима, Бихору, Беранама, илустративно говори ритуално убиство беранског кајмака Илије Поповића у Сјеници августа 1912. године. Новица Ракочевић истиче: „ Пред самим судом у Сјеници погинуо је берански кајмакан Илија Поповић, који је тамо био утекао да од власти тражи заштиту, пошто је из Берана протјеран. тај покољ у вароши изазвао је у сјеничком крају метеж, а страх у цијелом Санџаку. Срби су бјегали на све стране.” (Исто: Ракочевић, 143).

Било је то вријеме (1880- 1912) сукоба и буна. Каква су то била времена, илустративно види се из следеће приче.

КРВ КАЈМАКАМА ИЛИЈЕ

„Поставили младотурци за кајмакама у Беранама Илију Поповића.

Оде чупају браду, старе ефендије мумљају, а спахије и разне дахије криве вратове одмахују рукама:

- Аман јараби! Зар он, крмак од крмака, да у име султана дијели правду. Е, неће турске нам вјере, но ћемо га раскупусте. ...

Сјенички паша сιο на меку сеџаду и очекује судију Илију, да са њим дивани. Чим је одјашао вранца пред пашиним конаком, иза два ћошка искочили су са оштрим камама у рукама Мустафа Зијадић и Синан Кучевић и за тили час задали Илији преко стотину смртоносних рана. Притрчала је гомила разјарених муслимана са кочевима и камењем, разлупали муглаву и прибили га. Присутна раја није смјела од себе пустити гласа. Кад су Богдан Тубић и Гојко Гађаревић покушали да подигну мртва Илију, једноме је пребијена рука, а другоме поломљена нога.

Све се то одиграло у августу 1912...” (Павићевић, 156, 157).

Илија Заријин Поповић Бакић (Буче код Берана, 1892- Сјеница, 10. 08. 1912)

Илија Поповић, доктор права (на Универзитету у Паризу “положио докторат права”). Основну школу завршио у Беранама, гимназију у Солуну, Правни факултет у Солуну и Цариграду. Активни учесник младотурске револуције 1908. године. Шест мјесеци 1912. године, био на функцији кајмекама Берана (положај предсједника општине). Хроничар биљежи: „ Као еминентан и способан правник са Цариградског и Париског универзитета (у Паризу “положио докторат права”) успио је да се истакне као личност и да у администрацији Отоманске империје заузме важну дужност кајмакама. Својим правничким знањем и понашањем умιο је да се наметне турској власти која га је у фебруару 1912. године поставила за кајмакама у Беранама. Илија Поповић је био једини Србин кајмакам у Турској царевини.” (Јоксис- мовић, 205, 206).

Илија Поповић је имао значајну улогу у смиривању ситуације у вези са побуном Калудрана против Турака и „убиства девет низама” маја 1912. године и напада на Калудру о Духовима 1912. године. (Ралевић, 164- 169, Јоксимовић, 205, 206, Губеринић).

Поводом инцидента на црногорско-турској граници 20. јула 1912. године у Мојковцу, у циљу смиривања нереда, по једној верзији „отоманска влада је у Мојковац упутила комисију чији је предсједник био берански кајмекам Илија Поповић.” По другој верзији Поповић је био само члан комисије. Хроничар биљежи: „У писаним изворима налазимо двије констатације: једну да су “преговори трајали до 9. августа када је постигнут

споразум и потписан протокол”, и другу да је комисија “радила неколико дана на Мојковцу и не могавши доћи до споразума разишла се... У вријеме рада комисије „, избио је општи устанак у Доњим Васојевићима. (Јоксимовић,207).

У доступној литератури налазимо више казивања, о разлозима, поводима, због којих је Петар Азанац- Биорац отишао у комите, да буде фирар (одметник), хајдук. Авдија Авдић у напомени истиче: Петар Хазанац “као дечак био је најамник у Буђеу код Диша Попадића. Иначе су Попадићи били чивчије Касум-бега Ђоровића из Лозне. Једном приликом кад је Касум-бег коначио код Попадића, Петар је био украо беговог коња и побегао у Србију. За њим је послата потера, која га је стигла, узела му коња, а Петар се вратио у Хазане. На повратку у Лозну, Касум-бег је свратио у Хазане код свог чивчије Фериза Пљакића. (Не располажемо вјеродостојним подацима да су у то доба у Азанама живјели Муслимани Пљакићи. Није искључена могућност да је то секундарно презиме једног од муслиманских/бошњачких презимена из Азана - мухаџира из Босне, Филурија (Бошњака), или старосједиоца, дијела поисламљених Луковића ? Постоји основа сумње да је ријеч о Феризу Луковићу. У Попису домова из 1913. године... помиње се Луковић Феризова Ајкуна, прим. п.а.). Питао је за Петра. Рекли су му да је дошао у Хазане. Бег је наредио да му се Петар доведе, затим га је свезао и тукао по ногама. После тога је Петар отишао сојој кући, а затим код комшије Ивана Поповића и замолио га да му да пушку, рекавши му да ће да иде у Радулиће код сестре. Пошто је добио пушку Петар је отишао код куће Пљакића, подерао хартију на прозору и убио Касум-бега. Затим се одметнуо у комите.” (Авдић, 82).

СЛИЧНО, АЛИ МАЛО ДРУГАЧИЈЕ

Радојко- Рале Балшић, хроничар села Буђево и Биоца - Доња Пештер пише да је малољетни Петар био у најам, да служи за накнаду у селу Буђеу код синова Мустај-бега Ђоровића из Лозне. Балшић пише: “Како је његов (Петров отац, п.а.) био познаник са беговима Ђоровићима из Лозне, а Петар није имао пуних 15. година када је отац понудио бегове да му приме Петра у најам да их послужује и ако није био пунолетан. Бегови су прихватили захтев Петровог оца и примили Петра на послу како би помогли Петровог оца да издржи осталу породицу коју је имао.

Бегова Ђоровића је било и у Буђеу, па је Мустај-бег Ђоровић настанио своје синове да живе у Буђеу, јер у Буђеу су имале куле и авлија које је била изградила турска држава, у којим су становали сејмени. После ликвидације сејмена и Ганића који је био руководиоца -

командант сејмена 1804. године, више ту нису становали сејмени већ су куле и чардак Ганића били празни. Бегови су се уселили у те зграде и живели су у Буђеу.

Петар је код бегова у Буђеу растао и развијао се. Био је послушан па су бегови стекли поверење у њега. Када је Петар одрастао, код бега је руководио осталим слугама и радницима, јер су у њега стекли поверење...

Марковић Алекса дошао је из Босне те је служио код Балшић Јаћима у Буђеу. Алекса се оженио Јаћимовом ћерком, а није имао земље ни куће, па се Алекса обраћа бегу Ђоровићу да га помогне у животу. Бег му је дао земљу да обрађује као његов чифчија и направио му кућу у Буђеу.

Како је Алекса био сиромашан, а имао је доста деце, бег је узео Алексиног сина, дечака од 15. година да га послужује. Слуге код бегова су засебно од породице живели у јеној од кула.

Једне прилике Марковић Алексе Саво испекао је кромпира за себе и Петра. Један дечак од бегове деце тражио је од Сава да му да један кромпир, али му он није дао, већ га је понудио да загризе кромпир. Дечак је загризао кромпир не знајући да је много врућ и да ће га сагорети. Дечак је хтео да одмах избаци из уста кромпир, али му Саво није дао, већ је дечаку ставио руку на уста, тако да је врућ кромпир сагорео у устима овог дечака. Дечак је отишао плачући својим родитељима, испричао им како га је Саво преварио да загризе врућ кромпир и да му није дао да одмах избаци из уста.

Бегови су посумњали да је Петар наговорио Сава да уради овом дечаку шта је урадио, па ухвате Петра и ставе га под батину. Тукли су га до изнемоглости, па су га затрпавали у ђубре од коња које је било вруће, док се освести и када се освести опет настављају да га туку. Толико су га мучили и тукли једва је остао жив.

Петар је толико претучен да није могао да оде до својих родитеља у Азанае, већ га је примио Јовановић Вукота из Буђева. Вукота је клао овце па га је сировим кожама завијао, да би сирове коже извукле убој из тела. Лечио се месец дана код Вукоте док се мало опоравио, отишао је у своје родно место Азанае код својих родитеља на даљи опоравак...

Село Азанае је близу села Лозне, па је Петар једне ноћи узео пушку и прикрао се кули бега Ђоровића у Лозну, узео је роغوцу на којој су бегови сушили дуван, прислонио је уза зид од куле под прозором и пропне се уз роغوцу и кроз прозор пуца из пушке на једног од бегова. Убио је Асан-бега који је учествовао када су га тукли у Буђеу. После убиства Петар се одметнуо од ондашњих власти.” (Балшић, 107,108,109).

Левач

ПРИЧА ХАЦИ БАХРИЈЕ ЂОРОВИЋА ЗБОГ СЈЕЧЕ КАИШЕВА НА БЕГОВОМ КОЊУ, ПЕТАР ДОБИО ШАМАР

Хаџи Бахрија Ђоровић (рођен 1925. године) из Новог Пазара је унук Хасан-бега Ђоровића из Буђева код Сјенице. Бегови Ђоровићи из Буђева су се иселили 1910. године (Балшић, 110).

У интервјуу (разговору) 2012. године који дао Харуну Црновршанину, хаџи Бахрија између осталог каже: "... Љета 1916. године, мој дјед је дошао из Буђева на Пештери да обиђе своју земљу и раднике у бихорском селу Хазане. На његовом имању је радила и српска фамилија Петровић. Српкиња је имала сина Петра и двије ћерке. Њима је Хасан-бег, на својем имању, дао комад земље и помогао им да направе кућу. Нико није знао колику је мржњу Петар гајио према мојем дједу све до тренутка када је дјед открио да му Петар „ради о глави”. Наиме, једном приликом, то је било негде око 1910. године, дјед је казао слути Петру да му припреми седланика за пут. Петар је претходно сковао план како да убије бега. Он је ножем засјекао каишеве (колане) на беговом коњу, тако да бег, док буде јахао бихорским стрмим путевима, повуче узде и стрмоглави се са коња! Међутим, Хасан-бег је на вријеме открио Петрову намјеру, пришао му, ошамарио га, и отјерао са имања. Петар се тада одметнуо у шуму, скупио групу истомишљеника и постао разбојник и комита.”(Црновршанин и др., 473).

По хаџи Бахрији Ђоровићу, односно Црновршанину, Петар Азанац је отишао у комите “око 1910. године”? Међутим, Петар се одао комитовању почетком прве деценије 20-ог вијека.

Наставља се хаџи Бахријина прича: „Избијањем Првог балканског рата 1912., Петар Петровић, који се већ прочуо по свом комитовању и стекао надимак „Азањац”, по родном селу Хазане, добија шансу да се освети муслиманским агама и беговима. Познато је да је тада, у селу Буђево код Сјенице, које је било у власништву породице Ђоровић, убио све чланове породице Рахмана Дармана. Мојег дједа Хасан-бега убија у љето 1916. године, значи у вријеме док је трајао Први свјетски рат. Дјед је тог љета, стигао у Хазане. Уморан од пута, отишао да одмори у својој кући. Бивши слуга Петар Петровић, који се налазио у близини села Хазана, чуо је да је Хасан-бег дошао. Одмах је ријешо да га убије. Нечујно је пришао дједовој кући, прислонио мердевине, попео се до отвореног прозора. Видио је дједа, нанишанио га и убио из пушке.” (Исто: Црновршанин и др., 473, 474).

Уочавају се нелогичности, контради-

кторности, у погледу почетка комитовања Петра Азанца. Час овако : „Око 1910. године”, час онако, „почетком 20. вијека.” С тим у вези Црновршанин каже: „Почетком 20. вијека, најопаснији одмјетник или комита на подручју Лимске долине, Бихора и Пештери, био је злогласни Петар Петровић - Хазанац (1888-1917). За његово име везани су многи злочини над санџачким Бошњацима, као што су: убиства, пљачке и освете... Са својом комитском четом крстарио између ријеке Лима и планина Јавора, Голије и Златара. Ова чета је нападала, како муслиманска села Бјелопољског, Сјеничког и Ново-варошког среза, тако и турске патроле у њима. Због тога је косовски валија наредио да се формирају потјерне (заптијске) чете.” (Црновршанин и др., 471).

ДОКУМЕНАТ КОЈИ РАЗОТКРИВА ЛАЖИ О УБИСТВУ ХАСАН - БЕГА ЂОРОВИЋА

Велимир М. Тодоровић Министар унутрашњих дела Краљевине Србије, пише Министру иностраних дела Београд Пов. бр. 325/11/24. IX 1903. г. : О захтевима бегунаца из Берана, смештених у Чачку, да добију оружје и да се врате.

У допису између осталог стоји:

„Част ми је извести Вас, да сам данас добио од начелника округа Чачанског шифровану депешу следеће садржине:

„Врло често бегунци из Турске јављају се Начелству са молбом, за оружје а данас има седморо са Петром Петровићем, Азањцем из Берана, који је пре 15. дана убио Асан-бега Ђоровића, бега Буђева. Сви су људи отресити, озбиљни, поуздани и вратили би се награди са оружјем а без оружја несмеју. Они моле да им се даду пушке мартинке. Ако Господин Министар налази, да треба дати овима оружје, молим за наређење, да им се ово са потребном муницијом стави на расположење.

Они чекају на одобрење. (...)” (Исто: Петровић, 29, 71).

Дакле, према наведеном документу, Петар Азанац убио је Хасан-бега Ђоровића, августа или септембра 1903. године, у зависности да ли се рачуна по старом или новом календару.

Наравно, фалсификатори историје - “појма немају”, о извјештају од 24. септембра 1903. године, из којег се извлачи јасан закључак, када је Петар Азанац из (Х)азана убио (Х)асан - бега Ђоровића из Буђева.

Био је малољетан кад је дошао у најам код бегова Ђоровића у Буђево. У Буђевоу је стекао пунољетство. Као пунољетан дошао је у сукоб са беговима, претучен је на “мртво”, једва претекао. Вратио се у Азане код родитеља. Не располажемо писаним податком (непосредно или посредно)

кад је Петар (датум, мјесец и година) отишао у комите. Претпоставља се да је то био крај 19-ог или почетак 20-ог вијека. Комитовање Петра Азанаца против турске и аустро-угарске власти трајало је близу 20. година, односно, до погибије 1917. године у Азанама.

Историчар Богумил Храбак наводи: „Један од ових (Петар Азанац, прим. п.а.) убио је Хасан Бега Ђоровића, пребегао у Србију и тамо се удружио са Милутином.” Милутин је од фамилије Азањаца из Моравичког Старог Влаха, стриц Петра Азањаца Моравца.

ПУТЕВИ И СТРАНПУТИЦЕ БИОРЦА ПЕТРА АЗАНАЦА ОД НЕМИЛА ДО НЕДРАГА

Српска влада га се одриче
Косовски валија обавјештава султана и организује потјерне (заптитске) чете

Мишљења смо да је Вукоман Шалипуровић дао ваљану скицу за „писани портрет” Петра Азанаца, са Петровом фотографијом у брђанској васојевичкој народној ношњи, која се носила у то вријеме на простору од Гусиња до Пештери укључујући долину Лима, Бихор и Корита, уз неке топонимске нејасноће и словне грешке.

Вукоман Шалипуровић пише: “Петар Петровић - Азањац родом је из села Азање (погрешно, треба Азана/ Хазана, како говори народ - православни и муслимани Биора / Бијора / Бихора, прим. п.а.) из тадашње сјеничке казе. Као сеоски сиромаш био је у најму код Асан-бега из Буђева. Због сукоба са бегом морао је напустити најам јер га је бег изубијао и теретио да га је похарао. После ове туче Петар се са братом одметне у шуму и убије Асан-бега. Загим пребегне у Србију, наоружа се боље, искупи још сељака и отпочне комитовати по Пештеру, а нарочито по планинама Турјаку, Гиљеви, Јадовнику и Златару. Код Рожаја убио је два Турчина, у селу Ивању хоцу, а у планини Турјаку једног низама. После ових убистава подметнуо је бомбе и динамит под кућу Мустај-бега из Лозне, али бег открије бомбе те не експлодирају па их однесе Шемси-паши у Митровицу. После ових убистава турска војска и жандармерија претресле су село Црвље, нашле пет пушака са 500 метака и похапсиле један део сељака. Тако су претресле куће бјелопољских свештеника и учитеља: Риста Поповића, Милана Поповића, учитеља Јеврема Љујића и учитељице Станије Николић. После ових хапшења Петар је убио неколико Бихораца Муслимана из села Јоштака (Јаштак је локалитет око потока који извире на крају Полице и улива се у ријеку Љешницу, прим. п.а.) и неког Ремусовића (зна се за Рамусовиће, прим.п.а.) из Берана. Као освету

турске власти су убиле Петровог братучеда. Ради потере за четом Петра Петровића Азањаца турске власти су основале једну потерну чету од башибозука коју су водили Осман Сијарић (Ћед Ђазима Сијарића, команданта муслиманске милиције у Другом свјетском рату, из Корита, прим.п.а.), Мустај-бег (Ђоровић, из Лозне, прим. п.а.) и хоџа Врбљанин (из околине Бијелог Поља, прим. п.а.). Ова чета кренула је у потеру и у селу Косепањица (вјероватно је ријеч о селу Сипање, прим.п.а.), убила једног Србина сељака. Уместо да гони комитску чету, ова башибозучка чета одала се пљачки и уценама. Уцењенила је “осеком” попа Риста Поповића. Пошто им Ристо није хтео да пошаље уцену, они су сачекали у заседи протова брата и синовца, напали их, али промашили. Поп Ристо их је тужио турском суду, а овај уместо да гони чету одреди три заптије да седе у кући Риста Поповића и да их он храни и издржава да би га бранили од напада. После оваквог поступка турских власти Азанац нападне Рустем-бега из Буђева и заплени му 25. волова. Турска потера успе да отме волове, а Петар исте ноћи нападне и убије једног Муслимана из Црнча (Црнче - Доњи Бихор, прим. п.а.), а пред зору сачека заптитску турску патролу, разоружа је, испребија заптије и скине их до голе коже. Оружје и одело пошаље у Црну Гору. Кад су голе заптије дошле у Бијело Поље, кренула је турска потера, која је покупила сељаке из Црнча и послала их у Андријевицу да врате одела и оружје разоружаних заптија. Црногорске власти издају сељацима оружје и одело те га они врате у Бијело Поље, које их затим стрпају у затвор.” Писано на основу дописа попа Риста Поповића митрополиту Нићифору- Да ДСИП-а, ПП, р, 120, 1910. бр. 4798, Милешева, 8.09. 1906. Ристо Поповић - митрополиту Нићифору. (Исто: Шалипуровић, 362).

Комитовање и хајдучија се наставља, као одговор на насилне активности власти. Петар Азанац са својом четом има честе сукобе и борбе са турским властима, које систематски, у континуитету чине зулуме и насиље над православним становништвом. У једном извештају, између осталог стоји: “Турске власти нападају месно становништво и сумњиче, па сматрају бунтовницима све који се упуте граници па били и кириџије.” (Шалипуровић, Да ДСИП-а, ПП, р, 120,6 р, 910, Ужице, 1.12. 1910. Окружни начелник Зотовић- Министарству унутрашњих дела. (Исто: Шалипуровић 362).

Шалипуровић даље пише: „Године 1911- 1912 чета Петра Азањаца упадала је често у нововарошки крај. У јулу 1912. године (погрешно, раније: у јуну, прим.п.а.) ова чета пресекала је турски телеграф уселу Рутошима у

Левач

дужини од 84.метра...” (Исто: Шалипуровић, 362, 363).

Сретен Вукосављевић, учитељ, (пред Први балкански рат отишао у комите, прим. п. а.) повјереник српске Владе у свом Извјештају о приликама у јаворском реону, Министарству иностраних дела, Београд од 3/16.VI 1912. На Јавору. О зулумима чете Шабан онбаше и у сјеничкој и нововарошкој кази..., између осталог пише: „1. Црногорска чета вратила се из нововарошке казе. 18.6.т.г. пресечено је и однесено 84 метара телеграфске жице између Рутоша и Кратова (Н. варошка каза; на путу Нова Варош Прибој). То је последњи чин, који се приписује црногорској чети. Ни сада месец дана после прве појаве, није јасно шта је намеравала та загонетна чета.” (Петровић, Документи...1900-1912, 46, 378)

Салих Селимовић (рођен 1944. године, живи у Сјеници), истраживач прошлости Старе Рашке/Санџака, овако описује Биорца Петра Азанца: „На простору између река Лима и Моравице и планине Јавора, Голије, Златара, Жилиндара, Моравца, Гиљеве и Јадовника при крају османске власти (период 1908- 1912.) деловале су бројне комитске и хајдучке чете. Харале су и убијале хајдучке и одметничке групе које су водили Ахмет Ајгурлић из Фијуља, Шабан Припуз (Брњичанин) из Брњице, Пашо Пештерац из Ђерекара на Пештери, Хасан- чауш и Амир Зорнић из Кладнице. Најпознатије комите су били Милан Ранитовић, Раде Обућина, Новица Нешовић, Јеврем Млађеновић и Бора Петаковић који нису имали своје групе. Ипак је највећу комитску групу, заправо скоро праву војничку чету, имао Петар Петровић- Азањац из Хазана код Берана. Он је био најопаснији комита на целом подручју између река Лима, Увца и Моравице. Азањац је у Буђеу на Пештери ликвидирао свог бегу Хасана Ђоровића који га је терорисао и тукао док је код њега био слуга. После је Петар са братом пребегао преко Јаворске границе у Србију (Ерчега, Моравица) и одатле упадао на турску територију и обрачунавао се са муслиманским одметницима и насилницима, али је једном приликом убио сељака Кадрију Рустановића из Кањевине и одвео му волове...”

Исти комита је 1910. године са својом бројном четом једном приликом изненада упао у Кладницу и запалио кућу и сено коџобаше (главни старешина сеоске јафте – општине) Ахмеда и брзо се из Кладнице повукао. Вероватно се радило о некој личној освети, јер су се и Кладничани обрачунавали са његовим људима и другим српским комитама, угледним домаћинима, трговцима и против турске власти експонираним људима у непосредном, па и

даљем окружењу и са једне и са друге стране српско- турске (јаворске) границе. Турске власти су упутиле протест српској влади због деловања ове Азањчеве чете. Српска влада је одговорила да јој уопште није познато да постоји та комитска чета на том простору. Додуше, Азањчева комитска чета је стално и била у покрету (Сјеничка, Бјелопољска, Беранска и Нововарошка каза, као и Моравички срез) па је било тешко увијек је и лоцирати. Разуме се да је такву анархију и насиље омогућавала веома слаба, корумпирана и неодговорна турска власт.“ (Исто: Селимовић, Кладница, 96, 97).

Селимовић наставља: „Тако је Петар Азањац (међутим, ријеч је о Петру Азању Моравцу, прим. п.а.) са Павлом и Вељком Ђинђићем пронашао и ликвидирао из освете кладничке хајдуке Дервиша и Решиди Прашовића и Азира Чолака. Недавно пре тога су неки Кладничани, вероватно баш ови што су ликвидирани и на које су пале све сумње, поубијали неколико Ђинђића у Дивљој ријеци којису се били вратили после јаворских ратова. У селу Дивљој Ријеци пре Јаворских раатова живели су Ђинђићи, Ракоњици, Радуловићи који су учествовали у устанку 1875. године. Од тада па све до данас је село Дивља Ријека остало ненасељено.“ (Исто: Селимовић, 97). Дакле, убиство наведених Кладничана је дјело Петра Азањца из Васиљевића и Павла и Вељка Ђинђића Ерчега код Ивањице. То се јасно види из извјештавања Ђорђа Радуловића цариника на српско- турској граници на Јавору. Године 1890. Биорац Петар Азанац је имао 10. година.

Селимовић истиче: „У почетку најбројнија је била комитска чета Петра Петровића Азанца. Ова чета је уносила праву панику међу турске власти па је чак косовски валија лично о њеном деловању обавестио и самог султана 1910. године.“ (Селимовић, Прилози...137).

ПРИЧА СЕ ПЕТАР ХАЗАНАЦ ЈЕ 1912., У СЕЛУ БУЂЕВУ НА ПЕШТЕРИ, УБИО 40 ЧЛАНОВА ФАМИЛИЈЕ ДАРМАН?

Петру Азанцу се приписује убиство 40. чланова фамилије Дарман.

„Дично перо”, „истинољубиви” Харун Црновршанин, наводи: „О једном од најмасовнијих злочина над Бошњацима Пештери, о којем санџачка и шира јавност да и не зна, писали су Реџеп Шкријељ и Заим Аземовић. „Након успостављања српско-црногорске власти у Санџаку (1912) приступило се и низу освјетничких акција над ранијим земљопосједницима (оп. агама и беговима). Познат је случај, који се на Пештери дуго препричавао, а везан је за име српско-црногорског комите, касније војводе Петра (X)

Азањаца из села Хазана између Бијелог Поља и Берана. Говорило се да је као младић радио на имању Бјелопољца Рахмана Дармана у селу Буђевоу у сјеничкој општини, власништво беговске породице Ђоровића из Суходола (Тутин), које је на основу родбинских веза, добио на коришћење. Рахман је имао прелијепу кћер Руву у коју се Азањац заљубио. У намјери да спријечи везу, Рахман је батинама отјерао свог слугу Петра. Кад је наступило вријеме нове власти, негдје око 1912. године, не заборављајући овај немио догађај, Петар Азањац је дочекавши прилику, у знак освјете, побио све чланове породице Дарман, њих четрдесет. Касније се причало да је покољ преживјело само једно дијете, које чета разбојника, игром случаја, није пронашла. Говори се да је одселио за Турску, гдје данас живи његово потомство.” (Црновршанин и др. 471, 472).

Црновршанин није навео да у фусноти пише: „ Према казивању Нуре Каришик (1884-1973), која је у то вријеме са бројном породицом живјела у сусједном с. Биоц (Сјеница) и једна је од очевидаца овог догађаја.” (Шкријељ, Реџеп, Аземовић, Заим, 148, 149). Према хроничарима села: Буђево, Биоц, (Балшић, Радојко - Рале, Попадић, Вукосав и Сретен, истраживачима (Мушовић, Ејуп, Етнички процеси... 196, Павловић, А. Мила, 345 -348, Селимовић Салих, Презимена... 179,180,) утврђено је да у селу Биоц никада није живјела породица Каришик муслиманске вјероисповијести. Каришика нема ни међу иселимима домаћинствима из села Биоца. Биоц је село у Горњој Пештери, удаљено од Сјенице 25. километара.

Носиоци презимена Дарман, муслиманске вјероисповијести, живе у Тријебинама. Тријебине се налазе на „ободу сјеничке котлине... 12. километара југозападно од Сјенице, на регионалном путу - Ивањица - Сјеница - Бијело Поље. (Павловић, 605, 606). Према доступној литератури, Дармани, ни-када нијесу живјели у Буђевоу. Виђети шире: књиге наведених аутора.

Исту причу о Петру Азанцу и Дарманима преноси и хроничар Рожаја и околине. (Маговић, 69, 70).

И овдје смо свједоци да се једном објављени непровјерени податак из извора „рекла - казала” некритички преузима и наводи као цитат. Случај или намјера?

Црна Гора не хаје за молбе

Комита Биорац Петар Азанац (млађи) учествовао јеу преношењу оружја из Србије и узео учешће у Раоничкој буни 1906 и 1907. године. Вукоман Шалипуровић пише: „Око Сјенице и Бијелог Поља кретао се са својом дружином Петар Азањац од Сјенице. У његовој

дружини налазило се неколико наоружаних комита, међу којима и његов братанац. У околини Сјенице и Бијелог Поља побила је ова дружина многе турске жандарме, порезнике и муслиманске одметнике који су се истицали у насиљу над народом. Само у околини Бијелог Поља побијено је 1906 и 1907. године десетак оваквих насилника. Петар Азањац подметнуо је у јануару 1906.године бомбе под кућу Мустај бега Ђоровића из Лозне који се истицао насиљем над чивчијама и околним Србима. До експлозије није дошло јер је подметање извршено неспретно и на брзину па се одвојио упаљач од бомби. Из планине Гиљеве код Сјенице Азањац је почетком 1906. године тражио од учитеља из Лопижа да му достави списак оних које „треба пушкарат“ (побити) а који се истичу у насиљу и злостављању. Доносилац писма био је Азањчев јагак који учитељу није хтео казати своје име. Учитељ је онда питао управника јаворске царинарнице да ли да достави списак и да ли овом човеку треба веровати и да ли он ради по упутствима Србије. Цариник је одговорио да не доставља списак, а о свему известио Министарство иностраних дела. Рад Петра Азањаца одобравао је и митрополит Ниђифор (рашко призренски, прим. п. а.). Када је боравио у Бијелом Пољу распитивао се за рад Азањаца, па свештенику Ристу Поповићу и учитељу Јеврему Љујићу рекао да на неки начин поруче Азањцу да води рачуна кога убија, да не би његовим неправилним убиствима више штетио него користио српским интересима. Посебно је нагласио да води рачуна о Муслиманима који су пријатељски расположени према Србији и настојао да се лепо поступа са Амир бегом Кучевићем, Сулимагом и још неким Муслиманима из Бијелог Поља који су велики пријатељи Србије.“ (Шалипуровић, 88,89).

Митрополит Ниђифор Перић у извештају Председнику министарског савета, министру иностраних дела Николи Пашићу од 22. августа 1907. Године, послје обиласка епархије, између осталог каже: „Међутим наши да устану и у најмању одбрану, оглашују се за хајдуке и комите...”

Свршивши посао у Пљевљима, пошто сам се, у колико је било могуће, известио о сукобу на Барицама и Прошћењу у 1906 години, али пошто ми то није било довољно а требао сам свакако због познатога Петра Азанца и његова братучеда, који по каткад крстаре по околини сеничкој, белопољској и беранској, известили се...

Закони државни вреде само за наше и примењују се на њима: а турцима и њиховим незаконитостима нико и не воде рачуна.

У Белом Пољу и околини, и поред све злоће неких Србо-Турака, наши би живели и

Левач

развијали се спокојно; али, по срећи или по несрећи, изгледа да се не употребљава неки Петар Азањац са својим рођацима онако како ваља. Он је пре неколико година, служећи код једног бега, као што се види из једног овде приложеног саслушања с вештеника Ристе Поповића из Белог Поља, покрао нешто од њега. Бег то ухватио, па га је добро измлатио. Пера се наљутио и са својим братучедом одметнуо у хајдуке. Он је овде онде извршио доста убистава над Турцима, али на жалост не над зликовцима, него, као што то тврде свештеници и неки виђенији људи. Ови упади Перини, па она афера Р. Брунца од штете су а никако од користи ни по наш политички ни просветни рад у тим крајевима. Услед тога свештеницима се не да у парохије, кретање је скопчано с опаношћу за живот, учитељи па и учитељице се сумњиче; народу крађе и пакости се чине, па овде онде и убијства; и кад би смо против оваквог с непажње створеног стања предузели оштре и четничке мере, створио би се један каламбур које једва очекује онај у Пљевљима и у Пријепољу. За то сам мишљења да се категорички обустави свака четничка акција у тим крајевим и да се она евентуално употреби само онда кад зато буде потпуно време и створи се безопасна ситуација, а за такав случај наћи ћемо увек у тим крајевима готове све Србе. Дакле, играти се с ватром... (Петровић, Документи... 1900-1912... 160, 162, 163, 164).

Богумил Храбак записао је: „Један од ових (Петар Азанац, прим.п.а.) убио је Хасан бега Ђоровића, пребегао у Србију и тамо се удружио са Милутином.“ (Храбак, 344). Милутин је од фамилије Азањаца из Васиљевића са Јавора. По свој прилици изгледа да су Азањци из Васиљевића и Петровићи из Азана у сродничким односима. У народу Бихора, долине Лима, Сјени-чко пештерске висоравни, Старог Влаха, Ива-њичког краја... о Петру Азанцу се прича и пјева.

Биорац Петар Азанац је опјеван у народним пјесмама. Ево једне комитске/четничке пјесме.

КРОЗ ГОРУ ИДЕ ПЕТАР ВОЈВОДА

Кроз гору иде Петар војвода,
За њим дружина, стотин` комита,
За њим дружина, еј, стотин` комита.

Петре војводо, млади јуначе,
Да ли ти чујеш мајчине сузе?
Да ли ти чујеш, еј, мајчине сузе?

Комитске чете горама водиш,
А мајци сине ти не приходиш.
А мајци сине, еј` ти не приходиш.

Ко ће ти стару мајку гледати?

Ко ће ти оца у гроб спустити?
Ко ће ти оца, еј, у гроб спустити?

(Дио Збирке Комитских/четничких народних песама из Српско турских ратова друге половине 19. века и почетком 20. века, www.micapetrovic.com).

ДОКУМЕНТА, ПРИЧЕ ПО СЈЕЊАЊУ ЈЕДАН ДОКУМЕНАТ О БЈЕГСТВУ ИЗ ТАМНИЦЕ ПЕТРА АЗАНЦА – СВЈЕДОЧЕЊЕ АЉУШКА РАМУСОВИЋА

Петар Азанац је био и у затвору на Андријевици. Ево Записника о саслушању - свједочењу црногорског почасног перјаника Аљушка Рамусовића из Берана, са службом на Андријевици, од 6. новембра 1908. године. Записник је писан руком, те је неопходан напор за ишчитавање његове садржине.

Аљушко Рамусовић је из познатог муслиманског/бошњачког братства Рам(х)усовића, завичајно из Доње Ржанице, касније настањених у вароши Беране. Рам(х)усовићи су поријеклом из Груда-Тузи. Доселили се у долину Лима у 19. вијеку. Братство Рам(х)усовића је давало угледне личности, трговце, дуго држали хан у главној улици у Беранама, судије, професоре, јавне и културне прегаоце, у вријеме турске власти, краткотрајне власти Краљевине Црне Горе, аустроугарске окупације (Дуљко-ага- градоначеник Берана, учесник Сјеничке конференције 1917.године), све вријеме трајања Југославије (1918 - 2006), до нашег времена - успостављања и обнављања државе Републике Црне Горе.

ФАКСИМИЛ ЗАПИСНИКА О САСЛУШАЊУ АЉУШКА РАМУСОВИЋА ПОЧАСНОГ ЦРНОГОРСКОГ ПЕРЈАНИКА

(Државни Архив Црне Горе Цетиње)

Записник
од 6.ог новембра 1908. године.

Састављен у канцеларију бригадне команде на Андријевицу, због преслушања почасног перјаника Аљушка Рамусовића из Берана, због бјегства из тамнице Петра Азанца, као и писма Авра Цемовића упућеног (*нечитко*) Шемси паши у Беране.

На основу наредбе Министра војног од 10.ог ове године бр. 3659, призват Аљушко Рамусовић почасни перјаник на постављена општа питања изјави?

Имам 27. год. вјероисповијед мухамеданске, по занимању почасни перјаник при овдашњем пограничном Комесаријату, оже-њен подајник црногорски, не писмен, не кажњават.

На посебна питања одговори.

Познајеш ли Петра Азанца?

Познајем, има двије године, тј. од кад сам дошао овђе у службу, а последњи пут сам га видио овђе кад је био у тамницу, прије него што је из исте побјегао.

Знаш ли зашто је Петар био у тамници и зашто је из исте побјегао?

Нити знам зашто је у тамницу био, а тако и зашто је из исте побјегао.

Колико је том приликом дана до његовога бјегства Петар био у тамницу?

Николико, за све то вријеме није шиља за Петра, нити којег другог тамничара у тамницу, нити сам Петра, нити којег другог тадањег тамничара ни код кога из тамнице доводио, а тако не знам да је Петар или тамнице за то вријеме изводио а ако је не знам кад кога је који тамничар водио - а тако не знам зашто је Петар тога пута побјегао из тамнице.

Да нијеси ти, било по твојој вољи или чијој наредби, дао какав знак Петру Азанцу да утече из тамнице па ако си покажи. Зашто ако си то сам и по својој вољи учинио, а ако си по чијој наредби, покажи ко ти је то и кад наредио?

Нијесам Петру никаквог знака дао да бјежи ни по мојој вољи нити пак по нечијем наговору.

Ђе си био онда, кад је дошао глас да је прекинута телеграфска жица, Ђе прије тога, јеси ли имао допуст да идеш у тазбину и ко ти је дао тај допуст?

Била ми је жена болесна на Јечмишта на катун, те сам добио дозволу од капетана М. Зоњића, пошто капетан Вешовић бијаше на Цетиње, те сам пошао у Јечмишта у понеђељник, (осмога маја ове год.) и тамо сам се бавио петнајест дана. И тачно се шеснајести дан вратио овђе на Андријевицу, а био сам овђе кад се чуло да је прекинута жица у Градинско поље

Од тога дана од кад си се са Јечмишта вратио у Андријевицу, па док је Петар Азанац (копија овог дијела записника пресјечена, нечитљиво)...

том приликом стављен у овдашњи затвор, тј. до оног дана кад се чуло да је прекинута телеграфска жица на Градинско поље јеси ли дао Јосифу Радићу (нечитко) писмо или какве из бригадне или пограничне канцеларије па ... јеси ли му то писмо или куферту кад је то и како било?

Ја Јосифу Радићу (нечитко) не само у то вријеме него ни пријед ни послјед нијесам никад давао из бригадне ни пограничне канцеларије никакво писмо или куферту нити пак знам да му је ико други што од тога у мом присуству дао.

Јосиф Радић у свом ... (нечитко) од 31. октобра ... (нечитко) године између осталог каже и то: да је 30 маја ове године замолио

тебе да му из канцеларије бригадне дадеш једну повећу бијелу куферту, са истим да си пошао поменутој канцеларији. ... (нечитко) и дао ... (нечитко) ту једну бијелу повећу куферту. Дакле покажи јеси ли тако као што Јосиф каже?

Тврдим мојим животом да ми Јосиф није никад рекао те ... (нечитко) нити сам му ја икад давао, а ево Јосифа овђе па да се суочимо.

По признању Аљушка Рамусовића (отисак прста). подпоручник (нечитко прво слово имена) Драговић

Напомена: Записник сам нашао у Државном Архиву Црне Горе на Цетињу прије скоро 20. година, када сам радио на припреми књиге Ломни Шекулар Одабране приче, пјесме, анегдоте, документи, Родослов братства Бракочевића и његових огранака. Факсимил Записника је дат у копији, која није добро видљива, има техничких недостака, па је отежано читање.

Емигрантски дани – Вапаји Цетињу

Дана 16. новембра 1910 године Петар Азанац се са двије молбе обратио Лазару Томановићу, Предсједнику Владе Краљевине Црне Горе. У једној молби Петар тражи помоћ јер као емигрант, избјеглица живи у Андријевици, „неколико година под окриљем и заштитом Краља Господара...“ у оскудици и без икаква прихода.“ Даље наводи, да није добијао помоћ од владе Црне Горе, ни „чинио досаду“, већ се „мучио“ и нападио. Да би издржавао породицу, „прегонио“ је „пнешто живо од своје куће из Биора.“ У љето 1909. године мајка му је „прегнала“ (...) једну краву коју“ је дао на име дуга Радисаву Радуновићу. У молби, он се жали на „ господина Бошковића“ управника Царинарнице на Андријевици који је то дозволио „помоћу шпијуна Богдана Микетића“ и одузео краву од Радуновића као „котрабанд“, надајући се, по његовим ријечима „масном залогату“. „Азанац је молио првог човјека црногорске извршне власти да му се „крва одузета као котрабанд“ врати, будући да је и осталим емигрантима било дозвољено „да могу пнешто прегонити ради издржавања“. У другој молби, Петар Азанац наводи, да шест година борави као емигрант „под окриљем Милостивог Краља Господара“, те „најпонижније“ моли за помоћ предсједника Министарског савјета тј. Владе. У молби истиче да га: „узме у заштиту као и многе друге који потражише уточишта у неисцрпној милости Његовог величанства Краља Господара“ и владе. У молби Азанац даље наводи да упркос тешкоћама које проживљава заједно са својом породицом, нема привлачности „другој домовини осим драге домовине“ Црне Горе, којој остаје „вјеран син“ и што га „у том неће ништа поколебати“. (Шћекић, 408, 409).

Левач

ПОГИБИЈЕ ПЕТРА АЗАНЦА

О погибији Петра Азанца има више верзија.

ПЕТАР ПОПАРЕН ВРЕЛОМ ВОДОМ У ПЛАНИНИ ГИЉЕВИ?

Раиф Хајдарпашић, хисторичар из Сарајева, завичајно из сусједног села Вршева, које се међи са Азанама, у осврту на комитски покрет у Бихору, између осталог вели: „Било је комита и Срба. Тако је једна група српских комита харала по Пештеру и Бихору, а њу је предводио Петар Хазанац (из Хазана), који је дуго времена (непуне двије деценије, прим.п.а.) крстарио крајевима Бихора и Пештера. Њега су на један врло вјешт начин убили чобани у Гиљеви. Дошао је у колибе на подручју Пештери и затражио да му чобани скухају качамак (пурру), а само је био отац и син са торовима оваца и говеда. Стављена је вода у казану на вериге да се ко бајаги скуха качамак, а комита Петар Хазанац, поред ватре задријема, чобани на главу наспу врелу воду и убију га. Закопају га у стајско ђубре и дуго се није знало да је овај разбојник убијен, а побио је дста Бошњака посебно виђенијих људи.” (Хајдарпашић, 135). За чуђење је, што Хајдарпашић нетачно описује погибију Петра Азанца!

Судећи по тексту који се одоси на комитовање на подручју Бихора, односно шире тзв. црногорског Санцака, хисторичар Хајдарпашић, за комите Муслимане/Бошњаке, има само хвалоспјеве, све најљепше, док о комитима Србима/Црногорцима искључиво ријечи покуде, негативне исказе. (Исто: Хајдарпашић, 129 - 139)

ХАСАН-БЕГА ЂОРОВИЋА СУ 1917. ГОДИНЕ ОСВЕТИЛА БРАЋА КУРТАГИЋИ ИЗ СЕЛА ЦРВСКО НА ПЕШТЕРИ?

Лажи бајкама Харуна Црновршанина никад краја. Позивајући се на хаџи Бахрију Ђоровића, Црновршанин “преде” ничим поткријпљену причу: „Послије убиства мога дједа Петар је боравио код својих пријатеља Груја и Пера Грдинића. Они су Петру, у знак признања за убиство Хасан-бега, дали сестру за жену (нечувена лаж, прим. п.а.). Након годину дана (1917), Петар Хазанац долази са женом и шураком Грујицом Грдинићем (оп. то је исти онај Грујица што је октобра 1912., као црногорски официр, побио велики број Бошњака на Пештери и опљачкао на стотине грла крупне и ситне стоке) на славу код своје мајке у село Хазане. За његов долазак у Хазане сазнала је породица Хасан-бега Ђоровића из Буђева. Његова ханума Џевахира је, са пратњом, отишла у село Црвско, код пријатеља Куртагића

и обавијестила браћу: Омера, Зука, Салка и Нуша да је Петар са женом, шураком Грујом и двојицом познаника дошао код његове мајке у Хазане. Браћа Куртагићи су одмах, добро наоружани и преобучени у српске сељаке, кренули у Хазане. Кад су стигли пред кућу било је веома бучно. Чула се пјесма и галама. Куртагићи су лупњавом на врата позвали укућане. Врата је отворила Петрова жена и питала ко су они. Куртагићи су одговорили да су они Петрови пријатељи, да су у пролазу и да су чули да је он ту, па би жељели да га виде. Галама из куће је утихнула и Петар је, предосјећајући опасност, изашао на врата са бомбом у руци коју је већ припремио да је баца. Међутим, Омер Куртагић га је предухитрио и хицем из пушке погодио посред чела. У великом метежу који је настао у кући, Зуко, Салко и Нушо су успјели да ликвидирају изненађене Груја Грдинића и двојицу његових пратилаца. Женску чељад нису уопште дирали. Након тога браћа Куртагићи су се повукли на своја имања у села: Црвско, Читлук, Кијевце и Побретиће.” (Црновршанин, Садиковић, Акова, 474, 475).

За ове податке научна историографија, до Црновршанина није знала. Исказ хаџи Бахрије Ђоровића је колико нам је познато, једини наводни „историјски извор”. дакле, у питању је Ђоровићева, односно Црновршанинова лично обојена прича. Кажу (причу) не прати вјеродостојно историјско свједочанство. Очигледно је у питању монтирана прича, измишљотина, за манипулацију и залуђивање лаковјерних. До појаве писанија Харуна Црновршанина, нико не помиње: да је Петар Азанац оженио сестру браће Пера и Грујице Грдинића из Мојковца, геноцидно убиство 40. чланова породице Дарман, Куртагиће као осветнике Хасан-бега Ђоровића, погибију Грујице Грдинића у Азанама и сличне бесмислице. Ни један озбиљан аутор српске/црногорске, муслиманске/бошњачке провенијенције не помиње наведене измишљотине. За наведено не постоји ни један историјски извор, доказ, запис, свједок.

Изгледа, некоме је у интересу да шири лажибајке, измишљотине, како о Петру Азанцу, тако и о многим личностима, догађајима са простора Горњег Би(х)ора, а и шире.

Изречене су лажи да је:

- убиство Хасан бега извршено у лето 1916. године,

- послје убиства Хасан -бега Петар Азанац боравио код својих пријатеља Груја и Пера Грдинића, који су му наводно дали своју сестру за жену, „у знак признања за убиство Хасан- бега”,

- Грујица Грдинић 1917. године, био у Азанама, и да је убијен заједно са Петром

Азанцем,

- да су браћа Куртагићи из освете убила Петра Азанца, итд. и томе слично.

Грујица Грдинић је имао два брата Новицу (1873 - 1899) и Алексу и шест сестара које су биле удате у Мојковцу, Колашину и околним мјестима. Нема помена да је нека сестра била удата за Петра Азанца. (Грдинић, 32-34). Зна се се да се Петар само једанпут женио од Ивановића из Сјеножета код Андријевице. Познато је да породица Петровић, као и већина православних породица села Азана славе Св. Јована - 20. јануара по новом календару. По казивању Лека Петровића, Петар Азанац је убијен у јесен - новембра 1917. године.

Изречене неистине, нетачности у вези наводне повезаности Петра Азанца са Грујицом Грдинићем, и тако даље и томе слично, одбацују се, јер су неосноване.

ИСТИНА О ГРУЈИЦИ ГРДИНИЋУ (1872 -1918)

Грујица Матов Грдинић рођен је 1872. године, а умро у аустроугарском логору 1918. године. Грујица је био активни официр Црногорске војске. На Цетињу је завршио официрску школу. Учесник је Првог и Другог балканског рата. Учесник Мојковачке битке. Два пута је рањаван у борбама код Скадра 1912. и Мојковцу 1916. године. Тачно је „почетком 1913. године унапријеђен је у чин капетана и постављен за начелника штаба нофоформиране Бјелополске бригаде, а од 30. августа 1914. године постављен је за команданта исте бригаде и на тој дужности остаће све до 21. јануара 1916. године када се Црногорска војска распустила... Одликован је са више црногорских и страних одликовања, међу којима је Златна Обилића медаља, Данилов крст, Крст Св. Ане... (Грдинић, 33).

Велизар - Веко Грдинић аутор књиге о родословљу Грдинића између осталог наводи: „ У току Мојковачке битке, 12. јануара 1916. године унапријеђен је у чин командира (мајора) црногорске војске. Није се мирио са распадом црногорске државе и војске, па је заједно са генералом Радомиром Вешовићем и са још неким официрима припремао план о подизању устанка у Црној Гори. Међутим, аустро-угарски војници су га ухватили у Колашину маја 1916. године и заједно са другим црногорским официрима интернирали га у логор Нађмеђер, а затим у Карлштјан (Аустрија), гдје је умро 1918. године.” (Грдинић, 33).

А био је кадар стићи и утећи, и на страшном мјесту постојати.
Народна изрека

ПЕТАР АЗАНАЦ ПОГИНУО У СВОЈОЈ КУЋИ У АЗАНАМА

Посвемусудећи Авдија Авдић је дао истиниту верзију убиства Петра Азанца, позивајући се да му је Пашо Бошњак из Хазана саопштио податке. Авдић наводи: „Пашо Дуровић чувајући козе у шуми повише Хазана нашао је на букви тек одрту волујску кожу. Кожа је била исечена на парчад за опанке које је Петар продавао. Ту кожу је Пашо однео. Петар је посумњао да је то учинио Илија Поповић. Ухватио је Илију и добро га ишибао. Илија је отишао код Куја Хајдарпашића у Вршеву (који је био мухтар) и казао му где се Петар налази. Затим је Куја обавестио Бахта Шахмана који је био аустријски жандарм у Лозној. Затим су жандарми опколили Петрову кућу у којој је био Петар и његов сестрић Леко Ивезић. Жандарми си их позивали на предају, али су они одбили. Леко је из куће бацио бомбу на жандарме, али се она одбила од шипке на прозору и вратила унутра. Бомба их је ранила, а затим су их жандарми убили. (Исто:Авдић, 82).

Познато је да је аустро-угарски окупатор у већим мјестима (Беране, Бијело Поље, Андријевица..., поставио војне гарнизоне, „а у Лозној, Петњици, Рожајама, Мурина, Плаву и Гусињу постављене су војне посаде. Полиција је контролисала села и пратила сва дешавања. Оформила је своју доушничко обавјештајну службу са својим шпијунима.” (Лутовац, Ч. 219).

У разговору обављеном 5. марта 2023. године, Леко Петровић, сродник Петра Азанца прича: „Запамтио сам казивање старијих. Петар је погинуо у новембру 1917. године у својој кући у Азанама, издајом комшија Поповића. Тада је погинуо и Леко Ивезић, Петров сестрић, који му је био курир. Потјера је опколила кућу. Позвали су Петра и Лека да се предају. Давана је беса, да им се неће ништа десити. Петар им није вјеровао. Дао је сестрићу Леку бомбу (која је била на навидавање, да изброји до 10). Казао му је да је баци кроз прозор на нападаче, и да ће он први искочити кроз прозор на ђубре испред избе. Леко је требао да искочи кроз прозор послије Петра. Међутим, бомба се закачила за сјеченицу од прозора, вратила у собу и ранила обојицу. Петар је извршио самоубиство, није хтио да се жив преда. Рањеног Лека су убили.” Петар Азанац се храбро понио. Комита, хајдук, који се борио против двије царевине, је имао јуначки крај. За народ у цјелини (православне и муслимане) био је синоним мушкости и чврстине карактера. Јунак по пушци и десници руци, мученичком смрћу отишао је у легенду. Кукавички су се понијели они што су га издали слугама аустроугарског окупатора.

Левач

СЈЕЋАЊА РАДИВОЈА ВУКИЋЕВИЋА СА БАБИНА - ПОЛИЦЕ О ПЕТРЕ АЗАНАЦ, ДРУГИ ОБИЛИЋУ!

Занимљива је оцјена комитског покрета како је народ говорио из „ турског вакта и швапског времена” коју је дао Радивоје Вукићевић са Бабина- Полице. Његов ђед Грујо је био комита у та зла времена. У јесен 1916. године, ухваћен је у засједи, спроведен у затвор у Пријеполје и стријељан. Стављен на муке, никог није одао. Радивојев отац и стриц, били су повезани са комитима. Радивоје казује:

„... У пограничним крајевима с муслиманским тереном, комитски покрет се суочавао са двоструким непријатељем, беговском влашћу на муслиманском терену, и аустроугарском влашћу. Ништа мањи непријатељ били су и домаћи шпијуни...

Остали су ми ови подаци у сјећању:

Петар Азањац (презиме Петровић, а надимак је добио по селу Азана), био је комита и харамбаша још у турско вријеме. Из тог времена остала је легенда у народу да је други Милош Обилић, да га метак не бије, да је бесмртан и сл. Убијао је турске главаре и муслиманске бегове који су служили окупатору. Легенда и данас каже да је са комитском дружином штитио православну и муслиманску сиротињу. Народ је тражио од њега да им пресуђује у размирицама, па се и данас каже, храбар и поштен као Петар Азањац. Оно што је карактеристично за комите типа Петра Азањца, јесте да су, у вријеме аустро-угарске окупације, наставили континуитет борбе за слободу свог народа. Пошто се наведени терен граничи са бившим турском санџаком у којој су окупатори имали вјерне савезнике – муслиманске бегове, то су од самог почетка аустроугарске окупације, борци за слободу из турског периода, морали да бјеже у шуму, јер нијесу признавали аустроугарску окупацију, а самим тим и капитулацију Црне Горе. Комите су одржавле везе са патриотским дијелом муслиманских маса и од њих добијали обавјештења о потјерама окупатора. Петар Азањац је легендарни јунак из овог периода. Не знам када је и како погинуо, али знам да га народ и данас слави као другог Обилића.“ (Кордић, Ашанин, 356, 357).

Радивоје Јована Вукићевић (рођен 1912. године) на Бабину - Полица. Револуционар, комуниста, голооточки страдалник. Хроничар биљежи: „Учесник НОР-а од 1941. Организатор устанка у срезу беранском. Носилац Споменице 1941. Хапшен је као члан ПК КПЈ за Црну Гору и министар у влади Црне Горе. Административна па судска казна.“ (Јованчевић, 47).

МАНИФЕСТАЦИЈЕ ЧОЈСТВА И ЗАЈЕДНИШТВА

У народу полимско - рашке области остале су бројне приче, анегдоте о Петру Азанцу Биорцу. Као дијете, слушао сам од старијих људи, на посједцима - сијелима, разговорима комшија православаца и муслимана сусједних села, приче, пјесме о Петру Азанцу. Нијесам их упамтио. Не знам, да ли их је неко забиљежио? Сјећам се да је у њима било више лијепога, чојског, заједничког, у мученичком животу људи Бихора.

Миомир – Мијо Божовић каже: „... Последњег страшног хајдука са особинама чојства и јунаштва Петра Азанца, који хајдуковао до ослобођења 1912. године, (међутим, комитовао је све до погибије 1917. године, прим. п. а.) (Божовић, 66).

Ево једног примјера чојства и јунаштва Биорца Петра Азанца, који је забиљежио Салих Селимовић. „Ово је аутору и испричао Медо Зорнић Лемич из Понорца приликом теренских истраживања 1988. године.

НЕЋЕМО ДА МУ ЗАТВОРИМО КУЋУ

„Петар Азањац је једног четвртка по великој магли са дружином прелазео пут између Сјенице и Кладнице на Греди код Јасике. Испод пута у једној вртаци, једна група Кладничана враћала се из Сјенице, склонила се од ветра и са намером да се одмори, јако гласно је између себе водила разговор помињући комиту Азањца, псујући и претећи му. Азањчеви друзови су хтели да одмах насумице пуцају и да их побију. Азањац је повикао да то не раде. Они су га зачуђено погледали а он им је објаснио да је у тој групи препознао глас сина јединца неког Зорнића којег смо пре неколико дана убили па нећемо да му затворимо кућу.“ (Селимовић, Кладница, 96).

Миљисав Лутовац је записао: „... Да се одрже (Азанци, прим. п.а.) довијали су се на разне начине. Бељака Луковића, који је живео преко 120 година, истичу и сусједни муслимани. Кажу да их је он штитио од брђанских чета, а они за узврат чували православне.“ (Лутовац, 76).

СПАСИО РЕЦА ШАБОТИЋА

Забљежено је да је Петар Азанац 1913. године у Азанама спријечио да црногорска војска убије Реца Шаботића.

Публициста Зумбер Муратовић пише: „Реца (Шаботића, прим.п.а,) је спасио Петар Петровић Хазанац, он се лично супроставио и није дао да се Рецо стријеља.“ (Муратовић, 20).

ХАСАН ЛУКОВИЋ ЈАТАК ПЕТРА АЗАНЦА

У Азанама живе Луковићи. У Братство Луковића има православца и муслимана. Саит Шаботић записао је: „Истор су поријекла, с тим што су двије куће Луковића прије 170 година прихватиле ислам. Хасан Зећира Луковића, све вријеме османске (до 1912.године) и аустроугарске власти (1915 – 1917. године) јатакује Петру Азанцу. Шаботић наставља: „Био је (Хасан) велики вјерник, али истовремено и поуздани хајдучки јатак. Наиме, био је јатак познатом хајдуку и комити из Азана, Петру Хазанцу. Људи кажу да је у његовој кући знало клањати по 17 људи, док је Петар био сакривен на тавану. За вријеме Петровог комитовања у доба аустро-угарске окупације тих крајева Црне Горе, Хасан је био проказан као јатак, те су аустро-угарске власти жељеле да га казне због тога.“ (Шаботић, Алманах, 73, 74). Хасан је ухваћен, успио је да побегне једној патроли, али га је друга пресрела и убила.

Аутор ових редова је увјерен да би увид у валидне историјске изворе - извјештаје, писане документе које чувају архиви у Истамбулу, Црној Гори, Србији, унио више свијетла у комитско и хајдучко дјеловање, како Петра Азанца Биорца, тако и Петра Азања Моравца. Само тако је могуће, одговорно, научно, непристрасно, објективно, језиком вјеродостојних чињеница, држећи се императива истине, објављивањем тачних података, не робујући митоманији и заробљавањем ума у једне или друге националне торове, идеолошке разлике и политичка убјеђења, доћи до поузданих одговора.

ЛИТЕРАТУРА

Авдић, Авдија, Хајдучка и комитска делатност у Санџаку од 1878 до 1925. године, Новопазарски Зборник, број 11, 1987,

Манифестације заједништва и међусобног повезивања становништва Санџака у догађајима од 1878-1912, Новопазарски зборник 12, 1988,

Авдић, Авдија, Батиловић, Мухамед, Батиловић, Фуад, Бегови Батиловићи и њихови потомци, Бијело Поље, 2015,

Балшић, Радојко Рале, Хроника људи и догађаји села Буђева и Биоца са околином, Горњи Милановац,

Божовић, Григорије, Балшића подврх, Политика, 11, новембар 1935 – По Црној Гори НУБ „Иво Андрић“, Београд, 2007,

Божовић, Миомир –Мијо, Живот, обичаји и вјеровања у долини Лима, Пегаз, Бијело Поље, 2004,

Бијело Поље (монографија), Београд, 1987,

Булатовић, Милан, Бихор антрополошка проучавања, Центар за дјелатности културе „Војислав Булатовић – Струњо“ Бијело Поље, 2017,

Бошковић, Ђ. Петко, Вранешка долина и њен антропогеографски значај, ЦАНУ, Подгорица, 2014,

Васојевић, Славољуб, Лопиже, КПЗ Србије, Библиотека „Хроника Села“ Београд, 1996,

Вешовић, др. Јагош, Племе Васојевићи, Андријевица-Подгорица, 1998,

Влаховић, Митар, Мушка ношња у Васојевићима, ГЕМ VIII, Београд, 1933,

Војиновић, К. Милош, Бошковић, Б. Тадија, Попис домова у новим крајевима Краљевине Црне Горе 1913 године, ауторско издање, Колашин, 2015,

Вукосављевић, В. Сретен, Историја сељачког друштва, Писма са села, Политички и други списи, Службени гласник, Београд, 2012,

Вулић, Душан, Полица код Берана, КПЗ Србије, Библиотека Хронике Села, Београд, 1998,

Вучковић, Јевто, Сјеница у спољним и унутрашњим административним и територијалним променама, Новопазарски зборник, 23/1999, Нови Пазар, 1999,

Губеринић, П. Радомир, Буне у Васојевићима (Васојевићи - живот, обичаји, буне и ратови: документа и коментари), КПЗ Србије, Библиотека „Хронике Села“, Београд, 1996,

Документа о Васојевичкој области са околином 1861- 1912, КПЗ Србије, Библиотека „Хроника Села“, посебна издања, Београд, 2001,

Младотурски злочини у Полињу (1908 - 1912), КПЗ Србије, Београд, 2004,

Грдинић, Д. Велизар - Веко, Родослов братства Грдинића, Београд, 2001,

Дашић, Миомир, Хајдучија и четовање на горњим токовима Лима и Таре од средине XIX вијека до почетка велике кризе (1875-1878), Историјски Записи, година XXXII (LII), 1979/1,

Хајдучија и четовање као форма ослободилачке борбе у Горњем Полињу од почетка XVIII до краја седамдесетих година XIX вијека, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића VI Пријепоље, 1978,

Дедовић, Д. Вукашин, Буна у Доњим Васојевићима 1898. године, Баштина бр. 52, Приштина- Лепосавић, 2020,

Ђурић, С. Душан, Ђурићи у Заовинама - породична хроника, Радио телевизија Бајина Башта, Београд, 1997,

Ђуришић, Љиљана, Рајковић, Татјана, Маркуш, Благо, Народне ношње Црне Горе XIX- XX вијек, Народни Музеј Црне Горе, Подгорица, 2018,

Игњић, Стеван, Ужице и околина 1842- 1944,

Јоксимовић, С. Миодраг, Народна војска Васојевића (1858 -1918), Издавачка Кућа Ступови, 1997,

Јуреш, Јана, фамилија Азањац, Зборник радова Народног Музеја ХЛШ, Чачак, 2013,

Збирка комитских/четничких народних песама из Српско турских ратова друге половине 19. века и почетком 20. века, www.micapetrovic.com,

Историјски Лексикон Црне Горе, књ. 5, Вијести, Подгорица, 2006,

Кастратовић, Радоје, Шекулар и Шекуларци у народној причи и традицији, Цетиње, 1966,

Киковић, Горан, Глас Холмије, Беране, 2013,

Кордић, Миле/Ашанин, Мијајло, Комитски покрет у Црној Гори 1916-1918, Нова Књига, Београд, 1985,

Лутовац, Милисав, Бихор и Корита, Београд, 1967,

Левач

- Лутовац, Д. Чедомир, Дапсиће кроз историју, Дапсиће, 2009,
- Малешаић, Зоран, Писанија Манастира Милешеве (1863-1897), електонско издање, 2016,
- Марковић, М. Љубомир, Марковић, Љ. Светислав, Становништво Моравичког Старог Влаха, САНУ-у, Географски институт "Јован Цвијић" Београд, 2002,
- Маговић, Алија, Рожаје и околина, људи и догађаји (1912- 1945) - прилози историји Бошњака, Центар за Бошњачке студије, Рожаје, 2009,
- Милојевић, Милоје, Народне песме и игре Косова и Метохије, Завод за уџбенике и наставна средства, Карић Фондација, Београд, 2004,
- Мураговић, Зумбер, Санџачки газија Осман Растодер, ауторско издање Сарајево, 2002,
- Мушовић, Ејуп, Хајдучије и комите у Санџаку, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, VI Пријепоље, 1978,
- Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара, Нови Пазар, 1979,
- Павићевић, М. Мићун, Црногорци у причама и анегдотама, Загреб, 1934,
- Павловић, А. Мила, Села сјеничког краја - антропогеографска проучавања, Географски факултет, Београд, 2009,
- Пећинар, Перо, Сеобе кроз Ужички округ у 19. веку (од 1800. до Бабинске буне), 1. књига, Београд, 2012,
- Перуничкић, Бранко, Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету (1878- 1913), Нова књига, Београд, 1989,
- Петровић Ф. Милић (приредио), Документа о Рашкој области 1900-1912, Архив Србије, Београд, 1995,
- Документа о Рашкој области 1890- 1899, Историјски Музеј Србије, Београд, 1997,
- Попадић, Вукосав, Попадић, Сретко, Буђево кроз векове, Сјеница, 2020,
- Радивојевић, М. Драган, Моравичани у првом потпуном попису после ослобођења од Турака, 1993,
- Ракочевић, Новица, Санџак на страницама Цетињског Вјесника од младотурског устава јула 1908. до балканског рата, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, VI Пријепоље, 1978,
- Ралевић, Блажо, Калудра (хроника) 1676-1976, издање аутора, Београд, 1976,
- Хајдарпашић, Раиф, Прошлост као будућност, Сарајево, 1990,
- Босна и Бошњаци Бихора, Удружење Бошњака поријеклом из Санџака, Сарајево, 1997,
- Санџак 1912-1929, ГИК ОКО, Сарајево, 2003,
- Храбак, Богумил, Црна Гора и Србија на почетку нове ере у јужнословенској повести (1903-1904), Историјски часопис, књ. XX 1973),
- Селимовић, Салих , Кладница, Музеј „Рас“, Нови Пазар, 1. Књига, 2012, Прилози прошлости Старе Рашке, Ужице, 2013,
- Сјеница - Настанак и развој до ослобођења 1912. Нова демографска кретања, Ариом, Београд, 2013,
- Презимена и њихово поријекло на Сјеничко-Пешерској висоравни, друго допуњено издање, „ Велика Србија” д.о.о., Београд, 2019,
- Црновршанин, Харун, Садиковић, Нуро, Акова (Сијарић), Рефик, Санџак земља газија и шехида, Ел-Келимех, Нови Пазар, 2021,
- Шалипуровић, Вукоман, Устанак у западном делу Старе Србије 1875-1878, Вести, Титово Ужице, 1968,
- Раоничка буна, друга књига, Општинска заједница образовања, Прибој, 1970,
- Културно-просветне и политичке организације у Полињу и Рашкој 1903-1912, Општинска заједница образовања, Нова Варош, 1972,
- Шаботић, Ш. Саит, Један примјер крвне освете из Бихора, Алманх-Матица Бошњака Црне Цоре, 29/30, Подгорица, 2005,
- Политичке прилике у Бихору у последњим годинама XIX вијека, Гласник Бихора број 1., Петњица, 2016,
- Шачић, Месрур, Колашинци, Мрљеш, Београд, 2000,
- Шкријељ, Реџеп, Аземовић, Заим, Улога Јусуфа Мехоџића у развоју комитског покрета у Санџаку (1912 - 1927), Тутински зборник, број 4, Тутин, 2004,
- Шћекић, Милан, Молбе емиграната османског царства црногорским властима (1910-1911), Матица Црногорска, бр. 69, Подгорица, прољеће 2017,
- Казивач Леко Спасојевић Петровић, из Азана.

).

).

Summary

PETAR AZANAC COMMANDER OF THE REBEL COMPANY IN DOCUMENTS, MEMORIES, STORIES, SONGS AND ANECDOTES

The paper deals with the analysis of the komit and hajduk activities of Petar Petrović Azanac (1880-1917) from Azan (Gornji Bi(h)or), commander of the rebel company in documents, memories, stories, songs and anecdotes. Petar Petrović Azanac was a komit and harambaš against the Turkish and Swabian (Austro-Hungarian) occupying authorities. The biography of Petar Azanac (1853-1914), komit company leader, fighter in the Serbian-Turkish War of 1876, the liberation wars (1912-1918) is also given.

Зоран В. Лакић
Техничка школа „Никола Тесла“
Костолац

НАРОДНЕ ИГРЕ И ПЈЕСМЕ БЕНКОВАЧКОГ КРАЈА

Апстракт. Предмет нашег истраживања јесу народне пјесме и игре које су забиљежене у бенковачком крају уочи последњих ратних догађаја на крају двадесетог стољећа. Описана су народна кола и плесови који су играни у селима Буковице и Равних Котара. Детаљно су описана народна кола: „Четири пута“ или „Кукулешће“, „Бирачко коло“ или „Шетња“, „Коло по старинску“ или „Буковачко коло“, и „Козарачко коло“.

Кључне ријечи: Бенковац и околина, народна кола, плесови, народно појање, записи пјесама.

О обичајима Буковице и Равних Котара до сада је веома мало писано. Владимир Ардалић је крајем прошлог и почетком овога вијека у Зборнику за народни живот и обичаје Јужних Словена описао народне обичаје у Буковици. После Ардалића неких значајнијих радова на плану изучавања народних обичаја овог краја није било.

У последње вријеме објављена су два квалитетна рада о плесном фолклору Буковице и Равних Котара. Истакнути стручњак и истраживач плесног фолклора Иван Иванчан, у својој књизи *Народни плесови Далмације* детаљно је описао плесове у Буковици и у Равним Котарима. У зборнику *Бенковачки крај кроз вјекове* професор Иво Брњић објављује запажен рад на исту ову тему.

Моји први озбиљнији контакти са фолклором овога краја почињу прије двадесетак година, најприје као плесача, затим свичача народних инструмената, касније неко кратко вријеме водитеља фолклорне групе и кореографа и на крају као сакупљача свега вриједног у вези са народним обичајима бенковачког краја.

Овдје нећу посебно говорити о Буковици, а посебно о Равним Котарима због тога што сам се искључиво бавио изучавањем фолклора у мјесту Бенковац и у околним буковачким и равнокотарским селима која му гравитирају. У Бенковцу и у његовој ближој и даљој околини није било неких битних разлика у плесању, било да је ријеч о селима Буковице или Равних Котара. Бенковац је у прошлости, а тако је и сада, за становнике околних села остао, трговачки, при-

вредни, свјетовни и културни центар. Бенковац је надалеко познат по својим сајмовима, на којима се састајао народ цијеле Буковице, Јужне Лике и Равних Котара. У Бенковцу се трговало, у њему су се играла највећа и најљепша кола. У Бенковцу се најљепше пјевало и свирало. Бенковац је за околни свијет био излог свега лијепог и племенитог у народу овога краја. Сајмови у Бенковцу су били мјесто и прилика на којима су дјевојке приказивале сво богатство љепота свога руха, и свих других вредноста народног стваралаштва.

Данас се у бенковачком крају не играју више кола, а ријетко се и пјесма чује. Некад се „од жеље“ заигра, али на кратко, неко коло и запјева по која пјесма. Утихнула је свирка дипала, свирала, ћурлика и гусала, дјевојке одавно већ не везу своје рухо. Владимир Ардалић у поменутом часопису, свеска 4, прва половина 1899. године за ћуд Бенковчана каже: - У Буковици која се простире од Крке до Каринског мора, народ је један, који је пун врачара и врачарица. Вила није нико заборавио: и дан данашњи да их опажају, кажу, и чују пјевати. А баш сав народ је виловски. У вријеме прољећа, ће се год попнеш, чујеш пастирско дозивање оваца и пјевање на сваке крајеве. Ма свирале свире, ћурликче ћурликају, да се разлијезу брда и долине: дипле јесу и по готову. А тице опе` у сваке окрећу да се не може од милка слушати. И у зимно доба народ је весео пасући своје благо. Овако је некада било. Пуно се тога у народу, за кратко вријеме заборавило. Данас само неколико фолклорних група и друштава његује изворни плес, изворну пјесму, а музеји у својим скромним, али вриједним збиркама, настоје сачувати бо-

1 zoran.lakic56@gmail.com

Левач

гатство народног духа овог краја.

Народна кола у овоме крају су имала посебну друштвену улогу. Била су састајалишта младих и старих. Млади би у колу играли и пјевали, а старији би око кола разговарали о свакодневним животним проблемима, неки би пјевали, неко би засвирао на свирале, дигле или неки други инструмент, свако се забављао на свој начин.

У играма овога краја владала је пуна равноправност у погледу националне, вјерске и социјалне припадности играча. Једино старије сестре млађима нису допуштале да се „ватају у коло“. Старија је, док се не уда, била „на полици“, а млађа је за то вријеме била „по страни“.

По својој форми кола бенковачког краја убрајамо у Динарску плесну зону. Сва кола, изузев „Манитог кола“, играју се као затворена. Кола су се углавном играла без музичке пратње, нека су потпуно „нијема“, а у неким се током игре пјевају пјесме. Карактеришу их трчећи кораци, снажни поскоци са ноге на ногу, или на једној нози, те ритмична усклађеност игре и пјесме.

Основни ритмични образац плеса се јавља у овом облику:

Овдје ћу посебно писати о колима: „Четири пута“ (Кукулешће), „Бирачко коло“ (Шатња), „Манито коло“ и „Буковачко коло“ – по сагринску, а споменут ћу и друга кола и неке варијанте, која су се кратко вријеме играла у бенковачком крају.

Коло „Четири пута“ или „Кукулешће“

Ово коло играју искључиво момци и дјевојке. Ријетко су га, као и остала, играли ожењени мушкарци и удате жене.

Коло је затвореног типа, плесачи се држе за руке, унакрсно лијева испред десне, а плесачи у народним ношњама се држе унакрсно за појас лијева испред десне. У неким селима Равних Котара у задње вријеме су се плесачи држали за доље испружене руке. Смјер кретања кола је у лијеву страну, односно, у смјеру кретања казаљке не сату. У коло се хвата неограничен број играча. Коло се игра умјерено брзо, током игре би се знало мало убрзати („коло ојача“), или успорити. Игра се уз пјесму, коју започиње дјевојка, рјеђе момак, који у својој средини важе за добре пјеваче и да знају доста пјесама. Пјева се на начин да пјевачица или пјевач, који започињу пјесму, пјесму отпјева у цјелини (двостих у десетерцу) у једном плесном циклусу, а у другом плесном цик-

лусу је на исти начин отпјева читаво коло. Између два пјевања узме се пауза од неколико плесних циклуса и тако се игра и пјева док се коло „не распане“. Пјесме се пјевају „пуним грлом“ што код већих кола даје веома богату слику.

Послије рата, тачније почетком педесетих година, у Бенковцу и у околини Бенковца почело се играти и уз музичку пратњу усне хармонике („цитаре, цвитаре“). Неки плесачи из тих времена и моји казивачи тврде да је ово коло применом музичке пратње усном хармоником тада добило ново име „Кукулешће“ или „Кукуњешће“. Добри свирачи су својом свирком умногоме допринесли укупној љепоти ове игре. Ово коло се чешће играло зими него љети. Простори за игру у селима су били најчешће гувна. Играло се у завјетрини вароша, двориштима цркава, лединама и на сличним мјестима.

Музичка слика пјесме у овом колу малим нијансама различитости од села до села можемо анализирати овако:

I. такт

1. Трчећи корак лијевом ногом у лијево. Тијело плесача је окренуто полулијево.

2. Трчећи корак десном ногом улијево, испред лијеве. Тијело окренуто полулијево.

3. Искорак лијевом ногом полулијево уназад и поскок на истој. Тијело окренуто центру кола.

4. У моменту извођења поскока претходне радње, десна нога се избаци дијагонално испред лијеве, лагано савијене у кољену. Тијело окренуто центру кола.

II. такт

1. Поскок десном ногом у мјесту.

2. Лијева нога се избацује дијагонално испред десне, лагано савијена у кољену.

3. Поскок лијевом ногом у мјесту.

4. Десна нога се избацује дијагонално испред лијеве, лагано савијене у кољену. Тијело је за време трајања цијелог такта окренуто центру кола, све до краја извођења посљедње радње када се десна нога враћа из дијагоналног избачаја и припрема за следећи корак. Тада се тијело плесача истовремено окреће у десну страну, полудесно.

III. такт

1. Трчећи корак десном ногом у десно. Тијело окренуто полудесно.

2. Трчећи корак лијевом ногом у десно, испред десне. Тијело је окренуто полудесно. Ови кораци су, у односу на трчеће кораке из првог такта, лаганији и краћи, због чега се коло ипак лагано окреће на лијеву страну.

3. Искорак десном ногом полудесно уназад и поскок на истој. Тијело окренуто центру кола.

4. У моменту извођења поскока претходне радње, лијева нога се избаци дијагонално испред десне, лагано савијена у кољену. Тијело је окренуто центру кола.

IV. такт

1. Поскок лијевом ногом у мјесту.

2. десна нога се избаци дијагонално испред лијеве лагано савијена у кољену.

3. Поскок десном ногом у мјесту.

4. Лијева нога се избацује дијагонално испред десне, лагано савијена у кољену. Тијело је све вријеме окренуто центру кола до момента враћања ноге у задњој радњи, када се тијело окреће у лијеву старну, а враћена лијева нога се припрема за трчећи корак као у првом такту.

Пјесме које су пјеване у овом колу пјеване су у великом броју и у другим приликама. Пјевали су их девојке и момци чувајући стоку, радећи у пољу и у многим другим приликама.

Ево само једног мањерг броја из богатог репертоара пјесама које су се пјевале у колу у Бенковцу и у његовој околини:

Лоло моја, моје јање мало,
Тебе моје срце одабрало.

Плетем, везем и чарапе шарам,
И својим се стадом разговарам.

Ведро небо, а околу шкуро,
Дођи мени код оваца Ђуро.

Чувам овце, плетем џемпер бијели,
Дође драги, ништа ми не вели.

Шта је драги, ој тако ти Бога,
Ово ј' мјера од џемпера твога.

„Бирачко коло“ или „Шетња“

Ово коло се почело играти у овим крајевима непосредно након завршетка Другог свјетског рата. Играло се једнако и зими и љети, а нарочито о црквеним благоданима и сајмовима.

Ово је затворено мјешовито коло, а број играча је неограничен. Креће се улијево, односно у смјеру кретања казаљки на сату. Ритам корака одговара ритму пјесме. Темпо игре је умјерено шетајући, који се у току игре зна и појачати, нарочито када се пјева припјев. Због шетајућег корака, коло се у неким селима бенковачког краја и зо-

ве „Шетња“. Коло је карактеристично и по бирању, због чега је у неким селима добило назив „Бирачко коло“. Послије неколико отплесаних првих тактова, из кола се издваја један пар (момак и дјевојка) и држећи се за руке (унакрсно, лијева за лијеву, десна за десну), шеткају се колом. Након завршене једне или двије песме, или само пјесме и припјева, момак се враћа у коло, а дјевојка бира, сасвим слободно, другог партнера. Након што им коло отпјева пјесме, дјевојка се враћа у коло, младић остаје и бира следећу партнерку, и тако се игра, пјева и бира све док коло траје. Плесачи се држе у колу руком за руку на разне начине. Најраспрострањенији начин држања је рука за руку, на начин да плесачи своју десну руку држе савијену у лакту, приљубљену уз тијело. Други начин држања је за доље испружене руке. Трећи начин, а који је најмање распрострањен, је да плесачи и плесачице савијуу десну руку у лакту, палчевима задјенутим о појас или о горњи дио прслука. Лијева рука се ослања на унутарњи дио лакта десне руке. Ово коло су искључиво играли момци и дјевојке. Било је и мјесто и прилика за изражавање својих симпатија према вољеном момку или дјевојци. Пјевало се о љубави, љубавним (женидбеним) понудама, о вјери и невјери момка и дјевојке, о животу. Колико год су ова кола значила играчима, ништа мање нису била интересантна и за публику. Око кола су најчешће биле мајке, млађе сестре, тетке, стрине, очеви, браћа, пријатељи, а било је и доста дјеце. Око кола се хвалило, кудило, ћаквало, али су се водили и озбиљни разговори. Договарале се заруке, упознавали пријатељи, пјевало се и свирало.

Кола су, нарочито на сајмовима, посебно у Бенковцу, била велика. Знала су врло често бројити и више од стотину плесача. У таквим колима се шетало и по неколико парова (три, четири).

Коло се није играло уз музичку пратњу.

Основна пјесма (другог имена јој не знам) је двостих у осмерцу. Након отпјеваних, једне или више пјесама пару у колу, отпјева се припјев (двостих у четрнаестерцу). Пјесму би обично започињала прва пјевачица у колу, на начин да би отпјевала цијелу пјесму, а потом би је на исти начин отпјевало цијело коло. Прва пјевачица у колу је била дјевојка, која је у своје крају важила као дјевојка „лијепа грла“, а да знаде пјесама. Мушкарци су чешће први започињали пјевати припјев, а дјевојке ријеђе. Припјев који је текстуално дужи од основне пјесме отпје-

Левач

ва се брзо (у само осам тактова), у истом ша-тајућем ритму. С обзиром на то да је припјева било мање од пјесама они су се пјевали и по неколико пута, нарочито нови. Припјев се пјева на начин да коло прихвати пјесму за првим пјевачем у другом или трећем такту (другој или трећој ријечи) и не понавља се.

Ово коло се играло на сљедећи начин:

I. такт

1. Корак лијевом ногом улијево. Тијело окренуто улијево у правцу кретања кола.

2. Корак десном ногом улијево, испред лијево. Тијело окренуто у правцу кретања кола.

II. такт

1. Корак лијевом ногом полулијево на-трашке и окретање тијела плесача центру кола.

2. Десна нога се привлачи до лијево и не преноси се тежина тијела на десну ногу.

III. такт

1. Десном ногом корак удесно, тијело окренуто ка центру кола.

2. Лијева нога се привлачи до десне. Тежина тијела се не преноси на лијеву ногу. При крају овог покрета тијело се окреће на лијеву страну и припрема за први корак из првог такта.

Пјесме које су се пјевале у овом колу, ријетко да су пјеване у другим приликама, а да се коло није играло. Навешћено неке од песама које су пјеване у овом колу:

Паст ће киша изненада,
Ајмо да се бират сада.

Паде суза па се проли,
Сад се види ко се воли.

Лијепи јесте, згодни јесте,
Благо кући из које сте.

Виде мале како знаде
Изабрати што вељаде.

Навешћемо и неколико најчешћих при-пјева пјеваним у овом колу:

Дјетелина шушкала, мене мајка слуша-ла,

Како драги мене младу ваљуша у хладу.

Травежица и вуштан исте ли су боје,
Ја те волим драгане младости ми моје.

Мјесечина сијала, цура ноге гријала.
Да не бјеше мјесечине, цркла би од зи-

ме.

Ишла цура у госте и појела чорбу,
А манистру није могла, стрпала у тор-бу.

Ја би се љубила, ал ми не да нана,
Вала ћу се љубити када будем сама.

Од дана до дана нема мога драгана,
Од ноћи до ноћи, реко ј' да ће доћи.

Иш пиле преко лука, држ' се мала ком-шилука,
Држ' се мала свог комшије, удаћеш се прије.

На машини шила сам, питају ме чија сам,
Мамина сам, татина сам и још нечија сам.

А да није љубави, не би свита било,
Па ни мене ни тебе, јање моје мило.

Ово коло се у бенковачком крају игра-ло на два начина.

Први начин:

Темпо: брзо, до врло брзо.

I. такт

1. Трчећи корак лијевом ногом напри-јед

2. Трчећи корак десном ногом напри-јед.

II. такт

1. Поскок на лијевој нози напријед.

2. десна нога се лагано савијена у коље-ну подигне уз лијеву.

III. такт

1. Поскок на десно нози напријед.

2. Лијева нога се лагано савијена у коље-ну подигне уз десну. Тијело играча је стално окренуто у смјеру игре.

Други начин:

Темпо: умјерено брзо, до брзо.

Овај начин играња се у народу зове „шољкање“, по карактеристичном покрету (потезу) играча десном ногом у току игре. „Шољкати“ у говору људи овога краја значи вући ногу по тлу, по поду. „Шољкање“ је нешто спорије од игре у Првој варијанти.

I. такт је исти као и у Првом начину иг-ре.

II. такт

1. Трчећи корак лијевом ногом са чврст-тим доскоком на пуно стопало.

2. Десна нога се „шољка“ до лијево.

III. такт

1. Лијевом ногом се кратко поскочи на пуном стопалу напријед (не дуже од једне стопе).

2. Десна нога се „шољка“ до лијеве и брзо пренесе тежина тијела на њу.

„Коло по старинску“ или „Буковачко коло“

Ово је коло најстарије од свих претходно описаних. У бенковачком крају престало је да се игра одмах након завршетка Другог свјетског рата. Потиснула су га нова кола која су се играла са пјесмом, посебно „Бирачко коло“. Народ га је, изузев најстаријих житеља који су га играли, потпуно заборавио. Данас га играју једино изворне фолклорне групе из ових крајева.

Коло је нијемо. Без пјесме и музичке пратње. Ирали су га искључиво младићи и дјевојке.

Одликују га брзи, чврсти кораци и високи поскоци. Најљепше у овом колу је избацивање „баца ње дјевојке у ваздух“.

Коло је затвореног типа, мјешовито, а број играча неограничен. Играчи се држе унакрсно, лијева испред десне руке, за појас или за руке. У неким срединама, али рјеђе, држе се за доље испружене руке. Смјер игре је у лијеву страну.

Ритам плеса је исти као у „Манитом колу“. Играло се на следећи начин:

Темпо: у почетку лаган да би послје неколико тактова постао умјерено брз.

I. такт

1. Трчећи корак лијевом ногом улијево.

2. Трчећи корак десном ногом улијево испред лијеве.

Код извођења оба корака тијело плесача је окренуто полулијево. У варијанти кад се играчи држе за доље испружене руке, играју окренути у правцу играња кола.

II. такт

1. Поскок на лијевој нози улијево.

2. Десна нога, лагано савијена у кољену се лагано избаци испред лијеве ијагонално.

III. такт

1. Поскок на десној нози улијево.

2. Лијева нога се (лагано савијена у кољену) избаци испред десне дијагонално.

У другом и трећем такту су у свим баринтама држања руку плесачи окренути полулијево.

Након отплесаних неколико плесних циклуса, из кола се издваја један пар, који наставља играти истим кораком којим и

коло игра, крећући су супротном правцу у односу на коло. После одригана три-четири плесна циклуса плесач одбацује дјевојку високо од себе. Ова радња траје један плесни циклус. Ево како се то изводи. У моменту кад плесачи требају извести трчећи корак лијевом ногом, плесач чврсто стаје на лијеву ногу, десну јој примакне и једнако се ослања на обе. У том моменту дјевојку обухвата око струка и узнђену помоћ (поскок са лијеве ноге уз ослонац објема рукама о десно раме) подиже је високо изнад себе. Подигнута дјевојка, скупљене ноге у највишој тачки избачаја савија у кољену и у спуштању (повратку) их испружи. Плесач плесачицу у повратку поново враћа у првобитни почетни положај, на своју десну страну. После изведеног „бацања дјевојке“, први пар се враћа у игру, други се издваја из кола и тако се игра све док се коло не заврши. Парови су се избацивањем дјевојке такмичили ко ће љепше и више избацити своју партнерку.

Постојала је још једна варијанта игре овога кола, у народу позната као „враћање“, „повратак“, а негдје се звала и „Буковачка поскочица“. Разлика у односу на претходно описану игру је у трећем такту игре, по којем детаљу су игри и дата напријед споменута имена.

Темпо игре је умјерено бржи.

III. такт

1. Скок на десној нози високо уназад (одскок уназад).

2. Лијева нога, лагано савијена у кољену, избаци се дијагонално испред десне. Тијело играча је при извођењу овог елемента окренуто шполулијево. Приликом извођења одскока, у колу се знао чути покоји узвик: „опа“, „скочи“, „врати“ и слично.

На основу реченог може се уочити да је за све описане игре плесни образац исти. Од села до села, било је ситних разлика у извођењу истог плеса. Разлике се могу примјетити у самом плесу, држању у игри, пјесми или у неким другим детаљима. Бенковац и бенковачки сајмови и други благодани били су мјесто гдје се све разлике у детаљима настајале и гдје се добијала основна форма игре одређеног кола. Примјера ради, коло „четири пута“ је увођењем усне хармонике у пратњу пјесме и игре добило неколико варијанти игре, добило неколико варијанти. Главни узрок бројним варијантама јесте музика, која се од свирача до свирача разликовала у мелодији и у ритму.

После Другог свјетског рата у цијелом овом крају играло се и „Козарачко коло“.

Левач

Играло се о државним и црквеним благоданима и у другим приликама. Играло га је и старо и младо, мушко и женско, играла су га и дјеца. Никакве разлике у игри овог кола није било у односу на извођења у цијелој земљи па га не треба посебно ни објашњавати. Задњих десетак година се у овом крају „Козарачко коло“ играло све мање, а нове политичке и друге прилике ће највјероватније потиснути у заборав.

Овим би о народним играма и пјесмама из бенковачког краја завршио. Овај рад, али и други радови објављени о плесномфолк-

лору овога краја, мени су, а и другим људима инспирација да се тиме и даље бавимо. У припреми су још неки радови, који ће имати за циљ да читаоце упознају и са другим обичајима, прије свега пјесмом и свирком у другим приликама, изворним народним инструментима, народној ношњи и још о нешто о народном животу и обичајима људи ових крајева. Искрено се надам да ће „ново доба“ са собом донијети, посебно у науци и култури, сасвим нове и другачије односе и гледања на народно стваралаштво, обичаје и друга богатства народног духа.

Summary

FOLK DANCES AND SONGS OF THE BENKOVAC REGION

The subject of our research are non-native songs and dances that were recorded in the Benkovac area on the eve of the last war events at the end of the twentieth century. Folk floats and dances performed in the villages of Bukovica and Ravni Kotar are described. The folk carts are described in detail: "Four times" or "Kukulešće", "Biracko kolo" or "Shetnja", "Old fashioned cart" or "Bukovac kolo", and "Kozaracko cart".

Burcu Ozbay, Ph.D.,
Yeditepe University

Ali Serdar Mete, Ph.D.,
Yeditepe University

AN ASSESSMENT ON THE ARMAMENT OF THE BALKAN ARMIES AND THE PRECAUTIONS TAKEN BY THE OTTOMAN EMPIRE

INTRODUCTION

The Balkan Wars, in terms of its course and results, are among the important thresholds of contemporary history. The First Balkan War, which started as a regional war, changed the balance of power, leading first to the Second Balkan War and then to the First World War.

The cessation of the Ottoman advance in Europe and the defence of this ancient power over time facilitated the escalation of political tension in the Balkan Peninsula, where the Ottoman Empire had dominated for nearly centuries. In this region, which is also known as Ottoman Europe, Ottoman power over the Balkan Nations gradually decreased from the beginning of the 19th century, while at the same time, the way for separatist movements was paved. The goal of the Balkan Nations, which was influenced by the nationalist movements arising from the French Revolution, was to gain their independence from the Ottoman Empire. The rebellions, which were supported by armed elements, led to developments that compelled the Ottoman power in the region. Although they did not act together, the most important development that convinced the Balkan Nationalists that their struggle could be successful was the emergence of Independent Greece after the Peloponnese Revolt. Although the Ottoman administration could not get over the surprise of this separation for a long time, it continued to seek remedies not to cause new separations. The Balkan Wars, which put an end to the Ottoman presence in the Balkan Peninsula, were the independence goals of the Balkan Nations, and the struggle for influence of the Western pow-

ers in the region was one of the factors affecting the parties. The European states, which the Ottomans referred to as the Great Powers, always kept their attention in the region, and the political presence of the Russian Tsardom and the Austro-Hungarian Empire was always felt in the Balkans, geographically as well as culturally. The fact that the names who pioneered the independence movements were educated in Europe and started to gather supporters in European capitals were among the issues that increased the interest in the Balkans.¹

Balkan independence movements achieved great success in the struggle against the Ottoman Empire. These achievements, such as the Russo-Turkish War 1877-1878 (93 Harbi) and the Berlin Treaty, had a positive impact on international developments as well. The governments of Romania, Bulgaria, Serbia and Montenegro, which gained their independence one by one, were aware of the importance of having a strong army to protect their independence. As in the example of Greece, significant efforts were made to establish the army and navy and to be poised for war. In this effort, the help of European military-experts was sought, and European manufacturers were preferred to equip the armies with modern weapons. Considering that the Ottoman, Russian and Japa-

¹ Hasan Demirhan, "Yunan İsyanı'nda (1821-1832) Londra Yunan Komitesi ve İngiliz Yunanseverlerin Faaliyetleri", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Vol. 22, 2012, pp. 41-64; Esra Özsuer, "19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri", *Türkiyat Mecmuası*, Vol. 26/2, 2016, s. 325-344; Gregory T. Papanikos, "Wars and Foreign Interventions in Greece in the 1820s", *Athens Journal of History*, Vol. 8/1, 2022, pp. 9-30.

Левач

nese administrations followed the same methods, this effort of the Balkan States was based on a very solid foundation. The Balkan armies, equipped with modern infantry and artillery weapons, turned these efforts into an extraordinary success in the war they started against the Ottoman Empire.²

While the Balkan states were trying to make their armies ready for war with a modern structure, the Ottoman administration was following these efforts closely. The intelligence about the restructuring of the Balkan armies was frequently updated by military and civilian Ottoman representatives and reported to Istanbul. In addition, the demands for the improvement of the Balkan armies by the European states and manufacturers were among the information that was quickly reached to the Ottoman administration. At the focus of the information transferred to the capital were the activities of European experts in the Balkan countries, the officers sent to Europe for training and the purchase of new weapons. Although the Ottoman administration tried hinder the process, they could not find any other way than to make dispositions by following them.³ However, the developments showed that the precautions taken could not change the outcome in the Balkan Wars.

In this study, we focused on the arms race that the parties entered in the process leading to the Balkan Wars. From this focal point, the activities carried out for the modernization of the Balkan armies and the precautions taken by the Ottoman administration against these efforts were examined. While military reports prepared during the Ottoman period and the archival documents supporting them are the sources for this study, current sources examining the development of the Balkan armies were also used.

1. Political Situation in the Ottoman Empire in the Process Leading to the Balkan Wars

The Balkans, the gateway of the Ottoman Empire to Europe, had always been of vital im-

² Edward J. Drea, *Japan's Imperial Army Its Rise and Its Fall 1853-1945*, University Press of Kansas, Kansas 2009, p. 3, 27-28; Murat Belge, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul 3rd Ed., İstanbul 2014, p. 173-174; Onur İşçi, "Making Sense Of Russian Imperialism: Warfare, Domestic Reform, and Absolutism, 1700-1856", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Vol. 31/2, 2016, pp.445-470.

³ BOA, Y.PRK.ASK., 170/29 21.02.1319 (09.06.1901); Y.A.HUS., 416/38 14.02.1319(02.06.1901); İ.HUS., 102/22 30.11.1320(28.02.1903); HR.SFR.04., 866/47 21.09.1912.

portance for the Ottoman Empire, both politically and militarily. The Balkans was a territory where many different nations lived together in peace for years. However, the French Revolution of 1789 and the "nationalist movement" that affected the whole world afterwards reversed this situation. Nations which had lived together for years, started to revolt one by one in order to establish their own states. Perhaps the main goal was to assume the leadership of the Balkans, which was even before the Ottoman state. Although it seemed to ease up during the period when the state was strong, this struggle would begin to emerge once the political dominance of the Ottoman Empire weakened.⁴

The foresighted Ottoman statesmen of the Tanzimat Era anticipated this danger and sought remedies to prevent the disintegration of the state in the face of the rising nationalism movement all over the world. Here, *the 1839 Tanzimat Edict* (Imperial Edict of Gülhane) emerged as a counter-reflex of the Ottoman State against the nationalist movement. The main idea of the Tanzimat Edict was the principle of "equality". A similar emphasis was also included in the Reform Edict, which was declared in 1856 with the pressure of the Western States after the Crimean War. According to this, everyone had to be equal in the Muslim-non-Muslim Ottoman society. Because in a society where everyone is equal, individuals would not have any demands from the existing political system. Jean-Jacques Rousseau explained this situation in terms of the smallest unit of society, the family: "In these societies, the leader is like a father, and the people are like children; Since they are all born equal and free, they give up their freedom only for the sake of their own interests."⁵ At this stage, imperialist states stepped in because political changes brought about economic changes in Europe. In an effort to strengthen their own economic and political systems, this time they turned to countries rich in raw materials that were losing their political power. In order to have influence in these states, they started to use the political problems in the existing system. With the Ottoman Empire losing its political power over time, it would begin to become the target of the imperialist states starting from the Balkans. The Balkan territory had always attracted the atten-

⁴ *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan War*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C. 1914, p. 399.

⁵ Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, Adam Yayınları, İstanbul 2001, p. 16.

tion of the European States, and there were two important elements that these states could use against the Ottoman Empire, especially in the Balkans: “religion” and “nationalism”. However, especially “aggressive nationalism” would be the most effective in the loss of Balkan lands in the Ottoman Empire.⁶

As a whole, the last period of the 19th century was difficult for the whole of Europe. Hereupon, with the construction of nation-states, the existence of multinational empires began to be threatened. With the effect of the change; as Benedict Anderson stated: “brotherhood, power and time” would be reconnected. Ethnic identity would be the most important factor connecting societies at this stage. According to Hobsbawm, while “kinship” and “blood” bond brought a society together, it also provided an advantage to keep outsiders out, and culture could not be achieved through education. A nation’s culture already existed in that nation’s bloodline. This thesis was the center of ethnic nationalism. Ethnic-based nationalism would inevitably create a great problem for the Ottoman Empire in the long term, as it did.⁷

There were many military and political factors affecting the process leading to the Balkan Wars. The policies of the powerful states of the period towards the Ottoman Empire were decisive in the fate of the Balkans. The main goal of Russia, one of these states, was the “policy of gain access to the warm waters”.

The Russians wanted to realize these goals through the policy of “Panislavism”, that is, the unification of all Slavs around the same political union. Russia aimed to abolish the sovereignty of the Ottoman Empire and Austria-Hungary and to create a “Slavic State” under the sovereignty of Russia. France’s target was to transform the east of the Mediterranean into a “French lake” by taking over the dominance in the Balkans and seizing Egypt. For this reason, it supported the uprisings in the Balkans. On the other hand, Austria-Hungary wanted to get a share from the Balkan lands of the Ottoman Empire, which had lost its political power. These states started to provoke the Balkan nations by using the rising nationalist movements in the region. Britain, unlike these two states, was in favour of the continuation of the political integrity of the Ottoman Empire in

the first place. Britain’s policy of maintaining the current status quo had two purposes. First of all, Britain wanted to prevent the strengthening of France in Europe. The second reason was that it was against the idea of a strong Russia in the Balkans. For this reason, although it supported the demands for independence of the Greeks, it had always stood by the Ottoman Empire against Russia in the Balkan policy. So much that Britain would support the Ottoman Empire against Russia during the Crimean War and ensure that the political integrity of the Ottoman Empire was guaranteed by the European States in the Treaty of Paris after the war.⁸

In fact, the process leading up to the Balkan Wars did not emerge out of nowhere. The Balkan nations started to take action from the first half of the 19th century with the rising nationalist demands. As a result of the Serbian Revolt in 1804, with the support of the Russians, the “Principality of Serbia” was established. This was a milestone for the Ottoman Empire’s dominance in the Balkans. Because for the first time in history, a Christian society could partially achieve its political goals by rebelling against the Ottoman Empire with the ideal of independence. This political gain of the Serbs set an example for other Balkan nations in the next period and the Greek Revolt broke out. The process that started with *the 1821 Wallachian-Moldovan Revolt* and *the Peloponnese Revolt* resulted in the Ottoman State’s acceptance of Greek independence in 1830, with the pressure of the great powers of the period. In this process, especially Britain and Russia were secretly giving all kinds of support to the Balkan nations. Then the Bulgarians started a revolt in 1867. Their aim was to establish their own churches independently of the Greek Church. As a result, the Ottoman State declared the establishment of the Bulgarian Exarchate in 1870 with an edict. In 1876, the Bulgarians revolted again, but did not succeed.⁹

Although the British tried to guarantee the territorial integrity of the Ottoman Empire

8 Louis Levine, “Pan-Slavism and European Politics”, *Political Science Quarterly*, Vol.29/4, 1914, pp. 664-686; Ömer Esenyel, *Balkan Harbinden Günümüze Bakış*, Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul 1995, p.7-9; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yayınları, İstanbul 2008, p.143, 360.

9 Uçarol, *ibid*, s.143-169, s. 365; BOA, HAT. D. 865/38253 15.07.1239(16.03.1824); Ramazan Erhan Güllü, “Bulgar Eksarhlığı’nın Kuruluşu ve Statüsü”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Vol.17, 2018, pp. 350-361; Lenard J. Cohen, “Russia and the Balkans: Pan-Slavism, Partnership and Power”, *Russia’s Foreign Policy*, Vol. 49/4, 1994, pp. 814-845.

6 Maria Todorova, *Balkanları Tahayyül Etmek*, çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, p. 22.

7 Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Metis Yayıncılık, İstanbul 2007, p. 51; Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, p. 63.

Левач

after the Crimean War, the Russians never gave up on their Pan-Slavist intent. They even started to implement these policies with the societies they founded. One of these societies was the “Slavic Aid Committee”¹⁰ that they established in Moscow. The purpose of the committee was to support the uprisings in the Balkans by sending military and financial aid. The activities of the committee were also followed by the Ottoman Empire. Within this period, Britain, which was in favor of the territorial integrity of the Ottoman Empire, gradually began to abandon its policy. Although Britain seemed to be on the side of the Ottoman Empire, it was actually supporting the rebellions in the region. This situation would force the Ottoman Empire to make a move. In fact, the Ottoman Empire received intelligence that an alliance was formed between “Serbia, Greece, Romania and Bulgaria” against the state and that this alliance was secretly supported by the British, and in return even demanded assurances from Britain that such support was not given.¹¹

With the effect of all the developments, the Balkans had become a boiling cauldron. There was no way to turn the current political situation back again. In the meantime, Abdulhamid II ascended the throne, proclaiming the constitution (*Kanun-ı Esâsî*) on 23th December 1876, and convening *Tersane Konferansı* (*the Shipyard Conference*) on the same day. The aim of the conference was to find a solution to the problems in the Balkans. However, the demands of the great states¹² were criticized and

not accepted by the Grand Vizier Mithat Paşa. The conference came to an end on January 20, 1877, when the Ottoman State announced that it would not accept these demands. This attitude of the Ottoman Empire would actually be the beginning of the end for the Ottoman Empire’s dominance in the Balkans with the Russo-Turkish War¹³ that started in 1877. This war would bring about irreparable consequences for the Ottoman Empire. The Ottoman army suffered a heavy defeat against the Russians. This defeat of the Ottoman armies caused great debates in the parliament (*Meclis-i Mebusan*) and then Abdulhamid II decided to close the parliament. In the meantime, the Russians came to Yeşilköy and as a result, the Treaty of Yeşilköy was signed on March 3, 1878.¹⁴

The British were uncomfortable with the picture that emerged after the 93 War. Therefore, they began to pressure the Russians to reverse the emerging political structure. As a result, these pressures yielded results and it was decided to convene a Congress in Berlin upon the re-evaluation of the process that emerged with the Treaty of San Stefano. The Congress convened on June 12, 1878. Britain tried to include Austria in the process in order to eliminate the Slavic unity that would occur in the Balkans in this process. In addition, with the treaty signed on June 4, 1878, before the congress convened, it was ensured that Cyprus would be given to Britain, and it was time to decide what would be the situation in the Balkans¹⁵. After long discussions, the Treaty of

10 Slavic Aid Committee: It was established in Moscow on January 25, 1858, in line with Russia’s Pan-Slavism policy. The aim was to provide assistance to churches and congregations to implement this policy. This committee was active in Bulgaria, Macedonia and Bosnia and Herzegovina in the Ottoman Empire as well as in Austria. Supporting the uprisings in the Balkans, the committee sent monetary and material aid to the Balkan peoples of Bulgaria, Bosnia-Herzegovina, Serbia and Montenegro, in particular, through medical detachments and volunteer officers. “СЛАВЯ НСКІЕ БЛАГОТВОРИ ТЕЛЬНІЕ КОМИТЕ ТЫ (Slavic Aid Committee)”, https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/3625196 (7.03.2023); Uçarol, *ibid*, p.360.

11 BOA, HR. SFR.3., 337/29 11.07.1889; BOA, HR. SFR.1., 66/89 30.07.1876.

12 These demands; It was demanded that Bosnia and Herzegovina should be given autonomy, that Bulgaria should be divided into two provinces and a general inspector should be appointed, that Bulgaria should have its own militia forces, that local languages could be used in addition to Turkish in the courts. Ali Çiftçi, “Balkanlardaki Siyasal Karışıklıklar ve 1876-77 Tersane Konferansı Osmanlı Devleti’nde Siyasal Mücadelede Taraflar”, *Akade-*

mik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Vol. 44, 2017, pp.600-615.

13 The Ottoman-Russian War of 1877-1878, also known as the “The War 93” (93 Harbi) since it coincided with the year 1293 in the Rumi Calendar. For detailed information about this war, see Quintin Barry, *War in The East A Military History of Russo-Turkish War 1877-78*, Helion&Company, West Midlands 2012; ayrıca bkz. *War and Diplomacy The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, M. Hakan Yavuz and Peter Sluglett (Eds.), University of Utah Press, Salt Lake City 2011.

14 Çiftçi, *ibid*, p. 605-608; Mahir Aydın, “93 Harbi 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, Vol. 9, İstanbul 1994, p. 499.

15 According to the treaty: “The territory of Bulgaria will be divided into three regions; The Bulgarian Principality, whose borders were narrowed in the first region; The second region is the province of Eastern Rumelia, which will be governed by a Christian governor, which is independent from the administrative aspect, but is subject to the Ottoman Empire in political and military terms; The third region was Macedonia, which was left to the Ottoman Empire on the condition of reform. Bosnia and Herzegovina would be occupied by Austria, Montenegro’s independence would be accepted, but some arrangements would

Berlin was signed on July 13, 1878. The majority of the articles of the treaty were related to the Balkans. The area known as *Elviye-i Selâse*¹⁶ became the area where reforms were envisaged in accordance with the Berlin Treaty.¹⁷

Another issue that emerged in the Balkans with the Berlin Treaty was the “Macedonian Question”¹⁸. After the Russo-Turkish War, the situation in Macedonia would also change. In particular, gangs supported by the great powers with ultra-nationalistic goals would increase their activities day by day and carry out terrorist acts against the Turkish people in the region. This situation became inextricable for the Ottoman Empire with the uprisings that broke out in many places. As a result, Hüseyin Hilmi Paşa was appointed as the General Inspector to control the situation in the region. In the meantime, with the initiatives of Russia and Austria, first *the Vienna Reform Program* and then *the*

be made on its borders. Serbia’s independence would be recognized and Nis and Pirot would be given to it. The independence of Romania would be accepted and it would take Tulca (Tulcea) and Dobruca in return for giving Besarabia to Russia.” Ali İhsan Gencer, “Berlin Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Vol. 5, İstanbul 1992, p. 516-517.

16 Elviye-i Selâse: The name given to the region consisting of the province of Thessaloniki and Manastır and some parts of the province of Kosovo. Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu*, çev. İhsan Çatay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, p. 35.

17 Muhamed Ahmetaj, “Berlin Kongresi ve Sonuçlarının Osmanlı Devlet ve Arnavutlar Üzerindeki Etkileri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı*, Bursa 2011, s. 64-72; Gül Tokay, “Ayastefanos’tan Berlin Antlaşmasına Doğu Sorunu (Mart-Temmuz 1878)”, *Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Türk Tarih Kurumu (TTK) Basımevi, Ankara 1999*, s.190-191.

18 The name Macedonia was not used in the beginning, as the Ottoman administration accepted the term Macedonia as a discriminatory term. The geography that European states and Balkan countries call Macedonia was generally included in Ottoman official documents as Vilâyet-i Selâse. We learn from some documents in the Prime Ministry Ottoman Archives that the Ottoman bureaucracy did not find it appropriate to use the term Macedonia in official correspondence. For example, in a document dated October 1899, it was stated that Macedonia was written in the place where mahal-i vilayet was written during the census, and in a document dated May 1902, the term Macedonian was written after the name of the town where he was born was written for a person born in Thessaloniki in the population censuses, and this should be avoided. A year later, a notification was made to the inspectorate and governors in Rumeli regarding the same problem. Kaya Bayraktar, “Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)”, *Bilig*, Vol. 69, 2014, pp. 1-28.

Mürzsteg Program were prepared in order to control the events in the region. Although these programs seemed to be effective for a short period of time, they would lose their effectiveness in the long term, especially gang activities would continue to increase.¹⁹

While the problems in the Balkans continued, the supporters of constitutionalism, who were getting stronger day by day with the demand for a constitutional-parliamentary system, started to organize especially in the Rumelia Provinces. The Committee of Union and Progress, which was established as a result of this organization, interpreted the handling of the Macedonian issue at the Reval Meeting between Russia and England in 1908 as a signal that Rumelia would get out of hand, and took action. In conclusion; on July 23, 1908, The 2nd Constitution was declared. With the elections held in the same year, the power of the Union and Progress Party began. The public had great expectations from the constitutional monarchy. However, the Committee of Union and Progress could not take full control from the time it came to power until *the 31st March Incident*. In fact, the gangs in Macedonia, who had suspended their activities, took action again. In addition to this, the purges in the army started to cause problems among the military cadres. The uprising that broke out on April 13, 1909²⁰ was suppressed by *Hareket Ordusu* (the Action Army) from Thessaloniki. The uprising caused Sultan Abdulhamid II to be dethroned and exiled to Thessaloniki. In addition, after the uprising, the Union and Progress Party began to harden its stance. The intervention of young officers in politics and the fact that they began to play an active role in the administration of the country, first of all, caused the army to be highly politicized. The international tension experienced at that time also affected domestic politics, and the relations between the government and the opposition had reached the breaking point. It was the officers who gave direction to the ruling party and the opposition. The involvement of the army in politics to this extent caused a military hardness to be felt in politics, while it facilitated the neglect of duties within the army and thus the emergence of military weaknesses.²¹

19 Hacısalihoğlu, *ibid*, s.43; Bayraktar, *ibid*; Nadine Akhund, “Stabilizing a Crisis and the Mürzsteg Agreement of 1903: International Efforts to Bring Peace to Macedonia”, *Hungarian Historical Review*, Vol. 3, 2014, pp. 587-608.

20 It is also known as the March 31st Incident because it coincides with March 31 in the Rumi Calendar.

21 Esenyel, *ibid*, s. 12-15; Suat Zeyrek and Halil

Левач

The political weakness experienced in the Ottoman Empire also affected the political situation in the Balkans closely. In this process, on October 5, 1908, the Principality of Bulgaria turned into a Kingdom. On October 6, Greece annexed Crete. At the same time, gang activities inside were increasing day by day. However, in this period, political unity among the Balkan nations could not be achieved yet. Because the disagreement between the Fener Greek Patriarchate and the Bulgarian Exarchate prevented such a union. In fact, this conflict was used skilfully during the reign of Abdulhamid II and these nations were prevented from uniting and taking action against the Ottoman Empire. Thus, the balance policy followed in the Balkans was effective for a while. However, *the Law of the Union of Churches* adopted by the Union and Progress Party on July 3, 1910, tempested this balance in the Balkans and caused these nations to unite against the Ottoman Empire. The party leadership could not foresee the problems that the law would cause. According to the Committee of Union and Progress, the problems between Greeks and Bulgarians had to be resolved in order to ensure security and peace in Macedonia. For this reason, the law was accepted and put into effect despite the opposition of the Greeks at the beginning.²²

Although the Greeks objected, they united with both Bulgarians and other Balkan nations under the influence of the Law on the Union of Churches in the next period. The next goal after this stage was to get the Ottoman Empire out of the Balkans. As a matter of fact, it happened. After the Committee of Union and Progress eliminated the last problem, the Balkan nations formed a unity among themselves with the agreements in which they accepted the patronage of Russia. On March 13, 1912, treaties were signed, first between the Serbs and Bulgarians, and then on May 29, 1912 between the Bulgari-

ans and the Greeks. In the same year, Montenegro joined the alliance with Serbia, Greece and Bulgaria and joined to *the Balkan League*. After the Balkan nations completed the political union among themselves, Montenegro declared war against the Ottoman Empire on 8 October 1912. Montenegro was followed by Bulgaria and Serbia, while Greece declared war on October 19, 1912.²³

The Ottoman Empire, which started mobilization with the declaration of war, quickly took the armies stationed in Rumelia on alert and joined the war. Thus, the Balkan Wars began, in which the Ottoman Empire would completely lose its lands in the Balkans, except for Eastern Thrace.

2. Activities Carried Out for the Supply of Weapons Used in the Balkan Wars and Control Efforts of the Ottoman Administration

The Ottoman Empire entered the First Balkan War two days after the Tripoli War ended. Greece, Bulgaria, Serbia and Montenegro, which gained their independence by separating from the Ottoman Empire, strengthened the alliance they had established among themselves and placed them on solid foundations.

The arrival of the enemy armies to Edirne about three weeks after the start of the war indicated the magnitude of the defeat suffered by the Ottoman forces. The Ottoman army, which had been trying to reorganize according to modern methods for nearly two hundred years, was defeated in a short time by the Balkan Alliance. The turn of the Balkan War into a great defeat for the Ottoman Empire was due to military and political mistakes.²⁴

The disruptions in mobilization, command and rear service behind the front caused the Ottoman army to lose its morale and motivation. The soldiers, who could not be fed from national and moral resources, were al-

Akman, "31 Mart İsyanı'nın Osmanlı Ordusu Üzerindeki Etkileri", *History Studies*, Vol. 6/3, 2014, pp. 383-398; Hasan Acar and Gökmen Gök, "The 31 March Incident in Turkish Political Life And The Role Of The Committee of Union And Progress", *Journal of Awareness*, Vol.5/3, 2020, pp. 361-374.

22 Hasan Tamer Kerimoğlu, "Kiliseler Birliği Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri" *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol.14, 2007, p. 3-10; Sina Akşin, "The Balkans And The Committee Of Union And Progress", *Essays in Ottoman-Turkish Political History*, Gorgias Press, Piscataway, 2011, pp. 203-208; Mesut Avcı, "The Balkan Politics Of "Committee of Union And Progress" In 1908-1913", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, Vol. 6, 2019, pp. 37-56.

23 Ömer Turan, "II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları Döneminde Osmanlı Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, p. 247-249; Gül Tokay, "Ottoman Diplomacy, the Balkan Wars and The Great Powers", *The Wars before the Great War Conflict and International Politics before the Outbreak of the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, pp. 58-76; see also, *War in the Balkans Conflict and Diplomacy Before World War I*, James Pettifer and Tom Buchanan (Eds.), I.B.Tauris, London&New York 2015.

24 Ali İhsan Sabis, *Balkan Harbinde Neden Mağlup Olduk?*, yay. haz. Hasip Saygılı, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2014, p. 32-34; Edward J. Erickson, *Büyük Hezimet Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu*, çev. Gül Çağlalı Güven, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, p. 82-83.

so deprived of the direction of the command echelon, and the enemy gained the moral superiority in a short time. In accordance with the new law enacted in 1909, all Ottoman subjects were obliged to do their military services. When the provisions of this law were implemented, non-Muslim soldiers also participated in the Balkan War. This situation caused serious dissatisfaction on both sides. In the simpler terms, non-Muslim soldiers were not satisfied with performing a service which was previously not mandatory. Muslims, on the other hand, thought that the goal of fighting for the sake of religion, as in the past, was destroyed by the presence of non-Muslim soldiers. This and every other factor weakened their morale a little more. The first reason why the Ottoman lines broke up in a short time during sudden attacks was that they were in a very weak condition in terms of morale and motivation. Since there was poor communication between the units, the enemy could detect and squelch the Ottoman artillery in a short time, and the infantry, deprived of artillery support, could not even fight back. The cavalry, along with the artillery and infantry, had almost the same inadequacies. Defeat was inevitable for the Ottoman army when the inadequacy of the combat arms combined with the weakness of the support classes and logistical disruptions.²⁵

When the 200-year period of the Ottoman army before the Balkan Wars is examined, we can see that the most important agenda of the Ottoman administration was the modernization of the army. This long modernization effort was a painful process in which a Western army structure was aimed, although different methods and models were tried. From the beginning of the 18th century, the need for a strong and battle readiness army became vitally important for the state's international position and internal security. The main reason for this situation was that the political and military developments in the West gave insight a new understanding of military service and the Ottoman state had to switch from attack to defense against the West. These developments, which can be referred to as the military revolution²⁶, made it easier for

European-style military service to become an export product. The Ottoman administration had to reorganize its army by taking the West as an example in order to stop the decline against the West, and some other states such as Russia and Japan followed the same path. The basic starting point of Western-modelled military modernization was to adopt in organizational, doctrinal and equipment methods used by modern armies. The shortest and most effective way to achieve this was the employment of advisor-officers from the modelled armies. Since the reign of Selim III, the French methods were preferred as a model in the Ottoman army, and foreign officers who could apply these methods were assigned. The reason for this preference was that France - with the contribution of Napoleon - had the most advanced military techniques in Europe in the formation of land armies. As the methods used by Ottoman administration's allies during the Crimean War were closely observed and the war tools that would increase the effect of these methods on the battlefield were also quickly tried. The importation of the products of the French military industry was the fastest way to meet the need. Because the reorganization of Ottoman production facilities according to modern production methods required a very long and slow transformation. In the supply of cannons, rifles and the gunpowder used by these weapons, purchases were made from many European countries, especially France. This diversity continued until the reign of Abdulhamid II. In this period, while the French model was switched to the Prussian model, German weapons were preferred in the purchase of weapons. German weapons proved their superiority in the wars with Austria-Hungary and France, and came to the fore as the most basic tools that led the German armies to victory. Thus, the Ottoman administration, like many other states, continued to buy weapons from Germany.²⁷

novation and the Rise of the West, 1500-1800, 2nd Edition, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

27 Ernst Münch, *Mahmud II. Padischah der Osmanen sein Leben und seine Reformen nebst Blicken auf die nächste Gegenwart und die Zukunft des Türkischen Reich*, Verlag von Adolph Krabbe, Stuttgart 1839, s. 100-103; Ayşe Yıldız, *Crisis and Rebellion in the Ottoman Empire The Downfall of A Sultan in The Age of Revolution*, I.B.Tauris, London&New York 2017, p. 22-24; Naci Yorulmaz, *Arming The Sultan German Arms Trade and Personel Diplomacy in The Ottoman Empire Before World War I*, I.B.Tauris, London&NewYork 2014, p. 104, 110, 128; "Krupp Orders", *Western Daily Press*, (22.08.1873); "Krupp Guns for Turkey", *Globe*, (31.07.1874); Michael Epkenhans, "Military-Industrial Relations in Imperial Germany,

25 Mahmud Muhtar, *Balkan Harbi Üçüncü Kolordu'nun ve İkinci Doğu Ordusu'nun Muharebeleri*, yay. haz. A. Basad Kocaoğlu, İlgı Kültür Yayınları, İstanbul 2012, p. 26; Bülent Durgun, "Alman Islah Heyetleri ve Bischoff'un Balkan Harbinde Osmanlı Ordusu'nun Ulaştırması Hakkında Değerlendirmeleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Vol. 2, 2012, p. 101-120.

26 For detailed information on the Military Revolution, see. Geoffrey Parker, *The Military Revolution Military In-*

Левач

Modern firearms, one of the most important requirements of modern warfare, were quickly accepted and settled in the Ottoman army. Since the situation in the Russo-Turkish War of 1877-1878 clearly showed the importance of these weapons, special attention was paid to the supply of modern weapons after the war. The new weapons purchased during the reign of Abdulhamid II were one of the most important pillars of the modernization move in the Ottoman army. The preference of German manufacturers in artillery and infantry weapons during the reign of Abdulhamid II was also an important step towards achieving a standard in the army inventory. The efforts of German officers in the Ottoman army was also an important factor in ensuring this standard. It was aimed to follow the innovations in firearm production closely and to inform Istanbul of any innovation in a very short time. Although the Ottoman officers working abroad were the centerpiece of this intelligence network, German officers working in the country and, naturally, weapons manufacturers also participated in this network. As presenting a newly developed weapons to the Sultan became a customary marketing method, manufacturers were able to establish representative offices in Istanbul and present each new product directly to the Sultan's discretion. Although detailed information about a wide variety of weapons and ammunition from many different countries reached the palace, the preference was generally in favor of German weapons. Even though, this situation was constantly criticized, this preference was quite natural since the Prussian Ecole was adopted by the Ottoman army in general.²⁸

1870-1914", *War in History*, Vol.10/1, 2003, pp.1-26; For the influence of German officers in the modernization process of the Ottoman army, see. Gerhard Grüsshaber, *The "German Spirit" in The Ottoman and Turkish Army, 1908-1938 A History of Military Knowledge Transfer*, De Gruyter Oldenbourg, Berlin 2018.

28 "Prussian Officers for Turkish Army", *Monmouthshire Merlin*, (07.10.1881); "The Turkish Military Service, *Northern Whig*, (01.02.1883); Dierk Wlater, "A Military Revolution? Prussian Military Reforms before the Wars of German", *Forsvaarstudier*, Vol.2, 2001, pp. 3-34; Odile Moreau, "İki Dünya Arasında: Osmanlı Subayları, Kültürel Aktarım ve Siyasal Etkileşim", *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, ed. Dejanirah Couto, çev. Şirin Tekeli, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010, p. 363-378; Mesut Uyar and Edward J. Erickson, *A Military History of The Ottomans*, ABC-CLIO, Santa Barbara 2017, p. 188-189, Salih Kış, *Osmanlı'da Alman Ekolü Von der Goltz Paşa (1883-1895)*, Konya, Palet Yayınları, 2017, p. 40-41; Bülent Durgun, "Turkish-German Military Relations and The Balkan Wars", *Tarih ve Günce Journal of Atatürk and the*

While the Ottoman administration was trying to supply its own army's need for modern weapons, it also closely followed the situation in the world and its neighbours. Particularly during the reign of Abdulhamid II, this close follow-up turned into a remarkable effort. The Sultan's personal curiosity - often referred to as apprehension- strengthened the possibility of estimating the strength of rival armies by tracking military technology and sales. This monitoring activity, which can also be considered a form of military intelligence, showed that the developments in the Balkans were followed carefully. The Ottoman administration would have been prepared for a possible war by following the military development of the Balkan nations, which had recently separated from their sovereignty. The enquiries on the armament of the Balkan armies and the use of weapons also pointed out that these armies posed an important threat to the Ottomans. The fact that the Balkan Alliance was not considered a possibility caused this threat to be underestimated and thus the Balkan War to result in defeat.²⁹

While the Ottoman army was equipped with modern weapons, the Balkan States carried out a similar activity in their own armies. These states also had to import the aforementioned weapons, since they did not produce their own and ones they produced did not meet their needs. This import process followed a similar course as in the Ottoman Empire. In fact, the situation was similar in almost all military modernization efforts that were modelled on the West. As in the example of Japan³⁰, it was also a way to produce clones that were modelled by increasing the domestic production capacity, but since this was also a serious economic burden, the number of countries that could achieve this was very few. For example, although they had certain capabilities in the production of weapons, the facilities in the Russian Tsardom did not meet the needs, and the weapons needed by the Russian army and the supported Slavic movement were purchased from foreign manufacturers. As such, the import of arms by the Balkan States, which did not have an indus-

History of Turkish Republic, Vol. 1/1, 2017, pp. 217-238.

29 Fatih Tetik, *Sultanın Silahları II. Abdülhamid Dönemi Savunma Sanayii ve Silah Teknolojisi (1876-1908)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 91.

30 For detailed information on the Japanese modernization process, see Jean-Pierre Lehmann, *The Roots of Modern Japan*, MacMillan, London&Basingstoke 1982; see also Tessa Morris-Suzuki, *The Technological Transformation of Japan From the Seventeenth to the Twenty-first Century*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.

trial infrastructure, was also a mandatory option. Although each country has different preferences, the convergence in international relations, alliances and the guidance of the country, which was taken as a model for modernization, were the factors affecting the purchase of weapons.³¹

For the Ottoman administration, the modernization and armament of the Balkan armies meant an increase in the possible threat. However, in war plans and other preparations, it was assumed that the most serious threat was Bulgaria, and in case of any war, the “enemy” was the Bulgarian army. Although it was not made a tangible rating, it was seen that the second threat after Bulgaria was Greece. The international support of Greece, which also gained new opportunities in terms of naval power, was one of the factors that increased this threat. While the French influence was felt in the reorganization of the Greek army, the support of German officers was a separate concern for the Ottomans. In addition, the fact that German arms manufacturers were selling weapons to the Balkan States, as they were selling weapons to the whole world, caused desperate objections from the Ottoman administration from time to time. Among these states, Serbia was the first to purchase German infantry rifles. The Serbian government, which started to buy rifles from Mauser in 1881³², 6 years before the Ottoman Mauser order, equipped its army with these rifles. Compared to the other three states that fought against the Ottoman Empire in the Balkan War, the number of weapons purchased by the Montenegrin army was also less. The Montenegrin Government received support from many different sources, especially Russia, and its allies in the supply of weapons.³³

31 E. Willis Brooks, “Reform in the Russian Army, 1856-1861”, *Slavic Review*, Vol. 43/1, 1984, pp. 63-82; Bruce W. Menning, *Bayonets Before Bullets The Imperial Russian Army, 1861-1914*, Indiana University Press, Bloomington 2000, p. 104-105; Roger R. Reese, *The Imperial Russian Army in Peace, War, and Revolution, 1856-1917*, Universtiy Press of Kansas, Kansas 2019, p. 189-191.

32 On rifles purchased by the Serbian Government from Mauser, see Branko Bogdanovic, *Serbian and Yugoslav Mauser Rifles*, North Cape Publications, Tustin 2005.

33 The most important support in arming the Montenegrin army was provided by the Russian Government. This support, which was followed closely by the Ottoman administration, was evident from the continuity of the shipment of infantry weapons sent to Montenegro. In the 15 years before the Balkan War, among the weapons sent from Russia were Berdan rifles and, to a lesser extent, machine guns. *BOA, Y.MTV*, 129/158, 24.04.1313(14.03.1985); *BEO*, 2521/189029,

The military modernization processes and armament efforts of the Balkan States were an important issue for the Ottoman administration because the closest threat to the capital, Istanbul, was the political and military tension in the Balkan Peninsula. The intelligence process, which started with the follow-up of Bulgaria's military development, turned into a serious effort by including other states. Romania, which did not fight against the Ottomans in the Balkan War, was among the states followed by the Ottoman administration. However, efforts to maintain more friendly relations with Romania showed that the threat level was lower than expected from this state. The fact that Bulgaria was the only enemy in the manoeuvres and exercises carried out in 1909 and 1910 supported this determination. The war plans prepared by Goltz Pasha³⁴, who had been the military mentor for the Ottomans for many years, were carried out in the said manoeuvres and exercises, and the preparation of the Ottoman army against the danger from the Balkans was wanted on the field. The evaluations of the Ottoman General Staff, which did not have any military exercises before, indicated that these war games were completed successfully. Apparently, the Ottoman army, which had been trained in the Prussian style for many years and equipped with German weapons, was ready for a possible war in Rumelia. Nevertheless, it was of particular importance to continue preparations and closely monitor competitors.³⁵

Due to the importance of monitoring the military developments abroad, at the beginning, almost every Ottoman officer informed the center about the situation of the country in which it was assigned, but in 1864 the process gained a more institutional structure. On this date, the Ottoman Military-Attachés, one of the most important pillars of the military intelligence network, were established. The military-

34 General Feldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz: German and Ottoman Marshall. For his biography, see Carl Alexander Krethlow, *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz Pascha*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2012; see also Salih Kış, *Osmanlı Ordusunda Alman Ekolü Von Der Goltz Paşa(1883-1895)*, Palet Yayınları, Konya 2017.

35 Pertev, *1325 Senesi Sonbaharında İcrâ Edilmiş Olan İkinci Ordu Manevraları*, Ahmed İhsân ve Şürekâsı Matba'a-i Millet-i Osmanî Şirketi, İstanbul 1326, p. 2-4; Pertev, *1326 Sene-i Rumîsinde Birinci ve İkinci Ordu-yu Hümâyunlar Arasında İcrâ Edilen Sonbahar Manevrası*, Matba'a-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1328, p. 3-5; see also İmhof Paşa, *Plan Üzerinde Harb Oyunlarına Mahsûs Muhtıra*, müt. Recep İrfan, F. Lefter Matba'ası, Dersaâdet 1325.

Левач

attachés working under the embassies were tasked with reporting the military structure of the countries they were in and important developments in this field to the Ottoman General Staff (previously known as Serasker). Due to the importance of this task, the number of military-attachés increased over time and the external news network developed further. The modernization and development of the Balkan armies was one of the most important issues that these military attachés followed and reported. In addition to these reports, it was possible to talk about an important information processing activity that included the Balkans in Istanbul, which was fed from many other sources. Especially during the reign of Abdulhamid II -with the contribution of the Sultan's own secret service- this activity increased, and printed texts, including photo albums³⁶, were started to be presented to the Palace. Studies were carried out by the relevant units, providing detailed information for the Balkan armies as well as for other armies. Since the incoming information was compiled from many different sources, in some cases news accompanied by newspaper articles and gossip were also transferred to the center. While processing the collected information, it was given importance to confirm this information. The truth of the unfounded news was being reached and the authorities were informed. While this information was gathered in the Palace during the reign of Abdulhamid II, the unit responsible for preparing the studies that returned to its institutional course later became the *General Staff Intelligence Branch* (Karargâh-ı Umûmî İstihbârât Şu'besi) under the Ottoman General Staff. Some of the prepared reports, and especially studies examining an army, were published for the attention of the authorities. The common feature of these publications, which were similar to each other, was that they provided detailed information on the establishment and functioning of the armies that were the subject of the study. In addition to military information, the publications also included brief information on the structure of governments and the administration of countries.³⁷

36 For the mentioned albums, see *Sultan II. Abdülhamid'in Arşivinden Dünya*, ed. Hakan Yılmaz, İstanbul Kültür AŞ, İstanbul 2008; see also [http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/results?te=&lm=IUNEKABDUL \(07.03.2023\)](http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/results?te=&lm=IUNEKABDUL (07.03.2023))

37 BOA, Y.MTV., 20/36 30.05.1303(06.03.1886); 22/19 09.11.1303(09.08.1886); 50/26 11.10.1308(20.05.1891); Y.PRK.HR., 22/11 13.02. 1314(24.07.1896); Y.PRK.MYD.,15/26 12.02.1312(15.08.1894); Y.PRK.ASK., 114/20

The military intelligence that came to the capital of Ottoman, showed that the Balkan States were also engaged in an activity similar to the modernization of the Ottoman Empire. Except for Montenegro, almost every state organized its military structure according to a certain model and continued its war preparations in accordance with this model. The special situation of Montenegro³⁸ was due to the fact that it was the smallest state among these states and had the least number of soldiers. While this state received technical support for the military structure from the Russian Tsardom, it also received assistance from Russia in terms of weapons and ammunition. While the other Balkan States were trying to strengthen their existing military assets in accordance with their own structures, it was understood that Montenegro was trying to bring its army into existence. However, during other Balkan armies were modernized and armed according to the possibilities and pref-

08.03.1314(17.08.1896); 161/55 29.01.1328(10.02.1910); Gültekin Yıldız, "Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askerî Ataşe Raporları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 17, 2012, s. 239-266; Ali Çelebi, II. Abdülhamid Döneminde Balkanlar ile İlgili İstihbarat Raporları, MA Thesis, University of Ondokuz Mayıs, Institute of Social Sciences, Samsun 2018, p. 89-102; Some of the studies on the Balkan armies were published right after the First Balkan War. For these examples see *Bulgar Ordusu Hakkında Muhtasar Risâle*, Karargâh-ı Umûmî İstihbârât Şu'besi, y.y. 1331(1912); *Yunan Ordusu Hakkında Muhtasar Risâle*, Karargâh-ı Umûmî İstihbârât Şu'besi, y.y. 1331(1912); *Sırb Ordusu Hakkında Muhtasar Risâle*, Karargâh-ı Umûmî İstihbârât Şu'besi, y.y. 1331(1912); *Karadağ Ordusu Hakkında Muhtasar Risâle*, Karargâh-ı Umûmî İstihbârât Şu'besi, y.y. 1331(1912).

38 In a study examining the military structure of Montenegro, attention was drawn to this special situation. Both the length of the military service period and the explanation of the system operating in the militia system indicate that Montenegro does not have an army in peacetime. "In Montenegro, every man holding a gun is a soldier and goes to war. However, legally, military service is approximately 40 years, starting at the age of 18 and rarely 17, and continuing until 58 and finally 60 years of age." [...] "Since the militia method is valid in Montenegro, as in Switzerland, although there is no army under arms in peacetime (except for the 32 people who constitute the Prince's entourage in Çetine), for three or four years, the truly brave and combative Montenegrins from European training and military training have been trained. An infantry training battalion and an artillery training battalion were formed - with its staff constantly under arms - in order to enable them to benefit from this and to increase the order with scientific developments and innovations in accordance with their nature." Mehmed Subhi, *Karadağ ve Ordusu*, Kitabhâne-i İslâm ve Askerî, Konstantiniye, 1317(1901), p. 51-53.

erences of the countries, technological innovations were followed in the purchase of weapons. The authorities were interested in almost every new weapon, as in the Ottoman example.

quite well-prepared.⁴³

The weapon preferences of the allies fighting against the Ottomans in the Balkan War are shown in the table below.⁴⁴

Weapon	Ottoman	Bulgaria	Greece	Serbia	Montenegro
Rifle	Mauser	Mannlicher	Mannlicher	Mauser	Gras ¹ Berdan ²

However, the choice in purchases was determined by the country's international relations, economy and the military method it followed. After Bulgaria and Greece tried Russian and French rifles for infantry weapons, they preferred the Austrian Mannlicher³⁹ rifle as their main combat weapon. Serbia's choice of infantry rifles was Mauser rifles. Bulgaria and Serbia used German Maxim⁴⁰ as the machine gun, while Greece used Austrian Schwarzlose⁴¹ machine guns, a clone of this rifle. Although there were more various choices in artillery weapons, Krupp cannons were seen in the inventory of every army that would form the Balkan Alliance. Greece and Serbia preferred the French Schneider-Creusot⁴² cannons as the main combat weapon of the artillery. Although the Montenegrin artillery could be considered weak compared to the other three states, Greece, Bulgaria and Serbia used all the weapons of the artillery class in accordance with the modern system. Among these weapons, the field, mountain and fortified cannons were constantly modernized to meet the needs of the armies. In particular, the war preparation of the Bulgarian artillery - as can be seen in the Balkan War - was

It is known that in addition to the weapon preferences shown in the table above, different weapons we also found in the army inventories. This was due to the continued use of old weapons and the continuation of the process of replacing new weapons with these old weapons. The production capacities of the manufacturers and the inability to deliver the orders on time were also factors that delayed the weapon standardization of the army inventories. As was seen during the war, the use of weapons seized from the enemy and the aid received from the allies were factors that increased the variety of weapons.⁴⁵

The Ottoman administration, which followed the armament of the Balkan States and the studies on the effective use of these weapons, was closely interested in the modernization of weapons of all allies, starting with Bulgaria. From which countries the Balkan armies received weapons and ammunition, the shipment of these weapons and the studies on the use of these weapons were among the main topics of monitoring. While the sale of weapons by German arms manufacturers to the Balkans was very disturbing to the Ottoman administration, Greece's request for officers from Germany for modernization also caused a serious disappointment. The Greek Government later

39 For detailed information on Mannlicher infantry rifles, see Paul S. Scarlata, *Mannlicher Military Rifles Straight Pull and Turn Bolt Designs*, Andrew Mowbray Inc., Woonsocket 2004; See also N. Đokić, O. Petrović, "Rifles Mannlicher - Rifles Mannlicher M 88/90, M 90 and M 95", *Metak*, Vol. 9, 1990, pp. 7-11.

40 For detailed information about the German Maxim machine guns, see F.V.Longstaff and A.Hillard Atteridge, *The Book of The Machine Gun*, Hugh Rees Ltd, London 1917, s. 143-179; see also Stephen Bull, *German Machine Guns of WWI*, Osprey Publishing, Oxford 2016.

41 For detailed information on Schwarzlose machine guns, see *Instruktion über die Einrichtung und Verwendung der Maschinengewehre Maschinengewehr (Schwarzlose) M. 7.*, K. K. Hof-und Sraatsdruckerei, Wien 1913; Ayrıca bkz. James H. Willbanks, *Weapons and Warfare An Illustrated History of Their Impact Machine Guns*, ABC-CLIO, Santa Barbara 2004.

42 For detailed information on Schneider-Creusot cannons, see Ian Hogg, *Twentieth Century Artillery*, Grange Books&Amber Books, Kent 2000.

43 BOA, Y. PRK. ASK. 168/18 03.12.1318(24.03.1901); Y.MTV, 242/4 01 .01. 1321 (19.04.1903); 247/19 03. 04. 1321(29.06.1321); A. }MTZ(04), 119/88 24. 05. 1322 (10.07.1907).

44 ATASE, BDH, 1-41/20;1-41/20-2; Ahmed Muhtar, *Tarih-i Ešliha ve Zamân-ı Hâzırda Düvel-i Muhtelifiye Topçulukları*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbîye-i Şâhâne Matbaası, İstanbul 1301(1885); Mehmed Muhiddin, *Düvel-i Muhtelifinin Bu Def'a Kabul Etdiği Küçük Çaplı ve Mükerrer Ateşli Yeni Tüfenkler*, Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun Matbaası, y.y. 1312(1899).

45 *Das Gewehr der Gegenwart und Zukunft Die jetzigen Europaischen Infanterie-Gewehr und die Mittel zu ihrer Vervollkommnung*, Helwing'sche Verlagsbuchhandlung, Hannover 1884, p. 15-18, 25-27.

Левач

abandoned this contention and decided to reorganize the army by French officers. A similar situation was experienced when the Bulgarian Government sent cadets to Russia and Russian officers guided the Bulgarian army's preparations for war. However, since Russia's relations with Bulgaria were already known and the Bulgarian army was already seen as a possible enemy, no attempt was made to prevent this situation. Although it was not possible for the Ottomans to prevent the modernization of the Balkan armies through diplomatic means, it was seen that in cases such as arms smuggling from the borders - especially in order to prevent public order events - the manufacturers tried to prevent the sale of weapons and from time to time they were successful in this.⁴⁶

While the Ottoman administration followed the arms race of the four states that would join the Balkan Alliance, it did not neglect to monitor the situation in the region and in Europe. The situation and armament of the Romanian army were also among the issues that kept close watch on. Since the diplomatic relations with Romania were relatively better, it was possible to evaluate and confirm the information received about the army of this country on the spot by the Ottoman delegations. In addition to the incoming reports, the continuation of military trips provided a healthier flow of information. However, detailed information was included in the reports prepared. The situation of Romania, which is an important power in terms of population and military organization, was also reported to Istanbul by the aforementioned methods. Restricted reports, which compiled the information collected about the Romanian state and army, were published and presented to the information of those concerned. These reports contained detailed information about the organization of the Romanian army, infantry, cavalry and artillery, and their presence in times of war and peace. The information obtained about the firearms of the Romanian army was one of the important topics of the intelligence activity. The process Romania went through in the modernization of infantry and artillery weapons and the weapons purchased were on the military agenda of Istanbul. The main

46 BOA, Y. PRK., EŞA., 35/93 03.03.1318(01.07.1900); Y.MTV., 227/89 19.12.1319(29.03.1902); HR.SYS., 136/27 08.08.1910; 171/40 15.10.1912.

combat weapon of the Romanian infantry was the Austrian Mannliche infantry rifle, while the Romanian artillery used German Krupp and French Schneider-Creusot cannons. The Romanian army's choice of machine gun was the German Maxim machine gun. As seen in other armies, the Romanian army used old weapons in its inventory as well as new weapons.⁴⁷

Following the weapon preferences of the Balkan states made it possible to compare this information with the inventory of the Ottoman army. Technically speaking, although there was no serious superiority among weapons, the rifles of the Ottoman and Serbian armies were more technological weapons, as they used the rifles produced by the inventor of the system, Mauser. In addition, each army had Krupp cannons and machine guns with very similar characteristics in their inventory. An important benefit of following the developments in the armies of Romania and the Balkan Alliance, especially in the incidents that took place in Macedonia, was that it enabled the Ottoman troops to make more effective preparations against the Balkan gangs. The measures taken to control the crossings between borders and especially arms smuggling had increased the effectiveness of the army in Ottoman Europe. The weapons seized during the public security operations showed that almost all kinds of firearms were used illegally in the region. While the arming effort of the Croat, Albanian and Macedonian bandits triggered this situation, it was understood that the Bulgarian and Serbian governments also supported these groups. Although the Ottoman Government could not prevent the weapon modernization of the Balkan states, it succeeded in minimizing the public security incidents and intervening quickly by establishing a tight safety net in the lands under its control.⁴⁸

47 BOA, Y. PRK. EŞA., 27/21 18.02.1318(17.06.1900); Y.PRK. ASK., 224/82 29.05.1322(01.04.1904); Y.MTV. 87/169 25.04.1311(05.11.1893); 89/67 13.07.1311(20.04.1894); 295/89 20.01.1325(05.03.1907); BEO, 2333/174962 30.02.1322(15.05.1904); 3123/234225 05.07.1325(14.08.1907); For mentioned reports, see *Romanya Ordusu*, Karargâh-ı Umûmî İstihbârat Şubesi, İstanbul 1331(1912).

48 BOA, DH.MKT., 375/36 20.11.1312(15.05.1895); Y. PRK.UM., 35/18 26.01.1314(07.07.1896); HR.SFR.3., 505/3 14.03.1901; HR.SYS., 141/45 01.10.1912; Selim Hilmi Özkan, "Arms Smuggling across Ottoman Borders in the Second Half of the 19th Century", *Journal of Balkan*

The political and military developments before the Balkan Alliance came into existence revealed that the states that would be included in the alliance tried to meet the weapons and equipment needs of their armies in every way. When the nationalist movements in the region turned into an alliance against the Ottoman domination, the Ottoman administration had no choice but to accept Montenegro's declaration of war. In the armament race from the 93 War to the First Balkan War, all the weapons provided by the Balkan Alliance were successfully used against the Ottoman forces, and the war for the Ottoman Empire resulted in a great defeat.

CONCLUSION

The struggle for power in the Balkans, also called Ottoman Europe, dated back to before the Ottoman domination. Even though the dust has settled during the periods when the Ottoman Empire was strong, the rivalry came to light again with the weakening of the political dominance of the Ottoman Empire. After the 1789 French Revolution, the spread of the nationalist movement all over the world was the most important factor that changed the fate of the Balkans.

With the spread of nationalist doctrines among the Balkan nations, the Great Powers made huge efforts to achieve their own interests in the Balkan geography. Hereby, the dissolution in the Balkans, which started with the Serbian and Greek rebellions in the first half of the 19th century, turned into a wave of rebellion that spread over a wider area day by day with the support of European States. The geopolitical situation in the Balkans forced each state to adopt policies that served their own interests. The common goal of the Great Powers, which supported the increasing separatist movements in the region over the years, was to remove the Ottoman Empire from the Balkans.

From the beginnings of Abdulhamid II's reign, international barriers combined with domestic factors became more challenging. The 93 War was the most critical development that changed all the balances against the Ottomans, both at home and abroad. After this war, the Balkans became almost an obvious target and

separatist movements became organized. Even though Abdulhamid II delayed the disintegration of the Balkans with the balance policy that he followed, radical changes took place in the Balkan policies under the Party of Union and Progress. In this period, with the adoption of the Law on the Union of Churches, the beginning of the end of the Ottoman domination in the Balkans was reached. With the new conditions created by this law, the Balkan nations, which set aside the years of hostility among themselves, united against the Ottoman Empire. As a matter of fact, the Ottoman army suffered a great defeat in the First Balkan War, which started as a result of all these developments. This defeat resulted in the loss of Ottoman Europe - also known as the homeland of the Ottomans - entering the last years of this empire with a great post-war trauma.

This unexpected defeat, which caused the loss of all Ottoman lands in the Balkans, actually showed that the states forming the Balkan Alliance had been preparing for war for a long time. Although these preparations were known by the Ottoman authorities, the fact that the necessary measures for a possible war could not be prevented was a factor that increased the severity of the criticism. In the war that comes openly, the inadequacies experienced in all areas of the war, especially in transportation and fortification, combined with the loss of command unity, made all the criticisms brought to the public agenda after the war accurate and justified.

The Ottoman administration, which followed all the military activities of the states that formed the Balkan Alliance and Romania, that was a party to the second Balkan War, had the experience to predict the upcoming war. In particular, since the imports for weapon modernization were known to the finest detail, it could easily be understood that these weapons would be used against the Ottomans in an upcoming war. The Balkan States used all possible resources while trying to raise their armies to the level of Western examples by going through a similar Ottoman re-organization. While support was received for training from European and Russian officers, weapons and equipment were purchased from the same sources. While some of these weapons and equipment were technologically identical to the inventories of the Ottoman army, some were obtained from less preferred manufacturers.

However, the Balkan Alliance, by utilizing its resources effectively and efficiently, managed to successfully conclude the war in an un-

and Near Eastern Studies, Vol. 18/3, 2016, pp. 297-312; Ramazan Hakkı Öztan, "Tools of Revolution: Global Military Surplus, Arms Dealers and Smugglers in the Late Ottoman Balkans, 1878-1908, *Past and Present*, Vol. 237, 2017, pp. 167-195.

Левач

expectedly quick manner, surprising the global public. The fact that the Ottoman administration had been following the Balkan armament race for many years and its efforts to prevent armament did not yield results, although the German infantry and artillery weapons used by many modern armies were also used as the main battle weapon in the Ottoman army, the defeat could not be prevented. This situation made it clear that this monitoring and prevention effort could not provide any benefit in favor of the Ottoman administration.

The Ottoman state, which did not participate in the second Balkan War, due to the disagreements between the Balkan States, was able to take back Edirne, which had been lost during the war. This acquisition, along with several successful defensive wars, was the most important consolation left to the Ottomans from the Balkan Wars.

Based on the defeat in the Balkan Wars, the Ottoman army, which was not expected to show any success in the First World War, would change the course of the war and history with its efforts in this war that lasted for four years. The long-term resistance of the Ottoman defense, with the same weapons and the same war principles, revealed the extent to which the unity of command and the common goal were in the success of an army rather than the choice of weapons and methods of the defeat in the Balkan War.

BIBLIOGRAPHY

Primary Sources

Archival Documents

ATASE (Turkish Generalstaff Command Military History Archive)

ATASE, *BDH*, 1-41/20;1-41/20-2.

BOA, (Turkish Directorate of State Archives/Ottoman Archives of the Prime Ministry)

A.} *MTZ (04)*, 119/88

24.05.1322(06.08.1904).

BEO, 2333/174962

30.02.1322(15.04.1904); 2521/189029,

30.12.1322;(07.03.1905); 3123/234225

05.07.1325(14.08.1907); 3906/292936,

22.06.1329(20.06.1911).

DH.MKT., 375/36

20.11.1312(15.05.1895).

HAT. D. 865/3825315.07.1239(16.03.182

4).

HR. SFR.1., 66/89 30.07.1876.

HR.SFR.3., 337/29 11.07.1889; 505/3

14.03.1901.

HR.SFR.04., 866/47 21.09.1912.

HR.SYS., 136/27 08.08.1910; 141/45

01.10.1912;171/40 15.10.1912.

İ.HUS., 102/22 30.11.1320(28.02.1903).

Y. PRK. EŞA., 27/21

18.02.1318(17.06.1900).

Y. PRK., EŞA., 35/93

03.03.1318(01.07.1900).

Y.A.HUS., 416/38 14.02.1319(02.06.1901).

Y.MTV., 20/36 30.05.1303(06.03.1886);

22/19 09.11.1303(09.08.1886); 50/26

11.10.1308(20.05.1891); 87/169

25.04.1311(05.11.1893); 89/67

13.07.1311(20.01.1894); 129/158,

24.04.1313(14.10.1895); 227/89

19.12.1319(29.03.1902); 242/4

01.01.1321(30.03.193); 247/19

03.04.1321(29.06.1903); 295/89

20.01.1325(05.03.1907).

Y.PRK.ASK., 114/20

08.03.1314(17.08.1896); 161/55

29.01.1318(29.05.1900); 168/18

03.12.1318(23.03.1901); 170/29

21.02.1319(09.06.1901); 224/82

29.05.1322(11.08.1904).

Y.PRK. HR., 22/11 13.02.

1314(24.07.1896).

Y.PRK.MYD., 15/26

12.02.1312(15.08.1894).

Y.PRK.UM., 35/18 26.01.1314(07.07.1896).

Ottoman Turkish Publications

Bulgaristan Ordusunun Ahvâli ve Tensikât-ı Askerîyesi, *Umum Erkân-ı Harbîye Dairesi İkinci Şu'besi*, Matba'a-i Askerî, y.y., 1325(1909)

Ahmed Muhtar, *Tarih-i Esliha ve Zamân-ı Hâzırda Düvel-i Muhtelifê Topçulukları*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbîye-i Şâhâne Matba'ası, İstanbul 1301(1885).

Bulgar Ordusu Hakkında Muhtasar Risâle, Karargâh-ı Umûmî İstihbârât Şu'besi, y.y. 1331(1912).

İmhof Paşa, *Plan Üzerinde Harb Oyunları-na Mahsûs Muhtara*, müt. Recep İrfan, F. Lefter Matba'ası, Dersâadet 1325(1909).

Karadağ Ordusu Hakkında Muhtasar Risâle, Karargâh-ı Umûmî İstihbârât Şu'besi, y.y. 1331(1912).

Mehmed Muhîddin, *Düvel-i Muhtelifenin Bu Def'a Kabul Etdiği Küçük Çaplı ve Mükerrer Ateşli Yeni Tüfenkler*, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun Matba'ası, y.y. 1312(1896).

Mehmed Subhi, *Karadağ ve Ordusu*, Kitabhâne-i İslâm ve Askerî, Konstantiniye, 1317(1901).

Pertev, *1325 Senesi Sonbaharında İcrâ*

Edilmiş Olan İkinci Ordu Manevraları, Ahmed İhsân ve Şürekâsı Matba'a-i Millet-i Osmanî Şirketi, İstanbul 1326(1908).

Pertev, *1326 Sene-i Rumisinde Birinci ve İkinci Ordu-yu Hümayunlar Arasında İcrâ Edilen Sonbahar Manevrası*, Matba'a-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1328(1910).

Refik, *Hoçkis Makineli Tüfekleri Ta'rifnâmesi*, Askerî Matba'a, İstanbul 1926.

Romanya Ordusu, Karargâh-ı Umûmî İstihbârât Şubesi, İstanbul 1331(1912).

Sırb Ordusu Hakkında Muhtasar Risâle, Karargâh-ı Umûmî İstihbârât Şu'besi, y.y. 1331(1912).

Yunan Ordusu Hakkında Muhtasar Risâle, Karargâh-ı Umûmî İstihbârât Şu'besi, y.y. 1331(1912).

Preiodicals

"Krupp Orders", *Western Daily Press*, (22.08.1873)

"Krupp Guns for Turkey", *Globe*, (31.07.1874)

"Serbian Orders of Mauser Rifles" *Düsseldorf Volksblatt* (07.04.1881)

"Prussian Officers for Turkish Army", *Monmouthshire Merlin*, (07.10.1881)

"The Turkish Military Service, *Northern Whig*, (01.02.1883)

"War in The Balkans", *The Western Daily Mercury*, (14.10.1912)

"Where The Balkan Wars Going On", *The Edinburg Evening*, (19.10.1912)

"War in The Balkans", *The Burnley Gazette*, (19.10.1912)

"The Theatre of The War in The Balkans", *The Examiner*, (26.10.1912)

"The Road to Constantinople", *The Liverpool Echo*, (2.11.1912)

Secondary Sources

ACAR, Hasan and Gökmen GÖK, "The 31 March Incident in Turkish Political Life And The Role Of The Committee Of Union And Progress", *Journal of Awareness*, Vol.5/3, 2020, pp. 361-374.

AHMETAJ, Muhamed, "Berlin Kongresi ve Sonuçlarının Osmanlı Devlet ve Arnavutlar Üzerindeki Etkileri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı*, Bursa 2011.

AKHUND, Nadine, "Stabilizing a Crisis and the Münzsteg Agreement of 1903: International Efforts to Bring Peace to Macedonia", *Hungarian Historical Review*, Vol. 3, 2014, pp. 587-608.

AKŞİN, Sina, "The Balkans And The Committee Of Union And Progress", *Essays in Ot-*

toman-Turkish Political History, Gorgias Press, Piscataway, 2011.

Ali Çelebi, *II. Abdülhamid Döneminde Balkanlar ile İlgili İstihbarat Raporları*, MA Thesis, University of Ondokuz Mayıs, Institute of Social Sciences, Samsun 2018.

ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Metis Yayıncılık, İstanbul 2007.

AVCI, Mesut, "The Balkan Politics Of "Committee of Union and Progress" In 1908-1913", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, Vol. 6, 2019, pp. 37-56.

AYDIN, Mahir, "93 Harbi 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, Vol. 9, İstanbul 1994, p. 499.

BARRY, Quintin, *War in The East A Military History of Russo-Turkish War 1877-78*, Helion&Company, West Midlands 2012.

BAYRAKTAR, Kaya, "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)", *Bilig*, Vol. 69, 2014, pp. 1-28.

BELGE, Murat, *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul 3rd Ed., İstanbul 2014.

BOGDANOVIC, Branko, *Serbian and Yugoslav Mauser Rifles*, North Cape Publications, Tustin 2005.

BROOKS, E. Willis, "Reform in the Russian Army, 1856-1861", *Slavic Review*, Vol. 43/1, 1984, pp. 63-82.

BULL, Stephen, *German Machine Guns of WWI*, Osprey Publishing, Oxford 2016.

Chassepot to FAMAS: French Military Rifles, 1866-2016, Headstamp Publishing, Brentwood 2019.

COHEN, Lenard J., "Russia and the Balkans: Pan-Slavism, Partnership and Power", *Russia's Foreign Policy*, Vol. 49/4, 1994, pp. 814-845.

ÇİFTÇİ, Ali, "Balkanlardaki Siyasal Karışıklıklar ve 1876-77 Tersane Konferansı Osmanlı Devleti'nde Siyasal Mücadelede Taraflar", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol. 44, 2017, pp. 600-615.

Das Gewehr der Gegenwart und Zukunft Die jetzigen Europaeischen Infanterie-Gewehr und die Mittel zu ihrer Vervollkommnung, Helwing'sche Verlagsbuchhandlung, Hannover 1884.

DEMİRHAN, Hasan, "Yunan İsyanı'nda (1821-1832) Londra Yunan Komitesi ve İngiliz Yunanseverlerin Faaliyetleri", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Vol. 22, pp. 41-64.

ĐOKIĆ, N. and O. PETROVIĆ, "Rifles

Левач

Mannlicher - Rifles Mannlicher M 88/90, M 90 and M 95”, *Metak*, Vol. 9, 1990, pp. 7-11.

DREA, Edward J. Drea, *Japan's Imperial Army Its Rise and Its Fall 1853-1945*, University Press of Kansas, Kansas 2009.

DURGUN, Bülent, “Alman Islah Heyetleri ve Bischoff’un Balkan Harbinde Osmanlı Ordusu’nun Ulaştırması Hakkında Değerlendirmeleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Vol. 2, 2012, p. 101-120.

DURGUN, Bülent, “Turkish-German Military Relations and The Balkan Wars”, *Tarih ve Günce Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic*, Vol. 1/1, 2017, pp. 217-238.

EPKENHANS, Michael Epkenhans, “Military-Industrial Relations in Imperial Germany, 1870-1914”, *War in History*, Vol.10/1, 2003, pp.1-26.

ERICKSON, Edward J., *Büyük Hezimet Balkan Harpleri’nde Osmanlı Ordusu*, çev. Gül Çağlalı Güven, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

ESENYEL, Ömer, *Balkan Harbinden Günümüze Bakış*, Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul 1995.

GENCER, Ali İhsan, “Berlin Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Vol. 5, İstanbul 1992, p. 516-517.

GRUESSHABER, Gerhard, *The “German Spirit” in The Ottoman and Turkish Army, 1908-1938 A History of Military Knowledge Transfer*, De Gruyter Oldenbourg, Berlin 2018.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, *Bulgar Eksarhlığı’nın Kuruluşu ve Statüsü*, Gaziantep University Journal of Social Sciences, Vol.17, 2018, pp. 350-361.

Gültekin Yıldız, “Osmanlı Dış Askere İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askerî Ataşe Raporları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 17, 2012, s. 239-266.

HACISALİHOĞLU, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu*, çev. İhsan Çatay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.

HOBBSAWM, Eric J., *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.

HOGG, Ian, *Twentieth Century Artillery*, Grange Books&Amber Books, Kent 2000.

Instruktion über die Einrichtung und Verwendung der Maschinengewehre Maschinengewehr (Schwarzlose) M. 7., K. K. Hof-und Sraatsdruckerei, Wien 1913.

İŞÇİ, Onur İşçi, “Making Sense Of Russian Imperialism: Warfare, Domestic Reform, And Absolutism, 1700-1856”, *Tarih İncelemeleri*

Dergisi, Vol. 31/2, 2016, pp.445-470.

KERİMOĞLU, Hasan Tamer, “Kiliseler Birliği Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol.14, 2007, p. 3-10.

KIŞ, Salih, *Osmanlı’da Alman Ekolü Von der Goltz Paşa (1883-1895)*, Konya, Palet Yayınları, 2017.KRETHLOW, Carl Alexander, *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz Pascha*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2012.

LEHMANN, Jean-Pierre, *The Roots of Modern Japan*, MacMillan, London&Basingstoke 1982.

LEVINE, Louis, “Pan-Slavism and European Politics”, *Political Science Quarterly*, Vol.29/4, 1914, pp. 664-686.

LONGSTAFF, F. V., A.Hillard ATTERIDGE, *The Book of The Machine Gun*, Hugh Rees Ltd, London 1917.

Mahmud Muhtar, *Balkan Harbi Üçüncü Kolordu’nun ve İkinci Doğu Ordusu’nun Muharebeleri*, yay. haz. A. Basad Kocaoğlu, İlgü Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

MENNING, Bruce W., *Bayonets Before Bullets The Imperial Russian Army, 1861-1914*, Indiana University Press, Bloomington 2000.

MOREAU, Odile, “İki Dünya Arasında: Osmanlı Subayları, Kültürel Aktarım ve Siyasal Etkileşim”, *Harp ve Sulh Avrupa ve Osmanlılar*, ed. Dejanirah Couto, çev. Şirin Tekeli, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010.

MUENCH, Ernst, *Mahmud II. Padischah der Osmanen sein Leben und seine Reformen nebst Blicken auf die nächste Gegenwart und die Zukunft des Türkischen Reich*, Verlag von Adolph Krabbe, Stuttgart 1839.

ÖZSÜER, Esra, “19. Yüzyıl Avrupa Romantiklerinin 1821 Mora İsyanı Üzerindeki Siyasi ve Kültürel Etkileri”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 26/2, 2016, s. 325-344.

PAPANIKOS, Gregory T., “Wars and Foreign Interventions in Greece in the 1820s”, *Athens Journal of History*, Vol. 8/1, 2022, pp. 9-30.

PARKER, Geoffrey, *The Military Revolution Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, 2nd Edition, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

REESE, Roger R., *The Imperial Russian Army in Peace, War, and Revolution, 1856-1917*, Uiverstiy Press of Kansas, Kansas 2019.

Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan War, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C. 1914.

ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Toplum*

Sözleşmesi, çev. Vedat Günyol, Adam Yayınları, İstanbul 2001.

SABİS, Ali İhsan, *Balkan Harbinde Neden Mağlup Olduk?*, yay. haz. Hasip Saygılı, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2014.

SCARLATA, Paul S., *Mannlicher Military Rifles Straight Pull and Turn Bolt Designs*, Andrew Mowbray Inc., Woonsocket 2004.

Sultan II. Abdülhamid'in Arşivinden Dünya, ed. Hakan Yılmaz, İstanbul Kültür AŞ, İstanbul 2008.

SUZUKI-MORRIS, Tessa, *The Technological Transformation of Japan From the Seventeenth to the Twenty-first Century*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.

SWORD, Wiley, *Sharpshooter: Hiram Berdan, His Famous Sharpshooters and Their Sharps Rifles*, Mowbray Publishing, Woodsocket 1998.

TETİK, Fatih, *Sultanın Silahları II. Abdülhamid Dönemi Savunma Sanayii ve Silah Teknolojisi (1876-1908)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.

TODOROVA, Maria, *Balkanları Tahayyül Etmek*, çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

TOKAY, Gül, "Ayastefanos'tan Berlin Antlaşmasına Doğu Sorunu (Mart-Temmuz 1878)", *Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu (TTK) Basımevi, Ankara 1999.

TOKAY, Gül, "Ottoman Diplomacy, the Balkan Wars and The Great Powers", *The Wars before the Great War Conflict and International Politics before the Outbreak of the First World War*, Cambridge University Press, Cambridge 2015, pp. 58-76.

TURAN, Ömer, "II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları Döneminde Osmanlı Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, p. 247-249.

UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yayınları, İstanbul 2008.

UYAR, Mesut and Edward J. ERICKSON, *A Military History of The Ottomans*, ABC-CLIO, Santa Barbara 2017.

War and Diplomacy The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin, M. Hakan Yavuz and Peter Sluglett (Eds.), University of Utah Press, Salt Lake City 2011.

War in the Balkans Conflict and Diplomacy Before World War I, James Pettifer and Tom Buchanan (Eds.), I.B.Tauris, London&New York 2015.

WILLBANKS, James H., *Weapons and Warfare An Illustrated History of Their Impact Machine Guns*, ABC-CLIO, Santa Barbaras

2004.

WLATER, Dierk, "A Military Revolution? Prussian Military Reforms before the Wars of German", *Forsvaarstudier*, Vol.2, 2001, pp. 3-34.

YILDIZ, Ayşe, *Crisis and Rebellion in the Ottoman Empire The Downfall of A Sultan in The Age of Revolution*, I.B.Tauris, London&New York 2017.

YORULMAZ, Naci, *Arming The Sultan German Arms Trade and Personel Diplomacy in The Ottoman Empire Before World War I*, I.B.Tauris, London&NewYork 2014.

ZEYREK, Suat and Halil AKMAN, "31 Mart İsyanı'nın Osmanlı Ordusu Üzerindeki Etkileri", *History Studies*, Vol. 6/3, 2014, pp. 383-398.

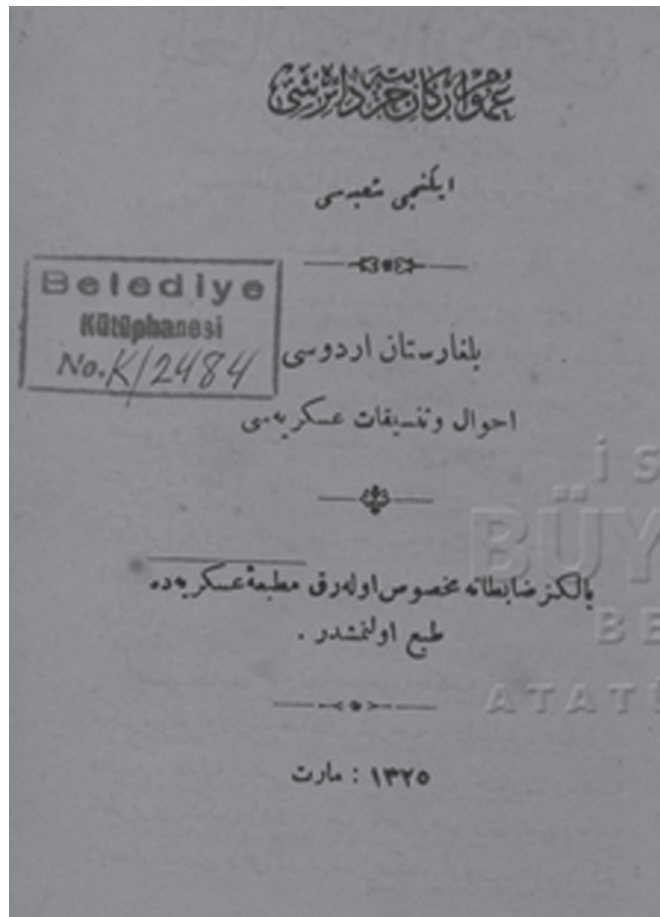
Online Sources

http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/results?te=&lm=IUNEKABDUL (07.03.2023)

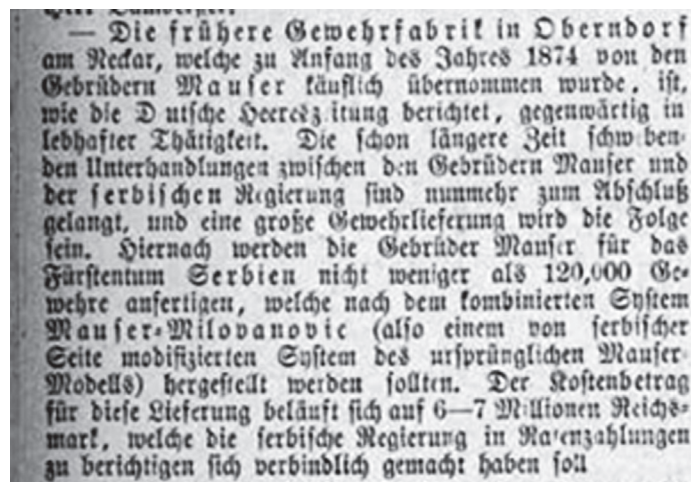
<https://katalog.ibb.gov.tr/yordam> (07.03.2023)

https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/3625196 (07.03.2023)

Bulgaristan Ordusunun Ahvali ve Tensikât-ı Askeriyesi, 1325. (The Situation of Bulgarian Army and Militarical Resettle, 1909)

“Serbian Orders of Mauser Rifles” Düsseldorf Volksblatt (07.04.1881)

ЈИРИЧЕКОВА ЛИНИЈА И ШОПСКИ ГОВОРИ У СРБИЈИ

Палеобалкански, грчки и романски утицај на лексику шопских говора у Србији

Апстракт: У раду ће, на што сажетији начин, бити размотрено питање географског одређења Јиричекове линије и положај шопских говора у Србији (тимочко-лужничког дијалекта српског језика, односно тзв. „прелазних говора” бугарског језика) у односу на њу. У ову сврху ће бити приказан део лексичког фонда ч-ц говора који вуче корене из предсловенског, односно старобалканског, старогрчког и латинског језичког наслеђа.

С обзиром да овај дијалекат дели обиље балканских речи заједно са другим јужнословенским дијалектима и језицима (бугарски, српски, македонски), аутор ће покушати да стави нагласак на речима које су специфичне за њега, или пак за њега и друге шопске дијалекте у западној Бугарској (тзв. западни говори) и источној Македонији (тзв. источно наречје). Такође, биће дат значајнији увид и у локалну топонимију из разлога што се палеобалканизми, романизми и грцизми у значајној мери срећу управо на подручју ове лексике.

Питање односа Јиричекове линије и стања у дијалектима Југоисточне Србије није озбиљније разматрано у нашој науци, и, с обзиром да оно изискује озбиљнија и обимнија истраживања, овај се рад може сматрати пионирским подухватом који ово питање поставља у разумне оквире.

Кључне речи: шопски говори, тимочко-лужнички дијалект, ч-ц говори, белоградчишко-трнски дијалект, прелазни говори, преходни говори, Јиричекова линија, Балкански језички савез, палеобалканизми, романизми, грцизми

1. Балкански језички савез

§ 1. Балкански језички савез.

Да бисмо разумели не само појам Јиричекове линије, већ и разлоге зашто постоје стари латински и грчки утицаји на јужнословенске говоре, не можемо избећи кратак осврт на појам Балканског језичког савеза.

Балкански језички савез (у даљем тексту: БЈС) јесте збир заједничких ареалних карактеристика у различитим балканским језицима, превасходно у лексици (укључујући и фразеологију), фонологији и граматици (Lindstedt, 2000: 232). Ово је први језички савез који је откривен у савременој науци; слависта Јернеј Копитар је почетком 19. века приметно да албански, влашки (данас: источноромански језици) и бугарски језик деле заједнички језички облик, али три различите језичке материје („*nureine Sprachformherrscht, aber mit dreierley Sprachmaterie*“) (Friedman, 2006: 659; Friedman, 2011: 277; Lindstedt, 2000: 231).

§ 2. Супстрат. Језик-извор балканизма.

Копитар је сматрао да је *албански језик*, као наследник илирско-трачког прајезика, односно нелатинског прајезика који типолошки не спада у хеленске језике (Friedman, 2006: 659; Friedman, 2011: 283), изворни језик-носилац балканизма, док су их „влашки језик” (балканоромански језици) и „бугарски језик” (балканословенски језици) усвојили као супстрат након досељавања на балканске просторе. Ову теорију је савремена наука напустила (Lindstedt, 2000: 235).

Осим овог Копитаревог мишљења, постоји и мишљење да је БЈС последица словенског супстрата, што је заступао британски публициста Вилијам Мартин Лик (Friedman, 2011:

283).

С обзиром да се овде бавимо Јиричековом линијом – која раздваја романски и грчки језички утицај на Балкану – нама су од највећег значаја следеће две тезе. Прва је да су **балканоромански језици** носиоци супстрата, односно карактеристика БЈС, што се огледа управо у цинцарско-македонским језичким контактима, чиме се бавио пољско-американски слависта Збигњев Голамб (Zbigniew Gołab). Према његовој тези, географски центар балканизма био би у данашњој (Северној) Македонији, северно и западно од Јиричекове линије (Lindstedt, 2000: 235), односно у југозападном делу земље (Friedman, 2011: 280). Друга теза јесте да је примарни извор балканизма **грчки језик** (Lindstedt, 2000: 236).

Током петовековне османске владавине на Балкану, административно-политичка подела на верске нације (милетски систем) условила је тешњу везу између балканословенских, балканороманских и грчких етничких група (Lindstedt, 2000: 238), а та веза је постојала и пре, али и после овог периода, у оквирима византијске управе, односно управе модерних држава (попут Југославије). С обзиром на постојање бројних вишејезичних заједница на балканском поднебљу, као и различитих језичких заједница у истом граду или селу (особито онде где није било престижних језика), појава језичког савеза се може посматрати управо у светлу таквих социолингвистичких феномена (Lindstedt, 2000: 239-243).

§ 3. Балканизми у лексци.

Иако постоје аутори који су посветили пажњу заједничкој лексци, попут Миклошича, Сандфелда, Асенове итд. (Friedman, 2006: 669), ипак, не постоји свеобухватна студија о лексци БЈС. Највећи напори научника до сада били су усмерени на турцизме у балканским језицима, а тек овлаш на лексичку (и фразеолошку) грађу која је заједничка за примарне језике БЈС. За сада је највећи искорак учинио научни двојац Собољев-Домоселицакаја, који је извршио први озбиљнији покушај мапирања лексике БЈС, усредсредивши се на одабрана лексичка поља (личност и породица, духовни живот, сточарство, пејзаж и природа, ...) (Friedman, 2011: 278-279). Отуда се јавила и жеља аутора овога рада да да скромни допринос овој мало истраживаној области.

2. Шопски и тимочко-лужнички говори

§ 4. Шопски дијалекти у синхронијском сагледавању.

Што се тиче српских дијалеката, у БЈС нарочито спадају **призренско-тимочки дијалекти**, који се у хрватској и западној литератури погрешно називају *торлачким дијалектом* или *торлачким наречјем*¹, а у бугарској литератури као „прелазни говори” (буг. *преходни говори*) или „у-говори”. Многе особине БЈС се срећу и у зетско-рашком, косовско-ресавском, смедеревско-вршачком дијалекту итд. (Friedman, 2006: 658), али се тиме нећемо овде бавити.

У призренско-тимочке дијалекте спадају три дијалекта:

призренско-јужноморавски дијалект
сврљишко-заплањски дијалект и
тимочко-лужнички дијалект.

Последњим, **тимочко-лужничким дијалектом** у Србији говори етнографска група позната под именом **Шопи** (Шопје, Шопци, Шопови). Ова етнографска група, осим Србије, настањује и значајне делове Македоније и Бугарске, као и мање делове Румуније, Грчке итд. У Македонији Шопи говоре различитим дијалектима источног и северног наречја² (источно од реке Вардар), а у Бугарској тзв. западним говорима (буг. *западни бугарски говори*) илити екавским говорима (буг. *екави говори*) који се простиру од границе са Србијом па до тзв. јатове границе (буг. *јатова граница*).

Тимочко-лужнички дијалект, којим се бавимо у овом раду, се у бугарској терминологији назива и **белограчичко-трнским говором** (буг. *белоградчишко-трнски говори*) (Стойков,

¹ Дефинитивно се не може радити о наречју српског (српскохрватског) језика, јер је овај дијалект интегрални део штокавског наречја.

² Појам *наречја* у македонској дијалектологији би одговарао српском појму *дијалекта*, а појам *дијалекта* у македонској дијалектологији би одговарао српском појму *говора*. Ово се може видети кроз упоређење дијалектолошких појмова код Александра Белића (пре Другог светског рата) и Божидара Видоеског (после Другог светског рата). Ми се у овом раду држимо оне терминологије коју користе националне дијалектологије држава или народа на којима се налазе ови језички варијетети.

2002: 163), а можда је најзахвалније употребљавати назив **ч-и говори** (на основу рефлекса прасловенског **tj* и **dj* → *ч* и *и*), јер је исти део и српске и бугарске дијалектолошке терминологије (Веселиновић, 1890; Собољев, 1994).

Тимочко-лужнички дијалект, као прелазни српско-бугарски дијалект, је најбалканизованији од свих дијалеката српског језика, јер, за разлику од осталих призренско-тимочких дијалеката, поседује и члановање именских речи, али и друге особине (Ивић, 1985: 116-117). Белић је, на трагу схватања о романском пореклу балканизма и следећи ставове румунског филолога Денусиана, сматрао да су ови говори балканизовани управо захваљујући снажнијем присуству романског становништва у прошлости (Белић, 1905: LXIX-LXXII). Ово је и Ван Вејкова теза, о којој говори и Ивић у својој *Дијалектологији*.

Иако по низу особина одступа не само од српског књижевног језика, него и од осталих говора призренско-тимочке зоне (група -*јд*-, вокално *л*, отворени изговори наглашених вокала *еи о* итд. (Ивић, 1985: 116-117)), сматра се интегралним делом српског језика, јер га са истока омеђује једна од најзначајнијих јужнословенских изоглоса, које се, приближно, протеже линијом Видин-Берковица-Сливница-Радомир-Ћустендил, остављајући Белоградчик и Брезник ч-ц зони (Белић, 1905: XLIX). Ово је и источна граница тимочко-лужничког дијалекта, а овим се правцем поклапају неке од следећих значајних изоглоса:

западно од ове линије су старословенски полугласници изједначени; тако је у српском књижевном језику *дан* и *сан*, у призренско-тимочким говорима *дън* и *сън*, а у бугарском језику *ден* и *сън*;

старословенски назал задњег реда у српском језику и призренско-тимочкој зони дао је лабијализован вокал (*у*: *рука*), а у бугарском и македонском нелабијализован вокал (*ъ*, *а*: *рѣка*, *рака*);

почетне групе *вѣ*- и *вѣ*- дале су у српском језику (и призренско-тимочкој зони) *у*- (удовица), а у бугарском језику *в*- (вдовица);

прасловенска група **tj* и **dj* дала је на западу *ћ/ч* и *ђ/џ* (или сличне гласове), а на истоку, у бугарским говорима, *шт* и *жд*, о чему је већ било речи;

гласовна група *чр*- је у српским (и призренско-тимочким говорима) дала групу *цр*-, а у бугарским говорима је остала неизмењена.

(Ивић, 1985: 17; видети **Прилог I**)

На западу се, као што рекосмо, тимочко-лужнички дијалект одваја од осталих призренско-тимочких дијалеката (призренско-јужноморавска зона) на основу рефлекса прасловенског **tj* и **dj*, као и поседовање члановања именских речи где призренско-јужноморавски (и прелазни сврљишко-заплањски дијалект) следе српски књижевни језик (Ивић, 1985: 115-118). Ова линија се, оквирно, креће линијом:

- бугарска граница
- Крива Феја
- Власина
- Сићево
- планина Озрен
- Тупижница
- бугарска граница.

(Ивић, 1985: 116; Белић, 1905: XL-XLI)

У тимочко-лужнички дијалекат, односно ч-ц зону, спадају:

- тимочки говор (са *царибродским говором*)
- лужнички говор
- власински говор
- у Србији, као и
- белоградички говор (*белоградчишки говор*)
- годечки говор
- трнски говор (буг. *трњски говор*)
- брезнички говор (буг. *брезнички говор*)
- у Бугарској.

У тимочко-лужнички дијалект, спадају и тзв. *југозападни прелазни бугарски говори* (буг. *југозападни преходни говори*) који се говоре на бугарско-српско-македонској тромеђи, а то су:

босилеградски или крајишки говор (буг. *краешки говор*)³
 каменички говор (буг. *каменишки*)
 пијаначки говор (буг. *пьянешки*).

Аутор овог рада је матерњи говорник босилеградског и каменичког говора и у раду користи информаторе превасходно са овог поднебља.

§ 5. Историјска позадина балканизације шопских говора.

Историја Шопа и шопских говора сеже у најдавнију прошлост. Шафарик и Дринов су сматрали да су Шопи исто што и *трачко племе Сани или Санаје* (грч. Σαλαίοι) (Христов, 2004: 67) које је владало Тракијом пред њен потпуни пад под римску власт. Постоје и друге тезе о пореклу Шопа, али се нећемо тиме бавити.

На простору Шоплука налазимо занимљива народна предања која се тичу порекла становништва. Наиме, народна предања Шопа са простора Власине и Крајишта, али и суседних области, сведоче о слојевитом пореклу шопског становништва, које се састоји из следећих елемената:

1. *Џидовци, Џидовинци или Џиведанци* – палеобалканско становништво које је одликовао висок раст и које представља најстарији слој шопског становништва

2. *Латини* – римско, односно романско становништво које је покорило Џидовце и са њим се измешало. Сам топоним Власина упућује на романско присуство.

3. *Московљани или Руси* – словенско становништво које је победило Римљане, населило се и измешало се са претходним елементима.

(Николић, 1912: 164-169; Станковић, 2016: 20; Михајловић, 2003: 31-34)

Шопско народно предање потврђује оно што зна и историографија, а тиме и нашу теорију о могућем *палеобалканском, односном романском супстату* за којим трагамо. Осим тога, и најзначајнији етнографи који су истраживали шопске крајеве говоре да су Шопи *мешавина Влах, Печењега и Словена* (Николић, 1912). Овоме се може додати и евидентирано *присуство Каракачана* (грчкофоног полуномадског сточарског племена) на овим просторима, који су Шопима оставили идентитетске маркере као што је чувени шопски качкаваљ. Ту бисмо посебно истакли каракачанску овцу чији нас узгој код данашњег шопског становништва може само додатно утврдити у мишљењу да Каракачани нису живели међу Шопима само као номади, већ да су имали и генетског учешћа у шопском становништву. Постојање значајне махале и рода Каракаши у селу Брод код Црне Траве, за коју се сматра да постоји *од памтивека*, такође потврђује ову тезу (Младеновић, 2013; Станковић, 2016).

§ 6. Јиричекова линија и тимочко-лужнички дијалект.

Као што смо утврдили у претходном параграфу, на простору на коме се говори тимочко-лужнички дијалект постоје непобитни културно-историјски трагови романског, али и грчког каракачанског становништва. Стога се може очекивати да се у овом говору могу наћи и/или романски и/или грчки елементи, односно супстрат.

Питањем романско-грчких утицаја на данашње балканске говоре први се бавио Константин Јиричек, који је успоставио теорију о линији раздвајања романског и грчког језичког утицаја у позној антици. Тако је у данашњој Северној Бугарској, већем делу Србије, Црној Гори, северној Албанији итд. приметио латински, односно романски језички утицај, док је у Јужној Бугарској, Македонији итд. приметио грчки језички утицај.

На основу утврђених правилности повукао је границу између ова два ареала, а ова линија је у науци позната под именом **Јиричекова линија**.

Према Константину Јиричеку (чеш. *KonstantinJosefJireček*) се, дакле, линија раздвајања латинског и старогрчког језичког утицаја кретала линијом Врање-Бела Паланка (Радић, 2011: 40, 78), што је, апроксимативно гледано, западна граница простирања данашњег ч-ц дијалекта. Са друге стране, према мишљењу Александра Филипиде (рум. *AlexandruPhilippide*) и Петра Скока, ова граница се кретала јужније и источније, пратећи управо источну границу данашњих ч-ц говора.

Као доказ да простор ч-ц дијалекта спада у тзв. међузону на Јиричековој линији, може да нам послужи и чињеница да је управо овај простор у старини представљао контактну зону између албанског и румунског језика (Fine, 1991: 10-12), а самим тим и између

³ Сами мештани овај говор називају *бусиловск'и* (*бусиловскњи, бусиловски*) или *нашинск'и* (*нашинскњи, нашински*).

западне и источне балканороманске зоне (Напр, 1963: 105). Ово потврђују и топоними балканороманског порекла на граници ћ-ђ (призренско-јужноморавске) и ч-џ (тимочко-лужничке) зоне, као што су, рецимо село Сурдул код Врања, као и варош Сурдулица, која са приградским насељем (а некада селом) Ђурковица чини границу између ове две зоне⁴. Ова два топонима вуку порекло из цинцарског корена *surd-* 'глув, безвучан, тих' (Marinković, 2009: 276), односно латинског *surdus* у истом значењу.

Тезу о међузони на Јиричековој линији, такође, потврђује и наша лексичка грађа из ч-џ зоне, која је изложена у наставку овог рада, а која је палеобалканског, балканороманског и грчког порекла. Трагови романских утицаја су, дакле, присутни и непосредно источно и јужно од Јиричекове линије, чиме се теорија о међузони може недвосмислено потврдити.

3. Тимочко-лужничка лексика

У овом одељку ће бити приказана лексичка грађа коју је аутор, колико је год то било могуће, изложио у изворном облику. То је, свакако, било далеко лакше учинити са писаном него са усменом грађом сакупљеном од информатора. С обзиром на утицаје бугарског и српског фонолошког система на локални дијалекат, аутор се држао, са једне стране, оног начина записивања који су користили и аутори писане грађе, а усклађену са српском дијалектолошком праксом записивања (где се нарочито држао Белића и Ивића, али и дијалектолошких речника Златановића, Златковића, Тасева итд), али је, са друге стране, обраћао пажњу и на начин изговора старијих житеља, или оних (сада) покојних мештана које је знао у детињству. Ово није било исувише тешко из разлога што је аутор и сам говорник овог дијалекта, а од најраније младости је познавао изворне говорнике рођене почетком 20. века.

Одступање од грађе је било само онде где се у различитим говорима и подговорима овог дијалекта речи изговарају различито. Ово је нарочито било случај са изговором гласа *ђ* (у примерима *ђерѐм* и *панађур*), које је варирано од *умекшаног ѓ* идентичне гласовне вредности као македонско *ѓ* (звучни палатални пловив [ʃ]) па све до гласа *џ* (звучне палато-алвеоларне африкате [dʒ]). Ове варијације се јављају чак и код истих информатора, тј. у оквирима њиховог идиолекта. С обзиром да се овде не бавимо питањем микроговора и фонолошким системом, држали смо се речених принципа.

Такође, аутор је сакупио и огроман број личних имена и презимена која имају палеобалканску, романску и грчку етимологију, али је, с обзиром да је овакво наслеђе углавном условљено упливом хришћанске културе у народну културу, одустао од разматрања ове грађе (јер превазилази оквире рада). Са друге стране, задржао се на разматрању порекла топонима и микропонима који се заснивају на антропонимима, нарочито зато јер се заснивају на прекорима у којима је сачуван изворнији контакт са нехришћанском народном традицијом.

Што се тиче основних облика речи за именице, аутор/сакупљач се користио принципом давања именице у мушком роду, уз необавезно давање облика исте у женском роду или множини. Са друге стране, с обзиром да у призренско-тимочкој зони не постоји употреба инфинитива, основне облике глагола је давао у облику 1. лицу једнине садашњег времена у складу са праксом бугарске лексикографије.

РЕЧНИК

андрамѐљ

извор:

информатор Тодоров Биљана, с. Зли Дол

врста речи:

заједничка именица, мушки род

значење речи:

старе, бескорисне ствари за бацање (Тодоров Биљана, с. Зли Дол)

порекло речи:

грчко (Златановић, 2011: 23)

арѓат

извор:

информатор Тодоров Биљана, с. Зли Дол

⁴ Аутор је до овога дошао на основу личних теренских истраживања спровођених у периоду од 2010. до 2019. године, а што потврђује и Белић (Белић, 1905)

врста речи: заједничка именица, мушки род (ж. р. *аргáтка*)
значење речи: најамни радник, најамник (Тодоров Биљана, с. Зли Дол; Тасев, 2014: 21)
порекло речи: грчко, од грч. *ἐργάτης* ‘радник’ (Златановић, 2011: 25; Liddell & Scott, 1940: “ἐργάτης”)

аргатин, видети **аргáт**

извор: информатор Тодоров Биљана, с. Зли Дол

аргáтка, видети **аргáт**

извор: Тасев, 2014: 21

аргатлък

извор: информатор Тодоров Биљана, с. Зли Дол
врста речи: заједничка именица, мушки род
значење речи: надничарење (Тодоров Биљана, с. Зли Дол)
порекло речи: грчко (Златановић, 2011: 25), видети **аргáт**

арéсам

извор: информатор Арсова Ерина, с. Г. Тламино
врста речи: глагол
значење речи: волети, симпатисати, подржавати (Арсова Ерина, с. Г. Тламино)
порекло речи: грчко, од грчког *ἀρέσκω* ‘угодити, задовољити’ (Liddell & Scott, 1940: “ἀρέσκω”); исп. буг. *харесам*, *харесвам*

Барбуловица

извор: Захаријев, 1918: 207
врста речи: властита именица
значење речи: микротопоним (махала) у Крајишту
порекло речи: романског порекла: од балканороманског имена *Barbui* презимена *Barbul*, што долази из цинцарског *barbã* ‘брада (длаке)’ (Marinković, 2009: 40)

бачија

извор: сви информатори
врста речи: заједничка именица, женски род
значење речи: летње пребивалиште пастира на планини; састоји се од пастирске колибе – трле (*трла*) и летњег отвореног тора за овце – егрека (Тодоров Биљана, с. Зли Дол)
порекло речи: палеобалканског, тј. трачког порекла (Радић, 2011: 35)

бе, видети **бре****босíљок**

извор: сви информатори
врста речи: заједничка именица, мушки род
значење речи: босиљак, вишегодишња зељаста ароматична биљка, лат. *Ocimum basilicum*
порекло речи: палеобалканског или балканороманског порекла (Радић, 2011: 41); исп. буг. *босилек*, рум. *busuiok*, алб. *bozelok*, балк. лат. *basilikon* (од *basileus* ‘цар’) (Радић, 2011: 41)

бре

- извор:* сви информатори
- врста речи:* узвик или речца, варијанте *бе*, *брéј*
- значење речи:* бре
- порекло речи:* непознатог покрекла, највероватније палеобалканског (пелашког) или грчког; најчешће се повезује са грчким *βρε←μπρέ* 'бре', што долази од *μωρέ←μωρός* 'глупак' (БЕР I, 1971: 75)
исп. срп. *бре*, мак. *бре*, буг. *бре*, *бе*, *брей*, алб. *bre* итд.
видети *мóре*

брéј, видети **брé****беневрé**

- извор:* Захаријев, 1918; информатор Тодоров Биљана, с. Зли Дол
- врста речи:* заједничка именица, мушки род (мн. *беневрéци*) – понегде се јавља у варијанти плуралије тантум
- значење речи:* старе панталоне од белог или црног сукна, део народне ношње (Тодоров Биљана, с. Зли Дол)
- порекло речи:* романског покрела, од лат. *bracae* (Захаријев, 1918: 11), односно итал. *bracca* 'ногавица' (Златановић, 2011: 43)

беневрéци, видети **беневрéк****вало**

- извор:* информатор Тодоров Биљана, с. Зли Дол, информатор Арсова Ерина, с. Г. Тламино
- врста речи:* заједничка именица, властита именица (микротопоним Валог), мушки род
- значење речи:* површина у долини реке која је корисна за пољопривреду; микротопоним у селу Зли Дол у коме се налази воћњак (Тодоров Биљана, с. Зли Дол)
- порекло речи:* од латинског *vallis* (Златановић, 2011: 111)

даска́л

- извор:* сви информатори
- врста речи:* заједничка именица, мушки род (ж. р. *даскалица*)
- значење речи:* учитељ, у ширем смислу и наставник, тј. професор (Арсова Ерина, с. Г. Тламино)
- порекло речи:* грчко *δάσκαλος* ← старогрчко *διδάσκαλος* (Златановић, 2011:102; БЕР I, 1971: 322)

даскалица, видети **даска́л****делв**

- извор:* Захаријев, 1918; информатор Арсова Ерина, с. Г. Тламино
- врста речи:* заједничка именица, мушки род
- значење речи:* дубоки глинен суд (БЕР I, 1971: 336)
- порекло речи:* неизвесног порекла, вероватно романског, тј. од латинског *dolium* 'бачва, ћуп' (Захаријев, 1918; БЕР I, 1971: 336) или аланског *dǎlv* 'ведро' (Захаријев, 1918; БЕР I, 1971: 336)

Деспот

- извор:* информатор Арсова Ерина, с. Г. Тламино
врста речи: властита именица, лично име
порекло речи: грчко *δεσπότης* 'господар, владика' (БЕР I, 1971: 347-348)

драмліја

- извор:* информатор Тодоров Биљана, с. Зли Дол
врста речи: заједничка именица, женски род
значење речи: крупни куршум, тј. крупно зрно за метке ловачке пушке (Златановић, 2011: 120; информатор Тодоров Биљана)
порекло речи: грчког порекла са турским суфиксом (Златановић, 2011: 120)

друм

- извор:* Захаријев, 1918; информатор Арсова Ерина, с. Г. Тламино
врста речи: заједничка именица, властита именица (микротопоним *Друмо*), мушки род
значење речи: пут (Арсова Ерина, с. Г. Тламино); *друмо* је назив за пут од с. Јамборано до с. Д. Коритен, који постоји и данас, а потиче из римског периода, на основу археолошких података и предања мештана (Захаријев, 1918: 9)
порекло речи: грчко *δρόμος* (БЕР I, 1971: 529)

дукат

- извор:* информатор Арсова Ерина, с. Г. Тламино
врста речи: заједничка именица, мушки род (за властиту именицу, тј. топоним, видети **Дукат**)
значење речи: златник
порекло речи: романског порекла: од латинског *ducātusi* италијанског *ducato* (Златановић, 2011: 126)

Дукат

- извор:* Златановић, 2011: 126
врста речи: властита именица, мушки род – топоним
значење речи: планина и село у Босилеградском Крајишту, као и заселак у Пчињи, на падини Доганице
порекло речи: романског порекла: долази од латинског *dux* и италијанског *duca* – војвода, па би Дукат означавало „област којом управља дука” (Златановић, 2011: 126)

ђерѐм

- извор:* информатор Арсова Ерина, с. Г. Тламино
врста речи: заједничка именица, мушки род
значење речи: дрвена полука која је део бучке, дрвене направе за прављење маслаца из млека; *С него се бије млеко у бучка.* (Арсова Ерина, с. Г. Тламино)
порекло речи: грчко *γεράνιον* (Златановић, 2011: 131)

ѐла

- извор:* сви информатори
врста речи: крњи глагол, узвик
значење речи: хајде; императив глагола доћи; дојди; *Ала при мен да си подумаме мálку.* (Арсова Ерина, с. Г. Тламино)

ЛИРИЧЕКОВА ЛИНИЈА И ШОПСКИ ГОВОРИ У СРБИЈИ

- порекло речи:* грчко *ἔλα, ἐλάτε* (БЕР I, 1971: 488)
исп. буг. *Ела̀*
- егрѐк**
извор: Захаријев, 1918: 11; сви информатори
врста речи: заједничка именица, мушки род
значење речи: јака, густа и висока ограда у којој се чувају овце лети и која се свакодневно помера, па се тако овчјим изметом земља ђубри и припрема за потоње пољопривредне радове (Тодоров Биљана, с. Зли Дол); *плот/ограда у која се утерујат овците* (Митрев Милан, с. Мусуљ)
порекло речи: романског порекла, од латинског грес ‘стадо’ (Захаријев, 1918: 11)
- иља̀да**
извор: сви информатори
врста речи: редни број
значење речи: хиљаду (информатори)
порекло речи: палеобалканско (пелашко) или грчко *χιλιάς* ‘хиљаду’ (Liddell & Scott, 1940: “χιλιάς”), исп. срп. *хиљаду*, буг. *хиљада*
- Јамборано**
извор: Захаријев, 1918: 12
врста речи: властита именица, топоним
значење речи: бивше село у Крајишту (до 1956. године), данас у Бугарској; слило се са селом Периволом и од 1956. званично чини део новог села Драговиштица (названог по реци Драговиштици)
порекло речи: грчко порекло: *Ἐμποριον* (Захаријев, 1918: 12)
ἔμπορος (трговац) + *-ιον* (-ица) – тржница, трговиште
- јѐла, видети ѐла**
- калдрм**
извор: Захаријев, 1918; сви информатори
врста речи: заједничка именица, мушки род
значење речи: калдрма, пут, стаза или двориште поплочано неравним каменом; Захаријев спомиње да су крајем 19. века, приликом копања темеља за изградњу новог пута Извор-Ћустендил наишли на *калдрм* (*калдръмь*) (Захаријев, 1918: 9)
порекло речи: грчко порекло (Златановић, 2011: 204), спајањем речи *καλός* ‘леп’ и *δρόμος* ‘пут’ (БЕР II, 1979: 162); видети *друм*
исп. срп. *калдрма*, алб. *kalldrëm* итд.
- калчуње**
извор: Захаријев, 1918: 11; информатор Тодоров Биљана, с. Зли Дол
врста речи: именица м.р. у множини или збирној форми
значење речи: 1. врста чарапе или обојака; 2. врста слаткиша; 3. врста биљке
порекло речи: романског или грчког порекла, од лат. *calceus* (Захаријев, 1918: 11) или грчког *καλτσούνη* (БЕР II, 1979: 178)
- камáра**
извор: информатор Тодоров Биљана, с. Зли Дол
врста речи: заједничка именица, женски род

- значење речи:* гомила, куп: ознака за количину која се може односити на сено, сламу, дрва итд. (Тодоров Биљана, с. Зли Дол)
- порекло речи:* старогрчко порекло; Златановић повезује ову реч са лат. и итал. *camera* (Златановић, 2011: 206), али она такође потиче од старогрчког *καμάρα* 'закривљени поклопац, свод' (Liddell & Scott, 1940: "καμάρα"; БЕР II, 1979: 184),
- капа**
- извор:* Захаријев, 1918: 11; сви информатори
- врста речи:* заједничка именица, женски род
- значење речи:* капа, део одеће који се ставља на главу или горњи део тела
- порекло речи:* романског порекла, од лат. *caput* и *sarra* (Захаријев, 1918: 11; БЕР II, 1979: 213)
- караконца**
- извор:* Ћирић, 1983: 120; информатор Арсова Ерина, с. Г. Гламино
- врста речи:* заједничка именица, женски род
- значење речи:* митско биће, ноћни женски злодух које спопада путнике између поноћи и првих петлова (информатор Арсова Ерина); *...мајке плаше малу децу да ће их, ако не буду добра, „караконца да однесе у Комаричћи вир”* (Ћирић, 1983: 120)
- порекло речи:* непоуздане етимологије, али највероватније од грчког *καλλικάντζαροι*, премда постоје мишљења да се ради о турској етимологији (БЕР II, 1979: 234)
- карам**
- извор:* сви информатори
- врста речи:* глагол
- значење речи:* 1. возити, терати; 2. прекоравати, свађати се
- порекло речи:* палеобалканско, од староилирског **carr*, келтског **karros* или латинског *carrus* 'запрежна кола, вагон' (БЕР II, 1979: 236); могуће је да су ово две различите хомонимне лексеме, а да се староилирска етимологија односи на лексему под 1.
- карпа**
- извор:* сви информатори
- врста речи:* заједничка именица, женски род
- значење речи:* 1. стена; 2. стеновити рељеф; 3. крашки облик рељефа (информатори)
- порекло речи:* реч долази од трачког, односно дако-мезијског **karpa* 'стена' (Радић, 2011: 34; БЕР II, 1979: 252)
- каруца**
- извор:* сви информатори
- врста речи:* заједничка именица, женски род
- значење речи:* запрежна кола, таљиге
- порекло речи:* палеобалканског или романског порекла, видети **карам**
- качкавал, видети качкаваљ**
- качкаваљ**
- извор:* сви информатори

ЈИРИЧЕКОВА ЛИНИЈА И ШОПСКИ ГОВОРИ У СРБИЈИ

<i>врста речи:</i>	заједничка именица, мушки род
<i>значење речи:</i>	врста тврдог овчјег сира (информатори)
<i>порекло речи:</i>	романског порекла, од латинског <i>caseus</i> и цинцарског <i>cash</i> 'сир', од чега долази цинцарско <i>cașcăval</i> (БЕР II, 1979: 300) исп. буг. кашкавал

кеф, видети **ћеф**

клисѹра, Клисѹра

<i>извор:</i>	Захаријев, 1918: 11; сви информатори
<i>врста речи:</i>	заједничка именица, властита именица – топоним (село Клисура), мушки род
<i>значење речи:</i>	клисура, врста уске и дубоке речне долине
<i>порекло речи:</i>	романског порекла, од лат. <i>clausura</i> (Захаријев, 1918: 11), иако је у латински долшко од грч. <i>κλείω</i> 'затворити' (БЕР II, 1979: 459)

Кљаш

<i>извор:</i>	Захаријев, 1918: 207
<i>врста речи:</i>	властита именица
<i>значење речи:</i>	миркотопоним (махала) у Крајишту
<i>порекло речи:</i>	вероватно романског порекла, од лат. <i>calcea</i> 'чарапа' и <i>calze</i> 'панталоне' (БЕР II, 1979: 427)

колиба

<i>извор:</i>	сви информатори
<i>врста речи:</i>	заједничка именица, женски род
<i>значење речи:</i>	колиба, кућица од лаког материјала, најчешће дрвета
<i>порекло речи:</i>	нејасног палеобалканског порекла, повезује се са пелашким, трачким и прасловенским језиком, као и са грч. <i>καλύβη</i> (БЕР II, 1979: 555-556)

Крецул

<i>извор:</i>	Захаријев, 1918: 207
<i>врста речи:</i>	властита именица
<i>значење речи:</i>	миркотопоним (махала) у Крајишту
<i>порекло речи:</i>	као и у случају топонима Барбуловица , од балканороманског имена и презимена <i>Crefu, Creful</i> , што долази из румунског <i>creț</i> 'кудрав' (БЕР III, 1986: 3-4) и цинцарског <i>creșcu, criscu</i> 'расти, обрасти, прерасти, развијати се' (Mađinković, 2009: 71), а све то из вулгарног латинског <i>*cirricius</i> и латинског <i>cirrus</i> 'коврца, увојак' - исп. срп. крецав (БЕР III, 1986: 3)

кѹкер

<i>извор:</i>	информатори
<i>врста речи:</i>	заједничка именица, мушки род (мн. <i>кѹкери</i>)
<i>значење речи:</i>	маскирани учесник народних процесција на празник Сирних или Белих поклада
<i>порекло речи:</i>	палеобалканског порекла, у вези са трачким <i>*kukera</i> 'говеђи рогови' и грчким <i>κοκκῆαι κοκκῆαι</i> 'прадеде' (БЕР III, 1986: 89)

кѹкла

<i>извор:</i>	информатор Тодоров Биљана, с. Зли Дол
<i>врста речи:</i>	заједничка именица, женски род

значење речи: лутка
порекло речи: романског порекла, од лат. *cuculla* 'капуљача', што је у латински дошло из келтског **kukka* 'врх' (БЕР III, 1986: 90)

ламња

извор: информатори Арсова Ерина, с. Г. Гламино и Тодоров Биљана, с. Зли Дол
врста речи: заједничка именица, женски род
значење речи: некада назив за женско митолошко биће слично змају (али су непријатељи змајевима), данас назив за брзог човека, човека који свугде трчи и жури (Арсова Ерина, с. Г. Гламино)
порекло речи: грчког порекла, од старогрчког *λάμια* 'гигантска риба, змај, чудовиште, страшило' (БЕР III, 1986: 303)

ливáда

извор: Захариев, 2018; сви информатори
врста речи: заједничка именица, женски род (мн. и зб. *ливáди, ливáђе*)
значење речи: земљиште обрасло травом која се коси (информатори)
порекло речи: грчко *λίβάδι* (БЕР III, 1986: 389-390)

манца

извор: сви информатори
врста речи: заједничка именица, женски род
значење речи: ручак, храна, најчешће кувана
порекло речи: романског порекла са неизвесним посредником; долази из латинског *manduco*, венецијанског италијанског жаргона *mangia*, а тиме и цинцарског *māc, mācari* и румунског *mānca*, са истим значењем као у шопским говорима (БЕР III, 1986: 645); могућа и веза и са старохебрејским *מַן [mān]*, односно грчким *μάνα*, што означава свету храну из старозаветног Мојсијевог Петокњижја

мáса

извор: сви информатори
врста речи: заједничка именица, женски род
значење речи: сто
порекло речи: романског порекла, од латинског *masa, mensa* и цинцарског и румунског *masă* (БЕР III, 1986: 676) исп. турски *masa*, јеврејско-шпански *masa*

мóре

извор: сви информатори
врста речи: узвик или речца, варијанта *мóри*
значење речи: попут бре – стилски додатак у реченици који указује на значај одређене синтагме или целе реченице уз коју стоји
порекло речи: палеобалканско или грчко (БЕР IV, 1995: 241), видети **бре**

мóри, видети мóре**оратим**

извор: Златковић II, 2014: 68
врста речи: глагол
значење речи: говорити

ЈИРИЧЕКОВА ЛИНИЈА И ШОПСКИ ГОВОРИ У СРБИЈИ

порекло речи: неизвесне словенске или романске етимологије, исп. лат *oro, orrare* са истим значењем

бро

извор: сви информатори

врста речи: заједничка именица

значење речи: народна игра или плес, коло

порекло речи: неизвесне етимологије, вероватно од грчког *χορός* са истим значењем исп. буг. хоро, рус. хоровод

òти

извор: Атанасов, 1987: 309; сви информатори

врста речи: упитна заменица, везник (Атанасов, 1987: 309)

значење речи: 1. зашто? 2. зато што, јер, будући (да) ; *Òти лудо, òти младо, у нас не доддиш? Òти не едèи? Òти ми се не едè.* (Атанасов, 1987: 309)

порекло речи: од грчког *ὄτι* са истим значењем (БЕР IV, 1995: 961-962)

оцét

извор: Захаријев, 1918: 11; сви информатори

врста речи: градивна именица

значење речи: сирће

порекло речи: романског порекла, од цинц. и рум. *oțet* ← лат. *acetum* (Захаријев, 1918: 11)

панајрили панајр

извор: сви информатори

врста речи: заједничка именица

значење речи: сеоски сабор, вашар који се одржава на верске празнике

порекло речи: грчко, од старогрчких и новогрчких речи *πανήγυρις* 'сабрање људи', *πανηγύρι* 'празник, гозба, сабор, свечаност, славље, сајам' итд. (БЕР V, 1999: 37, 38, 39)

панајур, видети панајр

Парàлово

извор: Захаријев, 1918: 12

врста речи: властита именица – топоним

значење речи: село у Крајишту у суседству вароши Босилеград (у југозападном смеру)

порекло речи: 1. палеобалканског, тј. трачког порекла: *papa* се користила као ознака за село или мањи град код античких Трачана и Дачана (Дуриданов, 1976: 78-89); на самом простору Крајишта налазимо градове Вааірага и Spinорага, видети **Прилог 4**;
2. грчког порекла: *Παραλοφία* (Захаријев, 1918: 12).

**Прилог 4: Антички градови са палеобалканским (дачким и трачким)
префиксима и суфиксима
(Дуриданов, 1976: 114)**

пипон

- извор:* Захариев, 1918: 11
- врста речи:* заједничка именица, мушки род
- значење речи:* диња (БЕР V, 1999: 164-165)
- порекло речи:* 1. романског порекла, од лат. *perro, peronis* (Захариев, 1918: 11), односно лат. *perinet, perinis*, односно цинцарског *piponiu* (БЕР V, 1999: 164-165)
2. грчког порекла, од старогрчког *πέπων* 'зрео' (БЕР V, 1999: 164-165)

порта

- извор:* сви информатори
- врста речи:* заједничка именица, мушки род
- значење речи:* врата, ређе и капија (информатори)
- порекло речи:* романског порекла, од лат. *porta* са истим значењем (БЕР V, 1999: 532)

саја

- извор:* Захариев, 1918; сви информатори
- врста речи:* заједничка именица, женски род
- значење речи:* део женске народне ношње, врста дуге женске хаљине
- порекло речи:* романског порекла, од латинског *sagum, sagia* 'мантија, хаљина', одакле иде старофранцуско *saie*, италијанско и румунско *saia*, али и византијско и новогрчко *σαγιον, σαγιά*, све са истим значењем као у шопским говорима (БЕР VI, 2002: 526-527)
исп. шпански *saia*, португалски *saia*

сапу́н

- извор:* сви информатори
- врста речи:* именица, мушки род
- значење речи:* сапун, средство за прање
- порекло речи:* грчког порекла, од старогрчког *σάπων*, премда се порекло речи везује и за келтске, романске, друге индоевропске, али и семитске језике (БЕР VI, 2002: 493)

синор

- извор:* информатор Арсова Ерина, с. Г. Гламино
- врста речи:* заједничка именица, мушки род (варијанте *синур, сињуур*)
- значење речи:* међа, граница (БЕР VI, 2002: 674-675)
- порекло речи:* од византијског грчког *σύνωρον* 'граница' (БЕР VI, 2002: 674-675)

синур, видети синор**сињуур, видети синор****сполај**

- извор:* сви информатори
- врста речи:* крњи глагол, узвик

ЈИРИЧЕКОВА ЛИНИЈА И ШОПСКИ ГОВОРИ У СРБИЈИ

значење речи: хвала, живео, помози; *Сполај Богу* (Арсова Ерина, с. Г. Тламино); *Боже Сполајте/Сполајта* (Тодоров Биљана, с. Зли Дол)

порекло речи: од старогрчког εἰσπολλᾶετη 'на многаја лета' (БЕР VII, 2010: 395)

стџмна

извор: сви информатори

врста речи: заједничка именица, женски род

значење речи: крчаг, врста глиненог суда са дршком

порекло речи: грчког порекла, од старогрчког *στᾶμνοσι* новогрчког *στᾶμνα*

струг, видети струга

струга

извор: информатор Арсова Ерина, с. Г. Трамино

врста речи: заједничка именица, женски род (мушки род *струг*)

значење речи: музарник, место за мужу стокe; *Ка се водџт овџите, една по една, на музџе, виџа се – на струк или на струга.* (Арсова Ерина, Г. Тламино) *Струга е музџарник.* (Арсова Ерина, Г. Тламино).

порекло речи: трачког порекла (Радић, 2011: 35), мада неки извори тврде да је балканороманског порекла (Барболова, 1997: 434); исп. буг. *струнга*, *струга*, алб. *shtrungë*, грч. *στρούγκαи* цинц. *strungă* (Friedman, 2006: 669)

цер

извор: Захаријев, 1918: 11; сви информатори

врста речи: заједничка именица, мушки род

значење речи: цер, врста високог листопадног дрвета, у класификацији лат. *Quercus cerris*

порекло речи: романског порекла, од латинског *cerrus* (Захаријев, 1918: 11)

4. ЗАКЉУЧАК

Из језичке грађе у претходној глави можемо извести закључак да је:

- 15-20% сакупљених речи палеобалканског (пелашког, трачког, илирског) порекла
- око 35% сакупљених речи грчког порекла
- око 45-50% сакупљених речи романског порекла

У том смислу је важно додатно поменути да не можемо све речи грчког порекла из грађе везати за антички период; многе од њих (попут именице *даскал*) су могле да дођу у ове говоре и много касније, као лексички балканизми, и преко турског језика. У том случају се ради о грецизмима који су се ширили независно од Јиричекове линије⁵. Тако реч *хиџаду* имамо у скоро свим српскохрватским говорима, што се може објаснити каснијим грчким језичким утицајима. То нас додатно утврђује у мишљењу да је романски језички утицај зацело ишао и источно од линије Врање-Бела Паланка.

Наравно, сви ови проценти су узети апроксимативно, с обзиром да порекло одређених речи није могуће јасно утврдити. Такође, с обзиром да узорак није велики, прецизнији проценти ће се моћи утврдити онда када се сагледа обимнија лексичка грађа. Ипак, с обзиром да је аутор водио рачуна да грађа осликава стварну слику дијалекатске лексике у шопским говорима, може се са великом поузданошћу потврдити првобитно постављена теза о међузони романског и грчког утицаја, или о зони романског утицаја која иде источније од линије Врање-Бела Паланка. Тиме се може сматрати да смо грађом са терена потврдили Скокову ревизију Јиричекове линије.

⁵ Јиричекова линија бележи грчки утицај у антици, не и у каснијим периодима

ЛИТЕРАТУРА

- Ahmet, 2022:** Ahmet Q. *Language influence border between Latin and Hellenic*. Wikimedia Commons; датум публикавања 19.03.2022; датум преузимања 30.01.2023.
[https://en.wikipedia.org/wiki/File:Language_border_\(Matzinger\).png](https://en.wikipedia.org/wiki/File:Language_border_(Matzinger).png)
- Fine, 1991:** Fine, John Van Antwerp. "The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century". *University of Michigan Press*, 1991. ISBN 978-0-472-08149-3.
<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015001619199&view=1up&seq=1>
https://books.google.rs/books?id=Y0NBxG9Id58C&pg=PA11&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
- Friedman, 2006:** Friedman V. A. "Balkans as a Linguistic Area". In: Keith Brown, (Editor-in-Chief) *Encyclopedia of Language & Linguistics, Second Edition, volume 1*, Oxford: Elsevier, 2006. pp. 657- 672.
- Friedman, 2011:** Friedman, Victor A. "The Balkan Languages and Balkan Linguistics". In: *Annual Review of Anthropology, Vol. 40*. 2011. 275-291.
- Hamp, 1963:** Hamp, Eric P. "The Position of Albanian, Ancient IE dialects". In Henrik Birnbaum; Jaan Puhvel (eds.). *Proceedings of the Conference on IE linguistics held at the University of California*, Los Angeles, April 25–27, 1963.
<https://grozrijat.tripod.com/balkan/ehamp.html>
- Liddell & Scott, 1940:** Liddell & Scott. *A Greek–English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057>
- Lindstedt, 2000:** Lindstedt, Jouko. "Linguistic Balkanization: Contact-Induced Change By Mutual Reinforcement"; In *Languages in Contact, edited by D.G. Gilbers, J. Nerbonne, and J. Schaeken (= Studies in Slavic and General Linguistics, vol. 28)*. Amsterdam - Atlanta, GA: Rodopi, 2000, 231-246.
- Marinković, 2009:** Marinković, Pribislav B. *Cincarsko-srpski rečnik = Dictionar armănescu-sârbescu*. Beograd : Srpsko-cincarsko društvo Lunjina, 2009. ISBN 978-86-905097-6-8
- Skok, 1934:** Skok, Petar. *Dolazak Slovena na Mediteran*. Split: Pomorska biblioteka jadranske straže. Kolo 2; sv. 1 [s. n.], 1934, 276 str.
https://www.rastko.rs/projekti/cm/1/pskok-mediteran_1.html
- Атанасов, 1987:** Атанасов, Славчо. *Село Насалевци, Трънско : история, етнография, говор*. София : ОФ, 1987 (383 с)
- Барболова, 1997:** Барболова, Зоя. „Лексикални особености на българския говор в с. Червонармейское, Одеска област“. *Българите в Северното Причерноморие : изследвания и материали. Том 6. Брой 1*. Велико Търново : Университетско издателство «св. св. Кирил и Методий», 1997, 429-435.
- Белић, 1905:** Белић, Александар. *Дијалекти источне и јужне Србије : с две карте*. Београд : Државна штампарија краљевине Србије, 1905
- БЕР I, 1971:** (ред. Владимир Ив. Георгиев). *Български етимологичен речник : том I : А–З*. София : БАН, 1971
- БЕР II, 1979:** (ред. Владимир Ив. Георгиев). *Български етимологичен речник : том II : И–КРЕПЯ*. София : БАН, 1971
- БЕР III, 1986:** (ред. Владимир Ив. Георгиев). *Български етимологичен речник : том III : КРЕС–МИНГО*. София : БАН, 1986
- БЕР IV, 1995:** (ред. Владимир Ив. Георгиев). *Български етимологичен речник : том IV : МИНГО–ПАДАМ*. София : БАН, 1995
- БЕР V, 1999:** (ред. Иван Дуриданов). *Български етимологичен речник : том V : ПАДЕЖ–ПУСКА*. София : БАН, 1999
- БЕР VI, 2002:** *Български етимологичен речник : том VI : ПУСКАМ–СЛОВАР*. София : БАН, 2002
- БЕР VII, 2010:** (ред. Тодор Ат. Тодоров). *Български етимологичен речник : том VII : СЛОВО–ТЕРЯСВАМ*. София : БАН, 2010
- Божовић, 2008:** Божовић, Ђорђе. *Главне изоглосе јужнословенских дијалеката*. Wikimedia Commons; датум публикавања 15.02.2008; датум преузимања 30.01.2023.

- https://commons.wikimedia.org/wiki/File:South_Slavic_isoglosses_sr.png
- Веселиновић, 1890:** Веселиновић, Милојко В. *Гранични дијалект међу Србима и Бугарима : Зона Ц и Ч*. Београд : Штампариија Краљевине Србије, 1980, 28 с.
- Дуриданов, 1976:** Дуриданов, Иван Василев. *Езикът на траките*. Софија : Наука и изкуство, 1976
- Захаријев, 1918:** Захаријев, Йордан Х. *Кюстендилско краице : Географско и етнографско изследване. (Сборник за народни умотворения, ISSN 0205-2679 ; Кн. 32)*. Софија : БАН, 1918 (653 с)
- Златановић, 2011:** Златановић, Момчило. *Речник говора југа Србије : (провинцијализми, дијалектизми, варваризми и др.)*. Врање : Аурора, 2011, 559 стр.
- Златковић II, 2014:** Златковић, Драгољуб. *Речник пиротског говора. Том II, О - Ш*. Београд : Службени гласник, 2014. ISBN 978-86-519-1854-7
- Ивић, 1985:** Ивић, Павле. *Дијалектологија српскохрватског језика : увод и штокавско наречје : друго издање*. Нови Сад : Матица српска, 1985.
- Михајловић, 2003:** Михајловић, Бранислав А. Власина и Власинци : друго издање. Сурдулица : Удружење Стара Сурдулица, 2003.
- Младеновић, 2013:** Младеновић. Мирослав Б. Порекло презимена, село Брод (Црна Трава). Интернет портал Порекло; објављено 13.09.2013; преузето 30.01.2023.
<https://www.poreklo.rs/2013/09/13/poreklo-prezimana-selo-brod-crna-trava/>
- Николић, 1912:** Николић, Риста Т. *Крајиште и Власина : антропогеографска проучавања*. Београд : Српска краљевска академија, 1912
- Радић, 2011:** Првослав Радић. *Увод у србистику : Тезе (1)*. Београд : Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2011.
- Собољев, 1994:** Собољев, Андреј Н. „Тимочко-лужнички говори у јужнословенској ч, ц-зони”. у: *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката : зборник радова са научног скупа (Нишка Бања, јуна 1992)*. Ниш : Филозофски факултет, 1994, 85-106.
- Станковић, 2016:** Станковић, Срећко С. *Брод и Брођани (код Црне Траве) : у балканским ратовима и Првом светском рату*. Београд : Просвета : Удружење ратних добровољаца 1912-1918, 2016. ISBN 978-86-07-02133-8
- Стойков, 2002:** Стойков, Стојко. Българска диалектологија : 4-то фототипно изд. Софија : Акад. изд. Проф. Марин Дринов, 2002
<http://macedonia.kroraina.com/jchorb/st/>
- Тасев, 2014:** Тасев, Танасије А. *Шопски речник и умотворине Забрђа*. Београд, 2014
- Ћирић, 1983:** Ћирић, Љубисав. *Говор Лужнице : [српски дијалектолошки зборник]*. Београд : Српска академија наука и уметности : Институт за српскохрватски језик, 1983. (90 с)
- Христов, 2004:** Христов, Петко. „Границите на “Шоплука” и/или шопи без граници.“ – В: Сикимић, Б. (ур.) *Скривене мањине на Балкану*. Београд, 2004, 67-82.

ИНФОРМАТОРИ

(теренска грађа)

Арсова Ерина, с. Г. Тламин

презиме, име оца и име:	Арсова (девојачко Николова) Бошка Ерина
датум рођења:	30.11.1949.
порекло:	махала Лучани (лок. Лучање), село Горње Тламино (лок. Горњо Тљмино), општина Босилеград (лок. Бусилиград), Република Србија
место пребивалишта:	махала Крајин-дол, село Рајчиловци, општина Босилеград
основа идиолект:	каменички говор са примесама крајишког говора

Митрев Милан, с. Мусуљ

презиме и име:	Митрев Милан
датум рођења:	30.11.1949.

порекло:	махала Клечовци, село Мусуљ, општина Босилеград (лок. <i>Бусилиград</i>), Република Србија
место пребивалишта:	махала Крајин-дол, село Рајчиловци, општина Босилеград
основа идиолекта:	прелаз између крајишког и власинског говора

Тодоров Биљана, с. Зли Дол

презиме, име оца и име:	Тодоров Иван Биљана
датум рођења:	09.11.1974.
порекло:	махала Јасиковец, село Зли Дол, општина Босилеград (лок. <i>Бусилиград</i>), Република Србија
место пребивалишта:	махала Леска, село Рајчиловци, општина Босилеград
основа идиолекта:	крајишки говор

Summary

JIRIČEK'S LINE AND SHOPIAN DIALECTS IN SERBIA

Paleobalkan, Greek and Romance Influence on the Lexicon of Shopian Dialects in Serbia

The paper will, in the most concise manner possible, consider the issue of the geographical determination of the Jiricek's Line and the position of Shopian dialects in Serbia (the Timok-Lužnica dialect of the Serbian language, i.e. the so-called "transitional dialects" of the Bulgarian language) in relation to it. For this purpose, a part of the lexical fund of the č-đ speech that has its roots in the pre-Slavic, i.e. Old Balkan, Old Greek and Latin linguistic heritage will be presented.

ФРАНЦУСКА ВАЗДУШНА ФЛОТИЛА У СРБИЈИ 1915. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је обрађено дејство Француске ваздушне флотиле у Србији 1915. године. Такође је обрађена и помоћ коју су припадници флотиле пружили српској ваздухопловној команди у њеној модернизацији као и у развоју против аеропланске артиљерије. Французи су помогли и у стварању прве пилотске и извиђачке школе у Србији.

Кључне речи: Француска ваздушна флотила, Француска ескадрила, Први светски рат, Српска авијација, Ваздухопловна команда

Влада Краљевине Србије је од Француске 22. јула/4. августа 1914. године затражила да као војну помоћ упути у Србију 12 авиона са пилотима и механичарима. Француска, није у то време могла да удовољи молби Србије.¹ На основу предлога Ваздухопловне команде од 4. новембра 1914. године, Врховна команда је донела одлуку да се набаве наоружани аероплани и да се у земљи оснује пилотска школа за чије би се потребе набавила два школска авиона. Српска Влада је у јануару 1915. године проследила ову одлуку, у виду молбе Влади Републике Француске, која је прихватила да упути два школска авиона као помоћ, али је и предложила да Србија упути групу својих питомаца у Француску на школовање. На истом састанку француске Владе одлучено је да се упути и једна комплетна француска ескадрила у Србију.²

Груписање и опремање ескадриле за Србију вршено је у ваздухопловном центру Брон код Лиона. Основу нове јединице чинила је ескадрила МФ.93 која је имала ратни распоред у тврђави Верден (Region fortifiée

de Verdun). Попуна је вршена на тај начин што су из других ескадрила прекомандовани најбољи извиђачи, фотографи и други ваздухопловни специјалисти. Међу њима су били и чувени француски пилоти из предратног периода Полан и Мартине. Сам командант, шеф ескадриле, капетан Роже Витра (Roger Vitrat)³ је био прекомандован из ескадриле МФ.25. Нова ескадрила је добила званичан назив МФ. с99 (Escadrille MF. S99), а из самог назива се види да је то била ескадрила бр.99 опремљена авионима Морис Фарман МФ 11⁴. Слово S је означавало Serbie, тј. Србију. Основна тактичка јединица, ескадрила (escadrille) у француском ваздухопловству (Aéronautique Militaire) у то време је обично била наоружана са 6 авиона истог типа, плус два у резерви.⁵

Истовремено са обавештењем о доласку француске ескадриле, 31. јануара/13. фебруара 1915. године, у Србију је стигао и захтев француске команде да се за смештај техничког центра ескадриле, негде у позадини фронта, изгради аеродром са хангаром.⁶ Командант српске Ваздухопловне коман-

1 Spasić K., 1985, 337 и 344.

2 Mortureux A., 1964, 40; Ђокић N., 1991, 7. Рад Djokić N., *Francouzaska letka MF. S99 v Srbsku v roce 1915*, НРМ бр. 2/2002, Прага, 17 – 22, је у ствари преведени претходни текст са неким мањим допунама добијеним у међувремену, пре свега из чехословачких извора и литературе. Овај други рад ћемо наводити у напоменама само у случају ако се подаци у њему не налазе у раду објављеном у Оружју IV/1991. За превод са чешког захваљујем се, на овом месту, г. Драгану Јовановићу из Прага. За боравак М. Р. Штефаника у Србији главни извор је била скоро објављена књига Miroslav J., *M. R. Štefánek*, Praga, 2000.

3 Роже Витра је убрзо унапређен у мајор, између осталог, зато што је био предвиђен за будућег команданта српског ваздухопловства. Један од његова два главна задатка је било стварање снажног српског ваздухопловства од најмање 3 ескадриле (две извиђачке са Фарманима и једна са брзим Фарманима или Њепорима) са, најмање, 18 аероплана.

4 Maurice Farman MF 11, Ђокић Н., 1993, 233; Liron J., 1984, 34

5 Mortureux A., 1964., 40; Ђокић N., 1991, 7

6 ВА, П. 3, кутија 429, телеграм српске Врховне команде Ваздухопловној команди од 3/16. фебруара 1915. године

Левач

де је за аеродром одредио терен у близини Смедеревске Паланке. Људство и материјал укрцани су 18. фебруара/3. марта у Марсељу на два брода (“Мосул” и “Света Јелена”), који су стигли у Солун 10. марта. Француски одред који се састојао од 99 људи, пошао је 27. фебруара/12. марта из Солуна,⁷ у Ниш је стигао 2/15. марта, да би после свечаног дочека продужили за Смедеревску Паланку где је истоварено људство и материјал, сем официра који су наставили пут за Београд.⁸ Истог дана Врховна команда је обавестила Команданта одбране Београда да ће француска флотила стајати под Врховном командом и да ће бити смештена у Смедеревској Паланци.⁹ Начелник инжењерије Министарста војног послао је 10/23. марта извештај Врховној команди о саставу Француске аеропланске ескадре.¹⁰ Наређење за употребу, смештај и администрацију Француске ваздушне флотиле издала је Врховна команда 15/28. марта 1915. године истовремено издавши и наређење о употреби српске Ваздухопловне команде.¹¹ Упочетку су за француску ескадрилу коришћени разни називи. Због тога је мајор Витра 21. априла/4. маја затражио од Врховне команде да се као званични назив утврди “Француска аеропланска ескадрила”.¹²

Стигло је укупно 8 потпуно нових двоседих биплана Морис Фарман МФ 11. Склапање је почело 6. априла, а први је склопљен апарат МФ 452, на коме је је први лет обавио капетан Де Ларенти. Последњи од 8 авиона 7 ВА, КОБ, Операцијски дневник ОБ св. III, лист 25; Микић С., 1932, 122

8 Mortureux A., 1964., 43-45; Mortane J., 6. године, 8; Ђокић Н., 1991, 122-123

9 ВА, КОБ, Операцијски дневник ОБ св. III, лист 26.

10 Састав Француске авијатичарске ескадре (како стоји у документу) је, у то време, био следећи: један мајор, 7 капетана, 1 поручник лекар и 85 подофицира и војника. Од опреме ескадра је имала: 8 аероплана (Морис Фарман МФ-11 напомена Н.Ђ.) снабдевених радио-телеграфом, митраљезом, бомбама и фотографским-апаратима, 5 теретних и 3 луксузна аутомобила. Донети су из Француске и неопходни пољски хангари. ВРС 8, 1924, 79; детаљна реконструкција кретања припадника ескадриле (пилота и извиђача) је дата у табели у Ђокић Н., 1991, 12; Петровић О., Ђокић Н., 1993, 190-191

11 ВА, КОБ, Операцијски дневник ОБ св. III, лист 49; НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, Наређење Врховне команде за употребу, смештај и администравање Француске ваздушне флотиле од 15/28. марта 1915. године; ВРС 8, 1924, стр. 79 – 81; Микић С., 1932, 124-126 (ФАЕ) и 103 (ВК).

12 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 34

ескадриле је склопљен 13. априла. Већ сутрадан је предузето осматрање околине и извиђање пута за Београд. Извршени су пробни летови са свим апаратима и константовано је да су сви исправни.¹³

Мајор Витра је лично, 15. априла у Крагујевцу известио српску Врховну команду да је ескадрила спремна за летење, а прелет за Београд, на аеродром Бањица, је извршен 5/18. априла, по кишовитом времену. Прелетело је 6 авиона и то: МФ 452, МФ 193, МФ 194, МФ 195, МФ 196 и МФ 199. Два авиона, МФ 197 и МФ 198 су остали као резерва у Паланци. Остатак потребног материјала и људства је пребачен возом истог дана. Прве ноћи, по доласку, авиони су остали под ведрим небом. Следећег дана, у олуји је потпуно уништен авион МФ 196, па је као замена, из Паланке одмах пребачен МФ 197.¹⁴

Начелник штаба Врховне команде војвода Путник, издао је 15/28. марта наређење којим се предвиђа да Француска ваздушна флотила буде самостална команда, непосредно потчињена српској Врховној команди. Фронт извиђања флотиле се простирао од Смедерева до Лознице, а зона даљњег извиђања по дубини до линије Алибунар-Сланкамен-Нови Сад-Паланка на Дунаву-Бијељина-Лозница. Седиште летећег ешелона било је на Бањици, а радионица и парк ескадриле у Смедеревској Паланци у хангару подигнутом за ту сврху.¹⁵ Да би се спречило да српске трупе, грешком не гађају француске авионе, наређено је да се израде силуете аероплана за обуку, а такође је забрањено трупама да гађају авионе саме или појединачно, већ искључиво под командом официра. Сличним наређењем је, био одређен и рејон дејства српске ваздушне ескадре.¹⁶

Врховна команда је 6/19. априла издала прво наређење за извиђање.¹⁷ Ескадрила МФ. с99 је започела своја борбена дејства у Србији 23. априла 1915. године Први лет је извео пилот капетан Полан са извиђачем капетаном Тиланом над јужним Банатом. Током дана извршена су још три извиђачка лета изнад других сектора фронта и непријатељске позадине.¹⁸ Прикупљени су подаци

13 Ђокић Н., 1991, 8; Микић С., 1932, 126

14 Ђокић Н., 1991, 8; Микић С., 1932, 126

15 ВРС 8, 1924, стр. 79 – 80

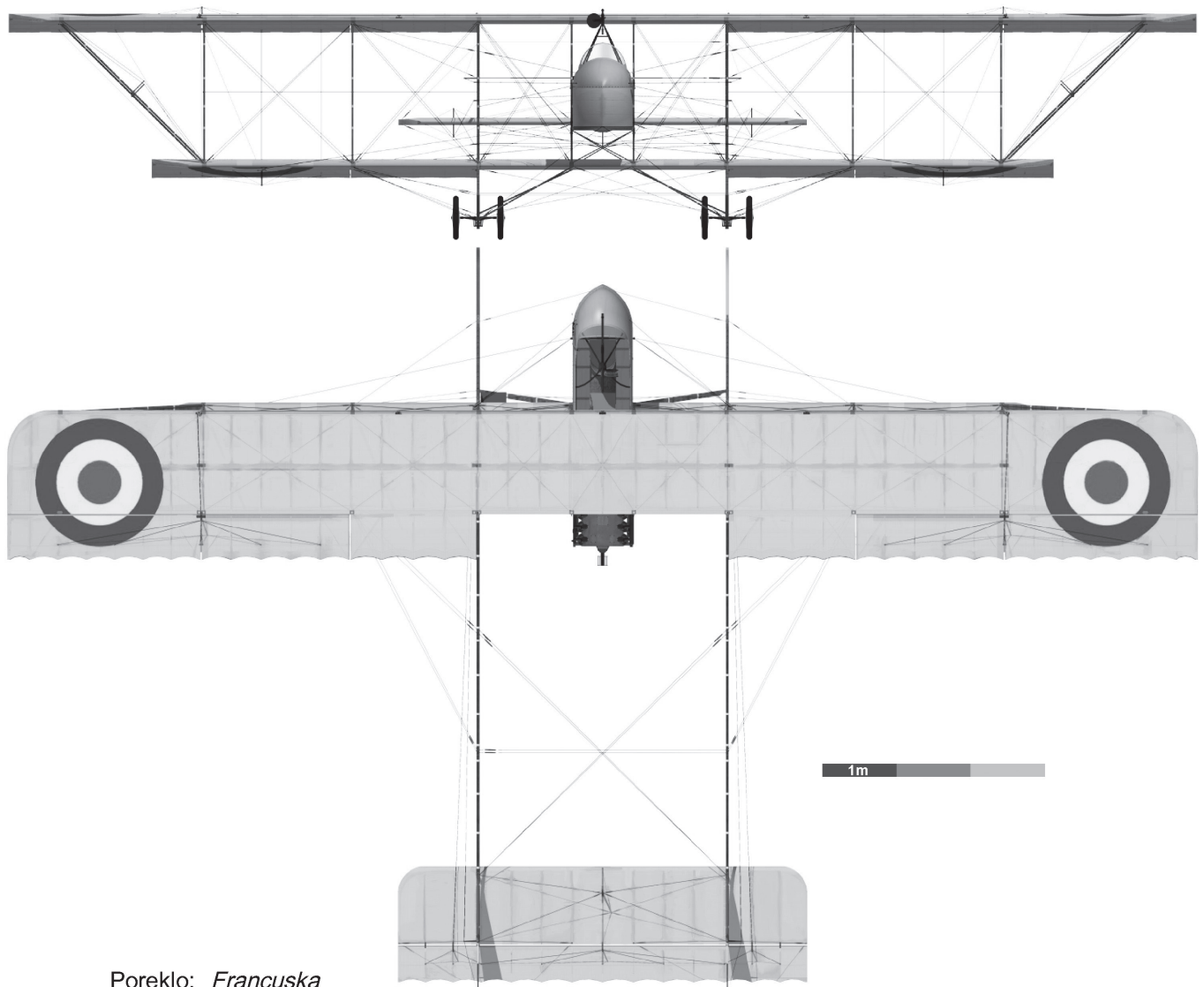
16 ВРС 8, 1924, стр. 80 – 81;

17 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 2; наређење је поновљено 9/22. априла НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 3; Микић С., 1932, 127

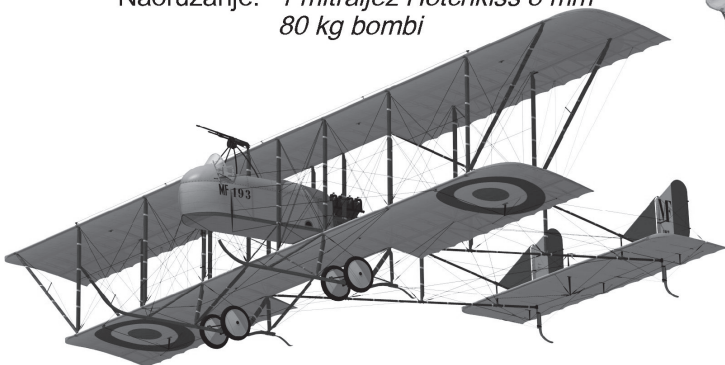
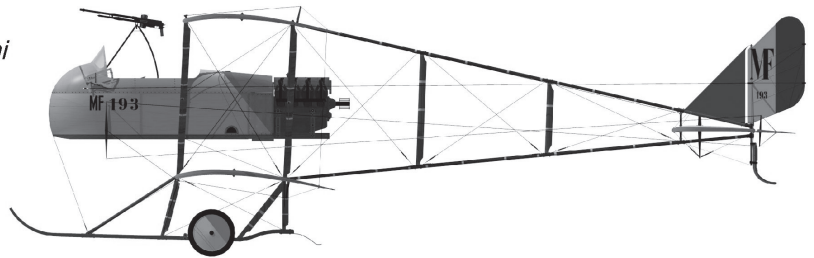
18 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 4

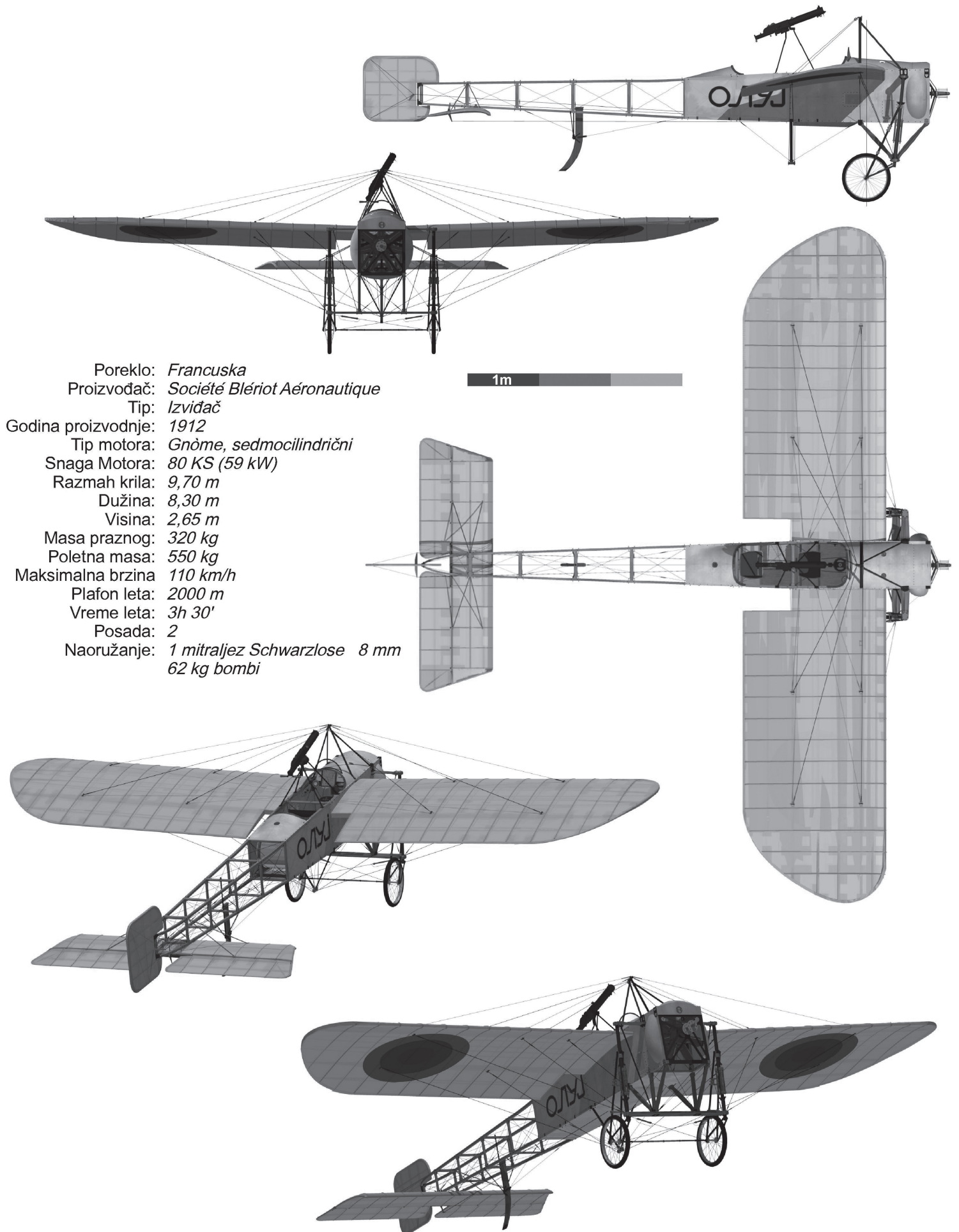
FARMAN MF.11

- Poreklo: *Francuska*
Proizvođač: *Societe Henri et Maurice Farman*
Tip: *Izviđač ili laki bombarder*
Godina proizvodnje: *1914*
Tip motora: *Renault 8B, osmocilindrični*
Snaga Motora: *80 KS (59 kW)*
Razmah krila: *16,13 m*
Dužina: *9,48 m*
Visina: *3,15 m*
Masa praznog: *620 kg*
Poletna masa: *945 kg*
Maksimalna brzina: *118 km/h*
Plafon leta: *4000 m*
Vreme leta: *3h 45'*
Posada: *2*
Naoružanje: *1 mitraljez Hotchkiss 8 mm*
80 kg bombi

BLERIOT XI-2 Génie

- Poreklo: *Francuska*
Proizvođač: *Société Blériot Aéronautique*
Tip: *Izviđač*
Godina proizvodnje: *1912*
Tip motora: *Gnome, sedmocilindrični*
Snaga motora: *80 KS (59 kW)*
Razmah krila: *9,70 m*
Dužina: *8,30 m*
Visina: *2,65 m*
Masa praznog: *320 kg*
Poletna masa: *550 kg*
Maksimalna brzina: *110 km/h*
Plafon leta: *2000 m*
Vreme leta: *3h 30'*
Posada: *2*
Naoružanje: *1 mitraljez Schwarzlose 8 mm*
62 kg bombi

о утврђењима, логорима и покретима трупа. До краја априла ескадрила је извршила 18 летова. На основу изјава извиђача и фотографских снимака састављен је и послат, 1. маја, српској Врховној команди детаљан извештај о ситуацији у Срему и Банату.¹⁹

У случају српске офанзиве преко Дунава, велику опасност по Србе би представљали аустро-угарски монитори на Дунаву, па је један од приоритетних задатака француске ескадриле био њихова неутрализација. Већ 29. априла је извршен напад на њих, са велике висине, због снажне ПА ватре. Због слабих резултата постигнутих у дневном бомбардовању, одлучено је да се током ноћи понови напад. Ноћни напад је извршен са три авиона МФ 11, који су летели на малој висини. Постигнути су врло добри резултати. Укупно је тога дана извршено 7 летова у циљу бомбардовања монитора, при чему је бачено 16 бомби.²⁰

Трећи оперативни задатак француске ескадриле је био да обезбеди превласт у ваздуху. За остварење овог циља ескадрила се користила са два метода: пресретањима и гоњењем непријатељских авиона у ваздуху и нападима на аустро-угарске и немачке аеродроме у Срему и Банату. Са пресретањима су француски пилоти започели 26. априла и већ сутрадан су пилот наредник-шеф Тируен и механичар-стрелац Жане водили прву ваздушну борбу. После краће борбе непријатељски авион је успео да побегне. До краја априла извршено је 7 летова у циљу пресретања. Француска ескадрила је започела и са нападима на непријатељске аеродроме северно од Земуна и на аеродром код Баваништа. Овај последњи је први пут нападнут 26. априла, при чему је бачено 1000 стрелица, а 30. априла, 1. и 2. маја бомбардовани су хангари на истом аеродрому са 18 бомби.²¹ Земунски аеродром је бомбардован најпре ноћу 14/27. априла (бачене 4 бомбе), а после једног напада од 16/29. априла непријатељ је преместио овај аеродром нешто северније да би обезбедио заштиту ПА артиљерије са монитора.²² Од почетка маја француски пилоти имају готово апсолутну

превласт у ваздуху.

Извојевавши превласт у ваздуху ескадрила је током маја највећу пажњу посветила извиђању. Врховна команда је 21. априла/4. маја издала ново наређење о рејону извиђања проширујући га, поред Срема и Јужног Баната, и на источну Славонију до Винковаца, ради утврђивања концентрације непријатељских снага на Дрини.²³ Услед знатно проширене зоне извиђања према западу, било је неопходно организовати помоћно летелиште у Шапцу. Шабац је био погодан и зато што су изнад тог подручја знатно учествовали летови аустро-угарске ескадриле Флик 13. Имајући све ово у виду, још 13/26. априла издато је наређење да се у Шапцу припреми летелиште, што је урађено до 21. априла/4. маја.²⁴ Од 23. априла/6. маја, авиони су полазећи са Бањице слетали код Шапца, пунили се горивом и настављали извиђање. Повремено су и остајали у Шапцу, премда је то избегавано због недостатка хангара. Ово летелиште је коришћено и током лета. Извиђањем је утврђено да се непријатељске снаге припремају за одбрамбена дејства па је у складу са тим 14/27. маја Врховна команда оперативним јединицама упутила извештај о резултатима ваздушног извиђања.²⁵

Од почетка маја, непријатељ је почео да врши интензивна бомбардовања луке Прахово, преко које је вршено снабдевање Србије из Русије. Врховна команда је 25. априла/8. маја наредила команданту ФАЕ (ОБр. 13880) да се у Прахово пребаци једно ваздухопловно одељење (деташман) од два авиона (извиђач Тилан и пилоти Полан, Де Ларенти и Сера) и два против-авионска топа,²⁶ а 27. априла/10. маја издала је наређење и за одбрану праховског пристаништа као и за извиђање простора Оршава-Мехадија-Моладава.²⁷ Одељење је упућено за Прахово 11. маја и тамо је остало до 13. јуна, када је враћено у састав ескадриле. Француски авијатичари су у потпуности извршили свој задатак. Почев од 15. маја, када је изведено прво пресретање непријатељских авиона, па све до повлачења одељења, ниједан противнички авион није успео да се пробије до

19 ВРС 8, 1924, стр. 119-121; ти резултати извиђања су прослеђени оперативним јединицама 26. априла/9. маја 1915. године; детаљније о овим летовима у Đokić N., 1991, 9-10

20 Đokić N., 1991, 10; Микић С., 1932, 130

21 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 25; Đokić N., 1991, 10

22 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 12; Đokić N., 1991, 10

23 Извиђање Винковца и околине није могло да се у потпуности изврши због удаљености. НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 35

24 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 8 и 38

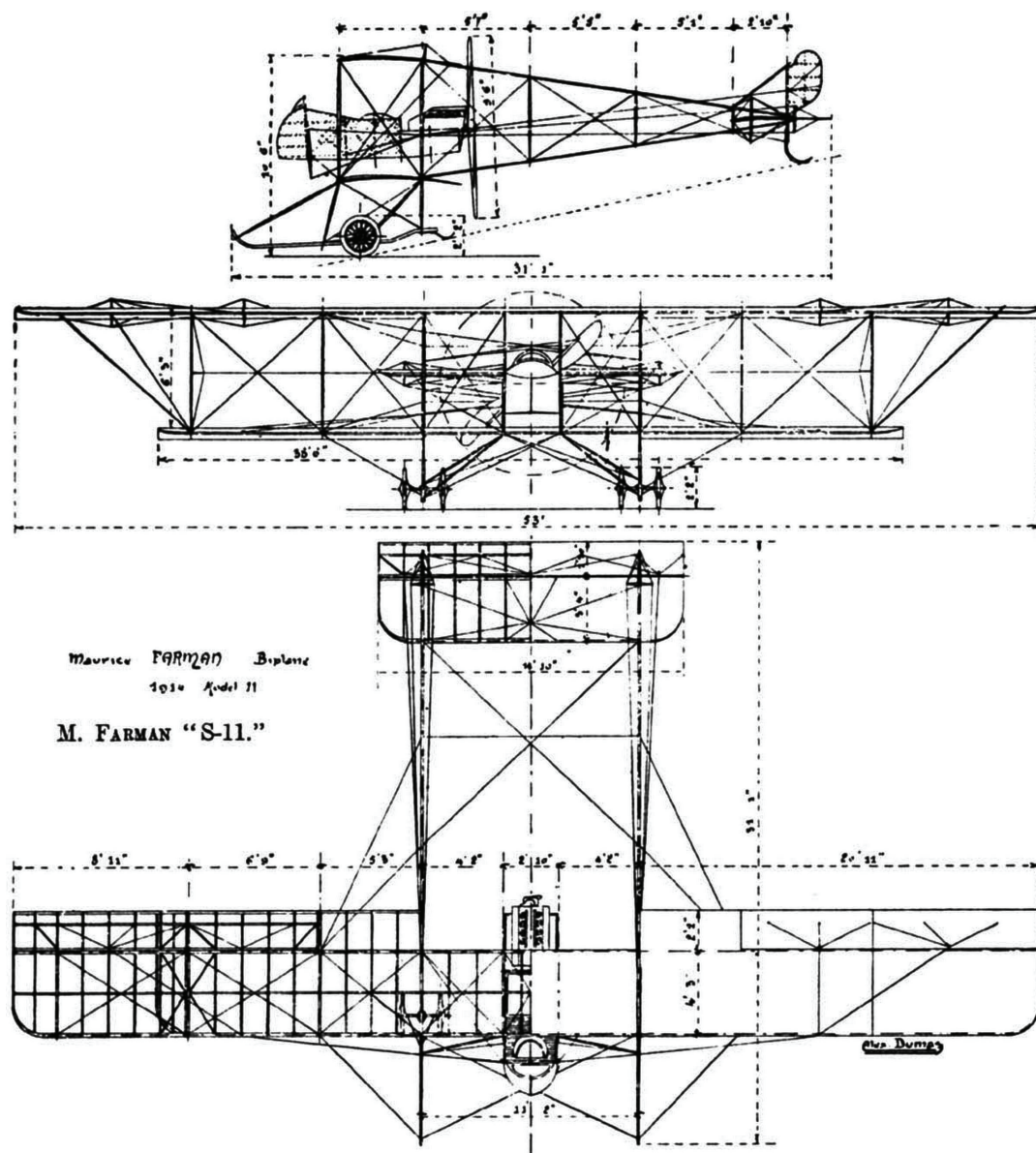
25 ВРС 8, 1924, 138-9; Đokić N., 1991, 10

26 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 46; ВРС 8, 1924, стр. 123

27 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 49; ВРС 8, 1924, стр. 125-6

Левач

Прахова. Одељење је извршило и извиђање непријатељске територије око Оршаве, при чему је утврђено да су концентрације трупа у овој области врло мале.²⁸

Италија је 23. маја објавила рат Аустро-Угарској, а за српску Врховну команду је било од највећег значаја да сазна какве ће то реперкусије имати на распоред аустро-угарских трупа према Србији. Пошто је 24. маја примећена велика живост на пругама и путевима у Срему, француској ескадри је 16/29. маја наређено да свакодневним извиђањем граничног фронта утврди да ли непријатељ извлачи трупе из Срема, или су то трупе које долазе са севера, са Руског фронта и само пролазе кроз Нови Сад превозећи се даље ка западу, на Италијански фронт на

Сочи.²⁹ Током летова, обављених у периоду од 28. маја до 21. јуна, француски авијатичари су стекли тачан преглед ситуације.³⁰ Њихови свакодневни извештаји су омогућили српској Врховној команди да извештајем од 2. јуна обавести оперативне јединице, како је непријатељ уместо XV и XVI аустро-угарског корпуса одвучених на запад преко Винковаца, довео 4 немачке дивизије у Срем и источну Славонију. Прве немачке јединице опажене су у Бешки 7. јуна. Код Земуна ни 6. ни 7. јуна нису виђени авионски хангари, на основу чега је закључено да је аустро-угарска ваздухопловна јединица Флик 4 пребачена из Земуна на Италијански фронт.³¹

Француска ескадрила је имала велики

²⁹ ВРС 8, 1924, 142

³⁰ ВРС 8, 1924, 166-7

³¹ Ђокић Н., 1991, 11

²⁸ Mortureux A., 1964, 91; Ђокић Н., 1991, 10-11; Микић С., 1932, 133

Официри из ескадриле МФ 99С

део фронта, те је убрзо постало очигледно да је потребно имати више авиона и пилота. У вези с тим, још крајем априла, поднет је захтев француској Влади да се појача француско ваздухопловство у Србији. Српски Министар војни је 24. априла/7. маја обавештен да су Французи спремни да пошаљу још једну ескадрилу као појачање. У складу са тим Врховна команда је 4/17. маја известила Француску аеропланску ескадрилу да је француски Министар војни обећао слање још једне ескадриле тако да укупно буде 20 аероплана и 12 пилота.³² Француска ескадрила је током маја наставила борбу са непријатељским авионима и балонима нападајући их у ваздуху и на земљи. Пошто је непријатељ избегавао сусрете у ваздуху, Французи су нападали бомбама аеродром код Земуна. Посебно је жестоко нападан аеродром код Баваништа.³³

Почетком јуна настављени су извиђачки и бомбардерски летови аустро-угарске

32 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 59; НМ Чачак, Деловодни протокол ВК, бр. 757

33 Đokić N., 1991, 11

и немачке авијације над Србијом. У то време, као појачање аустро-угарским ваздухопловним јединицама, стигла је немачка 66.ескадрила (66. flieger Abteilung) која је лоцирана на аеродром у близини Руме. Француски ваздухопловци су онемогућавали њихов лет изнад Београда, али су они почели да лете западно од Београда преко Мачве и северозападне Србије, као и источно од српског главног града, преко Смедерева ка Паланци и Крагујевцу. Пресретање непријатељских авиона је било отежано и због тога што француска ескадрила није увек благовремено обавештавана о преласку непријатељских авиона у Србију, па је српска Врховна команда, 9. јуна, поново издала наређење да се што пре извештава о времену преласка и правцу лета непријатељских авиона. На предлог команданта француске ескадриле, 18. јуна је издато наређење трупама да установе сталне сигналне станице.³⁴

Три аустро-угарска авиона су, 9. ју-

34 Микић С., 1932, 141-143; Đokić N., 1991, 11

Левач

Летелиште на Бањици 1915.године

на око 05.50, први пут бомбардовали Крагујевац. Бачено је 9 бомби од којих је троје погинуло и 10 рањено.³⁵ Обавештен о томе, мајор Витра је послао из Београда два авиона у патролирање и потеру за непријатељем. Авион МФ 194 на коме су били пилот наредник-шеф Тируен и стрелац наредник Мањони пресрео је један непријатељски авион изнад Смедерева на висини од 2500 м. Тируен је вешто маневрисао, а Мањони отворио ватру на противника, тако да су га после краће борбе, оборили на аустро-угарској страни, 150 м од обале Дунава.³⁶ Капетан Полан са поднаредником Муфлоом је затим фотографисао, 13. јуна оборени авион. Била је то прва ваздушна победа француске ескадриле МФ. С99 на ратишту у Србији. Тиреун и Мањони су у знак признања добили 12. јуна војну медаљу са ратним крстом, а одлуком српског Престолонаследника додељена им је, 19. јуна, Карађорђева звезда са мачевима IV степена.³⁷

Појачање од 4 авиона МФ 11 (МФ 499, МФ 509, МФ 512 и МФ 515) стигло је 27. јуна

35 Spasić K., 1985, с. 394; Ђокић N., 1991, 11

36 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, Извештај о обарању непријатељског авиона код Смедерева

37 Службени војни лист бр. 11 од 19. маја 1915. године – Указ ФАО Н° 10231 од 9. јуна 1915. године; Ђокић N., 1991, 11

1915. године, али апарати нису били оперативни ни 13. јула.³⁸ Српска Врховна команда је намеравала да створи две ескадриле и смањи простор који је дотле држала француска ескадрила, али је на инсистирање мајора Витра појачање остало у саставу ескадриле. Због тактичке употребе авијације за војску било је довољно изабрати терен за спуштање близу главног штаба војске и тамо послати авионе потребне за извиђање тога дана.³⁹

Француска ескадрила је 3. јуна замолила српску Врховну команду да јој се пошаљу 100 великих бомби и 150 шрапнела пуковника Васића. Француска ескадрила је 10. јула известила Врховну команду о пробама са Васићевим бомбама које су се показале веома квалитетним, па препоручује да се почне са њиховом серијском производњом. Месеца дана касније, 19. августа, тражено је још

38 Мајор Витра је, на пример, тек 26. јуна/9. јула замолио Врховну команду да се у Смедеревску Паланку одмах упути велика дизалица рад истовара нове ескадриле. НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 140 и 152 као и Извештај о стицању појачања од 30. јуна/13. јула 1915. године

39 Предлог мајора Витра о употреби појачане ескадриле. НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 151; Spasić K., 1985, с. 415; Ђокић N., 1991, 11-12

50 бомби пуковника Васића од по 40 кг. Овај материјал је из Војно-техничког завода у Крагујевцу био испоручен тек крајем лета и почетком јесени 1915. године⁴⁰

Почетком лета 1915. године, постојала је опасност да аустро-угарска авијација нападне запаљивим бомбама поља под жита-рицама у Србији (у Мачви и Стигу). Да би се имало спремно оружје за одмазду, јуна месеца је почело да се експериментише са запаљивим бомбама и у француској ескадри и у Аеропланској ескадри. Мајор Витра је 16/29. јуна известио Врховну команду да су запаљиве бомбе спремне за употребу и да би могле са успехом да се употребе за уништавање жетве на непријатељској територији. Тражио је одобрење за њихову употребу. Врховна команда је 1. јула наредила да се само припреми довољан број бомби, а да се њихова употреба одложи док непријатељ први не употреби слично оружје против Србије. Ипак са пробама је настављено, па је тако Витра известио 10. јула Врховну команду о пробама запаљивих и гасних бомби. Запаљиве бомбе, пројекат једног француског подофицира из ескадриле МФ. с99, су стварале у просеку по 6 пожарних огњишта у кругу пречника 200 м. Руковање овом бомбом је било веома лако, бомба је имала малу масу, што је омогућавало да чак и авиони типа Блерио могу понети већи број ових бомби. Што се тиче загушљивих бомби, оне су стварале 200 кубних метар загушљивца. Захтевано је да се изради 500 запаљивих, 200 гасних и 50 бомби од 40 кг. Поново је тражена израда 100 великих бомби и 150 шрапнела пуковника Васића, већ раније тражених 3. јуна. До 22. августа, у Војно-техничком заводу у Крагујевцу израђено је 144 бризантних граната од 5 кг, 2 од 40 кг, 2 од 60 кг, 8 за паљење, 2 са загушљивим гасовима и 22 за обуку.⁴¹

У међувремену је настављено извиђање најважнијих делова граничног фронта. Пошто је извиђање показало да је непријатељ смањило број трупа и да не постоје никакви већи покрети трупа које би требало свакодневно пратити, интензитет извиђачких летова је у току јула знатно смањен. Почетком јула непријатељска авијација је поново почела да бомбардује Београд. Током месеца ови напади су постали чешћи. Поподне 10/23. јула, неколико непријатељских авиона је бомбардовало Београд бацивши 13 бомби. Пилот капетан Полан и механичар-стре-

лац Ластард, полећу на авиону МФ 193, у гоњење. Изнад коте 81, северно од села Борче, ова посада успева да стигне један аустро-угарски двосед Лојд типа Ц (Lloyd C). Пошто је Фарман пресекао пут противнику, стрелац Ластард је испалио око 100 метака из свог митраљеза Хочкис (Hotchkiss), после чега је Лојд, из кога је у почетку узвраћано ватром из пушке, наједном пао на земљу у близини Комарове Хумке, кота 81, јужно од села Глогова. Француски Фарман се затим спустио на висину од 800 м и бацио бомбу на оборени авион, а после тога извршио снимање фотографским апаратом остатака на земљи. Пилот обореног Лојда, потпоручник Бела Лошонци (Béla Losonczy), командир Флик-15, преживео је обарање, а такође и други члан посаде.⁴² За постигнути успех француски авијатичари су одликовани највишим српским одличјем и то: капетан Полан Карађорђевог звездом са мачевима IV степена, а Ластард Златном медаљом за храброст. Истог дана је мајор Витра предводио једну тројку авиона МФ 11 (пилоти остала два авиона су били капетан Данжелезер и поручник Мер).⁴³

Поред стратегијског извиђања и пресретања непријатељских авиона, ескадрила је вршила и друге задатке, од којих је нарочито важна била регулажа артиљеријске ватре којом је онеспособљено неколико непријатељских батерија на Бежанијској коси. Тако је, на пример, 20. јула/2. августа регулажом наредника Селакеа уништена аустроугарска батерија са далекометним топовима калибра 105 мм утврђена код Бежанијске косе.⁴⁴ Стално је вршено и осматрање кретања аустро-угарских монитора. У циљу одмазде због честих ваздушних напада на Београд, француска ескадрила је од почетка јула започела са бомбардовањем моста на Дунаву код Петроварадина⁴⁵ и трупа граничног

42 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 177; ВРС 8, 1924, 208; Nagyvárad S., Szabó M., Winkler L., 1986, 74

43 Службени војни лист бр. 23 од 2. августа 1915. године - Указ ФАО Н° 12228 од 2. августа 1915. године; Đokić N., 1991, 12

44 Mortureux A., 1964, 65; Mortane J., 6. године, 10

45 Петроварадински мост је бомбардован 26. јуна/9. јула када је један аероплан МФ-11 бацио на њега три бомбе. Једна је пала у тврђаву близу моста, друга на 30 м од моста поред једног аустроугарског монитора а трећа на једну војну зграду која се од поготка запалила. Аероплан је гађан снажном ватром са монитора. Зна се да су од бомби страдале и два цивилна лица - један мушкарац и једна жена (игром случаја обоје су

40 Đokić N., 1991a, 38

41 Đokić N., 1991a, 38

Левач

осигурања у Банату, поред већ уобичајених напада на аеродром код Баваништа⁴⁶. Ваздухопловцима је по изричитом наређењу српске Врховне команде, било забрањено да бомбардују насељена места да у њима не би страдало и цивилно становништво.⁴⁷

Извиђачи француске ескадриле су већ у више наврата скретали пажњу да се српски логори лако уочавају из ваздуха, па је на захтев српске Врховне команде у ескадрили састављен упут о маскирању и заштити трупа од непријатељског извиђања и бомбардовања.⁴⁸ По изradi, упут је 21. јула, упућен свим командантима оперативних јединица Српске војске. Истовремено, мајор Витра је изradio упут *Употреба аероплана у рату*, којим је први пут службено регулисна употреба авијације у војне сврхе. Упут је ступио на снагу 8/21. јула. После неколико дана, 11/24. јула Врховна команда је наредила да се изврши извиђање и српског фронта да би се видело какав су успех имала упутства.⁴⁹

Имајући у виду да француска ескадрила били Срби). НМ Чачак, Извештај ФАЕ ОБр. 142 од 26. јуна/9. јула 1915. године.

46 Тако је рецимо 9/22. августа на аеродром (тј тамошње хангаре) код Баваништа бачено 6 запаљивих бомби од којих је најближа пала на 150 м од хангара. НМ Чачак, Извештај ФАЕ ОБр. 209 од 9/22. августа 1915. године.

47 Mortureux A., 1964, 65; Ђокић N., 1991, 12

48 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 170

49 Овај упут је касније штампан као посебна књижица. НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 181; Ђокић N., 1991, 12; Јанић Ч., 1993, 50

Прва посета француских српским авијатичарима

није имала довољан број обучених извиђача, начелник штаба Врховне команде наредио је 19. јула/1. августа да се изврши избор 10 нижих официра за службу осматрача. Издато је наређење и француској ескадрили да припреми све што је неопходно за њихову обуку. Половином августа састављен је коначан списак изабраних официра, али пошто је капетан Рошфор упућен 2/15. августа за Прахово, а он је био један од главних инструктора, полазници курса су се окупили у Београду тек 24. августа/6. септембра. Предавање и обука су започели 25. августа/7. септембра. Обука није била завршена у потпуности јер је почела непријатељска офанзива и било је потребно вршити интензивно извиђање. Одлучено је да се задрже најстарији полазници курса капетани Драгољуб Благојевић, Марко Божовић и резервни поручник Мирослав Николић. С њима је завршена обука по скраћеном поступку после чега су распоређени у српску и француску ескадрилу.⁵⁰

На основу извештаја агената да се припрема заједничка немачко-аустро-угарска офанзива на Србију, 28. јула/10. августа су послати француски авијатичари да осматрају територију јужног Баната до Вршца и Беле Цркве, при чему нису открили никакве промене. На основу наређења Врховне команде од 30. јула/12. августа оделење од

50 Микић С., 1932, 153 – 156; Ђокић N., 1991, 12

Левач

**Bomba
45,5 kg**

Poreklo: *Francuska*
Odbacivanje: *mehanički sa nosača bombi*
Dejstvo bombe: *udarno*
Kalibar: *155 mm*
Dužina: *1500 mm*

**Bomba
8.5 kg**

Poreklo: *Francuska*
Odbacivanje: *ručno*
Dejstvo bombe: *udarno*
Kalibar: *90 mm*
Dužina: *1000 mm*

**Bomba
7,7 kg**

Poreklo: *Francuska*
Odbacivanje: *ručno*
Dejstvo bombe: *udarno*
Kalibar: *120 mm*
Dužina: *1000 mm*

**Bomba
5,75 kg**

Poreklo: *Francuska*
Odbacivanje: *ručno*
Dejstvo bombe: *udarno*
Kalibar: *75 mm*
Dužina: *610 mm*

**Bomba
3 kg**

Poreklo: *Francuska*
Odbacivanje: *mehanički sa nosača bombi*
Dejstvo bombe: *udarno*
Kalibar: *75 mm*
Dužina: *565 mm*

10cm

два авиона МФ 11 упућено је 2/15. августа је у Прахово.⁵¹ Нажалост један авион (пилот Корнемон и механичар Мاستиф) је залутао и грешком слетео у Бугарску у село Халвахи. Српски посланик учинио је кораке у Софији, 16/29. августа, да се авион врати. На интервенцију француског амбасадора у Бугарској, Корнемон и Мастиф су после пар дана враћени, али је авион задржан до 24. августа/6. септембра. У међувремену је у Прахово из Бањице послат други авион. Задатак оделења је био да утврди са којим снагама располаже непријатељ према североисточној Србији. Већ први летови су показали да из правца Оршаве не прети никаква опасност.⁵²

Српски Престолонаследник Александар је посетио 27. јула/9. августа особље Француске ескадриле на њиховом аеродрому. По извршеној смотри Александар је летео са капетаном Поланом над Београдом, а у току дана је још неколико угледних српских личности летело са француским пилотима. Одласком немачких ескадрила са Српског фронта у последњим данима јула, знатно је опала активност непријатељског ваздухопловства над Србијом. Током августа није било ниједне ваздушне борбе.⁵³

Прикупљање непријатељских трупа предвиђених за офанзиву, под командом немачког фелдмаршала Макензена, отпочело је почетком септембра. Концентрацијска просторија је била изван зоне коју су могли да извиђају француски и српски авиони. Тек 7/20. септембра су запажени знатнији покрети трупа и коморе и то претежно у Срему.⁵⁴ Због тога је 9/22. септембра наређено да се повећа интензитет извиђања.⁵⁵ Извиђања авијатичара од 9/22. септембра су у потпуности развејала сваку сумњу, у припреми је била офанзива.⁵⁶ Следећи дан је био врло значајан за француску ескадрилу. Најпре, био је то први дан у коме је ескадрила летела са новог летелишта у Ковиони (у близини излетишта Трешња код Раље), пошто је аеродром на Бањици постао исувише угрожен. Истог дана француски пилоти су се први пут суочили са новим противницима, модерним немачким борбеним двоседима и специјализованим против-авионским то-

повима.⁵⁷ Због свега овога, француски војни аташе у Србији је упутио хитан телеграм француском Министру рата у коме је захтевао слање шест брзих авиона са шест официра осматрача.⁵⁸

Оделење француске ескадриле у Прахову наставило је и током септембра извиђање у пределу Ђердапа. Српска Врховна команда је наредила да се извиђањем разјасни ситуација у том сектору. На основу тог наређења, капетан Тилан је извршио 9/22. и 10/23. септембра детаљно осматрање простора од реке Черне до Мехадије. Откривена је само једна непријатељска бригада. Пошто ни поновљено извиђање од 11/24. септембра, није ништа ново открило, закључено је да непријатељска концентрација не прелази источно од Беле Цркве. Наређењем Врховне команде од 15/28. септембра, ваздухопловно оделење је пребачено у Пожаревац, као појачање српској ескадрили.⁵⁹

Француска ескадрила у Ковиони је наставила са извиђањем 11/24. и 12/25. септембра, на основу кога је закључено да је сигурно да ће напад на Србију бити извршен на фронту Шабац-Београд-Смедерево-Рам-Велико Градиште.⁶⁰ Оно што је било непознато, то је где ће непријатељ извршити непосредни прелаз преко Саве и Дунава, па зато Врховна команда 13/26. септембра наређује ескадрили да утврди где непријатељ изводи припреме за прелаз преко Саве и да ли се припрема за прелаз преко Дунава у близини Ковина или Безјаша и Пожежане.⁶¹

Нешто раније, између око 7/20. септембра пребазирана су 2 авиона МФ 11 са Бањице у Пожаревац, тако да је ратни распоред ескадриле на дан 14/27. септембра био следећи:⁶²

- у Ковиони 6 авиона са 6 пилота и 2 извиђача,
- у Пожаревцу 2 авиона, 2 пилота и 2 извиђача и
- у Прахову 2 авиона са 2 пилота и једним извиђачем.

Оделење из Прахова је 15/28. септембра прелетело за Пожаревац. У циљу извршења наређења Врховне команде од 13/26. септем-

51 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 198

52 Mortureux A., 1964, 112-113; Ђокић N., 1991, 12-13

53 Ђокић N., 1991, 13; Микић С., 1932, 148

54 Spasić K., 1985a, 358

55 ВРС 8, 1924, 285

56 Spasić K., 1985a, 358 – 359

57 Spasić K., 1985a, 359 – 360

58 Spasić K., 1985a, 360; Ђокић N., 1991, 13

59 Spasić K., 1985a, 361; Ђокић N., 1991, 13

60 ВА, П. 3, кутија 429-I, резултати аеропланског извиђања за 23, 24 и 25. септембра (по новом календару) 1915. године.

61 Ђокић N., 1991, 13

62 Ђокић N., 1991, 13

бра, француски ваздухопловци су интензивним, свакодневним извиђачким летовима, покушали да одреде тачна места преласка Саве и Дунава. У периоду од 14/27. септембра до 5. октобра закључно, није се летео само 15/28. септембра. У Срему је код Сурчина, откривен велики мостовни парк, што је потврђивало да се припрема прелаз Саве и Дунава код Београда. У Банату и поред откривених великих концентрација непријатељских трупа, није било могуће утврдити места преласка.⁶³

Немачка ваздушна офанзива у јесен 1915. године

Заједно са концентрацијом трупа Немци и Аустро-Угари су пребацили и значајне ваздухопловне снаге на српски фронт. Придота је армијска команда ваздухопловства (Stahl), један армијски ваздухопловни парк (Armeeflugpark), 6 немачких (Flieger Abteilung) и 4 аустро-угарске ескадриле. Са Руског фронта пребачене су у Србију 1, 66, 69. и 57.ескадрила.⁶⁴

Поред дејстава по француским Фарманима у циљу обезбеђивања превласти у ваздуху, непријатељски авиони су почели да свакодневно бомбардују и митраљирају српске трупе, железничке инсталације и насељена места у долини Мораве. Најжешћи, истовремено и најзначајнији циљ, постао је Крагујевац у коме се налазила српска Врховна команда и Војно-технички завод. Седам немачких авиона, и то шест двомоторних троседа АЕГ⁶⁵ из 30.ескадриле, предвођених једним двоседом Румплер⁶⁶ долетело је 17/30. септембра са неког од аеродрома у близини Вршца и бацило на Крагујевац 45 бомби. Српска ПА артиљерија је жестоко одговорила, а артиљерац Радоје Рака Љутовац је директним поготком гранате из адаптираног Круповог (Krupp M.1904) топа оборио Румплер, у коме су погинула оба члана посаде капетан-извиђач Курт фон Шефер (Kurt von Scheffer) и пилот официрски-кандидат Ото Кирш (Otto Kirsch)⁶⁷.

63 Ђокић Н., 1991, 13 – 14

64 Детаљније о овим немачким и аустроугарским јединицама и авионима видети у: Ђокић Н., 1991б, 29; Ђокић Н., 1998, 254 – 256; Ђокић Н., 2002а, 245 – 248; Neuman G., 1920, 488 – 489; Keimel R., 1981, 242 (прилично непоуздан за овај период).

65 AEG G II, G. Kroschel G., Stützer H., 1977, 62 и 132.

66 Rumpler CI, G. Kroschel G., Stützer H., 1977, 101 – 102, 131.

67 Franks N., Bailey F. and Duiven R., 1999, 180

Други по значаја циљ био је Пожаревац који је уз то био далеко изложенији нападима јер се налазио врло близу границе.

Један непријатељски аероплан је још 8/21. септембра око 9 часова бацио две бомбе на Велико Градиште али су оне пале на утрину поред гробља. Други је око 10 часова бацио две бомбе на логор јужно од Смедерева (где су пале између логора 5. пука I позива и села Вучака) и једну на Брестовик. У исто време један немачки аероплан је бацио три бомбе на Пожаревац (од којих једна није експлодирала) и пет бомби на Дубравицу (пале 300 до 400 м западно од логора). Четврти аероплан, тога дана, појавио се у 16.15 изнад Горице и Затоња одакле је продужио низводно гађајући из митраљеза српске стражаре. Сутрадан је један аероплан бацио три бомбе на Велико Градиште (пале код Селићеве циглане) али је само једна експлодирала. Чак 6 немачких аероплана летео је 10/23. септембра али није дејствовало по циљевима на земљи већ је само извиђало.⁶⁸

Немачки аероплани су наставили са снажним дејством по Пожаревцу и 11/24. септембра. Тог дана су, најпре, 4 немачка аероплана летела изнад линије Рам-Петка-Смедерево-Костолац, нарочито се задржавајући над простором Костолац-Кулич. Истовремено су 2 аероплана летела над линијом Рам-Велико Градиште а један аероплан извиђао над линијом Коронижи-Молдава-Пожежена. Неколико немачких аероплана је напало Пожаревац бацивши 22 бомбе од којих су рањена 2 војника а један је погинуо (убијен је и један во а 5 је рањено). На крају су Немци извршили и два лета над Великим Мокрим Лугом, Винчом и Клупама а ка Авали и назад преко Миријева.⁶⁹

Сутрадан, 12/25. септембра Немци су извршили 7 извиђачка лета над линијом Градиште-Пожаревац-Смедерево-Рам-Гра-

68 Миленковић Д., б. године, 99 – 100

69 Први авион се појавио око 6 часова, летећи правцем Дубравица – Костолац – Пожаревац (бацио око 9 бомби) – Петка (бацио једну бомбу која је пала близу чете 8. пука III позива). Убрзо се појавио други, који је код Костолца гађао митраљезом мртву стражу на ушћу Млаве. Око 9. 10 стигао је трећи правцем Кличевац – Петка – Дубравицу и који је у повратку гађао митраљезом српске трупе између Костолца и дубравице. После једног сата четврти је летео правцем Рам – Затоње – Горица и митраљезом гађао српске трупе. Пети је директно долетео до Пожаревца где је бацио бомбе. За остале нисмо могли да утврдимо тачан правац летења. ВРС 8, 1924, 291 – 92; Миленковић Д., б. године, 100

Левач

диште задржавајући се највише над простором између Млаве и Смедерева. Један непријатељски аероплан је летео од Иванова ка Гроцкој али пошто је по њему отворила ватру српска артиљерија он се вратио. Пожаревац је снажно бомбардован и овог дана. На њега су бачене 34 бомбе од којих је погинуо један војник и рањено 3 војника, један жандарм и 7 грађана.⁷⁰ Тога дана је жестоко нападнут и аеродром у Пожаревцу. На њега су два авиона, од којих један двомоторни АЕГ ГП бацили 28 бомби које су све пале поред аеродрома и од којих је рањен само један коморхија. Један од ових авиона се при повратку спустио код Базјаша и имао је лет као да је оштећен од српске артиљеријске ватре. Поводом овог напада српска Врховна команда је 13/26. септембра наредила команданту Одбране Београда да одмах железницом упути до Осипаонице један вод противаеропланске батерије у Пожаревац. Овај вод је по пристизању постављен на Чачалици.⁷¹

Над простором Браничевског одреда током 13/26. септембра летело је 9 непријатељских аероплана који су бацили 4 бомбе од којих је погинуло 4 лица а исто толико је и рањено. Током 14/27. септембра непријатељ је извршио 6 извиђачких летова над одсеком Молдава-Дубравица-Смедерево.⁷²

До тада најжешће бомбардовање Пожареваца извршено је 16/29. септембра. Најпре су око подне 4 аероплана летела над простором Рам-Пожаревац-Гроцка-Ковин. Између 16 и 18 часова 7 немачких аероплана летело је над Пожаревцем и бацило на варош и непосредну околину 58 бомби (од којих није експлодирало 8). Од бомбардовања је погинуо један грађанин а рањена су, поред једног официра и једног војника, и 3 грађанина (убијена су четири вола, један коњ, две свиње и два прасета). Оштећене су две куће а доста је и прозора разбијено. Од ових аероплана два су продужила за Смедерево а остали су се вратили преко Петке и Костолца Током дана су и над Београдом летела 3 непријатељска аероплана а један је три пута надлетао одсек село Прогар - село Прово.⁷³

Немачки авиони су током 17/30. септембра извршили 13 борбених летова над сектором Рам-Пожаревац-Смедерево и бацили 3 бомбе на Пожаревац, 3 на Кличе-

вац, 2 на Речицу, 2 на Липе и 1 на Скелу. Над Београдом су летела 2 аероплана али су протерана дејством српске противаеропланске артиљерије. Том приликом је бачена једна бомба на Таковску улици али жртва није било. Такође 7 немачких аероплана је напао Крагујевац на који су бацили 45 бомби од којих је 15 пало у ВТЗ и његову околину али без веће штете. У Крагујевцу је погинуло 5 а рањено 10 лица. Исти аероплани бацили су једну бомбу на мост између Марковца и Свилајнца и 3 на Лапово али је све прошло без штете и губитака.⁷⁴

Француско Министарство рата је 17/30. септембра обавестило француског војног аташеа да је једна ескадрила (Никапост ?) од 6 авиона, са потребним пилотима и осматрачима, повучена из војне зоне Западног фронта у Француској, на попуно потребним позадинским материјалом неопходним за самостално дејство ради слања за Србију.⁷⁵ Нажалост, та ескадрила није никада послата у Србију, али су током септембра из Француске стигла још два авиона МФ 11 без инструкција и наоружања. Током октобра и новембра, неки од српских пилота су летели на авионима МФ 11.⁷⁶

Октобар је започео бомбардовањем Крагујевца са три непријатељска авиона, од 18 бачених бомби 10 је пало на Војно-технички завод. Материјална штета је била незнатна, али је било жртва. Немачки аероплани су током, тог 18. септембра/1. октобра, извршили 13 борбених летова над простором Смедерево-Рам-Пожаревац. Том приликом су бацили три бомбе на Пожаревац, три на Кличевац (једна није експлодирала), једну на скелу, три на Липе од којих је једна пала на кућу Милана Вучковића и разрушила је а друге две у близини Балонског одељења и две бомбе на Речицу где је погинуло једно а рањено четири лица (од којих једна баба и двоје деце). На Смедерево је бачено 8 бомби и у два маха митраљезом су из авиона гађане српске трупе код Вучака. Бачене су и две бомбе западно од Горице. Један немачки авион је летео над Топчидерским брдом и убрзо је протеран ватром српске артиљерије. Други немачки авион је летео од Јакова преко Остружнице ка Умки, Мељаку и Београду.⁷⁷

74 ВРС 8, 1924, 311 и 323-24

75 Spasić K., 1985a, 367

76 Đokić N., 1991, 14

77 Spasić K., 1985a, 325; ВРС 8, 1924, 328; Миленковић Д., б. године, 101-103; *До последњег човека 1915*, Београд 1931, 38

70 ВРС 8, 1924, 295 – 96

71 Миленковић Д., б. године, 100 – 101

72 ВРС 8, 1924, 304; Миленковић Д., б. године, 101

73 ВРС 8, 1924, 311; Миленковић Д., б. године, 101

Пожаревац је поново бомбардован 19. септембра/2. октобра када су непријатељски аероплани бацили 75 бомби на варош. У нападу је погинула једна жена, а рањена су два војника и један цивил. На околна села и Рам бачено је још 11 бомби, на Смедерво су бачене две бомбе на Речицу две и на Кличевец три. Оштећено је и више кућа (од тога у Кличевцу једна).⁷⁸ Напад је поновљен и сутрадан, 20. септембра/3. октобра када су немачки аероплани у 17 борбених летова бацили 75 бомби.⁷⁹ Тога дана око 16 часова један непријатељски аероплан је летео правцем Велико Градиште-долина Пека-Средњево (где је бацио три бомбе које су пале испред поште)-Царевац (две бомбе)-млин код Шувајића (једна бомба)-Д. Крушевица (једна бомба)-Миљевић (једна бомба)-Браничево (једна бомба). При повратку гађао је у три маха српске трупе из митраљеза а на Велико Градиште је бацио једну бомбу од које је оштећена једна кућа.⁸⁰

У циљу припреме за одбрану од очекивног напада Бугарске, Врховна команда је, наређењем од 16/29. септембра, предвидела базирање једне извиђачке ескадриле у Белој Паланци. Истовремено је затражено одобрење од српске Владе, због учесталих

летова бугарских и немачких авиона над источном Србијом, да и француски авиони извиђају бугарску територију. Пошто француска и британска Влада нису дозвољавале да се Бугарска било чиме изазива, српска Влада је одбила овај захтев. Исто одобрење је поново затражено 19. септембра/2. октобра и на седници од 21. септембра/4. октобра одобрено је да авиони француске ескадриле могу вршити извиђање бугарске територије.⁸¹ Коначно, 23. септембра/6. октобра изјутра, наређено је одељењу из Ковионе да изврши прелет на аеродром у Нишу. Током дана, сви авиони су полетели ка Нишу, са међуслетањем у Смедеревској Паланци. Због мањих кварова на неким авионима и лошег времена које је владало сутрадан, ескадрила се окупила у Нишу тек 25. септембра/8. октобра. У документима српске Врховне команде од тог времена на даље, ова два одељења се третирају као посебне ескадриле, мада су обе задржане под командом мајора Витра.⁸²

У међувремену, 23. септембра/6. октобра српска Влада је тражила одобрење од француске Владе да одобри употребу француских авиона против Бугарске. После вишедневних преговора, 25. септембра/8. октобра у 23.30^h, Министар Француске у Ср-

⁷⁸ ВРС 8, 1924, 330

⁷⁹ ВРС 8, 1924, 333

⁸⁰ Миленковић Д., б. године, 103

⁸¹ ВРС 8, 1924, 333 – 34 и 340; Spasić K., 1985a, 330 – 331

⁸² Đokić N., 1991, 14; Djokić N., 2002, 21

Левач

бији телеграмом даје одобрење да се француски авијатичари на Бугарском фронту ставе на располагање српској Врховној команди, тако што ће се сматрати да су авијатичари уступљени Србији са српским униформама, док ће авиони имати српске ознаке.⁸³ Српске ознаке су одмах уцртане на свим авионима МФ 11 из састава ескадриле базиране у Нишу. Те ознаке новог типа су добијене преправком француских кокарди и репних застава, пребојавањем свих њихових белих поља плавом бојом. Ове ознаке су остале на овим авионима и када је Француска објавила рат Бугарској и ти аероплани МФ 11 су их носили све до свог краја у Албанији у јануару 1916. године⁸⁴

Већ 27. септембра/10. октобра немачки авиони који су полетали из Бугарске (формално неутралне), бомбардовали су Ниш. Француски пилоти су полетали у пресретање са аеродрома у близини нишке средњовековне тврђаве, али до борбе није дошло јер су Немци успели да се удаље пре него што су Фармани достигли потребну висину. Сутрадан, ескадрила је одлетела за Белу Паланку, а већ 29. септембра/12. октобра је извршено више летова у циљу патролирања око Пирота и ради гоњења немачких авиона који су и тога дана бомбардовали Ниш. Српска Врховна команда је, 30. септембра/13. октобра, издала наређење командиру француске ескадриле у Белој Паланци за извиђање српско-бугарске границе и дела бугарске територије где се вршила концентрација бугарских трупа, али због изузетно неповољних временских услова ово није извршено. Напад Бугарске на Србију и напредовање њених трупа у правцу Цариброд-Пирот-Бела Паланка-Ниш, присилио је ескадрилу да се повуче за Ниш.⁸⁵

Српска Врховна команда је 23. септембра/6. октобра издала наређење ескадрили у Пожаревцу да у току 7. октобра утврди места преласка непријатеља преко Саве и Дунава. Захтевано је и да се бомбардују његове трупе које су прешле Саву код Јарка и концентрације код Сурчина. Ово није било могуће извршити све до 9. октобра, јер је ескадрила због јаког притиска немачког ваздухопловства (само 3. октобра је 17 немачких аероплана напало Пожаревац и околину бацивши 75 бомби) и почетка Макензенове

офанзиве, морала да изврши пребазирање.⁸⁶

У међувремену, 22. септембра/5. октобра целог дана су непријатељски аероплани летели и извиђали просторију Рам-Пожаревац-Смедерево. Над Пожаревцем је извршено више летова али нису бацане бомбе. Око 14.30 један аероплан је бацио на Годомин три бомбе, од којих је једна пала код Багера а две ближе селу Липама где се налазио српски балон. У 16 часова појавила су се два непријатељска аероплана али су са 11 испалених шрапнела враћени натраг. Један аероплан је у 16.30 часова бацио три бомбе на Горицу код Рама а које су пале у Орловачки поток. Када је после тога непријатељска артиљерија отворила ватру на српске положаје око Горице један аероплан је врши регулисање те ватре а поремено је и из митраље за гађао српске снаге. Но ипак, од свега овог дејства око Горице српске трупе нису имале губитака.⁸⁷ Тог дана изјутра је један непријатељски авион бацио неколико авионских бомби на логоре Дринске дивизије И позива у Младеновцу. У нападу је рањен један војник и два коња артиљеријског пука.⁸⁸

Између 6.45 и 14.45 часова 23. септембра/6. октобра 8 непријатељских аероплана је летело разним правцима преко Записа, Дрмна, Петке, Дубравице, Забеле, Кленовика, Пожаревца, па уз Велику Мораву до Осипаонице. Сутрадан у 9.30 појавио се један непријатељски балон код ковина али се убрзо спустио а у 16.40 поново је подигнут ближе селу Плочици. Тог 24. септембра/ 7. октобра летела су 4 непријатељска аероплана на Смедеревском отсеку као и на Пожаревачком одеску.⁸⁹

Падом Пожаревца драстично се смањује налет непријатељске авијације премда она наставља да лети и следећих дана. На жалост и наши и немачки а и аустроугарски извори су врло шкрти о овоме. Оно што знамо то је да су немачке и аустроугарске ескадриле прилично успешно подржавале своје трупе до долине Западне Мораве док је даља подршка услед непостојања уређених летелишта јужно од Пожаревца и Смедеревске Паланке била врло ограничена и сводила се на појединачне извиђачке летове и знатно ређе бомбардовање ради узнемиравања (на пример у Краљеву почетком новембра). Тек знатно касније, у Албанији, доћи ће до изра-

83 Spasić K., 1985a, 330 – 331.

84 Đokić N., 1991, 14; Djokić N., 2002, 21

85 Đokić N., 1991, 14; Djokić N., 2002, 156 – 157

86 Đokić N., 1991b, 47

87 Миленковић Д., 6. године, 104

88 Ђелошевић М. Д., 1931, 31

89 Миленковић Д., 6. године, 104-105

жаја дејство аустроугарске хидроавијације из Боке Которске. Али то је једна сасвим друга прича. Вратимо се дејству Француске аеропланске ескадриле.

Са новог летелишта Француске аеропланске ескадриле код Младеновца извршена су 26. септембра/9. октобра и 27. септембра/10. октобра по два извиђачка лета и утврђено је да се главне непријатељске снаге концентришу између Ковина и Рама. Ескадрила је непосредно после ових летова пребазирана у Смедеревску Паланку, одакле је од 29. септембра/12. октобра до 1/14. октобра извршила 5 извиђачких летова. Следећих дана због неповољних временских услова није се летело, а због брзог наступања Немаца ескадрила је била присиљена да око 7/20. октобра прелети за Јагодину.⁹⁰

Ordre de bataille ескадриле 1/14. октобра је:⁹¹

- у Смедеревској Паланци 5 авиона са 5 пилота и два извиђача,

- у Белој Паланци 4 авиона, 5 пилота и два извиђача. Ова ескадрила је најпре имала 4 авиона који су стигли из Ковионе, али је један непосредно по доласку отписан. Тада су из оделења у Смедеревској Паланци стигли капетан Тилан и наредник Пете са једним Фарманом.

Из Јагодине су 12/25. октобра извршена два извиђачка лета. Услед повлачења Српске војске ескадрила је из Јагодине морала поново да одступи, овог пута за Крушевац, где се 1. новембра спојила са ескадрилом из Ниша.⁹²

Побољшање временских услова омогућило је ескадрили из Ниша да 12/25. октобра изведе чак 4 извиђачка лета дуж српско-бугарске границе и долином Јужне Мораве. Већ сутрадан су почеле припреме за евакуацију и трајале су све до 15/28. октобра, када је наређено повлачење ка Прокупљу. Међутим, 16/29. октобра је стигло измењено наређење да се повлачење врши ка Краљеви, а прва етапа је био Крушевац. Земаљско особље и опрема су већ били раније послати у истом правцу, а у 11.00 су полетела само три авиона МФ 11. Пилот Штефаник, словачки добровољац у француској авијацији,⁹³

90 Đokić N., 1991в, 47; Микић С., 1932, 156-157

91 Đokić N., 1991в, 47

92 Đokić N., 1991в, 47; Микић С., 1932, 158-159

93 Поручник М. Р. Штефаник је стигао у Србију, са механичарем и посылним, крајем септембра. Био је послат од стране чехословачког заграничног одбора и његов задатак је био да баца, из авиона, летке и други пропагандни материјал аустроугарским војницима

није могао да полети због сломљене елисе. Међутим, убрзо су се на аеродром вратили Корнемон и Пете, први због оштећења крила, други због квара на мотору. Једино је Тируен тога дана стигао у Крушевац. Штефаник је тек 18/31. октобра, по добијању нове елисе, прелетео као последњи у Крушевац, али је при слетању поново сломио елису. Оштећени Штефаников авион МФ 499 је 19. октобра/1. новембра предат Србима, а он је 20. октобра/2. новембра добио МФ 528, истог дана када је мајор Витра напустио Крушевац заједно са српском Врховном командом. У међувремену је део ескадриле већ био одлетео за Рашку. У Крушевцу су спаљена два авиона МФ 11 и много другог материјала којег је било немогуће транспортовати. Три преостала авиона су полетела истог дана за Рашку из Крушевца. На циљ је стигао само један авион, док су се пилоти Штефаник и Бастид вратили. Сутрадан су поново покушали да изврше прелет, али су били принуђени да се спусте у село Стањево код Александровца Жупског. Оштећени авиони су запаљени, а авијатичари су се пешке упутили у своју јединицу.⁹⁴

Истог дана издато је наређење којим се одобрава формирање авијатичарске службе Српске војске са три ескадриле под командом мајора Витра. Најављен је и скори долазак два апарата типа Фарман са два пилота. У наређењу се наглашава да је ваздухопловство Српске војске независно од Ваздухопловства француске Источне војске.⁹⁵

Овде морамо да се осврнемо на један догађај који се догодио 22. октобра/4. новембра у тада већ дубокој позадини код Миљковог манастира код Свилајнца. Наиме, у манастиру је сачувано предање да је неколико дана по проласку немачке војске тим крајем дошао у манастир момак од петнаестак година (из оближњег села), обучен у немачку униформу и наоружан немачком пушком а које је покупио од погинулог не-

словенског порекла а пре свега Чесима и Словацима. Летке и пропагандни материјал је добијао од споменутог одбора. Показао се као лош пилот (слупао је више авиона) док је као извиђач био врло успешан. После рата је био први чехословачки министар војни али је убрзо погинуо у авионској несрећи. Pavel A., *Sibirske úvahy II*, Praha, 1925, 10 и Neboj{a} Djoki{~}, *Francouzská letka MF. S99 v Srbsku v roce 1915*, НРМ br. 2/2002, Praha, 21

94 Đokić N., 1991в, 47; Neboj{a} Djoki{~}, *Francouzská letka MF. S99 v Srbsku v roce 1915*, НРМ br. 2/2002, Praha, 21-22

95 Đokić N., 1991в, 47

Левач

мачког војника кога је нашао у некој њиви. Управо у том моменту је манастир прелетао, у бришућем лету, немачки аероплан. Момак је опалио из пушке у правцу аероплана након чега је овај пао пар стотина метара од манастира. У аероплану су била два немачка пилота и оба су погинула. Све би то могла да буде легенда (а тако смо је и третирали) да скоро нисмо у литератури, писаној на основу оригиналних немачких докумената, открили да је 22. октобра/ 4. новембра у акцији погинуо у авиону војник Ото Бетих (Otto Bettich) са аеродрома Пожаревац.⁹⁶ Пошто он није могао да погине у акцији на аеродрому (била би то погибија у удесу - а то је јасно одвојено у изворима) значи да је полетео са тог аеродрома а за те дане нема пријављеног обарања од стране српских јединица. Није немогуће (чак је врло вероватно) да је реч о том случају, поготово што предање даље каже да је дотични момак ухваћен од Немаца али да није стрељан, премда је затечен у немачкој униформи, јер је био малолетан. А све ово тешко да је неко тек тако размислио.⁹⁷

Прикупљање француске ескадриле у Рашки је трајало до 23. октобар/ 5. новембра. Спасен је сав материјал на точковима и 6 авиона МФ 11. Ускоро је један од авиона доживео удес. Са летелишта у Рашкој, до 30. октобра/12. новембра закључно, извршено је 7 извиђачких летова. Један део ескадриле прешао је у Косовску Митровицу, одакле је 25. октобра/7. новембра изведен први извиђачки лет у циљу осматрања Кончуланског теснаца. Са летелишта код Косовске Митровице, извршена су 30. октобра/12. новембра два последња извиђачка лета ескадриле МФ. с99 на фронту у Србији. Француска ескадрила се окупила 31. октобра/13. новембра у Косовској Митровици, а већ 3/16. новембра је прешла за Призрен.⁹⁸ Мајор Данжелезер је једним Фарманом превезао болесног пилота Штефаника у Призрен. У Призрен је стигло 5 авиона способних за летење. Иако је људство дошло у Призрен преморено и прозобло од дугог марша, већ после неколико дана је наређено даље одступање преко Албаније ка Јадрану. Одлучено је да се Штефаник и још четири тежа болес-

ника, пребаце авионима. Капетан Полан је са Штефаником одлетео за Валону 9/22. новембра, одакле су сутрадан пребачени торпедним чамцем за Италију. Преостала 4 авиона пренела су 13/26. новембра, остале болеснике у Скадар.⁹⁹ Земаљски ешелон ескадриле кренуо је из Призрена 11/24. новембра, да би после мукотрпног пробијања преко врлетних северно албанских планина, 20. новембра/3. децембра стигао у Скадар. Заостали делови техничког састава, који из долине Ибра нису стигли на време да крену ка Призрену, повлачили су се под командом капетана Тилана преко Пећи, Чагора, Подгорице и реке Бојане ка Скадру, где су стигли 23. новембра/6. децембра.¹⁰⁰

Никола Пашић је, 23. новембра/6. децембра, писмом затражио од пуковника Фурнијеа, да француски авијатичари пређу у Драч, где би вршили курирску службу, а ако то није могуће, да уступе један авион МФ 11 српском поручнику Томићу коме се тога дана покварио његов Блерио XI-2.¹⁰¹ У то време француска ескадрила је имала 5 авиона (у врло лошем стању), 12 официра и 115 подофицира и војника. Француски генералштаб је 28. новембра/11. децембра упутио предлог команданту ескадриле о употреби авиона за тражење немачких и аустроугарских подморница у приобалним водама. Услед слабог стања авиона било је немогуће извршити овај задатак.¹⁰²

Три морнаричка аустро-угарска авиона су 10/23. децембра бомбардовали Скадар, а међу погинулима је био и војник Едгар Метел, припадник ескадриле МФ. с99, једина жртва ове ескадриле у њеној експедицији у Србији 1915. године¹⁰³ Следећег дана, 11/24. децембра, наређено је прикупљање ескадриле у зони Љеш-Свети Јован Медуански, ради повратка у Француску. Француски ваздухопловци су 15/28. децембра укрцани на брод у луци Свети Јован Медуански и отпловили ка Италији, а одатле су пребачени у ваздухопловни центар Брон код Лиона, исти онај из кога су неких 10 месеци раније и

99 Blanchard, *L'aviation-sanitaire dans la guerre moderne*, Paris-medicin, 1916, 6 и с. 53; A. Pavel, *Sibirske úvahy II*, Praha, 1925, 11; Nebojša Djokić, *Francouzská letka MF. S99 v Srbsku v roce 1915*, НРМ br. 2/2002, Praha, 22

100 Đokić N., 1991в, 47-48

101 Spasić K., *Из Дневника и извештаја пуковника Фурнијеа*, ВИГ бр. 1/1988, 364

102 Đokić N., 1991в, 48; Spasić K., *Из Дневника и извештаја пуковника Фурнијеа*, ВИГ бр. 3/1985, 376

103 Spasić K., *Из Дневника и извештаја пуковника Фурнијеа*, ВИГ бр. 1/1988

96 Norman Franks, Frank Bailey and Rick Duiven, *Casualties of the German Air Service*, London, 1999, 181

97 Ову причу (предање) сам забележио у Миљковом манастиру.

98 Jacques Mortane, н. д, 15; Nebojša Djokić, *Francouzská letka MF. S99 v Srbsku v roce 1915*, НРМ br. 2/2002, Praha, 22; Микић С., 1932, 159-167

кренули на пут у Србију. Ту је ова ескадрила реорганизована ради повратка на Солунски фронт. У Скадру су остала само осморица болесних ваздухопловаца, заједно са другим болесницима, али су и они после неколико дана бродом пребацени за Италију.¹⁰⁴

Преостали авиони МФ 11 и опрема ескадриле МФ. с99 су предати Српској војсци. Српски пилоти су користили ове авионе за пренос новца, поште и курира током јануара 1916. године¹⁰⁵

Против – авионска артиљерија

Током 1914. и почетком 1915. године аустро-угарски авиони су практично неометано летели над Србијом. Српска војска, као уосталом ни друге армије у то време, није имала ефикасна средства за против-ваздушну одбрану. Авиони су гађани митраљезима и стандардним пољским топовима Шнајдер М 1907 калибра 75 мм који су имали задовољавајуће балистичке особине за гађање авиона, али лафет није омогућавао гађање под великим углом (елевацијом). Авиони Аеропланске ескадре нису били прилагођени, а ни оспособљени за ваздушне борбе и знатно су заостајали за аустро-угарским авионима типа Лонер Б I и Б II, ДФВ Б I (DFW В I) и Авиатик Б II. Српска против-ваздушна одбрана је ипак успела,

током 1914. године, да обори најмање један авион Лонер Б I (“BUB”), а постоје индиције да је артиљерија у лето исте године успела да обори, или бар тешко оштети, још два аустро-угарска авиона, један над Београдом, други над Смедеревом.¹⁰⁶

Међутим, пошто гађање непријатељских авиона, нарочито појединачно од стране пешадије није дало задовољавајуће резултате (само је уносило забуну, нервозу уз узалудну потрошњу муниције) Врховна команда је 15/28. марта 1915. године забранила појединачно гађање и дозволила гађање “само под командом официра”. Само што ни официри нису били обучени за такво гађање.¹⁰⁷

Можда најзначајнији напредак у развоју српске против-ваздушне одбране је била спознаја да је и пасивна против-ваздушна заштита веома значајан елемент. Овде се пре свега мисли на маскирање. Од самог почетка рата српски команданти су захтевали од својих авијатичара да их ови извештавају о томе колико су српске трупе уочљиви циљеви из ваздуха. Тако су у својим извештајима пилоти Томић, Станковић и Новичић увек скретали пажњу на оне јединице које су биле лако уочљиве из ваздуха.¹⁰⁸

Ова пракса је настављена и по доласку француске аеропланске ескадриле па је, у складу са тим, командант ескадриле стално скрета пажњу како су приликом летења

104 Mortureux A., 1964, 181; Đokić N., 1991в, 48; Spasić K., *Из Дневника и извештаја пуковника Фурнијеа*, ВИГ бр. 1/1988

105 Đokić N., 1991в, 48

106 Ђокић Н., Петровић О., 1993а, 185

107 Миленковић Д., б. године, 76

108 Ђокић Н., Петровић О., 1993а, 185

Левач

француски авијатичари “могли да утврде колико је лако пребројати разне биваке,” јер су се налазили “на сувише видним местима и не сливају се са земљиштем”. Због тога је предлагао да би било “врло корисно кад би се слили у шумама или кад би се тако удесили да непријатељски аероплани не могу лако да их пронађу.”¹⁰⁹

Доласком ескадриле МФ. С99 у Србију, Српска војска је добила могућност да из прве руке дође до најновијих сазнања о организацији против-ваздушне одбране. Француски ваздухопловац капетан Мортире, припадник ескадриле, је био један од пионира у стварању против-авионске артиљерије у Француској. Изгледа, да је то био и један од разлога зашто је и упућен у Србију.

Српска Врховна команда је настојала још током 1914. године да добије против-авионску артиљерију. Али, тек 18. фебруара/3. марта 1915. године, издато је наређење да се поставе три вода импровизованих против-авионских топова за одбрану Београда од којих су први већ сутрадан и постављени.¹¹⁰ Наравно ови топови нису задовољавали захтеве, па их је требало заменити бољим. Одмах по доласку, Мортире је у Војно-техничком заводу у Крагујевцу, заједно са српским стручњацима, извршио преправку два заплена турска брзометна топа типа Круп Модел 1904 калибра 75 мм.¹¹¹ Ови топови су добили специјалне импровизоване, укопане дрвене лафете који су омогућавали ефикасно гађање тадашњих авиона. Треба имати у виду да су и све остале армије у то време за против-авионску одбрану користиле сличне лафете (осим мањег броја специјалних ауто-топова). Већ 07/20. априла наређено је Војно-техничком заводу упућивање прва два преправљена против-авионска топа Круп у Београд.¹¹² Они су искоришћени за формирање првог правога против-авионског вода, маја 1915. године Мајор Витра 16/29. јуна предлаже Врховној команди да се у Београду постави још један вод против-аеропланских топова.¹¹³ Врховна команда је прихватила овај предлог и наредила формирање новог вода о че-

му је 25. јуна/ 08. јула известила мајора Витра.¹¹⁴ Тако је током јула, на исти начин и са истим типом топова, формиран други вод, који је смештен на положају између Мокролушког и Кумодрашког потока.¹¹⁵ Ради обједињавања њиховог дејства српска Врховна команда је 24. августа издала наредбу о формирању Прве против-аеропланске батерије састављене од два вода против-авионских топова. Седиште батерије је било у Раљи, док су водови били деташовани у Београду.¹¹⁶ Нешто раније, 14/27. јула мајор Витра је захтевао да се формира и трећи против-авионски вод,¹¹⁷ што је и урађено почетком септембра. Средином септембра водови у Београду су били распоређени на Великом Врачару, Дедињу и Стражарској коси.

Пред почетак Макензенове офанзиве, 25. септембра, водови са Дедиња и Стражарске косе упућени су у Раљу и Пожаревац. Пошто је остао само вод на Великом Врачару, командант Одбране Београда је наредио да 9. батерија Тимочког артиљеријског пука постави још један до два топа за против-авионско гађање.¹¹⁸

Крагујевац је пред немачку ваздушну офанзиву имао веома снажну против-авионску одбрану од три топовска вода и два митраљеза.¹¹⁹ Против-авионски топови су били исто Крупови, док су митраљези били заплени аустроугарски Шварцлозе М.07/12. Трупама у Крагујевцу је 28. маја/10. јуна наређено да се при појави непријатељских аероплана склањају у заклоне “да не би били повређени дејством наше артиљерије.” Истовремено је грађанству наређено да се не скупља у гомиле по улицама и на отвореним местима “јер тиме даје мету непријатељу за гађање” као и да не употребљава оружје против аероплана “јер је дејство овога бесциљно а и наши аероплани биће у гоњењу, те би грађанство могло и ове тући.”¹²⁰ Наређењем од 4/17. октобра формирана су још два против-авионска вода за одбрану Војно-техничког завода. Крушевац

114 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 137

115 На молбу команданта Одбране Београда ватрени положај је изабрао сам Витра. НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 161 и 168; Народни музеј Београд, Обавештење Штаба Команде Одбране Београд ОБр. 3352 од 4/17. јула 1915. године

116 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 212

117 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 185

118 Миленковић Д., б. године, 81-82

119 Миленковић Д., б. године, 81

120 Миленковић Д., б. године, 81

109 Миленковић Д., б. године, 77

110 ВА, КОБ, Операцијски дневник ОБ св. III, лист 9 и 11.

111 Mortureux A., 1964, 42

112 ВА, КОБ, Операцијски дневник ОБ св. III, лист 89.

113 НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ, бр. 121 и 122; НМ Чачак, Извештај ФАЕ ОБр. 122 од 16/29. јуна 1915. године.

је за заштиту завода Обилићево имао један против-авионски вод.¹²¹

Српски против-авионски топови ни су постигли значајније резултате у обарању непријатељских авиона, али су их, с друге стране, веома успешно растеривали и ометали у њиховом дејству. Тако је једном приликом, 4. октобра, вод на Великом Врачару гађајући непријатељске авионе испалио 286 шрапнела. Српски артиљерци су 1915. године постигли једну сигурну и једну вероватну победу. Артиљеријски вод са положаја на Дедињу је 28. јуна 1915. године погодио непријатељски авион који је вршио извиђање над Београдом. Извиђачи су писмено потврдили истиност обарања, па је српска Врховна команда у посебном коминикеу известила јавност о овом догађају.¹²²

На дан 30. септембра 1915. године, 6 немачких авиона АЕГ (АЕГ G) типа Г, из 30. ескадриле, предвођених једним Румплером (Rumpler C I) бомбардовало је Крагујевац. Том приликом артиљерац Радоје Рака Љутовац из села Пољне код Трстеника, успео је да првом гранатом директно погоди Румплер, који се у пламену срушио. Оба члана посаде су погинула и сутрадан су били сахрањени на крагујевачком војном гробљу.¹²³ Била је то прва сигурно потврђена победа српске противаеропланске артиљерије.

Батерија за гађање аероплана се повлачила из Београда са јединицама Одбране Београда све до Албаније и даље на Крф.¹²⁴

Српски против-авионски топови

Српска војска је за гађање непријатељских авиона користила адаптиране пољске топове Шнајдер М.07 и Круп М.1904. Сви су они имали калибар 75 мм, али им гранате нису биле директно заменљиве.

Топови Шнајдер М.07 и М.07А су били стандардни пољски топови српске војске. Били су готово идентични, разликовали су се само у детаљима. Једина значајнија разлика је била у томе што су топови М.07А имали независну нишанску справу (либела са гониометром и добош даљинара) а топови М.07 зависну нишанску справу (сектор са глетком и добош даљинара). Кочница трзања је била хидраулична а пов-

121 Миленковић Д., б. године, 81

122 Каплар Станислав Ђурић је за ово обарање одликован сребрном медаљом *Милоша Обилића* за храброст. Ђокић Н., Петровић О., 1993а, 185

123 Види напред

124 ВРС 15, 1928, 24

ратник ваздушни. Топови Круп М.1904 су били заплешени од турске војске у I балканском рату. Фабричка ознака ових топова је била Круп М.1903. Турци су поседовали и Крупове топове, нешто старијег модела М.1901, тако да није искључено да је неки од заплешених топова био и од ових старијих. Иначе, оба модела су била скоро идентична. Кочница трзања код Крупових топова је такође била хидраулична али је повратник био на опругу. Нишанске справе су биле зависне (даљинар и гониометар). О б а топа и Шнајдер и Круп су имали сличне баллистичке особине, само што је захваљујући ваздушном повратнику Шнајдеров топ постигао већу брзину гађања, нарочито при дужем гађању. Шнајдеров топ је био и прецизнији и издржљивији, али је зато Крупов топ био нешто лакши а био је и знатно јефтинији.

Што се тиче зоне дејства по авионима, оба топа су са импровизованих постоља имала максималну елевацију од око 45°. Максимална даљина дејства шрапнелима по авионима је била око 4800 м за оба топа, а максимална висина дејства око 3500 м. Авионе који су летели на 2000 м висине (што је тада била нормална висина летења за извиђање) могли су да гађају на даљинама до око 4200 м. Авионе који су летели на висини од 3000 м (практични врхунац лета за већину авиона у 1914.-1915.г.) могли су да гађају на даљинама до око 3600 м. Мртва купа је била око 1000 м а минимална висина лета авиона по којима је било могуће дејствовати око 800 м. Тако је дубина зоне дејства за авионе на висини од 2000 м била 3200 м а за авионе на 3000 м само 2600 м. За максималну даљину дејства се узимала даљина на коју су шрапнели тј гранате стизале за 16 секунди. Практична брзина гађања око 10 граната/мин (до 3 минуте) или 4 гранате/мин (за дутотрајно гађање).

Руски против-аероплански топови у Ђердапу

Није само Београд брањен против-авионском артиљеријом. Још 8. маја наређено је формирање против-авионског вода у Прахову, који је касније прерастао у батерију од два вода. Ови водови су били наоружани бугарским пољским топовима Шнајдер М 1903 калибра 75 мм.¹²⁵

Интересантно је да је у Кладово стигла и руска против-авионска батерија са топо-

125 Миленковић Д., б. године, 81

Левач

вима калибра 76 мм. Наиме, Србији је из Русије, као што смо већ навели, послано седам батерија за одбрану Прахова, Кладова и околне. Једна од тих батерија је била противавионска, која је била постављена на положају Пренозиште. Касније је због неповољног положаја премештена на нов положај код места званог Велико Лице са кога је било могуће гађати у свим правцима. Задатак батерије је био спречавање извиђања непријатељске авијације и одбрана Кладова и Штаба Крајинског одреда који се налазио у Петровом селу. Секундарни задатак батерије је био гађање околних брда у случају преласка Аустријанаца преко Дунава. Командир ове батерије капетан II класе Миклашевски је преузео команду 23. априла када је утврдио да су сви топови исправни а нишанске справе потпуно нове. Батерија је постигла запажене резултате у дејству по аустро-угарским аеропланима чији је аеродром био неколико километара од обале Дунава у близини Оршаве, на самој обали Црне реке. Аероплани су обично узлетали са аеродрома и узимали висину над аеродромом од 1500 до 2000 м. Летели су преко румунске територије и прелетевши Дунав прелазили на нашу страну. Чим би аероплани улазили на румунску територију батерија би отварала ватру обично успевајући да их спрече да долете на српску обалу. Румуни су стално протестовали али су им Срби и Руси одговарали да су они као неутралци дужни да спрече Аустријанце у прелету своје територије и када им они то забране ни Срби и Руси их неће гађати.¹²⁶

Најпре је, 17. августа,¹²⁷ ватром батерије у оборен један аероплан који је на очиглед свих присутних пао на обалу Црне Реке близу њеног ушћа у Дунав. Нешто касније, 17. септембра, оборен је један ДФВ (DFW), који је пао на румунску страну, при чему су оба члана посаде рањена. Трећи аероплан, такође ДФВ, оборен је у пламену 21. септембра, 10 км јужно од Турн Северина. Оба ДФВ су била из 1. флика.

Није познато са којим топовима је располагала руска батерија у Прахову. Руси су располагали и са правим противавионским топовим 76.2 мм М.14 али и са пољским топовима 76.2 мм М.02 на ПА лафету. Није јасно шта су пребацили у Прахово. Оба ова топа су имала тактичко техничке податке сличне оним горе поменутиим.

126 Вериго – Васиљевски Б., 1936, 51 – 53.

127 По другим подацима то је било 8. септембра. Вериго – Васиљевски Б., 1936, 52

МОРИС ФАРМАН МФ 11

Најпознатији авион познатог француског проналазача, конструктора и фабриканта Мориса Фармана, тип Maurice Farman MF 11 настао је 1914. из претходног типа MF 7. Често је означаван и као Type 1914 и “MEFE 14». Уведен у наоружање почетком 1915, коришћен је у изузетно великом броју код савезника током целог Првог светског рата, у почетку као стандардни армијски извиђачки двосед (класе А2) а затим као школски авион. Део авиона је употребљаван за бомбардовање преправљеним артиљеријским гранатама. Французи су користили чак 18 различитих војних верзија (Types “Armées”) као стандардне типове. Од тога, само 5 верзија су имале мотор Де Дион (De Dion-Bouton) од 80 KS а све остале Рено (Renault) исте снаге. Поред Француске, велики корисници су били Велика Британија и Италија. Тип MF 11 је рађен по лиценци у Британији (као Serie 11 ili S.11 Shorthorn), Италији (MF 5B) и Русији.¹²⁸

Први сусрет Срба са типом MF 11 десио се марта 1915. када је у Србију стигла “Француска ваздушна флотила” или Escadrille MF S99 (S - Serbie) са првих 8 авиона. Та јединица је ојачана у јуну са још 4 авиона, а у септембру су стигла последња два примерка. Пет апарата је предато Србима октобра 1915. за коришћење на бугарском фронту. Како Француска још није била у рату с Бугарском на тим авионима су уцртане српске ознаке, а француски пилоти су летели у српским униформама. Ескадрила се постепено повлачила са Српском војском током јесени 1915, а последња 4 су прелетела у Албанију. На једном је летео јануара 1916. у Албанији српски пилот М. Томић, преносећи пошту. На Солунском фронту, током 1916, српски пилоти су летели на МФ 11 у три српске «фарманске» ескадриле у саставу новоформиране Српске авијатике, а и у ескадрилама француске Источне војске. У жаргону ВК и СА авиони MF 11 су називани Фарман МФ 11, МФ 14 и Фарман 80 КС.

Између 15. и 20. септембра 1915. извршено је пребазирање четири авиона МФ 11 са Бањице у Пожаревац тако да је 27. септембра у Пожаревцу било четири авиона са истим бројем пилота и једним извиђачем. Одељење из Прахова са два авиона МФ 11 је са два пилота и једним извиђачем прелетело у Пожаревац 28. септембра. У циљу извршења наређења Врховне команде од 26. септембра,

128 Liron J., 1984, 33, 36, 46 – 47; Davilla J. J., Soltan M. A., 1997, 222 – 232; Apostolo G., Bignozzi G., б. г., 41-48.

T.5.
MAURICE FARMAN "SHORTHORN" BIPLANE
(TYPE 1914). 80 H.P. RENAULT.

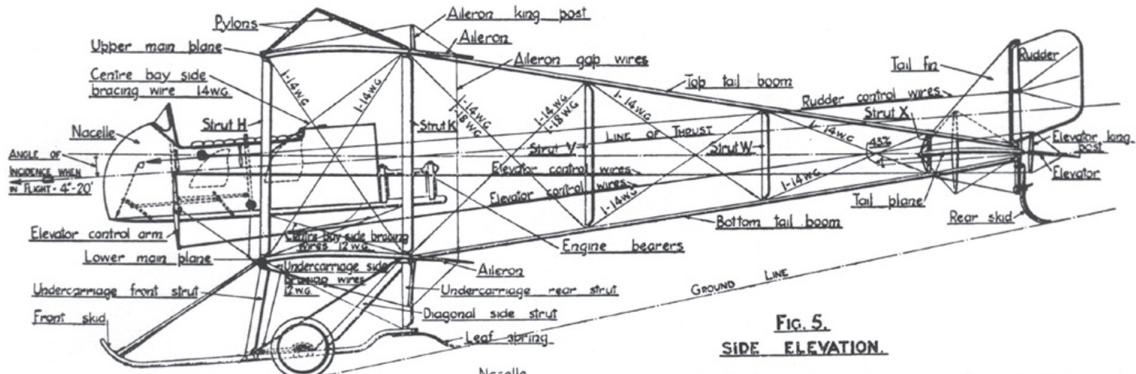

FIG. 5.
SIDE ELEVATION.

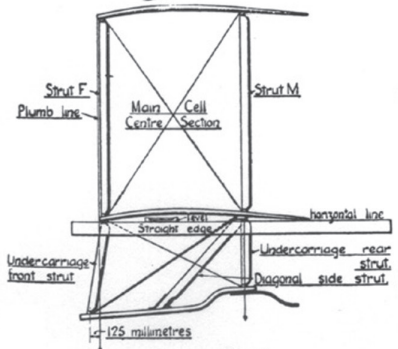

FIG. 6.

Nacelle
To fit Nacelle, tie ropes over Nacelle supports on Struts D.E.N.P. (see fig.1) to Bottom Ends of Struts C.F.M.R. respectively, thus slightly expanding middle bay of Centre Section to allow Nacelle to be placed in position without damaging the Struts D.E.N.P.
Lift Nacelle in position and bolt up to Struts D.E.N.P. and to Cross Tubes front and rear.

Undercarriage
Before fitting Undercarriage lift the Main Planes on to high trestles placed under Struts AT and HK and block up until Centre Section Struts are vertical (see fig.5).
Undercarriage Rear Struts must be vertical and in line with Struts M and R.
Undercarriage Front and Rear Struts must be in line and vertical when viewed from front.
Measurement from the Centre of Bottom End of Undercarriage Front Strut to plumb line touching the Leading Edges of both Main Planes must be 125% as shown in fig.6.
Adjust by Undercarriage Bracing Wires.

Flying Position
The Machine is in flying Position when the Engine Bearers and Longons are horizontal. Check by spirit level on Engine Bearers.

© Sher' Stase'

Spiralna strelica 20g

Poreklo: Srbija
Odbacivanje: ručno
Dejstvo: probojno
Dužina: 200mm

Ručna bomba 1,16 kg

Poreklo: Srbija
Odbacivanje: ručno
Dejstvo bombe: udarno
Kalibar: 110 mm
Dužina: 110 mm

Bomba 5 kg

Poreklo: Srbija
Odbacivanje: ručno
Dejstvo bombe: udarno
Kalibar: 350 mm
Dužina: 350 mm

Проектили пуковника Васића

Левач

Т. 5.

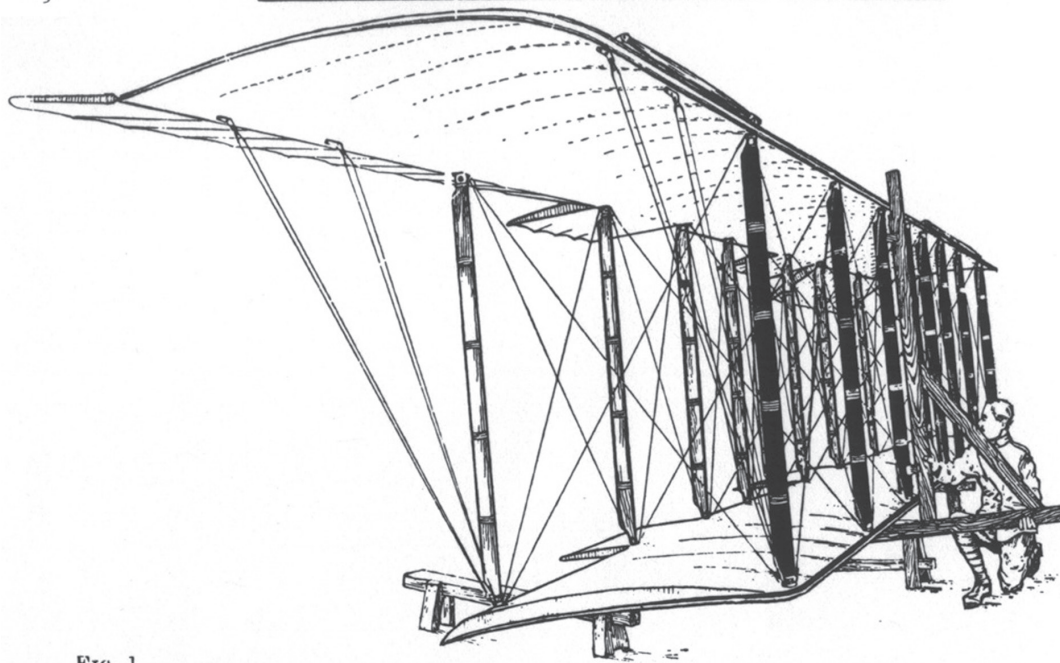
MAURICE FARMAN SHORTHORN BIPLANE (80 HP RENAULT)

FIG. 1.

Француски ваздухопловци су интензивним свакодневним извиђачким летовима, покушали да одреде тачна места преласка Саве и Дунава. У периоду од 27. септембра па закључно до 5. октобра није се летело само 28. септембра.¹²⁹

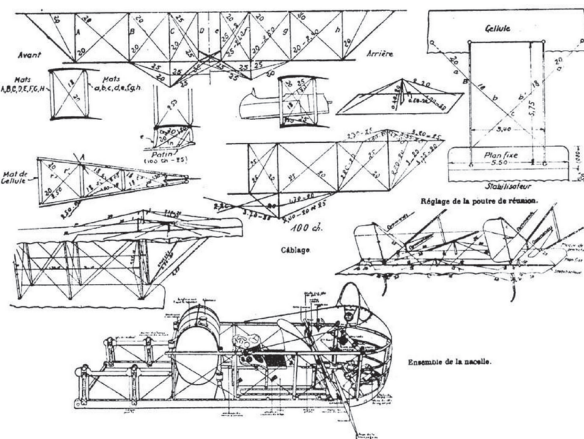
намена: извиђач
укупно у ВК СВ: 5 апарата
конструкција:

Једномоторни двокрилац, двосед дрвене конструкције са класичним фиксним стајним трапом са дуплим точковима. Гондола између крила, труп у облику две решеткасте конзоле, два вертикална репа.

Погонску групу је чинио један течношћу хлађени 8-цилиндарски редни клипни мотор В-облика Ренаулт 8Б од 58,84 kW (80 КС) и потисна двокрака дрвена елиса.

ТТ подаци за МФ 11

распон крила: 16,13 м
дужина: 9,48 м
висина: 3,20 м
површина: 52,00 м²
маса празног авиона: 620 кг
маса полетна: 945 кг
максимална брзина: 118 км/ч
пењање на 2.000 м: 20 0
плафон: 4.000 м
истрајност: 3 сата 45

наоружање:

- 1 митраљез, окретни, зглобно везан на постоље изнад предњег седишта, типа Хотцхикс (Хотцхикс) М.1909 калибра 8 мм са 100 метака (75 у добошу и 25 у крутом реденику) или 1 карабин калибра 7,92 мм

- 80 кг бомби калибра: 1,15 кг, 3 кг, 5 кг, 5,75 кг, 7,7 кг, 8,5 кг, 12 кг, 16 кг, 45,5 кг и/или спиралне стрелице.

129 Микић С., 1932, 120 – 123, 137; Ђокић Н., 2002, 17 – 22; Ђокић Н., 1991, 7 – 14; Ђокић Н., 1991в, 47 – 48; Ђокић Н., Петровић О., 1991.

**Тактичко технички подаци топова
(по подацима из званичних упута)**

		Шнајдер М.07	Круп М.04
калибар	мм	75	75
дужина цеви	мм	2350	2248
маса топа на вагреном положају	кг	1065	1000
маса топа на маршу	кг	1826	1680
највећа елевација	°	16° (20° са укопаним лафетом)	16°
почетна брзина зрна	м/с	500	500
маса шрапнела	кг	6.500	6.000
домет шрапнела	м	6.000*	5.400
број куглица у шрапнелу		294	270
маса куглица	гр	10	11
маса гранате	кг	6.500	6.000
домет гранате	м	6.320*	6.400
маса пуњења гранате	гр	600 (шнајдерит)	

*са укопаним лафетом и елевацији од 20°, иначе при елевацији од 16° домет је и за шрапнел и за гранату 5650 м.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Архив Музеја науке и технике, Збирка речног бродарства

ВА, КОБ: Војни архив, П. 3, Команда одбране Београда, кутија 21, 1/6, фасц. 1, лист 1.

ВА, КОБ, Операцијски дневник ОБ св. III: Војни архив, П. 3, кутија 21, документ бр. 13, *Операцијски дневник Одбране Београда свеска III од 13. 02. до 21. 06. 1915.*

ВА, П. 3, кутија 429, телеграм српске Врховне команде Ваздухопловној команди од 3/16. фебруара 1915. г.

ВА, П. 3, кутија 429-I, резултати аеропланског извиђања за 23, 24 и 25. септембра (по новом календару) 1915. године.

РГА ВМФ Ф.418 Оп.1 Д.3450 Л.138 – 142, Отчет Ю. Ф. Волковицкого о деятельности отряда с момента ухода из Севастополя.

НМ Чачак, *Деловодни протокол ВК*: НМ Чачак, Деловодни протокол Ваздухопловне команде.

НМ Чачак, *Оперативни дневник за 1914. годину*: Народни музеј Чачак, Оперативни дневник летења Аеропланске ескадре за 1914. годину.

НМ Чачак, *Оперативни дневник летења Ао IIIд I*: НМ Чачак, Оперативни дневник летења Аеропланског одељења Шумадијске ди-

визије I позива.

НМ Чачак, Деловодни протокол ФАЕ: НМ Чачак, Р. Бр. 1332/1984, Деловодни протокол Француске аеропланске ескадриле.

НМ Чачак, Извештај ФАЕ Обр. 122 од 16/29. јуна 1915. године.

Објављени извори

ВРС 1, 1924: *Велики рат Србије књ. 1*, Београд, 1924.

ВРС 8, 1924: *Велики рат Србије књ.VIII*, Београд, 1924.

ВРС 14, 1928: *Велики рат Србије књ. 14*, Београд, 1928.

ВРС 15, 1928: *Велики рат Србије књ. 15*, Београд 1928.

ДоСПКС VII – 2, 1980: *Документа о спољној политици Краљевине Србије књига VII, св. 2*, Београд 1980.

Osterreich-Ungarns letzter Krieg Vol. 1

Службени војни лист бр. 11 од 19. маја 1915. године – Указ ФАО Н° 10231 од 9. јуна 1915. године.

Spasić K., 1985: Spasić K., *Iz dnevnika izveštaja pukovnika Furnijea, francuskog vojnog atašea za Srbiju i Crnu Goru*, Vojnoistorijski glasnik 1/1985. године.

Spasić K., 1985a: Spasić K., *Iz dnevnika izveštaja pukovnika Furnijea, francuskog vojnog atašea za Srbiju i Crnu Goru*, Vojnoistorijski glasnik 2/1985. године.

Левач

Литература

- Anonim, 1933: Anonim, *Успомена из прошлог рата*, Наша Крила бр. 146 од 14. октобра 1933.
- Anonim, 1973: 1853 – 1973 од тона до аутомобила, Крагујевац 1973.
- Antić B., 1977: B. Antić, *Minska dejstva na rekama*, Mornarički glasnik 3/1977.
- Antić B., 1986: Antić B., *Rat na rekama kroz vekove*, Beograd 1986.
- Blagojević M., 1987: Blagojević M., *Jubileji Jugoslovenskog rečnog brodarstva*, Mornarički glasnik 6/1987.
- Вериго – Васиљевски Б., 1936: Вериго – Васиљевски Б., *Противаеропланска одбрана Крајинског одреда у 1915*, Ваздухопловни гласник бр. 4/1936.
- Bubnov A., 1931: Bubnov A., *Istorija ratske ratne veštine, knj. 3*, Dubrovnik 1931.
- Ветров С. Г., 1982: Ветров С. Г., *Робер Эсно-Пелетри*, «Наука», Москва 1982.
- Вульф О. Р., 2004: Вульф О. Р., *Аустро – венгерска дунајска флотилија у мирову войну 1914 – 1918 гг.*, Спб 2004.
- Галкина Ю., 2014: Галкина Ю., *Ночна минная война на Дунае и саве в кампанию 1914 года*, Арсенал Коллекция 07/2014, Москва 2014.
- Григоренко В., 2010: Григоренко В., *На Дунае в 1914 году*, Родина 11/2010.
- Гулић М., 2014: Гулић М., *Краљевина Југославија и Дунав: дунавска политика југословенске краљевине 1918-1944*, Институт за савремену историју, Београд, 2014.
- Debevc A., 1934: Debevc A., *Austro-ugarska dunavska flotila u Svetskom ratu*, Mornarički glasnik 6/1934.
- До последњег човека 1915*, Београд, 1931.
- Дузъ Д. П., 1989: Дузъ Д. П., *История ваздухоплования и авиаций в России*, Москва 1989.
- Ђ. Св. И, 1926: Ђ. Св. И, *Како смо бранили Београд 1915*, Војни Весник 6/1926.
- Ђелошевић М. Д., 1931: Ђелошевић М. Д., *Дрински пионири I позива у рату 1915-16. године*, Војни весник бр. 1/1931.
- Ђокић Н., 1991: Ђокић Н., *Francuska eskadrila u Srbiji 1915. god.*, Oružje IV/1991.
- Ђокић Н., 1991а: Ђокић Н., *Bombe pukovnika Vasića*, Oružje br. VIII, Beograd 1991.
- Ђокић Н., 1991б: Ђокић Н., *Neprijateljski aeroplani*, Oružje br. VIII, Beograd 1991.
- Ђокић Н., 1991в: Ђокић Н., *Makenzenova ofanziva na Srbiji*, Oružje br. IX, Beograd 1991.
- Ђокић Н., Петровић О., 1991: Ђокић Н., Петровић О., *Морис Фарман МФ 11*, Народна армија бр. 2693, 21.02.1991.
- Ђокић Н., Петровић О., 1992: Ђокић Н., Петровић О., *Austro-ugarski avioni u srpskoj aeroplanskoj eskadri*, Oružje br. XI/1992.
- Ђокић Н., 1993: Ђокић Н., *Авиони и балони Краљевине Србије*, у: Српска авијатика, Београд 1993.
- Ђокић Н., Петровић О., 1993а: Ђокић Н., Петровић О., *Противваздушна одбрана Краљевине Србије*, у: Српска авијатика, Београд 1993.
- Ђокић Н., 1998: Ђокић Н., *Радоје Рака Љутовац*, Лет – Часопис за историју ваздухопловства бр. 1, Музеј Југословенског ваздухопловства, Београд, 1998.
- Ђокић Н., 2000: Ђокић Н., *Помоћ Русије Србији у стварању ваздухопловства 1901-1915*, Лет бр. 2/2000.
- Ђокић Н., 2000а: Ђокић Н., *Архимандрит Михаило (Урошевић) и набавка првог српског авиона*, Каленић бр. 3/2000.
- Ђокић Н., 2002: Ђокић Н., *Francouzska letka MF. S99 v Srbsku v roce 1915*, НРМ br. 2/2002, Прага, 17 – 22.
- Ђокић Н., 2002а: Ђокић Н., *Противавионска одбрана у Србији 1915. – Смели почеци*, Војни информатор, Београд, бр. 4 – 5/2002.
- Ђокић Н., 2003/4: Ђокић Н., *Српска Ваздухопловна команда 1915. године*, Браничевски гласник 2, Пожаревац 2003/4.
- Ђокић Н., Радовановић Р., 2009: Ђокић Н., Радовановић Р., *Борбе на Сави и Дунаву 1914-1915. године*, Весник 36, Војни музеј, Београд 2009, 154 – 167
- Ђорђевић З., 1985: Ђорђевић З., *Istorijski razvoj rečnog brodarstva Jugoslavije*, Mornarički glasnik 4/1985.
- Ђуричић Ст. М., 1965: Младен Ст. Ђуричић, *Историја југословенског речног паробродства до 1926. године*, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд 1965.
- Ђуришић М., 1964: Ђуришић М., *Неки економски проблеми Србије у ратној 1914. години*, Војноисторијски гласник VIII/1964.
- Живановић Ж. М., 1970: Живановић Ж. М., *Француска и Србија*, Историјски часопис књ. XVI-XVII, Београд 1970.
- Илић М., 2012: Илић М., *Село Босут у Срему (1706 – 2006)*, Сремска Митровица 2012.
- Јанић Ч., 1993: Јанић Ч., *Настанац, развој и дејства српске авијатике у периоду 1912-1916. године*, у: Српска авијатика, Београд, 1993.
- Кузмин А., 1939: Кузмин А., *Записи по*

историји торпедних катеров, Москва 1939.

Куликов В., 1993: Куликов В., *Фармань в России*, Мир Авиаций, бр. 4/1993.

Микић С., 1932: Микић С., *Историја југословенског ваздухопловства*, Београд 1932.

Миленковић Д., б. г.: Миленковић Д., *Историја југословенског ваздухопловства од 1901-1916. год.*, Београд без године (рукопис) – Музеј Југословенског ваздухопловства.

Милишић Д., 1924: Милишић Д., *Српско бродарско друштво*, Бродар, бр. 1, год. III, Београд 25. јануар 1924, 9 – 13.

Миодраговић Ј., 1921: Миодраговић Ј., *Београд за време Балканског и Великог јевропског рата (1912-1918)*, Годишњица Николе Чупића књига XXXIV, Београд 1921.

Митровић А., 1981: Митровић А., *Продор на Балкан и Србија 1908-1918*, Београд 1981.

Митровић А., 1986: Митровић А., «Централне силе и стратегијске саобраћајнице на Балкану 1915. године», у: *Србија 1915. године*, Београд 1986, 183 – 207.

Павловић С. И., 1931: Павловић С. И., *Из наше офанзиве 1914. године*, Ратник бр. 10 (октобар) 1931.

Петровић О., Ђокић Н., 1993: Петровић О., Ђокић Н., *Наоружање српских авиона*, у Српска авијатика, Београд, 1993.

Петровић О., Ђокић Н., 1993а: Петровић О., Ђокић Н., *Први борбени аероплани*, Војска бр. 33, 7. јануар 1993.

Поповић Н., 1977: Поповић Н., *Србија и Русија 1914-1918*, Београд 1977.

Радојевић Ј. М., 1930: Радојевић Ј. М., *Борба на Ади Циганлији октобра 1915. године*, Јадранска стража 12 (децембар) 1930.

Reman D. M., 1934: Reman D. M., *Dunav i Svetskom ratu*, Mornarički glasnik 6/1934.

Simović A., 1954: Simović A., *Srpska Rečna ratna flotila u I SR*, Mornarički glasnik 5/1954.

Sobolev A. D., 1995: Sobolev A. D., *История самолетов на~альний период*, Москва, 1995.

Циглић Б., 2009: Циглић Б., *Крила Србије*, Београд 2009.

Черников И. И., 2007: Черников И. И., *Энциклопедия мониторов. Защитники речных границ России*, СПб 2007.

Шавров Б. В., 1988: Шавров Б. В., *История конструкций самолетов в СССР до 1938 г.*, «Машиностроение», Москва, 1988.

Alegi G., 2004: Alegi G., *Blériot at War*, Windsock Datafile No 108, 2004.

Anonime, 1971: *Pionniers special*, Revue

Pionniers No 28, 1971.

Anonime, 1982: *The DFW "Mars"*, Airfix Magazine, March 1982.

Apostolo G., Bignozzi G., б. г.: Apostolo G., Bignozzi G., *Profili di aerei militari della 1a guerra Mondiale*, Fratelli Fabri Editori, Milano, б. г.

Crouch D. T., 1982: Crouch D. T., *Bleriot XI, The Story of a Classic Aircraft*, Smithsonian, Washington 1982.

Csanadi, Nagyvaradi, Winkler, 1974: Csanadi, Nagyvaradi, Winkler, *A magyar repules tortenete*, Budapest 1974.

Davilla J. J., Soltan M. A., 1997: Davilla J. J., Soltan M. A., *French Aircraft of the First World War*, Stratford, Connecticut 1997.

Franks N., Bailey F. and Duiven R., 1999: Franks N., Bailey F. and Duiven R., *Casualties of the German Air Service*, London 1999.

Halpern G. P., 1994: Halpern G. P., *A naval History of World War I*, Naval Institut Press, Annapolis 1994, (epub – верзија књиге).

Hauke, Schroeder, Totchinger, 1988: Hauke, Schroeder, Totchinger, *Die Flugzeuge der k.u.k. Lufthahrtruppe und Seeflieger 1914-1918*, Graz 1988.

Hornát J., 1999: Hornát J., *Deperdussin TT*, Letectvo i kosmonautyka br. 16/1999

Hubert M., 1995: Hubert M., *Monitory na Dunaji 1860-1945*, HPM 10/1995.

Jarrett P., 2002: Jarrett P., *Pioneer Aircraft, Early Aviation to 1914*, Putnam, London 2002.

Károly C., László B., 2000: Károly C., László B., *Haditengerészek és folyamörök a Dunán*, Zrínyi Kiadó (без године издања, вероватно око 2000.)

Keimel R., 1981: Keimel R., *Oesterreichs Luftfahrzeuge*, Graz 1981.

Kroschel G., Stützer H., 1977: Kroschel G., Stützer H., *Die Deutschen militärflugzeuge 1910-1918*, Wilhelmshaven 1977.

Liron J., 1984: Liron J., *Les avions Farman*, Paris 1984.

Miroslav J., 2000: Miroslav J., M. R. Štefánik, Praga 2000.

Mortane J., б. г.: Mortane J., *Histoire illustrée de la guerre aerielle 1914-1918 tom II*, Paris (без године издања).

Mortureux A., 1964: Mortureux A., *Des Français vivent l'épopée Serbe 1914-1915*, Paris 1964.

Nagyváradi S., Szabó M., Winkler L., 1986: Nagyváradi S., Szabó M., Winkler L., *Fejezetek a magyar katonai repülés történetéből*, Budapest 1986.

Neuman G., 1920: Neuman G., *Die Deutschen Luftstreitkräfte im Weltkrieg*, Berlin 1920.

Левач

Novák J., 1994: Novák J., *Rakouské monitorování na Dunaji*, HPM 4/1994.

Opdycke E. L., 1999: Opdycke E. L., *French Aeroplanes Before the Great War*, Schiffer, Atglen, Pennsylvania 1999.

Pawlik G., Christ H., Winkler H., 1989: Pawlik G., Christ H., Winkler H., *Die k.u.k. Donauflotte 1870 – 1918*, Graz 1989.

Smirnoff M., 1959: Smirnoff M., *Das Luftrecht in Jugoslawien*, Zeitschrift für luftrecht, Berlin-Köln, Band 8 (1959), Nr. 4

Woodman H., 1976: Woodman H., *Bleriot XI*, Airfix magazine, april 1976.

Политика, 7. фебруар 1914.

Правда, Београд, 12. децембар (30. новембар) 1912.

Summary

FRENCH AIR FLOTILLA IN SERBIA IN 1915

The paper deals with the effect of the French air flotilla in Serbia in 1915. The help provided by the members of the flotilla to the Serbian Air Command in its modernization and in the development of anti-aircraft artillery is also discussed. The French also helped in creating the first pilot and scout school in Serbia.

Keywords: French air flotilla, French squadron, First World War, Serbian aviation, Air Command

Краткое содержание

ФРАНЦУЗСКАЯ ВОЗДУШНАЯ ФЛОТИЛИЯ В СЕРБИИ В 1915 ГОДУ.

В статье рассматривается действие французской воздушной флотилии в Сербии в 1915 году. Обсуждается также помощь, оказанная членами флотилии сербскому авиационному командованию в его модернизации и развитии зенитной артиллерии. Французы также помогли в создании первой в Сербии школы пилотов и скаутов.

Ключевые слова: французская воздушная флотилия, французская эскадра, Первая мировая война, сербская авиация, авиационное командование.

ВАРИЈАНТЕ ПЕСМЕ „ДИЈОБА ЈАКШИЋА“ ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ГРЕХА У ВУКОВОЈ ЗБИРЦИ, БОГИШИЋЕВОМ ЗБОРНИКУ И ЕРЛАНГЕНСКОМ РУКОПИСУ

Апстракт: У раду се анализирају варијанте песме „Дијоба Јакшића“ из перспективе греха, у Вуковој другој књизи, Богишићевом зборнику и *Ерлангенском рукопису*. У компаративно-разматраним песмама, са тежиштем на сродностима и разликама у развоју сижеа и на уметничким дометима, посебна пажња је посвећена теми неслоге, као и порасту улоге женских ликова. Интерпретативни приступ посебно је расветљавао хришћанске аспекте у мотивацији јунака и сижеа, како у погледу греха (неслога браће и намера братоубиства), тако и врлине (племенитост снахе и верност породичном начелу), истакавши у први план антрополошку и хришћанску визуру, а растеређујући интерпретативни хоризонт преваходно историјске димензије (покосовски контекст, атмосфера пораза и неслоге након Боја). У средишту истраживачке пажње нашао се лик снахе и његове модификације, при чему је Анђелија из Вукове збирке издвојена као један од неприкосновених примера племенитости и савршене љубави, не као стања и емоције, већ као делатног, активног хришћанског принципа. У том смислу, Вукова песма сагледана је као наша народна „химна љубави“.

Кључне речи: српска народна епика, Доба пропасти царства и господства српског, покосовска и породична тематика, грех, врлина, хришћански аспект, неслога браће, женски ликови, лик снахе (племените/зле), „молитвена чаша“.

Браћа Јакшићи, јунаци већег круга епских песама смештених на крај Вукове друге књиге бечког издања, јављају се такође у ранијим записима и збиркама, што их чини омиљеним ликовима песама старијих времена. За ове историјске личности, потомке Јакше, војводе Ђурђа Бранковића, који су прешли у Угарску, добивши од краља Матије посед Нађлак, познате антитурске борце (Дмитар погинуо код Смедерева 1486, а Стефан код Беча 1489), везују се фабуле карактеристичне за старије слојеве епике, по правилу породичне, а не ратничке тематике. Тако Јакшићи, који осим историјских имена и њихових варијанти (Стјепан, Шћепан, Дмитар) у епици носе имена Богдан и Тодор, Нинко и Никола, постају устаљене личности у песмама о братским односима: сукобу, деоби, женидби, вили или злој снахи која завади браћу итд.¹

„Поређење бугарштица, *Ерлангенског рукописа* и Вукове збирке потврђује континуитет певања о догађајима и ликовима од ширег националног значаја“ и указује на чињеницу да су песме о њима

1 Radmila Pešić – Nada Milošević Đorđević, *Narodna književnost*, Vuk Karadžić, Beograd, 1984, одредница: Јакшићи, стр. 108.

Левач

биле географски и временски широко распрострањене, при чему се показало да је „исти сижејни склоп о дељењу браће Јакшића боље [...] очувао наративно језгро током векова, него у обрадама певача који потичу из различитих поднебља, а временски су један другом блиски.“² Као и у случају осталих варијанти, ни песме о Јакшићима нису уједначене естетске снаге и домета. Тако се, на пример, захваљујући *Ерлангенском рукопису* могу „уочити слојеви традиције, везе усмене и писане речи, законитости обликовања песничких система и динамика њихових међусобних односа“.³

2 Снежана Самарџија, „Скица за поетику епских народних песама“, предговор у: *Антологија епских народних песама*, Народна књига, Београд, 2001, стр. 20, 21.

3 „Баш због тога боље долази до изражаја природа усменог стваралаштва. Испољавају се улоге и склоп стилских средстава, особености облика и путеви склапања поетских биографија, рукавци којима се крећу обраде мотива. Указује се и важност интересовања колектива за трајање усмених родова и врста, модела и фабула.“ (Снежана Самарџија, „Ерлангенски рукопис старих српско-хрватских народних песама: лирске и лирско-епске песме“ <http://>

Древна тема братског сукоба у српској усменој поезији најчешће је добијала форму баладе којој и јесу својствене породичне драме, а о чему је у нашем раду раније било речи. Дешавало се, међутим, услед изразите епске тенденције, да се у основи баладична тема веже за историјске личности и помеша са мотивско-сижејним елементима епске песме са другачијим семантичким исходиштима.

Атмосфера пораза и неслоге после Косовске битке оспољила се у већем броју песама покосовске тематике у којима се у центру пажње налазе породичне теме, при чему је порастао значај женских ликова – жене постају активни учесници збивања. Теме круга песама о пропасти царства и годсподства српског су приватне трагедије и неспоразуми. Они откривају дубоки раскорак у који је колектив ступио падом царства и устројства власти. У условима нарушеног општег реда и хармоније, расуло се преноси на лични план, обарајући вековна начела и табуе, као што су нпр. поштовање кумства и побратимства („Болани Дојчин“), при чему се раздор осећа не само споља већ и унутар заједнице. Исто тако, доба пропасти обележено је трагичним тријумфом светлих и непоновљивих примера племенитости и духа (нпр. „Смрт војводе Пријезде“). Песме о Јакшићима сажимају обе димензије овог круга песама: поремећене братске односе исказане у деоби као старом српском греху и „изворној метафори свеопште несреће“⁴ у коме народни певач и види главни узрок пропасти царства, и личну племенитост и врлину као пут ка исцељењу и очувању заједнице.

Опевани у различитим сижејним ситуацијама, Јакшићи, као и други епски јунаци, „добијају своје етичке контуре, емотивну и психолошку продубљеност управо у контексту породичних односа“ на којима је заснован читав круг песама о њима.⁵ Песме о Јакшићима на тему деобе налазимо код Вука (СНП II, 98, 99), код Богишића (бр. 44) и у *Ерлангенском рукопису* (бр. 121), при чему се у трима варијантама (првој Вуковој песми, и двома

из других збирки) опажа велики ниво сижејне подударности. Приликом деобе сукоб настаје око коња и сокола; један од браће налаже жени да отрује свог девера; жена мудрошћу и племенитошћу успева да избегне породичну трагедију и измири завађену браћу. Међутим, и поред сижејне сродности песме остварују у великој мери различита и дивергентна естетска и етичка исходишта. У основи свих трију варијанти налази се исти грех везан за исте јунаке – неслога браће и намера братоубиства, и иста врлина – снахина племенитост и верност породичном начелу.

Четврта песма о деоби („Опет Дијоба Јакшића“, Вук, СНП, 99) има битно различиту мотивско-сижејну структуру, услед другачијих тежишта на скали греха и врлине и сасвим другачије мотивације јунака: узрок неслоге у њој није подела добара, већ до заваде браће долази интервенцијом снахе која из мржње према деверу наговара мужа на деобу, а у намери да заснује са њим самосталну заједницу. До нарушавања породице и растакања иметка не долази под притиском покосовске атмосфере (историјски контекст), већ из људске природе склоне греху (антрополошки контекст). Главни носилац греха у овој песми је типски лик снахе, истоветан са фигурама из легенде „Бог ником дужан не остаје“, и посебно из баладе „Милан бег и Драгутин бег“, са којом се песма о Јакшићима мотивски у великој мери поклапа (зла снаха, поводљиви брат, смрт/повреда у лову, кажњавање грешнице). Њој се придружује неодлучни и награмзивост и непоштење спреман старији брат, њен муж Шћепан. Градација греха дата је кроз три захтева жене којима муж излази у сусрет: 1. да се одели од брата; 2. неправедна деоба долази као последица претходног захтева; 3. да се брат у лову погуби.

Као носилац и узрочник греха типски лик снахе дат је у доследности са покретачком улогом коју у песми има, она је једнодимензионална, увек иста у намери и хтењу. За разлику од ње, Шћепан, извршилац греха, показује висок ниво недоследности у понашању. Иако на њен захтев одговара речима: „Мучи љубо, срећу изгубила! / С киме ћемо Митра одијелит’ / Кад он нема ни сестре, ни мајке, / За љубу му ни помена није?“, у следећој сцени видимо га чврстог у намери да се одели по сваку цену („Друга њему бити не могаше“), без обзира на Митрово негодовање, отимајући

www.erl.monumentaserbica.com/ (26.01.2016.)

4 Хатица Диздаревић Крњевић, „Обредни предмет – чаша молитвена мотивација у песми Диоба Јакшића“, у: *Утва златокрила*, Филип Вишњић, Београд, 1997, стр. 96.

5 Снежана Самарџија, „Скица за поетику епских народних песама“, стр. 87.

млађем брату најбољи део иметка. Насупрот љуби код које смо утврдили антрополошко порекло зла (породично првенство, мржња према братској слози, материјална добит), Шћепанов главни грех је слабост карактера и потчињеност вољи жене, услед којих пристаје на њену до крајности заоштрену уцену („Одијели Митра брата свога / Ал' ће ти се замакнути љуба / О конопцу у твоје дворе“), као и спремност да сакривен иза женине наредбе почини најпре крађу, а потом братоубиство.

Противтежа ликовима носиоцима греха и носилац врлине је Митар, млађи брат, који питомо прихвата све неправде које га од брата сналазе у деоби. Насупрот Шћепановој злоби и похлепи (узимање бољег и већег дела у овцама, новцу, оружју) стоји његова смиреност и попустљивост:

„Узми, брате, честити ти били!
Свакојако трговац нијесам“, односно:
„Узми, брате, честито ти било!
Свакојако делија нијесам.“
(Вук, СНП II, 99)

Захваљујући овим његовим особинама, тема деобе не успева да се наметне као узрок сукоба у развоју сужеа, јер Митар ниједног тренутка није учесник у братској мржњи и злоби. Ни оружје, као атрибут витештва, које би могло бити пандан мотивима коња и сокола из прве варијанте, не изазива његову суревњивост. Мада се на први поглед чини да је принцип добра, чији је носилац, у пасивном положају у односу на активни и непрестано делатни принцип зла, Митрова доброта је активно трпљење и неодупирање, што посебно долази до изражаја у његовим речима („Узми, брате...“), као и у радости сусрета са братом после девет година.

Први од два дела ове песме завршава се Митровим одласком из родитељског дома у планину и наративном паузом у радњи од девет година, током којих је он стекао, а његов брат, „Бог зна“, осиромашео. То је узрок још једног излива зависти и злобе, при чему типски замишљени ликови делају по утврђеном обрасцу: зла жена, поводљиви муж, припремано убиство у лову.⁶ Плави јелен, чудесна животиња, за којом Митар на почетку песме трага, у завршници постаје

6 „Ова је песма пример контаминације најмање двају сужеа“ (неправедна деоба, лов као клопка по наговору жене). (Хатица Диздаревић Крњевић, „Обредни предмет – чаша молитвена мотивација у песми 'Диоба Јакшића'“, стр. 101).

симбол еманаације божанског, извршилац више правде и помоћник угрожене доброте (плави јелен уместо да усмрти млађег, тешко рани старијег брата). Хајка на брата завршава се погубно по Шћепана који сам пада у сопствену замку, искусивши зло које је за другог припремао, потврдивши тиме древно сазнање колектива и народног певача о каузалности човековог чињења и судбине, исказано мноштвом народних пословица.

Хришћански морал и логика деловања, оличени у Митровом одрицању од свега материјалног, присуству оностраног и испуњењу више правде над злочинцем, чине да ова епска песма, иако везана за историјске јунаке, умногоме подсећа на песме из круга „пјесама на међи“. Активни принцип добра побеђује активни принцип зла Митровим неодупирањем и братском љубављу којом се симболично зацељује зла рана у Шћепановој утроби. Шћепаново исцељење и поново успостављена братска слога имају епилог у чину освете мужа над злом женом која га је навела на грех:

„Ходи, Митре, да се осветимо!
Па увати вјерницу љубу,
Извади јој обје очи црне,
Па јој даде тојагу у руке,
Нека проси, да се љебом рани.“
(Вук, СНП II, 99)

Породична хармонија је коначно осигурана одмаздом и уклањањем фигуре која је и била узрок деобе и мржње. Тиме се ова песма уклапа у препознатљив, донекле деформисан етички образац, овде најјаче истакнут, карактеристичан за тему деобе Јакшића. Наиме, у овој, као и у трима песмама другог наративног модела (братска свађа око коња и сокола), у којима је трагедија избегнута племенитошћу и мудрошћу снахе, братоубилачка намера остаје без коментара и без последица унутар породице. „Ниједан од певача није посегнуо за одмаздом да би прича добила епилог самерен људском греху. Страдање се доследно преноси с човека на животиње медијаторе. Појмови кривице и греха изостају... На крају, као да се ништа није догодило, она [жена] дочекује мужа (у све три варијанте) добродошлицом и утехом.“⁷

Док у песми из *Ерлангенског рукописа*

7 Хатица Диздаревић Крњевић, „Обредни предмет – чаша молитвена мотивација у песми 'Диоба Јакшића'“, стр. 102, 103.

Левач

и најпознатијој варијанти из Вукове збирке злочиначка намера и не бива испољена у породичном кругу, односно остаје између мужа и жене као страшна тајна коју други брат и не сазнаје, у варијанти из Богишићевог зборника снаха открива деверу злу намеру свога мужа и речју – клетвом која се истог часа остварује делује на разрешење сукоба („Прије коњ зелењко спредње ноге уломио, / сиви соко тишњићар у планину полетио, / него ли Стјепана ја дјеверка отровати“).⁸ После благослова којим муж узноси благородну природу своје жене, чувара породичних вредности („Ах мајка блажена, која те је породила, / Јер ми н’јеси Стјепана браца мога отровала“), иако се огрешила о његову наредбу, њих троје „весеље су чинили у својему б’јелу двору“. Нереализована намера лишена је тежине и конфликтности формалним нестанком ствари које су биле предмет сукоба („Коњиц ми је зеленко предње ноге уломио, / а соко је тишњићар у планину убјегнуо“), као што је и сам грех од онога ко га је наложио релативизиран и обесмишљен: „Ако н’јеси Стјепана отровала браца мога, / немој ми га ни троват у обједу господском!“ У тематском као и у етичком погледу уочљиво је одсуство млађег хришћанског слоја и доминација старијег паганског (деловање урока, клетве), што може указивати на већу старину варијанте из Богишићевог зборника.

Припремани породични злочин вештачки је отклоњен упливом трећег и магичних сила које су учиниле да објекти сукоба изгубе на значају, а братска мржња заклоњена је чистотом личности снахе, као што је по супротном принципу у тумаченој варијанти из Вукове збирке (Вук, СМП II, 99) братска слога нарушена мржњом и злом снахе. Очито је да у песмама о Јакшићима није реч о дуалистичком⁹, већ о тријадном принципу (2+1), при чему управо у 8 „Условно конструисана клетвена реч испуњава се по властитој нужности, у духу жениног предсказања. Једном конкретном злу супротставља се друго, битно различито, апстрактно и посредно, али неупоредиво јаче. Видљиве последице дејства клетве су страдање и нестанак узрока раздора на који је пребачено испаштање.“ (Хатица Диздаревић Крњевић, „Обредни предмет – чаша молитвена мотивација у песми ’Диоба Јакшића““, стр. 86-87).

9 Хатица Диздаревић Крњевић између осталог посматра ове баладе у кругу „дуалистичке митологије“ о близаначким митовима, позивајући се на Натка Нодила.

деловању трећег и лежи разлог исходишта сижеа различит од баладичног: у првом случају супротност се отклања и браћа не страдају захваљујући снахи; у другом споља активирани супротности се превазилазе а трећи, виновник, се отклања, чиме се успоставља нарушена целовитост.

Снаха се у Богишићевој варијанти не одликује мудрошћу, већ искреношћу и поштењем. За разлику од снахе Анђелије која у двама осталим верзијама не открива злу намеру мужа, Јелица ништа не таји, тим пре је завршетак неочекиван са становишта мотивације двојице браће, јер њено понашање носи ризик новог сукоба. Ако је Митрово понашање у епилогу песме последица сазнања о безвредности коња и сокола, већ изгубљених, у односу на живот брата, Стјепаново одсуство реакције на братоубилачке намере је психолошки неприродно и стога уметнички неубедљиво.

Међутим, иако је у песмама са ликом племените снахе сиже лишен последица, разрешења и коментарисања братоубилачке намере на спољашњем плану, народни певач је остварио помак на равни сазнања обојице браће, а посебно брата који је показао злу намеру. Док је брат који остаје у кући преображен милошћу према племенитој снахи, други брат је суочен са збивањем мотивисаним на вишем плану које може бити схваћено као „епифанија свуд присутне више силе“ која „образује јединствени смисао моралног кодекса вишег реда“¹⁰. Суочен са спознајом која долази као последица Божје опомињуће милости према човеку, исправљајући га и чувајући од већег греха, јунак доживљава метаноју.¹¹ Уместо типичног епског расплета, катарза и епилог се дешавају на плану људске душе, препорођене покајањем. Ефекат сродан оном који је постигнут епизодом у лову остварен је и у дому Јакшића, у коме је снаха, вођена свешћу о Богу и савешћу на чији план се преноси веза између божанског и људског („Што ће ова сиња кукавица! / Да отрујем мојега ђевера, / Од Бога је велика гријота, / А од људи покор и срамота“) успела да одагна дух сукоба и смрти и преобрати их у љубав.

10 Хатица Диздаревић Крњевић, „Обредни предмет – чаша молитвена мотивација у песми *Диоба Јакшића*“, стр. 96

11 У наведеној студији о овој епизоди у Вуковој варијанти говори се као о призору „ритма унутарње промене.“ (Хатица Диздаревић Крњевић, „Обредни предмет – чаша молитвена мотивација у песми *Диоба Јакшића*“, стр. 84).

Свест о греху и проклетству од Бога, као и о патријархалној заједници у којој би за такав чин заслужила покору (покајање, испаштање за почињено дело) и вечиту срамоту, живе у Анђелији као делатни принципи. У њеној личности су хришћанске норме и кодекс једне заједнице добиле свој најснажнији и најхуманији израз.

Варијанта коју је Вук записао од свог оца Стефана и она из *Ерлангенског рукописа* показују највећи ниво мотивско-сижејне и семантичке сродности. Узрок сукоба и претња у *Ерлангенском рукопису* још су јаче заострени: Нинко узима коња и сокола, „а Николи не допаде ништа“, док код Вука „Дмитар иште коња и сокола, [...] Богдан њему не да ни једнога“. Нинко очигледно обзнањује своје првенство, док су Дмитар и Богдан у равноправном ривалском односу. Иако код Вука и Богишића није назначено ко је од браће старији, што би једном од њих дало право првенства и наслеђа породичних витешких атрибута уобичајено у патријархалној заједници, редослед навођења имена браће, као и чињеница да је само први ожењен, упућују на закључак да су браћа наведена по старешинству, као што је у традицији и уобичајено. Потврду ове чињенице налазимо у *Ерлангенском рукопису* где је у експозицији песме јасно саопштено да се „Нинко био оженио“, док Никола „није дорастао“.

У светлу овог закључка срџба у коју пада један брат јасније је мотивисана: у питању није само сукоб око атрибута витештва, како је у ранијим истраживањима истакнуто, већ пре свега љутња старијег брата усмерена према млађем који му пречи првенство. Код Вука истакнут парадокс да су читаво имање равномерно поделили („Лијепо се браћа погодише, / Очевино своју под’јелише“), а о мало се завадили („О мало се браћа завадише, / Да око шта, веће ни око шта“), указује на поремећени ред. Старији тражи „старјешинство“ над коњем и соколом, млађи не уступа у намери да буде у свему равноправан. У том смислу млађи брат је виновник ремећења устаљеног реда складне патријархалне породице (мирна подела добара у Вуковој песми упућује на то, као и почетни стих у песми из *Ерлангенског рукописа* у коме се каже да су два „братца у милости расла“). Отуда проистиче неумерена срџба старијег која се вербализује у намери братоубиства.

Сматрамо, дакле, да сукоб Јакшића није распра о томе ко је већи витез, већ коме

припада старешинство, односно ко је макар симболично глава породице после очеве смрти.¹² Са становишта греха обојица браће чине грех, при чему је огрешење старијег брата свакако много веће и са потенцијалним погубним последицама. Стога у номинацији ликова ове варијанте сижеа о деоби Јакшића браћа не могу бити одређена на скали зао – добар, односно кривица – невиност, како је у ранијим истраживањима уврежено¹³, већ се ова подела може задржати само у варијанти „Опет Дијоба Јакшића“ (Вук, II, 99) која развија други тип сижеа.

Лик снахе јавља се као противтежа атмосфери неслоге, а њена је врлина утолико већа што представља велики ризик за „непослушну“ жену у патријархалној заједници. Окрутна претња и наредба у варијанти из *Ерлангенског рукописа* јаче је истакнута:

„ако ли ми братца не отрујеш,
не чекај мене у своје мајке,
да камо ли у двору мојему“
(Ерл. рукопис, 121)

Према:

„Ако ли га отровати нећеш,
Не чекај ме у бијелу двору.“
(Вук, СНП II, 98)

Тиме је интензивирано стање несигурности и неизвесне будућности.

Једино у песми из *Ерлангенског рукописа* предмет сукоба, коњ и соко, нису жртвовани у епизоди којом народни певач успоставља симболички паралелизам са збивањима у дому Јакшића. То што Нинка „коњиц носити не море“, а соко „ловит ништа неће“ у директној је вези са тим да он стрелама и луковима не може „ништа ударити“. Животиње у овом случају само пројављују унутрашњи немир, страх од извршења у афекту издате наредбе и грижу савести свога господара. Стога су Анђелијине речи сасвим у складу са стањем у коме се њен муж налази, и свакако не представљају слабо место ове варијанте, како је у појединим студијама закључено.¹⁴

12 Исти разлог, право првенства у наслеђивању, увео је Вукана Немањића у сукоб са Стефаном и био узрок многих борби око престола у владарским породицама.

13 Види нпр. Преглед номинације ликова у: Марија Клеут, „Дијоба Јакшића“, *Из Вукове сенке*, Друштво за српски језик и књижевност, Београд, 2012, стр. 175.

14 Хатица Крњевић у наведеној студији закључује да

Левач

Добра жена погађа мотивацију коју је њен супруг исказао само спољашњим знацима, зато га сместа умирује речима: „Да не бој се, господине драги, / нисам твога браца отровала, / веће сам га с тобом помирила“ (подвлачење наше).

О „молитвеној чаши“ као предмету пореклом из древне обредне традиције који у одређеном сижеу постаје кључни мотив и носилац семантичког оптерећења од којег зависе уметнички ефекти читавог дела, исцрпно је писано у више студија.¹⁵ У овом обредном предмету, који невеста носи са собом као драгоценост, остаје вишеструки симболички отисак, значајан свима онима који су део свадбеног обреда. Дар добијен приликом одвајања од родитељског дома и унесен у нову породицу праћен је симболичком „добре молитве“, очевог благослова и добрих жеља невести у часу ступања у улогу жене и снахе (1. однос: отац, родитељи – кћер).¹⁶ Осим тога, „молитвена чаша“ у свадбеном чину повезује снаху са девером: чаша са вином се након „добре молитве“ предаје деверу који је носи окићену венцем од цвећа, и она се назива „невестина чаша“. Девер је први члан нове породице са којим је невеста у додиру; он изводи девојку на „добрну молитву“, у неким крајевима „искапи чашу са вином и даје је будућој снаси“¹⁷, постајући на тај начин судеоник

Анђелијине речи нису у симетрији са претходним говорним низом од кога зависе и на који се ослањају, те да је овај одломак још једно сведочанство опште слабости великог броја записа у *Ерлангенском рукопису*: „Жртвовани брат морао је бити споменут у исповести потенцијалног братоубице“, као што је случај у Вуковој варијанти, а „што је и омогућило жени да каже 'доброј ријечи'“. (Хатица Диздаревић Крњевић, „Обредни предмет – чаша молитвена мотивација у песми 'Диоба Јакшића'“, стр. 84).

15 Хатица Диздаревић Крњевић, „Обредни предмет – чаша молитвена мотивација у песми 'Диоба Јакшића'“, стр. 71-108; Марија Клеут, „Дијоба Јакшића“, стр. 166-176.

16 „Давање добре молитве, које је у својој основи апстрактан вербални чин, праћено је конкретним радњама и давањем предмета – чаше... Чаша је симбол добре молитве (благослова), у неку руку реликвија; она није била једнака ниједној другој, па макар и та друга била позлаћена.“ (Марија Клеут, „Дијоба Јакшића“, стр. 172).

17 *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 18, *О Црној Гори – Разни списи*, Београд, 1972, 672-673, наведено према: Хатица Диздаревић Крњевић, „Обредни предмет – чаша молитвена мотивација у песми 'Диоба Јакшића'“,

благослова и остварујући традиционалну улогу девера–заштитника (2. однос: снаха–девер). Такође, „молитвена чаша“ је саставни део обреда венчања, приликом кога младенци симболично отпијају из ње вино, те као таква остаје спомен на тај тренутак и симбол везе успостављене између невесте и младожење чином венчања (3. однос: муж–жена). У православном хришћанству црквено венчање се сматара једном од седам Светих тајни. Само испијање вина из чаше асоцира на Свету тајну причешћивања Сва три симболичка аспекта „чаше молитвене“ активирана су у часу када мудра и племенита Анђелија посеже за овим предметом из свадбеног обреда. У тренутку када је приморана да почини велики грех или да буде отерана из дома свога мужа и враћена у родитељски дом (што представља пут супротан оном који је прешла чином венчања, када је и добила чашу као дар и залог будуће среће), она призива родитељски благослов и заштиту „добре молитве“ и испуњава улогу за коју је благословена: да унесе мир и љубав у дом чији члан је постала. Потом, износећи чашу са вином пред девера, уз гест кротости и љубави („љуби њега у скут и у руку“), она га подсећа на дирљиви тренутак у животу породице који их заувек спаја, када су обоје пили из те чаше, али и на његову заштитничку улогу која је у тој сцени једносмерна, више алузивна него отворена, јер девер не зна за претњу која лебди над његовом и снахином главом. У том смислу она активира пре свега емотивни потенцијал породичне љубави. Најзад, посезањем за „чашом молитвеном“ жена испуњава своју обавезу љубави и оданости према мужу коју је стекла венчањем, разрешава конфликт између њих двоје, али и између браће. Не пренебрегавајући његову заповест (као што чини супруга у варијанти из Богишићевог зборника), она је вешто заобилази, отклањајући дејство зле намере и чинећи је излишном.

На два сижејна плана предмет сукоба је неутрализован: у дому Јакшића Анђелијом интервенцијом Богдан одустаје од „старјешинства“ на коме је инсистирао; у епизоди лова интервенцијом с вишег соко ломи крило, а коњ ноге, чиме губе сваку материјалну и вредност унутар витешког кодекса части, али отварају могућност сазнања на плану породичних и хришћанских истина. Много суптилније и

уметнички делотворније него у *Ерлангенском рукопису*, а посебно у Богишићевом зборнику, остварен је паралелизам и склад између Божјег и човековог деловања. Људска природа, која у овој песми показује велики распон – од сујете и злочина, до миротворства као једног од највиших ступњева на лествици уздицања ка врлини – заблистала је у највећем сјају и остварењу врхунске могућности човековог обожења.

На тај начин она постаје један од неприкосновених примера племенитости и савршене љубави, не као стања и емоције, већ као делатне, активне врлине, која „добродјетељ превазиђе сваку“¹⁸, као што и Вукова варијанта „Дијобе Јакшића“ постаје српска „химна љубави“, а Анђелија личност по обрасцу Христа, или Давида у односу са Саулом и Јонатаном, на којег алудира деспот Стефан у *Слову љубве*.¹⁹

Варијанта из *Ерлангенског рукописа* не искоришћава семантичко-симболички потенцијал „чаше молитвене“, већ се уместо ње појављује предмет реалне вредности – „купа позлаћена“. Снаха узима из ризнице купу позлаћену, точи у њу вино „од три љета“ и дарује деверу: „На част теби Никола дјевере / нај дјевере те се напи вина / вино попи а купу продаи / купи себи коња и сокола“. Чињеница да „купа позлаћена“ није предмет из реда обредних предмета, већ драгоценост која треба да надомести вредност ствари које се траже (коња и сокола) указује на непостојање „чаше молитвене“ као обредног предмета у средини где је ова варијанта записана. Иако лик Анђелије и однос снахе и девера нису лишени племенитости и породичне топлине, далеко су од савршенства и узвишености њихових пандана у варијанти из друге књиге Вукових песама, у којој расплет породичног сукоба не доноси „размену дарова“ тј. добара, већ жртву љубави коју чини најпре снаха, а потом, вођен њеним примером, и девер.

Извори:

Богишић, Валтазар, *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*, Лио, Горњи Милановац, 2003.

Караџић, Вук Стефановић, *Српске народне пјесме II*, Сабрана дела В. С. Караџић, књ. 5, прир. Р. Пешић, Просвета, Београд, 1988.

18 Деспот Стефан Лазаревић, *Слово љубве*, Издавачки фонд СПЦ, Београд, 2013, стр. 88.

19 „Јер нађох, рече Бог, Давида, човека по срцу мојему.“ (Деспот Стефан Лазаревић, *Слово љубве*, стр. 89).

Геземан, Герхард, *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*, Српска Краљевска Академија, Сремски Карловци, 1925.

Литература:

Делић, Лидија, „Песме с темом исповести великог грешника у старијим записима“, у *Српско усмено стваралаштво*, зборник радова, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2008.

Дерегић, Јован, *Историја српске књижевности*, Требник, Београд, 1996.

Дерегић, Јован, *Огледи из народног песништва*, Слово љубве, Београд, 1978.

Детелић, Мирјана, *Митски простор и епика*, САНУ : Досије, Београд, 1992.

Караџић, Вук Стефановић, *О српској народној поезији*, приредио Боривоје Маринковић, Просвета, Београд, 1964.

Караџић, Вук Стефановић, *О Црној Гори – Разни списи*, у: Сабрана дела Вука Караџића, књ. 18, Београд, 1972.

Клеут, Марија, *Из Вукове сенке*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2012.

Крњевић Диздаревић, Хатица, *Утва златокрила*, Филип Вишњић, Београд, 1997.

Лазаревић, Стефан деспот, *Слово љубве*, Издавачки фонд СПЦ, Београд, 2013.

Латковић, Видо, *Народна књижевност*, Научна књига, Београд, 1991.

Лома, Александар, *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2002.

Маринковић, Радмила, *Светородна господа српска*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 1998.

Милошевић Ђорђевић, Нада, *Заједничка тематско – сижејна основа српскохрватских неисторијских епских песама мипрозне традиције*, Филолошки факултет, Београд, 1971.

Недић, Владан, *Вукови певачи*, Рад, Београд, 1990.

Павловић, Леонтије, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Народни музеј, Смедерево, 1965.

Петровић, Сретен, *Српска митологија*, Народна књига, Београд, 2004.

Самарџија, Снежана, *Биографије епских јунака*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2008.

Самарџија, Снежана, „Скица за поетику епских народних песама“, предговор уз *Антологију српских народних песама*, Народна

Левач

књига, Београд, 2001.

Свето писмо Старога и Новог завјета – Библија, Свети Архијерејски Синод СПЦ, Београд, 2018.

Српска књижевност и Свето писмо, зборник, 26. научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, Манасија (1996.), МСЦ, Београд, 1997.

Сувајдић, Бошко, *Певач и традиција*, Завод за уџбенике, Београд, 2010.

Сувајдић, Бошко, *Књига о Вуку*, Албатрос плус, Београд, 2018.

Томасовић, Мирко Ђ., „Тајна зла и греха у светлости Православља (библијско – светоотачко учење о суштини зла и греха)“, *Толошките погледи*, бр. 1-4, Православље, Београд, 1996.

Чајкановић, Веселин, *Студије из српске религије и фолклора*, СКЗ : БИГЗ : Просвета : Партеон М. А. М, Београд 1994.

Pešić, Radmila – Milošević Đorđević, Nada, *Narodna književnost*, VukKaradžić, Beograd, 1984.

Rečnik književnih termina, Živković Dragiša и др., Nolit, Beograd, 1992².

Делић, Лидија, „Ерлангенски рукопис старих српско-хрватских народних песама: Епске песме“, [http://www.erl.monumentaserbica.com/\(26.01.2016\)](http://www.erl.monumentaserbica.com/(26.01.2016)).

Самарџија, Снежана „Ерлангенски рукопис старих српско-хрватских народних песама: лирске и лирско-епске песме“, [http://www.erl.monumentaserbica.com/\(26.01.2016\)](http://www.erl.monumentaserbica.com/(26.01.2016)).

Summary

VARIANTS OF THE POEM “DIJOBA JAKŠIĆA” FROM THE PERSPECTIVE OF SIN IN VUK’S COLLECTION, BOGIŠIĆ’S COLLECTION AND ERLANGEN MANUSCRIPT

The paper analyses variants of the poem “Dijoba Jakšića” from the perspective of sin, in Vuk’s second book, Bogišić’s collection and Erlangen manuscript. In the comparatively analyzed poems, with an emphasis on similarities and differences in the development of the plot and artistic achievements, special attention is paid to the theme of discord, as well as the growth of the role of female characters. The interpretative approach particularly sheds light on Christian aspects in the motivation of the heroes and plot, both in terms of sin (discord between brothers and the intention of fratricide) and virtue (the nobility of the daughter-in-law and loyalty to the family principle), highlighting the anthropological and Christian perspective, and relieving the interpretative horizon primarily historical dimensions (the context of Kosovo, the atmosphere of defeat and discord after the Battle). The focus of the research attention was on the image of the daughter-in-law and its modification, with Anđelija from Vuk’s collection being singled out as one of the undisputed examples of nobility and perfect love, not as a state and emotion, but as a working, active Christian principle. In this sense, Vuk’s poem is seen as our national “hymn of love”.

ОСВРТ НА ИГЊАТОВИЋЕВО ПРОМИШЉАЊЕ ИСТОРИЈЕ

То што човек јесте, то му говори повест. (Вилхелм Дилтај)

Апстракт: Предмет истраживања овако замишљеног рада представљало је дело Јакова Игњатовића у вези са поимањем историје и њеним транспоновањем у књижевној фикцији с темом из националне историје. Као писац који ствара у доба романтизма, а постаје репрезентативан за реалистичку поетику, овај аутор је својом мишљу, делом и ангажманом обележио ону културно-историјску парадигму која се у развоју српске културе одређује као историзам. У том правцу истраживали смо типологију јунака, мисаона и уметничка исходишта, као и узроке неуспеха овог дела његовог стваралаштва. Упоредили смо разумевање историје Јакова Игњатовића са другим значајним личностима унутар културног круга којем је припадао (Рајић, Доситеј, Стерија), у контексту културне дијахроније.

Кључне речи: Јаков Игњатовић, историзам, историјски роман, национална историја Срба, српски роман XIX века, политички дискурс, национални романтизам, реализам, културна историја Срба, српски културни обрасци у XIX веку, публицистика

За разлику од XX века у европској култури, у коме се „на дуже стазе може запити стварни егзодус историје, повезан са нескривеним непријатељством према њој“ и криза историјских наука, у XIX веку процват историографије, присуство историзма и „смисла за историју“ обележили су различите сфере људског духа и друштвеног живота.¹ Буђење националне свести и пораст интересовања за традицију у Европи од краја XVIII века, представљали су логичан увод у нарастајући историзам XIX века.² У српској култури он се надовезао на вишевековну традицију формирану у сталном освртању ка прошлости, у трагању за одговорима на питања о смислу националне егзистенције, њене судбине и будућности. Историчност, као једна од константи српске културе, од средњег века до савременог доба, у великој мери је тематски и жанровски одредила и путеве развоја српске књижевности: „Српска књижевност у шест првих векова свог постојања, од Светог Саве

до Рајића, била је судбински обележена историјом. У односу на књижевност историја није била нешто спољашње чијим се елементима књижевност слободно служи подвргавајући их властитој природи. Била је фактор у самом систему, који је у књижевна дела уносио нека своја битна обележја, пре свега нефикционалност, претензију на уметничку истинитост. Другим речима, књижевност није само служила историји, она је писана као историја [...] Сви ти жанрови (биографија, повесно слово, хроника, летопис, хронограф итд.) само су различити видови писања историје Србије, а та историја је била главни предмет књижевности и уједно представљала велику, централну, синтетичку форму у књижевном систему, књига је имала претензију да обухвати целину, да интегрише сва дела у једно.“³ Оживљени историзам српске мисли XVIII и XIX века продубио је књижевно обраћање прошлости са намером да се разуме садашњост и будућност и определио тематски и жанровски лице српске књижевности која ће добити израз у историјској драми, историјском роману, историјском спеву и мањим врстама, као што су плач, будница, елегија, рефлексивна песма историјске тематике. Осим што је тематизовала историју, српска књижевност од

3 Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, Нолит, Београд, 1981, стр. 24.

1 Клаус Улиг, *Теорија књижевне историје*, Службени гласник, Београд, 2010, стр. 11.

2 „Загледајмо се што више у прошлост[...] Једино њеном светлошћу, било да је примењена свесно или несвесно, могу се тумачити или наслутити садашњост и будућност“ (Томас Карлајл [1830], цитирано према: Клаус Улиг, *Теорија књижевне историје*, 2010, стр. 55).

Левач

почетка показује тенденцију „ишчитавања“ њеног смисла, тумачења и вредновања прошлих догађаја, што је уводи у поље филозофије историје.

Време публицистичке и књижевне активности Јакова Игњатовића поклапа се са периодом јачања историзма, са процватом романтичарске и оснивањем критичке историографије. Историја је била једна од доминантних преокупација епохе са којом се могло мерити само интересовање за политички живот, а често су се ове две делатности и поклапале и једна другој служиле; имајући у основи идеју нације, развијале су се у правцу националне историје и националне политике. Политиком и историјом обележени су сви аспекти друштвеног и културног живота, поготово књижевност, која је тематски и жанровски одговорила на дух времена. С обзиром на Игњатовићево образовање, интересовања и таленте, сасвим је очекивано да се укључио и у једну и у другу сферу јавног живота. Снажење српске идеје и започело је на прелазу из XVIII у XIX век делом једног историографа – била је то *Историја разних народова, наипаче Болгар, Хорватова и Сербова* Јована Рајића, архимандрита манастира Ковиљ, а прихватили су је и развили српски интелектуалци, дајући јој облик политичке борбе за национална права српског народа у Монархији. Ова борба тежила је јачању, омасовљењу националне идеје, али и утврђивању чињеница о српској прошлости с циљем да се дефинишу политички захтеви и акције.

За Јакова Игњатовића је историја, најпре национална, али и античка и европска, која је представљала базу његовог образовања, била једна од главних преокупација и важна тачка поетике. Осећање историје наткриљује читав Игњатовићев опус, књижевни и публицистички. У књижевној фикцији запажамо два тежишта: дела са темама из националне прошлости и дела из савременог живота Срба у Монархији. Док прва прате кулминативне тачке и токове националне историје прошлих векова, друга осликавају савремену историју, и то превасходно историју приватног живота. Истовремено, као публициста, Игњатовић се постојано, током више од тридесет година, бави истим тим питањима, почев од настанка обимне студије *Мисли о српском народу* (1854) и есеја „Погледа на књижество“ (1856), у коме је први пут писао о значају научно и критички засноване српске историографије, до студије *Мемоари, монографије, биографије*

(1885) у којој се враћа питањима научне методологије и значају расветљавања „српске истине“.

Упркос фактографским грешкама и погрешним проценама које бисмо у мањој или већој мери могли пронаћи код већине историчара епохе, Игњатовићев опус претрежан је занимљивим мислима о српском народу, његовом духу и менама кроз које је пролазио. *Мисли о српском народу*, као и већина осталих текстова историјске тематике, прате такозване „велике нарације“, али је прави и суштински предмет пишевог интересовања народ. У позадини „великих“ све време се наслућује неименована маса, народ као колективно лице, човек који се повија под налетима неминовности и трпи историју као судбину. Отуда је управо народ скривени и трагични јунак српске катастрофе (као и код Орфелина и Његоша) и целокупне повесне слике дате у Игњатовићевом делу. На њему не може бити кривице: он само сноси последице одлука владара и околности.

Код Игњатовића је, као и код претходника, заступљен просветитељско-патриотски концепт историје, али се током времена продубљује свест о хуманистичкој и гносеолошкој димензији изучавања прошлости. У зрелом добу сумирао је писац мисли о потреби својој и општељудској за бављењем историјом, објаснивши је, очигледно под утицајем биологизма и еволуционизма XIX века, биолошким аргументима: „Човек носи собом урођен си нагон конзервирања своје пасме, што је општи животињски карактеран тип, без разлике мање или веће интелектуалне снаге. У клици нагона тог почива заматак историје“; историја настаје из потребе човекове да потомству пренесе искуство прошлости, она је резултат „човекове чежње за неумрлошћу“.⁴ Потреба за колективним памћењем није само нагон већ и племенита дужност потомака према прецима и доказ просвећености нације: „Не марили за прошлост, знак је неизображености и неблагодарности [...] И ако се тај племенити нагон обустави [...] ко ће о нама спомен потомству предати – ил’ да ишчезнемо тек онако без успомена? То би било марвински.“⁵

4 Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, *Мисли о српском народу*, Матица српска: Јединство, Нови Сад: Приштина, 1988, стр. 393.

5 Јаков Игњатовић, „Мемоари, монографије, биографије“, стр. 404–405.

1.2. Историјска фикција

Осим што је своје погледе на историју обзнанио у студијама и чланцима, Игњатовић се током читавог живота бавио историјском фикцијом, прикључивши се на тај начин великом броју српских књижевника који су се огледали у једном од најпопуларнијих прозних жанрова XIX века – историјском роману.⁶ Својим првим романом, *Ђурађ Бранковић*, чије објављивање започиње у *Летопису* 1855. године, он и улази у књижевност као писац имагинативне литературе, остајући веран претакању историје у уметничку форму током читавог живота. Након Видаковићевог и видаковићевског романа, већ од савременика сматраног изданком „дуговековне традиције псеудоисторијског романа“, појављује се Игњатовић као родоначелник и уједно најплоднији наш писац историјског романа XIX века.⁷ За пишчева живота његови историјски романи и приповетке, који потврђују да је, као што је са поносом говорио, Ђак Сарајлијин и народних песама⁸, али и раније романсијерске традиције, донели су му славу међу савременицима и били једнако популарни и читани као и реалистичка дела. Век који је уследио утемељио је у српској књижевној историографији место Јакова Игњатовића као првог српског реалисте и творца социјалног романа са темом из савременог живота, док је историјска фикција у процесу критичког ишчитавања претрпела негативне критике и пала у заборав, махом оцењена као слаба и „потпуно неуспела“.⁹

6 У литератури о Јакову Игњатовићу налазимо различито жанровско одређење већине његових фикционалних дела историјске тематике: дела мањег опсега (*Манзор и Џемила*, *Крв за род*, *Краљевска снаха*, *Дели-Бакић*) неки тумачи сврставају у историјске романи (Јован Деретић), док их други сматрају романтичарско-историјским приповеткама (Бошко Новаковић, Живојин Бошков и други). Судећи по опсегу догађаја и броју ликова, сматрамо да је реч о краћим романима, а не о приповеткама. У романтичарско-историјске приповетке могу се убројити само *Арап и Персијан* и *Једанслепач*.

7 Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, *Нолит*, Београд, 1981, стр. 94–95.

8 Живојин Бошков, „Живот и рад Јакова Игњатовића“, стр. 29.

9 Негативно су је оценили најпре Светислав Вуловић и Јован Скерлић, а после њих и остали тумачи Игњатовићевог дела. Међу савременим критичким освртима на овај део Игњатовићевог стваралаштва издвајамо као репрезентативан став Љубише Јеремића:

Својим књижевним радом писац је током целог живота остао доследан двама моделима романа које је именовао у чланку „Поглед на књижество“ још 1857. године: социјалном и историјском. Како су увођење националних јунака и националне историје били један од главних разлога Видаковићеве популарности, а њихова историјска неуверљивост главни предмет спора са савременицима¹⁰, Игњатовић, у односу на остварена уметничка и критичка сазнања већ одомаћена у српском књижевном животу, профилише даље српски роман. Он задржава историју као предмет који се налази у средишту националног живота епохе и који српска публика преферира, доводи је у центар пажње, а за главне ликове узима историјске јунаке, дајући тако Србину „српски залагај“, што је оваплоћење његове концепције националне књижевности. Предмету приступа, како сам каже, на поетски, а не на критички начин¹¹, што резултира тоном узвишене националне романтичарске патетике и присуством сентименталистичких образаца. Тако заснован историјски роман ипак је у извесној мери наследник старијег типа романа чији су рецидивни остаци његово трајно обележје: повремено активирање љубавне фабуле са растављеним љубавницима у центру заплета, везаност за феудално доба и елементи витешке етике, дидактичност и морализам, подела света дела и јунака на позитивне и негативне. Наведени елементи указују на закључак изведен у књижевној историји да жанр који се појавио средином века није припадао типу савременог европског историјског романа

„Међутим, као што је одавно утврђено, Игњатовићви историјски романи [...] као и његове приповетке, [...] не само што су потпуно неуспели него су и писани у духу старијег псеудоисторијског романа: или као примитивно препричавање историјских чињеница на ниском нивоу постојећих историјских сазнања, или као низање пустиловина растављених љубавника или сродника. У оба случаја одвећ видљива сврха је била у одржавању патриотско-хероизоване, националном традицијом освештане представе о некадашњој историјској величини. Или, једноставније речено, Игњатовић је у овом жанру просто понављао клишетиране црте онаквог романа какав је у српску књижевност увео његов претходник Милован Видаковић“ (Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, Књижевна заједница Новог Сада : Институт за теорију књижевности и уметности, Нови Сад: Београд, 1987, стр. 53.

10 Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 70.

11 Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, *О књижевности*, стр. 49.

Левач

„скотовског типа“, већ је био модификација врсте омиљене у српској књижевности прве половине столећа са Видаковићем као главним представником.¹²

И поред тога што резултате раног српског историјског романа, на чијем почетку се налази Игњатовић, оцењује као уметнички неуспех, Јован Деретић истиче да се у његовом делу одиграо за српску књижевност значајан моменат интеграције историје у роман и прелазак са препричавања на романсирање историје.¹³ Модел и домети развоја српског историјског романа XIX века, осим што су били условљени естетским чињеницама: одсуством романескне традиције и видаковићевским обрасцем, одређени су у великој мери и друштвенopolитичким националним тренутком који је подразумевао потребу за обликом романа чија би структура у пуној мери одговарала „самоодбрамбеној свести“ и давала израз водећим националним, а и књижевним идејама омладинског доба.¹⁴ У пресеку ових естетских и емпиријских чињеница формиран је средином века тип романа, тематски одређен као историјски, али који је истовремено по тону и тенденцији био и „романтично-патриотски“.¹⁵ Родољубиви тон који је био редовна али ипак пратећа појава старијег модела, код Игњатовића је појачан до максимума, са намером да „народ у својој красној прошлости ужива, и дух му не само не клоне, него му се јошт већма уздиже“.¹⁶

12 О томе: Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 94.

13 Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 94.

14 „У духу романтизма, исто онако као што су немачки романтичари идеализовали стару Германију и Теутонију, као што су чешки и словачки романтичари идеализовали старо, претхришћанско словенство — и српски романтичарски омладинци почињу идеализовати српску прошлост, српску историју, коју, по речима Ламартина, 'треба певати а не писати' и која је 'песма што још није готова'. Они схватају историју као и немачка историјска хајделбершка школа: да је њен задатак да диже национални понос. Историјско осећање било је увек врло живо код Срба, народна поезија сачувала је све успомене на прошлост, и нови нараштај сав се окренуо слављењу историјске прошлости, налазећи у њој не само утехе за садашњост но и снаге за борбе у садашњости и вере у бољу народну будућност“ (Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Романтизам, http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/ASK_SR_AzbucnikPisaca.aspx

15 Димитрије Вученов, „Јаков Игњатовић и модел српског романа“, *Трагом епохе реализма*, Багдала, Крушевац, 1981, стр. 136, 137.

16 Јаков Игњатовић, „Поглед на књижество“, *О књи-*

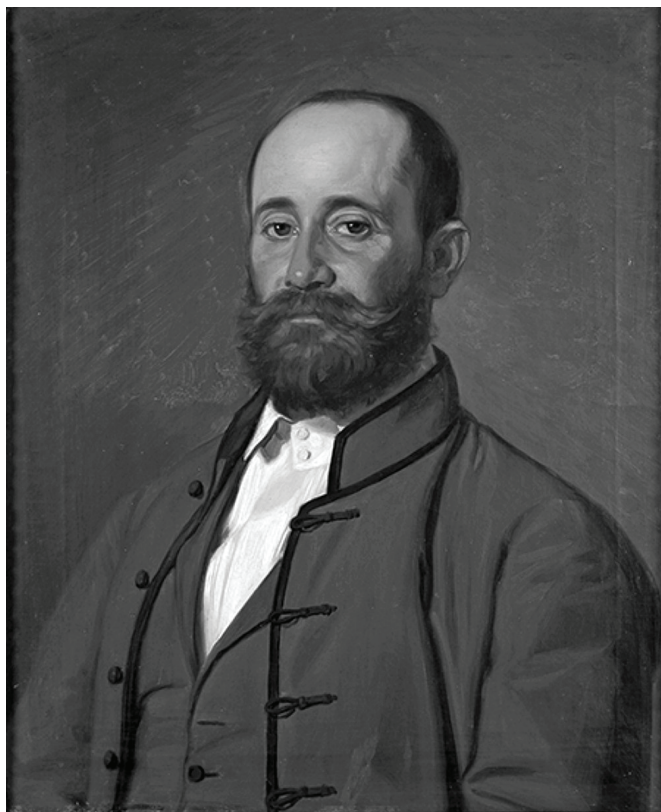
У том погледу писац је био надахнут атмосфером националног романтизма, народном епиком, и сећањем на славно доба српске историје, као и великим утицајем песничке хероике Симе Милутиновића. Игњатовићева историјска фикција, као и његова историозофска мисао, под утицајем су духа омладинске епохе и владајућих идеја које су запремиле различите књижевне облике. Зато овај део његовог стваралаштва, осим у контексту развоја српског романа, ваља посматрати у кругу других врста националне књижевности које су за предмет узимале уметничку обраду српске историје. Колико год да се у свом романсијерском поступку писац ослањао на претходнике, исто тако је морао бити под идејним и поетичким утицајем историјске драме и спева који су бујали у националној књижевности. Сарајлијини епови и драме са темама из националне историје, рачунајући и једну од најранијих уметничких обрада косовске катастрофе (*Трагедија Обилић*), Његошев драмски спев, косовски еп *Лазарица* Јоксима Новића Оточанина објављен 1847. године, који је „својом популарношћу надмашио сва дела из те године“ (?) и читав низ спегова са темом из националне историје који су уследили, писани „стихом и техником наше народне песме“¹⁷, представљају живо окружење Игњатовићевих романа. Главне претпоставке свих ових дела биле су национална историја и култ народне традиције, док је тон свима њима давао родољубиви занос. Игњатовић је одабрао прозни израз, сматрајући, како каже у *Мемоарима*, да еп народ сам себи пише, дакле, да је у основи усмена творевина, свестан да природа његовог талента тежи већој прозној форми, а не поезији.

Романтичне херојско-патриотске представе обликовале су и ограничиле домете Игњатовићевог историјског романа. Херојски етос одређен визијом света јуначких песама и писане традиције, са поделом на јунаке и издајнике, хајдуке и потурице, племените и подле калуђере, у романескној обради није могао дати врхунске уметничке резултате. Због наведених особина не смат-

жевности, стр. 49. Опширније смо разматрали Игњатовићеве теоријске исказе о роману говорећи о његовој поетици, овде само резимирамо поједине пишчеве ставове ради поређења са његовом романсијерском праксом.

17 Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Требник, Београд, 1996, стр. 222; по речима Јована Скерлића, *Лазарица* је била популарнија од *Горског вијенца* и учена напамет.

Новак Радонић - Јаков Игњатовић

рамо да се *Ђурађ Бранковић* може, „по садржини, уметничком поступку, по начину посматрања, приказивању и расуђивању, по цртању карактера, морала и менталитета историјских личности“, сматрати реалистичким романом.¹⁸ Пишчев критички однос према историјским личностима не значи да су у роману спроведени реалистички поступци. Одступање од епских биографија јунака и дистанцирање од усмене традиције као грађе за историјски роман није аутоматски довело до уметничких ефеката, мада указује на намеру објективности и на уметничку слободу писца да јунака обликује према потребама фикције и према сопственом тумачењу историје, што је за Игњатовића био двосекли мач. Међутим, и поред бројних у критичкој мисли уочених мањкавости, мишљења смо да је овај део Игњатовићевог опуса занимљива књижевноисторијска појава која није довољно истражена. Тако Бошков, чији се став изразито разликује од наведених, доказује да су Скерлић и Вуловић, пишући о *Ђурађу Бранковићу*, првом, највећем и најзначајнијем де-

18 Живојин Бошков, „Први роман Јакова Игњатовића“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Ђурађ Бранковић*, Матица српска: Јединство, Нови Сад: Приштина, 1987, стр. 173.

Левач

лу Игњатовићево историјско прозе, имали у виду и познавали само прву од пет књига овог романа.¹⁹ Јеремић такође говори о њему као о делу из раног периода, заједно са Деретићем сматра га незавршеним, иако је познато да је овај роман Игњатовић писао и допуњавао током три деценије, до пред крај живота, када га је завршио у пет књига, као и то да су крај треће и последње две књиге остале у рукопису и изгубљене, док су прве две и почетак треће први пут обједињене у јубиларном издању сабраних дела 1987. године. Није без значаја да ли је писац одустао од довршавања романа или је он делимично изгубљен јер прва претпоставка указује на уметничку немоћ или на дистанцирање писца од тог дела, што са Игњатовићем није био случај, напротив. То што писац није никада одустао од овог романа, већ је на њему радио дуже него на ма којем свом делу, указује да је ово и друга слична дела сматрао једнако важним сегментом свога стваралаштва и књижевним моделом неопходним у српској књижевности, те да до краја остаје веран концепцији о два модела српског романа: из историје и из савременог живота.²⁰

Мада се Игњатовићу као и Видаковићу, премда у много мањој мери, може замерити нетачно приказивање историје и анахроност ликова који некада више личе на пишчеве савременике него на људе средњег века, и немоћ да се уметничком концепцијом одупре историјском диктату, морамо имати у виду да Игњатовићево време није имало поуздане и јасне представе о средњем веку, те да га није могло уметнички аутентично обликовати (што нашем писцу очигледно није био проблем са савременим друштвом). Његов историјски роман, неминовна али ипак значајна фаза у развоју овог жанра у српској књижевности, обликован је под дејством специфичног културнополитичког миљеа чији је израз постао. Због свега реченог сматрамо да Игњатовићевој историјској прози треба изнова приступити и испитати њено место у књижевној продукцији епохе, утврдити мисаоне и стилске квалитете којих, упркос евидентним манама романсијерских почетака, има, као и то да писац не „понавља клишетиране црте“ Видаковићево прозе, иако су у овом делу опуса сличности са првим српским романсијером највеће и најочитије, већ на нови начин при-

19 Живојин Бошков, „Први роман Јакова Игњатовића“, стр. 182–185.

20 Димитрије Вученов, „Јаков Игњатовић и модел српског романа“, стр. 144–145.

ступа грађи и наглашава другачије идејне тенденције, уводећи ипак нови тип романа у српску књижевност. Најпре, дела двојице писаца у типолошком погледу показују велике разлике: Видаковићев роман је псеудо-историјски авантуристичко-моралистички, а Игњатовићев историјски национално-моралистички, у њему се писац држи историјских сазнања и представа свога времена и ставља их у први план. Игњатовић несумњиво ствара у духу „моралне повести“, како је своје романи називао Видаковић, као што и читаво његово дело задржава тај доситејевски етичко-дидактички правац, али његова књижевност није усмерена ка општељудском поправљању карактера и заговарању врлине, већ има за циљ националнополитичке ефекте. Национална ангажованост и тенденциозност удаљавају га од Видаковића и Стерије, а приближавају романтичарској прози и поезији историјске тематике, због чега је у време бујања националног романтизма и сматран водећим писцем. Поред тога, у свету Игњатовићевог историјског романа постоји као и у ранијем роману схематизована подела на добро и зло, на позитивне и негативне јунаке, али је она извршена на национално-херојској, а не на приватно-етичкој парадигми, зато нема ни трага „прозаичној грађанској просечности“²¹ Видаковићевих романа, нити добро неминовно побеђује. Напротив, књижевна стварност је постављена у активистички патетично-херојски оквир, принципи освете и борбе („као и наши стари, за крст часни и слободу златну“²²) не воде наивном и упрошћеном тријумфу врлине унутар света дела, већ тријумфу трансценденције, у коју је уведен појам нације, над земаљским злом оличеним у непријатељу, узурпатору слободе и издајнику. У Игњатовићевом делу је први пут у српском роману уобличена у духу традиције и књижевности религиозно-етички заснована доктрина праведног одбрамбеног рата (*justumbellum*) за слободу, веру и народ. Омиљена фигура Игњатовићеве историјске фикције јесте ратник, најчешће антитурски борац који ће „кад устреба, весело крв за род пролити“, а не приватно биће које остварује своју малу, личну љубавну или породичну срећу.²³ Он је најчешће ве-

21 Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 70.

22 Јаков Игњатовић, „Дели Бакић“, *Романтичарско-историјске приповетке*, Магица српска: Јединство, Нови Сад: Приштина, 1988, стр. 365.

23 Јаков Игњатовић, „Крв за род“, *Романтичарско-историјске приповетке*, стр. 149.

ликаш или хајдук који свој живот сатира по српским горама и угарским ратиштима, светећи Косово и српске жртве, борећи се против надмоћног непријатеља за неизвесну слободу и остављајући Српству „диван пород, сјеме јунаштва“. Друга важна фигура јесте идеални владар заштитник народа, фактор кохезије и континуитета. Игњатовићев идеал је близак епском, Сарајлијиним и Његошевом идеалу „дивне жртве“ (мото „крв за род“ његова је варијанта исте херојске етике), фаворизације смрти над животом и љубавном срећом, а свакако нема ништа заједничко са светом грађанске просечности из старијег типа српског романа. У светлости тих сазнања уочено одсуство трагичког виђења у Игњатовићевом историјском роману²⁴ последица је управо епског етоса који суверено влада наративном структуром: његов јунак се бори и страда, али сврховито и вољно, као антитурски борац, испуњавајући на тај начин пуноћу херојске егзистенције увек осврнуте ка трансценденцији.

Иако писац у *Манзору и Џемили и Крви за род* још увек задржава окосницу љубавне фабуле обавезну у старијем типу романа, са причом о растављеним љубавницима који се после разних перипетија и искушења проналазе, историјска збивања и у њима избијају у први план и потискују их. Радња није првенствено дефинисана љубавном или каквом другом, већ историјском мотивацијом, јунаци нису заточеници никаквих чудовишних, судбинских или природних, већ историјских околности: Џемила је заробљена Српкиња из породице Бакић која после пада Београда доспева у харем султана Сулејмана, Манзор је Арапин из подручја које су Турци покорили; Анђелија, кћи сарајевског свештеника, доспева у харем потурчењака Осман-аге Фазликовића који учествује у походу на Угарску, Војно Радић одведен је силом као турски војник на ратиште у Арабистану и потурчен, а враћа се у Босну са Сулејмановом војском која се припрема за поход на Угарску, учествује у Мохачкој бици и гине у одбрани града Јегре. Напоредно са љубавним заплетом развија се историјска прича која прати судбину српског народа у XVI веку: о преласку породице Бакић у Угарску и њиховој борби против Турака; о учешћу српских војника на угарским ратиштима, о паду Београда и о турском харању Срема итд. Колико год да су ове паралеле са српском повешћу умет-

24 Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 54.

нички наивно и на спољашњи начин уведене у историјска збивања, указују на еволуцију коју је прошао један књижевни жанр у више од тридесет година Игњатовићевог рада на њему.²⁵ За разлику од романа *Манзор и Демила* у коме љубавна прича има почетак, ток и срећан крај и тече паралелно са радњом која прати ослободилачку борбу у Србији, у *Крви за род* очигледна је доминација херојског и историјског над сентименталним и приватним, услед чега долази до гашења сентименталне фабуле херојском: двоје младих Срба насилно је растављено тако што младић доспева у турску војску, а девојка у харем; када се поново састану, заклињу се да ће се до смрти светити душманима за уништену младост, да ће живети „за род, веру и освету“ и турском крвљу спрати са себе учињену им срамоту; тако и буде – он гине борећи се у угарској војсци против Турака, а она се освети паши који је отео и увео у харем, после чега и сама страда. Док у наведеним делима Игњатовић још увек тежи да измири две тенденције старијег српског романа које су у књижевној историографији назване романтичном повешћу и романсираном хроником, у осталим историјским романима (*Ђурађ Бранковић*, *Краљевска снаха*, *Дели-Бакић*) нема паралелне фабуле, повест суверено мотивише јунаке и предводи збивања. У досадашњој критичкој мисли уочено је да писац не успева да обузда историјски императив чија жртва постају и његови јунаци и уметничко ткиво романа²⁶, али није запажено да Игњатовићев циљ у роману није историјска хронологија већ карактер, идеја и слика. Посебно место заузима роман *Краљевска снаха* смештен у срећно доба краља Уроша и његових синова Драгутина и Милутина, са епизодом о Драгутиновој борби против оца за власт. Роман осим тога осликава суморну атмосферу византијског царства друге половине XIII века, турског надирања, папског притиска и унутрашњег растакања. Читав роман саздан је на

25 „Историјско и романескно јављају се у њему (српском историјском роману XIX века – коментар *наш*) не у јединству и стопљености, него као полови који се међусобно супротстављају [...] Осећа се да један од два елемента преовлађује над другим, тежи да истисне други из романа, тако да у некима имамо роман, док у другима имамо историје, али немамо фабуле, немамо романа“ (Јован Деретић, *Српски роман*, стр. 97).

26 Више о томе: Светислав Вуловић, „Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности“, *О књижевности и језику I*, Матица српска: СКЗ, Нови Сад: Београд, 1972; Јован Деретић, *Српски роман*, стр. 96–99.

контрасту залазеће, престареле Византије „у трулежу“, коју „дрвоточина једе“, и младог, бодрога српског краљевства. Уз идеализовану слику српске средњовековне државе и владара, у структури се запажају елементи легенде и житијне књижевности. Живот, а посебно смрт чланова владарске породице (Урош, Јелена, синови Драгутин, Милутин, снаха Катарина Куманка) уведене су канонизоване хришћанске представе култа Немањића, којем се писац стилски и приближава на крају романа.²⁷ У овом роману осећа се најјачи уплив средњовековне поетике и топике, чак и стилских средстава остварен у Игњатовићевом историјском роману.²⁸

1.3. Јунаци историјских романа

Осим што су сви ликови Игњатовићевих историјских романа сврстани у позитивне и негативне, деле се на две групе по још једном принципу: први су обликовани по прототипу стварних историјских личности и они су најчешће протагонисти, други су имагинарни, измишљени карактери који попуњавају приповедачки простор, најчешће су то ликови слугу, калуђера, дворкиња, непријатеља итд. У карактеризацији јунака Игњатовић користи разноврсне поступке (физички опис, реч наратора, исказ самог јунака или ликова једних о другим-

27 Једно од таквих места јесте слика Уроша на мртвачком одру („Кад тамо стигоше, краљ већ дао Богу душу, прекрштених руку лежи на самртном одру. Беле власи раздвојене спустиле су се по раменима, сребрна брада покрива му прси, а часни крст на њима почива. Прави светитељ.“), или опис Драгутиновог замонашења и смрти („Драгутину није то доста за испаштање греха, већ скида краљевско одело и облачи се у најтврђе пустињачко руво [...] Бодљикави кострет навлачи на се, да оштрина длака удобност замени [...] ископао си ров, и у њ бацио трње и шиљасто камење да му је легало мучно; и тако ту лежећи молио се Богу, био се у прси, испаштајући тешки грех којим се о свог родитеља огрешио [...] Наскоро Драгутин осети да му се смрт приближује, сазва калуђере да му још живом одрже опело; он још при свести чује појање, те помолив се Богу, умре! [...] Земни остаци покојника пренесени су доцније у манастир Ђурђеви ступови и народ га призна за свеца“). (Јаков Игњатовић, „Краљевска снаха“, *Романтичарско-историјске приповетке*, стр. 344, 346).

28 Исти утицај уочен је и у роману *Ђурађ Бранковић* на разним плановима. Више о томе: Милунка Митић, „Извесни елементи средњовековне поетике у историјском роману *Ђурађ Бранковић* Јакова Игњатовића“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик: Јаков Игњатовић, књига тридесет осма, свеска прва*, Матица српска, Нови Сад, 1990, стр. 43-50.

Левач

ма), али се увек служи црно-белом техником, што резултира поделом на позитивне и негативне јунаке, тј. на заступнике и бранитеље правде и Српства, или на непријатеље, издајнике и отпаднике. Ликови нису приказани у развоју, већ као формиран и махом поједностављени стереотипни карактери, добри остају добри, а лоши су непоправљиво лоши (дворкиња интриганткиња, лаковерни слуга, богобојажљиви/поткупљиви калуђер, мудри епископ, острашћени Турчин, слепи гуслар заштитник слободе, невина девојка, амбициозни војвода, непријатељ-помагач итд.).²⁹ Док су имагинарни ликови, уведени да оживе и попуне историјску окосницу, посебно неуверљиви и бледи, најчешће мотивисани најосновнијим потребама радње, као што је давно закључено у критичкој мисли³⁰, историјски ликови су у принципу животнији и разноврснији.

Са највише пажње и успеха градио је писац ликове у роману *ЂурађБранковић* у коме повремено успева да постигне рељефност историјских ликова, приказујући како се мењају и залазећи у психологију њихових врлина и страсти.³¹ Како се у првом делу романа писац није бавио „судбином главног јунака него судбином српске државе“, што се у верликој мери може рећи и за читав роман, „улогу главног јунака у првој половини игра мисао [...] о међусобној борби грабљивих великаша о власт и распарчавању земље“, а роман се разбија на „полиптихон минијатура, на галерију малих портрета свих истакнутих наших великаша“ тога времена.³² Историјска окосница и ликови власти у роману онакви су каквим их је скици-

29 „Никакаква унутрашња нерешива супротност, никакав фаталан сукоб разнородних вредности не разједају тај старински, бајколики свет узоритих витезова, насилних и нељудских освајача, подлих издајника“ (Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, стр. 54).

30 „Измишљена лица нису када да заинтересују ни карактером, ни радом, ни судбом својом, а измишљена факта и мотиви нису кадри да узму маха над хладним хронолошким низањем историских догађаја.“ (Светислав Вуловић, „Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности“, *О књижевности и језику I*, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1972, стр. 391).

31 Извесну промену, пад у грех братске мржње и неслоге коме следи искупљење, доживљава и краљ Драгутин у *Краљевској снахи*. Његов пад накратко ремети земаљски рај српског царства, након чега се покајањем поново успоставља хармонија.

32 Живојин Бошков, „Први роман Јакова Игњатовића“, стр. 190

рао у *Мислима о српском народу*, са невеликим изменама, али је мотивација много развијенија.

Иако је велики део романа остао у рукопису и изгубљен, Ђурађ је несумњиво најсложенији и најпотпунији лик Игњатовићеве историјске фикције. Без обзира на очите проблеме у уобличавању историје у романескну фабулу, при чему је прича сведена на неколико развијених епизода између којих аутор врши редукцију тако што сажето извештава или просто прескаче велике временске периоде, стално убрзавајући и успоравајући нарацију, у питању је најбољи Игњатовићев историјски роман. За разлику од других романа у којима је романсирао краће временске периоде, мањи број догађаја и јунака, у овом је имао велику амбицију: да прикаже српску историју и њене актере током 70 година, од косовског пораза до смрти Ђурађевог (1456) и коначног пада Србије под турску власт (1459). Тако амбициозну концепцију историјског романа после Игњатовића налазимо тек у делу Иве Андрића и Добрице Ћосића. Структура књиге указује да пишчева намера није била приказивање једног историјског карактера, већ једног времена. Игњатовић је узео историју за главни предмет, као што је то пре њега чинио његов побратим, те је и он „више служио музи историје него поезије“, како је Миодраг Павловић закључио о Сарајлији.³³ Ипак, доминанта Игњатовићевог историјског романа није историјски податак, пука хронологија збивања, већ опет емоцијом прожето историјско промишљање, историја и фикција у служби националне спознаје. Могли бисмо рећи да је њихова спољашња тема историја а унутрашња родољубље и јунаштво. Изузев у *Краљевској снахи*, писац се држао концепције коју је изложио у „Погледу на књижевство“ да тема романа треба да буде национална катастрофа каквих је у српској историји пуно. Зашто Игњатовић сматра да писац треба да обрађује трагичне историјске догађаје, сазнајемо на другом месту: „Сваком народу мила је његова историја. Она у својој жалосној страни, истина, срце стеже ал’ поучава, и с тим будућности надежду даје [...] Уколико више има жалоснији’ дана у старом животу српског народа, утолико дубљим осећањем опомињаће се сваки они сјајнији’ дана у којима се састоји чест и слава народна.“³⁴ Тако су у ње-

33 Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Требник, Београд, 1996, стр. 221.

34 Јаков Игњатовић, „Мисли о српском народу“, *Мисли*

говом највећем роману место нашли Косово, крушевачки двор, Смедерево, Голубац, Цариград, битка на Ровинама и друге велике битке у којима су српски великаши учествовали као турски вазали, а као ликови се појављују, осим значајних актера српске историје XIV и XV века, и султан Бајазит и други турски султани, Тамерлан, Жигмунд, чланови породице Палеолог итд. Грандиозност замисли указује на то да је романисијер желео да начини синтезу историје и народне традиције, прошлости и савремености и отвори нове перспективе у националној епопеји какву је у делима најбољих европских писаца XIX века донео историјски роман. Но, нити је романисијер нити српски историјски роман био на том нивоу да се испуне ова велика очекивања, изузев у појединоштима.

1.4. Узроци неуспеха историјског романа

Потреба бурне националне епохе преведена на поетику жанра захтевала је мотивацију и ангажовање националних снага, да род „у својој красној прошлости ужива, и дух му не само не клоне, него му се још већма уздиже“, али се профилисани оптимизам сударио са свешћу о српској историји пуној „већи и мањи катастрофа“ и отворио у Игњатовићевом роману простор историјске празнине која је чекала да буде испуњена смислом.³⁵ Јер, требало је доказати да баш из трагичне српске историје има да произиђе очекивана светла српска будућност и промовисати жртву и страдање у национално пожељан образац који ће своје импликације остварити не у уметности, већ у животу. Поетичка кореспонденција нашег историјског романа тог доба са политичком стварношћу и јака веза која је постојала између националне стварности и књижевности, пројектовале су у жанр нужност величања идеала прошлости, доказивања српског духовног и херојског преимућства у напетом ишчекивању историјског разрешења српске судбине. Проблем Игњатовићевог неуспеха десио се на плану поетике јер, будући заснован на етосу јуначке песме, његов историјски роман није могао водити трагичним већ само херојским исходима, а херојски идеал није уметнички функционисао у простору савременог грађанског друштва, осим као

вид националне мотивације, нити је био у складу са пишчевом спознајом националне судбине. И у том смислу се Игњатовићев роман надовезао на токове старијег романа Милована Видаковића, Стерије и других, који је највећи значај остварио управо испуњавајући национални задатак књижевности, а који су писци и сама поетика жанра пројектовали у односу на потребу читалачке публике. У процесу генезе српског романа од Видаковића, преко Стерије и осталих до Игњатовића, односно од сентименталистичко-просветитељских до романтичарских тенденција, пратимо феномен сталног јачања националног тона и функције у тој мери да код Игњатовића прерастају у темељну жанровску одредницу. Зато је прецизан Милош Црњански када Игњатовићеве романе историјске тематике назива родољубивим романима јер, иако по тематици историјски, они су по функцији управо наглашено родољубиви.

„Родољубиви романи Јаше Игњатовића заиста су за увек мртви“, каже Црњански, истичући преимућство пишчевих реалистичких романа.³⁶ Међутим, иако уметнички неуспео, овај роман је у средини за коју је писан био изузетно популаран и испунио намеру са којом је настао, у том смислу он је остварио сврху у свом времену, мада није искорачио из њега. Историји се морало приступити са становишта и из националног и емотивног искуства савремености да би се успоставиле сложене мреже уметничке сугестије, из садашњости гледати у прошлост; уместо тога Игњатовићев роман, али и дела других писаца епохе, различитих жанрова, у ширем контексту једне национално телеолошке поетике, из прошлости гледају у садашњост, преносећи моделе и етос епске традиције у савремени егзистенцијални амбијент. Стога историјски роман епохе, иако друштвено ангажован, у погледу претпостављене слике света, постаје нека врста литерарног анахронизма. Праву синтезу националне прошлости и садашњости Игњатовић ће остварити у социјалном роману, особито у роману *Васа Репнект* у коме на фону прошлости и националног сећања ишчитава трагизам савремене српске егзистенције.

о српском народу, Матица српска: Јединство, Нови Сад: Приштина, 1988, стр. 126.

35 Јакوب Игњатовић, „Поглед на књижество“, *О књижевности*, стр. 49.

36 Милош Црњански, „Стогодишњица Јакова Игњатовића“, *Есеји*, Штампар Макарије: Октоих, Београд: Подгорица, 2008, стр. 39.

Левач

ЛИТЕРАТУРА:

Димитрије Вученов, „Јаков Игњатовић и модел српског романа“, *Трагом епохе реализма*, Багдала, Крушевац, 1981.

Живојин Бошков, „Први роман Јакова Игњатовића“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Ђурађ Бранковић, Ђурађ Бранковић*, Матица српска: Јединство, Нови Сад: Приштина, 1987.

Живојин Бошков, „Живот и рад Јакова Игњатовића“, предговор Сабраним делима Јакова Игњатовића у: Јаков Игњатовић, *Ђурађ Бранковић*, Матица српска: Јединство, Нови Сад: Приштина, 1987.

Живојин Бошков, „Игњатовићеве Мисли о српском народу“, предговор у: Јаков Игњатовић, *Мисли о српском народу*, Матица српска: Јединство, Нови Сад: Приштина,

1988.

Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Требник, Београд, 1996.

Клаус Улиг, *Теорија књижевне историје*, Службени гласник, Београд, 2010.

Љубиша Јеремић, *Трагички видови старијег српског романа*, Књижевна заједница Новог Сада : Институт за теорију књижевности и уметности, Нови Сад : Београд, 1987.

Милош Црњански, „Стогодишњица Јакова Игњатовића“, *Есеји*, Штампар Макарије : Октоих, Београд : Подгорица, 2008.

Светислав Вуловић, „Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности“, *О књижевности и језику I*, Матица српска : Српска књижевна задруга, Нови Сад : Београд, 1972.

Summary

Katarina Vučić

REVIEW OF IGNJATOVIĆ THINKING HISTORY

The subject of research for this imagined work was the work of Jakov Ignjatović in connection with the understanding of history and its transposition in literary fiction with a theme from national history. As a writer who creates in the era of romanticism, and becomes representative of realistic poetics, this author marked with his thought, work and involvement that cultural-historical paradigm that is defined as historicism in the development of Serbian culture. artistic origins, as well as the causes of the failure of this part of his creativity. We compared the understanding of the history of Jakov Ignjatović with other significant figures within the cultural circle to which he belonged (Rajić, Dositej, Steria), in the context of cultural diachrony.

Ђорђе С. Петковић*
Параћин

ПОВОДОМ 190 ГОДИНА ОД ПРИПАЈАЊА СРБИЈИ ТЗВ. ОТРГНУТИХ НАХИЈА, С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЈЕДНУ ОД ЊИХ (КРУШЕВАЧКИ КРАЈ)

Абстракт: Прилог је писан као пригодни осврт на јубилеј, 190 година од присаједињења шест тзв. отргнутих нахија Кнежевини Србији 1833. године, када је Србија територијално скоро удвостручена, ушла у границе Карађорђевог устаничког Србије, пошто су јој те границе биле признате 8. тачком Букорешког уговора 1812. године. Пошто је кнез Милош из краткотрајног Другог српског устанка 1815. године изашао са почетном аутономијом у границама Београдског ашалука, његова активност је интензивирана на овом питању почев од турског Хатишерифа из 1829. године. У раду је дат преглед тих активности, уз пет докумената из Перуничкићевих зборника. Пошто се овај прилог првенствено односи на Крушевачки крај, као једну од шест тзв. отргнутих нахија, упоредо се пише и други део посвећен Алексинцу са Ражњем и Параћином, која је такође једна од њих. Символично, уз ових пет, тамо је дато још четрнаест докумената, тако да бројка 19 означава јубиларна десетлећа. Истовремено, обележава се и јубилеј Архива, указивањем на значај публикација и коришћење историографске грађе.

Кључне речи: Букорешки уговор, кнез Милош, отргнуте нахије, отмица мозговачких девојака, буна у јужним отргнутим крајевима, Милета Радојковић, успостављање привремене власти, Јован Вељковић, Стојан Симић.

Уводне напомене. - Писано је доста на ту тему, не само од стране завичајних истраживача, догађај је адекватно обрађиван и у значајним историографским синтезама, тако да је све теже наћи нови угао из кога се може то питање сада сагледавати. И ја сам се усудио у овом веку да више пута кажем о томе још по нешто, посебно о књижевној обради ове теме. Истина, од бољих познавалаца времена и искуснијих истраживача, то се очекује, па и овом приликом.¹ Од синтетичких текстова, немам при руци бољег текста од уводног дела једног значајног прилога Академика Стојанчевића:

„Ослобођење Крушевца и подручја старе крушевачке нахије, као што је познато, извршено је новембра 1832. године. Оно је било изведено народним устанком који је организовао кнез Милош и које је започето најпре у Жупи. Тада је за кратко време од

неколико дана, цело подручје крушевачко: крушевачке нахије, ослобођено од носилаца локалне турске власти. У организовању српске управе, њих су, најпре, заменили народни прваци и предводници који су се били истакли у припремању и извођењу операција оружаног устанка. А кад су, затим, под притиском догађаја, Крушевац напустили и представници лесковачког паше, кнез Милош је у ослобођеним крајевима успоставио закониту српску власт коју су представљале све оне управне, судске, пореске и војне установе, које су тада, већ постојале у раније већ ослобођеним крајевима некадашњег турског Београдског пашалука.“ Он не пропушта да нагласи: „Ослобођењу Крушевца и његовог управног и економског подручја, поред незаобилазног Мите Петровића, још 1912. године, историчар Михајло Гавриловић, (затим и Владимир Ђоровић и Душан Пантелић), поред неколико других проучавалаца завичајне историје од којих су се посебно истакли Чед. Марјановић и Будимир - Буда Илић као писци историјских монографија о Крушевцу.“ (Стојанчевић 2003: 43)

Полазећи овим трагом, ја ћу овом приликом, поћи од недавног јубилеја двеју књига које су, по природи свога наслова,

* vpetkovic1977@gmail.com

1 Мислим ту на господина Небојшу Ђокића, иницијатора и медијатора овог нашег скупа, који је још пре две деценије изразио незадовољство дотадашњом обрадом ове теме, што схватам као најаву његовог истраживања ове теме и презентацијом тих резултата: „Не смео заборавити ни слабо проучени устанак крајем 1832. године који је убрзао присаједињење 6 јужних нахија Србији.“ (Ђокић 1999: 163)

Левач

што обично, па и овде, значи и садржаја, дале одговарајуће место и том догађају. Једну помиње Стојанчевић а другу је, с правом или не, овде заобишао. Прошле године сам се придружио великом крушевачком јубилеју, шест и по векова од помена Крушевца (1371-2021), тако што сам написао осврт на књигу - зборник радова са симпозијума историчара „Крушевац кроз векове 1371-1971“, којој је било пола века од изласка из штампе (1972). Тај славни јубилеј је 1971. прослављен тако да је и сама прослава постала славна. (Каталог 2006) То што су крушевачки политички функционери после тога добили „пацке“ за „србовање“, не умањује вредност онога што је у оквиру прославе урађено, па и на плану издавачке длатности, у духу највиших домета идеје о култури историјског памћења, сећања и поноса. Био је то изузетан допринос духу идеја прокламованих у току припрема и одржавања Конгреса културне акције (Крагујевац 1971). Штета што и тај конгрес није одржан у Крушевцу, а било је таквих предлога, већ у Крагујевцу, првој српској престоници новог века, али и то је имало свога смисла и одјека.² Учинило ми се да имам права данас тога да се сетим, пошто сам имао част да будем члан Припремног одбора тог скупа српског политичког врха и културних радника. Из Крушевца су у том одбору били Слободан Јовановић, председник Скупштине општине и Љубиша Ђидић, уредник „Багдале“.

Међудесетакразноврсних публикација, тада објављених, нашле су се и две које желим овде да активирам јер значајно додирују и ову нашу тему, припајање Кнежевини Србији шест тзв. отргнутих нахије. Реч је о књигама Буде Илића *Историја Крушевца 1371-1941.* и зборнику докумената др Бранка Перуничича *Крушевац у једном веку 1815-1915.* Перуничичеву сам добио наредне године, ако се добро сећам, приликом посете Крушевцу, када смо обишли и председника Скупштине

2 Да су политичке „поуке“ извучене, говори следћа констатација из уводног дела Програма обележавања 600-годишњице Косовске битке, 18 година касније: „Ови програми својим садржајем и вредностима морају бити примерени историјском, друштвеном и културном значају Косовске битке, лишених комерцијалних ефеката и националног заноса, сведено на његово култно и митско значење.(...) То значи да Одбор неће усвојити званичан програм обележавања шест векова Косовске битке, изузев што ће, као што је речено, одређене програме верификовати.“ (Одбор 1988/89: 217)

општине Крушевац, а данас најславнијег и најслављенијег Крушевљанина тога времена. Отуда моје опредељење да овом приликом актуелизујем ове две књиге, тако што ћу у њима потражити она питања о којима има још штошта да се каже, утолико пре што је Перуничичева мени била пред очима када сам се здушно ангажовао да се објаве сродне књиге за Јагодину (Светозарево) и Параћин 1975. године, када је и Параћин, истина далеко скромније, обележио свој први помен у једној од средњовековних повеља, своје шестовековно трајање. Нешто касније (1977), појавила се и књига о Алексинцу, а далеко доцније (1989) и о Ресави (Деспотовцу). Параћинску сам потписао као уредник и овде сведочим да смо следили крушевачки пример, у уверењу да је то што радимо добра ствар и да ће то имати утицаја на ток даљих интересовања за истраживање историје наших крајева, па и за питања у вези са припајањем шест тзв. отргнутих нахија. Пођимо управо од тога, шта стоји иза такве бројке „шест“ и квалификације „тзв. отргнутих нахија“. Ради се о шест области изван Београдског пашалука које су биле у саставу Карађорђевог устаничке Србије, опкољвале су дотадашњи Београдски пашалук према Турцима.

1.- **Борба за шест тзв. отргнутих нахија.**- Непосредно пред крај Првог српског устанка, Русија је, стешњена Наполеоновим претњама, била принуђена да прекине непријатељства са Турском и Букурешким уговором 1812. године, уреди и турски однос према Србима, односно Карађорђевој устаничкој држави. Пошто је тим уговором устаничкој Србији била призната извесна аутономија, на коју они тада нису пристали, Турци су, као што је познато, поразили Карађорђеву војску (1813.). Други српски устанак је био успешан, али је његов вођа, књаз Милош, прихватио њену почетну аутономију у суженим оквирима Београдског пашалука. Истина, већ после 1825. године, Милош је настојао да се испуне у потпуности све одредбе Букурешког уговора (осма тачка), па и повраћај тзв. отргнутих нахија. О том питању је пуних двадесет година од Букурешта 1912. вођена разноврсна политичка и дипломатска борба, како Милоша и његових сарадника, тако и Руса, са Турцима. У више докумената, у међународним уговорима, право ових области да буду присаједињене аутономној Кнежевини Србији није негирано, али је са турске стране одуговлачено да се то спроведе

у дело. О тим напорима кнеза Милоша да се што потпуније реше српско-турски односи имамо прегледно изложено у једној од хвале вредних монографија, која се у литератури ослања и на поменуте крушевачке књиге, с тим што претежни ослонац има на познатој Гавриловићевој студији о кнезу Милошу:

„За уређење српско-турских односа у Цариград су до јесени 1920. године послате четири депутације: прва и друга 1815, трећа у лето 1816. и четврта у пролеће 1820. године. Насупрот првој и другој, трећа и четврта нису постигле никакве видније резултате. Због тога је, у сагласности са бароном Строгановом, руским послаником у Цариграду, упућена у јесен 1820. године пета депутација која је имала да преда нову молбу. У овој молби Србија први пут тражи да јој се врате шест нахија које су биле у саставу Карађорђево Србије, а које су се налазиле изван Београдског пашалука.“ Посебно се наглашава улога коју су у том послу имали Руси и кнез Милош: „Пројекат за ову молбу израдио је барон Строганов. За основицу молбе узео је пројекат руског министарства од 17. фебруара (1. марта) 1820. године и Милошев пројекат од 25. маја (6. јуна).“ Ево како сам Милош исцртава ту Карађорђеву границу: „Имам част додати још нешто о границама српским које су биле при закључењу мира између Русије и Порте у Букурешту 1812. године. Поглавита места и утврђени шанчеви којим су обележене (те) границе јесу: Дрина, Сава и Дунав, са три стране деле Србију од других држава. Јужна страна била је означена овим главним шанчевима: први шанац био је на Рачи код Дрине, други на Ивици; трећи на Шаргану; четврти на Златибору; пети на Јавору; шести на Голији; седми на Јовику; осми на Кобаонику; девети на Боговцу; десети на Јанковој Клисурси; једанаести на Јастрепцу; дванаести на Шиљеговцу; тринаести на Делиграду; четрнаести у Бањи; петнаести у Гургусовцу, најзад од Гургусовца реком Тимоком у Дунав.“ Строганов је Милошеве информације о граници свео на девет тачака, које су, као народна молба, преко народних депутата послате за руске преговоре са Портом, у које би се и они укључили, те у том смислу добили су и посебне инструкције („Наставленије“), из којих издвајам оно што је за нашу тему интересантно: „Границе ослањајући се на Букурешки трактат положите, од босанске стране реком Дрином, од Немецке и Влахије реком Савом и Дунавом, с јужне стране

пак овим пунктима: 1. од села Перућца на гору Ивицу, 2. на гору Шарган, 3. на гору Златибор, 4. на гору Јавор, 5. на гору Голију, 6. на Врању Стену, 7. на Кобаоник, 8. на Батровац, 9. на Јанкову Клисурсу, 10. на Велики Јастребац, 11. на гору Мали Јастребац, 12. преко села Суповца у реку Тополницу, 13. реком Тополницом у Копал-Кошију (!), 14. у село Грамаду, 15. реком Тимоком на Сврљиг Бању, Гургусовац и даље до устију куда утиче у Тимок у Дунав. На ове границе држаћете се тврдо, представљајући Дивану да су биле при закључењу Букуресткога трактата.“ (Спирић 1995: 240-241)

Милош је, истини за вољу, у међувремену имао покушаје да се та турска обавеза прошири и на јужну Србију, о чему имамо податке из времена рата Руса са Турцима (1828-1829), али је, изгледа, то била својеврсна тактика да се што пре врати бар оно што је раније већ било записано и међународним уговорима потврђено. Специјални емисар кнеза Милоша код команданта руских трупа у Влашкој Цветко Рајовић, био је снабдевен картом територија које су српске из познате Ранкеове књиге о Србији, како би руски захтеви у вези са Србијом били што уверљивији. (Радовановић 2007: 64) Да ли је питање проширења ових српских захтева уопште покретано, не зна се, али се зна да је већ обавезано потврђено и Једренским уговором. То је Буда Илић у књизи овако констатовао: „После победничког рата, Русија је наметнула Турској мир у Једрену (1829), којим се Турска обавезала да ће поштовати одредбе Букурешког уговора (1812) и Акерманске конвенције (1826), којима су Турци, између осталог, обавезани да присаједине Кнежевини шест нахија Карађорђево Србије.“ (Илић 1971: 111)

Када је осигурао себе на власти али и своје наследнике (Хатишериф из 1829, уз посебан берат, преко наследног кнежевског достојанства), кнез Милош је проценио да је дошло време да крене у завршну акцију око извршења оних питања са којима Порта одуговлачи. Зато је већ средином 1831. године, покренуо то питање, али је сада иза њега чвршће стала и Народна скупштина, одржана од 26. до 28. августа 1831. године. У једном прегледу скупштинских заседања из Милошевог времена, о томе сам нашао:

„Питање присаједињења Србији области којим је она требала да добије све оне крајеве и границе које је имала под Карађорђем, и питање исељења Турака који

Левач

су се још увек задржавали у Србији и нису хтели да се селе, Турци су настојали да што више одуговлаче. Не могући више да трпи то затезање, Кнез Милош нашао је за потребно да, једним скупштинским актом, потсети Порту на њене обавезе.

Скупштина је, ради тога, заказана за 26. август 1831. у Крагујевцу. Милош је и овом приликом држао слово с намером да старешине и скупштинаре упозна са стањем ствари. Сутрадан, 27. августа, скупштина је Кнезу Милошу поднела један акт у коме је изјавила своје велико незадовољство ради неиспуњавања тих најглавнијих тачака хатишерифа. По томе је изабрана једна скупштинска делегација која је отишла у Београд да везиру преда тај скупштински акт, и усмено му изрази народно незадовољство.“(Митриновић, Брашић 1937: 36)

Турци су и даље настојали да ишчепркају разлоге да ствар одуговлаче, нудећи све разноврснија нова решења и образложења за своје одуговлачуће поступке. Код проблема у вези са присаједињењем крушевачког краја, истицали су, примера ради, да је Крушевац „мукада“ (поклон) Шахин-пашиној породици, пошто по турским прописима овакав поклон може бити одузет само у случају издаје државе. (Илић 1371: 111) Илић даље набраја турска лукавства у вези са тим: „На интервенцију руског посланика, Порта је 1831. године узела у разматрање извршење одредаба уговора са Русијом, али је енергично настојала да обавезе избегне. Руском посланику је предложено да се нахије не предаду на управу кнезу Милошу, него да се народу у њима даду привилегије и свака од њих добије свога поглавара чија би власт била једнака власти кнеза Милоша. Да би потврдила своју добру вољу и исправност свог става, Порта је у Јадру, Рађевини и Старом Влаху завела неке реформе: укинута су агалуци и чифтлуци, Турцима је забрањено да се настањују по селима, а Србима дато право на прикупљање спахијских и царских дажбина. У осталим неослобођеним нахијама остало је све по старом. Народ је и надаље плаћао спахијама десетак, који су спахије давале у закуп субашама, најчешће Арнаутима. Наоружани и са великом пратњом, праћени гомилом Цигана, закупци десетка су путовали од села до села, врло се разуздано понашали и – пошто је народ био обавезан да их храни и смешта, - излагали становништво зулумима и безобзирној пљачки преко

целе године.“ (Исти: 111-112) Аутор конкретизује то бројним примерима таквог незаконитог и неморалног понашања, посебно је жигосао десетак личности из редова муслимана, различитих народности, из Крушевца: „... свирепост и разблудним животом посебно су се истицали: Селим-бег Френчевић, који је поседовао и земљу око манастира св. Романа, Ахмед-бег, који је поседовао Пепељевац, сердар-субаша, власник Бивоља, Шиљан-субаша, власник Глободера, Мула Фасуда, Мустафа Агић и Мустафа Бандић.“ (Исти: 112) О браћи Френчевића (Вренчевића) и њиховој отмици мозговачких девојака, која је кнезу Милошу послужила као повод да народ крушевачког и алексиначког краја покрене на буну, Илић је дао детаљан и обиман опис самог догађаја, обзнањену аферу која је преко жалбе стигла до Султана, о буни и ислеђењу догађаја пред београдским везиром и специјалним царским изаслаником, као и о коначној пресуди у корист Срба. (Исти: 112-116)

И поред буне у крушевачком и алексиначком крају, двома од шест отргнутих нахија, у којима је власт од Турака преузета, и поред свих напред преузетих обавеза у својим документима, још у току ислеђења Френчевићеве афере, почетком 1833. године, заказана је и у Крагујевцу је од 23-25. јануара одржана Народна скупштина, која је имала за циљ, да се кнезу Милошу дају одрешене руке у вези са коначним присаједињењем свих шест отргнутих области. Скупштина је отворена кнежевом беседом у којој је изнето шта је све урађено по том питању до тада. У напред већ коришћеном прегледу о томе стоји:

„Негодовање скупштине било је велико, нарочито када је кнез Милош изнео прикупљене податке о злочинима и свирепостима која су у последње време извршили Турци у крајевима који су требали да буду присаједињени. Милош је отворено поставио питање: шта да се ради ако се та свирепства буду и даље догађала и ако Порта настави са отезањем предаје области. Тражио је да му скупштина даде своје писмено мишљење о томе, какво би држање требало заузети и шта би требало учинити. (Митриновић, Брашић 1937: 37)

На ово тражење кнеза Милоша, скупштинари су дали врло различите одговоре, најчешће груписани по нахијама, али било је и појединачних одговора, па и веома угледних личности. Ево неколико примера:

„Чланови Народног суда били су мишљења да се области не заузимају и да се чека решење Порте и Русије о њима, али само у томе случају ако Турци не би напали на побуњенике. Ако Турци насрну на те крајеве, треба их заштитити оружјем.

Димитрије Давидовић, који је добро познавао ток преговора о народним пословима, предлагао је да се области одмах заузму, јер је чекање некорисно.

Алекса Симић предлагао је да се побуњеним крајевима само у том случају пружи оружана помоћ ако смо сигурни да ниједно своје право нећемо изгубити.

Прота Матеја Ненадовић сматрао је да браћи треба притећи у помоћ само у случају ако смо сигурни да нећемо изгубити ниједну крваво стечену народну тековину, иначе не. Међутим, побуњенике треба за то време помоћи новцем, храном и муницијом заузимањем код Порте и Русије.

Аврам Петронијевић, који ће само после неколико месеци бити примљен у аудијенцију код султана као ‘јелчија’, дакле претставник стране државе код султана, био је за кроз револуционарну политику, Побуњене крајеве треба просто заузети војском и топовима, а Порту ставити пред свршен чин. Ако би се Турска усудила да интервенише војском, треба се одупрети и изазвати буну у околним пашалуцима у којима живе Срби.“ (Исто)

Кнез Милош се сложио са већинским мишљењем, „т.ј. да се не треба замерати ни Русији ни Порти превременим заузимањем предела. Но да би се ток послова убрзао, предложио је скупштини да из своје средине изабере два депутата који ће отпутовати у Цариград да Порти предају мемоар о страшном стању у отргнутим областима и траже њихово брзо и потпуно присаједињење Србији.“ (Исто)

Тако је било на званичном нивоу, али је у пролеће подстакао буну и у источним отргнутим крајевима:

„Кнез Милош је и у овим крајевим применио исту тактику као и при побуну и ослобођењу крушевачке нахије. Прво је преко својих повереника у источној Србији договорио устанак, а затим је послао своју војску да устанике заштити.“ (Вељковић 1996: 103) Буну у источној Србији је искористио за директну војну интервенцију, што код буне у јужним деловима није био случај. Тек после тога, заузео је и остале тзв. отргнуте нахије. Турци су крајем 1933. године послали нови Хатишериф

(„толкователни“), чиме су отклоњене све препреке за званично успостављање границе између Кнежевине Србије и Турске, пошто су га пратила и два посебна фермана београдском и видинском паши, да се успостављању граница не супротстављају него да тај посао помогну.

Вратимо се сада ономе шта се збивало у крушевачком крају током буне у вези са отмицом мозговачких девојака од стране браће Вренчевића, житељима Крушевца, којима је село Мозгово у алексиначкој нахији припадало, што је од Милоша искоришћено да се изведе народна буна, под његовом перманентном контролом, за коју су били задужени Милета Радојковић и Арсеније Андрејевић. Пошто је та ствар општепозната и добро обрађена у монографији Крушевца Буде Илића, ја сам се определио да овде објавим пет докумената из Перуничихевих зборника, из сваког зборника по један, с краћим коментарима. У другом прилогу, писаног истовремено за скуп-зборник у Алексинцу, биће још 14 докумената, што симболичном бројком 19 означава 190 година од тог догађаја, значајног не само за наш завичајни простор.

2. Уз 5(6) докумената из тока и завршнице присаједињења отргнутих предала кнежевине Србији.- Бројка у загради означава да су под једним документом уствари два, писана истог дана и са истом наменом. Ако оба броја посматрамо из митопоетске – симболичне визуре, петица је знак за број Перуничихевих зборника, из којих су овде пренети документи, а шестлица бројка за шест нових придружених области.

2.1. Милошев поглед на буну у јужним крајевима.- Недатовано писмо кнеза Милоша свом поверенику Милети Радојковићу, с почетка буне у крушевачком и алексиначком крају:

„Ја сам желио да ми дођете у Крагујевац, да се разговарамо како ћемо мирити Крушевљане, који су се дигли против своји Турака и зато сам вам писао јуче да ми дођете амо. Но данас чујем да су и Алексинчани и Ражањци почели нешто букати. Зато за нужно налазим да се најпре Крушевљани к миру привољу, пак после ће они други и сами зар престати бунити се. Тога ради и не очекујем вашег доласка к мени, већ ускоравам послати Арсенија Андре(јев)ића нашег у Крушевац, да што пре тамо отиде и умири Крушевљане. Дао сам му и отворено писмо к свему народу тамошњему, клонеће се к утишанију његову.

Левач

И вама препоручујем да заједно с Арсенијем к њима отидете и писмо оно моје јавно пред свима прочитате и добро истолкујете. Исто тако сазовите и Турке и кажите и њима да не дирају у Србе и да се претрпе, докле Аврам наш дође, од сина Садрозомова, пак ћемо онда сви заједно уговорити, која ће сношенија између Срба и Турака бити и једну и другу страну позваћу овамо, те ћемо све посулити. Можете сазвати и Ражањце и Алексинчане и њима то исто јавити, како Србима тако и Турцима, вообште кажите им, који у кога дарне, онај ће и под највећу одговорност доћи. (Перуничих 19756: 276) Ово је, мада без датума, значајан докуменат о томе како је Књаз Милош замислио буну у крушевачком и алексиначком крају, користећи отмицу мозговачкх девојака од стране браће Вренчевића из Крушевца. Сигуран сам да је он био свестан чињенице, да су двојке из једног краја (Алексинац), а отмичари из другог (Крушевац), те да би се, и код спонтане акције народа, ствар проширила на те крајеве. Међутим, верујем да он није био без почетне информације да су девојке отишле за турке добровољно, пошто им је проводација предочио лагодан живот у турском харему. Зашто би га иначе устаници у старту буне ликвидирали, о чему су подаци у два документа из другог прилога. Тамо Јована Вељковића грди не због ликвидације сведока (проводације), него због тога што су га мрцварили и на точак поред пута ставили, те им је наложио да трагове о томе одмах униште, што је и учињено. (Петковић 20236)

Код Буге Илића налазимо: „Радојковић и Андрејевић су успели да се тајно састану са мајком (мајкама – Ђ.П.) одведених девојака. Састанак је одржан крајем децембра 1832. године. На састанку се испоставило да су девојке добровољно одбегле са Френчевићима“ (Илић 1971: 114), при чему цитира М.Ђ. Милићевића: „Обучене у свилу и кадифу, мажене и лагане беспосличким животом девојке су изјавиле мајкама да су добровољно отишле у харем. Обавештен о изјавама девојака, кнез Милош је наредио својим повереницима да изврше притисак на родитеље, девојке и њихове рођаке и принуде их на изјаву да су силом одведене.“ (Исто) Међутим, постоји докуменат, искоришћен у другом прилогу, из кога призилази да су очеви девојака у Јасици код Милете Радојковића рекли да су девојке при посети њихових мајки у Нишу, изјавиле да желе да се врате у хришћанску

веру, којим се покривају Милошева настојања да се девојке врате родитељима, што је и остварено, а у том прилогу дато је седам докумената преписке кнеза Милоша и његовог брата Јефрема о путовању девојака до Београда и суђењу код паше. (Петковић 2023а: рукопис)

2.2. Организација власти за време буне.- Овде се прилажу два компатибилна документа о организовању судске и полицијске (управне) власти на новослобођеној територији : Дужности чланова Суда наије крушевачке и наије параћинске, као и дужности капетана наије крушевачке и срезова параћинскога, ражањскога и алексиначкога, писано у Кргујевцу 11./23. марта 1833. године:

2.2.1. „Членова судејски је дужност:

1. Да свакога онога, који би Суду ради пресуђивања нуждан био, па на први озив Суду не би дошао, од надлежног капетана ишту.

2. При мањим парницама да само оне парничаре у Суд примају који су се најпре код сеоски кметова и надлежнога капетана судили, па се нису могли поравнати и капетан иј пошље у Суд, јавивши око чега се терају. Но при већим парницама и онима, гди ће се узимати ресум, да терајуће се стране одма на Суд предузимају, јер у таковима неће кметови ни капетани ни смети судити.

3. При суђењу ваља спокојно и равнодушно да саслушају оба две стране и оптуженога никада да не осуде, док и њега не саслушају, а такођер док не саслушају и сведоке, ако се која страна на какове позове.

4. Ако би парничари били из различни села а из једне капетаније, онда место кметова одма ваља да иј капетан пошље у Суд наијски.

5. Ако парничари буду из различни капетанија, онда наијски Суд може парницу њиову примити ако се и нису ни код кметова ни капетана судили, или ако би тужитељ био из једне а оптужени из друге наије, онда Суд оне наије у којој је тужитељ, може од Суда оне наије у којој је оптужени, оптуженога зактевати и Суд им предузети.

6. Ни за кога, који буде оптужен не ваља одма мураселу шиљати, но најпре тужитељу дати цедуљу да га позове, за коју цедуљу ваља тужитељ 5 пара да плати, који оптужени да му врати, ако крив буде. Ако оптужени на позивање тужитеља с цедуљом не би дошао, онда да се по њега пошље пандур да га дотера и он ће бити дужан пандуру на сваки сат по 20 пара платити.

7. Што се гођ украде па се нађе, да они у споразуменију са кметовима прецене и од арсуза прецене дупло да се узме, од кога новца половина, т.ј. колико ствар вреди, да се даде ономе, чија је ствар била, а половина да се задржи у Суду. Арсуз пак према крађи да се казни с од 25 до 50 штапа.

8. Од свакога који би дуг свој своме зајмодавцу у Суду по пресуди платио, поред онога што је зајмодавцу платио, да се у судејску азну узме по 2 паре на грош.

9. За сваки пасош, који или туђеземцима или из њиове наије људима даду да узму 10 пара, осим сиромаша, којима бадава ваља да се дад.

10. Сваку и најмању пресуду и издата писма ваља редом и по нумерама у протокол да уводе и по томе никакве пресуде да се не изрече изван канцеларије но у канцеларији, кад су онде сви чланови и писар, који ће је у протокол увести. Писма која Суд прима ваља добро да се чувају. Пресуда изван канцеларије изречена, неће имати никакве важности; шта више онај од чланова који би тако судио биће званија свог лишен.

11. Писара у извршавању дужности његови најважнија је дужност да се покорава својим члановима, радећи оно што они заповеде и без њиовога знања и своизволења никакво и најмање писмо или пресуду на име Суда да не изда или у протокол уведе. При том кад му се што наложи да напише, да га управ онако напише као што му се рекне, ништа не изостављајући или додавајући и како оно, које он од стране Суда напише, тако и оно које на Суд дође, свако членовима да прочита и истолкује. Но будући да и писар у заседанију судјском члена представља, то су дужни и членови њега пристојно звању његовоме редусретати. Он има право у пресуђивању своје мненије дати, но ако то членови не би примили, он не ваља за то упорним покаже и да се љути. Кад који од членова не би у Суду био, писар може његово место заступити и у таквоме догађају његово мненије бити ће равно мненију остали членова, но то само у случају ако писар буде совершена возрастџа зрелог разсуденија.

12. Членови ваља један другога да поштују и између себе љубовно да живе и у пресуђивању сложни да буду, атара никоме не пазећи, но ако би се догодило да им се мненија не слажу не ваља један (на) другога да се срде и нек у том догађају предмет на други дан одложе и опет у разсуђење узму.

13. Кад се који од обтужени или тужитељ испитује, онда осим судејски

лица не ваља нико други да се пушта у канцеларију, а кад се суди или се мненија дају и онда не ваља да су у канцеларији ни они којима се суди.

14. Судије кад кога испитују ваља да буду кратки и питајући да не псују и да се не брецају и кад нађу да је који крив да га казне без вике и псовања, а и парничаре да не пусте да се пред њима руже и безчасте. Испит нек чини свагда онај између членова који је нарави кротке, при том човек разборит и за точно ниспитивање какве ствари најспособнији.

15. Будући да доста пута између парничара пресуда зависи од сведока, то је Суд дужан за сведока примати само честне и благобојажљиве т.ј. такове људе, који се нису никада у лажи и неваљалству уватили. К томе сведок ваља да је добар христијанин који се по дужности христијанској исповеда и причешћује уредно, који не би за годину дана дуовника имао и причестио се, онај да се не прима за сведока.

16. У судејској канцеларији забрањује се и судијама и свакоме другоме вино или ракију пити или дуван пушити, будући канцеларију као свето место поштовати ваља.

17. Женска лица за малу кривицу не ваља да се апсе, но да се у кметовску или другу какову кућу наместе, док им пресуда не изиђе. За убиства ваља да се апсе, но то не с људима заједно.

18. Нај оштрије забрањује се члановима Суда, под каквим му драго изговором кога глобити или од кога, за какву кривицу мито примити.- Изузима се овде наплаћивање дуплира и различни ресума, који ће се наплаћивати по предложеном начину и које се за глобу не држе.

19. Слободно ће бити телесну казну новцем одкупити при мањим преступленијима и погрешкама.“ (Перуничих 1975а: 83-84)

2.2.2. „1. Капетан је дужан по обстојатељствима времена почесто у села капетаније своје излазити и мотрити на јавно безбедије, злочинце вагати и суду предавати иј.

2. Капетан ваља само онима да суди, који се нису могли код кметова намирити и то и то у договору с надлежнима кметовима, да се стара да иј поравна. Које не би могао поравнати, оне је дужан послати Суду најјскоме ради пресуде, но тако да опише парницу њиову и своје мненије о њој.

3. А тако и у оним догађајима гди би

Левач

недавно било узимати ресум за касу, не треба капетан ни да суди парничарима, већ да иј шаље одма у Суд. Никога, који неће да пристане на његову пресуду, него оће суду да предстане да не задржава и свакога, који к њему дође да суди човечески и кротко да предусрета и да не псује и безчести.

4. Капетан не сме никога казнити, који више од 25 штапа заслужи, а до 25 штапа може кривцу ударити.

5. Капетан кад кога кривца Суду шаље, ваља точно и верно кривицу његову да опише.

6. Капетан је дужан пазити да кметови по миту који по атару или из мрзости што не пресуде, а и он сам ваља од тога и од глобе да се чува. Јер кметови ће гледати на њега и мотрити да глобе себи не дозвољају.

7. Ако би парничари били из различни капетанија или из различни најја, онда капетан дужан је тужитеља упутити Суду наискоме, који има наставленије како ће у такoвeму догађају оступати.

8. Капетанска дужност је да они у њиовима капетанијама од народа купе сваку мирију, која би се на народ разрезала.

9. Капетан је дужан оне из своје капетаније послати Суду, које би овај од њега искао да му пошље.“ (Перуничих 1975а: 84-85)

2.3. Срби из побуњених крајева плаћаће дажбине Турцима само преко српских пореских органа.- Кнез Милош пише Јовану Вељковићу, капетану параћинском, из Пожаревца 23. априла/ 5. маја 1833. године:

„Љубезни Јово!

Суд Нахије крушеваче, писмом својим од 21. т. јавља ми, да су онамо два Турчина паше лесковачког дошли и ишту да купе арач и да порежу четврти таксил пореза и, притом, да истом прилиом покупе неко масло за пашу. Међутим, да су за тај посао исти Турци одређени и на параћинску, ражањску и алексиначку и да на то, кажу да имаду и неки ферман, на које да су им сударци казали, да причекају док се с народом договоре.

Разумевши ја о таком послу, ускоравам препоручити вама, да одма по пријатију овога писма, поведете собом ражањске сударце и у Крушевац с њима отидете, пак онди призвавши и све крушевачке капетане и старешине и с њима у договору отидете к истим Турцима, да им на сва требованија откажете следујућим начином:

Што се арача и проче мирије ца-

рске тиче, да сиротиња никад није се устезала таково што одрећи цару, свагда је драговољно одавала оно што се од ње у име тога изтежавало, неће се одрећи ни сада и готова је у свако доба, све што се царевог захтевања тицало буде, без најмањег упорства и противоречија одати. Но, притом, да сва ова зактевања царска, не жели и неће више та сиротиња да јој се достављају преко Турака лесковачки. Кажите да су и крушевачка и сви срезови параћински, бивши толико година под Лесковчанима и голачким Арнаутима, доста у повинованију своме претрпили, глоба, насиљства и друга разнога рода мучинија, пак сада неће више да се таким опасностима одвргну. Један пут је та сиротиња подигла се, зулућаре између се изгнала и с њима се раскрстила. Сад кажите, предели исти, нису више лесковачке части, већ частице проче Србије и као частица Србије, оће и жели у напредак све што цару давати има, да преко србске надлежне власти даје а не више преко Лесковчана; нити оће да зна за које какве фермане, који јој се представљају преко паше лесковачког, а то зато, што због дојакошњег варања не могу веру имати, што ви док сте над нама владали, свагда сте казивали да неке фермане царске имате, даље и кад сте нас глобљавали и по народу зл чинили и ондак сте показивали тобож да по царским ферманима чините, за које да сте теком сад дознали, да није било истинито, нити да је икад цар такве фермане издавао. Кажите још и на то, што вам они представљају некога пашу, да су тобож од њега послати, да вама ником још није познат тај паша који је и какав је. Сви народи царски познавали су својега пашу, а ви га још до сада нисте познали, осим по имену, и бо, ту није био један паша већ сви су Турци паше бивали и сваки је судио, отимао и мучио по својој вољи. Кажите: субаша, господар, спахија сејманин, сердар, буљукбаша, ајан, хоџа, кадија и сви вобште Арнаути, који се теком Турчином називао, био је ваш паша. И зато се је до тога сада тако и дотерало, да пашу никако нећете више да знате који је, а цар ако зактева од фукара штогод, он нека иште преко Правитељства србског, које боље познаје и цара и фермане његове и које на тај конач и своје људе у Цариграду има, да Србско правитељство уведомљава о оном што цар зактева,

После свега тога, кажите, нека се врате онамо одкуда су и дошли и нека више нико из њи не потрчкава у Крушевац или

Параћин за којекакве беспослице, и бо неће бити примљен. Одкажите им и за масло које зактевају, да је сиротиња много и премного досад га давала и неће више да зна за то, него и ако га узда коме, то ће га давати као што га други Срби браћа њина дају, то јест за паре и риза пазариљен.

Такође одказаћете и харачлији приштевачког паше, кад у козничку дошао буде нека натраг иде, а цар ако устекне араче од козничке купити, нека иј покупи као и од остали Србаља што иј купи, т.ј. преко Србског правитељства, коме се козничка данас причислева. Но и то нек знаду. да неће за арач онолико пара узимати, колико су досад узимали, навикши људе у свакој прилици оглобљавати него да ће онолико, колико и остали Срби, своје Правитељству на име арача плаћају.

Све ово изговорићете Турцима са осталим старешинама согласно, а најпаче један између вас, који је најречитији, нека све ово изговори и остали нек му подпомажу.

На последак, закључите цео ваш разговор овако: да сте ви један пут овако одцепили се и да више нећете с њима пристати макар вас шта стало, да сте ви на све решени или остати са свим од њи слободни, или, у случају ако се они не би оканули нас, да ћете и имање и робље и сам живот жртвовати, да само њиови не будете. А од цара да се не одвергавате и што је цареву да ћете цару давати, ал они нама владати више нек себи изваде из главе и зато ни један од њи да вам више за тај посао посао не долази, тужили се по том они коме или не, да ни за за то нећете да знате. И готови сте на сваки случај, ако вас на миру не оставе, њима одупрети се и у томе полажете надежду на Бога, на себе и на осталу браћу која ће вам омоћи. Поздравље. (Перуничкић 1971: 87-88)

Перуничкићев зборник садржи оба документа који се на ово питање односе, први је писмо које је било повод претходног, а друго одговор након одржаног састанка са капетаном параћинским. У првом су занимљиве три информације. Прва је, да су Крушевљани, што значи и остали, три четвртине царског харача за прошлу годину исплатили, пошто су порезници тада дошли за четврти део. Друга је у вези са маслом: „По обичају досадашњем масло смо давали, од кога масла нешто смо дали јошт пре, а заостало сада ишту.“ Трећа се односи на Козничку нахију, која је саставни део Крушевачког краја, као део побуњеног народа а иначе је припадала Приштинском

пашалуку а не Лесковачком: „Такођер, по обичају досадашњем, приштински паша свагда је свога арачлију у Козничку наију, пре него ли овај овамо шиљао и арач од људи по 18 гроша купио, а сада га јошт нема, ако би дошао, како би му одговорили.“

(Исто: 85-86)

Из повратних информација (писмо од 27. априла/9. маја) је јасно, да се поступило по Милошевим одговорима на постављена питања, да су се са најпре састали са капетаном Јовом и суседима (судијама из осталих ослобођених нахија), проучили писмо и отишли код турског ћате, где су одселе лесковачке харачлије, те их обавестили онако како им је наложено, а харачлије, „које они чујући овај одговор, тако данас у Лесковац натраг одоше.“ Имају још једно питање, шта да раде се турским ћатом који је још у Крушевцу. (Исто: 89)

2.4. Копија послатих судовима нахија параћинској и крушевачкој из Кнежеве канцеларије о прикупљању пореза и харача:

„Време нам се к сабирању пореза и арача већ прикучило које нам за раније покупити ваља док није једна дација другу сустигла. Да би дакле поуздано знали, колико гди мушки глава, од најмање до највеће има, дао сам вам прва два листа на протоколи изшпартати за то, да по истим рубрикама све мушке главе у окружију параћинском, ражањском, алексиначком покупите и редом попишете, по обширнијем наставленију, које вам овде прилажем. описјући редом све мушке главе, сабираћете у истим окружијама и у исто време (у параћинској) поводом капетана Јована Вељковића АРАЧ СОСТОЈЕЋИ СЕ У 12 ГРОША И 4 ПАРЕ ПО ТУРСКОМ ТЕЧЕНИЈУ НА СВАКУ ГЛАВУ ОД 7 ДО 80 ГОДИНА И У ИСТО ВРЕМЕ ЗАКАЗИВАЋЕТЕ ЉУДИМА, ДА И ПОРЕЗ С ГЛАВЕ НА ГЛАВУ ПО 35 ГРОША ПРИПРАВЕ, КОЈЕ ЋЕТЕ ТАКОЋЕ У СВА ТА ТРИ ОКРУЖИЈА ОД ЉУДИ ПОКУПИТИ КАКО СА СКУПЉАЊЕМ АРАЧА ГОТОВИ БУДЕТЕ. ДА БИ ДАКЛЕ НАЛОГ МОЈ У САБИРАЊУ АРАЧА И ПОРЕЗА ТОЧНО ИЗВРШИЛИ, НЕ ПРОПУШТАМ ЈАВИТИ ВАМ, ДА ЈЕ ПЛАЋАЊУ АРАЧА СВАКИ БЕЗ РАЗЛИКЕ ПОДЛОЖАН, НЕИЗУЗИМАЈУЋИ НИ СВЕШТЕНИКЕ НИ ЧИНОВНИКЕ НИ ДРУГЕ КОЈЕ СТАНОВНИКЕ, ВЕЋ САМО ОНУ ДЕЦУ КОЈА ЈОШТ 7 ГОДИНА НИСУ НАПУНИЛА, А ОД ПОРЕЗА СЕ САМО: 1. СВЕШТЕНИЦИ, 2. УЧИТЕЉИ , 3. НАЈГЛАВНИЈИ КМЕТОВИ СЕОСКИ

Левач

И ОСТАЛИ ЧИНОВНИЦИ, 4. ОТЦЕВИ КОЈИ ДВА ОЖЕЊЕНА СИНА ИМАЈУИ С ЊИМА У ЈЕДНОЈ КУЋИ ЖИВЕ И НАЈПОСЛЕ, 5. СТАРЦИ, КОЈИ СУ 80 ГОДИНА НАВРШИЛИ, А СВЕ ДРУГЕ ОЖЕЊЕНЕ ГЛАВЕ ДУЖНЕ СУ ПОРЕЗ ПЛАЋАТИ. ДРЖЕЊИ СЕ ДАКЛЕ ОВОГ обштег определенија постарајте се што пре можете све мушке главе у тевтер увести и у исто време арач покупити, који ћете одма како покупите амо у Крагујевац донети и хасни општенародној предати, да одма после гледате, да порез покупите, из кога ћете, мислим, моћи, јавне трошкове исплатити и ајлуке судија, капетана, буљубаша и остали служитеља тамошњи подмирити.

Приложено објавленије прочитаћете народу, коме препоручујем, да се својој законуј власти повинује и плоде на жертвеник обштенародне ползе, драговољно прилаже.“ (Перуничкић 1978: 188)

2.5.Превод фермана царског о враћању предела отргнутих од Србије 1813:

„Превод фермана, адресованог књазу србском Милошу, последњи дан месеца џемазијул ахира 1240. (нојембра 1833.)

Саобштен у копији мисији руској 13/25. нојембра 1833. године.

Хотећи наградити народ српски, подани мом царству, за освидетељствованије верности, које непрестано даје мојој високој Порти и по сјајним знацима мога милосердија и царске милости к њему издао сам ја 1246. године ферман, који је украшен на вру мојим својеручним подписом и посредством кога сам им дозволио разне привилегије, какоти совршено нутрење правленије, присојеињеније предела, који су од пре од Србије отргнути, плаћање утврђено њини данака у једној суми, правленије имањем Турака, који кроме гарнизона, морају за рок од једне године дана изићи из Србије.

Приведеније у дејство ови разни чиновна одложено је до времена, докле би се известили о стварима, које је требало најпре сазнати и којег је предмет био општа полза и Турака и Срба, поданика. Но, будући да су све сумње, касајуће се овог дела, изјаснене, сва препјатства уклоњена и сви начини и предложенија истолкована и разрешена и будући да је моја височајша воља, приступајући к определитељном издејствованију права, даривани поменутом народу обезбедити и дејство права и милости, који је почетак објављен у

вишепоменутом ферману а моји чиновници преговарали су се с посланичством руским, то је решено следујуће.

Вишепоменути ови членови јесу допуненије фермана, у почетку споменутог, и, будући да се сва расположенија потврђују овим ферманом, то је између министра моје високе Порте и посланичства руског решено да се приступи к коначном њином у дејство приведенију.

И, будући да је и моја государска воља, да се вишеисчишљени членови тако управе и уравнију, тога ради издао сам и овај мој благородни својеручни подпис и један ферман касетељно овог дела и паши београдском, који треба с тобом да се договори о приведенију у дејство овде назначени чиновна, а други ферман послан је паши видинском, касајући се утврђивања точног граница предела, о којима је реч, а и нужни наставленија сврху остали точки овог фермана.

Јошт и овај ферман, украшен мојим хатишерифом, издао је зато да би се теби саобштило стање дела и оправљен ти је посредством н.н.

Тако известивши се о овој государственој вољи, ти ћеш се постарати да настојиш о провођенију у дејство и уравнију овде вишеназначени точки, у договору с двама вишечерченим пашама. И признавајући благодјанија, којима је народ српски с моје стране обливен, ти ћеш све силе своје к томе управити да у свако доба онако поступаш, како ће мојој високој Порти по вољи бити и паштећи се у сваком призренију избегавати притесњивања против моји поданика, живећи у пределима под твојим Правитељством, ти ћеш о том бдити, да придобијеш и мени и себи добра желенија и благослове с њине стране. Надам се, да ћеш се и у напредак попаштити, чинити услуге мојој високој Порти и владати се сходно дужностима поданиа и чуваћеш се поступати противним начином.

Копија турска, предана посланичству руском, подписана је од Реиз Ефендије.“ (Перуничкић 1989: 269-270)

Пошто сам се определио да у овом свом прилогу дам пет докумената из пет Перуничкићевих зборника, овај сам узео из деспотовачког, последњег објављеног. Признајем, до сада, за разлику од претходног, нисам видео Хатишериф из 1829. годин, примерак послат на кнеза Милоша, у оригиналу, односно српском преводу. Но он је, према виђеним коментарима,

садржајно са овим исти. Тек од тада се може сматрати, да је Кнежевина Србија у новим, некадашњим Карађорђевићевим границама, међународно призната држава.

3. Милошева посета Крушевцу на Видовдан 1833.- Пошто је наш скуп, за који се овај прилог најављује за Видовданске свечаности, ред је да се нешто каже и о Милошевој првој посети Крушевцу за Видовдан. Наиме, маја 1833. године, након подстакнуте буне у источној Србији, Милош је извео своју војску у граничне шанчеве из 1813. године, која је постала и нова граница његове Кнежевине, када је и прогласио присаједињење својој Кнежеви шест тзв. отргнутих нахија, Одмах је најавио свој долазак у Крушевац и то за крај наредног месеца, за Видовдан. Крушевачки хроничар о томе има посебан одељак, у коме, поред осталог, пише:

„Одлучивши да што пре дође у ослобођени Крушевац, кнез Милош пише Браљинцу³ да ће на Видовдан бити у Крушевцу и наређује му да припреми исхрану за њега, његову свиту и хиљаду људи његове пратње: ‘Набавите пасуља, лука и све што нађете.’ Припремите ‘за мужанство посно вариво (...) нека пасуљ буде готов за ручак. За мене и моју свиту набавите нешто свеже рибе или из Мораве или из Расине, или от куд знали будете.’ Као сваки брижљив домаћин, упозорава Браљинца да припреми ‘казане и све остало.’“ (Илић 1971: 116)

Хроничар бележи: „Свечано дочекан у Крушевцу, кнез је са свитом присуствовао богослужењу у цркви Лазарици, која је очишћена и на брзину оправљена.“ (Исто) Она је дотле Турцима служила за смештај џебане.⁴

3 Милоша Браљинца поставио је пре тога „за председатеља целе нахије крушевачке“. (Илић 1971: 116)

4 Она је до ослобођења служила Турцима као барутни магацин. У вези са преузимањем цркве било је са Турцима проблема, што се види из једног писма Милете Радојковића (14/26. јануара) кнезу Милошу: „По вашој заповести дошао јесам у Крушевац и нађем капетана Илију и капетана Веселина из Пепељевца гди беју сабрали неколико људи да цркву отворе, које у тој буни и ја сам дођем и зауставим да не отварају цркву, но између њих пошљу једног човека да упитају шта ће бег рећи. Бег говори, аир то бити не може, Ако оћете цркву да отворите, а ја да јашем ата, па да идем. ал бар чекајте докле рамазан испостим, после ја сам ћу идем и с нама се лепо прилично поздрави и једанак ми се почне тужити: шта је то кнеже Милета, јесмо ли рекли да више буне нема а сада оћеду цркву да отварају, куда ћу ону џебану. Не подноси да ју у

Ево још неколико кнежевих практичних (пословних) активности које је крушевачки хроничар Буда Илић забележио у својој монографији:

„Бавећи се у Крушевцу, кнез Милош је наредио ‘благајни кнежине крушевачке и козничке’ да крушевачком спахији Адиљу Вучитрнцу исплати 40.000 гроша на име откупа његовог спахилука. Од браће Френчевића купио је за 15.000 гроша кућу у Крушевцу и воденицу на Расини и поклонио их Симићима, Стојану и Алекси, синовима Ђорђа Симића.⁵ (...) Стојан Симић је до 1827. године био татарин кнеза Милоша. Те године је постављен за депутата у Цариграду и тиме је започео његов нагли успон у државној служби, упоредо с тим још наглије богаћење.⁶ Ни млађи брат Алекса није у напредовању у служби заостајао за Стојаном. Био кнежев комесар, пуковник, кнежев ађутант, кнежев секретар и књиговођа. Сматран је ‘најписменијим’ службеником у доба прве владе кнеза Милоша.“⁷ Зашто је хроничар ове Милошеве пословне пикантерије ставио испред државничког, може се разумети. Са Вренчевићима се ствар морала расчистити, а што се Симића тиче, они су били Милошеви кумови, уз то и поверљиви људи, а Милош никоме није остајао дужан, и са и без наводница.

мој конак метнем, јербо, сами знате како је она ствар и не може друго бити. Ако цркву отворе, ваља ми једнако јаати ата па ићи, а ја сам зауставио док од ваше светлости заповест.“ (Перуничкић 1971: 78) Кад смо већ код односа Турака према српској светињи, ред је да забележимо и како је поступљено у време буне према њиховим светињама и другим чисто њиховим ритуалним објектима: „И не сачекавши да се сви Турци иселе, Крушевљани су одмах после ослобођења отпочели са рушењем џамија, амама и свих других зграда у којима су обављани муслимански ритуали. (Илић: 116)

5 Нисам стуран да им је отац био Ђорђе, али је тачно да је Стојан имао сина Ђорђа.

6 „Ради његових трговачких послова“, дато му је 1839. године из државне благајне 50.000 дуката на зајам без интереса. Ако се радило о дукатима који су вредели по 60 гроша (било је неколико врсте дуката), добио је на зајам 3,000.000 гроша, што је била изванредна сума новца. (Илић 1971: 116)

7 „Богатство и углед браће Симића најбоље илуструје дозвола кнеза Милоша 1833. године ‘да могу себи узети кола покривена, на стубићи, без врата и пера, да се на њима возе’. Таква кола, али са ‘врата и пера’ имали су од 1829. године само кнез Милош и београдски паша. Исте године кад и браћа Симићи, добили су дозволу да их купе Јеврем, брат кнеза Милоша и београдски митрополит.“ (Илић 1971: 117)

Левач

Од народних послова хроничар бележи сусрет са народом, на познатом Кошијском пољу, „где је ‘заједно са народом’ поставио кнезове, судије и друге старешине. Илија Богосављевић именован је за козничког кнеза, Илија Павић за моравског кнеза а Веселин Ђирковић за јастребачког кнеза. На тада уобичајен начин кнез Милош је именоване кнезове заогруно ‘бињишима’. За старешину града Крушевца именован је Стојан Симић.“ (Исто: 117) Како овај прилог пишем за Крушевац, искористићу га за још неке податке о Стојану Симићу, који употпуњавају његову биографију из „Поменика“ М. Ђ. Милићевића.

Још нешто о Симићима. - Када је своју мајку – старицу питао министар правде, када га је родила, одговорила му је: ја сам се удала кад су из Параћина отишли Турци, али те нисам родилане прве но друге године, што је он протумачио као 1835. годину, за месец фебруар је знао. У питању је Димитрије Маринковић, потоњи судија и председник највиших судова и министар правде, отац Павла и Војислава, будућих српских и југословенских министара. Он се тога сетио када је почео да пише своје мемоаре, У њима има неколико детаља о Стојану Симићу и његовом сину Ђорђу. Веза његова са Јованом Вељковићем, значајним учесником буне 1832. године је не само Параћин, већ и чињеница да је, по преласку у Београд, после основне школе, у почетку становао код Вељковића, тада старог српског саветника, док му овај није нашао пригодан стан. Касније је Вељковић подмиривао све његове трошкове, па се повремено са његовим оцем обрачунавао. Е, тај дечак, као ученик гимназије присуствовао је неким народним скуповима, пошто су се они одржавали у школском дворишту. Ево његовог сећања са једног београдског збора, на коме се расправљало о томе како да се спречи повратак Обреновића у Србију и очува мир:

„На том збору били су: Вучић војвода, Аврам Петронијевић, кнежевски преставник и попечитељ иностраних дела, или што се сад зове председник Министарства, даље Стојан Симић, отац Ђоке Симића, који је био тада председник Држав(ног) Савета, Митрополит Петар, Паша из града и руски конзул Левшин. Ту на том збору већало се, како да се спречи прелазак Обреновића у Србију ако би они то покушали, и како да се очува мир у Београду нарочито. Ту је говорио дуго Симић и доказивао како цареви турски и руски желе мир у Србији,

како они не желе да се Обреновићи врате у Србију и како ни сам народ не жели преврат, но мир и спокојство. И за доказ тога Симић се позвао на Пашу и руског конзула, који су ту присутни били и на митрополита Петра, који је био ту скоро путовао по епархији и свуда чуо од људи да желе мир и спокојство. Нашто је митрополит Петар својим крупним гласом (басом) повторио: ‘Мир и спокојствије жели народ.’ За овим је говорио Паша београдски, турски, а конзул руски руским језиком, што је обоје Петронијевић збору преводио на српски језик. Само Вучић није ништа говорио, - или само тек понешто прословио, као кроз зубе. (...) Од Симићевог говора, који је био врло добар говорник, и дуго говорио сећам се нарочито ових речи које дотле нисам чуо: ‘покровитељствујући и правитељствујући’, или уместо тога кадкад ‘господствујући двор’, чиме је хтео да означи султана и руског цара, првог као господствујућег или владајућег над Србијом владоца, и руског цара као покровитеља Србије. Ове је изразе у говору неколико пута употребио, те сам их зато и упамтио.“ (Маринковић 1939: 5-6) Следи коментар о Ђорђу Симићу и како му се отац облачио.⁸

Друго Маринковићево сећање на Симићев крај политичке каријере, односно са спонтаног Збора Београђана, када су се узнемирили, пошто је неки Турчин на Варош капији убио Српче 1848. године: „То произведе у Београду толико узбуђење, да се сва чаршија у један час затвори, и сви Срби Београђани шчепају оружје и ударе на Варош капију и отерају низаме, па се онда грдна маса света крене Вучићевој кући. која је била близу града да траже да се Турчин

8 „И Ђока Симић, који иначе, има много којечега очевог, зато је и испао мало више брбљив, него језгровит говорник као отац. И о лику Ђока много личи на оца, само што пок. Симић био је мало главатији и рапав од богиња. Носио је дугачку свилену антерију, појас тараболос свилени и преко тога цубе непостављено. Кажу да су тако одело носили у Влашкој чокоји, или спахије, а и он је имао спахилук у Влашкој. Сећам се, кад је Карађорђевић (мисли се на тадашњег кнеза Александра – Ђ.П.) удавао своју најстарију кћер Полексију, да је Симић дошао на свадбу у оваквом оделу, а на глави уместо феса који је обично носио, имао је од црвене кадифе ‘цицелук’ тј. поповску капу на којој оно што је било ибришимом штеповано, то је код њега златним гајтаном извезено било, а на врх капе је било једно златно дугме округло као што гомбари праве за рукаве на турским антеријама за закопчавање рукава, само што је оно било мало крупније.“ (Маринковић 1939: 7)

одмах изда и осуди, ако не они ће се поклати с Турцима. Вучићева кућа била је ту до гостионице Српског краља, која је доцније прешла у руке Јована Барловца трговца. Вучић изиђе на балкон и стаде утишавати народ. Но у то време у Вучићевој кући био је и Стојан Симић председник Савета, па пошто је и он с Вучићем изишао на балкон, Симић стаде викати на Београђане што су се скупили и шта траже, називајући их лолама и битангама. На то повиче свет из гомиле: кога он назива лолама и како сме да их грди, па онда повичу да га треба извући из куће и довући у народ да му он суди. Вучић кад виде шта уради Симић повуче овога за хаљину и каза му да се уклони, а народ стаде блажити, обећавајући да ће се радити код Паше да се убијца Турчин казни. Но свет сад остави Турчина, већ тражи да му се изда Симић, најпосле Вучић им каже, да Симић није више у његовој кући, а свет онда повиче хајдемо његовој кући да га тамо нађемо. Вучић кад виде то он обећа народу, да ће Симић ради задовољења дати оставку на звање председника Савета, али ни то није умирило свет, него се крену Симићевој кући, и ту су викали, и чак зауставили једна кола сена, која су улицом пролазила, да му тим сеном упале кућу, али пошто је његова кућа била преко пута од двора и могло би то да произведе крвопролиће и побуну, свет се утишао и разишао. Али је Симић морао да да оставку, и како је онда дао оставку више се није враћао у Савет. На његово место постао је председник Савета Тенка, вицепрезидент Савета.“ (Маринковић 1939: 10-11)

Уместо закључака.- Пошло се од синтетичке оцене догађаја из пера академика Стојанчевића и од њега именоване референтне литературе, при чему су информације из њих упоређивање са документима из Перуничкићевих зборника докумената. То је условило да овај прилог садржајно буде окренут финализацији, а посебан прилог току догађаја. После уводног осврта, где је наглашена улога кнеза Милоша и подршка која му је дата на народним скупштинама 1831. и 1833. године, а затим је презентирано пет докумената, први се односи на покретање буне, следећа три на успостављање нове (српске) власти, а пети је припремни акт (руска верзија) за султанов Хатишериф из 1833. године, први који је адресиран на кнеза Милоша а не као до тада на београдског пашу. Београдски и видински паша сада су добили фермане да не ометају успостављање нових граница

већ да посао потпомогну. У завршном делу прилога, дат је опис првог доласка кнеза Милоша у Крушевац пре но што је поменути докуменат из Цариграда дошао. Мемоарски записи о Стојану Симићу дати су, узимајући у обзир његову улогу у току буне и значај за даљу историју Крушевца. Он је, уз београдског Пашу, највише профитирао од овог догађаја. Потпунији детаљи о буни поводом отмице мозговачких девојака и београдска пресуда о том питању, дати су у другом прилогу. У њему је 14 докумената, половина се односи на буну, половина на турску пресуду. Тиме је заокружен јубиларни број 19, сваки докуменат за једно десетлеће.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Илић 1961: Будимир Илић, *Историјски преглед до 1941. године*, у: Крушевачки крај јуче и данас, група аутора, уредник Драгомир Лазић, Срески просветно-педагошки завод, Крушевац.

Илић 1971: Буда Илић, *Историја Крушевца 1371-1941*, Историјски архив Крушевац.

Каталог 2006: *Шест векова Крушевца 1371.1971*, каталог изложбе, Историјски архив, Народна библиотека, Крушевац.

Југовић, Марковић 1977: Милутин Р. Југовић, Радан Ж. Марковић, *Ражањ (Станица на путу Via militaris)*, СИЗ за културу општине Ражањ.

Маринковић 1939: *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869*, средио др Драгослав Страњковић, САНУ, Посебна издања, књига СХХVI, Београд.

Митриновић, Брашић 1937: Чедомил Митриновић, Милош Н. Брашић, *Југословенске народне скупштине и сабори*, издање Народне скупштине Краљевине Југославије, Београд.

Перуничкић 1971: Др Бранко Перуничкић, *Крушевац у једном веку 1815-1915*, Историјски архив Крушевац.

Перуничкић 1975а: Др Бранко Перуничкић, 1815-1915, *Град Параћин 1815-1915*, Општинска заједница културе, Параћин.

Перуничкић 1975б: Др Бранко Перуничкић, *Град Светозарево 1806-1815*. СИЗ културе, Историјски архив, Светозарево.

Перуничкић 1978: Др Бранко Перуничкић, *Алексинач и околина, прво издање*, Скупштина општине, Алексинач.

Левач

Перуничичић 1989: Др Бранко Перуничичић, *Горња Ресава (Деспотовац са окоином) 1804-1918*, СИЗ културе, Деспотовац.

Петковић 2023б: Ђорђе С. Петковић, *Поводом 190 година од присаједињења тзв. отргнутих нахија (II): Алексинац са Ражњем и Параћином*, рукопис.

Радовановић 2007: Бориша Радовановић, *Једна поверљива дипломатска мисија Цветка рајовића у Влашку 1829. године*, у: Шумадијски анали, број 3, Крагујевац.

Радовановић 2014: *Парламентарна историја Србије у XIX веку*, скупштине у Крагујевцу 1813-188, аутор, Крагујевац.

Симоновић 2020: Слободан Симоновић, *Енциклопедија Крушевца*, IV издање, Завичајни музеј Жупе, Александровац.

Спирић 1995: Миодраг Спирић, *Историја Алексинца и околине до краја прве владавине кнеза Милоша*, Скупштина општине, Центар за културу, Алексинац.

Стојанчевић 2003: др Видосава Стојанчевић, академик Владимир Стојанчевић, *Видосава и Владимир Стојанчевић о Крушевачком крају – зборник радова*, приређивачи Оливера Думић, Миломир Стевић и мр Небојша Ђокић, Историјски архив Крушевац.

Summary

ON THE OCCASION OF THE 190TH ANNIVERSARY OF THE JOINING OF THE SIX SO-CALLED OF TORN NACHES, WITH SPECIAL REFERENCE TO ONE OF THEM - KRUSEVAC REGION

Two contributions were written at the same time, the first (this one) was written with a focus on the annexation of the Kruševac area to the Principality of Serbia at the end of 1832/33, and the second refers to the simultaneous activity of Aleksinac with Raznje and Paraćin, as these areas were named in Hatišerif from 1833. that is, on two of the six so-called torn nails. It started with a synthetic assessment of the event from the pen of Academician Stojančević. Although the Kruševac region had primacy in this action of Prince Miloš, this attachment contains 5 documents from the end of the action, when the government had to be organized - harmonized with what already existed within the borders of the Principality until then. The choice to base the research and presentation on the document collections of Dr. Branko Peruničić, three of which are from the mentioned regions (Kruševac, 1971; Paraćin, 1975; Aleksinac, 1978) and two from the neighborhood (Svetozarevo-Jagodina, 1975; Resava-Despotovac), 1989), and that the documents are compared with native monographs published since then: on Kruševac by Buda Ilić, on Ražnje by Milutin Jugović and on Aleksinac by Miodrag Spirić, is dictated by the fact that the appearance of Kruševac (both anthologies and monographs) is a significant undertaking of researching the past of these geographical space, not only of that time but in general. It was a magnificent and extremely significant celebration of six centuries since the first mention of Kruševac, and immediately after, very modestly, Paraćin, not only for financial, but also for political reasons. All of this is unforgettable, since this is also a kind of testimony of the author, as a contemporary.

In the attachment, special attention is paid to the first stay of Prince Miloš in Kruševac on Vidovdan in 1833

ЁТНОЛОГИЈА

Александра Павићевић
Етнографски институт САНУ, Београд
aleksandra.pavicevic@ei.sanu.ac.rs

Ивица Тодоровић
Етнографски институт САНУ, Београд
ivica.todorovic@ei.sanu.ac.rs

ВЕРА, ИДЕНТИТЕТ, ТРАДИЦИЈА – ЕТНОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ПРИЈЕПОЉА И ОКОЛИНЕ: ПРЕЛИМИНАРНИ РЕЗУЛТАТИ И МЕТОДОЛОШКЕ НЕДОУМИЦЕ

Апстракт: У тексту је указано на значај етнографских истраживања, те на потребу за дисциплинарном стратегијом којом би били превазиђени фрагментисани увиди у културну стварност, који карактеришу савремене хуманистичке и друштвене науке. Такође, дат је прелиминарни преглед новијих етнолошко-антрополошких истраживања Пријепоља и његове околине која се налазају на претходне пројекте спроведене у овој, као и у широј области Полимља. Резултати последњих истраживања сугеришу убрзавање процеса трансформације традиционалног културног наслеђа по питању друштвених институција, норми и обичаја, као и делимично слабљење етноконфесионалне димензије религије и религиозности. Осим тога, примећена је већа конзервативност одређених религијских концепата (посебно ислама), те дуготрајније очување традиционалних културних образаца код муслиманског становништва. С друге стране, већа секуларизованост православних културних матрица, забележена од стране социолога религије, потврђена је и током ових теренских истраживања.

Кључне речи: Пријепоље и околина, религија, брак, породица, обичаји, културно наслеђе.

Потреба за синтезом

Динамика развоја дисциплина из области друштвених и хуманистичких наука на посебан начин одсликава динамику процеса који се одвијају унутар предмета њихових истраживања – унутар друштва и културе. Интензивне промене друштвеног уређења које је донело модерно доба биле су тако предмет истраживања и социологије и етнологије, те су ове настојале да документују и растумаче правац друштвених кретања и установе његове правилности. Међутим, будући да су и сами део историјских токова, ови научни приступи били су донекле неотпорни на различите идејне, па и идеолошке матрице

које су их често онемогућавале да сагледају целину стварности. Она заправо увек настаје на месту укрштања друштвених, културних и индивидуалних, микро и макро космоса, те историјских и метаисторијских нивоа постојања. Човек и заједница обликују свој свет барем у истој мери у којој он обликује њих, ако не и више.

Једно новије истраживање, у вези са интелектуалним наслеђем социологије религије, указало је на висок степен одређености и условљености ове дисциплине владајућим теоријским парадигмама, које су између осталог биле одраз *духа времена* и идеолошке климе под чијим окриљем су се развијале.² Слично томе, и етнолошка и антрополошка проучавања неминовно су поклекла пред тематском бујицом феномена које је донела постмодерна, као и пред њеним филозофским (идеолошким?) импликацијама

¹ Текст је настао као резултат рада у Етнографском институту САНУ, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број: 451-03-47/2023-01/200173 од 03.02.2023, као и на основу рада на пројекту *Наслеђе и савременост у пријепољском крају – женска и мушка страна приче („женски гласови“)*, који је финансирало Министарство културе Републике Србије.

² О овоме се знатно детаљније говори у тексту „Прилози за критичку историју наше социологије религије“ (в. Павићевић), у оквиру шире студије која је у штампи (Александра Павићевић, Шел Магнусон, Наука, религија, идеологија. *Теоријске перспективе југословенске социологије религије*, едисија Метроон, Етнографски институт САНУ, Београд).

Левач

којима су доведени у питање основни појмови дисциплине, као и њена тематска, па и методолошка усмерења. Иако се данас одвија сразмерно (малом броју истраживача) велики број релевантних етнологских и антрополошких истраживања, она су прилично фрагментирана, као што је то и слика савременог друштва која из њих произилази. Но, ово не би требало да нас чуди јер савремено друштво и јесте у великој мери расцепкано и хаотично. Ипак, потреба за сажимањем, као један од циљева науке, остаје на снази. Овог пута, међутим, она не иде у правцу теоријских уопштавања, јер и њих је превише, већ у правцу стицања нових базичних увида у појединачне, посебне и локалне контексте, праксе и дискурсе, те проналажења у њима онога што је специфично и онога што је опште. У етнологији и антропологији, ово нас враћа класичном етнографском истраживању, које по правилу открива виталност културних различитости, али које истовремено, уз богато искуство дисциплине и развијене истраживачке алате, у ширем сагледавању (у фотографији би то био покрет од крупног кадра ка тоталу) открива правилности културних механизма. Један од начина „припитомљавања“ и осећаја и фактичког стања фрагментарности савремене културе могла би да буде заједничка (макар на националном нивоу) дисциплинарна стратегија којом би биле формулисане кључне тематске области, методологије и носиоци и „извођачи“ истраживачких радова. У оваквој стратегији веома важно место припада локалним музејима, као и координаторима у процесу препознавања и заштите елемената материјалног и нематеријалног културног наслеђа.

Увиђајући своју улогу у истраживању, документовању и интерпретацији савремених културних промена и процеса, Музеј у Пријепољу већ дуго низ година организује мултидисциплинарна истраживања ширег подручја. У периоду 2005–2015. овај музеј је координирао мултидисциплинарним пројектом „На светим водама Лима“, чији је циљ био истраживање историјског, археолошког, лингвистичког, етнологског и етномузиколошког наслеђа Полимља. Етнологска истраживања била су усмерена ка проучавању обичајног живота и свакодневице, народних предања о различитим сегментима народног живота, верских и религијских ставова и пракси, друштвених установа, морала, брачних и породичних односа, односа између појединца и колектива, између

традиције и савремености.³

О значају истраживања овог подручја, његовим историјским, културолошким, социолошким и етнологским специфичностима било је речи у радовима објављиваним током читавог овог плодног, истраживачког периода, махом у часопису *Милешевски записи*, али и у другим научним публикацијама.

Најновија истраживања Пријепоља и околине

Након краће паузе, Музеј у Пријепољу је, у сарадњи са истраживачима из Етнографског института САНУ обновио етнологска истраживања, овог пута усредсређујући се на територију општине Пријепоље. У периоду од 2021–2023. године обављени су детаљни разговори са више од 50 испитаника (а када се томе додају и нешто краћа казивања, која су такође била од великог значаја за нас, са више од 100 испитаника)⁴ у већем броју насеља ове општине, као и у самом Пријепољу.⁵ У фокусу истраживања сада су били религијски ставови и праксе становништва православне и исламске вероисповести, али опет и њихове рефлексије о обичајном животу, традицији, свакодневици, друштвеним променама, односу верског, конфесионалног и националног идентитета. С обзиром на чињеницу да су чешћи саговорници на ове теме били мушкарци, као репрезентативни казивачи и хроничари

3 Подробније о истраживањима спроведеним током 2023. године в. у: Тодоровић, Павићевић 2023. У наведеном раду изнесен је и детаљнији осврт на литературу везану за проучавање одговарајуће проблематике, у контексту проучавања подручја општине Пријепоље и околних области.

4 Заједно са испитаницима који су попуњавали упитнике, укупни број учесника наших истраживања је и знатно већи.

5 Током 2021, 2022. и 2023. године обавили смо разговоре са испитаницима различитих вероисповести, пола, старости и занимања у Пријепољу, Бродареву, Јабуци, Гробницама, Црквеним Тоцима, засеоку Луке, Балићи, Хисарцику, Кучину, Милешеви, Сељанима, Џурову, Куманици, Ташеву, Седобру, Ивању, Сопотници, Караули, Каменој Гори, Ђурашићима. Такође, преко испитаника са којима смо разговарали у Пријепољу (а који потичу из околних места) остварили смо увид и у многа друга насеља ове општине, али и околних области. Иако поједини међу испитаницима не потичу са територије општине Пријепоље у ужем смислу, већ из суседних крајева, сматрали смо да су и разговори с њима веома важни, јер се ради о истом „културном кругу“, тј. о подручју које карактерише заједничко културно-историјско наслеђе.

овог краја, у једном делу пројекта већу пажњу смо посветили „женским гласовима“. Читав истраживачки контекст нас је донекле навео и на комбиновање полуструктурираног упитника са неструктурираним разговором, што нам је омогућило бележење животних прича саговорника/ца, које представљају вредна и живописна сведочења о историјским, друштвеним, културним променама и њиховом утицају на живот појединца и породице.

У овом тексту износимо нека општа запажања и прелиминарне резултате истраживања.

Религијско мишљење и праксе

Повратак религији који се почетком деведесетих година 20. века десио на територији СФРЈ обухватио је читаво југословенско друштво. Повећано интересовање за религијска учења и погледе на свет било је повезано првенствено са друштвеном и економском кризом, те са урушавањем система вредности. Са друге стране, реактуелизација традиционалних цркава и религијских заједница је, поред ових, општих људских трагања, нудила поновно препознавање етничких идентитета, потиснутих и маргинализованих због идеје заједничког југословенског идентитета „свих југословенских народа и народности“. Овај аспект повратка религије, односно реактуелизације друштвене улоге традиционалних религијских институција, био је посебно значајан и видљив у етнички и конфесионално хетерогеним подручјима. Овде су откривањем нових/стarih идентитета повучене нове или наглашене старе границе између различитих религијских и националних група, што је у неким крајевима довело до оружаних сукоба и прогона, док је у другим значило успостављање нових правила у међуетничким и међуconfесионалним односима. Ипак, битно је нагласити да су ови идентитетски процеси били више ствар политичких манипулација, него што су утицали на односе међу *обичним* људима, који су до тада (а и данас је то случај) почивали на узајамности и међусобном поштовању различитости.

Током истраживања настојали смо да утврдимо на који начин припадници православне, односно муслиманске вероисповести схватају свој конфесионални идентитет и да ли и на који начин религија утиче на њихов свакодневни живот. У раније објављеним резултатима истраживања, констатовано

је да је утицај религије на свакодневицу – на породичне и брачне односе, као и на васпитавање деце – видљивији код муслимана него што је то случај са православним становништвом.⁶ Ситуација по овом питању је и у истраживаној области потврдила тезу угледних социолога религије да су православље и православно становништво далеко мање отпорни на процесе секуларизације, него што је то случај са другим религијама, у овом случају са исламом.⁷

Нова истраживања су, међутим, донела и нове увиде. Утврђено је, наиме, да није религиозност групе или појединца та која врши примарни утицај на организацију живота и свакодневне изборе. Више од тога, то је одређени културни образац који је мање или више подржан религијским концептима. Тако се, на пример, неколико саговорника исламске вероисповести јасно одредило у категоријама атеизма или агностицизма, што, међутим, није доводило у питање одржавање традиционалних образаца породичне хијерархије и уопште вредносних ставова и погледа на свет. Са друге стране, неке саговорнике који су наглашавали свој православно идентитет одликовали су промодернистички ставови у односу на горе наведена питања. Из овога се може закључити да, када је реч о организацији профане сфере живота, ислам као религија (али и као култура) носи са собом конзервативнију културну матрицу него што је то случај са православљем.

Током последње фазе истраживања обављени су и разговори са црквеним православним верницима,⁸ у вези са њиховим боготражитељским путем, схватањима вере, цркве, разумевањем богослужења, али и битних друштвених питања савременог доба. Најупечатљивија, мада прелиминарна, запажања тичу се утиска да ова група испитаника не придаје посебан духовни значај вези између етничког и конфесионалног идентитета иако га подразумева. Испитаници су током разговора били далеко надахнутији да говоре о схватању греха, односа духовне и материјалне сфере људског постојања, значају литургије и о томе у шта тачно верују. Са друге стране, њихови ставови у вези са питањима друштвеног морала и биоетике у великој

6 В. Павићевић 2012а, 159–172; Павићевић 2012б, 351–361.

7 В. Благојевић 1994, 209–218, најпре в. стр. 214; Ђорђевић 1994, 7–23, в. пре свега стр. 9.

8 Под појмом „црквени верници“ подразумевамо оне који активно учествују у богослужбеном животу Српске православне цркве, релативно редовно присуствују литургији, исповедају се и причешћују.

Левач

мери се поклапају са ставовима испитаника – црквених верника у другим крајевима Србије.⁹ Такође, треба споменути да су ови ставови можда и неочекивано флуидни и промодерни. Из претходног би се могло закључити да посвећени религијски живот успева да трансцендира питања историјског припадања, као и чврста и често строга правила верског закона, који овде уступа место принципима расуђивања, праштања и милосрђа.

Оно што треба имати на уму приликом тумачења друштвене улоге религије у истраживаној области, јесте историјска чињеница снажног културног наслеђа комунистичког периода. Опредељење за комунистичке идеје, као и за учешће у њиховој промоцији кроз чланство у Партији, значајно је утицало и на савремена схватања и видове побожности. Тако испитаници, у просеку посматрано, спремније говоре о народним него о црквеним обичајима, јер су се први одувек сматрали делом фолклора, док је *уцрковљеност* и даље особина мањег дела православног становништва. Стиче се утисак да овдашњи православци Цркву посматрају као установу од великог националног значаја, али њену мисију не виде као суштински интегрисану у друштвене токове. Осим тога, приликом мање структурираних разговора било је уочљиво то да испитаници чешће и радије говоре о локалним историјским предањима него о религијским народним обичајима. Постоје казивачи који су својеврсни „експерти“ за народну културу, те се од њих може добити доста информација из сваке области народног живота, али код осталих то није случај. Ово је постало посебно очигледно током последње фазе истраживања када смо били усредсређени на животне приче појединаца. Они су, тек уколико бисмо им поставили додатно питање, говорили о религијским обичајима, неретко их сматрајући превазиђеним стварима које припадају минувим временима. С друге стране, друштвени обичаји и сећања на живот у прошлости били су далеко присутнија тема казивања.

⁹ Истраживачки тим Етнографског института САНУ је у периоду 2021–2023. године спроводио пројекат: „Црквено-религијске праксе православних верника у Србији. Антрополошко истраживање“. Пројекат је подржало Министарство културе Републике Србије, а истраживања су обављена у неколико административних епархија СПЦ на територији Србије.

Наративи о прошлости и савремености. Брак, породица и друштвено - религијски обичаји

Структура казивања о прошлости била је мање више иста код свих старијих саговорника. Они су најпре говорили о свом детињству проведеном у породици и заједници која је у време њиховог одрастања још увек била у великој мери традиционална.¹⁰ То је подразумевало да су живели углавном у многодетним породицама, са јасном, патријархалном хијерархијом и односима моћи и ауторитета. У селима је тада још увек живело бројно становништво, мада је био приметан и његов лагани одлив према градовима. Неко од мушких чланова породице обично је бивао запослен изван сеоског домаћинства. Очеви породица често су били чланови Партије, што је у великом броју случајева утицало на редукцију традиционалних религијских обичаја. У неким породицама се није прекидало са слављењем славе, али у већини ипак јесте. Деца често нису била крштавана или је то чињено у тајности, а бракови су се по правилу скалапали само путем грађанског венчања. Рад на породичном имању је био тежак и мукотрпан, али се саговорници тог времена сећају са извесном носталгијом, као времена у којем су се многе ствари подразумевале и у којима су људи били срећнији, упркос томе што су били сиромашнији него данас. Истовремено, већ тада је постојао озбиљан проблем алкохолизма, углавном међу мушкарцима, очевима породица. Овај проблем опстаје до данашњих дана, с тим да су његове последице, чешће него што је то раније био случај, развод брака или дисфункционалне заједнице и односи. У ранијим временима, како наглашавају посебно казивачице, постојало је веће трпљење и нико се није лако одлучивао за озбиљнију промену у животу.

Након приче о најранијим годинама детињства, саговорници су говорили одрастању, момковању, девојковању, склапању брака и често вршили поређења живота у прошлости и садашњости. Период од краја шездесетих, па све до краја осамдесетих година 20. века памти се као период благостања, друштвене сигурности, прогреса и великих могућности које су се тицале подизања лако отплативих кредита за зидање куће

¹⁰ Испитаници са којима смо разговарали већим делом су припадали старијим генерацијама становништва (што би, у непосреднијем смислу, значило да је немали број казивача у време истраживања имао преко 70 година).

или куповину стана, добрих перспектива школовања деце, проналажења посла и опште безбедности. С друге стране, савремени тренутак казивачи виде као време високе несигурности, нефункционалности државних инфраструктура, корупције, време у којем су на цени *спорне* моралне вредности. Тиме се објашњава и нестабилност савремених бракова, као и одлагање одлуке да се у њих ступи. Поред тога, упркос чињеници да данас људи себи могу да приуште много више комфора него што су могли раније, казивачи наводе да се у народу осећа велико незадовољство и апатија. Посебно је оно изражено код младих људи који, по правилу, „маштају о томе да се брзо обогате, а да што мање раде“.

Казивачи такође примећују да данас слаби повезаност чланова и уже и шире породице. Они сматрају да су чврсте породичне везе имале улогу да заштите појединца од разних и моралних и духовних *посрнућа*, иако су истовремено свесни да су те и такве везе у прошлости подразумевале и висок степен подређености колективу и његовим строгим, а понекад и двоструким, моралним стандардима.

Што се тиче склапања брака у прошлости, он је најчешће почињао „бежањем“ девојке за одређеног момка. Узрок томе је некад било противљење родитеља одређеном избору, али много чешће је то био стид, страх и немогућност девојке да пред родитеље изнесе своју одлуку. Углавном врло брзо након одласка из родитељске куће, дешавало се симболично „помирење“ две породице. Било је случајева у којима се испоставило да се одива суочила са озбиљним проблемима у мужевљевој кући – са алкохолизмом и лошим породичним односима, посебно са свекрвом. У таквим ситуацијама су реаговала њена браћа или отац, настојећи да је заштите, а могућност повратка кући није била у потпуности искључена. Међутим, за то је морао постојати јак разлог, јер тадашње друштво није толерисало „олаке“ одлуке о растајању/разводу. Такође, треба приметити и да је етнички мешовитих бракова овде било и раније, али се на њих изгледа никада није гледало са потпуним одобравањем.

Због свега претходно реченог, као и због других околности, млади брачни парови данас настоје да живе што независније од остатка породице. Њихова деца немају, као раније, прилику да одрастају уз бабе и деде, чиме је умногоме прекинут процес преношења животног искуства и различитих облика културног знања. Осим тога, промењен је и

однос према рађању, што је одлика савременог друштва уопште, а не само овог краја. Они који су сами одрасли у многодетним породицама (дакле, они рођени четрдесетих година 20. века) ретко су имали више од троје деце. Овај модел је посебно присутан у православним породицама, док се код муслимана по правилу рађа већи број деце. Такође је већа вероватноћа да се у удаљеним селима пронађе стално настањена муслиманска породица са децом предшколског и школског узраста. У сеоским домаћинствима у селима настањеним српским становништвом углавном живе остарели родитељи чија су се деца и унуци одавно и трајно преселила у градове.

Евидентна депопулација читаве области може се објаснити интензивним миграцијама у правцу већих градова и иностранства, али и контролом рађања која је вршена, између осталог и абортусима. Иако намерни прекид трудноће све осуђују као грех, овдашње жене су му не ретко прибегавале. То је чињено са жељом да се мањем броју деце пружи више могућности. Међутим, већина жена истиче да се данас појављује друга врста проблема, односно да велики број младих жена не може да остане у другом стању, што се објашњава брзим и нездравим начином живота, али и одлагањем ступања у брак. Судбина данашњих бракова је далеко неизвеснија него што је то био случај раније, што казивачи објашњавају савременим начинима васпитавања који децу уче *да ништа не трпе*. Казивачице сматрају да је једино што не треба трпети физичко насиље, док су све остале препреке премостиве.

И на крају, неке методолошке недоумице

На крају овог кратког и прелиминарног прегледа, изнећемо и неке недоумице у погледу методологије и досадашњих и будућих истраживања.

Креирање обласних, по могућности мултидисциплинарних монографија, по узору на некадашња издања Српског етнографског зборника, била би добра стратешка одлука хуманистичких и сродних истраживачких пројеката. У њима би требало направити пресек друштвених и културних токова и интерпретирати и резимирати исходишта периода бурних промена који је иза нас. Друга половина 20. века донела је убрзану трансформацију традиционалних културних образаца, система вредности и начела друштвеног организовања. У трећем миленијуму и у његовој ево већ трећој деценији, сусрећемо се са новом сликом не

Левач

само друштва, него и човека, његових идеја о животу и свету који га окружује. То је друштво које, услед испражњених система вредности, тежи ретрадиционализацији, али које истовремено није спремно да направи равнотежу између онога што је у традицији добро и корисно и конформизма, потрошачког менталитета и препуштености популарној култури, које је донела постмодерна.

У даљим истраживањима треба бити свестан да су она углавном упућена на репрезентативни узорак казивача, те да треба непрестано комбиновати квалитативне и квантитативне увиде. Репрезентативни казивачи су важни, јер они успостављају и чувају оквире специфичних културних образаца одређеног краја. Међутим, некада се о друштву и култури може много више сазнати на основу случајних и успутних сусрета или простог посматрања. Понекад се недостајући део *слагалице* добије од детета које није отишло у школу јер је тог дана, услед мајчине болести, морало да чува овце или од домаћице која *мора да пита мужа да ли сме са нама да разговара*, или од жене која никако не седе са гостима, већ их двори док са њима прича домаћин куће, од човека који каже да је *задовољан својом женом*, од верника који више верује у науку него у Бога...

ЛИТЕРАТУРА

Благојевић 1994: Мирко Благојевић, *Југословенски контекст: секуларизација и десекуларизација*, у: Драгољуб Б. Ђорђевић (ур), *Повратак светог?*, Јунир, Ниш, 1994.

Ђорђевић 1994: Ђорђевић Б. Драгољуб, *Свето и световно. Секуларизација као социолошки проблем (неколико питања и одговора једног социолога религије)*, у: Драгољуб Б. Ђорђевић (ур), *Повратак светог?*, Јунир, Ниш, 1994.

Павићевић 2012а: Александра Павићевић, *Улога религије у идентитету грађана Србије: између личних избора и колективних представа – српско становништво Сјенице и Пешитера*, Зборник Матице српске за друштвене науке 139, Нови Сад, 2012.

Павићевић 2012б: Александра Павићевић, *Улога традиције у животу савремене породице / друштва – Пешитер и околина: неке методолошке опсервације и прелиминарни резултати истраживања*, Милешевски записи 9, Пријепоље, 2012.

Павићевић: Александра Павићевић, *Прилози за критичку историју наше социологије религије*, у: Александра Павићевић, Шел Магнусон, *Наука, религија, идеологија. Теоријске перспективе југословенске социологије религије*, едисија Метроон, Етнографски институт САНУ, Београд (у штампи)

Тодоровић, Павићевић 2023: Тодоровић Ивица, Павићевић Александра, *Неки од основних проблема савременог српског друштва – сажети етнолошки осврт поводом нових истраживања у општини Пријепоље*, у: едисија Етнокултуролошки зборник XXVI, Сврљиг, 2023.

Summary

Aleksandra Pavićević, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

Ivica Todorović, Institute of Ethnography SASA, Belgrade

FAITH, IDENTITY, TRADITION

– ETHNOLOGICAL RESEARCHES OF PRIJEPOLJE AND ITS SURROUNDING:
PRELIMINARY RESULTS AND METHODOLOGICAL PERPLEXITIES

Contemporary humanities and social sciences are greatly characterized by fragmented views about cultural reality. In this text we have pointed out importance of ethnography and the need for creating disciplinary strategy by which this situation would be exceeded. We also gave preliminary review of newer ethnological and anthropological researches of Prijepolje and its surrounding. Results of these investigations suggest speeding of transformation of traditional cultural heritage concerning social institutions, norms and customs, as well as partial weakening of ethno-confessional dimension of religion and religiosity. Besides, we notice higher degree of conservatism inside some religious concepts (particularly Islam) and longer preservations of traditional cultural patterns among Muslims. On the other side, higher degree of secularization of cultural patterns that are related to Orthodox Christianity, already observed from the side of eminent sociologists of religion, was confirmed during these investigations.

Key words: Prijepolje and surrounding, religion, marriage, family, customs, cultural heritage.

Костянтин Рахно
старший науковий співробітник
Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному
Опішне, Україна

ДАХ БУДИНКУ У ПОХОВАЛЬНИХ І ПОМИНАЛЬНИХ ОБРЯДАХ ТА ЗВИЧАЯХ

Апстракт: Ціль рада је да приказати улогу и место крова куће у погребним и задушним обредима и обичајима. У погребним и споменичким обредима, кров није био само најсветији део куће, већ је на различите начине био укључен у ритуалну сферу. Ритуалне радње вршене су изнад крова како би се олакшало умирање. Знакови на крову су пратили смрт особе. Такође, кров је служио и као место за ритуално чишћење ствари које су коришћене у погребном обреду, одржавање меморијалних догађаја. Кров се могао симулирати над гробом. Модели кућа су се често могли градити у част душама мртвих.

Кључне речи: кров, погребни обреди, задушнице, култ мртвих, слама, цреп

Поховальна обрядовість і безпосередньо пов'язаний з нею комплекс уявлень про життя і смерть, долю, предків займали винятково важливе місце в ритуально-міфологічній сфері життя. Така виокремленість поховального комплексу пояснювалася кількома причинами. По-перше, місцем у системі обрядів життєвого шляху людини (останній акт життєвої драми); по-друге, саме в цьому ритуалі життя і смерть не просто стикалися й перетиналися, але й, як у жодній іншій ситуації, проявлялися в усій своїй реальності та глибині сенсів¹. Смерть, за народними уявленнями і звичаями, розглядалася як перехід, а не кінець. Багато обрядодій показують, скільки уваги приділялося тому, щоб відокремити покійного від живих. Ціла низка звичаїв також слугувала для того, щоб полегшити смертний час. Зокрема, багато народів Європи вірили, що чаклунам і відьмам непросто відійти в інший світ, магічна сила не відпускає. За відомим повір'ям, щоб душа чаклуна чи відьми залишила тіло, слід розібрати дах будинку, проробити в ньому отвір, розсунувши соломку або знявши черепицю, відкрити на даху віконце, пробити стелю або вийняти кілька дощок. Це уявлення є дуже архаїчним². Слід згадати, що голова людини (верх

в анатомічному коді) співвідносилася в традиційній культурі з небесною сферою. Про зв'язок верха житла – даху з небом свідчила солярна семантика орнаменту даху. У народних уявленнях голова була зосередженням життя, життєвої енергії. Через дистальну точку голови – тім'я здійснювався контакт людського тіла й оточуючого світу. Отвір для диму в даху співвідносився з тіменем людини як нерегламентований канал зв'язку зі зовнішнім світом, яким у дім могли проникнути хвороба й нечиста сила. І звичай, коли людина помирала, відкривати затулку комину, щоб душа могла вийти через димар, якраз відповідав виходу душі через тім'я³. Мірча Еліаде вказує, що кожен із рівнозначних образів — Космос, дім, людське тіло — є чи принаймні здатний стати «брамою» вищого порядку, що уможливує перехід в інший світ. Верхній отвір в індійській вежі поряд з іншими найменуваннями отримує і назву *brahmarandhra*. Це слово означає «отвір», що знаходиться у верхній точці черепної коробки і відіграє важливу роль у його-тантричній методиці. Крім того, саме через цей отвір вилітає душа в момент смерті. Еліаде нагадує про звичай йогів розколювати череп померлих, щоб по-

фольклоре и обычаях народов Европы», Красный круг: традиционное ведовство, язычество и мистицизм в современном мире. Альманах II, Харьков, 2021, 11-32.

3 Н.Е. Мазалова, *Состав человеческого: Человек в традиционных соматических представлениях русских*, Санкт-Петербург, 2001, 70.

1 А.К. Байбурина, *Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов*, Санкт-Петербург, 1993, 101.

2 К. Рахно, «Открывание крыши как способ облегчения смерти людей с колдовскими способностями в

Левач

легшити вихід душі⁴. У Заонежжі, навпаки, терміново закривали комин, щойно в домі з'являвся покійник⁵.

У південних слов'ян, замість відкриття даху або стелі, були відомі деякі дії (магічні за своїм типом) із частинами одягу вмираючого, які виконували роль заступників його тіла (душі)⁶. У сербів, аби полегшити вмирання, перекидали шапку померлого через дім⁷. Зокрема, в Алексинацькому Поморав'ї, коли чоловік довго не міг померти, щоб скоротити йому муки, брали його шапку, клали в неї камінь і перекидали через хату, а якщо йшлося про жінку, камінь зав'язували у хустку⁸. У деяких селищах в історико-етнографічному регіоні Странджа в Південно-Східній Болгарії був звичай класти одяг помираючого на дах: шапку, якщо то був чоловік, і хустку, якщо то була жінка⁹. Звичайною практикою полегшення смерті було перекидання через комин хустки, якщо вмирала жінка, або шапки, якщо чоловік, і в Пиринському краї¹⁰. У Ловечському краї в Південно-Західній Болгарії, коли не могли встановити конкретні причини тяжкої агонії, перекидали шапку чи хустку помираючої людини через комин. Подекуди обв'язували шапку васильками за допомогою білого рушника й торкалися нею комина¹¹. Як засіб полегшення смерті, південні слов'яни давали помираючому воду, чий природні властивості медіатора були додатково посилені¹². Зокрема, щоб полегшити вмирання тяжкохворого, македонці на Охридщині брали черепицю з даху церкви і

давали йому з неї напитися води¹³.

Проникнення смерті у світ живих супроводжувалося знаменнями. У лужицькому переказі знаменитий чаклун Крабат, вмираючи, просить вийти та дивитися на покрівлю. Якщо він зробив за своє життя більше зла, на ковзані даху сидітиме чорний ворон, якщо більше добра – світлий птах. Троє вибігають, дивляться на покрівлю. Коли Крабат помирає і над ним співають похоронну пісню, з даху злітає білий лебідь¹⁴. Білоруси вірили, що у передсмертні хвилини знахаря на покрівлю й навіть на комин будинку злітається незліченна зграя злих духів у вигляді круків і забирає душу померлого зі страшним крумканням, шумно змахуючи крилами¹⁵. У Соколівці Косівського району на Гуцульщині розповідали, що коли помер чоловік, який купив собі чорта, то здійнялися вітри, почалася страшна буря, у нього зірвало дах на хаті, на стайнях, на оборогах¹⁶. За поліськими повір'ями, тяжка смерть відьми супроводжувалася бурею, негодою, вихром, вітер зриває дах, ламає частину будівлі¹⁷. У селі Дяковичі Житковецького району Гомельської області Білорусі розказували, що коли виносять відьму з хати, то здіймається буря, яка може зірва-

13 Н. Целакоски, „Мртовечки магији и песни од Охридско“, Македонски фолклор 29-30, (1982), 107.

14 *Ни далеко, ни близко, ни высоко, ни низко. Сказки славян*, перекладали Н. Гессе и З. Задунайская, Ленинград, 1976, 216.

15 П. Шпилевский, „Исследование о вовкалаках. На основании белорусских поверий“, Москвитинин: учёно-литературный журнал II:5 (1853), 16; А.Н. Афанасьев, *Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов* 3, Москва 1869, 482; W.R.S. Ralston, *The Songs of the Russian People, as Illustrative of Slavonic Mythology and Russian Social Life*, London, 1872, 386; А. Ермолов, *Народная сельскохозяйственная мудрость в пословицах, поговорках, приметах* III. *Животный мир в воззрениях народа*, Санкт-Петербург, 1905, 320.

16 *Українські народні казки: Казки Гуцульщини* 1, записав, упорядкував і літературно опрацював Микола Зінчук. Львів, 2003, 350.

17 *Народная демонология Полесья: Публикация текстов в записях 80-90-х годов XX века* I: *Люди со сверхъестественными свойствами*, составители Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская, Москва, 2010, 108; М. Андрюнина, „Антропоморфный символизм дома в погребальной и поминальной обрядности: тело, душа, жертва (украинская, белорусская, западнорусская и польская традиции)“, *Традиционная культура* 3 (2018), 71.

4 М. Элиаде, *Священное и мирское*, М., 1994, 109.

5 К.К. Логинов, „Интерьер крестьянской избы в обрядности и верованиях заонежан“, *Заонежье*, Петрозаводск, 1992, 109.

6 Г. Лозанова, „Обичаи преди смъртта в контекста на южнославянския миторегиозен синкретизъм“, *Българска етнология* 24:1-2, (1998), 32.

7 Б. Јовановић, *Српска књига мртвих*, Ниш, 1992, 38.

8 Д. Антонијевић, „Алексиначко Поморавље“, *Српски етнографски зборник LXXXIII. Живот и обичаји народни* (1971), 154.

9 Р. Попов, „Обреди и обичаи при смърт и погребение“, *Странджа. Материална и духовна култура*, София, 1996, 294.

10 Ив. Георгиева, „Обичаи при смърт и погребение“, *Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания*, София, 1980, 412.

11 А. Воденичарова, „Обичаи и обреди при смърт и погребение“, *Ловешки край. Материална и духовна култура*, София, 1999, 413.

12 Г. Лозанова, „Обичаи...“, 34.

ти дах. Як помирала відьма, що не передала нікому свої знання, то здійнявся вихор, який зірвав усі дахи. У селі Кочищі Єльського району тієї самої області теж були переконані, що коли помирає чаклун або відьма, то стається негода: буває дощ, буря, вихори, часто зриває дахи¹⁸. У селі Грабове Любомльського району Волинської області наприкінці ХХ століття розповідали про тяжку смерть чаклуна, якому чорти зірвали дах будинку¹⁹. Це саме повір'я відобразилося і в баладі Семена Гулака-Артемівського «Твардовський» (1827):

*Хмара, як ніч, налетіла,
І сонце сховалось;
Галок, круків, ворон сила
На стрісі зібралось!
Крукають, кавчать, мекечуть
Всіма голосами:
То завують, то шепечуть,
Бряжчать ланцюгами!²⁰*

За найдавнішими віруваннями, тіні померлих відлітали у загробний світ під час бурі або грози, а їх переслідували й карали пекельні духи, в тому числі й хижі птахи, що втілювали стрімкі вітри²¹. У Верхньому Пфальці вірили, що самогубці належать до проклятих: на дах будинку, де хтось покінчив життя самогубством, сідає чорт в образі чорного півня або ворона, який забирає душу²². Естонці розказували, що той, хто хоче спостерігати за процесом, як душа покидає тіло й відходить на той світ, мусить піднятися на дах, покласти хомут на шию і слідкувати через нього за виходом душі померлого²³. Незважаючи на те, що будинок – локус життя – був немислимий без смерті (тієї ж будівельної жертви), він був замкнутим простором, у який смерть, зовнішня стосовно нього, увійти не могла: природні входи та виходи (двері, вікна) для неї ніби були закриті, що й обумовило звичай вино-

сити покійника інакше²⁴. У багатьох первісних народів панувала віра в те, що душа після смерті людини продовжує жити і часто відвідує живих, щоб помучити їх, якщо померлого недостатньо вшанували. Тому часто тіло померлого виносили не через двері (через вікно, спеціально зроблений отвір в стіні тощо), щоб запобігти таким відвідинам²⁵. Один зі шляхів, яким душа померлого могла покинути помешкання живих, щоб ніколи не повернутися, пролягав через дах. Повсюди намагалися завадити поверненню душ померлих в помешкання. Винесення тіла через дах мало на меті запобігти поверненню померлого тим, що душі не показувався справжній вхід в оселю²⁶.

Звичай виносити мерця з будинку ногами вперед інтерпретувався як метод допомогти йому знайти шлях назовні, але також і запобігти легкому поверненню назад. Справді, у багатьох поховальних ритуалах особлива увага приділялася тому, щоб зробити, аби дух померлого точно не зміг повернутися. Наприклад, шлях до поховальної ділянки землі міг бути більш звивистим і складним, ніж звичайний прямий. У домі померлого могли робитися особливі отвори, через які він, власне, й виносився і які закладалися назад і тоді робилися непомітними. Також тіло могло відправлятися по воді чи через вогонь, бо це, як думали, створює нездоланні бар'єри для привида. І навіть важкі меморіальні камені, звичайні в європейському світі, мали функцію не тільки збереження пам'яті про померлого, але також і притискання його духа й тіла міцно до землі. Через ці різноманітні ритуали люди виражали свій дуже реальний і сильний страх, що мертвий може повернутися й надокучати живим або спокушати живих приєднатися до нього. Але вони також мали намір допомогти померлим усвідомити їхнє нове становище, відшукати свій шлях у їхній новий світ, знайти там своє власне місце – й приєднатися до решти²⁷.

Тому померлого в багатьох народів виносили через вікно або, за його браком, через повалену стіну хати, отвір у даху, димо-

18 Народная демонология... III: Мифологизация природных явлений и человеческих состояний, составители Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская, Москва, 2016, 288; М. Андрюнина, „Антропоморфный...“, 71.

19 Народная демонология... II: Демонологизация умерших людей, составители Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская, Москва, 2012, 342.

20 П.П. Гулак-Артемівський, *Твори*, Київ, 1978, 42-43.

21 А.Н. Афанасьев, *Поэтические ...* 3, 482.

22 F. X. von Schönwerth, *Aus der Oberpfalz: Sitten und Sagen* 3, Augsburg 1859, 111.

23 O. Looorits, *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* I, Lund, 1949, 187.

24 О.А. Седакова, *Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян*, Москва, 2004, 74.

25 I. Scheffelowitz, *Das Schlingen- und Netzmotiv im Glauben und Brauch der Völker*, Gießen, 1912, 21.

26 J. von Negelein, „Die Reise der Seele ins Jenseits“, *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*, 11 (1901), 269.

27 R. Gordon, *Dying and Creating: A Search for Meaning*, London, 1999, 80.

Левач

хід. Такий отвір одразу зачинявся, щоб померлий не знайшов зворотного шляху. З часом цей звичай стали застосовувати тільки до померлих неприродною смертю²⁸, тобто в незвичайній ситуації відхилення від норми. У поляків Перемишльщини самогубця, який повісився на горищі, належало витягти через отвір у даху, димохід, аби потім не лякав людей²⁹. У баварському місті Ландсгут ще на початку ХХ століття вважали, що тіло самогубці потрібно виносити назовні лише через дах³⁰. У Шотландії тіла самогубців теж виносили не через двері, а через підняту солом'яну стріху³¹. В удмуртів Глазовського повіту В'ятської губернії труну також виносили з дому не в двері, а у вікно або розкриваючи дах³². В індіанців-квакіутль Британської Колумбії було правило, що труп не повинен укладатися в домовину у будинку, інакше душі інших мешканців увійдуть у труну, й вони теж помруть. Тіло виймали через дах або через отвір, зроблений в одній зі стін, і потім вкладали у домовину поза домом³³. Рештками цієї давньої процедури, на думку етнологів Фелікса Лібрехта, був звичай у Конго, за яким похорон починався з жертвоприношення кількох курей, кров яких проливали поза хатою, потім мертве тіло перекидали через дах, щоб душа небіжчика не стала зомбі, який повернеться на біду мешканцям³⁴. У казці з села Пузняковці Мукачівської округи, записаній наприкінці ХІХ століття, зміїха (шаркань) підвішує ті-

28 A. Fischer, *Zwyczaże pogrzebowe ludu polskiego*, Lwów 1921, 259.

29 M. Cisek, „Materyjały etnograficzne z miasteczka Żołyni w powiecie Przemyskim”, *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej XIII* (1889), 69; *Народная демонология... II: Демонологизация умерших людей...*, 434.

30 E. Goldmann, *Chrenocruda: Studien zum Titel 58 der Lex Salica*, Heidelberg, 1931, c. 161.

31 J.G. Campbell, *Superstitions of the Highlands & Islands of Scotland Collected Entirely from Oral Sources*, Glasgow, 1900, 242; J.G. Frazer, *The Belief in Immortality and the Worship of the Dead I. The Belief among the Aborigines of Australia, the Torres Straits Islands, New Guinea and Melanesia*, London 1913, 453.

32 В. Шестаков, „Глазовский уезд”, *Вестник Императорского Русского географического общества* 26 (1859), 104; В.И. Еремина, „Заговорные колыбельные песни”, *Фольклор и этнографическая действительность*, Санкт-Петербург 1992, 33; В.И. Еремина, *Путыал и фольклор*, Ленинград 1991, 81.

33 J.G. Frazer, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion III: Taboo and the Perils of the Soul*, London, 1911, 53.

34 F. Liebrecht, *Zur Volkskunde: Alte und neue Aufsätze*, Heilbronn, 1879, 372.

ла вбитих нею царевичів у комині вниз головою³⁵. Узагальнено кажучи, у поховальному обряді до виносу мерця дах дому як ціле ніс значеннєві характеристики «нечистий», «лихий», «несприятливий», «простір мертвих» («смерті») і категоріально міг бути визначений як «межа», але «межа, яка відкрита» (що реалізувалося на «лексемному» рівні дійсним розкриванням даху у момент смерті чи виносу тіла)³⁶.

Щоб зробити труну, а також викопати могилу відповідних розмірів, кахетинці вимірювали зріст покійника. У якості мірки бралася очеретина з даху будинку. Відміривши місце для могили, очеретину ламали й кидали там само, але в жодному разі не несли додому з побоювання, що тоді помре ще хтось із членів родини. Тут, очевидно, ховалася та первісна думка, що все, що знадобилося померлому, мусить назавжди належати йому, а за порушення своїх прав покійник покарає смертю. В якості раціонального пояснення церемонії залишення на могилі мірки покійника могло бути виставлене міркування, що цей звичай викликаний печальним досвідом переносу заразних хвороб через предмети, що торкалися померлого, але тоді було б незрозумілим, для чого цю очеретину ламають на могилі. Зазвичай, як відомо, ламали або спалювали на могилі предмети з метою надати їх у розпорядження померлого³⁷. У болгар Добруджі, коли копали могилу, жінки кадили над нею, поливали вином і запалювали п'ять свічок – чотири по кутах і п'яту посередині. Так само посередині ставили черепичину з жаром. Таку ж черепичину з жаром ставили і перед входом у дім покійника, де відбувалася поминальна трапеза³⁸.

Білоруси у селі Москалянти Городоцького району Вітебської області казали, що раніше померлих жінок обряджали у білий одяг, часто весільний. Якщо ховали в темному, то казали, що покійниця на

35 *Дерев'яне чудо: народні казки*, вступна стаття, упорядкування, підготовка текстів та примітки О.І. Дея, Ужгород, 1981, 49.

36 В. Гарнизов, „Вещи и пространство в погребальните и поминални обреди на Михайловградско”, *Български фолклор* 3 (1986), 24.

37 Г.Ф. Чурсин, *Народные обычаи и верования Кахети*, Тифлис, 1905, 68.

38 Ст. Генчев, „Семейни обичаи и обреди”, *Добруджа: етнографски, фолклорни и езикови проучвания*, София, 1974, 293-294; Хр. Вакарелски, *Български погребальни обичаи. Сравнително изучаване*, София, 1990, 124.

тім світі буде довго стояти під стріхою, доки все темне не зійде. Краще одразу ховати в білому, щоб не стояти під стріхою надто довго³⁹. У насі, народу в Китаї, жрець, який відспівував померлого, під дахом воріт зберігав свою книгу, якою користувався, щоб сказати, в чиєму тілі душа померлого відродиться, знаючи час і дату народження й смерті⁴⁰. Культ душ був тісно пов'язаним із годуванням хтонічних божеств чи померлих, однак при цьому необхідно було чітко дотримуватися встановленого порядку годування⁴¹. Зокрема, при годуванні душ слід було забезпечитися від ворожих сутностей чи субстанцій, які прагнули залишитися в цьому світі, тому в різних культурах зустрічалося викидання, витрушування, змітання подібного. Так, наприклад, після годування душ в Індії витрушували поділ одягу, щоб усунути душі, які могли там залишитися⁴². Очищувальні процедури починали одразу ж після виносу тіла з двору й продовжували в перші дні, доки душа перебувала на землі. Марокканці клали на дах будинку заступи, якими копали могилу, і залишали їх там на три дні. Те саме робили з дерев'яною лопатою, за допомогою якої засипали могилу, і з сіткою, в якій несли тіло на кладовище, якщо в селищі не було труни⁴³. Повсюдним у Середній Азії був звичай очищати решту одягу покійника і покривало з поховальних мар, виставляючи їх на ніч «під світлом зірок»⁴⁴. У таджиків долини верхнього Зеравшана, повернувшись із цвинтаря, родичі виносили на дах будинку палас, подушку і халат покійника, що використовувалися під час похорону, і залишали все це до першої зірки або до ранку, після чого цими речами можна було користуватися в будинку. Те саме робили з дверима, на яких обмивали небіжчика⁴⁵. У

Хорезмі ковдру, яку використовували для перенесення трупа на цвинтар, так само клали на одну ніч на дах будинку, «щоб її побачили зірки»⁴⁶. На півдні Киргизстана рідні покійного всі речі, що використовувалися під час похорону (ковдри, подушки, на яких лежав померлий, повсть, у яку його загортали, коли несли на кладовище, його одяг), викладали нагорі юрти, щоб «бачили зірки», а на півночі країни таким же чином розстиляли речі, отримані як винагороду за обмивання⁴⁷. Таджики, узбеки та їхні сусіди вірили в очисні властивості зірок і Місяця⁴⁸. Ці вірування сягали зороастризму⁴⁹.

У циклі болгарської поховальної й поминальної обрядовості речі, що контактували з покійником, підлягали видаленню у певні місця. Усі ці просторові «точки», а також речі в (на) них мислилися як семантично тотожні самому померлому, як його частина, як його власність, тобто як «нечисті» і «небезпечні», тож, відповідно до логіки розвитку обряду («винесення нечистого»), підлягали семантичній трансформації: забиванню цвяха чи колючки; розпалюванню багаття; обмиванню водою («чиста вода, щоб те лихе змити, віднести»); закладання камінням; кадінню; закопуванню в попілі; вимітанню. З іншого боку, не тільки сенс простору змінювався залежно від контакту з померлим (його речами тощо), але й зворотне знання про сенс «місць» (заново конституюваних речами, але таких, що мали постійні та екстраобрядові значення) визначало віднесення речей у рамках обрядового циклу саме туди (залишення одягу на стрісі, на курнику, у зимівнику, закопування його в землю; викидання води та сміття біля огорожі, тощо). Місце на курнику частково синонімічне «стрісі» як верхня межа, що підкреслювалося й однаковим мотивуванням «щоб одяг переночував під зірками»⁵⁰, аналогічним зі східноіранським. У сербів Косового Поля, перед тим, як винести мерця з

39 Т.І. Кухаронак, Т.Б. Варфаламеева, „Пахавальна-памінальня звычай і абрады”, *Традыцыйная мастацкая культура беларусаў 2*. Віцебскае Падзвінне, Мінск, 2004, 379.

40 A. Jackson, *Na-khi Religion: An Analytical Appraisal of the Na-khi Ritual Texts*, The Hague, 1979, 129.

41 M. Höfler, „St. Lucia auf germanischen Boden”, *Archiv für Religionswissenschaft* 9 (1906), 255.

42 H. Oldenberg, *Die Religion des Veda*, Berlin, 1894, 494.

43 E. Westermarck, *Ritual and Belief in Morocco II*, London, 1926, 462, 543.

44 Л.А. Чвырь, *Очерки культурного синтеза в Туркестане (I–II тыс. н.э.)*, Москва-Санкт-Петербург, 2018, 97.

45 А.Л. Троицкая, *Некоторые старинные обычаи, обряды и поверья таджиков долины верхнего Зеравшана*, Труды

Института этнографии АН СССР. Среднеазиатский этнографический сборник ХСVII. Занятия и быт народов Средней Азии, Ленинград, 1971, 242.

46 Т.Д. Баялиева, *Доисламские верования и их пережитки у киргизов*, Фрунзе, 1972, 35.

47 Н.С. Бабаева, *Древние верования горных таджиков Южного Таджикистана в похоронно-поминальной обрядности (конец XIX – начало XX вв.)*, Душанбе, 1995, 101.

48 Г.П. Снесарев, *Реликты...*, 135.

49 В. Гарнизов, „Вещи...”, 24.

50 Д. Дебельковић, „Обичаји српског народа на Косову Пољу”, *Српски етнографски зборник VII* (1907), 241.

Левач

дворища, хтось із сусідів брав у руки трохи глини й соломи. Солому він кидав на дах, а глину на горище будинку і в будинок. Це робилося для того, щоб дім міг упродовж року вкривати дах соломною і підмазувати хату глиною, якби виникла потреба, бо якби цього не було зроблено, тоді вони б не могли цілий рік нічого лагодити в домі⁵¹. У сербів над рікою Власиною похорон міг включати в себе обряд розділення долі людей, народжених в той самий день. Щоб померлий не потягнув за собою на «той світ» і живого, людина, що народилася з ним в один день, брала вила, розламувала їх і клала одну частину в труну померлого, а іншу закидала на дах, вірячи, що так зможе відкупитися від «одноденника»⁵². У Словаччині гадали, що солома, на якій хтось помер, не горить і в неї не вдаряє блискавка. Через це у багатьох місцевостях її використовували для даху хати⁵³. В українському селі Грабське Бардіївського округу у Східній Словаччині житню соломю, на якій лежав покійник у хаті, засовували на самий верх стріхи (під дерев'яний дрючок-«кізлини»), щоб охороняла солом'яну стріху від вітру⁵⁴. Словаки соломю, на якій лежав мрець, прив'язували до даху, бо така хата ніколи не згорить⁵⁵. В Албанії, перш ніж тіло залишало будинок, його вимірювали мотузкою, яку потім закидали на відкриті балки даху⁵⁶. У Хорватії наприкінці XIX століття, якщо не мали змоги пофарбувати домовину, її обвивали пачосами. Ці пачоси після поховання приносили назад і кидали на дах будинку. При цьому вважалося, що доки пачоси залишатимуться на даху, ніхто в помешканні не помре⁵⁷.

Одяг померлого іноді міг сприйматися як субститут його тіла та тимчасове вмис-

тилище душі. Старообрядці у селі Красносельє Верещагінського району Пермського краю ще у 1980-х роках одяг, у якому померла людина, не прали, а лише споліскували й вішали на горищі жилого будинку. Там вона висіла до повного зотління. Були випадки, коли дім продавали, господарі змінювалися, а цей одяг не прибирали, бо він утілював у собі душу померлого⁵⁸. Так само чинили в Стародорозькому районі Мінської області Білорусі, де вішали одяг покійника на горище і він там висів, доки сам не розкладався⁵⁹. За повідомленням Світлани Балуєвської, у Нюксенському районі Вологодської області нижню натільну сорочку з покійника (спідню сорочку жінки, натільну білизну чоловіка) зберігали як оберіг для будинку. Її підтикали під сволок, під балку, під дах будинку з примовлянням: «Як Катерина лежить, не трясеться, так би мій дах лежав, не трясся. Вік по віки, духа, амінь».

У табасаранців Дагестану до недавнього часу існував звичай: якщо вмирала людина похилого віку, від її савану відривали шматочок матерії і приклеювали борошняним клеєм до стелі – «щоб зі старим з дому не пішло благополуччя»⁶⁰. У деяких селищах Гурії, щойно труну з покійником виносили з будинку, через дах дому перекидали прив'язаний до мотузки камінь, а також розбивали шибку у вікні чи ламали паркан або тин. Робилося це, як пояснював народ, задля того, щоб очистити будинок від смерті. Абхази, як і мінгрели, коли несли ховати господаря будинку, то перекидали через дах дому мотузку, й двоє чоловіків починали тягти її то в один, то в другий бік. На думку дослідників, ця церемонія «розхитування дому» становила, очевидно, пережиток руйнування житла померлого господаря, що колись практикувалося⁶¹. Перекидання чогось через дах є осторогою, відомою багатьом народам. У Монтань-Нуар, регіоні у Франції, гадали, що нещастя під час похорону можна відвернути, якщо всі рушники, якими користувалися гості, перекинути через дах⁶². Ймовірно, саме обряд перекидан-

58 М. Андрюнина, „Антропоморфный...“, 75.

59 Г.Ф. Чурсин, *Очерки по этнологии Кавказа*, Тифлис, 1913, 161.

60 Cl. Lecouteux, *The Tradition of Household Spirits: Ancestral Lore and Practices*, Rochester-Toronto, 2013, 40.

61 Н. J. Rose, „Asinus in Tegulis“, *Folklore* 33: 1 (1922), 43.

62 В. Шекспір, *Гамлет*, переклад М. Старицького, стаття С. Родзевича, редакція, стаття й примітки А. Ніковського, Київ, 1928, 183.

51 С. Кнежевић, „Смртни и посмртни обичаји на Власини“, *Гласник Етнографског института Српске академије наука II – III* (1953 – 1954) (1957), 587.

52 A. Václavík, *Výroční obyčej a lidové umění*, Praha, 1959, 133.

53 Н. Вархол, *Рослини в народних повір'ях русинів-українців Пряшівщини*, Пряшів-Едмонтон, 2002, 205.

54 Kr. Chorvát, „Smrt, pohrab a mrtví v tradicii a zvykoch ľudových“, *Slovenské pohľady* XV, Turčiansky Sv. Martin, 1895, 90.

55 M. J. Garnett-Lucy, *Balkan Home-Life*, New York, 1917, 53.

56 F. S. Krauss, „Der Tod in Sitte, Brauch und Glauben der Südslaven“, *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 2, (1892), 186.

57 Г.Н. Чагин, *Мировоззрение и традиционная обрядность русских крестьян Среднего Урала в середине XIX — начале XX в.*, Пермь, 1993, 50.

ня через дах, а не просто неможливість побачити, куди падає металеве знаряддя, відіграв свою роль у витворенні численних ідіоматичних висловів про стрілянину чи перекидання через будинок⁶³. Вільям Шекспір у «Гамлеті» (акт V, сцена II. 246) вклав у уста головного героя знамениті слова:

*Через дах я кинув стрілку вгору
Й ненароком влучив нею брата*⁶⁴.

Дах міг виступати також місцем оплакування. З талмудичних часів у євреїв Палестини зберігався звичай, за яким після смерті богобоязного юдея жінки висловлювали свою скорботу на даху дому й били себе кулаками в груди⁶⁵. У Марокко жінки з родини померлого на знак жалоби відрізали частину волосся і клали на дах будинку⁶⁶. В африканських культурах дійсно величезними були наслідки смерті вождя: вона наклікала осквернення на всіх його підданців. У деяких випадках, когда помирав вождь села, його мешканці вважали за краще полишити осквернений простір і переселитися на нове місце. У складному, тривалому (він тягнувся близько місяця) обряді переселення села із цього простору, що забруднився смертю й став міфічним, були деталі, які виразно показували, в якому важкому становищі опинялися люди у цей дійсно смутний, тривожний для них час. Зокрема, у період переселення у тонга суворо заборонялися статеві зв'язки, адже «мертві» не могли здійснювати акт, що веде до зачаття нового життя. Це виглядало протиприродним, а тому було неприпустимим. Порушення цього табу викликало безпліддя жінок і тягло за собою тяжкі хвороби в старійшин. Не менш жорстко було заборонено вмиватися й мити тіло до завершення переїзду. Після того, як на новому місці були збудовані стіни будинків, чоловіки приступали до переносу дахів. Це робилося ними спільно. У цей час «село розбите на шматки і в такому ж стані – повсякденні закони. Лайка, заборонена зазвичай, зараз дозволяється». Чоловіки співали, несучи дахи, непристойних пісень, ображали жінок, які тим часом переносили предмети домашнього вжитку⁶⁷. У Марокко траву, що виросла на даху, старе сміття з дому і, в за-

лежності від обставин, одяг одного з його мешканців, який помер від інфекційної хвороби, спалювали на літне сонцестояння на даху, але ніхто не стрибав через цей вогонь, який мав лише покінчити зі злом. Оскільки сам мрець був невіддільним від ритуальної нечистоти, то й простір під ним і над ним вважалися у болгар «належними йому» і «нечистими». З уявленнями про місце, на якому лежав померлий («місцем смерті») були пов'язані всі обрядові дії, якими болгарки наводили «чистоту» в хаті: вимітання («щоб вимести лихе»), забивання гвіздка, розбивання горщика, чаші, черепичини.

Фінські саами на крокву даху залишеного житла, де перебувало мертве тіло, вішали хрест як застережний знак для ман-дрівника-чужинця⁶⁸. В обрядовості сербів використовувалося поминальне знамено. Це було дерево заввишки близько трьох метрів, з кількома розгалуженнями, схоже на хрест. На це дерево жінки з роду небіжчика вішали хустки і вишивані рушники, жіночі коси та пасма волосся, відрізані на знак жалоби. Подекуди на знамено чіпляли дзеркальця, яблука, апельсини, лимони та пачки тютюну. Якщо помирав єдиний син, останній у роду, тоді чорне знамено прикріплювали на верхівці даху, що означало згаслий рід. Жалібне знамено могло бути також встановлено перед входними дверима на знак глибокого горя⁶⁹. На острові Сігалур, коли виносили тіло, для захисту душі хтось із близьких покійного зрізав бананове гроно, що росло біля його будинку, та знімав з даху один ряд пальмового листя⁷⁰. У болгарських загадках про стріху й водостік вони були значенно пов'язаними зі смертю: «Довга Неда сама собі могилу копає» з відгадкою «водостік даху»⁷¹.

Археологи вважають, що саме на даху башт в античному місті Дура-Европос у сучасній Сирії виконувалися поховальні церемонії, пов'язані з пошануванням бо-

63 H. Biegeleisen, *Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzeniach ludu polskiego*, Warszawa-Lwów, 1930, 223.

64 E. Westermarck, *Ritual...* II, 439, 521.

65 В.Б. Иорданский, *Звери, люди, боги: очерки африканской мифологии*, Москва 1991, 276.

66 E. Westermarck, *Ritual...* II, 187.

67 В. Гарнизов, „Вещи...”, 23.

68 T. Ikonen, *Heidnische Religion and spätere Aberglaube bei den Finnischen Lappen*, Helsinki, 1946, 26.

69 Р.Б. Трипковић, *Посмртни обичаји и морачке жалопојке*, Београд, 1967, с. 6-7; О. Микитенко, *Сербські голосіння: Поетичний та історико-географічний аналіз*, Київ 1992, 71.

70 *Остров красавицы Си Мелю. Мифы, легенды и сказки острова Сигалур. Собраны в этнографической экспедиции д-ром Г. Келером*, Москва, 1964, 8.

71 Б.А. Литвинский, А.В. Седов, *Тенаи-Шах. Культура и связи кушанской Бактрии*, Москва, 1983, 112.

Левач

жеств неба і світла або, можливо, відповідно до іранської традиції, виставлялись трупи⁷². Оскільки дах вважався місцем перебування душ, то саме на даху здійснювалося й календарне поминання померлих. Географ Абурейхан Біруні близько 1000 року повідомляв, що в Фервердаджан, себто останні п'ять днів восьмого місяця і додаткові п'ять днів, перси здійснювали поминання померлих. У ці дні люди ставили для мерців наїдки в науси (зороастрійські поховальні споруди), а напої на дахи будинків. Вони стверджували, ніби душі померлих приходять у ці дні з потойбіччя і всотують силу страв. Господарі обкурювали свої будинки оманом, щоб померлі могли насолоджуватися його запахом⁷³.

Мешканці індонезійського острова Ніас наприкінці XIX століття вважали, що душа перші чотири дні після смерті час від часу відвідує помешкання, де жив померлий. Тому впродовж цих днів під дахом будинку вранці і ввечері ставили трохи їжі⁷⁴. Росіяни Курщини на Масляну з поминальною метою підвішували млинці до даху⁷⁵. Серби у Північному Банаті на Святвечір розпалювали вогонь під звисом даху, бо вірили, що сюди прийдуть грітися померлі предки⁷⁶. В Естонії той, хто хотів прибутку у хліборобстві й скотарстві, мусив на вечір душ поставити повну миску кров'яних галушок, м'яса й картоплі на горище і запросити душі померлих на трапезу⁷⁷. В Австрії у першій половині XX століття діти розповідали, що у День всіх святих (1 листопада) душі померлих, які не пройшли чистилище, могли поласувати їжею (плетінками, молоком і шинкою), яку для них залишали на горищі⁷⁸. Ав-

стрійський етнолог, дослідник Центральної Індії Йозеф Гекель розповів, як 1967 року, у індійському штаті Гуджарат відбувалися поминки за загиблим братом його знайомого, що мали місце на дванадцятий день після спалення тіла покійного і тривали від вечора до пізньої ночі. Зокрема, по закінченні офіційної частини відбувся ритуал в кухні оселі покійного. Необхідні для цього страви (рис, горохове пюре і жертвна випічка) на тарілках разом з пальмовим вином і горілкою у посудинах із гарбуза були поставлені серед приміщення кухні, яка вважалася місцем пошанування померлих цієї сім'ї. Отож померлий таким чином входив у спільноту сімейних предків. Потім відбулася трапеза, перед початком якої старший представник сім'ї (старший брат покійного) назвав ім'я загиблого. Після трапези на зворотному боці даху оселі було окроплено водою (тобто очищено) місце для жертвних страв. Потім старший член родини піднявся по драбині на край даху, поклав там тарілку зі стравами із трапези і полив їх горілкою і водою. Це був дарунок воронам від імені покійного. Ніхто не знав, чи з'являлися там померлі, щоб щось з'їсти, однак казали, що померлі їдять, якщо це роблять ворони⁷⁹. На межі індійських штатів Гуджарат і Мадх'я-Прадеш під час церемонії вшанування померлого, глава родини клав зварений рис у корзину для просіювання зерна, ставав спиною перед будинком, лив воду на дах, а також струшував туди рис і алкоголь. Цей ритуал повторювався тричі, оскільки жертвні дари були призначені певним померлим із останніх трьох поколінь спорідненості померлого. Потім відбувалася велика учта, в якій брали участь всі учасники траурної церемонії. 1964 року Йозеф Гекель особисто спостерігав вшанування предків шаманом у індійському штаті Гуджавар під час святкування Холі. На початку урочистої церемонії одягнутий у святковий одяг шаман запалив маленьку глиняну лампу перед присвяченим домашньому духу стояком у кухні. Старша дружина шамана з пожертвами у корзині для просіювання зерна йшла за житловий будинок, за нею слідував шаман, обприскуючи землю водою. Потім він по драбині піднявся до схилу даху і обприскав його водою із металевої посудини. Після цього

Koli in Gujerat (West-Zentralindien) ", *Anthropos* 63/64: 5-6 (1968/1969), 758.

79 С.М. Толстая, *Полесский народный календарь*, Москва 2005, 84.

72 Абурейхан Бируни, *Избранные произведения* 1. *Памятники минувших поколений*, перевод и примечания М.А. Салье, Ташкент, 1957, 236; J.G. Frazer, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion* IV: *Adonis, Attis, Osiris: Studies in the History of Oriental Religion* II, London, 1914, 68.

73 L. Bouchal, „Indonesischer Zahlenglaube“, *Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder und Völkerkunde* 76 (1899), 233.

74 Т.А. Агапкина, *Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл*, Москва, 2002, 45.

75 М. Босић, *Годишњи обичаји Срба у Војводини*, Нови Сад, 1995, 228.

76 O. Looorits, *Grundzüge...* II, Lund, 1951, 85.

77 L. Höfer, „Wiener Kinderglaube“, *Wiener Zeitschrift für Volkskunde* XXXII (1927), 39.

78 J. Haekel, „Totenrituale und Ahnenkult bei den Rathwa

ритуального очищення він поставив корзину з жертвовною їжею на край даху і там обприскав її водою, гукаючи в цей час воронів і померлих. Далі шаман полив все те пальмовим вином із посудини, зробленої із гарбуза, яку батькові подала його донька. Потім усі повернулися в кухню. Друга частина вшановування предків відбулася після обіду наступного дня, з перенесенням жертвовної страви для померлих на дах житлового будинку. При цьому шаман назвав спочатку імена предків чоловічої статі, починаючи зі свого батька, потім він назвав свою матір та інших померлих жіночої статі, закінчивши це словами: «Я даю вам їжу на дах. Сьогодні Холі. Всю їжу я даю вам, шановні предки. Добре поїжте і не заважайте нам, навпаки, радійте. Я ніщо, я не шаман»⁸⁰. Білоруси Житковицького району Гомельської області рештки поминального обіду викидали на дах птахам⁸¹. Пермські цигани після поминок їжу, що залишалася, так само розкидали в чистому місці або на даху будинку: «Пташки прибувають, їдять, нам ознака, що батьки»⁸².

Коли відомий сходознавець Лафкадіо Хірн (1850–1904) запитав у свого японського садівника, що відбувається з душами померлих, той відповів: «Вони залишаються і далі з нами. Коли людина вмирає, її душа піднімається на дах свого будинку і залишається там впродовж 49 днів». На запитання, в якій частині даху перебувають душі, садівник відповів: «На гребені даху»⁸³. Австрійський синолог Маттіас Едер у своїй роботі «Історія японської релігії» зазначав, що на японському острові Ніідзіма ще у другій половині ХХ століття казали, що душа померлого 49 днів перебуває на даху будинку. Тому впродовж цього терміну не піднімалися на дах, також навіть для ремонтних робіт⁸⁴. Приклад симпатичної магії можна було спостерегти в японському звичаї, коли намагалися посприяти душі померлого здійснити вознесіння. Для цього виймали

з'єднувальний елемент із віяла і кидали останнє на найвищий дах оселі померлого⁸⁵. За поясненням Германа тен Кате, це було засобом, щоб посприяти померлому потрапити на небо після попередніх даремних очікувань і молитов щодо видужування⁸⁶. За індійськими уявленнями, покійні ще впродовж десяти днів після смерті перебувають під звисом даху⁸⁷. В 1990 році респондент в селі Парохонськ Пінського району Брестської області Білорусі розповідав, що один чоловік побачив на даху будинку, поряд з яким він проходив, жінку в білому, яка потім швидко «пішла» на небо. Коли чоловік зайшов у той будинок і запитав про побачену жінку, йому сказали, що та щойно померла⁸⁸. У селі Жаховичі Мозирського району Гомельської області розповідали, як сусід посміявся над жінками, коли ті готувалися до поминального дня. Він сказав, що ніяких «дідів» не існує, то жіночі вигадки. А вночі «діди» його будили, стукали в стріху⁸⁹. На території сучасної японської префектури Міягі увечері 6 липня із соломи робили шість коників і одного вола й ставили ці фігурки на дах оселі. Це називалося процесією супроводу душ. Кінь у японському культурі померлих вважався «в'ючаком мертвих чи душ померлих» або «в'ючаком божества (померлих)»⁹⁰. В Індії вірили, що душі померлих упродовж десяти днів перебувають під звисом даху⁹¹. За румунським повір'ям, коли тіло лежить на катафалку (в труні), душа покійного прилітає до всіх місць, у яких він розважався за життя, стає в головах у померлого, бачить і чує все, що роблять з його тілом, чи його оплакують тощо. Після чого душа померлого вилітає на дах і зостається три дні або до того часу, поки тіло не покладуть у могилу, а тоді вирушає в дорогу на той світ, вертається, однак, через шість тижнів додому, з'являючись своїм родичам

80 W. Schrödter, *Pflanzen-Geheimnisse*, Sankt Goar, 1957, 57.

81 M. Eder, *Geschichte der japanischen Religion 1: Die alte Landesreligion*, Nagoya, 1978, 85.

82 P. Sartori, „Das Dach im Volksglauben“, *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 25 (1915), 232.

83 H. ten Kate, „Aus dem japanischen Volksglauben“, *Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder und Völkerkunde* 90 (1906), 113.

84 L. Weiser, „Das Bauernhaus im Volksglauben“, *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien* LVI (1925), 11.

85 *Народная демонология... II: Демонологизация умерших людей...*, 43.

86 С.М. Толстая, *Полесский...*, 86.

87 E. Samter, *Geburt, Hochzeit und Tod*, Leipzig-Berlin, 1911, 56.

88 H. Biegeleisen, *Śmierć w obrzędach...*, 58.

89 A. Treichel, „Sagen aus Westpreussen“, *Zeitschrift für Volkskunde in Sage und Märchen, Schwank und Streich, Lied, Rätsel und Sprichwort, Sitte und Brauch* II (1890), 143.

90 Н.И. Бондарь, *Традиционная культура кубанского казачества: Избранные работы*, Краснодар, 1999, 114.

91 J. von Negelein, „Die Reise der Seele ins Jenseits“, 270.

Левач

уві сні⁹². У Західній Пруссії (нині територія Польщі) наприкінці XIX століття розповідали про одного бідного старого чоловіка, який заощадив для себе стільки грошей, щоб достатньо було купити новий саван, в якому його б поховали. Однак, коли він помер, то люди, в будинку яких він лежав хворий, одягли на нього замість нового, хорошого савана старий, поганий. З того часу покійник став приходити до того будинку кожної ночі. Злякавшись цього, господарі позували священика. Коли священик запитав про причину таких візитів, покійник відповів, що хоче мати новий одяг, який господарі повинні перед заходом сонця покласти на дах, а він забере одягину звідти. Так і зробили люди увечері наступного дня, а вранці вони виявили на даху старий саван, в якому старого поховали. Одяг той був чорний і брудний⁹³.

За переконанням українців Кубані, через комин у дім померлого впродовж сорока днів літають янголи⁹⁴. В Індії надзвичайно важливим ритуальним обов'язком було те, що в день смерті в помешканні померлого ставилася невелика посудина з водою, в яку з даху простягалася нитка. Цей пристрій повинен був принести користь бідній душі нещодавно померлого, оскільки вона впродовж перших десяти днів спускалася по нитці вниз, аби напитися води. Туди додавали також горщик з рисом, щоб душа могла не тільки попити, а й поїсти. Чіткіше, ніж тут, не могло бути показано, що нитка душі спрямована згори вниз, оскільки життя приходить зверху і потім повертається знову догори⁹⁵. На території нинішньої Центральноафриканської Республіки в XIX столітті вчені спостерігали, як жриця для спілкування з духами померлих знаходилася під верхівкою даху хижі, звідки звисала нитка, яка торкалася спини жінки. Саме цим шляхом дух спускався вниз, вселявся в неї і промовляв її голосом⁹⁶. Мешканці африканського королівства Лоанго в XIX столітті, які шанували домашні божества, під да-

хом робили маленький отвір для душ покійників і клали їм там їжу і напої⁹⁷. У селькупів, коли дитині виповнювався рік і переконалися, що вона неодмінно стане шаманом, робили дерев'яну ляльку («кава лоз»), яка зображала її в натуральний зріст. Тим самим створювався ніби прижиттєвий двійник шамана. Доки шаман був живий, лялька, підвішена під пахви, висіла на горищі у великій корзинці-колисці. Після смерті шамана його зображення відносили в ліс і підвішували до гілок шаманського дерева його колишнього господаря у берестяному козубі чи ставили в дупло. Шаманське дерево передавалося у спадок тому, хто отримував шаманський дар померлого. З часом біля дерева накопичувалися «кава-лози», утворюючи своєрідне кладовище⁹⁸. Можливо, й тут реалізувалася ідея круговерті, адже після видалення ляльки померлого шамана з житла в ліс у селищі невдовзі народжувався майбутній шаман, і на горищі його будинку з'являлася нова лялька. У росіян Пудозького району Карелії під дахом сараїв висіли зламани віники, листя яких вважалося найзручнішою підстилкою в труну⁹⁹.

Під час виносу тіла відбувалося остаточне розмежування між живими й мертвими. Власне, з цією ідеєю було пов'язане широке коло профілактичних ідей, які стосувалися насамперед рідних померлого. На Бойківщині, в селі Стрілки Старосамбірського повіту, жінці для заспокоєння скорботи радили вилізти на стріху і через димар подивитися на померлого чоловіка. Коли вона це робила, їй подавали з хати чарку горілки й веліли випити та зрєктися чоловіка¹⁰⁰. У селі Богдан, нині Рахівського району Закарпатської області, щоб не боятися покійного чоловіка, вдова тричі вигукувала його ім'я в комин¹⁰¹. У православних татар вважалося, що у Великий четвер мертві встають з могил, і дехто казав, що можна побачити, як вони покидають кладовище. Для цього потрібно було вилізти на дах і, стоячи біля ди-

92 L. Frobenius, *Die Weltanschauung der Naturvölker*, Weimar, 1898, 325.

93 A. Bastian, *Ethnologische Forschungen* 2, Jena, 1873, 141.

94 А.М. Сагалаев, *Урало-алтайская мифология: Символ и архетип*, Новосибирск, 1991, 92, 136–137.

95 К.К. Логинов, *Традиционный жизненный цикл русских Водлозерья: обряды, обычаи и конфликты*, Москва, 2010, 327.

96 Z.Strzetelska-Grynbergowa, *Staromiejskie. Ziemia i ludność*, Lwów, 1899, 446.

97 П.Г. Богатырев, *Вопросы теории народного искусства*, Москва, 1971, 270–271.

98 E. Tryjarski, *Zwyczajy pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzeń*, Warszawa, 1991, 249.

99 С.В. Максимов, *Нечистая, неведомая и крестная сила*, Санкт-Петербург, 1903, 25.

100 В.Ф. Демич, «О змее в русской народной медицине (культурно-этнографический очерк)», *Живая старина* 1 (1912), 42–43.

101 А. Колчин, «Верования крестьян Тульской губернии», *Этнографическое обозрение* 3 (1899), 55–56.

моходу, подивитися через решето в бік кладовища¹⁰².

Тих, хто надміру тужив за покійним, могла, за переконанням росіян, навідати нечиста сила у вигляді вогняного змія. Зокрема, тоді сусіди помічали, як вогняний змій влітав у комин і розсипався вогняними іскрами над дахом¹⁰³. Селяни Саратовської губернії вірили, що вогняний змій літає по світу, розсипається опівночі на даху будинку, де був покійник, і перетворюється на оплакувану особу¹⁰⁴. Росіяни Тульської губернії розповідали, як вогняний змій внадився літати в село до однієї жінки. Прилетівши до її хати, він розсипався іскрами побіля двору, знімав з себе крила, затакав їх під дах і йшов до хати тішитися з жінкою. Це помітив циган, вкрав у змія крила і пішов з ними додому. Вийшов змій з хати, став брати свої крила з-під даху, а їх нема. Дізнавшись, що їх забрав циган, змій пішов до нього і попросив віддати. Циган погодився, але з умовою, що змій не відвідуватиме ту жінку, й демон дотримав слова¹⁰⁵. У Старовишерському районі Пермської області розповідали, що вогняний змій (названий тут «чаклуном»), внадився до однієї вдови. Коли вона розповіла про це людям, їй порадили покласти в голови вінчальну сукню. Тоді змій з'явився до неї, але не зміг підійти й вилетів через дах¹⁰⁶.

Народне вірування зазначало, що кожний привид повинен мати дах, якщо він його не має, то змушений шукати, і тому турбує людей в їхніх помешканнях. Однак небажаних істот завдяки покрівлі можна було зробити безпечними. Якщо в Фіслі (Ельзас) руйнували будинок і споруджували його в іншому місці, то на колишньому місці зали-

шали поставлені у формі даху дві цеглини, з тим, аби привид, який жив у зруйнованому будинку, залишався під ними мешкати. У швейцарських оповідях для привиду потопельника, який бродить ночами, будували на березі будиночок з отворами¹⁰⁷.

На території Німеччини, поблизу Майнца, серед поховань римських воїнів траплялися такі, що були складені з двох черепичин великого розміру, поставлених у формі даху і накритих жолобчастою черепичиною, утворюючи простір, де стояли урна з попелом, який залишився після спалення тіла, та миска для жертвовної страви¹⁰⁸. Збудовані з черепиці могили початку VI століття виявлені в Ньїве-Нарона, де були поховані остроготи¹⁰⁹. У Візантії дитячі тіла зазвичай покладалися в той самий спосіб, що й дорослі. Орієнтувалися вони на напрям схід-захід, із головою на захід, але були закріплені глиняними подушками або черепичиною, або каменем так, щоб дивитися обличчям на схід. Голова могла утримуватися в положенні фрагментами черепиці з кожного боку, а ще один шматок черепиці міг бути розташований під підборіддям, щоб утримувати щелепу на місці, коли тіло розкладеться. В іншому випадку щелепа трималася закритою за допомогою мотузки, прив'язаної під підборіддям. Часто руки були складені над грудною кліткою чи животом. Тіла могли бути частково вкриті черепицею¹¹⁰.

В Естонії селянин знайшов на полі під купою каміння людські кістки, які були накриті двома керамічними плитками у формі даху¹¹¹. Китайська бувальщина розповідала про страшний демонічний череп із очима й рештками волосся, що був виявлений на підлозі біля ліжка хворої. Істоту, намагаючись не торкатися до неї, винесли з будинку і закопали в землю на полі позаду двору;

102 Вишерская старина: Сборник фольклорно-этнолингвистических материалов по обрядовой традиции Красновишерского района Пермской области, оставители Н.В. Жданова, И.А. Подюков, С.В. Хоробрых, Пермь, 2002, 34.

103 E.L. Rochholz, *Naturmythen: neue Schweizersagen*, Leipzig, 1862, 178; E.L. Rochholz, *Schweizersagen aus dem Aargau* 1, Aargau, 1856, 39; P. Sartori, „Das Dach im Volksglauben“, 229.

104 F. v. Hochstetter, „Ueber prähistorische Begräbnisstätten“, *Schriften des Vereines zur Verbreitung naturwissenschaftlicher Kenntnisse in Wien*. Vereinsjahr 1880/81. Wien, 1881, 518.

105 D. Džino, *Becoming Slav, Becoming Croat: Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, Leiden, 2010, 82.

106 A.-M. Talbot, „The Death and Commemoration of Byzantine Children“, *Becoming Byzantine: Children and Childhood in Byzantium*, Washington, 2009, 300.

107 P. Sartori, „Das Dach im Volksglauben“, 229; A.C. Winter, „Waisenlieder der Letten nnd Esthen“, *Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder und Völkerkunde* 76 (1897), 34.

108 А.А. Соловьева, „Костяная душа: демонологическая семантика черепа и кости в китайском и монгольском фольклоре“, *Китай и окрестности: Мифология, фольклор, литература. К 75-летию академика Б.Л. Рифтина*, Москва, 2010, 198.

109 Хр. Вакарелски, *Български...*, 107.

110 Н. Н. Juynboll, „Religionen der Naturvölker: Indonesien“, *Archiv für Religionswissenschaft* 9 (1906), 434.

111 Г.П. Снесарев, *Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма*, Москва, 1969, 111-112.

Левач

але, коли наступного ранку пішли подивитися на могилу, виявилось, що істота зуміла вибратися на поверхню і очі її оберталися, як і раніше. Її знову закопали, але на наступний день вона знову опинилася на землі. Тоді її знову поховали, закидавши цього разу зверху черепицею, і більше істота не з'являлася¹¹². У деяких місцевостях Болгарії священник брав шматок цегли чи черепиці, робив на ньому коло з літерами І. Х. Н. (Ісус Христос Ніка) і кидав його в могилу¹¹³.

Крім форми могил і надгробних об'єктів, які імітували будинок, ця ідея втілювалася й через зменшені пересувні моделі жител, які слугували як різновид «дому для душ померлих». Вони виготовлялися в певних належних випадках і ставилися в місцях (нерідко віддалених від могили), в яких очікувалося їхнє проходження чи постійне перебування. На початку ХХ століття дослідники побуту Індонезії бачили, як під кроквами даху кузні звисали маленькі жертівні будиночки, в яких, на думку місцевих мешканців, мали перебувати душі, що залишили своє тіло¹¹⁴. З потребою забезпечити душу померлого житлом був пов'язаний звичай узбеків Хорезма споруджувати біля популярних мазарів (поховань мусульманських святих) так звані «доми духа» (арвох уї). Це були зроблені з двох або трьох цеглин мініатюрні імітації будиночків. Біля деяких мазарів такі будиночки займали значні ділянки землі. Сенс цього звичаю полягав в тому, що прочани, які відвідували мазар, гадали, що їхня душа (дух) після смерті буде перебувати у цих будиночках. Подекуди такий будиночок для себе споруджували люди, що досягли похилого віку. В інших місцевостях такі маленькі будиночки біля мазарів споруджувалися прочанами для ще живих, але вже літніх діда, батька, матері¹¹⁵.

112 К. Тайжанов, Х. Исмаилов, „Макчам – дом для духов предков”, Советская этнография 3 (1980), 87-93.

113 С.П. Поляков, А.И. Черемных, „Погребальные сооружения населения долины Зеравшана”, Домусульманские верования и обряды в Средней Азии, Москва, 1975, 269, 273; Э.В. Ртвеладзе, „Культовые и погребальные памятники кушанского времени на Кампыр-тепе”, Учёные записки Комиссии по изучению памятников цивилизации древнего и средневекового Востока (археологические источники), Москва, 1989, 218-219; М.Дж. Джуракулов, Е.Г. Некрасова, Т.К. Ходжайов, Позднефеодальные некрополи Бухары как исторический источник, Самарканд, 1991, 48.

114 Э.В. Ртвеладзе, „Культовые...”, 219.

115 Т.В. Волдина, «Долгой жизни вековечный танец»: реинкарнация в контексте мифоритуальных тради-

Цей звичай робити помешкання для духів предків (макчам) відзначений і в узбеків-карамуртів Південного Казахстану. Будувалися вони у вигляді мініатюрних будиночків чи ніш, розташованих у дворі, поблизу дому і що особливо цікаво – в самому домі (центр або куток кімнати, чи як ніші в стіні). З віконця такого будиночка міг стирчати прапорець, усередині часто ставили каганчик. У них або коло них залишалися певні харчі, переважно призначені для душ померлих (зрідка і для деяких інших духів), причому вірили, що відсутність або закинутість цих об'єктів може мати наслідком хворобу мешканців справжнього дому¹¹⁶. Нарешті, серед подібних споруд у Гіждувані, Самарканді й Бухарі відзначений і чірог-хана, тобто дім вогню у вигляді мініатюрних макетів будівель з випаленої цегли або мармуру, квадратної чи трикутної форми, з арковими входами. Їх вміщували біля стін мазарів і мавзолеїв. Ритуал відвідувачів мазарів (звичайно присвячених мусульманським святим) полягав у запалюванні рослин в такому «домі», підношенні жертівної їжі, іноді грошей, а також глиняних кульок, у які домішувалася кров жертівних тварин. Це робилося, щоб умилостивити, нагодувати й зігріти духи предків, які або постійно мешкають у чірог-хана, або тимчасово там селяться під час Новрузу й інших релігійних свят. На міських кладовищах такі будиночки могли слугувати й надгробками. Встановлювали їх на могильних пагорбках і таджики долини Зеравшан¹¹⁷. Археологи роблять висновок, що не тільки ці обряди жертвоприношень, але й самі споруди на зразок чірог-хана, макчам і арвох-уй мають генетичні прототипи у стародавніх будівлях Середньої Азії¹¹⁸. В етнографічних матеріалах про шуришкарських хантів є опис ури – маленького пальового будиночка без вікон і дверей, куди «поселяли» зображення померлого не своєю смертю (від епідемії, трагічно загиблих, потопельників, померлих під час пологів, а також самогубців), душа якого з цієї причини може стати злим духом. Уру виготовляли на четвертий-п'ятий рік після смерті. Цим же словом на-

цій обских угров I, Тюмень, 2016, 102.

116 Г.Г. Стратанович, Народные верования населения Индокитая, Москва, 1978, 113.

117 Г.Г. Стратанович, Народные..., 144.

118 Шаревская Б.И. Старые и новые религии тропической и Южной Африки, Москва, 1964, 84-85; Г.П. Снесарев, Реликты..., 111-112.

зивали й мініатюрне село з таких будиночків. Ура – притулок блукаючої душі загинлого, бо душі таких людей не можуть заспокоїтися, знайти собі місце мешкання. Душа носить по білому світу, лякає людей, забирає душі маленьких дітей, насилає на близьких і родичів хвороби або інші неприємності. Перед урою відбувалися жертвоприношення, щоб уникнути напастей, які можуть виходити від «бродячих» душ¹¹⁹.

Аналогії є в багатьох народів світу. Іноді у народу сіньюль у Північному В'єтнамі будували особливий будиночок для моління душі матері. Мати ще за життя могла сказати, що їй не хочеться, щоб її дух вшанували разом із душами чоловіка і його батьків. Тоді один із її синів (молодший або будь-який інший за її вибором) зобов'язаний був зробити будиночок, де й буде шануватися культ духу матері. Довжина цього будиночка могла сягати трьох метрів. За конструкцією й плануванням він в усьому був подібний до дому для живих: в ньому була місце для кухні, влаштовувалися спальні місця тощо. За звичаєм, у ньому раз на два три дні розпалювали вогонь на «кухні», ніби там є жива людина. Коли ж син, якому мати довірила зробити будиночок, починав жити окремо, він зазвичай руйнував його і створював вівтар для духу матері при своєму будинку. Чоловік, якщо у нього не було синів, міг сказати своїм братам або їхнім синам про те, хто буде його спадкоємцем. У цьому випадку хатинку будували спадкоємці. Сіньюль – один з небагатьох народів, у яких був звичай пошанування душ батьків дружини. Місце культу душ батьків дружини у будинку її чоловіка виглядало як маленький пальовий будинок або просто навіс з двосхилим дахом. Розташовувався він зазвичай за 10-15 метрів від житлового будинку. Велика сім'я могла мати кілька таких будиночків, особливо коли в будинку був хворий і чаклун казав, що душі батьків дружини вимагають обрядової жертви. Під час виконання обрядів у будиночку їжу не можна готувати в житловому будинку, а лише надворі. В Індокитаї досить часто можна було спостерігати облаштування таких тимчасових жител для душ предків, які підтримували, за уявленнями віруючих, зв'язок

зі своїми родичами, відвідуючи їхній будинок у певні дні місяця (у кхмерів в перший і п'ятнадцятий день місячного місяця, у шань в непарні дні тощо), або постійно знаходилися десь поблизу від будинку. У селищах чинів, у власне бірманців і у шань Бірми спеціальні полиці під дахом заднього фасаду будинку або на розі, зверненому до гаю, скелі чи річки. На ці полиці вміщуються порожні посудини, порожнистий кокосовий горіх або навіть модель будиночка. Все це призначалося для духів – вони могли займати будь-яке з названих «приміщень», коли їм буде потрібно. У Таїланді, Камбоджі, Лаосі, відійшовши всього на кілька миль від села, можна натрапити на ціле селище маленьких будиночків на палях, які повністю нагадували справжнє однокамерне пальове житло, але були менші за розмірами. В африканському племені балуба на південному сході Конго центрами культу предків були мініатюрні хижки перед житловими спорудами. Після смерті кожного родича споруджувалося пристановище для його тіні – двійника – невеличкі споруди під конічним дахом на стовпчиках. Перед ними здійснювалися жертвоприношення й узлиття предкам, до яких звертався з молитвою голова родини. Карл Густав Юнг відзначив один такий приклад, засвідчений у 1925-1926 роках на горі Елгон на кордоні Кенії й Уганди. Там захворіла молода жінка. Її родичі негайно послали за нганга, місцевим знахарем. Коли знахар прибув, то почав ходити довкола хатини дедалі ширшими колами, вдихаючи повітря. Раптом він зупинився на доріжці, яка вела вниз з гори, і пояснив, що хвора дівчина була єдиною донькою батьків, які померли молодими і тепер перебувають там, у бамбуковому лісі. Щовечора вони приходили, спричиняючи у доньки хворобу, щоб вона померла і склала їм компанію. За інструкцією знахаря, на стежці, що вела від лісу до хати хворої, було збудовано «пастку для духів», у формі мініатюрної хижки, в якій поставили малу глиняну фігурку, що представляла хвору, а також різні харчі. Вірили, що в неї вночі повернуться духи покійних батьків хворої, й думаючи, що вони в справжньому домі, не будуть терзати свою доньку. На подив європейців, одужання настало через два дні.

1877 року неподалік від німецького Лойбінгена (нині район міста Зьоммерда в Тюрингії) під керівництвом професора Фрідріха Клопфляйша були проведені роз-

119 C.G. Jung, *The Structure and Dynamics of the Psyche*, Princeton, 1972, 304-305; Н. Чаусидис, „Отворите на неолитски жртвеници од типот „мајка-кука“ (симболика и култна намена)”, *Macedoniae acta archaeologica* 18 (2002-2004), 84.

Левач

копки кургану, внаслідок чого було виявлено поховання періоду унецицької культури. Незабаром після цього, неподалік від того місця, в селі Гельмсдорф було відкрито поховання того самого періоду, в багатьох відношеннях споріднене з вищезгаданим. В обох курганах над померлими, які в першому випадку покоїлися на дерев'яній підлозі, в другому – в дерев'яній труні у формі ліжка, було майстерно споруджено справжні дерев'яні хижі, з майже прямовисними дахами (в першому випадку дошки перекриття були вкриті ще і очеретом). У похованнях були знайдені глиняні посудини і їхні черепки, а також зброя та інструмент. Найцікавішим в обох випадках був безсумнівно недвозначний намір збудувати покійному будинок. Слід зазначити, що 1903 року російським археологом Василем Городцовим було виявлене у кургані в Катеринославській губернії поховання жінки, подібне до вищезазначених, яке належало, за висновком вченого, до періоду кінця II тисячоліття до н.е. У глибині пагорбу знаходилася простора чотирикутна яма, на дні якої знаходилося виготовлене з товстих дубових дощок перекриття (своєрідна труна). Найбільшою особливістю цього поховання була споруджена над перекриттям хижа, яка складалася з двох стовпів, що були закопані поза перекриттям в округлих отворах в головах і ногах покійної. На верхніх кінцях стовпів лежала балка, з якої зв'язувалися гілки, що, переплітаючись між собою, утворювали з обох боків похилий дах. На гілках лежав очерет. На балці стояли низка перевернутих горщиків і напівзруйнований ручний млинок із піщанику. Ще трохи далі зверху знаходився шар попелу, у ньому перебували голова і чотири ноги корови, великий горщик з орнаментованою шийкою і просвердленим отвором в денці, спалені кістки і точильний камінь¹²⁰. Слід звернути увагу на наявність у похованні попелу. У віруваннях народу культ вогню переносився на попіл і вуглини. В Єлатомському повіті Тамбовської губернії Росії у XIX столітті, якщо відокремлювався член родини, господиня поспішала винести горщик-другий попелу із старої печі, і чим більше вигрібала, тим більше винесе щастя для нової сім'ї¹²¹. При

120 O. Schrader, „Begraben und Verbrennen im Lichte der Religions- und Kulturgeschichte“, Mitteilungen der schlesischen Gesellschaft für Volkskunde XII (1910), 58, 59.

121 А.П. Звонков, „Очерк верований крестьян Елатомского уезда Тамбовской губернии“, Этнографическое

розгляді житла у вертикальній площині дах виступав верхньою зоною, над житловим людським простором. У Порт-Морсбі (нині столиця і головний порт Папуа-Нової Гвінеї) в XIX столітті померлого чоловіка клали під дахом, де залишалася і його дружина до повного розкладання тіла. Тільки потім рештки закопували чи, на узбережжі, викидали в море, попередньо забиваючи в них кілок¹²². В основі цього, очевидно, лежала ідея правової претензії померлого на будинок. Таке уявлення було спільним як для мегалітичних поховань, так і для будиночків-урн¹²³.

У народу мунда в Індії побутував обряд вторинного поховання кісток. Могили розкопували через рік, брали кілька кісток із трьох різних частин кістяка, піддавали їх легкому обпалюванню і вміщували у новий глиняний горщик. Цей горщик обв'язували новою ниткою, змоченою олією, і підвішували на ніч під звисом даху позаду будинку. Вже потім з цим горщиком відбувалися обрядові маніпуляції¹²⁴. На півночі Тайваню розповідали міфологічну легенду, що пояснювала звичай повторного перепоховання кісток предків, позбавлених решток плоті. Йому начебто передували часи, коли сини вбивали літніх батьків і поїдали їхню плоть. В обох варіантах легенди старий чоловік, який досяг критичного віку, але поклав край моторошній традиції, не дозволивши себе з'їсти, спершу піднявся на дах, щоб прикріпити чи поправити черепичини. Дах будинку був своєрідним барометром добробуту чи проблем дому та його мешканців. Старий чоловік на вершині даху в цій історії опинився в позиції контролю над людьми в домі. Він головний над господарськими справами, наглядає за ними, поправляє їх, якщо вони йдуть хибно. Зі своєї позиції висоти й авторитету старий чоловік тоді сходить униз, аби врятуватися від убивства й поїдання тими, хто йому підпорядковується¹²⁵. Після того, як кістки померлого були очищені й вміщені у горщик, багато, якщо не більшість спроб забезпечити добрий феншуй для родини концентрувалися на самому горщику

обозрение II (1889), 71.

122 A. Bastian, *Inselgruppen in Oceanien*, Berlin, 1883, 122.

123 O. Lassally, „Amulette und Tätowierungen in Ägypten“, *Archiv für Religionswissenschaft* 29 (1931), 138.

124 M. Topno, „Funeral Rites of the Mundas on the Ranchi Plateau“, *Anthropos* 50: 4-6 (1955), 731.

125 E.M. Ahern, *The Cult of the Dead in a Chinese Village*, Stanford, 1973, 206, 208.

– його стані, а також місцезнаходженні. За переконанням племені он, вислів, що феншуй поганий, просто означав, що предкові незручно. Іноді він був поганим через те, що вода чи мурашки потрапили в горщик, який містив кістки. Коли тамтешній шаман увійшов у транс, одержимий духом Чо-Су-Кона, вбога й знехтувана своїм гулящим чоловіком жінка запитала його, чому її дім повний клопотів. Той відповів, що поховання її свекрухи має поганий феншуй. «Черепиця потрапила у горщик з кістками, й тому предок не може лишатися жити там. Ось чому вона повертається, щоб спричинити клопіт». Один чоловік розповів етнографові Емілі М. Ахерн, що вві сні невдовзі після весняного свята очищення могил він бачив, як дощ падає через дах на його батька. Повернувшись на місце батькового поховання, він виявив, що дошки, розташовані над поховальною урною, змістилися, дозволяючи дощеві крапати на горщик. На поминальному святі кожен, хто прибирав могили, мусив відкрити всі доступні горщики, щоб перевірити стан кісток. Присутність мурах або надлишкової вологи могла бути причиною переміщення горщика на інакше місце з кращим феншеєм, тобто сухіше чи таке, де не було мурашника¹²⁶. Календарні поминання були пов'язані не з конкретними похоронами, не з індивідуальною смертю, а з категорією предків узагалі. З їхньою допомогою індивідуальна подія остаточно перетворювалася на типову, померлий переводився у ранг предків¹²⁷.

Перехід у розряд предків був процесом зі зворотним вектором порівняно з іншими переходами у новий статус. Для того, щоб стати предком, померлий мусив не набути нових якостей і ознак, а втратити попередні. Включаючись у вічну круговерть, померлі втрачали ім'я, вік, індивідуальність. Безіменність померлих, уявлення про них як про анонімну множину так само істотні для народних поминків, як ім'я в церковному поминанні¹²⁸. Такими були, зокрема, мани – душі померлих предків у римлян і етрусків. Овідій у «Фастах» (II. 535) говорить, що приношення манам слід викладати на черепичині (tegula)¹²⁹. У болгар її мо-

гли використовувати в поминальних обрядах як кадильницю.

На Панагюрщині в Болгарії на третій день після поховання клали на черепичину тріски з надмогильного хреста, запалювали і тричі обходили могилу довкола¹³⁰. Таке застосування черепиці, очевидно, було пов'язане з важливістю покриття даху для душ, своєрідним відтворенням того місця, де останні люблять перебувати. Культ мертвих у всіх народів світу являв собою одну з найархаїчніших форм людської цивілізації. І в максимально примітивних, і в дуже розвинених релігіях обряди, пов'язані зі смертю, становили найдраматичніший і наймістичніший епізод у людських віруваннях. Дах виявлявся у поховальних і поминальних обрядах не тільки сакрально найбільш значущою частиною житла, але й різносторонньо задіяною у ритуальній сфері. Над дахом проводили обрядодії, щоб полегшити вмирання. Знамення на даху, за повір'ями, супроводжували смерть людини. Також дах слугував місцем ритуального очищення речей, які використовувалися в похоронних обрядах, проведення поминальних заходів. Вважалося, що туди прибувають померлі предки. З огляду на потребу душі в покрівлі, дах міг імітуватися на могилі. Для вшанування душ померлих у різних народів також часто споруджувалися моделі будиночків.

126 E.M. Ahern, *The Cult...*, 183.

127 А.К. Байбурин, *Ритуал...*, 119.

128 А.К. Байбурин, *Ритуал...*, 119; О.А. Седакова, *Поэтика...*, 261.

129 Публий Овидий Назон, *Элегии и малые поэмы*, перевод с латинского. Составление и предисловие М.

Гаспарова. Комментарии и редакция переводов М. Гаспарова и С. Ошерова, Москва, 1973, 270; Н. J. Rose, „Asinus in Tegulis”, 41.

130 Хр. Вакарелски, *Български...*, 143.

Левач

Summary

“NEZHATYNA NIVA”: THE LEGEND ABOUT THE FOUNDING OF THE CITY OF NIZHAYN AND ITS ORIGINS

The aim of the paper is to investigate the legend about the founding of the Ukrainian town of Nizhyn, which identifies it with the Nezhatina Niva settlement from the time of Kievan Rus. According to legend, the Varangians conquered the city and, as a sign of submission, left a field in the field, on which it was forbidden to harvest. They left the same fields in other cities. This unharvested field resonates with the ethnographically recorded harvest custom of leaving the “beard of Veles-Volos” on the field - an unharvested piece of the field, on which ears of corn are braided and decorated. The worship of the god Veles included his function as the guarantor of contracts and agreements, which linked him to the Vedic Varuna, also the protector of agriculture.

Key words: Nizhin, harvest rites, mythology, Veles, Varuna.

Јована С. Мицић*
Универзитет у Приштини
са привременм седиштем у Косовској Митровици,
Филозофски факултет, Катедра српски језици књижевност

ЛЕКСИКА ЗА ИМЕНОВАЊЕ НАРОДНЕ НОШЊЕ СЕЛА СУШИЦЕ КОД ГРАЧАНИЦЕ**

Апстракт: Косово и Метохија обилују разноврсном народном ношњом која носи основне карактеристике овога краја, дух и култ једног народа. Настајале током дугог низа година, ношње садрже елементе разних културних утицаја који су се сучељавали на овом простору током историјских епоха. Стога, предмет овога истраживања била је лексика којом се именују делови ношње једнога села на овоме простору. Лексика је разврстана по групама, а на крају рада приложен је и речник у коме су све лексеме дате у дијалекатском облику, при чему је свака од њих адекватно акцендована.

Кључне речи: Косово и Метохија, Сушица, народна ношња, речник, лексикологија

1.1. Проф. др Голуб Јашовић за предмет истраживања у својој раду *Проучавање дијалекатске терминологије на простору Косова и Метохије на Филозофском факултету Универзитета у Приштини* у оквиру зборника *Резултати досадашњих и правци будућих истраживања српских народних говора Косова и Метохије*¹ узима лексиколошко-лексикографска истраживања косовско-метохијских говора на Филозофском факултету у Косовској Митровици и у њему казује да „призренско-јужноморавски говори Косова и Метохије немају свој речник“ (Јашовић, 2021, стр. 271), али истиче низ објављених радова са тога подручја. Дакле, говорећи о истраживањима овога простора, између осталог, морамо истаћи важност прикупљања лексике као једног од основних задатака лингвиста, будући да се многе лексеме губе из лексичког фонда, а чији су разлози ишчезавања многобројни. Неистражених лексичких слојева је доста, а наш задатак је што хитније прикупљање истих.

1.2. Када говоримо о народној ношњи овога краја,² морамо рећи да се кроз њу изражава идентитет једнога народа. Помоћу ношње можемо одредити етничку припадност, верски, социјални или брачни статус. До првих деценија 20. века народне ношње Срба на Косову и Метохији биле су кројене од готово исте врсте материјала домаће радиности. За израду одеће користило се конопљано, ланено и памучно платно, вунено сукно беле и смеђе боје, украшено утканим пругама и ситно сложеним географским орнаментима. Осим овога, за израду одређених делова одеће и обуће користила се прерађена и непрерађена кожа. Оно што чини да се по лепоти и изражајности ношње Срба на Косову и Метохији убрајају у најлепши део корпуса српских ношњи на целом балканском простору јесте употреба црвене боје вуне и конца, тамнијих и светлијих нијанси, вунених гајтана, али и великих количина другог украсног материјала.³

* jovana.micic19@gmail.com

** Грађа за овај научни рад прикупљена је у октобру 2018. године

1 Јашовић, Г. (2021). *Проучавање дијалекатске лексике и терминологије на простору Косова и Метохије на Филозофском факултету Универзитета у Приштини*. У: *Резултати досадашњих и правци будућих истраживања српских народних говора Косова и Метохије*. Београд – Косовска Митровица: Српска академија наука и уметности, САНУ, Филозофски факултет у Косовској Митровици, стр. 267-290

2 Године 2021. изашао је рад Ј. Мицић под називом *Ратарска лексика Сушице код Грачанице* у оквиру зборника *Драган Лилић између лингвистике и стилистике* у издаваштву Филозофског факултета у Косовској Митровици.

3 При изради овога рада користили смо књигу *Етнографско наслеђе Косова и Метохије* Мине Дармановић и Мирјане Менковићу којој се представљањем збирки, као и културних и историјских услова у којима су оне формиране, пружене најшире информације о народној ношњи овога краја, при чему, упознајући најширу публику са садржајем збирки, пружају и најбољу заштиту овом делу српског музејског наслеђа.

Левач

1.3. У овоме раду бавили смо се лексиком којом се именује народна ношња⁴ у селу Сушица⁵ код Грачаница. Сви регистровани називи класификовани су у седам семантичких група: основни делови женске ношње, основни делови мушке ношње, накит и украси за главу, одевни предмети за главу, доњи веш, обућа и пропратни делови одеће. Прикупљено је укупно шездесет лексема⁶, тридесет девет једночланих и двадесет једна двочлана (или вишечлана) лексема. На крају рада приложен је и речник у коме су све лексеме дате у дијалекатском облику⁷, при чему је свака од њих адекватно акцентована. Класификација лексема је изведена на следећи начин:

Накит и украси за главу (само за девојке и жене)

бућке од каферинце, везуглавка, мавез на ките, марама, министре, обоце, отози, пеленсука, петодинарке, саплеци, тренке, шамија

Основни део украса којим су жене покривале главу јесте *шамиија*.⁸ Она је била различитих боја и величина, носиле су је и девојке и удате жене. Остали украси за главу користили су се само у свечаним приликама. *Мавез на ките* представља свилену марама која се везивала на главу на тај начин да јој крајеви висе са стране, док су се, рецимо, *саплеци* плели са косом, а затим су се преко тако уплетене косе стављале *везуглавка* и *марама*. *Министре* и *петодинарке* користиле су се за украшавање врата, прве су биле сачињене од бисера, а друге од пет низаних златника. *Обоце* су се користиле као накит за уши, док се *пеленсука*⁹ корис-

4 Крстић у својој књизи *Сушица код Грачанице* не наводи лексеме за именовање народне ношње, али зато говори о начину живота становника и прилаже неколико слика на којима се могу уочити споменути делови ношње.

5 Многа сећања и записи сведоче да је Сушица једно од најстаријих српских села на Косову и Метохији. Село се први пут помиње 1321. године у Повељи краља Милутина на зиду Манастира Грачанице.

6 У својој књизи *Косово* Бранислав Нушић, између осталог, говори и о народној ношњи овога краја (у одељку насловљеном са *Одећа*, стр. 149) где бележи знатно више лексема него што је прибележено у раду, што је и логично, с обзиром на то да смо ми бележили лексику само једнога села.

7 Овај говор познаје само експираторни акценат.

8 Осим лексеме *шамиија*, у употреби је и лексема *марама*.

9 У књизи *Дијалектологија српског језика*, Павле

тила као наруквица. *Отози* чине накит који који се ставља око главе, док се лексемом *тренке* означава накит намењен за украшавање обе стране главе. *Бућке од каферинце* леп су и специфичан украс за главу на чијим се крајевима налазе бућке.

Одевни предмети за главу (за мушкарце и децу)

капа, стрејка, шубара, шарена капа
Ове горенаведене предмете за главу користили су мушкарци и омладина *Кану* и *шубару* користили су и млађи и старији мушкарци, док је *стрејка* била намењена само младим момцима. Деци су мајке ручно хеклале *шарене капе* од обојене вуне.

Доњи веш (мушкарци и жене)

вунене чарапе, дојне гаће, житон, комбине, сокнице, пртене гаће, чикмене чарапе
Испод одеће жене су носиле *комбине*, потхаљину најчешће прављену од памука, као и *житон*, подсукњу везену на крајевима. Зими су се испод одеће носиле пртене гаће, дугачке ланене или памучне панталоне. *Вунене* и *чикмене чарапе* домаћице су саме израђивале од природне вуне, односно штављене свињске коже.

Обућа

врсани опанци, опанци, чикмени опанци

Опанци као традиционална српска обућа носила се и у овоме крају. Обували су их и мушкарци и жене различитих старосних доби. Опанци који се носе свакодневно означени су лексемом *опанци*. *Чикмени опанци* направљени су од уштовљене свињске коже, док су *врсени опанци*, које су се често носили, били направљени од обичне свињске коже и нису имали ни кљун, а ни каишеве.

Основни делови женске ношње

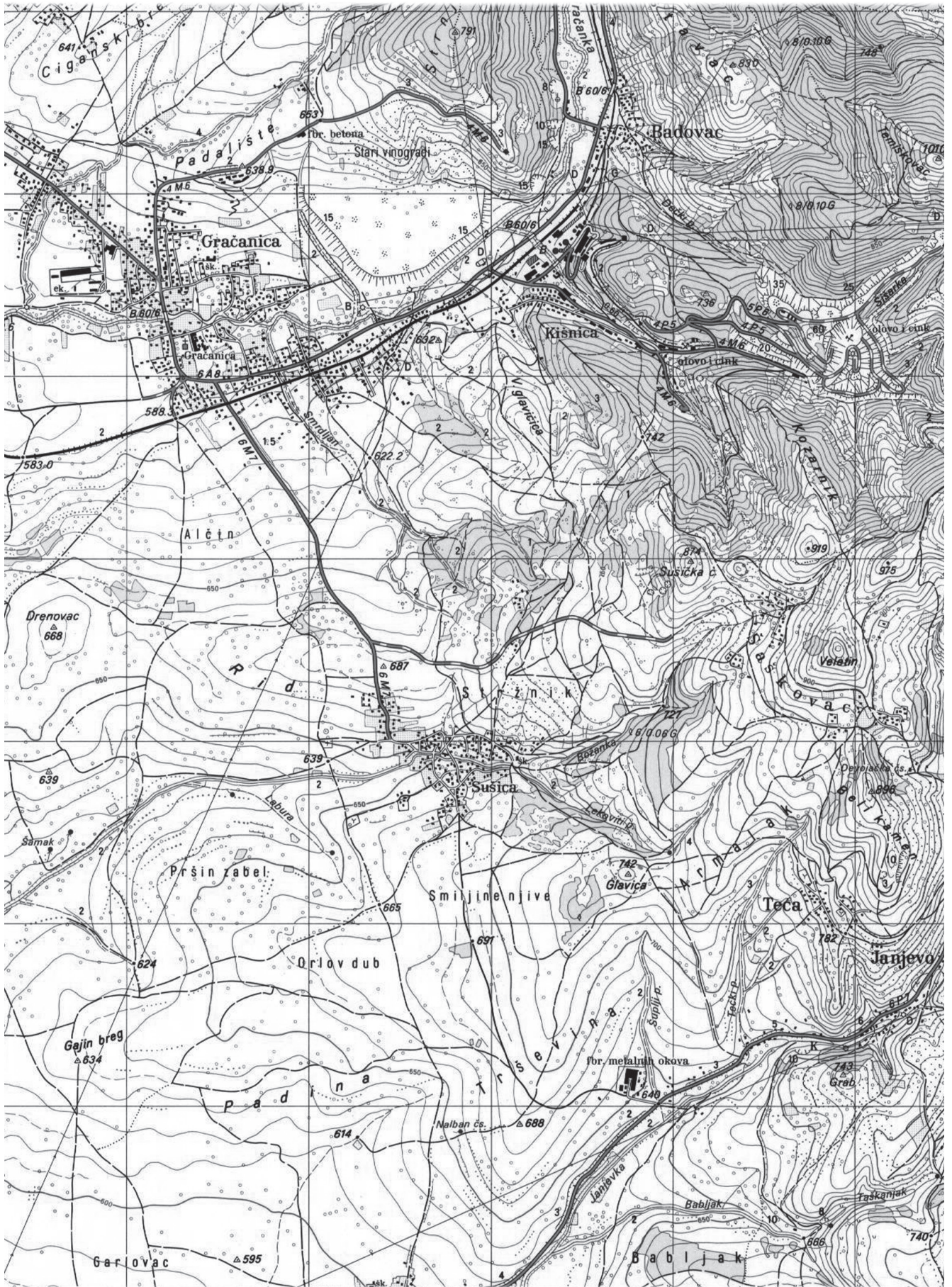
антерија, бојча, везена футарка, вијача, ђурђевајка прегрљена везена сас срму, јелек, крупна футарка, ситна футарка, ђурдија, футарка, шалваре

Основни делови мушке ношње

ђурдија, гунче, копаран, кошуља, кожук, кошуља са дугачки рукави, кошуља са колир украшен, клашње, ђурђе, чашире на

Ивић наводи особине презренско-тимочких говора које су уочене и на испитиваном терену приликом сакупљања овог лексичког слоја. Између осталог уочено је и присуство фонеме *s*; регистрована је једна лексема која у своје саставу садржи (пеленсука).

Левач

Манастир Св.Димитрија у Сушици

брич, чашире, јелек

Основу женске одеће чини *футарка*, сукња, која је могла бити ткана ситним разбојем, тзв. *ситна футарка*, или крупним разбојем, тзв. *крупна футарка*. *Јелек* су носили и мушкарци и жене, док је *ћурдија* углавном била намењена мушкарцима. *Копаран* и *гунче* су синоними за огртач. Панталоне до колена уске, од колена шире, при чему су око зглоба ногу скупљене назване су *чашире на брич* и носили су их само мушкарци. Кошуља је могла бити обична, уколико се употребљавала свакодневно, или пак *са колир украшен*, уколико се носила на свечаностима.

Пропратни делови одеће

гајтан (учкур), колир, колир украшен са срму, министра, рукавице, рукавице сас један прс, рукавице са пет прста, рукавице сас четири прста, таслица, петља за дугма, појас

Колир, односно крагна, приметан је и суфистициран део ношње и углавно је била украшена срмом. Појас за мушкарце и жене није био исти, разликовао се по дебљини, боји и шари. Основна разлика огледала се у ширини истих, мушки појас је био знатно шири од женског.

1.4. Између Првог и Другог светског рата у селу је, према речима Крсте Крстића, постојала само једна шиваћа машина на

којој су жене ручно израђивале сваки комад ношње. Одећу су шиле од природних материјала: вуне, конопље¹⁰, коже итд. Судећи по овоме можемо закључити да је живот у овоме селу био јако тежак, док је одећа, због тешког материјалног положаја људи, била јако оскудна. Ношњу су сачињавали углавном основни делови одеће: кошуље, панталоне, сукње итд., док су украси и пропратни украсни делови били доступни углавном имућнијим породицама.

Речник:¹¹

антѐрија ж. р. хаљина дугачких рукава, најчешће прављена од памука

бóјча ж. р. широка кецеља која се обавија око струка¹²

бућке од каферинце ж. р. накит за главу на кичим се крајевима налазе бућке

¹⁰ Крсто Крстић у својој књизи *Сушица код Грачанице* казује тачан поступак припремања конопље, од самог почетка до добијања финалног произода.

¹¹ Речи су бележене у дијалекатском облику. Овај говор познаје само експираторни акценат.

¹² Проф. др Голуб Јашовић у својој књизи „О говору и именицама Угљара код Приштине“, Филозофски факултет, Косовска Митровица (2014), стр. 38. бележи лексему бојче с. р. одевни предмет, део женске народне ношње, вунена кецеља извезена срмом која се носила поврх футарке, бошча

везена футарка ж. р. сукња са извезеном шаром

везуглавка ж. р. марама која се везује с преда и позади

вијача ж. р. други назив за бојчу
врцани опанци м. р. опанци без кљуна и каишева

вунене чарапе ж. р. вунене чарапе
гајтан (учкур) м. р. везица, уже којим су се везивале панталоне

гунче с. р. исто што и копаран
дојне гаће ж. р. доњи веш
ђурђевајка прегрљена везена сас срму ж.

р. бела хаљина чији су крајеви извезени срмом
житон м. р. подсукња везена на крајевима
јелек м. р. јелек

капа ж. р. одевни предмет за главу
клашње м. р. панталоне од вуне
кожук¹³ м. р. прслук од овчије коже¹⁴

колир м. р. крагна
колир украшен са срму м. р. крагна украшена срмом

комбине м. р. комбинезон
копаран м. огртач
кошуља ж. кошуља

кошуља са дугачки рукави ж. кошуља са дугачким рукавима
кошуља са колир украшен ж. кошуља са извезеном крагном

крупна футарка ж. р. сукња тканина круп-

13 Осим лексеме кожук, у употреби је и лексема кожу.

14 Г. Јашовић, наведено дело, стр. 56. бележи облик кожу у значењу кожни грудњак без рукава

Левач

Амбуланта у Сушици

ним разбојем

мавез на ките м. р. свилена марама која се везује на главу на тај начин да јој крајеви висе са стране

мараме ж. р. марама, одевни предмет за главу; користиле су је и девојке и жене
министра ж. р. украсна перлица

министре ж. р. накит за врат, огрлица најчешће од бисера

обоце ж. р. накит за уши
опанци м. опанци, традиционална српска обућа; направљени од природних материјала

отози м. р. накит који се ставља око главе
пеленсук ж. р. наруквица¹⁵

петља за дутма ж. р. петља (рупа) кроз коју се провлачи дугме

петодинарке ж. р. огрлица сачињена од пет нанизаних златника

појас м. р. појан; разликује се мушки и женски

пртене гаће ж. р. носиле су се испод панталона, направљене од конопље

рукавице ж. р. рукавице
рукавице сас један прс ж. р. рукавице са једним прстом

рукавице сас четри прста ж. р. рукавице са четири прста

15 Док је у раду прибељен само облик пеленсук, Г. Јашовић, наведено дело, стр. 66 бележи облик наруквица заједно са обликом пеленсук стр. 70

рукавице сас пет прста ж. р. рукавице са пет прстију
 сапледи м. р. траке које се саплету са комсом. Преко тако уpletене косе веже се везулавка па се стави марама
 ситна футарка ж. р. сукња ткана ситним разбојем
 сџкнице ж. кратке женске чарапе
 стрџка ж. качкет; носили су је младићи
 таслица ж. р. крагна; могла је бити обична, или украшена срмом
 тренке ж. р. накит који се носи са обе стране главе
 ћурдија ж. р. дугачки капут. Првенствено намењен мушкарцима, али су га носиле и поједине жене
 Ђурђе с. Везени мушки прслук
 футарка ж. р. сукња
 чашире ж. р. панталоне за мушкарце
 чашире на брич м. р. панталоне до колена уске, а у доњем делу шире и око зглоба скупљене
 чикмџне чарапе ж. р. чарапе направљене од уштовљене свињске коже
 чикмџни опанци м. р. опанци од уштовљене свињске коже
 шалваре ж. р. димије
 шамија ж. р. већа марама која прекрива целу главу и која се делом обмотава и око врата
 шарџна капа ж. р. капа у боји за децу
 шубара ж. шубара

Литература:

- Барјактаревић, Д. (1977). *Дијалектолошка истраживања*. Приштина: Јединство,
 Дармановић, М. и Менковић М. (2015) *Етнографско наслеђе Косова и Метохије*. Музеј у Приштини: Етнографски музеј Београд,
 Драгићевић, Р. (2007). *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике,
 Ивић, П. (1985). *Дијалектологија српско-хрватског језика; увод у итокавско наречје*. Нови Сад: Матица српска,
 Јашовић, Г. (2014). *О говору и именицама Угљара код Приштине*. Кос. Митровица: филозофски факултет,
 Јашовић, Г. (2021). *Проучавање дијалекатске лексике и терминологије на простору Косова и Метохије на Филозофском факултету Универзитета у Приштини. У: Резултати досадашњих и правци будућих истраживања српских народних говора Косова и Метохије*. Београд – Косовска Митровица: Српска академија наука и уметности, САНУ, Филозофски факултет у Косовској Митровици
 Јашовић, Г. (2014). *Голубарска лексика Угљара код Приштине. У: Зборник радова филозофског факултета у Приштини*. Косовска Митровица: Филозофски Факултет,
 Крстић, К. (1998). *Сушица код Грачанице*. Београд: Библиотека „Хроника села“,
 Мицић, Ј. (2021). *Ратарска лексика Сушице код Грачанице. У: Драган Лилић између лингвистике и стилистике*. Косовска Митровица: Филозофски Факултет,
 Нушић, Б. (2019). *Косово*. Београд: Portalibris,

Summary

JOVANA S. MICIĆ

LEXICON FOR NAMING THE FOLK COSTUME OF THE VILLAGE OF SUŠICA NEAR GRAČANICA

Abstract: Kosovo and Metohija abounds in a variety of folk costumes that bear the basic characteristics of this region, the spirit and cult of a nation. Created over a long series of years, costumes contain elements of various cultural influences that faced this area during historical epochs. Therefore, the subject of this research was the lexicon that names the parts of the costume of the village in this area. The lexicon is classified by group, and at the end of the work a dictionary is attached, in which all lexemes are given in dialectic form, with each of them being adequately accented.

Key words: Kosovo and Metohija, Sušica, folk costume.

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТ

ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ ИКОНОСТАСА КАТЕДРАЛНОГ ХРАМА СВЕТЕ ВАРВАРЕ КОД НОВОГ ПАЗАРА

Апстракт: У литератури је изнета теза да у катедралном храму Свете Варваре, надомак Новог Пазара, својевремено није постојао иконостас него олтарска преграда, коју су фланкирале две престоне иконе живописане на поткуполним стубовима у фреско техници. Важност утврђивања врсте конструкције, која је делила олтарски простор од наоса, битна је како за сам споменик, тако и за познавање промена олтарских преграда током 16. столећа.

Кључне речи: Манастир Свете Варваре, олтарска преграда, иконостас

У литератури је изнета теза да у катедралном храму Свете Варваре, надомак Новог Пазара, својевремено није постојао иконостас, него олтарска преграда, коју су фланкирале две престоне иконе живописане на поткуполним стубовима у фреско техници.¹ Важност утврђивања врсте конструкције, која је делила олтарски простор од наоса, битна је како за сам споменик, тако и за познавање промена олтарских преграда током 16. столећа.

Манастир Свете Варваре, надомак Новог Пазара, обновио је и из темеља саградио и украсио црквеним утварама рашки митрополит Симеон око 1526. године, за спасење своје и спас душа својих родитеља. Својевремено је манастир постао архијерејско подворје и седиште рашких митрополита.²

Иконостасне преграде старијих немањих задужбина имале су живопис на стубовима трибелона, или су биле фланкиране живописаним представама на поткуполним стубовима или пиластрима. Тематика живописа била је проширени Деизис-

ни чин са фигурама Христа и Богородице и других светитеља, чије су се представе низале бочно. Почевши од Старог Нагоричина (1318), Црква Каранске (1342), цркве Светог Димитрија у Пећкој патријаршији (1324) и манастира Дечани (1334),³ олтарске преграде постају иконостаси (са идентичном тематиком), да би од 16. века иконе на преградама постале општи обичај. Начини увођења иконостаса у храмове били су разноврсни: иконостаси настали од олтарске преграде у старим црквама са очуваним живописом, иконостаси као идејно решење у девастираним црквама, са оштећеним олтарским преградама и уништеним живописима и иконостаси у храмовима у изградњи. Грачаница је добила иконостас са иконама око 1528. године, и поред сачуваних фресака Христа и Богородице на поткуполним стубовима уз олтарску преграду. Такође у 16. веку иконостасе добијају: Милешева, Морача, Студеница, Пива и Ломница, као и Сопоћани почетком 17. столећа. Улогу живописа у храмовима, који због финансијских разлога нису могли бити осликани, током турске окупације, преузео је у сажетој форми управо

1 М. Поповић, *Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара, Саопштење XXVII – XXVIII* (1995/96) 103 – 105.

2 И. Руварац, *Рашки епископи и митрополити, Глас СКА LXII* (1901) 31; М. Поповић, *Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара, Саопштење XXVII-XXVIII* (1995/96), 108 – 109, 120; М. Поповић, *Рељина градина код Новог Пазара, Новопазарски зборник* 12, 143; М. Марковић, Д. Војводић, *Црква Светих апостола Петра и Павла у Расу, Нови Сад: Платонеум д.о.о. 2021*, 61 – 64.

3 О. Кандић, *Архитектура средњовековних олтарских преграда у православним црквама Србије*, у: *Иконостас као духовни и културни печат православних хришћана*, ур. М. Андрић, Крагујевац: Завод за заштиту споменика културе у Крагујевцу (2007) 48 – 49; Т. М. Ракићевић, *Олтарска преграда – иконостас од IV до средине XVII века: форма, функција и значење*, Докторска дисертација, Београд: Универзитету Београду, Православни богословски факултет, 2013, 150.

Левач

иконостас, који је постао и једна врста модернизма у цркви.

Током изградње храма Свете Варваре, у доба митрополита Симеона, између источних поткуполних стубова конструисана је олтарска преграда од дрвених греда, чији су остаци и трагови пронађени током археолошких истраживања. Може се претпоставити да је поменута конструкција била иконостас, односно да је на себи имала две престоне иконе, јер је црква живописана тек пола века након изградње, у доба Симеоновог наследника митрополита Силвестра 1578/9. године.⁴ С обзиром да митрополит Симеон није имао средстава за живописање зидова своје задужбине, тешко је замислити да не би олтар, као њено централно место, украсио иконама, јер у 16. веку иконостас у цркви постаје учестала појава.

На некадашњим каменим олтарским преградама пажња је усмеравана на њихово профилисање, као вид украшавања, док су потоњи дрвени иконостаси као конструкције посматрани више као носачи икона,⁵ пошто је и фокус усмераван на саме слике, као на његов најлепши део и преносиоце ду-

4 М. Марковић, Д. Војводић, *Црква Светих апостола Петра и Павла у Расу*, Нови Сад: Платонеум д.о.о. 2021, 64; А. Гилфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево: „Веселин Маслеша“, 1972, 111.

5 Познато је да се дрвени темплони јављају услед осиромашења ктиртора и приложника. Т. М. Ракићевић, *Олтарска преграда – иконостас од IV до средине XVII века: форма, функција и значење*, Докторска дисертација, Београд: Универзитету Београду, Православни богословски факултет, 2013, 100.

ховне поруке и поуке. У каснијим периодима, иконостаси ће се увећавати и њихов дуборез биће украшаван позлатом, па ће као самосталне целине парирати иконама. Стога, постављање у Светој Варвари дрвене олтарске преграде а не камене може упућивати на то да је ова конструкција била иконостас са иконама а не олтарска преграда.

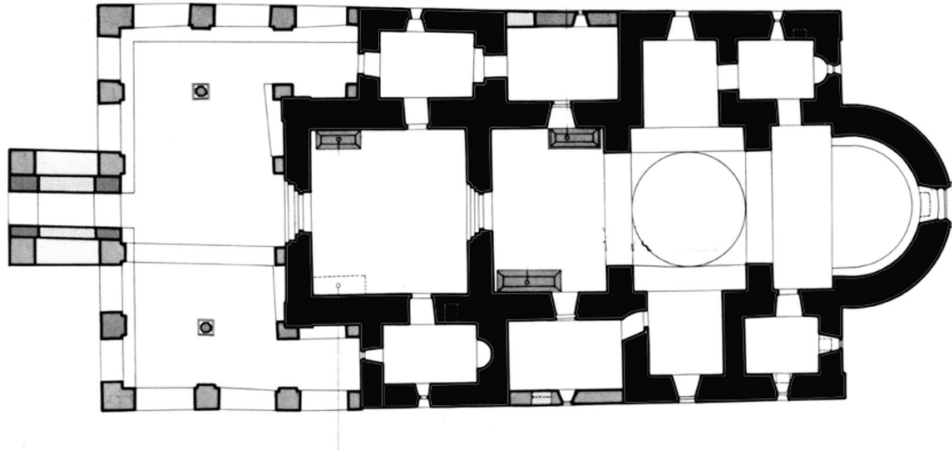
Не треба занемарити ни однос митрополита рашког Симеона са митрополитом новобрдским Никанором, који је око 1528. године у Грачаници, као свом катедралном храму, био ктитор икона на иконостасу.⁶ Поменути архијереји управљали су суседним епархијама, а њихов однос можда најбоље осликава то што су доцније обојица постали охридски архиепископи (Симеон 1550. а Никанор 1551 – 1557. године).⁷ Изградња манастира Свете Варваре претходила је постављању икона на грачанички ико-

6 Никанорове иконе су насликане у периоду од 1528. до 1551. године. С. Петковић, Несачувани портрет новобрдског митрополита Никанора из 1538/1539. године, *Старине Косова IX* (1989/1990)72, фуснота 9; Б. Тодић, *Грачаница: сликарство*, Београд: Просвета, Приштина: Јединство, 1988, 268 – 269.

7 Н. Ђокић, М. Живковић, Српска црква од пада деспотовине до обнове Пећке патријаршије, *Лесковачки зборник LVIII* (2018) 74, 87, 88, 93.

Левач

ностас. Митрополит Никанор не би тек тако затварао олтарску преграду иконама, и поред сачуваних фресака Христа и Богородице на поткуполним стубовима Грачанице, да то већ није био распрострањен обичај. Тако изгледа незамисливо и то да би митрополит Симеон у својој задужбини и архијерејском подворју, неколико година пре Никанора, поставио дрвену олтарску преграду без икона, у храму који није био осликан фрескама.

Иако се целокупно разматрање овог питања темељи на аналогијама, а археолошка истраживања не дају одговор на њега, готово се са сигурношћу може тврдити да је катедрални храм Свете Варваре имао иконостас украшен двема престоним иконама, пре него ли дрвену олтарску преграду. У овом случају Симеонов иконостас храма Свете Варваре може се сматрати старијим од Никанорових икона иконостаса манастира Грачанице. Што се тиче тематике престоних икона у манастиру Свете Варваре може се само нагађати, иако постоје само две опције. На иконама су могле бити представе Христа и Богородице са Младенцем или представа патрона храма – Свете Варваре и Богородице са Младенцем.⁸

⁸ Концепт скраћеног репертора икона био је условљен малим простором између поткуполних стубова. Пример двеју престоних икона од које је једна са представом патрона храма а друга са ликом Богородице са Младенцем јавља се у Старом Нагоричину.

Левач

ЛИТЕРАТУРА

Гиљфердинг, Александар, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево: „Веселин Маслеша“, 1972.

Ђокић, Небојша, Живковић, Марија, Српска црква од пада деспотовине до обнове Пећке патријаршије, *Лесковачки зборник LVIII* (2018) 61 – 98.

Кандић, Оливера, *Архитектура средњовековних олтарских преграда у православним црквама Србије*, у: Иконостас као духовни и културни печат православних хришћана, ур. Андрић Мирјана, Крагујевац: Завод за заштиту споменика културе у Крагујевцу (2007) 39 – 61.

Марковић, Миодраг, Војводић, Драган, *Црква Светих апостола Петра и Павла у Расу*, Нови Сад: Платонеум д.о.о. 2021.

Петковић, Сретен, Несачувани портрет новобрдског митрополита Никанора из 1538/1539. године, *Старине Косова IX*

(1989/1990) 71 – 85.

Поповић, Марко, Рељина градина код Новог Пазара, *Новопазарски зборник 12* (1988) 141 – 143.

Поповић, Марко, Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара, *Саопштење XXVII – XXVIII* (1995/96) 95 – 121.

Ракићевић, М, Тихон, *Олтарска преграда – иконостас од IV до средине XVII века: форма, функција и значење*, Докторска дисертација, Београд: Универзитету Београду, Православни богословски факултет, 2013.

Руварац, Иларион, Рашки епископи и митрополити, *Глас СКА LXII* (1901) 1 – 46.

Тодић, Бранислав, *Грачаница: сликарство*, Београд: Просвета, Приштина: Јединство, 1988.

Summary

Ignjatije Uroš Djordjević

Contribution to the research of the iconostasis of the cathedral church of Saint Barbara nearby Novi Pazar

Taking into account the circumstances, i.e. the ancient practice of decorating the interior of the temple and the position of the monastery of St. Barbara, it can be concluded that there was no altar partition, as it was believed until now, but an iconostasis with icons.

МОНАСТИР ГАБРОВАЦ КОД НИША

Апстракт: Црква Свете Тројице у Габровцу представља важан топос у историји православног нишког народа. Ова манастирска црква представља, између осталог, сведочанство борбе српског народа за национални и верски идентитет који се најбоље манифестује у зидном сликарству самог манастира кроз хор светитеља и приказе косовских мученика. Ту су и приложнички портрети и натписи као и ктиторски портрет кира Косте Тодоровића са фесом где се огледа национална идеја. Осим потребе да се живописом истакне легитимитет српства повезивањем са династијом Немањића и косовским светим ратницима, истичу се и душекорисне сцене попут ваздушних митарстава на западном трему. Шта чека човека након телесне смрти и земаљског живота, зограф Марко Минов приказао је у руху класичнезографске ликовне поетике. Зографско сликарство је опонашало средњовековни модел сликарства ради очувања православља у доба Османске владавине са циљем да се не оде у било какав вид јереси

Кључне речи: Црква Свете Тројице у Габровцу, Ниш, зографско сликарство, Милоша Јаковљевића

Прво турско освајање Ниша 1386. године имало је значајне последице како по хришћански народ тако и на стање верских објеката у граду и околини. Познато је да је Стефан Немања изградио или обновио храм Светог Пантелејмона надомак Ниша, који су Турци разорили након опсаде града.¹ Из Саборне цркве, која је тада уништена, спашене су и у Прокупље пренете мошти Светог Прокопија.² Није познато где се налазио овај храм, мада постоје претпоставке да се ради о цркви у селу Ђурлина.³ Евлија Челебија у свом путопису наводи да се у „чаршији“ налази џамија султана Мурата I, грађена „старим стилем“.⁴ Олга Зиројевић претпоставља да се ова формулација користила за цркве преобращене у џамије, тако да се може сматрати да су Турци затекли још једну цркву у граду, коју нису срушили већ су је користили за своје верске потребе.⁵ У селима су такође постојале цркве, међу којима су сачуване црква Свете Тројице у Горњем Матејевцу и манастирска

црква Свете Тројице у Габровцу.⁶ Срби су своје манастире градили на скривеним местима, у шумама или крај извора, али тако да људи могу доћи до њих и неометано присуствовати верским обредима. Ослањајући се на овакве историјске чињенице који указују на ограничену слободу српског народа у периоду османске власти, можемо подробније разумети и скривену локацију габровачке цркве Свете Тројице.

*

Време танзимата (*Tanzimat-ı Hayriye*) трајало је од 1839. до 1912. године. Низ оваквих реформи спровођених у Османском царству знатно су утицале на привилегованији живот свих царских поданика, али су довеле до јењавања моћи царства и расипања његових територија.⁷ Процес који је започет 1839. године своју правну подлогу доживљава након Кримског рата 1856. године - Ферманом о реформама издатом од стране Абдула Меџида, сина Махмуда II (1808-1839). Овим султановим актом који је обликован у двадесет и четири тачака успешније је решено питање једнакости хришћана, којима је такво питање раније било само привремено гарантовано.⁸

1 П. В. Гагулић, *Црква Светог Пантелеја у Нишу*, Смедерево (1963), 12

2 Б. Ловрић, *Историја Ниша*, Ниш, (1927) 42

3 П. В. Гагулић, *Црква Светог Николе у Нишу*, Ниш, (1963), 10

4 Х. Шабановић, *Евлија Челебија, одломци о југословенским земљама*, Сарајево (1967), 63

5 О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд (1984), 25

6 Народни музеј Ниш, *Хришћанство у Нишу кроз векове*, Ниш (2013), 47

7 И. Ж. Рајковић, *Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији (1839-1912)*, Београд, (2016), 11

8 И. Ж. Рајковић, *н.д.*, 11

Левач

Овим ферманом свим немуслиманским становницима царства, међу којима су и хришћани, дозволјава се слободније исповедање вере, те се гарантује једнакост верских, језичких и расних права, што ће се свакако манифестовати интензивнијом градњом сакралних објеката.

У подизању и обнови православних манастира учествовао је углавном обичан народ. У том периоду, када говоримо о нишкој епархији, завршена је Мала Саборна црква, познатија још и као Саборни храм Светог Архангела 1819. године, а потом је обновљена и проширена 1839. године.⁹ Са ове цркве су се по први пут током османске власти чула црквена клепала. Обновљени су многи манастири, међу којима је храм Вазнесења Господњег у Горњем Матејевцу 1838., који ће Турци коју годину касније оскрнавити, затим храм Светог Николе у Просеку 1838. године, храм Светог Илије у Сићеву 1865. године, храм Свете Тројице у Габровцу 1835. године, манастир Светог Јована у Матејевцу 1835. године, манастир Свете Богородице у Сићевачкој клисури 1835. године, храм Светог оца Николаја у Каменици 1831. године, храм Успења Пресвете Богородице у Миљковцу 1839. године и други. Многи од ових храмова су подигнути на местима где су раније постојале цркве и манастири, дубоко отиснути у колективном памћењу. Део црква и манастира је страдао после Нишке буне 1841. године, али то није могло да заустави верујући народ да не одржи свој национални и верски идентитет и да не настависа подизањем својих храмова.¹⁰

Сличну судбину имала је и габровачка црква у Нишу. На око два километара, јужно од села Габровца, у подножју планине Селичевеце налази се манастирски комплекс са црквом Свете Тројице. Габровац је насељено место које се налази шест километара југоисточно од центра Ниша и припада градској општини Палилула.¹¹ Етимолошки гледано, назив овог места потиче, вероватно, од шуме листопадног дрвета граб, које је у локалном говору познато као габар. Најранији помен села Габровац потиче из турског катастарског пописа за Ниш и околна села, односно

нахије Ниш из 1516. године.¹² Из овог пописа сазнајемо да је Габровац имао десет кућа, и по три самачка и удовичка домаћинства.¹³

Према предању, габровачка црква је настала почетком деветнаестог века на темељима старијег манастира Пресвете Богородице Габровачке из четрнаестог века, у којој је цар Душан пошавши у битку са Бугарима и Грцима 1330. године код Велбужда, причестио своју војску.¹⁴ Са друге стране, влада мишљење да постоји могућност да се овде ради о новоизграђеном објекту (*ex nihilo*), будући да није утврђено постојање старијих темеља приликом новијих радова на санацији влаге у зидовима цркве, вршеним 1985. године.¹⁵

Како није сачуван натпис са тачном годином изградње габровачког манастира, није могуће прецизно идентификовати тачну годину извођења радова, а као могуће године обнове помињу се 1833, 1835. и 1836. година.¹⁶ У Летопису цркве, који се води од 1901. године, стоји податак да је црква изграђена 1836. године. Како је летопис основни писани историјски извор о габровачкој цркви, овај податак о времену градње храма би могао бити веродостојан. Оно што се са сигурношћу може тврдити јесте да је изградња спроведена тридесетих година деветнаестог века заслугом нишких имућних трговаца и занатлија. О томе посредно сведочи натпис, који се може односити на уређење изворишта воде или градњу чесме у манастирској порти 1837. године, како је објашњено у досадашњој литератури.¹⁷ Летопис је однет из цркве ради рестаурације и рашчитавања текста на правоугаоној каменој плочи димензија 71 x 44 цм и у данашње време се чува испод црквеног трема. Плоча са натписом је вероватно била постављена поред чесме која се налазила на месту новије чесме, подигнуте 1923. године, која садржи и комеморативну плочу мештанима палим у ослободилачким ратовима 1912-1918. године. Да је реч о

12 Е. Миљковић-Бојанић, *Детаљни попис нахије Ниш из 1516. године*, Београд-Ниш (2000), 3-12

13 Е. Миљковић-Бојанић, *н.д.*, 5

14 М.Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија – Нови крајеви*, Београд (1884), 28

15 Б. Дељанин, *Дислоцирање гробних укопа испред источног зида цркве у Габровцу*, Ниш (1988), 1

16 Б. Андрејевић, *Споменици Ниша - заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*, II издање, Ниш (2001), 2

17 Б. Андрејевић, *н.д.*, 2

9 Б. Вујовић, *н.д.*, 87-110

10 Исто.

11 Ј. Ђирић, „Габровац“, у: *Енциклопедија Ниша: при-вреда, простор, становништво*, Ниш (1995), 23

чесми сведочи путописац Феликс Каниц, који је септембра 1889. године посетио Габровачки манастир. Он је забележио да се у порти налази „лепа чесма, коју је 1837. године подигао шнајдерски, терзијски и абацијски еснаф из Ниша.“¹⁸ Натпис у преводу значи : *У славу јединосушне и нераздвојне Тројице, Оца, и Сина, и Светога Духа : у време преосвештеног архиепископа и митрополита нашег Григорија, сазида се источник овај светој цркви габровачкој, трудом благословеног рурфета абацијског и терзијског у лето 1837, септембра 1. Написао поп Георгин: амин.*¹⁹ Архиепископ и митрополит Григорије кога натпис из 1837. године помиње, био је поглавар Нишке митрополије у периоду од 1835. до 1842. године. Он је пореклом Србин из села Кожин у трнском округу, који у данашње време припада Бугарској. Митрополит Григорије је остао упамћен по својој просветној делатности која се огледа у развоју школског система у Нишкој епархији. Поред педагошког деловања, заслужан је за обнову неколико храмова, међу којима је и црква габровачког манастира. За време његове духовне јурисдикције избио је велики народни устанак, познат као Нишка буна, априла 1841. године. Овај устанак су турске власти брзо угушиле, а митрополит Григорије је посредовао код нишког паше како би заштитио српски народ од турске освете. Међутим, Турци су спалили многа села у нишком крају, међу којима је и Габровац, а том приликом

је страдао и габровачки манастир.²⁰ На основу натписа на унутрашњем зиду изнад западних, улазних врата наоса, у коме стоји потпис зографа Марка и датум завршетка живописања цркве (23. април 1875), у литератури се изводи закључак да је у то време црква Свете Тројице обновљена и да је дограђен дрвени трем испред улаза. Трем, односно ајат, судећи по натпису на каменој плочи, приложио је Веселин Пауновић, о чијем лику и делу у литератури нема још довољно података осим да се зна да је живео у Нишу и да је за потребе габровачког манастира дао да се сагради ајат, што може представљати трем, докшат или засебну помоћну зграду.²¹

Манастир Габровац је током деветнаестог века представљао један од најзначајнијих како верских тако и социјалних топоса за православни живаљ Нишке епахије.²² Ово здање први пут је поменуто је у пописима Нишког кадилука 1498. и Нишке нахије 1516. године. На измаку османске владавине био је чифлук Јусуф-бега из Ниша, док је новоустановљена управа 1878. године затекла 33 домаћинства са 222 становника.²³ Манастир је смештен на источним падинама брда Горице у долини Габровачког потока. Турске манастира одређивала је нишка црквено-школска

20 Д. Милић, В. Алексић, *н.д.*, 61

21 Ајат представља локални израз за термин хајат или вајат и може означавати трем, докшат или засебан помоћни објекат у домаћинству, у коме се чувају намирице. в. *Речник српскохрватског књижевног језика*, Књ. VI, 190, 704-705.

22 Ј. Н. Марковић, *Зидно сликарство олтарског простора цркве Свете Тројице у Габровцу, Саопштење* (2022). 223-250

23 Ј. Ђирић, *Габровац, Енциклопедија Ниша – природа, простор, становништво*, Ниш, (1995) 23

18 Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Књига 2, Београд (1985), 138

19 Д. Милић, В. Алексић, *Натписи цркве Свете Тројице у Габровцу (Ниш)*, у: *Натписи и записи* 6, Пожаревац, (2020), 60

Левач

општина, због чега је дошло до спора са габровачком општином после установљења управе Краљевине Србије.²⁴ Након што је манастир потпао под јурисдикцију аутономне православне цркве, оно је представљало средиште парохије којој су припадала села Грабовац, Барбатово, Вукманово, Власе, Малошиште, Перутина, Кнежица.²⁵ Манастир Габровац имао је своје метохе у непосредној близини, цркву у Турлини, Свету Богородицу у Сићеву и извесну цркву Светог Јована. Габровачка црква званично преузима улогу главног парохијског храма 1909. године.²⁶

Данашња црква је изграђена из темеља 1833. ктиторством имућног трговца кир Косте Тодоровића²⁷, веома утицајне личности тога времена, уз активно учешће градског еснафа. Већа обнова манастирског комплекса извршена је око 1875. године, када је саграђен манастирски конак.²⁸ Приликом ове обнове, манастир је и живописан. Манастир Габровац је имао значајну улогу и у политичком животу нишког становништва. Приликом акције Хусеин-паше условљене Грчким устанком 1821. године, када је страдао митрополит Мелентије II са виђенијим свештеницима, свештеник Марјан Поповић избегао је погубљење сакривши се у једну бачву у остави габровачког манастира.²⁹ У њему су одржавани тајни састанци добровољаца у време Нишке буне 1841. године на челу са Николом-Колетом Рашићем коју је формирао Одбор за школе и учитеље у Старој Србији почетком 1874. године (у историографији назван Нишки комитет), а ковани су и планови за ослобођење Ниша од Турака 1876/78. године. У најезди Турака 1841. манастир је разорен, да би око 1873. био обновљен. Већи број ратника изгинулих у борбама за ослобођење 1877. покопан је

24 Ј. Н. Марковић, *н.д.*, видети и у: Милићевић М. Ђ. 1878, *Општине у Србији*, Годишњица Николе Чупића, година II.

25 Исто, видети и у: *Православна српска црква у Краљевини Србији* 1895: стр. 116

26 Д. Мидић *Историја Нишке епархије*, Ниш. (2019), 341

27 Б. Андрејевић, *Споменици Ниша: заштићена културна добра од изузетног и великог значаја*, Ниш, (1996) 122.

28 Ф. Каниц, *н.д.*, 183.

29 П.В.Гагулић, *Неки записи и натписи у црквама на територији Епархије нишке*, Православна мисао: часопис за богословску књижевност и црквено-сталешка питања, (1979), 3

поред манастира, а у порти се налази спомен чесма палим ратницима у балканским и Првом светском рату (1912-1918).³⁰ Занимљиво је истаћи да је габровачки манастир представљао, поред своје верске и стратешке улоге и склониште од епидемије куге.³¹ Габровачка црква представља и меморијални комплекс. Немањићко порекло приписивано је цркви и због налаза једног печата у порти манастира, који је потом послат у манастир Дечане.³² Оваква предања имала су и прагматичну намену, јер је истицање старости манастира након обнове Пећке патријаршије обезбеђивало озбиљан легитимитет манастира и уважавање код османских власти, али је истовремено допринело и развоју и неговању култова оснивача.³³

Габровачка црква је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку, нешто ужом од ширине наоса. На западној страни налази се карактеристични трем на дрвеним стубовима, дограђен након 1878. године. Грађена је од обрађених тесаника сиге, уз местимичну употребу опеке. Засведена је полуобличастим сводом који се ослања на шест попречних лукова, подупртих плитким пиластрима. Кров је на две воде. У цркву се улази са западне и са јужне стране. Интересантно је стилизовано попрсје човека – највероватније заштитни знак каменорезачке радионице, утиснуто на доворотнику јужних врата.³⁴ Наос цркве подељен је на пет травеја уским пиластрима, који се у нивоу свода испољавају као ребра. У најнижој зони између пиластара формирани су лукови прислоњени уз северни односно, јужни зид. Пиластри својом дужином умањују распон свода. Широки свод је додатно ојачан дрвеним затегама. Прозорски отвори налазе се у центру ових лукова. Храму се приступа кроз улаз на западној страни, јужној из најзападнијег травеја, док постоји улаз и на северној страни. Трем почива на дрвеним стубовима, ограђен је ниским

30 Т.П. Станковић, *Учешће Нишлија у ослободилачком рату 1876–1877*, Споменица шездесетогодишњице и освећења споменика ослобођења Ниша 1877–1937, Ниш(1937) 15–19; Б. Андрејевић *н.д.*,123.

31 Гагулић, *н.д.*, 103

32 Каниц *н.д.*, 184

33 Д. Медаковић, *Прве штампане монографије српских манастира*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 10, Нови Сад. (1974), 218.

34 Народни музеј Ниш, *н.д.*, погледати и у: М. Ракоција, *н.д.*, 100

соклом и наткривен тросливним кровом, нешто нижим од покривача цркве. Форма једнобродног храма подељеног пиластрима налази паралеле у црквеном градитељству Кнежевине Србије између 1818. и средине деветнаестог века.³⁵ Дубина прислоњених лукова налази паралеле у градитељству шеснаестог и седамнаестог века, какво се среће и у окружењу Ниша и Заплању, Доњем Драговљу, Бабичком, Сићеву.³⁶

На источном делу цркве, код олтару налазе се надгробни споменици где су сахрањени припадници одреда српских војника који су се борили против турске власти. Нажалост њихова надгробна обележја до данас нису сачувана.³⁷ Уз источни зид цркве, северно од олтарске апсиде, налазе се четири надгробна споменика из деветнаестог века и једна надгробна плоча, која је највероватније из истог периода.³⁸ При врху надгробне плоче се налази крст, у подножју лобања без доње вилице, са укрштеним бутним костима и без натписа. Лобања са укрштеним костима представља Адамову лобању, која се у хришћанској традицији може

наћи у подножју крста.³⁹ Адамова лобања означава смрт која је побеђена крстом као симболом Христовог васкрсења.⁴⁰ Декорација надгробне плоче на овај начин може се симболично схватити као нада да ће покојник победити смрт и тиме спасити своју душу. Први у низу је надгробни споменик игумана габровачког манастира, јеромонаха Мисаила Дечанца, који потиче из 1884. године. Следећи у низу је споменик у облику крста у коме почива Марија грнчарка која је манастиру приложила два дућана и кућу, а умрла је 1877. године. При врху се налази стилизовани крст око кога су уписана слова *IS HS NI KA*. На преосталој површини се налази натпис који гласи: *Почива раба Божја Марија грнчарка, која приложи 2 дућана и кућу у цркви, 1877. године.*⁴¹ Поред овог, налазе се два слична споменика у облику крста, а различитих димензија. Већи споменик је надгробно обележје деде, чије се име не може поуздано идентификовати због оштећења. Мањи споменик је висок 54 цм, а широк 30 цм у пределу крста и 19-21 цм у доњем делу. Натпис на споменику је доста оштећен. На краку при врху крста налази се натпис који вероватно садржи 1853. годину, у подножју исписано име, а на хоризонталним краковима *IS HS NI KA*. У средишту је изрезан крст. Преостали део

39 Ђ. Ђекић, *Порекло и значење лобање на четничкој застави*, Ниш, (2001), 125.

40 Ђ. Ђекић, *н.д* 126-128

41 Д. Милић, В. Алексић, *н.д*, 63

35 Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1791-1848*, Београд, (1986), 110

36 М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти: 1459-1690*, Београд, (1984), 88-89

37 М. Ђ. Милићевић, *н.д*, 28

38 Б. Дељанин, *Дислоцирање гробних укова испред источног зида цркве у Габровцу*, Ниш, (1988), 2

Левач

је непрепознатљив. Из приложеног се може констатовати да споменик припада Николи, о коме се не може ништа више рећи.⁴²

Према натпису изнад улазних врата, цркву је осликао зограф Марко Минов (1873-1875). Међу библијским сценама и портретима светитеља посебну пажњу привлачи портрет кира Косте Тодоровића, насликаног у грађанској ношњи с фесом на глави, док су цар Лазар и Милош Обилић приказани као светитељи. Живопис манастира, по свом распореду, иконографским одликама, ликовним квалитетима и детаљима, носи обележја времена у ком је настао. На западном трему налази се сцена Страшног суда са митарствима, мотив заступљен у црквеној уметности деветнаестог века. Манастирски комплекс стављен је под заштиту закона 1986.⁴³

Зидно сликарство манастира Габровац

Верска обнова проистекла из танзиматских реформи најбоље се одразила кроз богату уметничку продукцију и визуелну културу која се развијала у оквирима османско-балканског културног модела.⁴⁴ Оваквом стилу припада и живопис манастира габровачке цркве. Фреске се налазе у доста оштећеном стању, јер је боја местимично избледела и дошло је до потамњења пигмента због тога што се, услед влаге, кварило органско везиво које је коришћено приликом израде боје за живопис.⁴⁵ Упркос томе, богат и аутентичан живопис габровачке цркве важан је за разумевање идеје националног и верског идентитета српског и нишког народа током деветнаестог века.⁴⁶

За израду живописа био је задужен извесни зограф Марко Минов, чији је потпис остао сачуван у делимично оштећеном натпису који се налази на унутрашњем зиду изнад улазних врата. Његово име је лако читљиво, док је део натписа који вероватно представља

42 Исто, 65

43 Б. Андрејевић, *н. д.*, 123.

44 Н. Макуљевић, *Плурализам приватности. Културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку*, Београд 2006, 25–26.

45 М. Анђелковић, *Стање живописа*, Ниш 1973, 1.

46 Детаљно о живопису олтарског дела габровачке цркве погледати дело Ј.Н. Марковић, *Зидно сликарство олтарског простора цркве Свете Тројице у Габровцу*, Саопштења, Београд (2022), 224–249

презиме, оштећен. Његово презиме је раније тумачено као Милосављевић, те се оно у таквом облику налази у литератури, али најновија истраживања показала су да је у питању зограф Марко Минов.⁴⁷ У натпису је забележен датум завршетка живописања цркве, 23. април 1875. године. Део натписа садржи бројеве и слова чија функција још увек није растумачена у науци.

Година настанка живописа цркве забележена је и на бројним приложничким записима.⁴⁸ Један од таквих натписа, налази се у траци која уоквирује представу Богородице Шире од Небеса у конхи апсиде, где се јасно види година осликавања – 1875. Сликаство протезиса датира коју годину касније, у 1862. годину.⁴⁹ Опширан натпис о осликавању цркве налази се на западном зиду наоса, над улазом који у њега води из трема.⁵⁰ У првом натпису препознаје се скраћена форма потписа сликара зографа Константина Јаковљевића. Своје пуно име идентичном палеографијом оставио је у зидном сликарству цркве у Гркињи (1875), касније у Пасјану (1892), као и на иконама у манастиру Драганац (1892).⁵¹ Потпис на западном зиду јасно показује име Марка Минова,⁵² који је на простору Нишке епархије, потпис оставио у цркви Светог Илије у Печењевцу. Константин Јаковљевић и Марко Минов били су зографи пореклом из Галичника и деловали су у оквиру исте тајфе.

Константин Јаковљевић је зограф родом из Галичника. Његова зографска делатност се у последњој деценији деветнаестог века везује за територију Косовског Поморавља.⁵³ У Македонији је познат као Константин Јаков Бундовски, по познатом роду Галичанаца, а да се ради о истом сликару указује његов потпис на икони Сабора Архангелског из манастира

47 Ј. Н. Марковић, *н. д.*, 227, Б. Дељанин, *Црква Свете Тројице*, 2; Б. Дељанин - Ј. Ђирић, *нав. дело*, 91; М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, 101; М. Ракоција, *Манастири и цркве Јужне и источне Србије*, 156.

48 Ј.Н. Марковић, *н. д.*, 227

49 П. В. Гагулић *н. д.*, 144.

50 Ј. Н. Марковић, *н. д.*, 227

51 И. Ж. Рајовић, *Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији (1839–1912)*, Београд, (2016), 86–87

52 А. Василев, *Български възрожденски майстори : Живописци, резбари, строители*, Софија, (1976) 292.

53 И. Ж. Рајовић, *н. д.*, 86

Драганца.⁵⁴ Константин Јаковљевић је радио на живопису Успења Богородице у Гркињи 1875. године са Анастасом Стефановићем.⁵⁵ Радове Константина Јаковљевића настале у периоду од 1889. до 1892. године срећемо цркви Светог Николе у Ђилану где је осликао иконе Светог Петра и Павла из 1889. године, у манастиру Преображења из 1891., али и у Драганцу, Пасјану и Витини.⁵⁶ Делатност Константина Јаковљевића на простору Нишке епархије забележена је од 1871. године, када на иконостасу цркве Светог Георгија у заплањском селу Горњи Барбеш наизменично потписује иконе са Милошем Јаковљевићем⁵⁷, сликарем чији се рад везује за тајфу у којој су деловали Минов и Јаковљевић.

Марко Минов се на простору Нишке епархије први пут помиње у једном запису на књизи *Апостол*, која му је поклоњена 1868. године, као ђак *пописанија* у цркви у Бунушком Чифлуку, док Милош Јаковљевић израђује иконе и зидне слике у овом храму.⁵⁸ Минов потпис као зографа, осим у габровачкој цркви, сусрећемо и у цркви Светог Илије у Печењевцу између 1873. и 1875. године. О његовом животу не знасе много. Зна се да је радио у тајфи заједно са Константином и Милошем Јаковљевићем и да је родом из дебарског краја, села Галичника, како стоји на спомен-натпису као родно место Марка Минова.⁵⁹ Миново породично стабло потиче од Јакова, који је рођен око 1800. године у селу Галичник, а преминуо 1870. године. Познато је да је био зограф дебарске школе, али за сада не постоје поузданији подаци и новији докази о црквама које је он украшавао. Имена његових жена нису позната, али се зна да је имао двоје деце, ћерку Катарину и сина Мина. Мино је рођен око 1820. године. Крвна освета са албанским народом приморала га је да емигрира у област Серес (данашња Грчка) где је преминуо 1903. године. Са другом женом имао је двојицу синова

54 А. Николовски, *Уметноста на XIX век во Македонија* (извод од студијата), 20.

55 Ј. Марковић, н.д, видети и у: Гагулић 1969, 136; Марковић 2019: 150.

56 И. Ж. Рајовић, н.д. стр. 86, видети такође и у: *MONUMENTA, МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ*, број 6, (2021), Скопје, 201-204

57 Гагулић 1969: 136.

58 Исто, стр. 126

59 V. Dimitrov, *The Minov Family of Zographers: Personalities and Works*, Sofia, (2009), 268-279

Марка и Теофила Минова. Почевши од 1876. године, Марко Минов потписује дела зидног сликарства са братом Теофилом, рођеним око 1852. године, и ти радови се везују за околину Неврокопа и Мелника.⁶⁰ Реч је о зидном сликарству у црквама Светог Георгија у Доњој Сушици (1876), Успења Богородице у селу Лици (1880–1885), Светог Николе у Црвеном Брегу (1882), Светог Димитрија у Тешову, Светог Николе у Долену (1887), Богородице Животоносног Источника у Капатову (1888), те Светог Кирила и Методија у Багреницима (1889).⁶¹

Зидно сликарство габровачке цркве изведено је у складу са симболиком и традицијом православног сакралног простора. Свим храмовима, без обзира на величину и место, заједничка је традиционална троделна подела на олтар, наос и припрату, при чему се сваки део сакралног простора може симболички интерпретирати. Једнобродни сеоски храмови каква је и габровачка црква, врло често немају унутрашњу поделу на припрату и наос. Правоугаони облик основе у виду лађе, имао је своју хришћанску симболичку функцију, јер се сматрало да ми на овом свету пловећи по „бурном и опасном мору“, у лађи цркве налазимо спасење и уточиште, попут Ноја у ковчегу.⁶²

Сликарство у наосу изведено је у три зоне, изузев сокла, који је остао без живописа. Тематски репертоар живописа усклађен је са симболиком православне вере и храма као слике света (*imago mundi*), где горњи делови храма као што су сводови персонификују небеске сфере, док доњи део храма персонификује земаљску раван.⁶³ Слична ликовна концепција одразиће се и на трему манастира.

Поетика зидног сликарства цркве Свете Тројице у складу је са зографским моделом сликарства, који је у потпуности доминантан на простору Нишке епархије до 1878. године. Активну улогу у формирању сликарског програма храма имали су и верници. Надлежност над манастиром Габровац имала је нишка црквено-школска

60 Марковић, н.д, 229

61 Исто, 229

62 Л. Мирковић, *Православна литургија или наука о богослужењу православне источне цркве*, први део, Сремски Карловци (1918), 99

63 К. Пајсиевић, *Кратко толкованѣ божественогъ храма и свию у нѣ му свеитени судова и одежда обичны послѣ дованія, божествене литургије и светы црковны таинства*, Нови Сад, (1855), стр. 4-5

Левач

општина, која је одређивала турске из реда мирјана.⁶⁴ Мирјани су имали значајну улогу и у приложничком смислу. Осим сакралног живописа, открива се и креирање меморијалног топоса у оквиру живописа о чему сведочи и карактеристичан портрет самог ктитора познатог трговца Кира Косте Тодоровића. Приложништво је имало и важан социјални конструкт, јер приложнички натписи осликавају хијерархију и структуру заједнице.⁶⁵

Програм сликарства олтарског простора протеже се у три зоне, док су у самој апсиди формиране две зоне. Калоту апсиде заузима уобичајена представа Богородице Шире од Небеса. У првој зони олтарске апсиде налази се низ фронтално приказаних светитеља, северно почиње представом Светог Саве следи Свети Симеон Мироточиви, Свети Спиридон Тримитунски, Свети Никола Мирликијски, наставља се јужно од прозора, где су приказани Свети Стефан краљ Дечански, Свети Атанасије Александријски, те поново Свети Никола Мирликијски и Свети Спиридон Тримитунски.⁶⁶

Сликарство нише протезиса хронолошки је претходило осликавању храма, као неопходан сегмент завршења службе. Једно време ни настанак овог сликарства са иконостасом указује на Милоша Јаковљевића као аутора. Сликани слој је изузетно оштећен влагом, те се о детаљима не може говорити. У центру нише приказана је представа Христа Хлеба Животног. Лево и десно од путира приказани су Богородица односно Јован Крститељ, које се молитвено обраћају Христу, сцена иконографски позната и као Деизис. Друга зона живописа источног зида смештена је на површини лука изнад конхе апсиде. Средишње поље са представом херувима фланкирано је по двема пољима са северне и јужне стране. Северно је приказан Сабор арханђела, затим следи представа неидентификованог светитеља, јужно су постављене представе Светог Трифуна и Светог Теодора Тирона. Распрострањеност култа арханђела у Нишу показује и посвета саборног храма Светим арханђелима, што објашњава и истакнут положај ове представе у програму сликарства цркве

64 Милићевић, *н.д.*, 232.

65 О значају приложничких натписа видети: М. Лазовић, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд, (2006), 633-659

66 Ј. Н. Марковић, *н.д.*, 232

Свете Тројице.

Трећу зона живописа чини једнолучно завршено поље у врху источног зида. Представа

Свете Тројице приказана је тако да су у овом пољу насликани Бог Отац и Исус Христос, док се представа Светог Духа налази у темену свода олтарског травеја. Бог Отац и Исус Христос насликани су на плавој позадини, постављени на златне облаке, окружени мандорлама, са звездастим нимбовима иза главе. Бог Отац насликан је у иконографском типу Старца дана, дуге седе косе и браде, леве руке положене на сферу. Десно од њега, односно северно од прозора, који се налази у средишту поља, са карактеристичним атрибутима, мученичким крстом и косиром. Овакав приказ Новозаветне Свете Тројице приказан је и на трему самог манастира.

На простору изнад нише смештене су представе Светог Лазара западно, односно Светог Милоша Обилића источно. Приказ косовских мученика јасно је учествовао у креирању националног и верског идентитета у формулацији зидног програма сликарства.⁶⁷ Ликови светих ратника цара Лазара и Милоша Обилића налазе се изнад ликовца Светог цара Константина и царице Јелене.

Друга зона живописа бочних зидова олтарског простора носи две старозаветне сцене – Жртва Каина и Авеља на северном, односно, сцена Каина који убија Авеља на јужном зиду. Приношење жртве од стране Каина и Авеља (натпис којим је представа означена је нечитак, трагови постоје у средишњем горњем делу сцене) смештена је у пејзаж. На овом месту нашле су се као литургијске теме, које представљају две префигурације Христове жртве. Трећа зона живописа лоше је очувана. Портрет Кира Косте налази се на јужној страни западног зида наоса цркве, на фресци из 1873. године.⁶⁸ На фресци у габровачкој цркви приказан је у чоханом оделу које је извезено златом и са фесом на глави. Изнад његовог лика налази се натпис: KIR KOSTA POKOINI. Судећи по натпису, живопис је настао

67 О култу и иконографији Милоша Обилића погледати у: Љ. Стошић, *Милош Обилић као „Нови Константин“ у српској уметности XIX века*, Ниш, (2007), 430-442

68 Б. Дељанин - Ј. Ђирић, „Манастир Свете Тројице у Габровцу“, у: *Енциклопедија Ниша: привреда, простор, становништво*, Ниш 1995, 91; М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, 99

након смрти кир Косте.⁶⁹

*

Зидно сликарство олтарског простора цркве Свете Тројице у Габровцу одликује низ јединствених програмских и иконографских решења. Осим тема условљених функцијом простора, доминира визуелизација култова развијених у локалној нишкој заједници. Живопис габровачке цркве настаје у значајном тренутку друштвено-политичког живота заједнице, доприносећи познавању њеног утицаја на креирање програма црквеног сликарства, као и познавању верских, али и друштвених пракси хришћанске заједнице Ниша пред српско-турски рат.⁷⁰

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Андрејевић Б., Споменици Ниша - заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја, II издање, Ниш (2001)

Василиев А., Ерминии, технология и иконографија, Софија, (1976)

Василев А., Български възрожденски майстори : Живописци, резбари, строители, Софија, (1965)

Василев А., Социални и патриотични теми в старото българско изкуство, Софија, (1973)

Василијадис Н., Свети Игњатије Брјанчанинов, Тајна смрти, шта нас чека у вечности? Београд (2019)

Васић П., Поствизантијско сликарство у Србији у XVIII и XIX веку, у: Градска култура на Балкану (XV–XIX век), књ. 1, Београд (1984)

Вујовић Б., Саборна црква у Београду: прилог историји изградње и украшавања главног београдског храма, Годишњак града Београда XXX, Београд (1984)

Вујовић Б., Уметност обновљене Српкије 1791-1848, Београд, (1986)

Гагулић П.В, Мали нишки Саборни храм, са летописом, Прокупље, (1961)

Гагулић П.В, Црква Светог Пантелеја у Нишу, Смедерево (1963)

Гагулић П.В, Црква Светог Николе у Нишу, Ниш, (1963)

Дељанин Б., Дислоцирање гробних упока испред источног зида цркве у Габровцу, Грађа Завода за заштиту споменика културе Ниш, Ниш (1988)

Дељанин Б., Две фреске Милоша Обилића у црквама у околини Ниша, Гласник Друштва конзерватора Србије 13, Београд (1989)

69 Д. Милић, В. Алексић, *н.д.*, 61

70 Ј.Н.Марковић, *н.д.*, 249

Зарић-Ђировић И., Зографске радионице и зидно сликарство XIX века у храмовима Врање епрахије, ПРОБЛЕМИ НА ИЗКУСТВОТО, 4/15, Софија, 26

Зарић-Ђировић И., Женска припрага Николајевске цркве у Земуну, Саопштења, XLII-2010, Београд (2010)

Зиројевић О., Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године, Историјски институт у Београду, Београд (1984)

Иванова Т., МИТАРСТВОТА НА ДУШАТА В ИКОНОГРАФИЈАТА НА СТРАШНИЈА СЪД, Проблеми на изкуството 4/2013, Софија

Игуман Антоније, Вечне загробне тајне, Београд (1974)

Између живота и смрти, Манастир Подмаине (2011)

Јанчевска Ј.С, СТРАШНИОТ СУД ВО ЦРКВАТА СВ. ЃОРЃИ ВО БАЊАНИ, ПАТРИМОНИУМ.МК, година 11, број 16 / 2018, Скопје

Каниц Ф., Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века, Књига 2, Београд (1985)

Карелин Р., Ларше Ж.К., јеромонах Григорије Светогорац, Смрт је побеђена, вечност постоји, књига о смрти које нема, Београд, (2021)

Костић-Ђекић А., Црквена уметност у Кнежевини Србији 1830-1882), Београд, (2022)

Лазовић М., Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, Београд, (2006)

Макуљевић Н., Плурализам приватности. Културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку, Београд 2006, 25–26.

Макуљевић Н., Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914), Београд (2007)

Макуљевић Н., Зографски кругови у нововековној балканској визуелној култури у: Зографски кругови, стидоке визуелне културе Балкана, књига I, Београд (2018)

Makuljević N., The Zograph of orthodox painting in Southeast Europe 1830-1870, Balcanica XXXIV, Beograd, 385-405.

Медаковић Д., Прве штампане монографије српских манастира, Зборник за ликовне уметности Матице српске 10, Нови Сад. (1974)

Мидић Д., Историја Нишке епархије, Ниш. (2019)

Милић Д., Алексић В., Натписи цркве Свете Тројице у Габровцу (Ниш), у: Натписи и записи 6, Пожаревац, (2020)

Змилићевић М.Ђ, Краљевина Србија – Нови крајеви, Београд (1884)

Мирковић Л., Православна литургија или наука о богослужењу православне источне

Левач

- цркве, први део, Сремски Карловци (1918)
 Митрополит Макарије, Православно догматско богославље, II том, Београд, (2007)
 Народни музеј Ниш, Хришћанство у Нишу кроз векове, Ниш (2013)
 Papadopoulos K., Die Wandmalerei des XI Jahrhunderts in der Kirche Panagia ton Halkeon, Graz-Köln (1966)
 Пајсијевић К., Кратко толкованѣ божественогъ храма и свію у нѣ му свештены судова и одежда обичны послѣ дованія, божествене литургије и светы црквны таинства, Нови Сад, (1855)
 Преподобни Јустин Ђелијски, Догматика Православне Цркве, III том, Манастир Ђелије, Ваљево (2004)
 Поповић Р., Васељенски сабори, одабрана документа, Београд (2007)
 Рајовић И.Ж., Дебарски зографи на Косову и Метохији, рад је написан у оквиру пројекта Материјална и духовна култура Косова и Метохије, Часопис Саопштења бр. XLIV, Београд, (2012)
 Рајовић И.Ж., Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији (1839–1912), Београд (2016)
 Ракоција М., Манастири и цркве града Ниша, Ниш (1998)
 Роуз С., Душа после смрти, Шибеник, (2014)
 Сабрана дела Светог Јефрема Сирина, III том, Москва, (1882)
 Свети Јован Лествичник, Лествица божанског ухођења, Београд, (1961)
 Свети Игњатије Брјанчанинов, Слово о смрти, Београд (1994)
 Свети Андреј Кесаријски, Тумачење Откривења, Београд (2005)
 Стошић Љ., МИЛОШ ОБИЛИЋ КАО „НОВИ КОНСТАНТИН“ У СРПСКОЈ УМЕТНОСТИ XIX ВЕКА, Ниш, (2007)
 Србуљ Ј., Господ није створио смрт, зборник радова, Београд (2009)
 Тимотијевић М., Традиција и барок, тумачење традиције у реформама барокне пикторалне поетике, ЗЛУМС 34-35, Поствизантијска уметност на Балкану II, Нови Сад (2003)
 Ђирић Ј., Габровац, Енциклопедија Ниша: привреда, простор, становништво, Ниш (1995)
 Ђирић Ј., Детаљни попис нахије Ниш из 1516. године, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Билтен 1, Београд-Ниш (2000)
 Чокревска - Филип Ј., Пробивот на темата „Праведно и грешно исповедање“ во сликарството во Македонија, Патримониум. МК 3–4, Скопје (2008)
 Чубриловић, В. Одабрани историјски радови, Народна књига, Београд (1983)
 Шабановић Х., Евлија Челебија, одломци о југословенским земљама, Свјетлост, Сарајево (1967)

Summary

Una Radović

Gabrovac Monastery near Niš

The Church of the Holy Trinity in Gabrovac represents an important topos in the history of the Orthodox people of Niš. This monastery church represents, among other things, a testimony to the struggle of the Serbian people for national and religious identity, which is best manifested in the wall paintings of the monastery itself through the choir of saints and depictions of the Kosovo martyrs. There are also contributory portraits and inscriptions, as well as the founder's portrait of the bishop Kosta Todorović with a fez, which reflects the national idea. In addition to the need to emphasize the legitimacy of Serbianness through painting by connecting it with the Nemanjić dynasty and the Kosovo holy warriors, soul-beneficial scenes such as the aerial toll booths on the western porch are also emphasized. What awaits a person after physical death and earthly life, the iconographer Marko Minov depicted in the guise of classical iconographic visual poetics. Iconographic painting imitated the medieval model of painting in order to preserve Orthodoxy during the Ottoman rule, with the aim of not falling into any form of heresy.

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ МАНАСТИРА СВЕТОГ ПРВОМУЧЕНИКА И АРХИЂАКОНА СТЕФАНА КОД ВРАЊА – ОБНОВА МАНАСТИРА У XIX ВЕКУ И ЊЕН ЗНАЧАЈ

Апстракт: Обнова Манастира Светог Стефана у 19. веку имала је вишеструки значај за очување културе и духовности народа врањског краја, који је био под вишевековним ропством. Собзиром на то да је манастирска архива више пута уништавана, те непосредних писаних извора о обнови Манастира нема, рад обухвата анализу ширег друштвено-историјског контекста, позивајући се на постојеће научне изворе и народно предање, у циљу сагледавања околности под којима је до обнове дошло у том периоду.

Кључне речи: Манастир Свети Стефан, Горње Жапско, обнова, врањски крај, 19. век.

Трагови хришћанске културе на подручју врањског краја датују из најранијих векова. Записи хришћанских неимара, као и темељи бројних базилика од којих су неке биле и велике, тробродне, пронађени су приликом истраживања и обнове старих храмова који су накнадно изграђени у средњем и новом веку.¹ Постојање снажне српске државе током немањићког периода оставило је такође трага на овим просторима. Јачање српског националног идентитета кроз самосталност Цркве и државних институција само је додатно потврдило и даље обликовало хришћанску културу, која је оставила опет нове трагове. Задужбинарство и ктиторство као вид испољавања духовне прилежности и поштовања Цркве, али и економске моћи виших друштвених сталежа, било је уобичајено не само за владаре, већ и за сву тадашњу српску властелу. Стога не чуди што су трагови бројних задужбина иманастира, од којих су неки даривани као метоси великих лаври, присутни и на тлу врањског краја. У овом раду нећемо се бавати њиховим набрајањем, већ ћемо споменути само Манастир Светог Прохора Пчињског, најпознатију светињу Епархије врањске, али и шире. Континуираним постојањем од преко 950 година, Манастир Светог Прохора је најавтентичнији израз културног и духовног идентитета народа

овог поднебља. Он је себе уткао трагове како византијске, тако и српске средње вековне, али и нововековне и савремене културе.

И поред тога, са жаљењем морамо констатовати да је богато културно и духовно наслеђе врањског краја сачувано у најмањој могућој мери, а чак и ти остаци недовољно научно обрађени и истражени. Бројни ратови и пустошења који они са собом носе, као и вишевековна туђинска власт, учинили су да су многе архиве, књиге и записи систематски спаљивани и уништавани, а уметнички и богослужбени предмети и драгоцености пљачкани, одношени и продавани. Стога је писање о историји врањских светиња ни мало лак задатак, али свакако морално и духовно дубоко обавезујући према народу који је овде живео и жртви коју је поднео кроз векове.

Један од манастира Епархије врањске који последњих деценија живи активним, монашким животом, јесте Манастир Светог Првомученика и Архиђакона Стефана. Да бисмо обухватили и разумели улогу и значај коју је он имао у 19. веку за народ овог краја, сматрамо неопходним сагледавање ширег друштвено-историјског контекста тог времена.

¹ Небојша Ђокић и архимандрит Методије Марковић, *Манастир Светог оца Николаја у Врању*, Врање 2023.

Левач

Врање у 19. веку

Град Врање са насељима која му припадају смештен је у Врањској котлини. Ова импозантна котлина, омеђена падинама планина Варденика, Бесне Кобиле, Мотине, Карпине, Крстиловице и Кукавице, протеже се у дужини од тридесетак километара у правцу слива Јужне Мораве, и обухвата равничарска и брдско-планинска насеља. Цео врањски крај је добро повезан: на северу Грделичком клисуром са Лесковачком котлином и Нишким пољем, а на југозападу са Прешевском Моравицом, Кумановском долином и Скопским пољем.² Управо због тога је одувек био густо насељен и стратешки значајан.

Стари друм, који је некада водио од Београда ка Солуну, пролазио је кроз врањску област десном обалом Јужне Мораве, стога је он био важна спона моравско-вардарске комуникације. Шездесетих година 19. века, изграђен је пут од Ниша до Куманова, који је пролазио кроз Грделичку клисуру и касабу Врање. Од тада Врање је било боље повезано са севером – нарочито са Кнежевином Србијом и Аустријом³. Осим тога, Врање је било и важна одредница која је преко Ниша и Софије ове крајеве повезивала са Цариградом, а преко Новог Брда са Косовом и даље са Јадранским морем. Осамдесетих година 19. века је изграђена и железничка пруга, која је додатно допринела развоју трговине и бољих саобраћајних веза.

Иако је било под вишевековном турском влашћу, која је у потпуности елиминисала све српске државне институције и тиме поништила привредни и културни домет домаћег становништва, Врање је у 19. веку поново доживело својеврсни успон у развоју. Период пред ослобођење је био и период изградње, те је 1873. године у Врању било: 5 великих џамија, 6 текија, 1 хамам, 1 сахат кула, 2 цркве, 1 телеграфска зграда, 990 дућана, 5 магацина, 14 ханова, 28 пекара, 86 механа и 32 млина.⁴ За разлику од сеоског становништва, које се бавило пољопривредом и сточарством, градско становништво, укључујући и Србе,

2 Јован Ф. Трифунски, *Врањска котлина: антропогеографска испитивања други део*, Скопје 1963.

3 Борислав Андрејевић, *Основне карактеристике развоја Врања крајем 18. и током 19. века*, Зборник радова, Врање кроз векове, Врање 1993.

4 Борислава Лилић, *Југоисточна Србија у периоду српске националне револуције (1804 – 1878)* књига I, Београд 2002.

претежно се бавило занатством и трговином. Имућнији слој српског становништва који се формирао у том периоду допринео је обнови хришћанских светиња и отварању српских школа.

Политичке прилике Врања у 19. веку

Град Врање је у 19. веку имало статус касабе – градског насеља, које је било административни центар тадашње управне јединице казе Врање. Каза Врање, која се састојала од више нахија, мењала је своје надређене центре власти и била прикључивана различитим санџцима у зависности од актуелне територијалне поделе.⁵ Почетком 19-ог века, врањским крајем владао је Ђор-Мехмед паша, кога је краткотрајно наследио његов старији син Рашид-паша а након њега, власт је преузео његов млађи син, чувени Хусеин-паша.⁶

О владавини Мехмед-пашеи његових потомака, као и о њиховом односу према народу, очувано је предање које су неки од антропогеографских истраживача записали. За Мехмед-пашу је остало упамћено да је населио пчињска села у сливу Мораве, подстичући развој пољопривреде. Народ га је прихватао, собзиром на то да је на извештан начин бринуо о раји⁷, штитећи је од самовоље локалних моћника. Стога је статус сељака у врањском крају почетком 19. века био нешто повољнији него у другим управним јединицама.⁸

Владавину Хусеин-паше су затекле радикалне политичке промене у Турском царству, којима је он, како се то испољавало кроз његов владајући режим, већим делом био наклоњен. Он их је, нарочито Хатишериф од Гилхане из 1839. године, спроводио у мери у којој је то погодвало његовим актуелним интересима. Иако је у неким аспектима примењивао реформе које су биле повољне по статус српског живља, није презао да од српског сељака отима и присваја плодну земљу⁹, изнуђује

5 Борислава Лилић, *Југоисточна Србија у периоду српске националне револуције (1804 – 1878)* књига I, Београд 2002.

6 Исто

7 Риста Т. Николић, *Економске прилике у околини Врања 1903. године*, Зборник радова, Врање кроз векове, Врање 1993.

8 Владимир Стојанчевић, *Жалбе Срба Врањанаца против Хусеин-паше 1839. – 1842. године*, Зборник радова, Врање кроз векове, Врање 1993.

9 Јован Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија, књ. 2*,

новац или спроводи репресалије према српским трговцима и занатлијама¹⁰. Често је брзо и нагло реаговао, што је нарочито остављало последице у његовим сукобима са мештанима.

Једна од последица реформи аграрних односа у 19. веку у Турском царству, уз остале чиниоце који су томе допринели, била је велика осиноност муслиманских, не само властодржаца већ и обичног становништва – Турака и Арбанаса. За српског сељака то је значило повећан притисак у виду високих дажбина, чешћег принудног рада, отимања земље, свих облика физичког злостављања и опште обесправљености.¹¹ Све ово је погодило и многобројна врањска села. Оружани отпор који је 1841. године букнуо широм југоисточне српске територије, која је била под Турским царством, убрзо је угушен. Врањску казу је тај устанак само делимично захватио а Хусеин-паша није казнио део становништва које је у њему учествовало. Осим тог уступка српском становништву, дозволио је и зидање велелепне Саборне цркве у Врању 1838. године.¹² Хусеин-пашине политичке везе са

кнезом Милошем, као и повољности које је чинио за Србе, подстакле су арбанашко становништво на побуну против њега. У Врању је 1843. године избила Ашарат буна, у којој је срушен новосаграђен Саборни храм, учињена велика материјала штета у граду а Хусеин-паша је смењен са власти.¹³

Црквене прилике Врања у 19. веку

Врањски крај је по питању црквене, административне поделе припадао Скопској митрополији, која је од укидања Пећке патријаршије 1766. године, била поддуховном влашћу Цариградске патријаршије. Од тада су на трон скопских митрополита постављани Грци, којима је словенски народ био туђ, те већина није познавала језик своје пастве. Ово је била само једна од препрека ка успостављању истинског црквеног јединства. Осим тога, укидањем Пећке патријаршије, уследиле су и системске реформе у виду увођења грчког као богослужбеног језика, постављања световних лица за архијерејске намеснике, којима је давана велика духовна власт и резривања нових пореза. У неким удаљенијим областима увођење грчког језика није заживело, служило се на црквенословенском језику, осим у посебним

Прешевска област, репринт издање, Врање 2015.

¹⁰ Владимир Стојанчевић, *Жалбе Срба Врањанаца против Хусејин-паше 1839. – 1842. године*, Зборник радова, Врање кроз векове, Врање 1993.

¹¹ Исто

¹² Владимир Стојанчевић, *Жалбе Срба Врањанаца*

¹³ Исто

Левач

приликама, када се указивало дужно поштовање митрополиту.¹⁴

То, међутим, нису биле једине последице потпадања под власт Цариградске патријаршије. Српском народу је претила велика опасност од потпуног губитка идентитета. Он није имао ни једну институцију која би подржала и очувала његов језик, писмо, обичаје, морал, чак ни политичка права. Гашењем Пећке патријаршије српски народ је изгубио своје званичне представнике пред турском влашћу. Статус Патријарха је у Османском царству био у рангу везира, те су једино он и остали епископи могли да посредују пред султаном и подносе молбе и жалбе у име свог народа¹⁵. Били су признати као званични царски службеници и имали су самосталност у решавању црквених питања.

Стога су Срби постепено почели да се све више ослањају на подршку и духовну власт својих свештеника, који су од тада постали носиоци црквено-народног јединства и националног идентитета. Парадоксално, губитком самосталности, Српска Црква се одржала и постепено јачала на локалном нивоу. Немајући више обавезу да плаћа скупе берате султану за своје епископе, народ је новчане прилоге улагао у обнову својих опустошених цркава и манастира.¹⁶ Ова тенденција је од средине 18. века, све до ослобођења од турске власти, постепено јачала на територији врањске области.

Да бисмо узели у обзир све чињенице, поменућемо да су неки од скопских митрополита оставили иза себе дела која обавезују народ овог краја да чувају стално сећање на њих. Митрополит Гаврило, који је 1830. године постављен за скопског митрополита, истински је бринуо о Србима. Залагао се против неправде и за изједначавање верских права, отворено иступајући против турске власти и излажући свој живот опасности. Активно је радио на обнови цркава и подржавао подизање нових. У његово време, изграђен је велелепни Саборни храм у Врању који је, изазвавши револт Турака био порушен у Ашарат буни. Управо за време столовања митрополита Гаврила у Скопљу везује се и обнова Манастира Светог Стефана.

14 Јован Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија*, књ. 2, *Прешевска област*, репринт издање, Врање 2015.

15 Урош Шешум, *Србија и Стара Србија у 19. веку*, Докторска дисертација, Београд 2015.

16 Исто

Народно предање, као и запис у скромној манастирској архиви, наводе 1843. годину као годину обнове, на већ постојећим темељима средњовековног храма.

Село Горње Жапско у 19. веку

Манастир Светог Стефана се налази надомак села Горње Жапско, са десне стране Јужне Мораве. Као и само село, смештен је између села Доње Жапско, Горња Отуља, Буљесовце и Миланово, у брдском подручју изнад 600 метара надморске висине. Горње Жапско спада у најстарија насеља врањског краја и спомиње се у турским пописним књигама из 15. и 16. века.¹⁷

Живот села Горње Жапско, као и многих других села у врањском крају у 19. веку, био је испрекидан последицама вишевековног рата, зостављања становништва од стране завојевача, али и епидемијама заразних болести. Једна од великих епидемија које су у последњем налету погодиле врањски крај, заобишавши само нека села, била је управо епидемија куге 1836 – 38. године.¹⁸ Куга или у народу прозвана чума, харала је широм Турског царства и од ње су изумирала читава насеља. Управо услед тих фактора, у опустело село настанио се последњи талас досељеника крајем 18. и почетком 19. века, чији потомци и данас ту живе. Собзиром на то да је структура тадашње сеоске породице углавном била у виду задруге, становништво се најчешће тако и селило. Чланови најстарије породице досељене у Горње Жапско у последњем миграционом таласу били су такозвани Секулци, који су се доселили из села Стајовце у Врањској Пчињи. Друга породична задруга, која је након Секулаца дошла, била је поп-Маркова, која је бројила око двадесетак чланова, касније названих Марковци. Они су се, као традиционално свештеничка породица доселили из околине Битоља. Били су једни од ретких људи који су били писмени у то време, а који су се настанили у Горњем Жапском. За њима су се постепено досељавале и друге породице. Село никада није бројчано постало велико. Још из турских пописа из 16. века бројало је тек око девет кућа. На прелазу из 19. у 20. век у њему

17 Александар Стојановски, *Врањски кадилук у 16. веку*, Врање 1985.

18 Борислава Лилић, *Југоисточна Србија у периоду српске националне револуције (1804 – 1878)* књига I, Београд 2002.

Манастирски храм пре обнове

је било свега тридесетак кућа.¹⁹

Горње Жапско је, по тадашњим саобраћајним приликама, било скрајнуто у односу на Врање. Налазећи се у брдима изнад Јужне Мораве, било је довољно удаљено од прометних друмова, док је са друге стране, са које се граничи са селима Буљесовце и Буштрање, било у близини такозваног Влашког друма. Он је водио од села Преображења, тадашњег познатог трговачко-занатског центра, преко Горњег Жапског до Буљесовца и Буштрања а преко њих избијао на Старачки пут, који је даље водио према Манастиру Светог Прохора. Ово је био каравански пут и представљао је трговачку везу врањског краја са Македонијом и Старом Србијом.²⁰ Село Горње Жапско је на тај начин било довољно повезано са околним местима, али и довољно далеко од средишта турских власти.

Мештани Горњег Жапског су по традицији били више сточари а мање земљорадници. Чували су овце, козе и краве, и гајили пшеницу, раж, пасуљ и понеко поврће. Сеоски атари су обухватили оранице које су биле у заравнима, али и на брдовитом подручју. До њих се долазило крчењем шума, што је био изузетно тежак посао. Земљиште се обрађивало примитивним средствима, те

је живот на селу захтевао велики труд и свакодневни рад. Сеоска домаћинства су због слабе економске моћи махом морала да произведу све што им је било потребно за живот²¹, стога су били заступљени разни облици занатске радиности за потребе домаћинства. Куће су биле прости, такозване плотњаче или чатмаре, које су се састојале од најчешће једне или евентуално две просторије. Новац је слабо био у употреби. Због лошије конфигурације и квалитета земљишта, Горње Жапско је у 19. веку било више изузето од отимања ораница, за разлику од Доњег Жапског, које је било под влашћу седам бегова, како је остало запамћено у народу.²²

Друштвени положај и улога свештеника, прве школе

Свештеничке породице су представљале посебан слој ондашњег друштвана селу. Свештеници су били малобројни и својом спољашњошћу нису одударали од обичних сељака – носили су доламу, а главуповезивали белом марамом. Народ је црквене обреде плаћао у природи, тако да су они добијали све што се тада гајило и прерађивало у једном домаћинству.

21 Александар Стојановски, *Врањски кадилук у 16. веку*, Врање 1985.

22 Риста Т. Николић, *Економске прилике у околини Врање 1903. године*, Зборник радова, Врање кроз векове, Врање 1993.

19 Јован Трифуноски, *Врањска котлина: антропогеографска и ститивања други део*, Скопје 1963.

20 Риста Т. Николић, *Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве: антропогеографска истраживања*, Београд

Левач

При резању славских колача, свештенику је увек ишла половина. Када је новац ушао у употребу, свештеницима су се плаћала углавном венчања и опела. Осим обављања свештеничке службе, обављали су и све остале послове везане за сеоско домаћинство.²³

Како нису постојале школе, једина могућност за стицање опште и богословске писмености, као и усвајања основа чинодејства била је учење непосредно од свештеника. Овај позив је стога скоро по правилу био наследан, не само у врањском крају већ и широм Старе Србије.²⁴ По Јовану Хаџи-Васиљевићу целу Прешевску област у 19. веку су опслуживале три свештеничке породице од којих је једна била из села Жапско а преостале две из села Старац и Шаинце. Претпостављамо да је из села Жапског у питању била управо поп-Маркова породица. Парохијских свештеника који су опслуживали пчињску област је било и из села Преображења и Буљесовца. Са друге стране, монаштво је било реткост, те су и дужност настојатеља постојећих манастира привремено вршили свештеници.

Удаљене парохије су биле прилика и повод да свештеници из Жапског буду у чешћем контакту са Манастиром Светог Прохора Пчињског, који је одувек на овим просторима био важно језгро црквености и образовања. По предању, и Марковци

су били посебни мисионари међу својом паством. У тајности од турских власти, у свом дому су примали поједине младиће и подучавали их. Књиге су биле права реткост и драгоценост, те су се основе писмености стицале из богослужбених књига – Часослова и Псалтира. Тако је било све до тридесетих година у врањском крају²⁵, када су постепено уз дозволу турских власти почеле да се отварају прве школе.

Потоње, прве школе у врањском крају нису имале клупе, читанке и прибор за писање. Седело се на поду, писало наземљи. Ђаци су учили напамет. Потом су уведене рогозе за седење, да би се средином 19. века почело са увођењем клупа и првих писаљки.²⁶ Књиге су и даље биле изузетно ретке и скупе. У почетку су сви ђаци различитог узраста били заједно, али су учили из различитих књига – Часослова, Псалтира, Минеја, Апостола. По томе су се и разликовали јер разреда није било. Завршни рад ученика је био учење из Требника и Јеванђеља. Осим тога, учило се и писање и рачунање. Са побољшањем срединских околности и метод наставе се постепено мењао, а најчешће је зависио од особина и способности самог учитеља. Учители су плаћали ђачки родитељи, већином у натури а тек касније у новцу. Овакве школе су, по књигама из којих су деца учила, називане

23 Јован Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија*, књ. 2, *Прешевска област*, репринт издање, Врање 2015.

24 Урош Шешум, *Србија и Стара Србија у 19. веку*, Докторска дисертација, Београд 2015.

25 Јован Хаџи-Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. веку*, Београд 1928.

26 Исто

школама манастирског метода.²⁷

Да је село Горње Жапско било мало језгро писмености у 19. веку сведочи и попис становништва који је обављен на новоослобођеној територији 1878. године од стране државних органа Кнежевине Србије. Том приликом је утврђено да у селу живи 193 становника, од којих је мушкараца било 95 а писмених свега 21. Као поређење, довољно је навести пример суседног села, Доњег Жапског, које је било веће како територијално, тако и бројчано. У њему су тада живела 338 становника, од којих мушкараца 170 а писмених ниједан.²⁸ Слична ситуација је била и у околним селима.

Свештеници су у врањском крају у том периоду преузели на себе улогу народних вођа и духовних учитеља. Они су очували народну веру, која је под вишевековном туђинском влашћу слабила и губила своју аутентичност у мноштву сујеверјних обичаја. Притисак исламске културе је неминовно оставио трагауначину одевања, понашања, говору и обичајима српског становништва, што јенарочито било упадљиво у граду. Осим што су постали и једни од важних носилаца ослободилачког покрета, покрета отпора бугарској егзархији која је почела да доминира, свештеници су били и својеврсни чувари писмености и културно-националног идентитета Срба. Претпостављамо да је поп-Маркова свештеничка породица, захваљујући својој делатности и активности, била покретач обнове Манастира, али и отварања потоње манастирске школе.

Наводимо и важну чињеницу да је Благоје Поповић, потоњи јеромонах Јустин и професор богословског факултета – данас један од канонизованих, новопросијаваних светитеља Српске православне Цркве – такође пореклом из чувене свештеничке породице Марковаца.²⁹ По предању, његов деда, свештеник Алекса Поповић служио је у обновљеном Манастиру а његов отац, Спиридон Поповић био је и ђак манастирске школе. По ослобођењу, као и многи други становници села, породица Поповић се

27 Јован Хади-Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. веку*, Београд 1928.

28 Татомир Вукановић, *Врање: етничка историја и културна баштина врањског гравитационог подручја у доба ослобођења од Турака 1878*, Врање 1978.

29 Јован Трифуноски, *Врањска котлина: антропогеографска испитивања други део*, Скопје 1963.

преселила у Врање, где је Свети Ава Јустин рођен.³⁰

Обнова Манастира и активност до почетка 20. века

Народно предање и усмено стваралаштво из периода турског ропства врло сликовито преноси све важне догађаје, личности, муке и невоље, свутежњу и надања ондашњих људи. У врањском крају посебно се одржало предање о Марку Краљевићу, светом кнезу Лазару, о славној српској држави и властели. Важан део предања је везан и за некада постојеће а сада срушене манастире и цркве. У народу се посебно очувао топоним Врањска Света Гора, предео за који се везују бројна црквишта и манастиришта, некада насељена мноштвом монаха. Стога је монаштво као посебна вредност остало уткано у свест народа овог краја. Управо због тога верујемо да су и онда свештеници и мештани Горњег Жапског посебну пажњу поклањали поштовању рушевина некадашњег Манастира, који је постојао у њиховом селу. Те рушевине су га подсећале да, упркос присилној власти под којом живи, истински припада неком другом свету.

Блажене успомене владика Атанасије је говорио: „Срби су обнављали храмове јер су имали храмове у себи.“ Тиме је желео да укаже на духовно семе које се током векова ропства одржало у бићу српског народа, а које је проклијавши, донело стотруки род. Обнављајући своје храмове када је то било могуће, српски народ је обнављао своје биће а храмови су били печат српског духовног и моралног етоса.

Из историјских околности можемо закључити да је година обнове Манастира била бурна, собзиром на то да је тада у Врању избила већ поменута Ашарат буна. Исте године се упокојио и дотадашњи митрополит Гаврило, који језасигурно подржао обнову ове светиње.

Новоподигнута манастирска црква је била једнобродна, једноставна, без куполе. По спољашњем изгледу је подсећала на приземну кућу, како би мање одударала од свог окружења. По сачуваним описима, таваница је била проста, од дрвета. Како је подигнута на старим темељима, у зидове нове цркве узидано је камење са рушевина, које је народ ту пронашао.³¹ Са великом

30 Исто

31 Каснијом обновом из 90-тих година 20. века ово

Левач

сигурношћу можемо рећи да је црква од почетка била посвећена Светом Стефану, чији пренос моштију сви мештани села Горње Жапско славе и као својуславу.³² Звонику прво време није био изграђен због забране турске власти. Занимљиво је споменути да су генерације Врањанаца одрастале и умирале, а да нису ни чуле звук звона.

Посебно је значајно то што је Манастир по свом статусу увек био и остао манастир, а не парохијска црква. Иако монаха тада није било, или су били ретки у врањском крају, свештеници и народ су желели да њихов Манастир заживи новим монашким братством или сестринством. У прилог чињеници да је Манастир Светог Стефана од почетка своје обнове имао статус манастира а не парохијске цркве наводимо следеће:

„... Манастир Светог Прохора Пчињског има метох „Св. Стеван“, који се налази у Нишкој епархији у Жапском Горњем и има земљиште и зграде. Овај метох, као својина Манастира Св. Прохора, уписан (је) у м-ски старински записник чл. 402 у 1854. г. октобра 16.-ог.“

Ово је цитат одломка писма из 1922. године, које се чува у Архиви Манастира Светог Прохора Пчињског, у коме се игуман Манастира Светог Прохора, архимандрит Кирил, обраћа Епархијском Духовном суду у Скопљу. С обзиром на то да је већи део архива оба поменута манастира уништен у Другом светском рату, ово је једно од ретких писаних извора у којима се наводи Манастир Светог Првомученика и Архиђакона Стефана.

Осим овог помена, Манастир Светог Стефана са околним имањем, као метох Манастира Светог Прохора Пчињског, помиње и Алекса С. Јовановић у свом чланку „Пчиња – историјска црта нове српске покрајине“, објављеном у Гласнику Српског ученог друштва из 1881. године.

Новоподигнути Манастир је добио још једну важну улогу осим богослужбене – при њему јеотворена такозвана Псалтирска школа, која је била крајње неопходна у свом времену. Ђаци нису више морали да се крију по свештеничким кућама, већ су могли слободније да похађају наставу. Наиме, постепеним реформама од тридесетих година 19. века било је дозвољено да се у манастирским метосима или парохијским

је утврђено, али још увек није спроведена адекватна научна анализа

32 Јован Трифуноски, *Врањска котлина: антропогеографска испитивања други део*, Скопје 1963.

црквама отварају школе.³³ Турска власт их је толерисала као верске установе и није ометала њихов рад. Школа при Манастиру Светог Стефана је образовала, колико је то било могуће у тадашњим условима, око четрдесетак лица. Управо су ти људи касније имали важну улогу у ослобађању и просвећивању српског народа у целом Врањском Поморављу.³⁴

За врањски крај је очување српских школа била посебно важна чињеница, јер је талас бугарских егзархиста од седамдесетих година 19. века посебно насртљивом и агресивном пропагандом унео раздор међу Србе, нарочито имућније врањанске трговце и занатлије. Стога је јачање Српске Цркве – која је остала у послушности Цариградској патријаршији – на периферији врањског краја посебно значајно, исто као и очување школа манастирског типа, у којима се сачувао српски говорни језик. Овај раздор – такозвана подела на патријаршисте и егзархисте, био је присутан у врањском крају све до ослобођења од турске власти 1878. године, након чега је постепено превазиђен успостављањем државних институција Кнежевине Србије.

Увођењем српских државних органа писмени људи су постали неопходни. Било је очигледно колико је претходно деловање и залагање малобројног свештенства имало и свој даљи циљ. Па ипак, писмених људи је озбиљно недостајало.

Осим државних органа, нову територију је под своју надлежност званично преузела и Српска Црква, која је поставила за свог представника – администратора, синђела Фирмилијана, потоњег митрополита скопског. Преузимање црквене власти и увођење реда и поретка био је озбиљан и дугорочан задатак. Манастири су у периоду ослобођења врањске области већином били запуштени и потпуно опустели, но ипак су имали добра имања. Да би се имовински статус и правно очувао, често је након ослобођења земља, која је била у турском власништву, откупљивана.

Заимовину Манастира Светог Стефана је везано предање да су житељи села Горњег Жапског молили тадашњег вршиоца дужности игумана Манастира Светог Прохора да откупи манастирску земљу.

33 Јован Хаџи-Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. веку*, Београд 1928.

34 Петар В. Гагулић, *Споменица Саборног храма Свете Тројице у Врању, Врање 1958.*

Народ је очувао сећањена манастирске парцеле, те је у посед Манастира Светог Стефана враћено 43 хектара и 41 ар зиратне земље³⁵, што га је чинило средње имућним по количини обрадиве земље у односу на остале манастире у тадашњој Србији. Сачуван је и попис манастирског имања из 1888. године. У том периоду се у оквиру порте налазио прост конак „на два боја, од слабог материјала“ и амбар од дасака са пет преграда.³⁶ Осталу непокретну имовину, осим њива, чинили су један виноград и један пашњак.

Синђел Фирмилијан је одмах по доласку у Врање слао молбе у Београд да му се пошаљу монаси који би радили на обнови манастира. Јеромонах Јосиф, један од првих, новопридошлих монаха у Врање, одмах је распоређен у Манастир Светог Стефана. Архимандрит Сава, наследник синђела Фирмилијана на функцији администратора, одлучио је да тамо пошаље и јеромонаха Филимона као испомоћ јеромонаху Јосифу³⁷. Ово су уједно и први житељи Манастира након његове обнове. На жалост, о њима нису сачувани други подаци, нити нам је познато шта се са њима даље дешавало. У шематизмима Кнежевине Србије, јеромонах Јосиф се води као настојатељ Манастира све до 1883. године, када је настала криза у врху црквеног клира Србије, те Манастир није уношен у шематизме две године. Већ 1885. године манастирска управа предата је свештенику Димитрију Јовановићу, који је и пре ослобођења водио бригу о Манастиру. Отац Димитрије је био рођен у селу Горњем Жапском а писмености – писању и певању, приватно се учио. Након њега, свештеник Антоније Стошић, такође житељ села Горње Жапско, наставио је да брине о Манастиру све до 1898. године. Обојица су вршили и дужности парохијских свештеника.³⁸

Општестање се у манастирима није значајно побољшало ни након десетак година по ослобођењу. Обнова је ишла споро, а монаштва је озбиљно недостајало. Црквеноадминистративна територија Врања, није добила званичан статус

епархије, већ је 1882. године припојена Епархији Нишкој. Из пописа за 1887. годину³⁹ видимо да је на целој територији Нишке епархије постојало 16 манастира у којима је живело свега 18 лица монашког реда. Са мирским свештеницима ситуација је била нешто изгледнија, те је Црква могла да се функционално и административно организује.

Игуман Никодим, којије у Нишку епархију у округ врањски премештен из Жичке епархије, следећи је преузео дужност настојатеља Манастира Светог Стефана. Било је то 1899. године, на преласку из 19. у 20. век. Управо те године, Манастиру су борци српске војске поклонили звоно израђено у Војно-техничком заводу у Крагујевцу, за које је подигнута и скромна манастирска звонара. Као израз захвалности, у часопису Глас Епархије нишке бр. 8 / 1899. године, објављена је следећа изјава: „Старешина манастира Светог Стефана у округу врањском, топло благодари господи официрима, чиновницима и радницима ВТЗ Крагујевац за поклоњено звоно манастиру.“ Овим радосним догађајем се заокружује обнова Манастира у 19. веку.

Манастир Светог Стефана је, захваљујући великој народној жељи за очувањем сопственог националног и духовног идентитета, а под вођством свештеника, обновљен у 19. веку на темељима српске средњовековне светиње. Потреба за саборовањем и заједничарењем – карактеристична за српско национално биће – добила је своје најаутентичније испуњење кроз литургијско сабрање и обредне обичаје, који су се обављалиу новосаграђеномхраму. Својим постојањем у преломном периоду по српски народ на овим просторима, Манастир је постао својеврсни чувар писмености и народне оданости Кнежевини Србији и Српској Цркви али и стожер каснијих друштвених промена у врањском крају.

35 Весник, лист свештеничког удружења Српске Цркве, 1895. године, објављена је непокретна имовина манастира у Краљевини Србији

36 Архива Манастира Светог Стефана, Попис непокретног имања манастира за 1888. годину

37 Архив Српске Православне Цркве, фонд Свети Архијерејски Синод, ФШ, Р194/921

38 Архив Српске Православне Цркве, фонд Свети Архијерејски Синод, ФШ, Р194/921

39 Архив Србије, ДАС, ПО, 114, 12

Левач

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Архив Србије
 ДАС, фонд Поклони и откупи
Архив Српске Православне Цркве
 Фонд Свети Архијерејски Синод
Архива Манастира Светог
Првомученика и Архијакона Стефана
Архива Манастира Светог Прохора
Пчињског

ПЕРИОДИКА:

„Глас Епархије нишке“, број 8, 1899. година
 „Гласник Српског ученог друштва“, 1881. година.
 „Весник“, лист свештеничког удружења Српске Православне Цркве, 1885. година

ЛИТЕРАТУРА:

Борислав Андрејевић, *Основне карактеристике развоја Врања крајем 18. и током 19. века*, Зборник радова, Врање кроз векове, Врање 1993.
 Вукановић Татомир, *Врање: етничка историја и културна бајтина врањског гравитационог подручја у доба ослобођења од Турака 1878*, Врање, 1978.
 Гагулић Петар В., *Споменица Саборног храма Свете Тројице у Врању*, Врање 1958.

Ђокић Небојиша, Марковић Методије архимандрит, *Манастир Светог оца Николаја у Врању*, Врање 2023.

Лилић Борислава, *Југоисточна Србија у периоду српске националне револуције (1804 – 1878)* књига I, Београд 2002.

Николић Риста Т., *Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве: антропогеографска истраживања*, Београд

Николић Риста Т., *Економске прилике у околини Врања 1903. године*, Зборник радова, Врање кроз векове, Врање 1993.

Стојановски Александар, *Врањски кадилук у 16. веку*, Врање 1985.

Стојанчевић Владимир, *Жалбе Срба Врањанаца против Хусејин-паше 1839. – 1842. године*, Зборник радова, Врање кроз векове, Врање 1993.

Трифуноски Јован, *Врањска котлина: антропогеографска испитивања други део*, Скопје 1963.

Хаџи-Васиљевић Јован, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у*

19. веку, Београд 1928.

Хаџи-Васиљевић Јован, *Јужна Стара Србија, књ. 2, Прешевска област*, репринт издање, Врање 2015.

Шешум Урош, *Србија и Стара Србија у 19. веку*, Докторска дисертација, Београд 2015.

Summary

Sisterhood of the Monastery of the Holy Protomartyr and Archdeacon Stephen near Vranje

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE MONASTERY OF THE HOLY PROMARTYR AND ARCHDEACON STEPHEN NEAR VRANJE – THE RENOVATION OF THE MONASTERY IN THE 19TH CENTURY AND ITS SIGNIFICANCE

The renovation of the Monastery of St. Stephen in the 19th century had multiple significance for the preservation of the culture and spirituality of the people of the Vranj region, who had been under centuries of slavery. Considering that the monastery archive was destroyed several times, and that there are no direct written sources about the renovation of the Monastery, the paper includes an analysis of the broader socio-historical context, referring to existing scientific sources and folk tradition, in order to consider the surrounding

ОЛТАРСКА ПРЕГРАДА СОПОЋАНСКОГ ПАРАКЛИСА СА СВЕТОГ НИКОЛЕ

Апстракт: Рад се бави олтарском преградом и архитектонским планом сопоћанског параклиса Светог Николе и утицајем богослужења на њихову организацију.

Кључне речи: *Сопоћани, параклис, олтарска преграда, портали*

Католикон манастира Сопоћани, посвећен Светој Троици, има спошљањи изглед тробродне базилике са тремом и звоником. Импазантност грађевине скрива скучени ентеријер, јер се западни травеј нартекса простире само ширином централног брода. Бочни бродови су се првобитно састојали од пастофорија (протезиса и ђаконикона), трансепта (северне и јужне певнице главног католикона), два отворена трема са аркадама и два параклиса (северни посвећен Светом архиђакону Стефану и јужни посвећен Светом Симеону Мироточивом).

Током друге половине 14. века оба трема су преуређена у параклисе, а аркаде зазидане и од њих образована два бочна портала на фасадама. Северни параклис посвећен је Светом Георгију, а јужни Све-

том Николи.¹ У оба параклиса су у то време направљене олтарске преграде. Крајем 17. столећа, током аустро-турских сукоба и буна против Турака, из безбедоносних разлога зазидани су сви споредни улази у цркву, осим западног портала.² Улаз у параклис Светог Георгија омогућен је пробијањем источне апсиде параклиса Светог Стефана. На западном зиду јужне певнице пробијен је пролаз, који је спојио трансепт са олтаром параклиса Светог Николе.³ Током конзерва-

1 О.Кандић, Сопоћани, Београд: Друштво конзерватора Србије, 2016, 108; В. Ђурић, *Сопоћани*, Београд: Српска књижевна задруга, Просвета, 1963, 92 – 92.

2 О. Кандић, Сопоћани, Београд: Друштво конзерватора Србије, 2016, 110 – 111, Тодић 39.

3 О. Кандић, Сопоћани, Београд: Друштво конзерватора Србије, 2016, 110 – 111, 21, сл. 8.

Левач

Сл. 1. Олтарска преграда параклиса Светог Николе (надвратник северних двери) и источни портал

торских радова на обнови манастира, архитравна греда у параклису Светог Георгија, као једини остатак олтарске преграде, одсечена је и уклоњена. У параклису Светог Николе од олтарске преграде сачувана је само архитравна греда, која и данас стоји на своме месту.

Архитравна греда у параклису светог Николе дугачка је 265 и широка 40 cm, а налази се на висини од 245 cm. Грубо је тесана, из једног комада дрвета. У доњем делу удубљена је на три места, чиме су добијена три лучна надвратника централних и пар бочних двери. На свом северном и јужном крају греда има два вертикална удубљења, која и данас носе у себи по један остатак стубића (спољних довратника бочних двери), који су уништени. На местима довратника централних двери постојали су са истока хоризонтално урезани жлебови под правим углом (сачуван је само јужни), који су се спајали у равни са зарезаним стубовима – довратницима. На тај начин, олтарска преграда се састојала од архитравне греде и четири вертикална стуба, што је чинило три лучна пролаза. Централне двери биле су широке око 90, а двоје бочних двери око 70 cm. Олтарска преграда била је декорисана флоралним мотивима, у нијансама сиве, црвене и још једне боје, која је испрана. Обојени трагови сачували су се на северном и централном делу архитравне греде. Првобитни мермерни под није сачуван, те су и плоче са удубљењима за стубове изгубљене. Бочне двери су вероватно биле за-

сењене завесом, док се о постојању царских двери не може нагађати, пошто стубови олтарске преграде нису сачувани.

Разлози несиметричне реорганизације бочних бродова Сопоћана нису сасвим јасни, и то зашто након затварања свих бочних портала на храму није пробијен улаз у параклис Светог Георгија из северне певнице, као што је учињено између јужне певнице и олтара Светог Николе, или зашто није, у другом случају, пробијена источна апсида параклиса Светог Симеона, како би се отворио улаз са запада на параклису Светог Николе, као што је учињено између параклиса Светог Стефана и Светог Героргија. Пробијање источне апсиде у параклису Светог Стефана може се објаснити прављењем једног целовитог, већег простора, састављеног од два параклиса. Нејасно је зашто је улаз у параклис Светог Николе пробијен кроз његов олтар, кроз који би ради богослужења морали пролазити и монаси и народ, што је веома чудно. Такође је неуобочајена и мала висина улаза, од око 80 cm. Поменути параклис није могао бити скривница, јер са западним травејем католикона дели велики прозор. Богослужбена нефункционалност улаза или представља немарност у планирању простора, или има свој данас непознати разлог. Може се претпоставити да је поменути источни улаз старији, односно да је овај мали олтарски портал пробијен још у

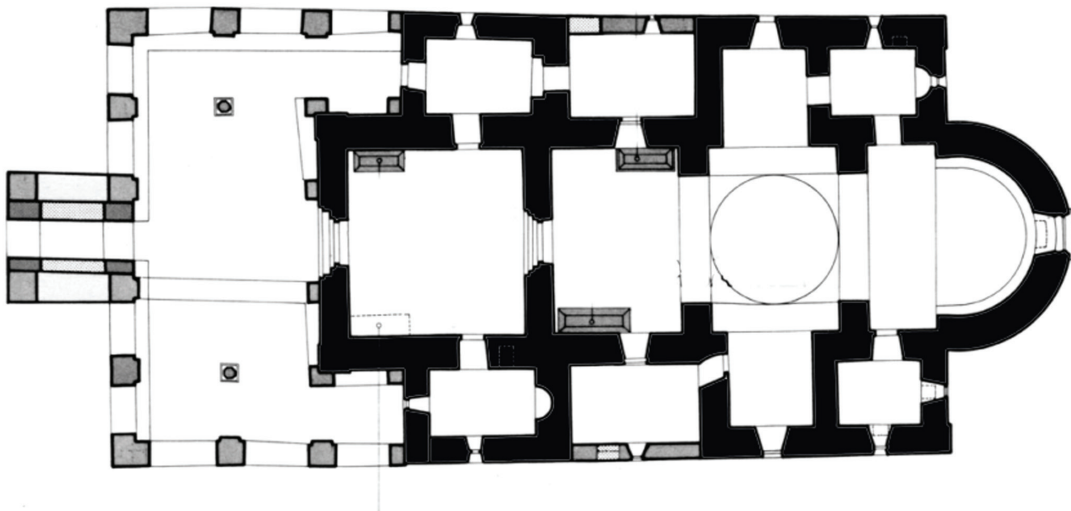
Левач

доба стварања параклиса (и намењен само свештенослужитељима), упоредо са обликовањем јужног портала за вернике, који је зазидан крајем 17. столећа, међутим за то нема довољно доказа.

Сл. 2. Олтарска преграда параклиса Светог Николе (надвратници централних и јужних двери)

Скица основеманастира Сопоћани

Левач

Литература

Ђурић, Војислав, *Сопоћани*, Београд: Српска књижевна задруга, Просвета, 1963.

Кандић, Оливера, *Сопоћани*, Београд: Друштво конзерватора Србије, 2016.

Тодић, Бранислав, *Фреске манастира Сопоћани*, Нови Сад: Платонеум д.о.о. 2021.

Summary

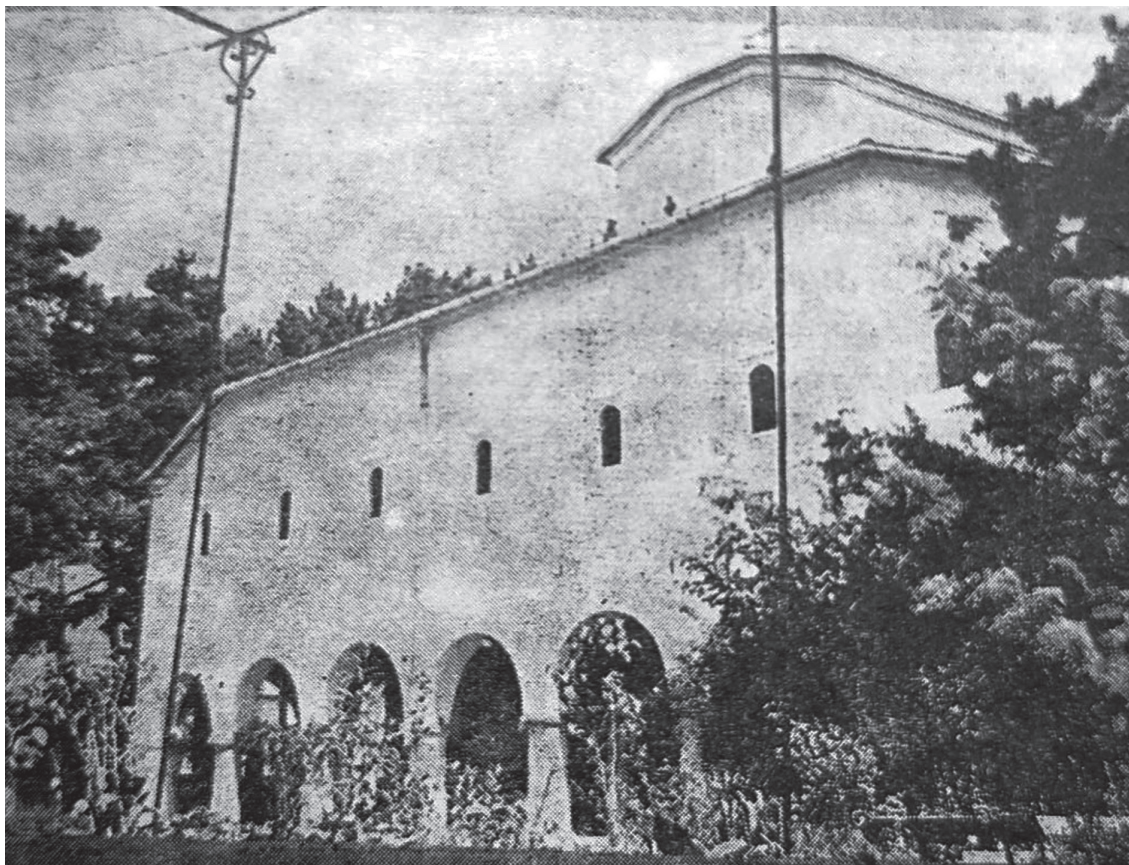
Ignjatije Uroš Djordjević

ALTAR PARTITION OF SAINT NIKOLA'S CHAPEL OF SOPOĆANI

The Sopoćani monastery chapel of St. Nicholas was created in the 14th century, by bricking up the porch and forming the southern entrance on the facade of the church. The mentioned entrance was built at the end of the 17th century. The chapel had an altar partition with imperial doors and two passages shaded by curtains. Considering that even today there is only one entrance from the altar, it can be assumed that it was not created at the end of the 17th century, but at the time of the creation of the chapel - in the 14th century.

ЦРКВЕ У ВРАЊУ

Саборни храм у Врању
пре Првог светског рата

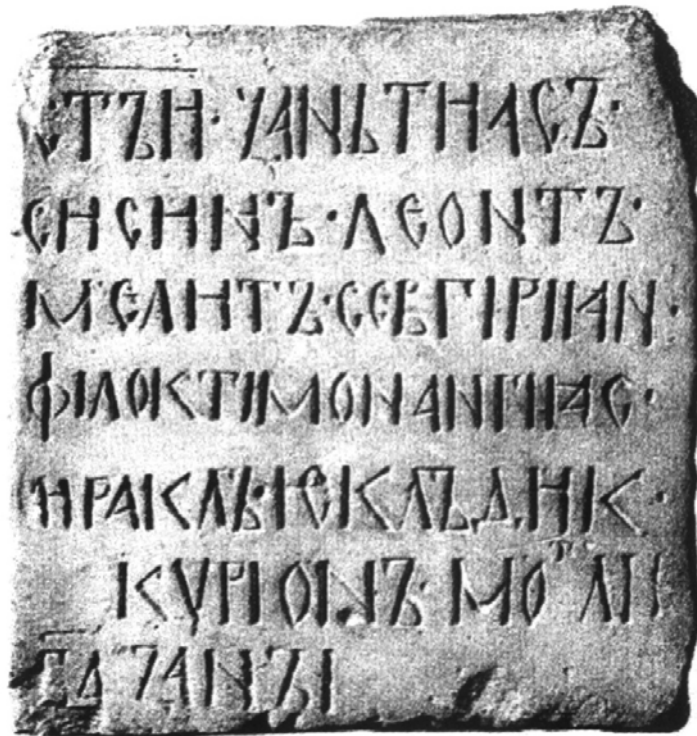
Крстага дџамија 1879. године

Црква Св. Петке у Шапранцу 1916. године

Црква у Врањској Бањи 1908. године

ТЄМНИЊКИ НАТПИС

Valentina Popović, profesor francuskog jezika i književnosti
Prevodilac specijalista
Sudski prevodilac za francuki jezik

UPOTREBA FRANCUSKIH REČI U SRPSKOM JEZIKU

Apstrakt: Razvoj društva doveo je do toga da ljudi sve više komuniciraju sa ljudima iz drugih zemalja, tj ljudima koji govore drugim jezicima i samim tim do usvajanja novih reči iz tih jezika. Neke reči koriste se u originalnom obliku ali je većina prošla jezičku adaptaciju tj. prilagođavanje srpskom jeziku u fonološkoj, morfološkoj i semantičkoj ravni, tako da se nalaze u svakodnevnoj upotrebi bez spoznaje njihovog stranog porekla.

Ključne reči: francuski jezik, srpski jezik, poreklo, prevod, značenje, izgovor.

Jezik nije jedini način sporazumevanja ali je ipak najvažnije i najpouzdanije sredstvo pomoću kojeg ljudi komuniciraju, izražavaju svoje mišljenje, osećanja i dr.

Kada je u pitanju francuski jezik, možemo reći da je to jedan od jezika koji se najviše koristi u svetu. Preciznije, prema podacima iz 2022. godine francuski jezik se govori na prostoru 122 zemalje i teritorije i njime govori čak 321 milion ljudi (od toga 255 miliona ljudi ga koristi kao svakodnevni jezik). Imajući u vidu taj broj govornika, francuki jezik je danas na petom mestu po rasprostranjenosti u svetu (nakon engleskog, kineskog, indijskog i španskog). Svi smo svesni dominacije engleskog jezika, koji je postao jezik poslovanja i globalne komunikacije, ali ne treba zaboraviti da je francuski jedini jezik – uz engleski – koji se govori na svim kontinentima. Tako je francuski drugi jezik, posle engleskog, po broju onih koji ga uče kao strani jezik ili se školuju na francuskom jeziku: 93 miliona učenika u svetu se školuje na francuskom jeziku a 51 milion ga uči kao strani jezik (tj. ukupno 144 miliona).

Francuska je danas jedna od turistički najposećenijih zemalja, dok je njena kultura rasprostranjena širom planete. Samim tim i uticaj francuskog jezika je značajan u mnogim domenima. To je naročito vidljivo u kulinarstvu, ugostiteljstvu ali i baletu gde je čak i veliki broj termina direktno preuzet iz ovog jezika (*divertissement, ensemble, barre, port de bras, pirouette, plié...*).

Strane reči su ranije uglavnom preuzimane iz zemalja sa kojima smo imali određene kulturno-istorijske veze. Do prvih kontakata srpskog i francuskog jezika došlo je u Sredn-

jem veku, preko udaje Jelene Anžuske za srpskog kralja Uroša I. Do velike popularnosti francuskog jezika došlo je u 17. i 18. veku kada se proširio evropskim plemstvom i građanstvom kao jezik kulture, a prestižan status jezika diplomatije ostao mu je do Drugog svetskog rata.

U moderno doba, veze su uspostavljene otvaranjem prvog francuskog konzulata u Srbiji 1839, nakon čega su se pretočile u snažno bratstvo po oružju tokom Prvog svetskog rata.

Saradnja je postojala na različitim poljima: ekonomskom, političkom, kulturnom. Tokom 19. veka se već smatralo da je znanje francuskog, bila odlika obrazovanih ljudi u Srbiji.

Mnogi srpski pisci, kao što su Đura Jakšić, Milovan Glišić i Laza Kostić, pisali su na francuskom jeziku ili su bili pod uticajem francuske književnosti.

I kao što je već navedeno, globalizacija i stalni kontakti dovode do toga da se strane reči preuzimaju i da vremenom neke od njih postanu toliko prihvaćene da čak i ne budemo svesni da to nisu reči našeg maternjeg jezika. Upotreba interneta dovela je do toga da su nam mnogi jezici dostupniji.

Reči preuzete iz francuskog jezika zovu se galicizmi (prema starom nazivu Francuke – Galija)

Mnoge od tih reči su prošle jezičku adaptaciju tj. prilagođavanje srpskom jeziku u fonološkoj, morfološkoj i semantičkoj ravni.

Posmatrajući vrste reči možemo reći da je u srpskom jeziku najviše prisvojeno imenica. One su unete u gotovo neizmenjenom obliku u odnosu na izvornu reč i najčešće su muškog roda: balon, avion, žargon, žurnal, kabinet, ...

Za imenice ženskog roda se dodaje

Лвач

gramatička morfema -a, pa tako imamo reči poput distanca, zebra, sirena, ...

Primeri galicizama koje često koristimo su:

ABAŽUR – *abat-jour*, ANGAŽMAN-*engagement*, ATELJE- *atelier*, BALET – *ballet*, BANALAN – *banale*, BATALJON – *bataillon*, BERETKA – *béret*, BOMEM – *bohème*, VIRMAN – *virement*, ŠARM- *charme*, GRUPA – *groupe*, DEŽA VI – *déjà-vu*, DERANŽIRATI – *déranger*, EKTRAN – *écran*, ESPADRILE – *espadrille*, ETAŽA- *étage*, EŠARPA – *écharpe*, INŽENJER – *ingénieur*, ŽANDARM – *gendarme*, ŽANR – *genre*, ŽARGON – *jargon*, ŽURNAL – *journal*, KABINA – *cabine*, KAVALJER – *cavalier*, KADET – *cadet*, KONJAK – *cognac*, KROASAN – *croissant*, KRUPIJE – *croupier*, LEGITIMITET – *légitimité*, LIKER – *liqueur*, MASAŽA – *massage*, MATINE – *matiné*, MENI – *menu*, ORDEVER – *hors-d'œuvre*, PORRET – *portret*, PROMENADA – *promenade*, RENESANSA-*renaissance*, REVOLUCIONAR – *révolutionnaire*, ROMAN – *roman*, RUŽ – *rouge*, ŠANSONA- *chanson*, ŠAMPANJAC – *champagne*,

Potrebno je posebno obratiti pažnju na to da ponekad strane reči koje koristimo nemaju u potpunosti isto značenje kao u originalnom jeziku ili imaju suženo značenje u odnosu na originalnu reč.

Na primer u fransukom jeziku reč *conducateur* ima više značenja:

1) bilo koja osoba koja vozi neko prevozno sredstvo tj vozač (za razliku od šofera kome je to profesija)

2) osoba koja vas negde vodi, usmerava, sprovodi do nekog mesta...

3) vodič- provodnik električne energije (što bi kod bilo -konduktor)

dok u srpskom jeziku reč KONDUKTER označava osobu koja pregledjuje karte u autobusu, vozu.

Francuska reč *boutique* označava bilo koju malu radnju, tako da oni mogu imati i butik mesa, dok u srpskom jeziku reč BUTIK koristimo uglavnom za male radnje u kojima se prodaje garderoba, obuća i *asesoari*.

Svi znamo šta je RANDEVU. Ipak nemojte se iznenaditi ako vam osoba sa kojom razgovarate o poslu u Francuskoj zakaže *un rendez-vous*. U francukom jeziku randevu je sastanak bilo koje vrste (poslovni, prijateljski, familijarni) a ne samo ljubavni kao kod nas. Pored toga u francukom jeziku randevu može biti i mesto na kome se održava sastanak, ili neko uobičajeno mesto okupljanja.

APARTMAN je termin koji mi koristimo za smeštajnu jedinicu u hotelu ili privatnom smeštaju dok u francuskom jeziku pre svega označava stan za svakodnevno stanovanje.

Ako pogledamo jedan kratak tekst iz udžbenika za francuski jezik za učenike srednjih škola *Le nouveau TAXI 3 (Menand, Johnson & Linkoln, 2013 str.132)*, možemo videti da u samo 7 rečenica pronalazimo čak 10 francuskih reči od kojih se većina koristi u fonetski istom obliku i u srpskom jeziku:

- *A quelle expérience **extrême** aimeriez-vous **participer** ?*

- *J'aimerais voyager en montgolfière pendant 5 semaines comme dans **le roman** de Jules Verne.*

- *Pourquoi ne pas avoir encore **réalisé** vos rêves à ce jour ?*

- *C'est une question de moyens **essentiellement**. Et puis mes enfants et petits-enfants y sont tous **opposés**.*

- *Si par bonheur vous en avez l'occasion où aimeriez-vous **concrétiser** vos envies ?*

- *N'importe où à partir du **moment** où **la région** est d'une beauté **fantastique**.*

U Leksikonu stranih reči i izraza (Vujaklija, 1991) naći ćemo da je njihovo poreklo sledeće:

Francuko: *roman* – roman,

réaliser – realizovati, ostvariti,

essentiellement – esencijalno, osnovno, bitno

Latinsko: *extrême* – lat. *ecstremum* – krajnjost, najviši stepen preteratnost,

concrétiser, lat. *concrecere* – konkretizovati, učiniti da bude stvarno

participer – lat. *participare* – imati u nečenu učešća, participirati

opposés – lat. *oppositio* – suprotne stvari

moment – lat. *momentum* – momenat

région – lat. *regio* – predeo, kraj, region

Grčko: *fantastique* – grc. *phantastikos* – zanesenjački, neverovatan

Iako je latinski jezik uticao na razvoj mnogih jezika ipak je francuski jezik u najvećoj meri potekao iz latinskog, tako da možemo reći da su sve te reči dospеле do nas preko francuskog jezika.

Nisu retki ni slučajevi kada se strane reči koriste u obliku što približnije originalu, bilo da se da na značaju onome što govorimo bilo da budemo zanimljiviji sagovornicima.

Tako možemo čuti izraze kao što su;

SE LA VI - *c'est la vie* – to je život

DEŽA VI - *déjà vu*, – već vidjeno

ŠERI – *chérie* – draga

PARFE - *parfait*, - savršeno
 LESE-FER - *laissez-faire* - izraz koji označava opuštenost « neka se desi », takođe i termin koji se koristi za opušten način rada nastavnika - koji učenicima daje previše slobode.

Kao što je ranije bilo rečeno nekada se smatralo da je upotreba stranih reči, pogotovo francuskih, znak plemenitosti i društvenog statusa. To su nam u svojim delima na veoma duhovit način prikazali i Branislav Nušić u komediji *Gospodja ministarka* kao i Jovan Sterija Popović u komediji *Pokondirena tikva*.

Jasno je da je Sterija koristio reči kako bi postigao komičan efekat tako da ih je namerno menjao, pa čak i izmišljao nove reči koje su samo naizgled zvučale francuki (i to nakaradni).

Evo nekoliko primera:

„Ne znam, ne znam kako ću te vospitati, francuski ne znaš, ne znaš praviti **komplimente**, a kolika si, sad te moram od azbuke reparirati.“ (**compliments**) - (str.87)

„Dragi moj, ovo nije Evica, ovo je frajla **mamzel**. Kod **noblesa** se ne govori ti, nego milostiva gospodja.“ (**mademoiselle** - gospodjica, **noblesse** - otmenost) - (str.88)

„Miko fo“ (**comme il faut** - onako kako treba) - (str.90)

„To će biti **šarman**, to će biti **komi fo**“ (**charmant, comme il faut**) - (str.92)

„Žan, san tunder **božur** tu.“ (bez pravog značenja osim sličnosti sa **bon jour**)

„Ne **parle francuz?**“ (**tu ne parles pas français**) – ne pričaš francuski

„Znaš šta je **božur?**“ - „Kako ne bih znao kad nam je puna bašta božura.

(u stvari je reč **bon jour** – dobar dan) - (str.105)

Treba napomenuti da pored francuskih reči, šro pravih što izmišljenih, pisac koristi i nemačke reči i tako postiže još komičniji zaplet.

Za razliku od Sterije, Nušić u svojoj komediji *Gospodja ministarka* koristi francuske reči ali na precizniji način. Lik koji u delu koristi francuske reči je Gospodin Ninković, sekretar Ministarstva spoljnih poslova. Za razliku od prethodnog dela gde je čitaocu nekad potrebno da proveriti rečnik i vidi da li je reč istinita ili ne, rečenice Gospodina Ninkovića ne samo da su prilično tačne već i pored francuske on čest koristi i srpku reč/rečenicu kako bi ga sagovornik koji ne zna francuski razumeo a da on pritom istakne svoju učenost i svetski nivo.

Evo nekoliko primera:

„Na mene možete, gospodjo, sa pouzdanjem računati“ **Že sui tu ta fe a votr dispo-**

zision“ (**Je suis tout a fait a votre disposition**. – Stojim vam potpuno na raspolaganju) - (str.255)
 „Pravila otmenog društva; **I bon ton di grand mond!**“ (**le bonton du grand monde**) - (str.256)

„Znate kakoje: otmenosti radi čovek mora pogdešto i da podnese. **Nobles obliž**“

(**Noblesse oblige**) - (str.257)

„**Se sa!** To je sasvim dovoljno! **Se sifizan!**“ (**C'est ca.... C'est suffisant**) - (str.261)

Zato na kraju treba reći da strane reči treba koristiti umereno. Onda kada u našem jeziku nema adekvatne reči, kada je nemoguće prevesti stranu reč a da to ne zvuči rogobatno i da nije u duhu našeg jezika, kada koristimo stručnu terminologiju iz nama poznatog doma. Upotreba stranih reči čije značenje ne poznajemo u potpunosti, može izazvati suprotan efekat od željenog, može dovesti do nerazumevanja, pa čak da osoba koja ih koristi sebe predstavi kao neuku ili komičnu.

Literatura:

Vujaklija, Milan – Leksikon stranih reči i izraza, Prosveta, 1991.

Nušić Branislav, Put oko sveta, Gospodja ministarka, Prosveta, 1978.

Popović Jovan Sterija, Komedije, „Branko Donović“ 1963.

Robert Menand, Anne-Marie Johnson & Martine Linkoln, Le Nouveau TAXI 3, DATA STATUS, 2013,

<https://rs.ambafrance.org/Istorija-Fransusko-srpska-saradnja-za-oslobodenje-Srbije-maj-novembar-1918>)

<https://rs.ambafrance.org/Istorija-Fransusko-srpska-saradnja-za-oslobodenje-Srbije-maj-novembar-1918>)

<http://observatoire.francophonie.org/2018/synthese.pdf>

<https://www.diplomatie.gouv.fr/en/french-foreign-policy/francophony-and-the-french-language/the-french-language-in-figures/>

https://observatoire.francophonie.org/wp-content/uploads/2022/10/Rapport-La-langue-francaise-dans-le-monde_VF-2022.pdf

Левач

Summary

USE OF FRENCH WORDS IN THE SERBIAN LANGUAGE

The development of society has led to the fact that people communicate more and more with people from other countries, that is, people who speak other languages, and therefore to the adoption of new words from other languages. Some of these words are used in their original form, but most of them have undergone linguistic adaptation, that is, adaptation to the Serbian language in phonological, morphological and semantic terms, so that they are in everyday use without realizing their foreign origin.

Key words: French language, Serbian language, origin, translation, meaning, pronunciation.

ИМЕНА У РОМАНУ ПЕТЕРА ХАНДКЕА *МОРАВСКА НОЋ*¹

Сажетак. У раду су пописана, класификована и семантички анализирана имена ексцерпирана из једног од најбољих романа Петера Хандкеа „Моравска ноћ“. Грађа за писање овог рада преузета је из издања издавачког предузећа Лагуна (Београд 2019) које је са немачког на српски језик превео Жарко Радаковић.

Кључне речи: лична имена, презимена, земљописни називи, ојконимија, хремотонимија

Петер Хандке је један од најбољих и најзначајнијих књижевних стваралаца који пишу на немачком језику и, бесумње један од највећих и најутицајнијих писаца на планети.

Рођен је ратне 1942. године у Аустрији у граду Грифену. Живот је провео боравећи у више земаља, краће или дуже, ипак, највише и најдуже живи у Француској. Пропутовао је практично читав свет и то је једна од чињеница која је нашла снажан одраз у његовом стваралаштву.

Хандке је свестрани књижевни стваралац. У његовом књижевном корпусу заступљени су практично сви књижевни родови и врсте. Има објављене књиге поезије, романа, приповетке, кратку прозу, есеје, писао је и сценарија за филмове и тако даље.

На самом почетку своје књижевне каријере јавио се романом *Стришљенови* и драмом *Псовање публице* 1966. После тога су му објављене десетине и стотине књига на српском и хрватском језику, али и на више других светских језика.²

1 Истраживања су извршена и рад написан у оквиру пројекта „Дијалектолошка истраживања српског језичког простора“ 178020, који се реализује уз помоћ Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

2 На српском језику објављене су десетине томова књижевних радова Петера Хандкеа: *Голманов страх од пенала* 1981; *Ужас празнине* 1983; *Детиња повест* 1988; *Кроз села* 1990; *Зимско путовање од реке Дунава, Саве, Мораве и Дрине и Правда за Србију* 1996; *Унутрашњи свет спољњег света унутрашњег света* 1998; *Путујући у сузама: потоњи записи два крстарења Југославијом у рату, марта и априла* 1999; *Вожња чуном или комад за филм о рату* 2000; *Кукавице од Велике Хоче* 2011; *Велики пад* 2019; *Летњи додаток зимском путовању* 2019; *Поподне писца* 2020; *Кратко писмо за дуги растанак* 2020; *Моравска ноћ* 2020; *Несерећа без жеља* 2020; *Година*

О књижевном раду и књигама Петера Хандкеа написани су бројни књижевни радови и студије, неретко и комплетни тематски зборници и друге публикације монографског карактера. Ипак, о језику његових дела, конкретно о језичкој грађи која се налази у основи његових дела ретко је писано. О употреби личних имена, колико је нама познато, до данас није писано.

А да у великим и значајним књижевним остварењима нема случајних потеза и елемената па ни онда када је у питању употреба личних имена сасвим смо сигурни па па према томе њихова употреба не може бити и сигурно није случајна. О томе је много пута писано и објављен је велики број научних и стручних радова код нас и у иностранству (Лилић 2011: 35-36).³

Предмет нашег истраживања јесте систем имена и именовања употребљен у роману *Моравска ноћ*. Грађа је ексцерпирана из Лагуниног издања штампаног 2020. године.⁴

Хандке је често говорио и писао на тему језика, употребе језика, освртао се на његова својства и моћ, начин употребе и ко-

кроз *ноћ испричана* 2020; *Још једанпут за Тукидида; Путовање са дуготрајним дејством* 2000.

3 О именолову употребљених у књижевним делима српских писаца писали смо у радовима: *Именолов „Јечишта и Сучелица на Тари“* 2012; *Именолов прозних творевина Петра Д. Петровића* 2013; *Именолов романа „Стрма обала“ Вука Филиповића* 2013; *Имена у епском спеву „Свободијада“ Петра II Петровића Његоша* 2014; *Именолови српских писаца са Косова и Метохије* (монографија, коаутори: Емилија Реџић и Милена Реџић) 2016; *Именолов „Неизмишљених ликова Григорија Божовића* 2016; *Имена у стихозбиркама „Читање мапе“ и „Жилиште“ Слободана Костића* 2018;.

4 Издање романа *Моравска ноћ*, са немачког језика на српски језик превео Жарко Радаковић.

Левач

ришћења језичких средстава на свим његовим нивоима.

Потврда претходно казаном ставу јесу свакако и следеће реченице издвојене из Хандкеових текстова у којима говори о важности језичких средстава којима се нужно користи сваки писац.

Саставни део рада чини и Азбучник онима ексцерпираних и локализованих из Хандкеовог романа, односно из текста који је превео Жарко Радаковић. Превођење је у најбољем случају само приближавање пишчевом дискурсу... (Радаковић, 2019, стр. 206).⁵

И аутор *Моравске ноћи* је често подвлачио чињеницу да се ...књижевност прави од језика, а не од ствари које језик описује, као и то да језик књижевног дела не сме да буде мртав, непокретан, да служи само као плочица са именом ствари (Гојковић, 2019, стр. 136-137).

Лексика и уопште лексички слојеви су можда и најважнији део структуре сваког књижевно-уметничког текста, као и самог говора, односно саме реализације језика. А имена су, бесумње, важан лексички слој и неизоставни елеменат сваког прозног казивања.

Садржину Азбучника назива објављеном у овом раду чини нешто више од четири стотине онима (423 одредница). То су углавном антропонимијски облици и топонимија преузети из колективног, свакодневном језика, али забележено је и 38 неаутентичних, привидних имена.

Број привидних имена, имена која је Хандке сам измислио у својој књижевној радионици, или је просто лексемама преузетим из различитих категорија речи, не само из корпуса именица, него и из корпуса заменичких и придевских облика, бројева, па и из структура индеклинабилних врста нема много, али им је фреквентност велика. А то је рађено тако што је просто преузети облик графички маркиран, писан је великим почетним словом, те је самим тим добијао и нову семантичку и синтаксичку функцију.

Међу неаутентичним именима највише је оних које смо сврстали у категорију личних надимака (потврђено 18 примера): *Аутор*, *Домаћин*, „*мој брат*“, *Но*, *Писац*, *Питач*, *Потпитач*, *Пријатељ*, *Посматрач*, *Приповедач*, *Сапутник*, *Слушалац*. Већина поменутих надимака настао је онимиза-

цијом апелатива из категорије номина агентис.

Најфреквентнији су лични надимци настали онимизацијом заменичких облика: у Г. живео је *Он*, Никада није било говора о „*Ја*“ или „*Ти*“, а чак си и на „*Ми*“ морао дуго да чекаш, *Она*, *Он* пре „западњачки“ (ако је та реч уопште још нешто значила), а *Она*.

Привидно име *Он* Хандке употребљава често, у различитим позицијама у реченици и у разноликим синтагмама: *Он главом*, *Беше Он*, *Он тргне*, *Он се шалио*, *Он с временом*, *Он и нека жена*, *Она и Он су се допуњавали*, *Он уопште*, *био је Он*, *Он од А до Б*, *Он журан*, *Он уједно*, *Он никада*, *Он управо*, *Он сељанин*, *Он ипак*, *Он и његова личност*, *Он сам*, *Он стално*, *А Он*, *Он у ноћи*, *Он као писац*, *Он пуштен*, *нас и Он*, *Он збиља*, *Он странац*, *И Он*, *Он је меандрирао*, *Он доле на обали*, *Он изолован*, *Он од крви*, *Жену је Он*, *оклевао Он*, *Он или Она*, *мало Он*, *мало Она*, *нестрљиви и Он и Она*, *Он на образима*, *Он то опет*, *Он*, *добар плесач*, *ходач је Он*, *Он*, *без задржавања*, *и усред њих Он*, *Он на једном брду*, *И ко је био Он?*, *Он у сваком случају и тако даље*.⁶

Ексцерпирано је и шест примера неаутентичних месних имена, четири крајевна имена и два хидронима. Сви ти називи су конструисани на различите начине. Неки називи су творени просто само употребом једне графеме: у Г. живео је *Он*, на линији од Г. до К., *отвореној истога дана*, *није Он од А до Б*, *од Б до Ц* и *тако даље путовао*; или само онимизацијом апелатива: *Кордура*, *Лука*, *Запад*; конструисањем двочланих и вишечланих синтагми типа: *Бели Град*, *Земља излазећег сунца*, *Средњи Град*, *Средње Село Један*. Називи *Сабар* и *Самар* су хидроними. Оними *Средњи свети* и *Стрљење* припадају корпусу хрематонима.

Радња романа *Моравска ноћ* траје једну ноћ. Приповедање почиње једне вечери на броду-ресторану у једном влашком селу По родину у Поморављу. На броду је окупљено седам особа које је бивши писац (*Он*) позвао и који својим казивањима и слушањем наратора прелазе из стварности у фикцију, из садашњости у прошлост и будућност прелазећи све светске меридијане, од севера до југа и од истока до запада (Миленковић 2020: 56).

У Хандкеовом роману употребљен је нешто већи број топонима (162 потврде) у

⁵ Било би добро, мишљења смо, да се анализа имена уради на тексту објављеном на Хандкеовом матерњем немачком језику.

⁶ Неаутентични оним *Он* је је најфреквентније име и, уопште, најфреквентнија лексема употребљена у тексту романа „Моравска ноћ“.

односу на број антропонима (забележено 127 примера).

У Моравској ноћи помињу се бројни топоними којима се именује мањи или шири простор и/или крај или област у самој Републици Србији, у суседеној Словенији. Помињу се и скоро сви континенти, многе државе и крајеви који данас постоје или су постојали некад у прошлости. Помињу се и села и градови, планински венци, мора, океани, реке и језера и тако даље:

а) имена насељених места (64 примера): *Алексинац, Вишеград, Витлејем, Виртемберг, Велика Плана, Варварин, Будимпешта, Беч, Берлин, Београд, Беј Сити, Гутеништајн, Далмација, Дрезден, Дубровник, Европа, Канада, Кина, Малишево, Сан Пауло, Стара Вас, Старо Село;*

б) месна имена (16 потврда): *Калемегдан, Нова цеста, Петронел, Софоклов Колон, Стара цеста, Химберг;*

в) крајевна имена (46 примера): *Аљаска, Америка, Арабија, Аустрија, Африка, Арабија, Балкан, Босна, Грчка, Европа, Манча, Минесота, Португалија, Штајерска;*

г) воде, водени токови и водене површине (28 примера): *Адрија, Атлантук, Атлантски океан, Дрина, Дунав, Ебро, Западна Морава, Ибар, Јадран, Јужна Морава, Јукон Ривер, Маракануб, Минчио, Мисисипи, Мисури, Мисури, Морава, Нојзидлер, Охрид, Пацифички океан, Силвер Крик Бав, Тормес, Фиша, Црно море.*

д) ороними (8 потврда): *Алпи, Атлас, Зауалпе, Фрушка гора, Хималаји, Шнеберг.*

Текст романа *Моравска ноћ* садржи укупно 127 аутентичних антропонима. Лична имена, презимена и надимци класификовани су у следеће групе:

а) лично име + презиме: *Абрахам Линколн, Антонио Мањодо, Виљам Фокнер, Гари Купер, Гистав Флобер, Грегор Којшинг, Иван Цанкар, Иво Андрић, Марко Аурелије, Марлон Брандо, Милош Црњански, Мирослав Крлежа, Филип Кобал, Франц Грилпарцер, Франц Кафка, Џеронимо Бенавента; Карла фон Брук, Кетрин Мансфилд, Магдалена Ганхел, Марија Еленд, Патрисија Хајсмит, Франц Шуберт;*

б) само презиме: *Доб, Линд, тај Којшинг, Моцарт, и тога Сада, Сервантес, Китс, Фауст, Химберг, Хитлер, Шекспир, Шуберт;*

в) лично име-мушко: *Баур, Гавен, Грегор, Исак, Исмаил, Исус, Ланселот, Мефисто, Набуходоносер, Нерон, Питагора, Хомер;*

г) лично име-женско: *Десанка, Лина, Медеја;*

д) лично име+надимак: *Гринго Буш;*

ђ) етноним+одредба: *Американац из Беј Ситија, Атабаска са Аљаске, Индијанцима са Анда, Немац из Берлина, Јапанац са Хокаида; Тереза од Авиле, Турчин из Коње;*

е) име или презиме+ иницијали имена или презимена: *Јозеф К., А. Хитлер;*

ж) апелатив+лично име или презиме: *папе Бенедета, леди Магбет;*

з) атрибут+етноним: *Бледолики Американац, лепа Монголка;*

Занимљив је податак да Хандке своје јунаке, мушкарце и жене, скоро редовно именује пуним именом и презименом. Ретки су примери у којима мушке ликове означава само личним именом, а само три жене у роману су означене само личним именом.

У нашој грађи налазе се само два онима са апелативом фитонимског или зоонимског порекла у основи: *та липа, Линде, Морски/морски пас.*

Међутим, изненађујуће је велик број онима за именовање народа и становника различитих земаља: *Американац, Аустријанац, Ирац, Јапанац, Литванци, Монголи, Монголка, Немица, Узбек, Шпанци;* називи за именовање народа из прошлих времена и етничких група: *Апач, Атабаска, Ескимми, Зулу, Индијанац, Индијанци са Анда, Јакути, Навахо, Талкамикци,* као и *Каталонци,* као *Транснистриани,* као и *Циснилијанци,*

Најбројнија категорија онима у роману *Моравска ноћ* јесу хрематоними. Регистрован је 51 пример. Овим типом онима именоване су творевине људског ума, руку и људског духа из најразличитијих сфера његових интересовања и деловања. Ту су називи врста вина: *Auspuff, Bordeauxreif, Brueckenmost, Косовско, Markthalle, Меланхолиа, Опух, Рубин, Смарагд;* музичких инструмената, песама и игара: *Апач, Azzuro, Guantapanera, Монголка, Сицилијанац, Смрт и девојка, Two for the road;* грађевинских објеката: *Богородичин стуб, Гостионица безимених, Гргетег, Гробље безимених, Кајзереберсдорф, Кордура, Швехат;* удружења и организација: *Ал Каида, Дунавски Аутономаши, Кју клус клан, Мосад, Трибунал;* књига, предавања и филмова: *Галама-тон-звук-тишина, Коран, Гозба, Крадљивци крушака, Нежни ход, О акустици тишине и жеке, Пензионисани аутор, Псалм, The Night of the Hunter;* превозних средстава: *Краљица Лујзијана, Моравска ноћ;* називи спортских клубова: *Црвена звезда, Ф К „Нуманасија“* и слично.

У роману *Моравска ноћ* забележене су укупно 423 ономастичке јединице. Од тога

Левач

386 или 91,25% аутентичних назива и 38 или 8,98% привидних, (неправих) имена. Антропоникијском фонду припада 127 онима или 32,10%, топонимији 162 назива или 41,96%. Од осталих врста онима најбројнији су хремотоними, 51 пример или 13,21%, а број космонима, планетонима, теонима, имена празника и назива друге врсте је је знатно мањи.

РЕЧНИК ИМЕНА

„Абар“, Хд (неаут.), - Одавно је било вече када је аутобус коначно прешао реку (да ли смо то добро чули, „Ибар“ ?, „Абар“ ?, „Сабар“ ?, „Самар“, реку која је после рата постала гранична 72.⁷

Абрахам, ЛИ, - Није ли се и *Абрахам* Линколн, бар у својим младим годинама, за то заузимао својим начином свирања у дромбуље...235.

Адалберт, ЛИ, - - Франц Грилпарцер и *Адалберт* Штифтер су живели, ту међу нама, у слободној соби 283.

Адрија, Хд, - Притом се ишло према Јадрану, или *Адрији*, али мање на запад а више на северозапад 84.

Азијати, Етк, - Ах, она времена када се *Азијати*...у метроима страних градова још нису смејали као направе за смејање 111.

Azzuro, Хр, -...Индијанац је зацимбао *Guantanamo*, *Ирац Two for the road*, Италијан *Azzuro* 234.

Aylgy, Хр, - *Aylgy*, тако је, потичући из Јакутије, гласио мото нашег светског годишњег скупа...237.

Алексинац, ИН, - ... оног из Крушевца, *Алексинца*, пре свега из Варварина, одавно у поседу Бургундије, доње Аустрије и Калифорније...19-20.

Ал Каида, Хр, - ...не само ЦИА, него и *Ал Каида*, Мосад и тако даље...342.

Allons, enfant de la patrie, Хр, - ... преко *Deutschland, Deutschland*... до *Allons, enfant de la patrie*, од почетка до краја 234.

Алпи, Ор, - ...а ледина испод планинског врха *Ална* са шумом урминих палми...180.

Аљаска, КИ, - ...али не више после некреће на *Аљасци*, о којој смо ми од њега, кад

год бисмо се састали, слушали увек исту причу 34.

Америка, КИ, - Један, дошао из Америке-једини са другог континента...110.

Американац, Етн, - Да ли су то у међувремену и Јапанци, северни *Американци*...229.

Андрић, Пр, - ...онако како је, ето, Иво *Андрић* приповедао о својим младалачким путовањима из котлина у унутрашњости земље...83.

Антонио, ЛИ, - ...која је остала чувена по тополама и славујима које је опевао *Антонио* Мањадо, а с времена на време и по фудбалском клубу ...109.

Апач, Хр, - ...била је то јека гитара у инструменталцу *Апачи*, звук тако универзалан... 67.

Апач, Етн, - ... представио се као Индијанац из неког резервата, да ли је био *Навахо* или *Апач*...110.

Арабија, КИ, - Годинама је он радио у *Арабији*...330.

Атабаска, Етн, - ...Индијанаца, *Атабаска* са Аљаске...230.

Атланта, КИ, - И да ли се Он збиља састао са Џонијем Кешом у *Атланти* 125?

Атлантик, Хд, - ...тамо на *Атлантику*, док је лежао у наручју неке жене, у секунди ужаса, да, ужас и секунда, постало јасно ко је била његова непозната непријатељка... 31.

Атлантски океан, Хд, - А *Атлантски океан*, са читавом обалом, па макар она била и нарочита... 169.

Атлас, Ор, - ...није било раздаљине између *Атласа* и *Либана*...182.

Аурелије, Пр, - ...и, због статуе царског писца *Марка Аурелија*, тамо на празном простору...218.

Auspuff, Хр, -... али су та вина ипак смела да задрже своја стара имена: „Смарагд“, „Рубин“, „Онух“, „*Auspuff*“, „*Markthalle*“, „*Melanholia*“, „*Brueckenmost*“... 20.

Аустрија, КИ, -... оног из Крушевца, *Алексинца*, пре свега из Варварина, одавно у поседу Бургундије, доње *Аустрије* и Калифорније...19-20.

Аустријанац, Етн, - ...па чак покоји и од нас *Аустријанаца*...229.

Аутор, ЛН (неаут.), - ... али у првом реду је он већ дуго, *Аутору*, бившем аутору, служио као стан 7.

Африка, КИ, - ...ишло се даље према *Догону* у Малију у *Африци* 330.

Африканци, Етк, - , - ...сви могући сојеви, Монголи са *Африканицима*...228.

Бели Град, ИН (неаут.), - ...на јужним

⁷ Поред сваке одреднице у овом азбучнику имена извршена је класификација назива означена следећим скраћеницама: ЛИ (лична имена), ЛН (лични надимци), Пр (презимена), БИ (библијска имена), ИП (имена празника), Тм (теоними), МИ (месна имена), КИ (крајевна имена), ИН (имена насеља), Хд (хидроними), Ор (ороним), Хр (хремотоними), Кс (Космоним), Фит (Фитоним), Зо (зооним), Етн (етноними), Етк (етници)

обронцима ка *Белом Граду* ...352.

Балкан, КИ, - ...једни су мислили да је то потицало од широм *Балкана* пренешене повести из времена између ратова... 8-9.

Баур, Пр, - И ишли су тамо на вечерњој светлости *Баур* и *Биншедлер*, а она беше одблесак кречњачких стена 182.

Беј Сити, ИН, - *Бледолики* Американац из, кажимо, *Беј Ситија*, у Орегону...231.

Бенавента, Пр, - Подстицај за писање једне од његових првих прича дало је име једног убице: *Церонимо Бенавента* 285.

Бенедето, ЛИ, - ...да не говоримо о Мефисту, ... Карле фон Брук, Гринга Буша, папе *Бенедета*...182.

Београд, ИН, - Барикаде на путу тамо, контролни пунктови овде, а што се мене тиче и даље, зашто не и до *Београда* 34.

Берлин, ИН, - ...ни Американац није дошао из свој земље, ни Немац из *Берлина*, па ни једини Јапанац са *Хокаида* 234.

Бернард-Хајнрих, ЛИ, - ... Јосипа Фишермана, Магдалене Ганхел, *Бернард-Хајнриха* Гликскраута, Осима Вајхзона и свих осталих...182.

Беч, ИН, ... аутобусом или возом преко Новог Сада за Будимпешту, или *Беч*, понеко за Копенхаген, Лион, Севиљу, Порто, неки можда и авионом за Канаду, али ипак у првом реду аутобусима... 73.

Биншедлер, Пр, - И ишли су тамо на вечерњој светлости *Баур* и *Биншедлер*, а она беше одблесак кречњачких стена 182.

Бледолики, ЛН, - *Бледолики* Американац из, кажимо, Беј Ситија, у Орегону...231.

Бог, Тм, - *Боже*, мој *Боже*, када ћеш ме напустити 145?

Богородичин стуб, Хр, - А онда смо се испод *Богородичиног стуба* у Новом Штифту ам *Walde* заклели на верност 250.

Bond street, МИ, -...као да је то био, кажимо *Bond street* у Лондону, или где ли већ 276.

Bordeauhreif, Хр, - ...далеко од Мораве, у некадашњем Косовом Пољу, свуда етикетирано као „*Bordeauhreif*“, још увек звало „Косовско“ 20.

Босна, КИ, - ... и у мањим местима, као у *Оксфорду*/Мисисипи, Вишеграду/*Босна*, Клеуерзулцбаху/*Виртемберг* и, ето, Гутенштајну/*Доња Аустрија* ... 245.

Брандо, Пр, -...лице Гарија Купера и Марлона *Бранда* ... 304.

Bras d'honneurs, Хр - ...уз све оно показивање средњег прста и оно *Bras d'honneurs*, у правцу магистрале 64.

Брдски Словенци, Етк, - ... као и

Каталонци, као Транснистриани, као и Циснилијанци, као и Талкамикци, као и *Брдски Словенци*, као Дунавски и Меконгшки Аутономаши 70.

Бродација, ЛН, - Зашто је наш *Бродација* за место свога становања одабрао баш област око Породина 8.

Brueckenmost, Хр, - ... али су та вина ипак смела да задрже своја стара имена: „Смарагд“, „Рубин“, „Опух“, „Auspuff“, „Markthalle“, „Меланхолиа“, „*Brueckenmost*“... 20.

Брук, Пр, -..., и ни трага од Кју клукс клана, Цингиса Кана, Карле фон *Брук*, Гринга Буша, папе Бенедета...182.

Будимпешта, ИН, - ...а можда и даље неким аутобусом или возом преко Новог Сада за *Будимпешту*, или Беч, понеко за Копенхаген... 73.

Бургундија, КИ, -... оног из Крушевца, Алексинца, пре свега из Варварина, одавно у поседу *Бургундије*, доње Аустрије и Калифорније...19-20.

Бусент, ИН, - Шапне неко у *Бусенту*, загалани неко на Хималајима 115.

Буш, Пр, -...да не говоримо о Мефисту, ... Карле фон Брук, Гринга *Буша*, папе Бенедета...182.

Вајхзон, Пр, -... Јосипа Фишермана, Магдалене Ганхел, Бернард-Хајнриха Гликскраута, Осима *Вајхзона* и свих осталих...182.

Варварин, ИН, - ... оног из Крушевца, Алексинца, пре свега из *Варварина*, одавно у поседу Бургундије, Доње Аустрије и Калифорније...19-20.

Велика Плана, ИН, - *Велика Плана* беше, додуше, ближе реци 8.

Велики хоризонт (неаут.), МИ, - Како је могао да заборави да *Велики Хоризонт* никада није могао да се укаже негде споља, тамо напољу, па још и у тако далекој туђини 40.

Венера, Пл, - ... и готово да си у мислима једним скоком могао да се винеш са Земље на *Венеру* 182.

Виљам, ЛИ, - ...један од духовно заосталих у књигама твог *Виљама* Фокнера 129.

Виртемберг, КИ, - ... и у мањим местима, као у *Оксфорду*/Мисисипи, Вишеграду/*Босна*, Клеуерзулцбаху/*Виртемберг* и, ето, Гутенштајну/*Доња Аустрија* ... 245.

Витлејем, ИН, - ...тамо су они утроје давали своје дарове, ...за новорођенче у *Витлејему*...291.

Виторини, Пр, -... Фјодор Михалович

Левач

Достојевски, Џозеф Кондрад, Џозеф *Котон*, Елио *Виторини* 285.

Вишеград, ИН, - ... и у мањим местима, као у Оксфорду/Мисисипи, *Вишеграду*/Босна, Клеуерзулцбаху/Виртемберг и, ето, Гутенштајну/Доња Аустрија ... 245.

Власи, Етн, - ...ти који су ту чучали у круг, припадали су после рата протеранима, назовимо их овде *Власи* 59.

Г., ИН (неаут.), - Током година свога учења у Г. живео је Он на једном брду, на падини према граду... 266.

Гавен, ЛИ, - ...чак ни Ланселот ни *Гавен* не би имали чвршће руке...338.

Газда брода, ЛН, - Онда питње, неизречено, управо када се *Газда брода*, после његовог епизодног нестајања, већ познатог нам са других састанака, очекивано-неочекивано опет појавио... 17.

Галама-тон-звук-тишина, Хр, - Поред његовог-пре неизвесног- учествовања на поменутом конгресу или симпозијуму, или шта ли већ, на тему „*Галама-тон-звук-тишина*“ (или тако некако) у напуштеном селу на шпанској месети... 30. После гледања, иза спуштених очних капака 41?

Галиција, КИ, - ...у правцу запада, најзападнијег на кружном путовању Европом, него Атлантика на северу, оном код *Галиције* 150.

Галицијац, Етк, - ...*Галицијац* из северне Шпаније...229.

Галичанин, Етк, - Тај *Галичанин* у бродском салону у ноћи је заћутао 160?

Ганхел, Пр, - ... Јосипа Фишермана, Магдалене *Ганхел*, Бернард-Хајнриха Гликскраута, Осима Вајхзона и свих осталих...182.

Гари, ЛИ, -...лице *Гарија* Купера и Марлона Бранда 304.

Гете, Пр, - ...баш као што су се Гетеу извесне слике јављале накнадно, и више месеци после гледања, иза спуштених очних капака 41?

Гистав, ЛИ, -...опет нам је приповедач почео о *Гиставу* Флоберу...218.

Гликскраут, Пр, - ... Јосипа Фишермана, Магдалене Ганхел, Бернард-Хајнриха *Гликскраута*, Осима Вајхзона и свих осталих...182.

Гозба, Хр, - О једном таквом, о Платоновој „*Гозби*“, ето, да слушамо, најпре и нисмо имали воље 107.

Горњи Сакт Фајт, МИ, -...боже саклони дијалект Доњег Сакт Фајта, да, *Горњег Сакт Фајта* 221.

Господ, Тм, - Учини да он не буде стално око мене...и да не жели ни да зна више

о мени и да о мени жели нешто да зна неко други, неко други, а не тај *Господ* Бог 145.

Гостионица безимених, Хр, - Једини у дворани *Гостионице безимених*, који је крајње озбиљно схватио ту фазу свирања дромбуљаша са свих страна света...234.

Гретег, Хр, - А у једном од манастира, кажимо, *Гретег*, зидна фреска...355.

Грегор, ЛИ, - ... да у суседним селима сврати до својих бивших колега *Грегора* Којшника и Филипа Кобала, који се, за разлику од њега, још нису одрекли писања ни ауторства... 30.

Грилпарцер, Пр, - Франц *Грилпарцер* и Адалберт Штифтер су живели, ту међу нама, у слободној соби 283.

Гринго, ЛН, - ...да не говоримо о Мефисту, ... Карле фон Брук, *Гринга Буша*, папе Бенедета...182.

Гробље безимених, Хр, - ...у троуглу између гостионице, дунава и гробља, по коме је и гостионица добила име, *Гробље безимених* 243.

Грчка, КИ, -... или најпре у прехришћанској *Грчкој*, у време Питагоре...262.

Guantanamo, Хр, -...Индијанац је зацимбао *Guantanamo*, Ирац Two for the road, Италијан Azzuro 234.

Гутенштајн, ИН, - Он је поново почео са причом, о свраћању код Фердинанда Рајмунда у *Гутенштајну* у подножју Шнеберга...242.

Далмација, КИ, - Да ли је то, дакле, била *Далмација* 97?

Dei, Тм, - ...одмах пред „Introibo ad alterem Dei“ понуђено да учествује и да чита, те вечери из Псалма 97.

Десанка, ЛИ, - ...под лажним именом као „*Десанка*“...342.

Deutschland, Deutschland, КИ, - ...химну земље или државе, од Star Spangled Banner, преко *Deutschland, Deutschland*...234.

Догон, КИ, - ...ишло се даље према *Догону* у Малију у Африци 330.

Домаћин, ЛН (неаут.), тако је, у великој мери противно општем очекивању, одговарало да се *Домаћин*, по свему судећи, уопште није обрадовао доласку својих гостију 11.

Донау, Хд, - ...*Донау*, или, како се код нас на Балкану каже, Дунав, мушког рода...222.

Доњи Сакт Фајт, МИ, - ...боже саклони дијалект *Доњег Сакт Фајта*, да, Горњег Сакт Фајта 221.

Доња Аустрија, КИ, - ...па тако је Он и пошао у Гутенштајн у *Доњој Аустрији*...244.

Достојевски; Пр, - ... или у Русији у

време *Достојевског*...262.

Драва, Хд, - Ирека доле у низији..., једва уочљива... и није то сада била *Драва*...305.

Дрезден, ИН, - ...и неколико пута око Париза, Мадрида, Рима, или само *Дрездена*...223.

Дрина, Хд, - ... напуштајући планински хладну *Дрину*, на Јадран, како се то говорило на његовом језику 83 ?

Дубровник, ИН, - ...од Чешке шуме до *Дубровника* ...344.

Дунав, Хд, - ...стешњен именима као „Беч“, „Аустрија“, чак и „Дунав“, да ваља најпре отићи даље 219.

Дунавски Аутономаши, Хр, - ... као и Каталонци, као Транснистриани, као и Циснилијанци, као и Талкамикци, као и Брдски Словенци, као *Дунавски* и Меконгшки *Аутономаши* 70.

Духови, ИП, - ...Непосредно после *Духова*...на почетку Рамазана...81.

Ебро, Хд, - ...и није то сада била Драва, али ни *Ебро* у Шпанији или Силвер Крик Бав у Монтани 305.

Европа, КИ, - ... захваљујући привреди која је прешла чак и границе те наше земље запарложене у јадни буџак *Европе*, и која је готово- све лечила, опет постала унеколико пловна... 8.

Егејско море, Хд, - ...радо је употребљавао ту реч, слободно према групи острва у *Егејском мору*, или је о том трагу надарености дневно сањао 94.

Едуард, ЛИ, - ...био је за тренутак брат близанац Џона Купера Пауиса, ... *Едуарда* Мерикуеа, Жоржа Сименона и тога Сада...246.

Еленд, Пр, - Знао је понешто о тој области поврх Марије *Еленд*, Хајнбурга и Мансверта 219.

Елио, ЛИ, - ... Фјодор Михалович Достојевски, Џозеф Кондрад, Џозеф *Котон*, *Елио* Виторини 285.

Елк Крик, Хд, - Поток, који је кривудао око Старог Села, био је *Елк Крик*...330.

Ескимима, Етн, -...ако се није варао Пигмеји, *Ескимима*, засигурно...228.

Жорж; ЛИ, - ...био је за тренутак брат близанац Џона Купера Пауиса, ... *Жоржа* Сименона и тога Сада...246.

Запад, КИ (неаут.), - А ако јесте: да ли је то био *Запад* 195?

Западна Морава, Хд, - ... и која је готово- све лечила, опет постала унеколико пловна, све до области близу извора Јужне и *Западне Мораве* 8.

Зауалпе, Ор, - ...у сенику последњег сеоског газдинства на јужним обронцима

Зауалпа 263.

Земеринг, ИН, - ...и касније; као да је „управо“ у возу изнад *Земеринга* случајно срео оног такорећи дечака који је тамо читао неку стару књигу... 31.

Земља излазећег сунца, КИ (неаут.), - ...како се то раније говорило за њих, „из *Земље излазећег сунца* 306.

Зиндлер, Пр, - ...само Џозеф Котон и Матијас *Зиндлер* су то могли боље...338.

Зорњача, Кс, - ...врата која је закатанчио он, једним, једним свежњем кључева, који је подсетио на оружје, на звезду Зорњачу 158.

Зулу, Етн, - ... међу овима Зулу...228.

Ибар, Хд, - Одавно је било вече када је аутобус коначно прешао реку (да ли смо то добро чули, „*Ибар*“ ?, „Абар“ ?, „Сабар“ ?, „Самар“, реку која је после рата постала гранична 72.

Ибн Арабија, КИ, - ...пре нешто од *Ибн Арабија*, вероватно Књигу о М, W i N, тајна слова 309.

Иван, ЛИ, - ...Милош Црњански, Мирослав Крлежа, *Иван* Цанкар...349.

Иво, ЛИ, -...онако како је, ето, *Иво* Андрић приповедао о својим младалачким путовањима из котлина у унутрашњости земље...83.

Индијанац, Етн, - Један, дошао из Америке-једини са другог континента- представио се као *Индијанац* из неког резервата...110.

Индијанци са Анда, Етн, - ...са исто тако недвосмислено *Индијанцима* са Анда, Тибетанци ...228.

Ирац, Етн, ...који је чинио исто што и *Ирац*...229.

Исак, ЛИ, - ...и сада свог сина Исака и Исмаила у јдној личности 277.

Исмаил, ЛИ, в. Исак 277.

Исток, КИ (неаут.), - Да ли је то био *Исток* ? 195

Исус, БИ, - ...на њој је *Исус* на Тајној вечери са младићима седео под ведрим небом...355.

Италијан, Етн, - Ах, она времена када су *Италијани*, чак и у групама, тако тихо и са пуно пажње ишли кроз градове...111.

Ја, ЛН, (неаут.) - Никада није било говора о „*Ја*“ или „*Ти*“, а чак си и на „*Ми*“ морао дуго да чекаш...174.

Јадран, Хд, -... напуштајући планински хладну *Дрину*, на *Јадран*, како се то говорило на његовом језику 83?

Јакути, Етн, - ...једва да су се разликовала од лица Монгола и *Јакута*...230.

Јакутија, КИ, - *Aiygu*, тако је, потичући

Левач

из *Јакутије*, гласио мото нашег светског годишњег скупа...237.

Јамица, ЛН, - Готово да си хтео да употребиш надимак: *Јамица* 370.

Јапан, КИ, - ...Један од нас на ноћном броду, наводно познавалац *Јапана* и позоришта Но...203-204.

Јапанац, Етн, - Дали су то у међувремену и *Јапанци*, северни Американци...229.

Јерусалим, ИН, - ...могао да буде референца на Меку и *Јерусалим* 293.

Јозеф К., ЛИ, - И стајао је ту *Јозеф К.*, изгубљен на путу за станицу 182.

Јосип, ЛИ, - ... Јосипа Фишермана, Магдалене Ганхел, Бернард-Хајнриха Гликсраута, Осима Вајхзона и свих осталих...182.

Јужна Морава, Хд, - А за пиће било је вина из долине *Јужне Мораве*, оног из Крушевца...19.

Јукон Ривер, Хд, - ...онај који се уливао у *Јукон Ривер* на Аљасци 330.

К., ИН (неаут.), - Био је то домаћи лет, на линији од Г. до К., отвореној истога дана...270-271.

Кааба, МИ, -...не неизоставно у правцу *Каабе*, него према залеђу...309.

Кајзерберсдорф, Хр, - То је био бивши казнено-поправни дом за младе преступнике, или, како се то звао *Кајзерберсдорф*...226.

Калемегдан, МИ, - ...пошто је у парку на *Калемегдану* у Београду ишао између биста хероја...346.

Калифорнија, КИ, -... оног из Крушевца, Алексинца, пре свега из Варварина, одавно у поседу Бургундије, доње Аустрије и *Калифорније*, али су та вина ипак смела да задрже своја стара имена...19-20.

Канада, ИН, - ... понеко за Копенхаген, Лион, Севиљу, Порто, неки можда и авионом за *Канаду*, али ипак у првом реду аутобусима... 73.

Канкун, ИН, - ...чак и када је један показивао време у *Канкуну*, други у Палерму, а трећи опет у Куала Лумпуру 238.

Караванке, Ор, - Док смо ми овде на Морави седели у бродском салону...далеко иза *Караванки*, пела се са својим дедом...263.

Кариби, КИ, - Да, његов отац био је чувени песник, „са *Кариба*“...276.

Карла, ЛИ, - ..., и ни трага од Кју клукс клана, Џингиса Кана, *Карле фон Брук*, Гринга Буша, папе Бенедета...182.

Карнунтум, МИ, - ... исто тако ходочаснички је од Петронела прешао преко ораница до Хајденске капије позноримског

Карнунтума...218.

Каталонци, Етн, - ... као и *Каталонци*, као Транснистриани, као и Циснилијанци, као и Талкамикци, као и Брдски Словенци, као Дунавски и Меконгшки Аутономаши 70.

Кафка, Пр, - Франц *Кафка* није умро 282-283.

Кетрин, ЛИ, - ...био је за тренутак брат близанац Џона Купера Пауиса, Сервантеса, Патрисије Хајсмит, *Кетрин* Мансфилд...246.

Кеш, Пр, - И да ли се Он збиља састао са Џонијем *Кешом* у Атланти 125?

Кина, КИ, - ...не из *Кине*, него нараслим на лицу места...322.

Китс, Пр, - ...сва трећа или четврта од његових реченица биула је цитат, Хомера, Шекспира, *Китса* или његовог оца 276.

Кјото, ИН, - ...други као „лингвиста“ у *Кјоту*...243.

Кју клус кан, Хр, -...да не говоримо о Мефисту, Нерону, Медеји, Леди Магбет или, иначе, некој злој чаробници, и ни трага од *Кју клукс клана*,...182.

Клајст, Пр, - Да Он својим реченицама, другачије него, на пример, Хајнрих фон *Клајст*, или било ко из неке америчке школе... 167.

Клаудио, ЛИ, - Да, и њу, управо њу, и ону *Клаудија* Монтевердија, баш као и Франца Шуберта 13.

Kleuerzulcbah, ИН, - ... и у мањим местима, као у Оксфорду/Мисисипи, Вишеграду/Босна, *Kleuerzulcbah/Vиртемберг* и, ето, Гутенштајну/Доња Аустрија ... 245.

Књига о М, W i N, Хр (неаут.), - ...пре нешто од Ибн Арабија, вероватно *Књигу о М, W i N*, тајна слова 309.

Кобал, Пр, - ... већ поменутих и код нас уведених Филипа *Кобала*, и Грегора Којшинга 85.

Којшник, Пр, - да у суседним селима сврати до својих бивших колега Грегора *Којшника* и Филипа Кобала, који се, за разлику од њега, још нису одрекли писања ни ауторства... 30.

Колубара, КИ, -- ...под лажним именом као „*Десанка*“, „*Варварин*“, „*Кравица*“, „*Колубара*“...342.

Кондрад, Пр, - Набуходоноср, Маракаибо, Татабања, Кристијанија, Фјодор Михалович Достојевски, Џозеф *Кондрад*, Џозеф Котон, Елио Виторини 285.

Коран, Хр, - ...књигу са арапским словима, не обавезно *Коран*...309.

Кордура, КИ (неаут), - Оно острво, о коме је у ноћи на броду на Морави

приповедао, звало се код њега *Кордура*, премда у стварности другачије... 85.

Кордура, Хр, - „У хотелу *Кордура*“, гласио је његов одговор 90.

Кордура, ИН, - Натраг у град *Кордуру*, свеједно како 96.

Корушка, КИ, -... далеко пре Христа, разорили, мислио је још да сврати до свог одавно већ оболелог брата у *Корушкој*... 30.

Косово Поље, КИ, - ...далеко од Мораве, у некадашњем *Косовом Пољу*, свуда етикетирано као „Бордеаухреиф“, још увек звало „Косовско“ 20.

Косовско, Хр, - - ...далеко од Мораве, у некадашњем *Косовом Пољу*, свуда етикетирано као „Бордеаухреиф“, још увек звало „Косовско“ 20.

Котон, Пр, - ... Фјодор Михалович Достојевски, Џозеф Кондрад, Џозеф *Котон*, Елио Виторини 285.

Кравица, ИН, - ...под лажним именом као „*Десанка*“, „*Варварин*“, „*Кравица*“...342.

Крадљивци крушака, Хр, - Његова прва књига звала се *Крадљивци крушака* 321.

Краљица Лујзијана, Хр, - ...као на пароброду званом *Краљица Лујзијана* на Мисисипију 77.

Кристијанија, ИН, - Набуходоноср, Маракаибо, Татабања, *Кристијанија*, Фјодор Михалович Достојевски, Џозеф Кондрад, Џозеф Котон, Елио Виторини 285.

Крлежа, Пр, -...Милош Црњански, Мирослав *Крлежа*, Иван Цанкар...349.

Крушевац, ИН, - А за пиће било је вина из долине Јужне Мораве, оног из *Крушевца*, Алексинца, пре свега из Варварина, одавно у поседу Бургундије...19.

Куала Лумпур, ИН, -...чак и када је један показивао време у Канкуну, други у Палерму, а трећи опет у *Куала Лумпуру* 238.

Купер, Пр, - ...био је за тренутак брат близанац Џона *Купера* Пауиса, Сервантеса, Патрисије Хајсмит, Кетрин Мансфилд, Едуарда Меријеа, Жоржа Сименона и тога Сада...246.

Лагунас, Пр, - Хуан *Лагунас* - који је током четврт века откако су се срели у главном граду провинције сасвим задржао свој изглед 123.

Ла Коруња, ИН, - Та станица се налазила на деоници између Сантјага и *Ла Коруње*, а дневно су се ту заустављала само два воза...150.

Ланселот, ЛИ, - ...чак ни *Ланселот* ни Гавен не би имали чвршће руке...338.

Либан, КИ, - ...није било раздаљине између Атласа и *Либана*...182.

Лијеж, ИН, - ...а тамо, у Сан Паулу/ Минесота, у Таганрогу, у Ослу, у *Лијежу*, ако су се духови оглашавали...245.

Лима, ИН, - трећи, опет, као „полагач црепа на крову“...у *Лими* 243.

Лина, ЛИ, - ... која је у оној ноћи на Морави од стране екс-аутора добила име: „*Лина*, умирем“, и пао је...203.

Линд, Пр, -- Фонтамара. Провиденс. *Линд*. Доб. Химберг. Матијас Синделар 285.

Линде, Фит., -...као да та липа, *Линде*, беше престара и/илипреслаба за одбацивање лишћа или/и као да тамо где се налазила није било ветра 75.

Линколн, Пр, - Није ли се и Абрахам *Линколн*, бар у својим младим годинама, за то заузимао својим начином свирања у дромбуље...235.

Лион, ИН, - ... аутобусом или возом преко Новог Сада за Будимпешту, или Беч, понеко за Копенхаген, *Лион*, Севиљу, Порто, неки можда и авионом за Канаду, али ипак у првом реду аутобусима... 73.... 73.

Литванци, Етн, - Сада сте државотворни народ, као и *Литванци*, као и Каталонци, као Транснистри, као и Циснилијанци, као и Талкамикци, као и Брдски Словенци, као Дунавски и Меконгшки Аутономаши 70.

Лондон, ИН, - -...као да је то био, кажи-мо *Bond street* у *Лондону*, или где ли већ 276.

Лука ИН (неаут.), - ...па иако је само на један сат нестао, отишавши по дрва или шта већ, у шуми поред реке, у *Луци*... 33.

Магдалена, ЛИ, -... Јосипа Фишермана, *Магдалене* Ганхел, Бернارد-Хајнриха Гликс-краута, Осима Вајхзона и свих осталих...182.

Мадрид, ИН, -...и неколико пута око Париза, *Мадрида*, Рима, или само Дрездена...223.

Мали, КИ, -...ишло се даље према Дого-ну у *Малију* у Африци 330.

Малишева, ИН, - ...а на изласку из насеља (раније се звало *Малишево*, а у међувремену, према новом поретку, *Малишева*) ...66.

Малишево, ИН, - ...а на изласку из насеља (раније се звало *Малишево*, а у међувремену, према новом поретку, *Малишева*, јер сви наставци О беху замењени широко исписаним и дугим А... 66.

Мансверт, ИН, - Знао је понешто о тој области поврх Марије Еленд, Хајнбурга и *Мансверта* 219.

Мансфилд, Пр, - ...био је за тренутак брат близанац Џона *Купера* Пауиса, Сервантеса, Патрисије Хајсмит, Кетрин *Мансфилд*...246.

Левач

Манча, КИ, -...потом неко време јахали даље, кроз *Манчу*, степом или прејом...288.

Манчестер, ИН, - Одело мога оца, од енглеског камгарна из околине *Манчестера*, на закопчавање у два реда...130.

Маракаибо, Хд, - Набуходоноср, *Маракаибо*, Татабања, Кристијанија, Фјодор Михалович Достојевски, Џозеф Кондрад, Џозеф Котон, Елио Виторини 285.

Марија, ЛИ, - Знао је понешто о тој области поврх *Марије* Еленд, Хајнбурга и Мансверта 219.

Марко, ЛИ, - ...и, због статуе царског писца *Марка* Аурелија, тамо на празном простору...218.

Markthalle, Хр, - ... али су та вина ипак смела да задрже своја стара имена: „Смарагд“, „Рубин“, „Онух“, „Auspuff“, „Markthalle“, „Меланхолиа“, „Brueckenmost“...20.

Марлон, ЛИ, -...лице Гарија Купера и *Марлона* Бранда 304.

Матијас, ЛИ, - Фонтамара. Провиденс. Линд. Доб. Химберг. *Матијас* Синделар 285.

Мањадо, Пр, -...која је остала чувена по тополама и славујима које је опевао Антонио *Мањадо*, а с времена на време и по фудбалском клубу ...109.

Медеја, ЛИ (мит.), -...да не говоримо о Мефисту, Нерону, *Медеји*, Леди Магбет или, иначе, некој злој чаробници, и ни трага од Кју клукс клана, Џингиса Кана, Карле фон Брук, Гринга Буша, папе Бенедета...182.

Мека, ИН, -...могао да буде референца на *Меку* и Јерусалим 293.

Меконгшки Аутономаши, Етк, - ... као и Каталонци, као Транснистри, као и Циснилијанци, као и Талкамикци, као и Брдски Словенци, као Дунавски и *Меконгшки Аутономаши* 70.

Меланхолиа, Хр, - ... али су та вина ипак смела да задрже своја стара имена: „Смарагд“, „Рубин“, „Онух“, „Auspuff“, „Markthalle“, „Меланхолиа“, „Brueckenmost“... 20.

Мелхиор, БИ, - Дуго је *Мелхиор* остао тако, једва још уочљив у корову којим је туцаник био обрастао 293.

Мерике, Пр, - ...био је за тренутак брат близанац Џона Купера Пауиса, Сервантеса, Патрисје Хајсмит, Кетрин Мансфилд, Едуарда *Мерикеа*...246.

Месец, Кс, - Чак и да је био у оделу космонаута за лет на *Месец* или у одори каубоја из Монтане... 158.

Мефисто, ЛИ (лит.), - ...да не говоримо о *Мефисту*, Нерону, *Медеји*, Леди Магбет или, иначе, некој злој чаробници, и ни трага

од Кју клукс клана, Џингиса Кана, Карле фон Брук, Гринга Буша, папе Бенедета...182.

Ми, (неут.) - Никада није било говора о „Ја“ или „Ти“, а чак си и на „Ми“ морао дуго да чекаш...174.

Милош, ЛИ, -...Милош Црњански, Мирослав Крлежа, Иван Цанкар...349.

Минесота, КИ, - ...а тамо, у Сан Паулу/*Минесота*, у Таганрогу, у Ослу, у Лијежу, ако су се духови оглашавали...245.

Минчио, Хд, - ...близу обале реке *Минчио*...245.

Мирослав, ЛИ, -...Милош Црњански, *Мирослав* Крлежа, Иван Цанкар...349.

Мисисипи, Хд, - ...као на пароброду званом Краљица Лујзијана на *Мисисипију* 77.

Мисури, Хд, -Чемпреси на *Мисурију*, да ли их тамо има 125?

Михалович, Пр, - Набуходоноср, Маракаибо, Татабања, Кристијанија, Фјодор *Михалович* Достојевски, Џозеф Кондрад, Џозеф Котон, Елио Виторини 285.

Мичам, ЛИ, -...као што је и у филму *The Night of the Hunter*, Роберт *Мичам* на обали реке под звезданим небом вребао чамац са децом...105.

„мој брат“, ЛН (неут.), чак се и његов брат увек звао „мој брат“. Имена нису важна, гласила је увек његова изрека, не само у тој ноћи 85.

Монголи, Етн, - ...сви могући сојеви, *Монголи* са Африканцима...228.

Монголка, Хр, - Јер,и свирачи после *Монголке*-Сицилијанац, Турчин из Коње, и тако даље...232.

Монтана, КИ, - Чак и да је био у оделу космонаута за лет на Месец или у одори каубоја из *Монтане*... 158.

Монтеверди, Пр, - Да, и њу, управо њу, и ону Клаудија *Монтевердија*, баш као и Франца Шуберга 13.

Морава, Хд, - Место прибежишта на *Морави* преузео је један брод, по свему судећи пре мањи, звани „хотел“, али у првом реду је он већ дуго, Аутору, бившем аутору, служио као стан 7.

Моравска ноћ, Хр, - Ако се неко некада и пробио до брода, беше привучен у најбољем случају ознаком „хотел“ која је у помрчини из даљине светлела као: *Моравска ноћ* 7.

Морски/морски пас, Зо, - ...,допирали су до њега са обале позиви, *Морски пас!* *Морски пас!*, а Он тада није мислио ништа, него је даље пливао, и тек касније...прочитао је шта значи то име „морски пас“ 8.

Мосад, Хр, - ...не само ЦИА, него и Ал

Каида, *Мосад* и тако даље...342.

Моцарт, Пр, - ...и већ је при првим тактовима Моцартове и Шубертове музике стављао шаке на уши... 113.

Му –Лех, ЛИ, - ...и то њихово азијско име *Му-Лех* 322.

Набуходоноср, БИ, - *Набуходоноср*, Маракаибо, Татабања, Кристианија, Фјодор Михалович Достојевски, Џозеф Конрад, Џозеф Котон, Елио Виторини 285.

Навахо, Етн, - ... представио се као Индијанац из неког резервата, да ли је био *Навахо* или Апач...110.

Нежни ход, Хр, - ...а узгред је Он и стварно мислио на филм насловљен *Нежни ход*...302.

Немачка, КИ, - Да се налазио у „*Немачкој*“, на јужним обронцима „Харца“...190.

Немица, Етн, - ...наједанпут се зауставио, и рекао је својој жени-јединој *Немици* која је у оној ноћи на Морави од стране екс-аутора добила име...203.

Нерон, ЛИ, - ...да не говоримо о Мефисту, *Нерону*, Медеји, Леди Магбет или, иначе, некој злој чаробници, и ни трага од Кју клукс клана, Џингиса Кана, Карле фон Брук, Гринга Буша, папе Бенедета...182.

Нигерија, КИ, - ... био је чувени песник, „са Кариба, из *Нигерије*, са Мадагаскара...276.

Ничему, Хр (неаут.), - И онда га је обузела, не, надјачала га је, тамо у *Ничему* и опет *Ничему*, ненадано, нешто другачије од на пример, чежње или пожуде... 96.

Но, ЛН (неаут.), - ...као управо на позорници позоришта *Но*, добити обличје човека...204.

Нови Сад, ИН, - ...а можда и даље неким аутобусом или возом преко *Новог Сада* за Будимпешту, или Беч, понеко за Копенхаген... 73.

Нови Самарканд, ИН, - Издалека, из *Новог Самарканда*, мујезин је у међувремену позивао вернике 320.

Нови Штифт, ИН, - А онда смо се испод Богородичиног стуба у *Новом Штифту* ам *Walde* заклели на верност 250.

Нова Нумансија, ИН, - Било је то, тако се чинило Слушаоцу, а још више сетном песнику из *Нове Нумансије*, нека сетна тишина 119.

Нова цеста, МИ, - А на крајној или почетној станици тримске стазе, са *Новом цесту* већ на видику...293.

Нојзидлер, Хд, - ...мочваре око језера *Нојзидлер*, обухватајући је погледом одозго...212.

Нојштат, ИН, - ... локални воз пут истока за бечки *Нојштат* и тамо пресео у брзи воз...252.

Нумансија, ИН, - Тако насилан био је он када су два ходача степом на крају дана стајала горе на купу некадашње *Нумансије*, прехришћанске, келтске 131.

О акустици тишине и жеке, Хр, - ...производ његовог учествовања на међународном конгресу „*О акустици тишине и жеке*“, оном који је, како је то један од нас, његов пратилац тамо, знао, важио за једну од етапа његових кружних путовања 13.

Оксфорд, ИН, - ... и у мањим местима, као у *Оксфорду*/Мисисипи, Вишеграду/Босна, Клеуерзулцбаху/Виртемберг и, ето, Гутенштајну/Доња Аустрија ... 245.

Он, ЛН (неаут.)- ...а Он је ту хтео само тако да седи на тераси неког балканског бара, са овцама које су пасле у даљини... 9.

Она, ЛН (неаут.)- Он пре „западњачки“ (ако је та реч уопште још нешто значила), а *Она*, а то се једва назирало, пре „балкански“ 19.

Опух, Хр, - ... али су та вина ипак смела да задрже своја стара имена: „*Смарагд*“, „*Рубин*“, „*Опух*“, „*Auspuff*“, „*Markthalle*“, „*Меланхолиа*“, „*Brueckenmost*“ ... 20.

Орегон, КИ, - И његов брат, да ли је он заиста радио на пилани у *Орегону* 125?

Орион, Кс, - ... које при крају ноћи још за непун сат допуштају поглед на *Орион* и неколико других последњих зимских сазвежђа 11.

Осим, ЛИ, - ... Јосипа Фишермана, Магдалене Ганхел, Бернард-Хајнриха Гликскраута, *Осима* Вајхзона и свих осталих...182.

Осло, ИН, - ...а тамо, у Сан Паулу/Минесота, у Таганрогу, у *Ослу*, у Лијежу, ако су се духови оглашавали...245.

Охрид, Хд, - ...под лажним именом као „*Десанка*“, „*Варварин*“, „*Кривица*“, „*Колубара*“, „*Охрид*“...342.

Палермо, ИН, - ...чак и када је један показивао време у Канкуну, други у *Палерму*, а трећи опет у Куала Лумпуру 238.

Панонија, КИ, - ...по некој наоко ничијој земљи око цркве (која, по правилу тамо у залеђу Паноније, чак и није личила на сеоску цркву) 46.

Париз, ИН, - ...и неколико пута око *Париза*, Мадрида, Рима, или само Дрездена...223.

Патрисија, ЛИ, - ...био је за тренутак брат близанац Џона Купера Пауиса,

Левач

Сервантеса, *Патрисије* Хајсмит, Кетрин Мансфилд...246.

Пауис, ЛН, - ...био је за тренутак брат близанац Џона Купера *Пауиса*, Сервантеса,...246.

Пацифички океан, Хд, - ...са револвером упереним у груди бегунца на стеновитим обалама *Пацифичког океана* ...137.

Пензионисани аутор, Хр, - ...уплео се пензионисани аутор у моје приповедање „*Пензионисани аутор*“ 36.

Петронел, МИ, - исто тако ходочаснички је од *Петронела* прешао преко ораница до Хајденске капије позноримског Карнунтума...218.

Пигмеји, Етн, - ...ако се није варао *Пигмеји*, Ескимима, засигурно...228.

Писац, ЛН (неаут.), - Ја, лично, сећам се једног заједничког одласка са, касније, *Писцем* у далеку манастирску цркву, ако се не варао 104.

Питагора, ЛИ, - ...увреме *Питагоре*, кога је она, једина девојка међу ученицама...262.

Питац, ЛН (неаут.), - ...али га је одмах прекинуо наш *Питац* који је хтео да зна како су се дромбушаши из целог света онда разишли...242.

Платон, ЛИ, - О једном таквом, о *Платоновој* „Гозби“, ето, да слушамо, најпре и нисмо имали воље 107.

Плаце Мајор, МИ, - Сретали су се сваки пут у неком бару у околини Плаце Мајор...125.

Плејаде, Кс, - ...тиха беше чак и она звезда падалица која је прешла Орионом и *Плејадама*, одозго нагоре 161.

Потпитач, ЛН (неаут.), - *Потпитач* није за сада имао никаква питања 339.

Породин, ИН, - У ноћи када бејасмо позвани на брод, нлазио се он негде између села *Породина* и града Велике Плане 8.

Порто, ИН, - ... понеко за Копенхаген, Лион, Севиљу, *Порто*, неки можда и авионом за Канаду, али ипак у првом реду аутобусима... 73.... 73.

Португалија, КИ, - ...дакако, не *Португалије*, наводно, једног од његових циљева у правцу запада...150.

Посматрач, ЛН, (неаут.), - ...нагао трептај, који је њега, Посматрача, навео на сумњу да је тај човек тамо уопште читао, и да је то било стварно читање... 40-41.

Пријатељ, ЛН (неаут.), - Мелодичан беше тај смех, али није то био смех нашег *Пријатеља* са брода, него недвосмислено смех жене... 10.

Приповедач, ЛН (неаут.), - То повећавање брзине је уследило више из нестр-

пљења и, још више, а то је *Приповедач* уочио када је сео испред поред возача, из гнева 68.

Приспевши, ЛН (неаут.), - ...тај *Приспевши* је осетио Рајмундов дух...244.

Провиденс, ИН, - Фонтамара. *Провиденс*. Линд. Доб. Химберг. Матијас Синделар 285.

Псалм, Хр, - ...одмах пред „Introibo ad alterem Dei“ понуђено да учествује и да чита, те вечери из *Псалма* 97.

Пуебло, ИН, - Како сам ја по страни, тако су то и остали, суграђани *Пуебла*, по страни 127.

Пухберг, ИН, - ...пошто се са свим пртљагом пробио до *Пухберга* на Шнебергу...252.

Рајмунд, Пр, - - Он је поново почео са причом, о свраћању код Фердинанда *Рајмунда* у Гутенштајн у подножју Шнеберга...242.

Рамазан, ИП, - ...Непосредно после Духова...на почетку *Рамазана*...81.

Рим, ИН, - ...и неколико пута око Париза, Мадрида, *Рима*, или само Дрездена...223.

Римљани, Етн, - ...од прастарог насеља Нуманасије, које су *Римљани*, далеко пре Христа, разорили, мислио је још да сврати до свог одавно већ оболелог брата у Корушкој... 30.

Римско царство, КИ, - Нумансија на иберијској висиви, беше некада последње прибежиште и упориште пред *Римским царством*... 7.

Риос, Хд, - *Риос*, тако су се звале те реке и потоци које су у време плиме постајали део Атлантика, „схватио си, а“ 170 ?

Роберт, ЛИ, - ...као што је и у филму „The Night of the Hunter“, *Роберт* Мичам на обали реке под звезданим небом вребао чамац са децом...105.

Розентал, ИН, ...а могао си да од Санкт Јакоба у *Розенталу*, добацеш до Сантјаго де Чилеа...182.

Рубин, Хр, ... али су та вина ипак смела да задрже своја стара имена: „Смарагд“, „*Рубин*“, „Онух“, „Марктхалле“, „Меланхолиа“, „Бруецкенмост“... 20.

Русија, КИ, - ... или у *Русији* у време Достојевског...262.

„Сабар“, Хд (неаут.), - Одавно је било вече када је аутобус коначно прешао реку (да ли смо то добро чули, „Ибар“ ?, „Абар“ ?, „Сабар“ ?, „Самар“, реку која је после рата постала гранична 72.

Сад, ЛН, - ...био је за тренутак брат близанац Џона Купера Пауиса, ... и тога *Сада*...246.

Саламанка, ИН, - У, кажимо, *Саламанки* био се Он доле на обали Тормеса загледао у младића који је ту стајао потпуно опремљен за алпско планинарење...140.

„Самар“, Хд (неаут.), - ... да ли смо то добро чули, „Ибар“ ?, „Абар“ ?, „Сабар“ ?, „Самар“, реку која је после рата постала гранична 72.

Самарканд, ИН, - Свака земља има свој *Самарканд* и своју Нумансију 7.

Санкт Јакоб, МИ, - ...а могао си да од *Санкт Јакоба* у Розенталу, добациш до Сантјаго де Чилеа...182.

Санта Пасиенсија, Хр, - И знаш ли ти, знате ли ви, како се зове он, тај салон за играње тамо у Ла Коруњи? *Санта Пасиенсија* 160.

Сантјаго де Компостела, ИН, - Предграђе овде беше у *Сантјаго де Компостели*, а тај Пугујући у цик-цак не само да је избегавао центар града и она сјајна и глатка стопала светих статуа...148.

Сантјаго де Чиле; ИН, - ...а могао си да од Санкт Јакоба у Розенталу, добациш до *Сантјаго де Чилеа*...182.

Сан Пауло, ИН, - ...а тамо, у *Сан Паулу/Минесота*, у Таганрогу, у Ослу, у Лијежу, ако су се духови оглашавали...245.

Сапутник, ЛН (неаут.), - А и његов *Сапутник* у степи не би могао да одговори на то питање, на које Хуан Лагунас ионако није очекивао одговор 128.

Севеишњи, Тм, - ... тамних очију уперених у придошлога, *Севеишњи*, благосиљао га је, или проклињао, или само тако испитивао...173.

Севиља, ИН, - ... аутобусом или возом преко Новог Сада за Будимпешту, или Беч, понеко за Копенхаген, Лион, *Севиљу*, Порто, неки можда и авионом за Канаду, али ипак у првом реду аутобусима... 73.

Сервантес, Пр, - ...био је за тренутак брат близанац Џона Купера Пауиса, *Сервантеса*, Патрисије Хајсмит,...246.

Силвер Крик Бав, Хд, ...и није то сада била Драва, али ни Ебро у Шпанији или *Силвер Крик Бав* у Монтани 305.

Сименон, Пр, - ...био је за тренутак брат близанац Џона Купера Пауиса, ...Жоржа *Сименона* и тога Сада...246.

Син Божји, Тм, - ...после рођења *Сина Божјег* који је за нас постао човек...370.

Синделар, Пр, - Фонтамара. Провиденс. Линд, Доб. Химберг. Матијас *Синделар* 285.

Сицилијанац, Хр, - Јер, и свирачи после Монголке-*Сицилијанац*, Турчин из Коње, и тако даље...232.

Сјудад Родриго, ИН, - У једном бару у *Сјудад Родригу* пак, већ близу границе према Португалији, наш приповедач није могао да скине поглед са старијег мушкарца...142.

Скандинавац, Етк, - ...као викинг плавокоси *Скандинавац*, у анораку опшивеном крзном...229.

Слушалац, ЛН, (неаут.) - Било је то, тако се чинило *Слушаоцу*, а још више сетном песнику из Нове Нумансије, нека сетна тишина 119.

Смарагд, Хр, - ... али су та вина ипак смела да задрже своја стара имена: „*Смарагд*“, „Рубин“, „Онух“, „Марктхалле“, „Меланхолиа“, „Бруецкенмост“... 20.

Смрт и девојка, Хр, - Неколико дана касније неко је свирао на дромбулама мелодију *Смрт и девојка*, а неко је плачући тресао главом 180.

Софоклов Колон, МИ, - ...по коме је *Софоклов Колон* добио име...245.

Средња Европа, КИ, - ...и на крају норме која се звала „*Средња Европа*“, зар не 343?

Средње Село Један, ИН (неаут.), - ...а многа села прекрштена су у, преведено, „Средње Село Један“...344.

Средње Село Два, - ИН (неаут.), - ...а многа села прекрштена су у, преведено, „Средње Село Један“, „Средње Село Два“...344.

Средњи Град, ИН (неаут.), ...главно место Краса преиначено јеу, преведено, *Средњи Град*...344.

Средњи свети, Хр (неаут.)- ...а то је требало да значи „*Средњи свети*“ 237.

Средњоевропљанин, Етк, - ...и држаће се тога, осим можда *Средњоевропљана* 234.

Стара Вас, ИН, - ...садржала је исте самогласнике као и *Стара Вас*, име села...311.

Стара цеста, МИ, - Са аеродромске писте одмах на *Стару цесту* 272.

Старо Село, ИН, - Био је то једини посед у Старом Селу који је надживео сва времена 323.

Star spangeld Banner, Хр, - ...химну земље или државе, од *Star Spangeld Banner*, преко Deutschland, Deutschland...234.

Стјуарт, Пр, - ...само Џејмс *Стјуарт*, Џозеф Котон и Матијас Зиндлер су то могли боље...338.

Стрпљење, Хр (неаут.), - Један светац је, дакле, постојао под именом *Стрпљење*. Кад ли се слави 160?

Таганрог; ИН, - - ...а тамо, у Сан Паулу/Минесота, у Таганрогу, у Ослу, у Лијежу, ако су се духови оглашавали...245.

Тајна вечера, Хр, - ...на њој је Исус

Левач

на *Тајној вечери* са младићима седео под ведрим небом...355.

Талкамикци, Етк, - ... као и Каталонци, као Транснистриани, као и Циснилијанци, као и *Талкамикци*, као и Брдски Словенци, као Дунавски и Меконгшки Аутономаши 70.

Тагабања, ИН, - Набуходоноср, Маракаибо, *Тагабања*, Кристијанија, Фјодор Михалович Достојевики, Џозеф Кондрад, Џозеф Котон, Елио Виторини 285.

Two for the road, Хр, - ...Индијанац је зацимбао *Guantanamo*, Ирац *Two for the road*, Италијан *Azzuro* 234.

Тереза од Авиле, ЛИ, ...који је описала *Тереза од Авиле* 246.

Ти, ЛН, (неаут.) - Никада није било говора о „Ја“ или „Ти“, а чак си и на „Ми“ морао дуго да чекаш... 174.

Тибетанци, Етк, ...са исто тако недвосмислено Индијанцима са Анда, *Тибетанци* ...228.

Тормес, Хд, - У, кажимо, Саламанки био се Он доле на обали *Тормеса* загледао у младића који је ту стајао потпуно опремљен за алпско планинарење...140.

The Night of the Hunter, Хр, - ...као што је и у филму *The Night of the Hunter*, Роберт Мичам на обали реке под звезданим небом вребао чамац са децом...105.

Транснистриани, Етк, - ... као и Каталонци, као *Транснистриани*, као и Циснилијанци, као и Талкамикци, као и Брдски Словенци, као Дунавски и Меконгшки Аутономаши 70.

Трибунал, Хр, - ...сам на горњем степену испред улаза у *Трибунал*...347.

Турчин из Коње, Хр, - Јер, и свирачи после Монголке-Сицилијанац, *Турчин из Коње*, и тако даље...232.

Узбек, Етн, - ...Узбек преплануо од сунца...229.

Ускрс, ИП, - Датум:мало пре православног *Ускрса*, који се у оној години, а то није било складу са правилима од раније, поклапао са паневропским *Ускрсом*... 11.

Успење Христово, Хр, - ...на њему прослављали Успење Христово 371.

Фауст, Пр, - ... не беше неког *Фауста* на путу за усек Духова...182.

Фердинанд, ЛИ, - Он је поново почео са причом, о свраћању код *Фердинанда Рајмунда* у Гутенштајн у подножју Шнеберга...242.

Филип, ЛИ, - ... и *Филипа* Кобала, који се, за разлику од њега, још нису одрекли писања ни ауторства... 30.

Фиша, Хд, - ...па је „потражио“

Фишаменд, место где се речица *Фиша* на крају улива у дунавски ток...219.

Фишаменд, ИН, - ...па је „потражио“ *Фишаменд*, место где се речица Фиша на крају улива у дунавски ток...219.

Фишерман, Пр, - ... Јосипа *Фишермана*, Магдалене Ганхел, Бернард-Хајнриха Гликскраута, Осима Вајхзона и свих осталих...182.

Фјодор, ЛИ, - Набуходоноср, Маракаибо, Тагабања, Кристијанија, Фјодор Михалович Достојевики, Џозеф Кондрад, Џозеф Котон, Елио Виторини 285.

Флобер, Пр, - ...опет нам је приповедач почео о Гиставу *Флоберу*...218.

Фокнер, Пр, - ...један од духовно заосталих у књигама твог Виљама *Фокнера* 129.

Ф К „Нуманасија“, Хр, - ...која је остала чувена по тополама и славујима које је опевао Антонио Мањадо, а с времена на време и по фудбалском клубу ФК „Нуманасија“...109.

Фонда, Пр, - ...него глумац који га је играо у филму, Хенри *Фонда*...235.

Фонтамара, Хр, - *Фонтамара*. Провиденс. Линд. Доб. Химберг. Матијас Синделар 285.

Франц, ЛИ, - Да, и њу, управо њу, и ону Клаудија Монтевердија, баш као и *Франца Шуберта* 13.

Фрушка гора, Ор, - ...преко планинског ланца званог *Фрушка гора*...352.

Хајденска капија, Хр, - ...исто тако ходочаснички је од Петронела прешао преко ораница до *Хајденске капије* позноримског Карнунтума...218.

Хајдн, Пр, - ...и тако је Он успут свратио у родну кућу Јозефа *Хајдна*...218.

Хајнбург, ИН, - Знао је понешто о тој области поврх Марије Еленд, *Хајнбурга* и Мансверта 219.

Хајнрих, ЛИ, - Да Он својим реченицама, другачије него, на пример, *Хајнрих* фон Клајст, или било ко из неке америчке школе... 167.

Хајсмит, Пр, - ...био је за тренутак брат близанац Џона Купера Пауиса, Сервантеса, Патрисеје *Хајсмит*...246.

Харц, Ор, - „да обиђе место порекла свог одавно преминулог оца, кога никада није упознао, на југу Харца... 30.

Хенри, ЛИ, - ...него глумац који га је играо у филму, *Хенри* Фонда...235.

Хималаји, Ор, - Шапне неко у Бусенту, заглами неко на *Хималајима* 115.

Химберг, МИ, - Фонтамара. Провиденс. Линд. Доб. *Химберг*. Матијас Синделар 285.

Хитлер, Пр, - ... чак А. *Хитлер* беше као да га никада није било 182.

Ходач, ЛН (неаут.), - ... још никада *Ходач* није видео лептира како сере, и сам себи се у тренутку учинио као откривач...171.

Хокаидо, КИ, - ...ни Американац није дошао из свој земље, ни Немац из Берлина, па ни једини Јапанац са *Хокаида* 234.

Хомер, ЛИ, - ...сва трећа или четврта од његових реченица биула је цитат, *Хомера*, Шекспира, Китса или његовог оца 276.

Хофманстал, Пр, - Ако је и даље важило то што је Хуго фон *Хофманстал* описао пре једног столећа...195.

Христ, БИ, - ... далеко пре *Христа*, разорили, мислио је још да сврати до свог одавно већ оболелог брата у *Корушкој*... 30.

Хуан, ЛИ, - *Хуан* Лагунас-који је током четврт века откако су се срели у главном граду провинције сасвим задржао свој изглед 123.

Хуго, ЛИ, - Ако је и даље важило то што је Хуго фон *Хофманстал* описао пре једног столећа...195.

Цанкар, Пр, - ...Милош Црњански, Мирослав Крлежа, Иван *Цанкар*...349.

Царска палата, Хр, - ...и пријавио се код портира позоришта за које је сматрао да је било *Царска палата*...213.

Цигани, Етн, - ...осим тога, држао се речи из детињстава, као „*Цигани*“, „чергари“, „прашинари“, „планинци“, „ковачи“, „колари“ 143.

Циснилијанци, Етк, - ... као и Каталонци, као Транснистриани, као и *Циснилијанци*, као и Талкамикци, као и Брдски Словенци, као Дунавски и Меконгшки Аутономаши 70.

Црвена звезда, Хр, - ...као у београдске *Црвене звезде* 353.

Црно-бели Средњи пут, Хр, - ... „Плави Средњи пут“, „Црно-бели Средњи пут“...344.

Црно море, Хд, - ...коју си могао да замислиш како плови према *Црном мору*...223.

Црњански, Пр, - ...Милош *Црњански*, Мирослав Крлежа, Иван *Цанкар*...349.

Чобаново; ИН, - Један је био из *Чобанова*. Или се бар тако представио 109-110.

Церонимо, ЛИ, - Подстицај за писање једне од његових првих прича дало је име једног убице: *Церонимо* Бенавента 285.

Цингис Кан, ЛИ, - ...да не говоримо о Мефисту, Нерону, Медеји, Леди Магбет или, иначе, некој злој чаробници, и ни трага од Кју клукс клана, *Цингиса Кана*, Карле фон Брук, Гринга Буша, папе Бенедета...182.

Џозеф, ЛИ, - Набуходоноср, Маракаибо, Татабања, Кристианија, Фјодор Михалович Достојевски, *Џозеф* Кондрад, *Џозеф* Котон, Елио Виторини 285.

Џони, ЛИ, - И да ли се Он збиља састао са *Џонијем* Кешом у Атланти 125?

Швехат, Хр, - То је Он одлучио док је онда дуго и непомично стајао напољу испред аеродрома *Швехат*...211.

Шекспир, Пр, - ...сва трећа или четврта од његових реченица биула је цитат, *Хомера*, *Шекспира*, Китса или његовог оца 276.

Шнеберг, Ор, - Он је поново почео са причом, о свраћању код Фердинанда Рајмунда у Гутенштајн у подножју *Шнеберга*...242.

Шпанија, КИ, - ...која се уопште није уклапала у стиул у једном приморском граду на северу *Шпаније*...158.

Шпанци, Етн, - Ах, та времена када су Шпанци...тако снисходљиво и тако савесно покушавали да се снађу на неком страном језику 111.

Штајерска, КИ, - ...па пресео у брзи воз пут југоистока у правцу *Корушке* и *Штајерске*...252.

Штифтер, Пр, - Франц Грилпарцер и Адалберт *Штифтер* су живели, ту међу нама, у слободној соби 283.

Шуберт, Пр, - Да, и њу, управо њу, и ону Клаудија Монтевердија, баш као и Франца *Шуберта* 13.

ЛИТЕРАТУРА

Глишовић, Д. (2008). *Хандкеова Моравска ноћ, Тумачење*, Летопис Матице српске, година 184, књига 482 (1-2), Нови Сад: Матица српска, стр. 208-236.

Гојковић, Д. (1981). *За мене је још увек најважнији стил*, у књизи „Голманов страх од пенала“, Београд: Лагуна, стр. 87-93.

Гојковић, Д. (2019). *Петер Хандке бунтовник и утописта*, у књизи „Голманов страх од пенала“, Београд: Лагуна, стр. 135-146.

Јанковић, Н. (2012). *Србија је најверније огледало света*, Београд: Вечерње новости, 7. 10. 2012.

Јашовић, Г. (2016). *Именослови српских писаца са Косова и Метохије*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

Јашовић, Г. (2013). *Именослов романа „Стрма обала“ Вука Филиповића*, Живот и дело Вука Филиповића, тематски зборник од водећег националног значаја, Косовска

Левач

Митровица, Филозофски факултет.

Јашовић, Г. (2014). *Имена у енском спеву „Свободијада“ Петра II Петровића Његоша*, Међународни тематски зборник, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, стр.319-331.

Лилић, Д. (2011). *Лексика и фразеологија у прози Слободана Џунића*, Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Миленковић, М. (2020). *Роман као алегоријска бајка или бајковита алегорија*, о роману „Моравска Ноћ“, Стиг, број 129-130, Мало Црниће: Центар за културу, стр. 56-66.

Петровић, А. (2014). *Есејизам и ескапизам Петера Хандкеа од Моравске ноћи до покуса о Тихом мјесту*, Радови Филозофског факултета, година XVI (1-1), Београд: Филозофски факултет, стр. 119-126.

Радаковић, Ж. (2019). *Фрагменти из дневника преводиоца, поговор у књизи „Велики пад“ Петера Хандкеа*, Београд: Лагуна, стр. 203-210.

Summary

Jašović Golub

SYSTEM OF ONYMS IN PETER HANDKE'S NOVEL THE MORAVIAN NIGHT

The goal of this study has been to record, classify and semantically analyze names from one of the best novels written by Peter Handke "The Moravian Night". The materials used for this paper have been taken from a book published by *Laguna* (Beograd 2009) and translated from German to Serbian language by Žarko Radaković. A special group has been created for the authentic, real names that the author used and which belong to onomastics of German language, Serbian language but also to the onomastics of various other languages. Particular attention has been given to the so called unreal or inauthentic names, in other words, to the names that the author invented and created in his literary workshop.

Ђорђе Петковић,
Параћин

ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ У ПРОВИНЦИЈИ: ПРОФЕСОР ТОПЛИЦА СИМИЋ У ВАРВАРИНУ

Абстракт: У прилогу се обрађује оно што је аутор рекао као председавајући на Округлом столу о животу и делу професора и писца Топлице Симића, који је својевремено одржан у Обрежу, његовом родном месту, у оквиру књижевне манифестације „Топличин шешр“. Тезе су проширене прегледним разматрањем његовог књижевног и публицистичког дела, уз неколико мемоарских записа.

Кључне речи: Топлица Симић, Обреж, Варварин, поезија, проза, хроника, аналекта, уредник листа „Темнић“, културна манифестација „Темнићки натпис“, Едицуја Темнићки натпис, Културолошки пројекат „Јухорско око“.

Уводне напомене.—Ја сам се са Топлицом упознао по упису у ВМГ „Вук Караџић“ у Параћину, пошто смо обојица Темнићани, он из Обрежа, ја из Поточца, дели нас Својново. Он је био у седмом, ја у петом разреду. Били смо заједно на позорници сале Синдиката за време свечане академије уприличене поводом Дана ЈНА 1955. године, када су нам уручене награде за пригодне писмене саставе. Од тада смо се јављали један другом и пар пута разговарали. Од 1957. године се нисмо виђали све до почетка деведесетих, када смо се срели у варваринском СИЗ-у друштвених делатности, где је Топлица радио. па у Параћину, када је долазио у вези са својим првим књигама. Интезивна сарадња је почела са 1995. годином, када смо, заједно са Никодијем Спасиће (Јагодина), Бором Радосављевићем (Ђуприја) и Бративојем Марковићем (Рековац), покренули и организовали активности на остваривању Културолошког пројекта „Јухорско око“. Та сарадња је интезивно трајала пуних седам година а настављена само мојим посетама њему код куће, информацијама и консултацијама о текућим активностима, пошто се он повукао због болести и пензионисања. Све до његове смрти, 2010. године.

Његов животни пут у младости, детињство и школовање, везани су за Обреж, Варварин, Параћин и Београд. У Обрежу је завршио основну четвороразредну школу, у Варварину нижу гимназију, у Параћину више разреде гимназије. Потом се уписао на Филозофски (у међувремену издвојен

као Филолошки) факултет у Београду, где је студирао на групи за Српско-хрватски језик и југословенске књижевности, уз специјалистички испит са темом о поезији Тина Ујевића на истом факултету, положен нешто касније, уз рад. Био је по учењу међу одличним ђацима и међу примернима у владању. Његова оријентација према књижевности осетила се тек у гимназији присуством на литерарним састанцима, док је читаво време школовања и студија волео да игра фудбал („Хајдук“ из Обрежа). Политика га није интересовала, осим онога што је у омладинским активностима тада било нужно (учешће на слету, штафета младости, омладински састанци и слично).

Из села је понео склоност ка алкохолу, што је одлика сеоског живота у Подјухорју. Ја га лично никада нисам видео пијаног, пошто је у време нашег дружења, у првој фази то је било искључено, у другој је од тога већ био одустао из здравствених и других разлога. Но, о томе је волео да прича - а причали су ми и други, чак и у анегдотама. У томе је било, по мом утиску, извесног митоманства, подгрејавано односом према боџијери песника Тина Ујевића, који му је био нека врста идола (носио је ујевићевски шешир широког обода).. Отац му је био стакларски радник а мајка домаћица, бавили су се земљорадњом на скромном имању. Његова радна каријера јасно је разграничена на два периода, први је просветарски период, чији је најзначајнији резултат отварање Гимназије у Варварину, а други период је рад на културно-просветном и књижевно-публицистичком пољу, по повратку из

Левач

Кладова у Варварин, пошто је тамо радио као професор шест школских година. Није био протеран из Варварина, како то неки воле да нагласе, била је то добровољна „овидијана“, јер је желео да ради у образовању, а у Варварину је то било више немогуће јер је проглашен, по ондашњим критеријумима, политички неподобним за рад у просвети. Поезија је започета и доминирала док је радио у Кладову.

Присилни излазак из образовања, за које се припремао, осећао је као неправду. То је најбоље изразио стиховима из *Освете једног раба*: „Ја, раб божји у Кладову заточен,/ заклињем се обешчашћен чашћу својом,/ да ћу свесно, као кредит орочен,/ све дугове црне обојити бојом плавом,/ иако невољом тешком опточен,/ и немарношћу и заборавом,/ вратити свима, а нарочито опечен/ неправдом – једино присутном јавом.“ Но, да се вратимо на почетак његове радне каријере.

Осврт на радно ангажовање. - После дипломирања, дочекан је широких руку у свом родном месту и постао професор у вишим разредима, десетак година раније основане осмогодишње школе у Обрежу. Основана је заправо годину дана по његовом одласку на школовање у Варварин. Предавао је српско-хрватски и стране језике (руски и француски), чак и математику. Ту је остао кратко (1961-1964), када је отишао у ЈНА на одслужење војног рока. По повратку из војске, запослио се у Општинској управи, где је био на дужности начелника Опште управе и друштвених делатности, Оженио се Горданом (Варваринком), учитељицом и преселио се у Варварин, с којом је добио две ћерке. С јесени 1965. био је ангажован као професор у почетним корацима Гимназије, као један од два професора, остали су долазили из Крушевца, пошто је школа била у саставу крушевачке гимназије. У недавно објављеној прегледној монографији „Пола века средње школе у Варварину 1965-2015.“ налази се записано и ово у одељку „Први органи управљања у Варварину“, уз фотографију Топлице Симића:

„Савет Гимназије у Варварину изабран је на седници 27. септембра 1965. године. У Савет су ушли новопостављени радници Гимназије, родитељи и представници ученика. За председника Савета изабран је професор Топлица Симић, а за секретара професор Љиљана Поповић. На седници Савета школе од 16. септембра 1966. године за председника је изабран професор Франц

Барбич, али пошто је он био пред раскидом радног односа, на предлог руководиоца школе Милоја Филиповића, за председника Савета поново је изабран Топлица Симић.

На седници Савета школе августа 1969. године дотадашњи руководиоца одељења Гимназије у Варварину, Милоје Филиповић поднео је писмени захтев за разрешење од дужности руководиоца, због одласка у Светозарево на ново радно место. Том приликом, уваживши његов захтев, Савет је, по препоруци друштвено-политичких организација општине, за новог руководиоца Гимназије изабрао Топлицу Симића. Поред те дужности, Симић је изводио и наставу српско-хрватског језика и књижевности у трећем разреду.“ Дакле, у варваринској Гимназији је био од 1965. до 1976. године, с тим што је од 1969. био и директор.

Ангажовање на тим пословима било је веома успешно, без икаквих замерки. Повратак у село, у родно место, после Београда, доживео је са ентузијазмом почетника жељног афирмације, што му је убрзо испуњено преласком у Варварин и ангажовањем на тако одговорним, па и руководећим, дужностима. То га је загрејало и одвело према политичким амбицијама, причају једни савременици. Други пак причају нешто друго. Мало место, провинција, било је без могућности да се духовно/ стваралачки размахне, што му је била унутрашња потреба, што ће се показати нешто касније, по одласку у Кладово. Дакле, волео је кафаницу и покушавао, тако кажу а и он сам ми је то подгрејавао, да у Варварин пресели београдску боемштину, Скадарлију. Када га „шприцери ухвате“, знао је и да каже по нешто саркастично о општинским челницима. Потврдио ми је анегдоту о купљеном јарцу кога је пијан у кафани представљао као првог човека Општине. Касније сам сазнао да је у питању мушко двогодишње јаре, откупљено од бившег ученика, који је пролазио поред кафане са пијаце необављена посла. Увлачен је и у коцкање, кажу неки. Све то је пред изборе, када је у евиденцијама фигурирао за неку од челних функција, што сам чуо од г-ђе Гордане, његове супруге, могло је да буде повод за малограђанску аферицу, претворену у политички случај, из чега је изашао са искључењем из Партије и напуштањем Гимназије.

Прешао је на рад у варваринску Народну библиотеку, где је две године

радио као референт на обради књига и на информисању. Користи прву конкурсну прилику и одлази у Кладово, где је радио у Образовном центру „25 мај“, као професор књижевности. Пошто није могао без алкохола, а тамо је био још један њему по том питању сличан колега, са директором су постигли „чврст договор“ (Топличине речи): долазак на посао „под алкохолом“ је строго забрањен, а казна је искључење из школе; шта ће радити за време викенда, њихова је ствар, али би добро било, да не пију у Кладову, како би чували професорски углед. Ишли су у Румунију и тамо често проводили суботу, о томе ми је он сам причао. Одвојен од породице, уз, макар и повремени, боемски живот, учинили су да се јави потреба за писаном речју. Ту су написане његове прве и најквалитетније песме, пошто су са искрено доживљеним емоцијама. То је она каписла, по мом скромном мишљењу, која је отворила нови пут Топлици Симићу, и за живот и за рад у провинцији, његовом Варварину, и за писање, где ће, сада првенствено пером, оставити иза себе бриљантан и неизбрисив траг. У Кладову је провео шест година (1978-1984), а потом је у Варварину радио све до пензионисања, у време тзв. демократских политичких промена на размеђи векова, заправо: најпре је смењен са дужности директора, па одмах оболео и пензионисан.

Променом политичке климе у друштву средином осамдесетих година прошлога века, па и у локалним заједницама, Варварин није био изузетак, створени су услови да се Топлица Симић врати породици и послу у Варварину. Разуме се, није инсистирао на повратку у учионицу, што је био разуман потез. Уз то, приступио је пар година касније и Социјалистичкој партији Србије, одмах по њеном формирању интегрисањем ССРНС и СКС. Поверени су му веома значајни креативни послови, као стручном сараднику за образовање, културу, информисање и физичку културу у Заједничкој стручној служби самоуправних интересних заједница друштвених делатности, када је почео да ради и као уредник општинског листа „Темнић“ (1984-1990). По укидању СИЗ-ова, пребачен је у Општинску управу, као виши стручни сарадник за информисање (1990-1993). Одатле је прешао у новосаграђени Дом културе „Херој Мирко Томић“, у чијем саставу је била и Општинска библиотека, чији је библиотекар био до 1997. када је изабран за директора и то остао до 2000.

године, до тзв. демократских промена. Ту сам га затекао по покретању КП „Јухорско око“ 1995. године, када је он у својим рукама држао културно-просветне активности Дома. Не треба заборавити да му је у томе много помогла улога уредника општинског листа „Темнић“, јер му је омогућила да се исказа као креативна личност, интелектуалац у пуном смислу те речи. Једна потпунија анализа показала би да није било значајнијег подухвата на културно-просветном плану у општини Варварин, а да он није у томе учествовао. Волео је да истиче своју улогу у оснивању аматерског позоришта, ниже музичке школе и покретања издавачке делатности, као и оним што је остварио у оквиру КП „Јухорско око“. Мислим да је он часно обављао све послове који су му били овде поверавани. (Игњатовић, Трнавац 2001: 215-216)

Ја сам се у подацима о Топлици углавном ослањао на његове биографије из књига, а опоегизована му је нарочито у збирци песама *Имитације* али и у аналекти *И на небу и на земљи*. Ја овде дајем ону из *Имитација* коју је насловио *Сам о себи*: „Септембра рођен 1938. године, на месец и дан више пре славе св. Томе, у Обрежу код Варварина. Па оде кроз детињство запажен као тих, и школу прође и пређе лед на Великој Морави ка Параћину, тамо да тражи пут. У Београду остави траг. Лепоти речи као студент књижевности и језика дивио се тад. Исидора и вечни Црњански узор му беху, а, сиромасу, бела марамица из црног одела Милана Богдановића и елоквенција Рашка Димитријевића вртели му ум. Тад нежних госпођица београдских грлио је стас и био нем за слух сулуде стварности Ујевића и Бране Петровића. Распињан муком једнога Отела, с тежњом да онима које је волео подари храм. Учио децу вештинама немуштим, Вавилон да забораве. Лоза му беше винова порок, а деда свога кнеза Јефту и на олтару слободе жртву величаше веома. Свлачио је камелеонима одела силна и тупио оштрице мачева њиних беспопштено муњама језика свога. Сад скупља успомене.“

Митоманскацртаизовеаутобиографије још је развијенија у текстовима писаним за поменути Аналекту. Био сам му рецензент за монографију „Варварин“ и бројне примедбе је прихватио али ову о томе да му је Јевта Станојевић – Касавић, кнез и војвода Темнића за време Првог српског устанка, само је делимично прихватио, али је то учинио невољно и неспретно, да

Левач

је моје аргументе претворио у још већу заврзламу. Ја сам му рекао, да у Обрежу нема трагова о потомцима кнеза Јевте али има о потомцима кнеза Брке који га је наследио. Он је Јефтином презимену додао и Бркић.

НЕШТО И У СТИХУ, ПО МОМ КИХУ

Триптих деконструсаних сонета са репом

и са акростихом у огледалу и у три графичке формације.

1. Тело

Заталасан кањон - акростихован мрак:
Бити разборит знак, свој оставити фон;
Оспоравати лаж, служити истини,
Ругати се глини, јесте, по мом, омаж.

На обе стране шав, ниске светлוצаве:
Изазван од јаве, ја за незаборав
Корачам по тмини, мешам јаву и сан:
Троструки параван сав у паучини.

Ода пријатељу као зауман лук,
Подстиче само мук, неискрену жељу.
Луч, изазован луч, води ме кроз мрежу,

Истинском метежу узнемиравам жуч.
Циљ ми није ребус, искрена сећања
Износе и сања, да се умири кус.

С огледалом орнат онострани је пут;

Стиже Анђама љут и изазива рат.

И моравска ватра гони ме да у кас
Циљам у снажан глас да се тресе шатра.
И „Јухорском оку“, да избегнемо бич,

Листамо чак и кич, спремни на жаоку.
Пуцају плик по плик, а ја у времену,
Окрнут темену, препознајем Ти лик.

Тражиш да сам имун у ковидској драми,
Ковидској помама под језиком лимун!
Иза те бламаже кров ћу дигнути нов,
Низаћу слов по слов у шарене каже.

Ругати се глини, јесте по мом омаж:
Оспоравати лаж, служити истини;
Бејаш разборит знак и свој оставих фон:
Заминух кроз кањон – акростихован мрак.

Параћин, 25. маја ковидске 2021.

Преглед књижевно-публицистичког дела. - Ја ћу у наставку прилога направити осврт на књиге које је Топлица Симић објавио:

1.- Још пре одласка у Кладово, започео је са прикупљањем историографске грађе о општини Варварин, радио је, по задатку, на једном тексту који је касније објављен у обимној књизи о лепотама Србије. По повратку, брижљиво је и студиозно наставио претрагу по литератури за текстовима и подацима у вези са општином Барварин, чији је кључни догађај славна Варваринска битка у Првом српском устанку 1810. Поводом њене осамдесетогодишњице, приредио је историографску и књижевно-уметничку грађу о њој под насловом „Бој на Варварину“ (Варварин, 1990), што је и у Варварину али и шире лепо примљено. Пет година касније, 1995. године, појављује се монографија општине Варварин (Варварин, 1995). Четврт века је од тада а бољу нису добили. Већ с те две књиге он је заслужио часно место међу истраживачима прошлости Темнића, међу којима је он истакао у први план Станоја Мијатовића и Драгића М. Јоксимовића, а ја сам у рецензији монографије додао учитеља Милана Ст. Недељковића и самог Топлицу Симића.

2. Када је реч о Симићу као песнику, напред сам навео своје убеђење, да је пропевао у Кладову. У поменутој рецензији за монографију Варварина, нагласио сам управо због тога, његово „овидијевско искуство“. Утицај Ујевића у његовој поезији је несумњив а видим га и у томе што је у својим песмама само показао да може писати песме али и свест о томе да не може у поезији дати нешто ново, што је била ујевићевска девиза. То се види, примера ради, и из ове Ујевићеве полемике са Радетом Драинцем: „Ne zamjeram mnogo g. Draincu što me, s izvjesnom superiornošću, naziva ‘eruditom’. Ali mogu uvjeriti i g. Drainca i ostalu publiku da ja odista nisam ništa ‘reproducirao’. A da sam ‘reproducirao’ ja bih ga molio da mi navede moje uzore i izvore. (...) Kada ja izbacim, kao iz topa, jednu novu misao, prema kojoj se ne ostaje ravnodušan, makar da je se i kritikuje, dok mi vrijeme ne da za pravo, ja dospijevam među parlofone, ili recimo otvoreno, među prepisivače, književne kradljivce. (...) A onaj očajni paseista, koji sa sitnoburžoaznim mentalitetom i malograđanskim ukusom i logikom, pod vidom boeme, ponavlja u poeziji otrcane, stotine godina stare truizme, o, on je zacijelo novotar! Moja je teza moja, pa je i to neka zaslu-

ga, bez obzira na to da li sam ja pravio svoju tezu po mjeri svoje poezije, ili svoju poeziju po mjeri svoje teze, ili ni jedno i drugo..." (Ujević 1983: 75-6) Пођемо ли од самог наслова збирке (*Имитације*), не можемо је другачије читати до као упућивање читаоца на оно опште, општељудско у њој, на свест лирског субјекта да пева своју као општу муку, приказује себе као мученика овидијевског типа, који се у свом писању ослања на своје познавање књижевности, као ерудита, да с правом употребим ту реч сада за Топлицу. Истина, он у први план код својих песама ставља форму, показује њихове „имитације“. Тиме, рекао бих, он успешно, скреће пажњу на своју професорску књижевну ерудицију, мамећи читаоца да сам открива, према својим емоцијама, унету садржину. То може да прође код читаоца који није познавао Топлицу и његово, принудно или добровољно, изгнанство из Варварина у Кладово. Ја сам напред тежиште ставио на „овидијанство“, а само узгред сам помињао и „ујевштину“, мада би и она, можда чак и више, пасовала Топличиној поезији, помогла у њеној интерпретацији.

Већ уводна, може се рећи чак и програмска, *Песма*, наводи а можда и заводи читаоца. Састоји се од три терцине и потпуно је у духу романтичарске лирске занесености да би се завршила релативном равнодушношћу, која произилази из љубавне патње али са својеврсном „задршком“, примерено кафанском бојем, па и кафанској љубави. Ево је у целини: *Напишем, тако, по једну, / за месец, несму, / и доста ми је. // Сву радост и тугу своју / испишем, / и лако ми је. // Опишем, тако, по једну / љубав своју, / и доста ми је.* Не заборавимо да су наше генерације, првенствено оне са села, у својој младости из патријархалног морала морале да се суоче са много чим другим, па и са тзв. сексуалном револуцијом, чија је кључна крилатица била: „Кажем љубав а мислим на секс!“ Ова је песма једина у нечему што је обележено римском бројком I резервисаном за циклусе, за разлику од наредна три који су прави циклуси са следећим бројем песама: II (*У благу*): 18; III (*Едемске двери*): 10; IV (*Расција*): 12, а V, као и први, опет са једном песмом (*Златан камен*), која је практично завршна (епилог), што је својим садржајем, оправдала, мада је слабија од пролошке и у погледу форме и по садржини. Ево је у једној строфи од седам стихова, без интерпункције, с тим што је, за разлику од прве, са великим првим словима свих стихова: *Испод камена*

у води сја злато / Тај камен / Сам себе подига / Па му одбљесак / У води сја / И чува ноћу / Поезију злата. Песма упућује читаоца, за разлику од наслова и уводне песме, на скривену амбицију песника, јер ова песма - епилог треба да чува ноћу (кад се краде) поезију вредну „злата“, од плагијатора, на које указује и његов узор Ујевић. С друге стране, злато је и један од симбола источне Србије, што асоцијативно упућује и на њу, односно на место настанка песме или понетог искуства у њу преточеног.

Анализом у циклусе подељених песама (II *У благу*, III *Едемске двери* и IV *Расција*), уз коришћење сугестија из њихових наслова, већ у првом читању запажамо песникову оријентацију на сажимање емотивног набоја лирског субјекта на три области: кладовско овидијанство, додатно натопљено кафанском ујевштином; универзална љубавна поезија, за којом се трага у младости и вечито остаје пред „дверима едемским“, нечим сањаним - никада досањаним, оствариваним а никада до краја оствареним, те је најбоље у стихове је преточити, јер у њих кад се преточе, постају вечност (илузија сваког песника); трећа област је дуго потискиван српски слободарски патриотизам, са националним набојем високог интезитета, уз све контраверзе онога времена, времена распада Југославије али и повратак српске државности. Наравно, подела је условна, не треба је схватити буквално, јер из сваке песме, без обзира у ком је циклусу лоцирана, у њој препознајемо једног те истог лирског субјекта, дух Топлице Симића са свим оним унутрашњим контраверзама, идеализованом стварношћу која се жели, о којој се сања, па и сањари, и суровом стварношћу која се доживљава из дана у дан у једном малом месту у српској провинцији, без обзира да ли је то Кладово или Варварин. То преплитање се углавном односи на прва два циклуса, док је Расција, по природи ствари нешто другачија.

Нисам потпуно сигуран у то али верујем да је у Кладову почео да пише и епиграме. Врцају епиграмске секвенце из његове поезије тамо писане. Уз уређивање листа „Темнић“, исказао се много потпуније као писац епиграма и афористичар. У једном свом ранијем излагању, посебно сам нагласио ту везу између поезије и сатиричних кратких форми, епиграма и афоризма. Данас епиграме ретко ко пише, а слична је ситуација и са римованом поезијом.

Левач

А штета је што је тако, осиромашена је та врста књижевности, раније је та сатирична песма (мислим на епиграм) била веома популарна. Но, по мом дубоком уверењу, то је пратећа појава уз слободан стих у поезији. И епиграми су поезија али у добро организованој а краткој песничкој форми, до десет стихова, најчешће су у катрену. На ту повезаност је једним својим поступком указао и сам Топлица Симић тако што је један катрен без наслова убацио међу афоризме и епиграме (*Калимах из Варварина*, 18) а потом и као песму под карактеристичним насловом *Феникс (Имитације*, 15): *Је л' то искра из камена врца,/ Ил' се феникс из пепела рађа?/ Је л' то душа у свом болу грца,/ Ил' ме, мртвог, смрт још једном гађа?* Ово је одговор онима који Топличине афоризме виде искључиво као праћење - реаговање на текуће догађаје у друштву, као новинарску сатиру, без општих - трајних вредности у њој. Овај епиграм-песма се издиже изнад конкретног на један општи ниво. Она указује на заборав потомака уопште, на њихов однос према ономе што су створиле претходне генерације. У њој се можемо и ми пронаћи, ми из десетак година од Топличине смрти, када на Песничкој манифестацији „Топличин шешир“ у Обрежу и Варварину о њему разговарамо и њему у част дижемо чаше и читамо своје поетске умотворине. Искористио сам је као мото за једну своју сатиричну мини поему, писану Топлици у част.

3. Топличина аналекта „И на небу и на земљи“ је оригиналан изданак у концепцијама локалних зборника и сличних издања. У томе је до пуног изражаја дошло његово стручно знање, истраживачки напор и антологијски нерв у избору најбољег што је у својој средини пронашао у поезији и прози. Издвојио је по прегршт песама и(ли) прозних састава темнићких писаца, те их, уз своје коментаре, претворио у својеврсну књижевно-историјску „читанку“, што и јесте синоним за аналекту. Слагао бих, ако бих рекао, да ми није жао што у њој нисам као песник присутан али сам поносан што сам један од њених рецензента. Сложили смо се да је тако најбоље, Аналекта и поменуте две књиге о Варварину допринеле су да се он покаже у пуном светлу у сарадњи са мр Адамом Стошићем на књижевно историјској књизи „Под небом Крушевца“. Топлица је за њу приредио књижевно-историјске текстове за општине Ђићевац и Варварин.

4. Све оно напред написано, без обзира када је објављено, писано је пре но што смо започели КП „Јухорско око“. Његово ангажовање на писању рецензија и на промоцијама књига писаца на овом подручју, налази се у књизи „Писци и књиге Подјухорја“, а рад у жиријима резултирао је поверавањем да са једног левичког конкурса изврши избор за књигу „Диг за песму“. Универзитетски професори др Милентије Ђорђевић и др Славољуб Обрадовић, у то време наши сарадници на остваривању КП „Јухорско око“, у својим рецензијама уздигли су ову књигу-зборник са књижевног конкурса на ниво књиге-антологије, чиме су и аутору и њој самој, па и читавом културном Подјухорју, подигли углед и тако допринели учвршћивању Јухора као књижевног топонима на културној мапи Србије.

Дакле, Топлица Симић је за живота објавио пет књига белетристичког карактера: збирку епиграма и афоризама „Калимах из Варварина“ (1993), збирку песама „Имитације“ (1994), антологију - аналекту „И на небу и на земљи“ (1996) и зборник – антологију песама о Каленићу „Диг за песму“ (1996); уз њих иде и збирка огледа „Писци и књиге Подјухорја“. Објавио је и две публицистичке књиге о прошлости свога завичаја, монографију општине „Варварин“ (1995) и зборник историјско-књижевних текстова „Бој на Варварину“ (1990). Овоме треба додати сарадничке прилоге: у књизи мр Адама Стошића „Под небом Крушевца“ (1996, 1997), у којој су ауторизовани његови делови о општинама Варварин и Ђићевац; у књизи „Србија – знаменитости и лепоте“ (1965) има текст о Варварину, али није потписан; Миливоје Трнавац му у одредници свога Лексикона спомиње још два сарадничка историографска текста у књигама: „Расински округ“ (1996) и „Варварин“ (2000). За ову другу претпостављам да је у питању књига о варваринском мосту коју је започео док је још радио. Почетне странице и материјал су остали у Дому културе и касније су, да узгред поменем, од другог коришћени. Урадио је одредницу о Станоју Мијатовићу у „Лексикону писаца просветник радника“ Миодрага Д. Игњатовића и Миливоја Трнавца (2001), где смо нашли и његову биобиблиографију коју је потписао Трнавац. Превео је са словеначког и као фељтон у „Темнићу“ објавио избегличке мемоарске записе Штефана Ледника „Године

изгнанства“.

Највише објављеног има у Општинском листу „Темнић“ који је уређивао, углавном новинских чланака, али и књижевних и публицистичких прилога. О њему су писали, поред напред поменутих, књижевници Раде Војводић, Радомир Андрић, Љубо Милићевић, Томислав Ђокић, који му је у крушевачкој „Победи“ објавио In memoriam. Наравно, нешто сам и ја о њему писао и објавио, како пре, тако и, нарочито, после његове смрти. Ангажовао сам се да настане 2010. и опстане Књижевна манифестација „Топличин шешир“ у Обрежу и(ли) Варварину.

2. Дело

Укроћена песма, као духовни лов,
Чува подрум и кров, запазљива весма!

А прозаичан јав, чији је знак „Блаор“,
Свемилостиви чвор, заиста скроман сав.

Ту је критички жар, „Аналекта“ прва,
Креирао црва, усмерио му фар.

Његов јесте плен у публицистици,
И по тој је жици овде носилац њен.

Живео сам уз бок, мали уз његов стас,
Емитован нам глас у подјухорски срок.

Варварински је слог и његово дело,
Народно одело навукао му шлог.

И преображен глас с историјског моста
Клијао је доста – зелен остао клас!

А (ч)умни Арарат, неизбежни шах-мат,
Артикулисан сват, ставља околврат.

Када мени оста, да му очувам крес,
Истражио сам лес – изазован поста.

Нека на видело сине још који траг,
Вазда моравски враг не открива цело!

Ехо оставља глас, с њега бирамо знак:
Живеће онај крак који падне на тас.

И ја у тој бури, уз Голубов сам кран,
Њему предајем дан: дух у авантури!

Кнеза „Темнића“ библиографски гар
Тражићу као дар од његових птића.

Славећи његов жар, преображен сам сав,
Акростихован лав ако му није пар!

Чело и дело зов су с моравскога тла,
Уклета их метла збира за времеплов!

Параћин, 2. августа ковидске 2021.

Мемоарски записи као анегдоте.-

Иза Топлице су остале и препричавају се бројне анегдоте. Ја ћу испричати неколико својих сећања које имају анегдотски карактер. Најпре ону о томе како је на некој свадби попио одједном („из цуга“) кофу вина. Како сам је чуо и од њега самог, ја ћу овде испричати ту верзију. Топлица је имао у Обрежу два стрица, очеву рођену браћу. Један од њих је удавао ћерку, када је Топлица био професор Гимназије. По договору пријатеља, заједничко весеље је организовано негде у Жупи, одакле је био младожења. Сватови су одвели младу а за њима су, мало касније, како је то тада било уобичајено, пошли и „младини гости“, међу њима и Топлица са супругом Горданом. Возио их је Топличин колега из Гимназије својим трабантом. Када су се под свадбеним шатором сместили, пришао им је домаћинов церемонијалмајстор. Топлица је седео уз „другог стрица“, који је играо улогу првог међу гостима. Он се најстаријем госту обратио речима: „Пријатељу, код нас је обичај, да свадбени ручак може да почне тек онда кад попијете кофу вина!“ Није нагласио, да то мора један сват да попије. Стриц је узвратио: „Нема проблема. Међутим, код нас је обичај, да се уз вино донесе карлица са овчијим ребрима. Без њих се не може пити вино.“ Церемонијалмајстор је отишао по печење, а стриц се окренуо Топлици: „Топлице, то мораш ти да учиниш, да се не обрукамо код пријатеља. Попио бих ја али сам стар и руке ми већ дрхте, па ће пријатељи да нам се смеју.“ Донето је и вино и печење. Топлица је најпре очистио два ребра, узео кофу међу обе руке и наврнуо кофу. У првом цугу је, колико се сећа, попио трећину кофе. Потом у неколико наврата, пио вино и љуштио ребарца. Успео је да изврши задатак али се не сећа да ли је добио аплауз. Ничега се са весеља више не сећа. Ујутру је лежао непокретан код куће. Гордана је позвала оног истог стрица да се са њим консултује, шта са Топлицом да ради, пошто лежи непокретан у кревету. Стриц

Левач

је одмах схватио ситуацију, нешто тешко је дизао и ушинуо се, народски речено. Питао га је, није ли претходне ноћи дизао нешто тешко. Топлица је рекао да није. На то је његова супруга рекла: „Како ниси, кад си ноћас дизао задњи трап трабанта да се окренемо у оној улици где сме залутали?!“ Враћали су се касно ноћу и залутали у неко село и то у слепу улицу, те су морали да се окрену. Топлица је дизао задњи трап трабанта а да се тога не сећа. Значи, да после кофе вина, више није био свестан шта ради.

Топлица је радио на сређивању за штампу књига бројних писаца из Темнића, које је упознао првенствено као сараднике листа „Темнић“ који је уређивао. То је све радио бесплатно. Међутим, рад за потребе листа и рад на рукописима будућих књига није исто. Видео је да други то наплаћују, нарочито ако пишу и рецензије, предговоре и поговоре. Покрене то питање у разговору са једним од првих својих клијената, Александром Васићем Пљигом, када је дошао да се договоре о другом издању књиге „Варваринци чекају мајмуна“. „Знаш, Пљиге, ова ствар се плаћа!“ - почео је Топлица окол. „Знам, одговори Пљига. Ја сам још за прву књигу хтео до питам, колико ћеш да платиш. Ти се афирмишеш уз наше књиге бесплатно. Ред је да нам по нешто и платиш.“ Виде Топлица да од његове замисли о плаћању нема ништа, те пређе на другу тему. Обојица смо се касније за „вајду“ од књига сналазилин преко штампара. После десетак уређених књига, штампано је и нешто наше.

Када сам већ код рада на књигама, испричаћу вам два детаља из наше сарадње на том послу из времена док један другом нарав нисмо боље упознали. Уз то, и пар других мемоарских занимљивости у вези са њим. Он се мени допадао по томе што се код нас, координатора КП „Јухорско око“, договорено без поговора поштовало и извршавало. Дође мени у општинску канцеларију песник Светислав Митровић Брадо из Бачине, тек што сам га преко Топлице упознао, и каже да га је Топлица послао. Био је веома убедљив: „Топлица каже да сте Ви добар познавалац сонета и он не жели о мојим сонетима да пише, препушта Вама да напишете рецензију за моју књигу сонета.“ Ово је само сажетак његове подуже приче. Договоримо се када да дође по рецензију. Ја написах, он дође, уз рецензију и рукопис и рече да ће је однети Топлици да се он побрине за штампање.

У међувремену смо се чули и виђали али о Митровићу нисмо разговарали, друге ствари су нас окупирале. Књига се појавила из штампе, Топлица љут, ни руку ми за поздрав не пружи. Не повезујем то са Светином књигом. Правдам се за друге ствари. Он тек на крају, отвори карте: „Ако мислиш даље да сарађујемо, не смеш да ми се мешаш у атар. Зар се нисмо договорили, да свако од координатора у својој општини организује активности из заједничког Пројекта, да један другом будемо од помоћи само када то буде од другог затражено?!“ Тек тада сам схватио да се ради о рецензији за Светину књигу: „Био си на одмору, ја сам му поверовао! Други пут нећу.“ Тада ми је рекао и ово: „Ти си почео да помажеш Ђупричанима, ја ћу помагати Рековчанима, нека се и то зна!“ Тако је остало све до његове смрти, мада задњих година није био активан али сам га ја о свему консултовао, нарочито када су активности у Варварину у питању.

У знак добре воље, ја му ускоро поверих рукопис младог и амбициозног песника са конкурса за прву књигу, био је члан жирија, да га он среди што боље може и рецензију напише. Он то и учини. Међутим, ту сам направио нову грешку, увукао сам га у то без знања аутора. Штампање књиге сам ја финансирао и послао аутору део тиража. Позвао сам обојицу на Колонију у Својново. Песник стиже са закашњењем, не поздрави се. Кад дође на ред за промоцију његова књига, узе реч, одржа буквицу о ауторским правима, посебно апострофирајући мене и Топлицу и нашу улогу у процесу припреме књиге за штампу. Рече и да је штампао свој рукопис без икаквих измена. По завршетку своје речи, диже се и пешице оде да у селу Својнову сачека аутобус за Параћин. Топлица и ја се погледасмо и одустасмо од икаквог коментара али смо то примили као важну поуку. Мислио сам да ће се Топлица наљутити што сам га у ово увукао али није, понашао се као да се ништа није десило. Касније сам видео, да је и ово издање аутор (песник) уврстио у своју библиографију.

Још један детаљ везан за Топличину поезију вреди забележити да се не заборави.

Сам сам се у то уплео и то после Топличине смрти. Иницирао сам Књижевне сусрете „Топличин шешир“ (назив је смислио његов брат од стрица, обрешки библиотекар Мирослав Симић Суја). Почели смо их исте године када је Топлица умро 2010, за његов рођендан, уочи Мале Госпојине. Наравно, у Обрежу, његовом

родном месту. Настојао сам да увек причам о њему нешто другачије, бирао сам теме из његовог дела. Једном је Суја затражио да говорим поводом годишњице, више се не сећам које, обрешке сеоске библиотеке. Сем мене, учествоваће и афористичари из Крушевца и Поморавља. У току припреме свог излагања, посетио сам Варварин и у њиховој Библиотеци сам прегледао комплет укориченог „Темнића“, да се ближе упознам са афоризмима и епиграмима које је тамо објављивао у рубрици „Севалице“, пошто сам од Сује добио на коришћење Топличину књигу „Калимах из Варварина“. Пажњу ми је привукла непотписана песма у катренима, у којој лирски субјекат, тежак алкохоличар, себе доживљава као „мрцину“. Нисам у животу прочитао „тежу“ песму на ту тему. Пошто песма, као што сам рекао, није потписана, а уредник листа је Топлица, који је и сам дуго година био са том слабошћу, закључио сам да је његова. Имала је само једна, наизглед, ситница која се овоме противила а ја сам је у свом закључку о аутору занемарио: Топлица је био „вински“ а лирски субјект из песме „ракијски“. Као човеку који скоро никада није пио, та разлика није побудила код мене неку озбиљнију мисао. Напротив, полазећи од те песме и песме „Феникс“ од само једног катрена, напред сам је у тексту поменуо, а налазила се у обе Топличине песничке књиге, условно речено, ја сам написао сатиричну мини-поему под насловом „Горди Мит О. Ман“. „Феникс“ је узет као пролог а поменута песма из „Темнића“ као епилог моје мини поеме. Припремио сам излагање о јубилеју обрешке библиотеке, у којем сам другу половину посветио Топлици Симићу као писцу епиграма и афоризама. Иза тог излагања је представљена и поменута мини-поема. Излагање је заједно са мини-поемом објављено у „Саборнику“, а део о библиотеци и у крушевачком часопису „Народна библиотека“. Пар година касније схватио сам да је поменута песма колективни рад, иницијална песма је ауторство Мата Аноба, варваринског песника, а њена доградња из „Темнића“ је из пера Топлице Симића. После тога сам и ја своју мини-поему доградио и предао господину Горану Теличанину, познатом варваринском уметнику - карикатуристи, уз аманет да је и објави, ако је догради својим карикатурама, пошто је познавао све актере. Овим мемоарским записима завршавам своје излагање о животу и раду свог пријатеља и

сарадника Топлице Симића, варваринског књижевника и публицисте.

3. Видело

То је духовни сплин, песми заумни лук;
Емитује ли звук, свечани је опчин.
Моћни *Темнића* Кнез с уредничке тачке
Намамљује врачке за *Аналектин* рез.
И Кнежевића вез окачен на зиду

Ћар нема у виду; паланка види кез.
Кад у Варварину слика је нашла стуб,
Извести их Ју-тјуб све редом по чину.
Мистерија с приче кренула у етар,
И поче паметар пензију да сриче.

Тражио је омаж, и ја у Бачини,
Отпоран на чини, послах га у бараж.
Морала је слика да му испрати коб,
А варварински гроб испрати реплика.
Никакав параван пред огледалом зван

Не поремети план за Дан на рођендан.
Акростих као стуб попут паравана
Мрести свог шарана дижући га на куб.
Одлучих по коби да му градим омаж,
Тражих из песме драж, нека ме зароби.

Искочи ветропир уз огромно буре,
Митске каламбуре осетих као хир.
И почех греб по греб, Песнику у славу,
Калемити јаву као Ивчин *Темреб*.
Ћеретати још ћу, неопходан је газ,

Истрајан речји млаз по (ч)умноме
прошћу.

На катрен(ск)е ниске падао хепи-зез,
Мутио вез по вез после смрти блиске.
Ето какав је зрак мој Горди Мит О. Ман;
Ту су буре и жбан за препознатљив знак

Параћин, 13. октобра ковидске 2021.

Уместо закључака.- Аутор је у овом прилогу развио своје Тезе за уводно излагање на Округлом столу о животу и делу професора Топлице Симића, књижевника и публицисте, хроничара општине Варварин, који је одржан пре пар година у његовом родном месту Обрежу, подјухорском и моравском селу код Варварина. Тамо се, сваке године, обично на његов рођендан, 20. септембра, од 2010. године одржава књижевна манифестација „Топличин шешир“. Изложио је његов животни пут, с посебним освртом на три стваралачке

Левач

фазе, по дипломирању на Филолошком факултету у Београду и одслужењу војног рока у ЈНА. Прва и трећа су у Варварину, средња у Кладову. После кратког рада у Основној школи у Обрежу, отишао је у ЈНА, а по доласку добио начелничко место у Општинској управи, па професорско у новооснованој варваринској Гимназији, с тим што је то најпре било одељење крушевачке школе. По осамостаљењу, постао је и њен директор. Под недовољено јасним околностима, уклоњен је као „неподобан“, по тадашњим партијским критеријумима. Кратко време је радио као библиотекар, а чим му се створила погодна шрилика и, по конкурсу, отишао у Кладово и у њиховом Школском центру предавао Српско-хрватски језик и књижевност. Тамо је почео да пише поезију. Када је настала повољна политичка клима, вратио се у Варварин, с првенственим задатком да покрене и уређује Општински лист „Темнић“. Његов стваралачки књижевни и публицистички рад је тада дошао до пуног изражаја, нарочито од оснивања Дома културе „Херој Мирко Томић“, у чијем саставу је била и Општинска библиотека. Његова аналекта „И на небу и на земљи“ може да служи као узор књижевницима у провинцији како треба да се односе према књижевном стваралаштву у сопственој средини. Његова монографија „Варварин“ и после три деценије од настанка још увек је најбоља књига о овој општини. Посебан

је значај имало његово укључивање у остваривање Културолошког пројекта „Јухорско око“, чији је био потписник, као један од пет иницијатора и координатора за општину Варварин. Три акродексона унутар текста употпуњавају слику о његовом животу и књижевно-публицистичком раду. Четв Уз зборник о његовом животу и раду, сада у припреми, уз установљење Књижевне манифестације „Топличин шешир“, као трајне, лепо би било иницирати да се пригодном приликом Општинска библиотека у Варварину назове његовим именом. Заслужио је то.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Игњатовић - Трнавац 2001: Миодраг Д. Игњатовић, Миливоје Трнавац, *Лексикон писаца просветних радника*, Партенон, Београд.

Ujević 1983: Tin Ujević, *Povodom sumraka poezije (I): Odgovor beogradskoj „Pravdi“*, u: Gojko Tešić, *Zli volšebnici: polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917-1933*, Beograd.

НАПОМЕНА: Пошто овај аутор, на захтев приређивача зборника, као посебан прилог, припрема Биобиблиографију Топлице Симића, сматра да је сувишно да и овде даје изворе, уобичајене у овим приликама.

Summary

INTELLECTUAL IN THE PROVINCE: PROFESSOR TOPLICA SIMIĆ, LITERARY AND PUBLICIST, IN VARVARIN

The attachment gives a broader overview, based on memoir and research, of the life path of Toplica Simić, professor of literature - specialist, writer and publicist, born in Obrež, high school student in Varvarin and Paraćin, Belgrade student, Varvarin professor, librarian and journalist, along with many years of “Ovidian” experience in Kladovo. His results in education (establishment of the gymnasium in Varvarin) and in culture were pointed out, especially in connection with the initial steps of the newly formed Varvarin House of Culture “Hero Mirko Tomić”. In connection with the literary and journalistic work of Toplica Simić, the basic features of his poetics are presented in short notes, with an emphasis on the influence of professional knowledge and reading experience, on Ujević’s bohemian lyre, as well as on the general Serbian patriotic spirit that was awakened at the breakup of Yugoslavia. A special emphasis was given to the stimulus that Simić gave to the awakening of poetic verse-making attempts in his homeland, joining the initiators in shaping and realizing the Cultural Project “Juhorsko oko” and cultural manifestations in the municipality of Varvarin.

Јована С. Мицић*
Универзитет у Приштини
са привременм седиштем у Косовској Митровици,
Филозофски факултет, Катедра српски језици књижевност

Анђела Д. Делевић**
Универзитет у Приштини
са привременм седиштем у Косовској Митровици,
Филозофски факултет, Катедра српски језици књижевност

ЛИЧНИ НАДИМЦИ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ

Сажетак: Предмет истраживања у овоме раду били су лични мушки и женски надимци становништва у Косовској Митровици. Прибележено је укупно двеста двадесет и три надимака, сто деведесет и седамзат именована особа мушког пола, а двадесет и шестзат именована особа женског пола. Сви надимци разврстани су по групама, урађена је и кратка лексичко-семантичка анализа. Саставни део рада чини и речник узбучено приређених антонима. Сваки надимак дат је у дијалекатској форми и акценатски обрађен. Уз сваку одредницу наведено је и лично име његовог носиоца и објашњење мотива његовог настанка.

Кључне речи: Косовска Митровица, ономастика, антропонимија, лични надимци

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Подаци о најстаријој прошлости Косовске Митровице и околине до којих се дошло на основу археолошких истраживања указују на то да је пре нешто више од седам хиљада година, на обалама Ибра код Житковца, основано једно од најстаријих познатих насеља.

Према предању, пре Косовске битке, Митровица¹ је била село са неколико кућа. По оцу цара Душана звало се Стеванов луг. Међутим, име Митровица неки су везивали за удовицу хајдучког харамбаше који се звао Митар. После његове погибије, у селу Чесмин луг, остају му синови и жена по имену Љушта. Како је Митровој удовици остало доста блага, она подиже хан поред мале речице која пролази кроз село и улива се у Ибар. Но, како је хан био недовољан за одмор трговаца и путника, подижу се нови ханови и кафане, па се новонастало насеље тада назива по харамбаши Митру, Митровица, а речца која прола-

зи кроз насеље по имену његове удовице, Љушта. Кроз своју историју Косовска Митровица је мењала своје име неколико пута.

„Onomastika kao znanost ima svoj predmet i svoje metode istraživanja. Duboko je uronjena u jezikoslovlje i unutar jezikoslovlja je institucionalizirana“ (Šimunović, 2009 : 23) Иако се као научна дисциплина формирала релативно касно, на простору Србије штампане су значајне монографске публикације и мањи радови посвећени испитивањима из појединих ономастичких дисциплина, а теренска топономастичка истраживања вршена су у појединим областима. Системска теренска проучавања онима на Косову и Метохији отпочела су у околини Дечана и то према писменим инструкцијама Павла Ивића. Косову и Метохији дат је приоритет због тамошњег стања српског становништва. Материјал је сакупљан у свим насељима Косова и Метохије где живи и један једини Србин, као и тамо где живе Бошњаци, Горани и католици српског језика. Лична имена, хипокористички и надимци записивани су у свим деловима Косова и Метохије укључујући и мала насеља варошког типа (Дечане, Исток, Клина, Липљан...).

АНАЛИЗА ГРАЂЕ

Предмет наших истраживања у овоме раду били су надимци прикупљени у Косовској Митро-

* jovana.micic19@gmail.com

** andjela_delevic@yahoo.com

1 О Митровици као насељу, варошици и граду многи су писали. Међу њима је било доста путописаца, али и географа, историчара и писаца. Колико је Нушић био опчињен лепотом овог града, тадашње вароши, говори и чињеница да је предлагао да се све стране конзуларне резиденције у летњим месецима преселе из Приштине у ово место. Но, прилике нису то дозвољавале.

Левач

вици.² Прибележено је укупно двеста четрдесет и четири надимака, двеста шест за именовање особа мушкога пола и тридесет и осам за именовање особа женскога пола. Од укупног броја прибележених лексема, двеста седам лексема је једночланих, а тридесет и седам двочланих. Од укупног броја двочланих лексема, њих тридесет и три служи за именовање особа мушког, а четири за именовање особа женског пола. Забележено је и четири једночланих и три двочлане лексеме којима су се именовале преминуле особе. Сви надимци разврстани су по групама, урађена је и кратка лексичко-семантичка анализа. Саставни део рада чини и речник уазбучено приређених антонима. Сваки надимак дат је у дијалекатској форми и акценатски обрађен. Уз сваку одредницу наведено је и лично име његовог носиоца и објашњење мотива његовог настанка.

1. Надимци мотивисани презименом (37):

Арсо, Биго, Бишке, Боги, Бушке, Деле, Димара, Ђука, Ђуро, Елез, Јакша, Јоксо, Кока, Коки, Конто, Краге, Максо, Машке, Милутинац, Миљко, Мићко, Нестор, Обрад, Патро, Пеле, Петро, Премке, Пушка, Рале, Ристо, Софке, Спаска, Танке, Топли, Цуки, Шмиго, Шпацо

2. Надимци мотивисани храном и пићем (11):

Брстина, Кокос, Кофи, Манче, Меско, Миле Кајмак, Несле, Панто Пига, Раде Ђус, Сарма, Ђуфта

3. Надимци мотивисани називом објекта (24):³

+Фото-Моде, +Фото-Мома, +Фото-Цане, Ацо Мајда, Батица Бели двор, Браца Дав, Бубе Рубин, Гиле Комерц, Горан Врбас, Дејан Фрукта, Драгана Таргет, Жанка Тифани, Хана, Мерсад Ђострано, Мики Леџнд, Мирче Ђак, Оља Мона, Радош Кнез, Славко Мрежа, Срђан Рио, Тикица Но.1, Тихи, Цицко Бишевац, Цо

4. Надимци мотивисани физичким изгледом (42):

Беља, Бизон, Бубица, Буљо, Бумбар, Главоња, Грга, Гузо, Жути, Зеко, Јапанац, Кезо, Кепец, Клеми, Коцка, Краставац, Кроки, Ласко, Масни, Мачак, Муса, Печурка, Пиколо, Плавоока, Прцко, Пуноглавац, Рајчица, Риђи, Рога, Рус, Трто, Ђелави, Цврле, Циго, Црни, Чварац, Чукче, Чупка, Чупо, Шаргарепа, Шиљо, Шоја

5. Надимци мотивисани познатим личностима (14):

Бени, Биз, Булзај, Вики, Гарац, Груја, Делфатор, Пикси, Рамбо Амадеус, Тозо, Хесус, Цонга, Џејн, Џиз

² Грађа за овај рад прикупљена је у јануару и фебруару 2022. године. Сви надимци дати су у дијалекатском облику.

³Највише двочланих лексема налази се у овој групи.

6. Надимци мотивисани цртаним јунацима или јунацима из романа (6):

Вини, Ђоле Изногуд, Кени, Санчо, Ђиро, Цртани

7. Надимци мотивисани топонимима (5):

Вучитрнац, Пећанац, Свињарчанин, Селац, Чиле

8. Надимци мотивисани изговором речи или говорним манама (3):

Дуљи, Мљеке, Шуша

9. Надимци мотивисани специфичним начином опхођења и гестикулацијом (13):

+Гецо, Деда, Киклоп, Клик-лак, Курта, Лиза, Млага Замлага, Мртви, Мутава, Пљуцко, Фиксо, Цеки, Цири

10. Надимци мотивисани небеским телима и сазвежђем (2):

Андромеда, Космос

11. Надимци мотивисани туђим именима и надимцима (10):

Буба, Деса, Коле, Личе, Милија, Нока, Пајкан, Пикси, Санчо, Цако

12. Надимци мотивисани родбинским односима (3):

Братанац, Пашо, Стриц

13. Надимци мотивисани према занимању (8):

Весна ПИО, Дејан Костоломац, Др, Зоки Секјурити, Марић Хитна, Пеђа Комуналац, Профа, Срђан Пајкан

14. Надимци мотивисани према чину (4):

Поп, Попче, Прота Милија, Прото

15. Надимци с непознатом мотивацијом (29):

+Цане, +Деља, +Љоље, Бацко, Бице, Бразилац, Булица, Дежурни Кривац, Дида, Ђемо, Ђидо, Ђикица, Ђонто, Ђоша, Земо, Крими, Љуци, Нормала, Паги, Пајсер, Паки, Пурко, Ракац, Роле, Срга, Термо, Ткома, Ђеми, Ђобо

16. Надимци настали инверзијом у речи (9):

Довла, Зола, Кими, Лекса, Лошми, Наси, Ноди, Рема, Сламара

17. Надимци мотивисани познавањем одређених научних области (3):

Ајнштајн, Паскал, Филозоф

Сви прибележени надимци разврстани су по групама у зависности од мотива њиховог настанка. Оформљено је седамнаест група у којима су распоређени надимци забележени у дијалекатском облику.

Најбројнија је група надимака мотивисаних физичким изгледом (42), затим група надимака мотивисаних презименом (37), затим група надимака непознате мотивације (29), као и група надимака мотивисаних називом објекта (24). Најмање лексема садржи се у групи надимака мо-

тивисаних чином (4), родбинским односима (3), мотивисаних познавањем одређених области (3), као и небеским телима и сазвежђима (2).

Анализом горенаведених надимака утврђено је да има знатно више једночланих (188) лексема у односу на двочлане (35). Бројећи двочлане лексеме, дошло се до података да је међу њима највише оних којима се именују особе мушкога пола (32).

Речник

Ајнштајн (Милош; зна физику)
 Андромеда (Андријана; добиланадимака по називу сазвежђа)
 Арсо (Немања; добио надимака према презимену Арсић)
 Ацо Мајда (Александар; добио надимака по своме бутику „Мајда“)
 Баџица Бели двор (Братислав; добио надимака по хотелу „Бели двор“ који држи)
 Бацко (Драгомир)
 Беља (Јованка; беле пути)
 Бени (Алберт; добио надимака по страном реперу)
 Биго (Немања; добио надимака по презимену Биговић)
 Биџ (Милош; добио надимака према једном од чланова стране америчке певачке групе)
 Бизон (Драгиша; крупне грађе)
 Биџе (Бранислав)
 Бишке (Стефан; добио надимака по презимену Бишевац)
 Боги (Владимир; добио надимака по презимену Божићевић)
 Бразилац (Срђан)
 Братанац (Немања; према родбинским односима)
 Браца Дав (Братислав; добио надимака по парфимрији "Dove" коју држи)
 Брстина (Бранко; као мали волео да брсти трешње)
 Буба (Милица; добила је надимака према надимку најбоље другарице њене мајке)
 Бубе Рубин (Љубомир; држи кафану „Рубин“)
 Бубица (Гордана; ситне грађе)
 Булзај (Милош; добио надимака по страном реперу)
 Булица (Никола)
 Буљо (Немања; добио надимака због крупних очију)
 Бумбар (Марко; добио надимака због дебљине)
 Бушке (Емил; добио надимака према презимену Бушевац)
 Весна ПИО (Весна; добила надимака према месту у којем ради)

Вики (Славољуб; волео је да слуша певачицу Вики Миљковић)
 Вини (Теодора; добила надимака по цртаном јунаку Вини Пуу)
 Вучитрџац (Зоран; родио се у Вучитрну)
 Гарац (Драган; добио надимака према лику из серије „Срећни људи“)
 + Геџо (Драган; гегао се док хода)
 Гиле Комерц (Раде; добио надимака према називу самопослуге коју држи)
 Главоња (Никола; има велику главу)
 Горан Врбас (Горан; добио надимака по својој самопослузи „Врбас“)
 Грга (Горан; добио надимака због погрбљености)
 Груја (Драгољуб; добио надимака по серији „Црни Груја“)
 Гузо (Немања; добио надимака због дебљине)
 Деда (Никола; понашао се као неки деда)
 Дежурни Кривац (Душан)
 Дејан Костоломац (Дејан; добио надимака према занимању)
 Дејан Фрукта (Дејан; добио надимака по самопослузи „Фрукта“)
 Деле (Небојша; од презимена Делевић)
 Делфагор (Слободан; добио надимака према страном реперу)
 + Деља; (Милуника)
 Деса (Невена; добила надимака по мајци)
 Дида (Владимир)
 Димара (Стефан; према презимену Димић)
 Довла (Владимир; добио надимака инверзијом имена Владо)
 Др (Александар; по занимању је доктор)
 Драгана Таргет (Драгана; добила надимака по радњи „Таргет“ у којој ради)
 Дуљи (Душан; добио надимака због шале на рачун албанског изговора надимка Дули)
 Ђемо (Страхиња)
 Ђидо (Марко)
 Ђикица (Милица)
 Ђоле Изногуд (Ђорђе; добио надимака према цртаном филму „Изногуд“)
 Ђонто (Славиша)
 Ђоша (Милош)
 Ђука (Владимир; добио надимака према презимену Ђукић)
 Ђуро (Крсто; од презимена Ђурић)
 Ђез (Јован; надимака добијен од презимена Елезовић)
 Жанка Тифани (Снежана; добила надимака због радње коју држи)
 Жуги (Филип; добио надимака због боје косе)
 Зеко (Никола; има зубе као зец)
 Земо (Његош)

Левач

Зоки Секјурити (Зоран; ради као обезбеђење)
 Зола (Лазар; добио надимак инверзијом)
 Јакша (Никола; од презимена Јакшић)
 Јапаџац (Небојша; има косе очи као Јапаџац)
 Јоксо (Никола; од презимена Јоксимовић)
 Кезо (Маријан; кезав)
 Кени (Едис; добио надимак према мушкој лутки Кен)
 Кепец (Алберт; низак је)
 Киклоп (Велимир; добио надимак због специфичног начина ходања)
 Кими (Михајло; инверзијом од надимка Мики)
 Клемпи (Стефан; има клемпаве уши)
 Клик-лак (Дарко; добио надимак због климања главом лево-десно)
 Кока (Јована; према презимену Кокерић)
 Коки (Стефан; према презимену Кокерић)
 Кокос (Стефан; воли да једе кокос)
 Коле (Предраг; добио надимак по оцу)
 Контто (Зоран; добио надимак према презимену Контић)
 Космос (Лука; волео је да чита о космосу)
 Кофи (Стефан; тамнопут, његова боја тена подсећа на боју кафе)
 Коцка (Горан; добио надимак због облика главе)
 Краге (Марко; добио надимак према презимену Краговић)
 Краставац (Стефан; добио надимак због издуженог лица)
 Крими (Милош)
 Кроки (Никола; крупан човек)
 Курта (Драгољуб; у друштву добио надимак јер је надобудан)
 Ласко (Душан; личи на ласицу)
 Лекса (Александар; добио надимак инверзијом имена)
 Лиза (Страхиња; због облизивања)
 Лице (Светислав; надимак добио по братовљевом надимку)
 Лошми (Милош; добио надимак инверзијом)
 + Љоље (Драгослав)
 Љуци (Драгомир)
 Максо (Игор; добио надимак према презимену Максимовић)
 Манче (Милан; омиљено јело му је манца)
 Марић Хигна (Петар; ради у хитној служби)
 Масни (Милутин; добио надимак јер је дебео)
 Мачак (Александар; има дуге бркове попут мачка)
 Машке (Милан; добио надимак према презимену Машић)

Мерсад Бострано (Мерсад; добио надимак по својој радњи „Бострано“)
 Меско (Стефан; воли да једе месо)
 Мијки Леџнд (Мирослав; добио надимак по радњи коју држи)
 Миле Кајмак (Милорад; продавао је кајмак)
 Милија (Стефан; добио надимак према оцу)
 Милутинац (Марко; добио надимак према презимену Милутиновић)
 Миљко (Никола; добио надимак према презимену Миљковић)
 Мирче Ђак (Мирослав; добио надимак по радњи „Ђак“ коју држи)
 Мићко, Пајсер (Немања; први надимак добио према презимену Мићовић, други надимак нема познату мотивацију настанка)
 Млата Замлата (Страхиња; замлаћивао се)
 Мљеке (Слободанка; уместо млеко каже мљеко)
 Мртви (Лазар; надимак добио због специфичног опхођења)
 Муса (Немања; добио надимак због мусавог израза лица)
 Мугави (Игор; добио надимак због специфичне гестикације)
 Наси (Анес; измештањем слова)
 Нестле (Милош; добио надимак према називу једне врсте кафе)
 Нестор (Стефан; добио надимак према презимену Несторовић)
 Ноџи (Дино; добио надимак инверзијом свога имена)
 Нормала (Лазар)
 Обрад (Данило; добио надимак према презимену Обрадовић)
 Оља Мона (Оливера; добила надимак по радњи „Мона“)
 Паги (Небојша)
 Пајкан (Павле; отац му је полицајац)
 Паки (Стефан)
 Панто Пиџа (Предраг; највише воли да једе питу)
 Паљкал (Милош; знао је физику)
 Пајтро (Стефан; добио надимак према презимену Патрић)
 Папо (Андрија; надимак мотивисан родбинским односима)
 Пеђа Комуналац (Предраг; добио надимак према занимању)
 Пете (Стефан; добио надимак према презимену Пешкић)
 Петро (Миљан; добио надимак према презимену Петровић)
 Пећанац (Марко; добио надимак према топониму свога родног места)
 Печурка (Дијана; добила надимак због облика косе)

- Пиќоло (Саша; добио надимак од италијанске речи која у преводу значи низак раст)
- Пиќси (Зоран; добио надимак по фудбалу Пиксију)
- Пиќси (Никола; добио надимак по надимку оца)
- Плавоока (Анђела; има плаве очи)
- Пљућко (Машан; стално пљује када прича)
- Поћп (Жарко; свештеник)
- Поћче (Драган; свештено лице)
- Премке (Петар; добио надимак према презимену Премовић)
- Прога (Станиша; прота)
- Прога Миљија (Миљија; према монашком чину)
- Профа (Миљан; по занимању је професор)
- Прћко (Срђан; ниског раста)
- Пуноглавац (Страхиња; личи на пуноглавца)
- Пуљко (Радомир)
- Пушка (Марија; добила надимак према презимену Пушкић)
- Раде Ђућ (Радомир; добио надимак према називусока)
- Радош Кнез (Радош; држи ресторан „Кнез“)
- Рајчица (Смиљана; буцка је као рајчица)
- Раќац (Милован)
- Раће (Предраг; према презимену Ралић)
- Раћмо Амадејс (Светислав; добио надимак због сличности са истоименим певачем)
- Рема (Марко; добио надимак инверзијом хипокористика Маре)
- Риђи (Урош; добио надимак због боје косе)
- Рићто (Филип; према презимену Ристовић)
- Рога (Урош; добио надимак због великих ушију)
- Роће (Драгољуб)
- Рус (Милорад; плав је као Рус)
- Сањчо (Лука; добио надимак према надимку свога оца)⁴
- Сањчо (Милан; добио надимак према лику из романа Санчу Панси)
- Сарма (Стефан; воли да једе сарме)
- Свињарчанин (Зоран; према топониму)
- Селац (Раде; добио надимак по топониму)
- Славко Мрежа (Славиша; добио надимак по ресторану „Мрежа“)
- Сламара, Ноќа, Чваќак⁵ (Тамара; први надимак добила због риме у имену, према бабином имену, трећи због висине)
- Соћке (Стефан; добио надимак према презимену Соврић)
- Спаќка (Анастасија; добила надимак према презимену Спасић)
- Срѓа (Срђан)
- Срђан Пајќан (Срђан; добио надимак због занимања)
- Срђан Рић (Срђан; добио надимак по ресторану „Рић“)
- Стрић (Предраг; добио надимак због улоге стрица)
- Таќке (Стефан; добио надимак према презимену Танић)
- Термо (Драган)
- Тикица Но 1 (Братислав; добио надимак према хотелу „Но.1“)
- Тићи (Божидар; држи ресторан под називом „Тиха ноћ“)
- Ткома (Марко)
- Тоћо (Иван; добио надимак јер воли да слуша певача Тозовца)
- Тоћли (Дејан; добио надимак од скраћеног презимена Топличевић)
- Трћто (Александар; добио надимак зато што је тргав, гузичав)
- Ђељави (Иван; добио надимак јер је ћелав)
- Ђећи (Владимир)
- Ђиро (Милутин; по цртаном јунаку, слону Ђири)
- Ђобо (Славиша)
- Ђућта (Марко; добио надимак јер воли да једе ћуфте)
- Фиќсо (Стефан; понаша се као пијанац)
- Филозоф (Бранко; према занимању)
- + Фоћо Моће (Милан; добио надимак према фотографској радњи коју је држао)
- + Фоћо-Моћо (Миломир; добио надимак због назива фотографске радње коју је држао)
- + Фоћо-Цаће (Слободан; добио надимак због радње „Фото-Цане“)
- Хаћа (Јелена; добила надимак према своме салону лепоте „Хана“)
- Хећус (Војќан; добио надимак по глумцу из шпанске серије)
- Цаќо (Александар; добио надимак по деди)
- + Цаће (Слободан)
- Цврће (Матеја; мали као цврчак)
- Цеќи (Бранислав; добио надимак због цераќа)
- Цићо (Немања; добио надимак у шали због сличне пути са Ромима)
- Цићи (Никола; иритантно се смеје)
- Цићко Бишевац (Славко; добио надимак по мотелу „Мотел Бишевац“)
- Цоћга (Марко; личи на тенисера Цонгу)
- Црћи (Александар; добио надимак због црне косе и пути)
- Црћани (Срђан; волео је да гледа цртани)
- Цуќи (Марко; добио надимак према надимку Цуќић)

4 Две особе носе исти надимак. Отац Милан добио је надимак Санчо према лику из романа, а његов син Лука наследио је тај надимак.

5 Особа са највише надимака у раду.

Левач

Чиће (Јеврем; добио надимак јер је стално путовао у Чиле)
 Чуќче (Миланка; због висине)
 Чућка (Драгана; има чупаву, коврџаву косу)
 Чућо (Дејан; добио надимак као пошалицу на рачун тога што је ћелав)
 Џејн (Анђела; добила надимак по сличности са јунакињом из цртаног филма „Тарзан“)
 Џиџ (Милош; добио надимак према певачу, фронтмену страног америчког бенда)
 Џо (Горан; добио надимак према фирми аутобуса коју држи)
 Шаргарећа (Дарко; има риђу косу, боје шаргарепе)
 Шиљо (Драгослав; мршав, шиљаст)
 Шмиго (Игор; добио надимак према презимену Шмигић)
 Шоја (Александар; шорав)
 Шпајцо (Милутин; од презимена Шпадијер)
 Шуша (Здравко; шушка док говори)

Литература

Šimunović, P. (2009). *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga,
 Барјактаревећ, Д. (1986). *Историјски развој косовско-метохијских говора*. Приштина : Академија наука и уметности Косова,

Божовић, М. (1983). „Ономастика Бановог Дола код Звечана « У: Ономатолошки прилози IV, стр. 453 – 467,
 Букомирић, М. (2015). *Ономастика централног Косова*. Београд : САНУ,
 Ђапић, С. (1970) *Надимци и презимена у Старом Итебеју*. Прилози проучавању језика, Нови Сад, 6, стр. 231-236,
 Жугић, Р. (2002) *Лични надимци у околини Лебана и Лесковца*. Ономатолошки прилози, бр. 15, стр. 201-214,
 Јашовић, Г. (2010). *Лични надимци са Косова и Метохије*. Косовска Митровица-Београд: Друштво за неговање и проучавање српског језика,
 Михајловић, Ј. (1965) *Надимци у Сремским Карловцима*. Прилози проучавању језика, Нови Сад, 1, стр. 177-183,
 Михајловић, Ј. (1965) *Надимци у Сремским Карловцима*. Прилози проучавању језика, Нови Сад, 1, стр. 177-183,
 Мицић, Ј. (2019). *Лични надимци у неким селим општине Звечан*. Крушевац: Историјски архив Крушевац,
 Стијовић, С. (1997). „Развој српске ономастичке науке у последњој четвртини века» У: *Јужнословенски филолог LIII*. Београд : САНУ (203-210).

Summary

Jovana S. Micić, Anđela D. Delević

PERSONAL NICKNAMES IN KOSOVSKA MITROVICA

The subject of this paper are personal male and female nicknames of Kosovska Mitrovica inhabitants. There are 223 nicknames in total, out of which 197 naming the males and 26 naming the females are noted. All nicknames are sorted out into groups followed by a short lexical- semantic analysis. An integral part of this paper is a glossary of antonyms listed in an alphabetical order. Each nickname is presented in its dialectal form and accented dialectically. Each determinant is accompanied by a personal name of its bearer and an explanation of the motive for its occurrence is given.

Key words: Kosovska Mitrovica, onomastics, anthroponymy, personal nicknames.

ИСТОРИЈА ЦРКВЕ

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ВРАЊАНСКИХ ЦРКАВА ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: У раду је дата кратка историја 5 врањских и једне цркве у Врањској бањи појушчих пред Други светски рат. Дата је и историја цркве Св. Петке некадашње крстасте цамије која у то време није била појушча. Док су остали градови у пред кумановској Србији имали једну (Краљево, Чачак, Зајечар ...) или две цркве (Крушевац, Пожаревац, Крагујевац, Ужице ...) Врање је 1912. године имало 5 цркава рачунајући и цркву у Собини и капелу Св. Марка у Доњем Врању. Поред тога и Врањска бања је ималасвоју цркву. Од градова у Србији једино је Београд имао више (7 цркава) док је чак и Ниш имао мање (3 цркве).

Кључне речи: Српска православна црква, Врање, Шапранце, Доње Врање, Собина, Врањска бања

О црквама у Врању је релативно доста писано. Постоји и више монографије: о саборној цркви,¹ о цркви у Собини² и манастирском храму Св. Николе³. Постоји и рад о новој цркви у Шапранцу.⁴ Са друге стране све ове радове, осим монографије о манастиру Св. Николе радили су искључиво историчари уметности који су само узгред писали о историји ових храмова. Ово није неки изузетак већ правило јер преко 90% монографија и радова о црквеним храмовима код нас су написали историчари уметности или архитекти. У периоду од негде 1955. до 1995. године готово да није било рада о црквеним храмовима које су писали историчари. Тек од негде 2005. године историчари почињу да се баве озбиљније историјом црквених храмова али је то још увек недовољно. Проблем је што историчари уметности намећу своје критеријуме који се врло често не подудару са духовним критеријумима. Тако, рецимо, док за манастир Каленић имате библиотеку монографија и радова за оближње манастире Прерадовац и Ралетинац имате буквално по један рад које, наравно, нису радили историчари

уметности. Оба ова манастира а нарочито Ралетинац су далеко већи култни и духовни центри за народ у Левчу од Каленића.

Поред тога, на жалост, већина савремених историчара уметности, врло слабо стоји са литургијом, црквеним правом па и у уређењем православних цркава. Тако, сви они управо за врањске епископе упорно пишу да су били епископи суфрагани скопском митрополиту тј други пишу да су били хореа епископи. А проблем је у томе што ни хореа епископи ни епископи суфрагани уопште не постоје ни у једној православној цркви осим кипарске. Епископи суфрагани постоје у католичкој цркви и одатле се, из западне литературе, уноси у нашу науку овај нонсенс. О овоме је више пута писао још Никодим Милош, пре више од једног века, али као што видимо без икаквог успеха.

Због тога смо у овом раду мало обимније дали историју манастирске цркве Св. Николе премда смо о томе писали у монографијом манастиру. Извукли смо оно што је најбитније о том манастиру посебно се осврнувши на грешке које се провлаче у радовима о црквама и манастирима кад је реч о њиховим историјама.

Док су остали градови у пред кумановској Србији имали једну (Краљево, Чачак, Зајечар ...) или две цркве (Крушевац, Пожаревац, Крагујевац, Ужице ...) Врање је 1912. године имало 5 цркава рачунајући и цркву у Собини и капелу Св. Марка у Доњем

1 Гагулић 1958; Давидов et al. 2001; Макуљевић et al. 2008.

2 Макуљевић et al. 2020.

3 Ђокић, Марковић 2023.

4 Ауторка тог рада је навела да ништа није могла да нађе о старој цркви Св. Петке у Шапранцу што је у најмању руку чудно. Женарју 2012

Левач

Врању. Једино је Београд имао више (7 цркава) док је и Ниш имао мање (3 цркве).

САБОРНА ЦРКВА СВ. ТРОЈИЦЕ

Са зидањем саборне цркве Св. Тројице започело се још пре танзиматских реформи. Иницијатива за изградњу саборне цркве у Врању потицала је од најугледнијих православних хришћана који су сачињавали црквену општину. Они су морали да, од османских власти у Цариграду, набаве ферман за подизање цркве.

Иницијатива и прикупљање прилога за подизање цркве започели су око 1837. године. Први грађани врањски користећи се правом за обнову и зидању нових цркава, а на челу са својим и скопским митрополитом Гаврилом, као и са допуштењем свога Хусеин – паше, (за кога се причало, да је био у великом пријатељству са кнезом Милошем), добију први ферман од султана Махмуда 1839. године да могу обновити цркву у граду. Према архивским изворима, ферман за грађење цркве добијен је од султана Абдул Меџида 1843. године.⁵ Овај ферман из 1843. године је вероватно ферман за дозволу за обнову оштећене цркве јер је ферман за зидање сасвим извесно издао султан Махмуд II а он је владао до 1839. године. Поред тога, незамисливо је да би било могуће усред Врања саградити цркву без већ добијеног фермана са дозволом за зидање цркве.

Хусеин паша је обећа грађанима, да ће за цркву дати све гвожђе, које буде потребно, као и сав потребни материјал, такође од гвожђа, из његових рудника Самокова и Власине, што је и учинио. Плац на коме је црква подигнута био је приватна својина извесних Турака, но Срби удесе са поседницима, те то место назову „Црквиште“, и тако добију право на откуп, које Срби откупе и на истоме отпочну зидати врло лепу и велику цркву са три кубета, на коју после две године поставе ћерамиду за кров.⁶

Треба споменути да Васиљевић тврди да је Хусеин паша подржао Србе, око подизања цркве, јер се у то време замерио и Србима и Турцима у Врању а нарочито је за њега било опасно што се озбиљно замерио скопском митрополиту Гаврилу који је био

врло утицајан у Цариграду. И управо да би одобривољио митрополита, на једном састанку са српским првацима у Врању 1838. године званично је подржао зидање нове цркве.

„Чим се паша врати из Стамбола, позва оних 35 Срба⁷ на вечеру (на зијафет) и ту им као, изјави своју жељу, да направе нову цркву и да је направе велику и лепу, говорећи им: „Видео сам нове цркве у Прилепу и у Велесу, али желим да ви направите и већу од тих и лепшу, да је у другом нашалуку нема, и нека се у Стамболу знаде, да Усејин-паша чува своје хришћане. Хајде да умирим и онога попа (Гаврпла владику). Ето од мене имате 100.000 гр. помоћи и колико вам год затреба гвожђа, дижите из мога мајдана“⁸

Сачуван је списак приложника за грађење цркве св. Тројице, сада Саборне Цркве у Врању у 1837 години:⁹

Хаџи христо¹⁰ даде гроша 20000 – Хаџи Недељко 20000 – боџи Фасе 20000 – Хаџи Ђовче 15000 – никола Лџкаровић 15000 – стаменко Еребаковић 1000 – стоша Влахинче 5000 – крста боџи 3000 – анта клинчар 3000 – Ђоко Цекић 2500 – стоша торовела 1000 – Алекса Чакор 1500 – Ђован Чакор 1500 – Маринко 1500 – стојко Вуча 1000 – мита Дрдинче 1000 – стајко Вуксан 1500 – христо Бунашевић 1000 – по градљ милостивно што смо браде 2.2500 – ѿдъ горњ црквљ паре собишњ 45000 – ѿдъ шапраначкљ црквљ паре 25000 – пазарска кџтиа 6000 – јужарски еснафљ кџтиа 3500 – терзиска кџтиа 1500 – ѿдъ грџи механџи 2500 – паха (?) серезли 200 – минче ѿдъ велесљ 5000 – петрџшљ ѿдъ велесљ 3000 – панајотљ ѿдъ табановџе 10.000 – ѿдъ кџнчљ филибел 15000 – ѿдъ боџе едренли 10000 – 264000.

Ово су прилози за подизање првобитне цркве, коју су Арнаути и Турци, 1843. године порушили, тако рећи, до темеља. На истом овом Списку стоји запис, другом руком:¹¹

⁷ Реч је о 35 Срба који су се жалили на пашу у Цариграду.

⁸ Васиљевић 1896, 335 – 36.

⁹ Васиљевић 1928, 216

¹⁰ Хаџи Риста отац Хаџи Михајла Погачаревића.

¹¹ Васиљевић 1928, 216 нап. 2

⁵ АС – МИД – В, године 1858, II 240

⁶ Мишић 1899, 189

„На 843 август 23 денъ да се знае како се црква расипала љ ване“.

У зборнику Николе Ристића (Стари Поп Никола), који је сам писао, налази се списак приложника за грађење Саборне Врањске цркве 1837 године. Из тога списка Ј. Х. Васиљевић је исписао прве две стране.¹²

станко пармак мџа (јџа), ишва шиникъ аржа (ражи); ђора бошнякъ окъ 232(?); богданъ окъ конопле; станко кџталъ; станоя деџа иванивъ летџргио; марко грџбински кџталъ; ђоро деџновъ тесте оглави; михаило кџталъ; риста баба милкинъ тесте оглави; михаило ђурчина кџталъ; станко чоганъ кџталъ ж.; ничко кџталъ жита; станко брат мџ кџталъ; павџнъ ристинъ тесте; наџко, ишванъ, младенъ, риста, гаитана, павџна, милка (по?) кџталъ жита; станко, јанко, стоянъ, стоилко, николета, анџа, магда, мара, доста (по) тесте ишџа; стоико 2 кџта; (од) ђорџио шиникъ пшеница; (од) станка шиникъ пшеница; стефанъ шиникъ пшеница...

Помоћ у организацији градње пружио је Врањанцима и кнез Милош¹³ о чему би могао да сведочи и антиминос из ризнице цркве Свете Тројице. Овај антиминос је осветио митрополит Петар Јовановић 1837. године.¹⁴

Зидањенове цркве започето је, након добијања фермана, 1839. године и до 1843. године груби грађевински радови на њој били су при крају.¹⁵ Црква је била знатно виша од оне касније зидане и имала је камене сводове и три куполе.

Турци, видећи тако велелепну грађевину, будућу богомољу код Срба, раздраже се и подбуне све Арнауте околних села, да ту цркву не подиже раја, већ Хусеин паша, који више воли Србе него Турке, и који ће у дослуху са Србијом – Великим Милошем – довести српску војску, за који је циљ и наоружао Пољаницу и Дервен – хришћане – да Србе помогне. Хусеин паша је наоружао 3 – 400 Срба у Пољаници и Дервену, али не у поменутом циљу, већ да Арнауте у Пустој Реци држи у шкрипцу, те

да не прелазе у његов пашалук да харају и пљачкају.

Врањски Турци са Арнаутима дигну буну на Спасов – дан 1843. године, дођу у варош, опљачкају хришћане, а црквени кров, кубета и таван сруше. Митрополију пак упале. А сам Усеин паша побегне у Скоље.

Само рушење цркве забележио је један Британац, Варингтон Вилкинсон Смит, који се случајно, управо у то време затекао у Врању. Ево шта он пише о том догађају:

„Млади Мустафа-Бег, субаша и ја, заденули смо пиштоље за појасеве, и узевши по чибук за сваког, тумарали беживотним уским путићима ка центру града. Преко ниских кровова оближњих кућа указано ми је на нове зидове од сјајног камена још увек окружене скелама, као на нову цркву која је на извештан начин представљала саблазан међу правоверним муслиманима, јер је висином надилазила све оближње Муслиманске богомоље. Ја сам се загледао у њу, будући да је у данашње време реткост видети изградњу било ког значајног здања у градовима обележеним елегантним иако често трошним минаретима, и док сам је гледао учинило ми се да се затресла. Протрљао сам очи, али затресла се поново; у следећем тренутку скеле су попустиле и читава горња конструкција зграде срушила се на земљу подижући облак дима, док су се из шкрипе и ломљаве дрвета чули дивљи узвици људских гласова. Обузети помишљу да се озбиљна несрећа догодила, потрчали смо напред и кроз капију пожурили у порту цркве. Какав нас је спектакл дочекао! Уместо осакаћених или преплашених радника и комшија притеклих у помоћ, које смо очекивали да видимо, гомила од 300 Арнаута била је окупљена на малом простору; неки су, користећи кочеве са скеле као брвно за разбијање, живахно ударали по стубовима на којима је почивала кровна конструкција, други су, по опадању дрвенарије и оплате, извлачили ексере, шилке и комаде олова за потребе изливања метака, или су маљем и калаузом радили на уништавању грађевине. Неколико њих, услед веће лењости или већег достојанства, изводили су монотоне песме на тамбури, окружени смркнутиим слушаоцима, или су филозофски расправљали о напредовању напада. Била је то узнемирујућа и узбудљива сцена, поготово за нас који смо се нашли на

¹² Васиљевић 1928, 218

¹³ Гагулић 1958, 16

¹⁴ Макуљевић et al. 2008, 12

¹⁵ Васиљевић 1896, 336. Васиљевић тврди да су радови довршени 1841. године, међутим из других поузданих извора знамо да се то десило 1843. године.

Левач

овом критичном месту, уједно и призору за коју би сликар уши дао како би могао да му присуствује, иако би са недовољно тактичности могао да изгуби и читаву главу. Живописно одевене фигуре, изражајне црте и блиставо оружје ових синова планине испред руине која је подрхтавала и брзо губила на висини, производили су тако запањујући ефекат да сам ја стајао као укопан, док нам неколико чланова дружине није пришло да нас поздрави на лошем турском. Будући да су ови наши саговорници били прилично нитковског изгледа, када сам одвратио поглед са њихових грубих лица ка подухвату на који су прионули и помислио колико ли су дуго јадни Бугари одвајали од свог тешко зарађеног новца, и колико су ишчекивали да у достојном храму поштују веру својих очева, моја крв је узаврела услед призора хорде свирепих фанатика који демонстрирају снагу на уштрб слабости Ђаура, рушећи у току једног часа дугогодишње наде и уништавајући са неподношљивом фанатичношћу сведочанство вредне и приљезне побожности. Извештај о овој сцени стигао је у конак пре нашег повратка, и сви који су се до вечери појавили са новостима, помогли су у разјашњавању догађаја.¹⁶

Због тих нереда – по заповести из Цариграда – Јумерпаша из Левне, потурчењак из приморја српског, дође са кара – низагом и с топовима, те потуче побуњенике, повеже прваке турске и арнаутске, које отпрати у Цариград и Анадол, где сви помру и нипко се не врати кући. Комисија царска, која је била дошла из Цариграда да оцепни штету учињену од бунтовника, оценила је штету врањској цркви у 360.000 гроша, коју суму Турци нису онда платили, нити ће икада платити.¹⁷

Управо из тог времена потиче и сведочанство, такође Британца, Смита, да је црква била предвиђена за саборну цркву. Смит је боравио у Врању 1850. године. Он изричито наводи да се уз цркву налази и епископска резиденција. Врањски епископ је боравио у овој резиденцији, иако је она била доста оштећена.¹⁸ Ево шта он каже: „Врање, античка Транупара, броји од шест до седам хиљада становника. Остаци хришћанске цркве налазе се поред владикине резиденције. Обе зграде су, скоро у рушевинама, опљачкане и спаљене током

16 Smyth 1854, 202 – 204; Адић 2009, 372 – 373..

17 Мишић 1899, 190

18 Spencer 1851, 275, 278.

последњег устанка муслимана побуњеника из Босне и Албаније.“¹⁹ Дакле, као што видимо на цркви ништа није рађено до 1850. године.

Овако порушена црква стојала је у развалинама пуних 16 година, очекујући да Турци плате процењену штету: но кад врањанци увидеше да од тога неће бити ништа, настану поново, управо 1850. године, са својим и скопским митрополитом Јоакимом да траже одобрење да исту цркву обнове. Пошто је, ускоро, 1853. године избио Кримски рат, молба им је уважена тек 1856. године кад су добили други ферман од султана Меџида да цркву обнове; но како су грађани били истрошени око грађења прве цркве а побуном опљачкани, то за ову буду приморани тражити зајам, који и добију од велешке банке од 90.000 гроша. Са овим парама, као и са добровољним прилозима од народа,²⁰ подигну садашњу цркву, на понос и дику своју а у славу Божју. Црква је подигнута па првим темељима. Искоришћени су добрим делом стари зидови само што су уместо зиданих сводова израђени сводови од дрвета. Куполе нису обновљене због чега је нова црква била знатно нижа од старе. Црква је у року од две године била је обновљена и од врањског епископа Пајсија 1858. године „освећена“.²¹ У контексту даљих догађања овде је вероватно била реч само о „подизању крста“ чиме је означен крај грубих грађенских радова а да је настављено са унутрашњим радовима и радовима на фасади.

Врањски хришћани обратили су се писмено и властима Кнежевине Србије. Свештеник Никола Христовић је 6. маја 1858. писао Државном савету за одобрење помоћи.²² Једна група врањских грађана, представника општине, послала је писмо Министарству иностраних дела.²³ У складу са спољно-политичким активностима Кнежевине Србије у организованом пружању помоћи српским и православним храмовима

19 “Vrania, the Tranupara of the ancients, contains from six to seven thousand inhabitants. The remains of a Christian church is attached to the Bishop's residence; both are nearly in ruins, having been plundered and burnt during the late insurrection of the Mussulman rebels of Bosnia and Albania.” Spencer 1851, 275.

20 За део списка приложника из Књиге приложника видети у Макуљевић et al. 2008, 13. Књига приложника се налази у Историјском архиву у Врању.

21 Мишић 1899, 190

22 АС – ДС, година 1858, 239.

23 АС – МИД – В, година 1858, II 240

у Османској империји, одобрена је помоћ од 50# цесарских цркви Свете Тројице у Врању. Изградња цркве Свете Тројице завршена је 1859.²⁴

Податак како је ферман са дозволом за обнову цркве добијен тек 1858. године²⁵ је неприхватљив јер је, као што смо већ навели, невероватно да би било могуће градити цркву усред Врања без фермана са дозволом. Вероватно је да су и Врањанци имали проблема са обновом цркве због Кримског рата када су Турци практично стопирали издавање дозвола за обнову цркава или чак и ако би дозвола била добијена локалне власти су ометале изградњу тј обнову старијих цркава. Такав је рецимо био случај у оближњем Бујановцу као и Петки у Пчињи. Или рецимо у Ораховцу у Метохији. Сматрамо да је ферман из 1858. године у ствари потврда раније издатих фермана везаних за изградњу и оправку цркве који је истовремено омогућавао освећење цркве.

У цркви постоји натпис о грађењу цркве који гласи:

Сѣи свати храмъ сватиа Троици
созидася перво во 1843 г. разоренъ бысть
лѣта 16 ѿ безбожни ягаранъ. Нинѣ же съ
Божію повеленію созидася новыи храмъ
на 1859 г. месеца септемвриа 5 день.
Майсторъ Коста Дамановича а рѣкою
Ѣманѣила Исаковича зограф ѿ Келесъ.
Петаръ Никовъ калфа зограковъ

Највероватније је да је 5/17. септембра 1859. године епископ Пајсије извршио мало освећење цркве након чега се приступило постављању импозантног иконостаса.

О иконостасу врањске саборне цркве постојинеколико капиталних радова али само са аспетка историје уметности. Овај иконостас има много шири историјски значај нарочито са аспекта каснијих борби са бугарском егзархијом. Историјски контекст иконостаса врањске саборне цркве захтева посебну студију па ћемо се овде позабавити њиме само колико је битно за хронологију изградње саме цркве.

У унутрашњости цркве нарочито се истиче иконостас, како по својој архитектонској композицији тако и по обради икона. Иконостас по својој величини и архитектонској обради, уклопљен је у унутрашњи простор цркве. Решен је на „два ката“. Од икона нарочито се истиче галерија

престоних икона. Оне су постављене у интерколумнима и њихова величина износи 1,50 x 0,90 м. Приложили су их, углавном, еснафи или појединци, што се види из натписа на самим иконама.

Прву зону иконостаса Саборне цркве у Врању чине престоне иконе и иконе на соклу. Престони ред икона цркве Свете Тројице у Врању садржи приказе Исуса Христа и Богородице, јужно и северно од царских двери. На царским дверима приказане су Благовести. Изнад царских двери, а испод реда празничних икона приказан је Христов нерукотворени лик. У реду престоних икона до Богородице, постављене су иконе Свете Тројице, Света Три јерарха, Светог арханђела Михајла, Светог пророка Илије и Светог Прохора Пчињског. До престоне иконе Христа постављене су иконе Светог Јована Претече, Светих апостола Петра и Павла, Светог Спиридона, Светог Николе и Светог Саве Српског. Од царских двери, на десној страни, распоређене су следеће иконе:

Исус Христос, где Христос као прво-свештеник седи на трону, на јастуку бадемастог облика. Десном руком благосиља а у левој руци држи отворено јеванђеље и жезло. Одевен је у стихар црвене боје и украшен гранчицама са цветовима у злату. Има омофор и набедреник. Лик је дат у en face, прецизно насликан, са кратком тамном брадом, кратким брковима и дугачком тамном косом, која се спушта преко рамена. На икони се налази потпис: из рѣки Днѣтра Зографъ. 1859 декември 7: Приложио је: Ѣснафъ Болѣжиски.

Икона Св. Јован Претеча са крилима, где св. Јован у левој руци на тањиру држи своју отсечену главу и развијени свитак, а десном руком благосиља. Обучен је у кожну одећу и има химатијон зеленкасто обојен. У позадини је дат пејсаж, а у доњем делу иконе, у угловима, дате су сцене из његовог живота. Ова икона није потписана (једина од престоних икона), али по стилским одликама и она припада Дичи зографу. Насликана је 1859. године. Икону је приложио Г. Пајсија.

Икона Апостоли Петар и Павле, гдс је приказано како у рукама држе модел цркве на којој силази св. дух. Апостол Петар у десној руци држи развијени свитак и носи кључеве. Обучен је у плав хитон и окераст химатијон. Представљени лик одаје старијег човека са проседом кратком брадом и брковима и кратком седом косом. Апостол

24 АС – МПС, година 1858, II 121

25 АС – МИД – В, године 1858, II 240

Левач

Павле у левој руци држи мач, а у десној, поред модела цркве, држи и развијени свитак. Обучен је у зелени хитон и розе химатијон. Лик апостола Павла одаје млађег човека са тамном кратком брадом и брковима, и кратком тамном косом. Икона је потписана: изъ рѣки Дича зѡграфа, Дѣбранца 1860: мѡа фбрѣ = 4. Приложио је: рѣфетъ тѣрзѣски.

На јужним дверима насликан је Св. Спиридон, у левој руци држи отворено јеванђеље, а са десном благосиља. Обучен је у фелон и стихар богато украшен цветовима. Има омофор, набедреник и епитрахиљ. Лик одаје старијег човека са дугачком седом брадом и брковима и дугачком седом косом, која пада преко рамена. У доњим деловима иконе насликане су сцене из живота св. Спиридона. Икона је потписана: изъ рѣки Дича зѡ. 1860: мѡаѣ јанварѣн 24. Приложио је еснаф: Папѣжски.

До јужних двери налази се икона Св. Никола Чудотворац, где св. Никола у левој руци држи отворено јеванђеље, а десном благосиља. Обучен је у фелон и стихар, има омофор, набедреник и епитрахиљ. Лик представља старијег човека са седом брадом, брковима и седом косом. На икони се налази потпис: 1860 фебрар: 6 ѿ Дичѡ. Икону је приложио Спаса Станоенић.

Икона Св. Сава архиепископ српски, где Св. Сава у левој руци држи отворено јеванђеље, а десном благосиља. Обучен је у црвени сакос украшен гранчицама са ружама и стихар зеленкасто обојен. Има омофор, набедреник и епитрахиљ. Лик му је представљен са густом тамном брадом и брковима и дугачком тамном косом, која пада преко рамена. На икони се налази потпис: 1859: ноѣмврѣн 25 ѿ Дичѡ. Икону је приложио Еснаф ужарски.

На левој страни од царских двери распоређене су следеће иконе: Св. Богородица са Христом, где је приказан Христск који седи на левом колону Св. Богородице Христос у левој руци, на свом колону, држи отворено јеванђеље, а са десном благосиља. Обучен је у хитон и хоматијон. Богородица у десној руци држи жезло. Обучена је у стихар и огртач црвене боје и украшен цветовима. Опасана је с појасом на коме је у средини медаљон са сликом саваота. Икона је потписана изъ рѣки Дичѡ зѡграфа Дѣбранца ѿ село Тресѡнѣ. 1859 декемврѣн 12. Икону је приложио Симон Младен.

Икона Св. Тројица, на којој су представљени бог отац са отвореним јеванђељем и жезлом у левој руци, а са десном

благосиља. Обучен је у зелен хитон и црвен химатијон. Лик одаје старијег човека са дугачком седом брадом и брковима и дугачком седом косом чији се праменови спуштају преко рамена. Христос држи левом руком на колону отворено Јеванђеље, а у десној руци крст. Обучен је у црвени хитон и плавкасти химатијон. Глава му је мало окренута на лево, а лик је представљен са кратком црном брадом и брковима и дугачком црном косом. Над њима је Св. Дух и анђели. Икона је потписана изъ рѣки Дичѡ зѡграфа 1859 ноѣмврѣн 10. Икону је приложио раб Трајче Г. Никчев от град Скопје.

Икона Св. Три Јерарха. У средини иконе представљен је Јован Златоуст који држи у левој руци затворено украшено јеванђеље, а у десној жезло. Његов лик одаје млађег човека са тамном кратком брадом, кратким брковима и тамном косом. Са стране су представљени Глигорије Богослов и Василије Велики. Обојица држе у левој руци затворено јеванђеље са украшеним корицама, а са десном благосиљају. Сваки је обучен у сакос и стихар и имају омофор, набедреник и епитрахиљ. Одежде су богато украшене гранчицама и цветовима и позлатом. Икона је потписана: изъ рѣки Дичѡ зѡграфа 1860 јанварѣн 25. Приложио је еснафъ Бакалски.

На северним дверима је представљен Арханђел Михајло у снажном покрету са мачем у десној руци; ногама гази среброљупца, а у левој руци држи теразије. Лик одаје млађег човека голобрадог са тамном косом. Драперије његове одеће су много разигране. На икони се налази потпис: изъ рѣки Дичѡ зѡ 1859. Икону је приложио Стоша Влаинче.

Икона Пророк Илија, приказује моменте на његовог живота и живота пророка Јелесеја који су представљени у доњој половини иконе, у богато обрађеном пејсажу. У горњем делу иконе пророк Илија представљен је у богато украшеним кочијама запрегнута са четири коња. На икони се налази потпис: изъ рѣки Дичѡ зѡграфа Дѣбранец 1859: ноѣмврѣн 15.

Икона Прохор Пчињски, где је Прохор насликан у целом расту. У десној руци држи развијени свитак, а у левој крст. Обучен је у монашке хаљине, у плавкастој мантији и љубичасти огртач. Лик представља старије човека са дугачком седом брадом и брковима. У доњем делу иконе, у шест медаљона приказане су сцене из његовог живота. У позадини је насликан пејсаж.

Икона је потписана: *Иъзъ рѣки Дича 3 1859: ноем. 20.* Икону је приложио Христа Божинович.

Царске двери су израђене у дуборезу. Иконопис на царским дверима не припада Дичи зографу. Он је нешто слабијих ликовних квалитета.

Изнад галерије престоних икона налазе се иконе мањих димензија величине 75 x 50 cm, са приказаним сценама из празника а изнад њих поређане су иконе са ликовима апостола. Иконостас завршава великим крстом који је богато обрађен у дуборезу, са насликаним распећем Христовим. У подножју крста, лево и десно, моделоване су две аждаје, а изнад њих постављене су иконе Св Јована и Св. Богородице у целом узрасту. И ове иконе, односно њихови рамови, украшени су у дуборезу.

Дуборез којег налазимо, као што смо поменули, на царским дверима и крсту, обрађен је у дубокој резби, а мотиви су изразито вегетабилног карактера.

На зиду, у продужетку иконостас, јужно и северно одикностаса налазимо по једну икону већих димензија, 1,45 x 0,95 m које је израдио Дичо зограф у исто време када је радио на иконостасу. Св. Димитрије је представљен на коњу у покрету, са копљем убија ратника, који свађен са свога коња лежи на земљи са положеним копљем у левој руци и мачем у десној. Лик св. Димитрија представља младог човека, голобрадог, са тамном косом. При дну иконе је приложнички натпис *Приложи съ рѣкою госпожа Стоанка поклонница сѣруга Михаилла поклонника въ паматъ га 1860 марта Из рѣки Дича 30.*

На супротном зиду постављена је икона Св. Харалампије који у левој руци држи отворено јеванђеље, а десном благосиља. Обучен је у фелон и стихар, има епитрахил и набедреник. Лик одаје старијег човека са дугачком проседом брадом и брковима и дугачком косом. У доњем десном углу иконе насликана је чума везана у ланцима са косом у руци. На икону се налази приложнички натпис *Приложиса съ рѣках и содрѣжинъ рѣфетъ гречески механжи въ паматъ их 1860 марта 20. Иъзъ рѣки Дича Зограф.*

Као што видимо престоне иконе су довршене у периоду новембар 1859. – март 1860. године.

Испод престоних налазе се целивајуће иконе истих светитеља. На соклу, од севера према југу, приказано је десет старозаветних сцена: Стварање света, Бог ствара Адама,

на северним дверима флорални букет, Бог даде Адаму разум дух и душу бесмртну, Првобитни грех. Испод престоне иконе Исуса Христа приказан је Изгон из раја, а даље следе: Усековање главе Светог Јована Претече, Гостољубље Аврамово, флорални букет, Спаљивање Содоме и Гоморе и на крају Жртва Аврамова. Све иконе на соклу су довршене тек 1863. и углавном 1864. године.

Другу зону иконостаса чине иконе празника и апостола са Христом. У празничном реду, од севера према југу, постављене су иконе Светог Ђорђа, Светог Трифуна и Светог Јулијана, Светог Алексија човека Божијег и Светог Јована Лествичника, Свете Параскеве и Светих Назарија, Евасија, Протасија и Келсија, Светог Пантелејмона и Свете Параскеве, Благовести Богородици, Светих Константина и Јелене, Крштења Христовог, Богородице извора живота, Успења Богородице, Тајне вечере, Васкрсења Христовог, Ваведња Богородице, Рођења Богородице, Светог Атанасија и Светог Кирила Александријског, Светог Антонија и Светог Евтимија Великог, Свете Варваре и Светог Јована Дамаскина, Светог Николе и Светог Саве Освећеног, Обрезивања Христовог и Светог Димитрија. У средишњем пољу празничног реда налази се икона Свете Тројице која је највероватније заменила икону Светих Кирила и Методија, рад Дича Зографа. У централном пољу апостолског реда приказан је Исус Христос, северно је постављена икона Светог апостола Петра, а јужно Светог апостола Павла. Иза Светог Петра приказани су Свети јеванђелист Матеј, Свети јеванђелист Марко, Свети апостол Андреј, Свети апостол Јаков и Свети апостол Тома. Иза Светог Павла приказани су Свети апостол Јован, Свети јеванђелист Лука, Свети апостол Симон, Свети апостол Вартоломеј и Свети апостол Филип. Други ред празничних икона довршен је углавном током 1860. године и то највероватније почетком те године јер је велика већина датираних икона довршена фебруара 1860. године. Додуше, за разлику од престоних икона које су скоро све датиране овде отприлике половина икона није датирана с тиме што су скоро све датиране довршене јануара и (углавном) фебруара 1860. године осим иконе Св. Димитрија која је довршена јуна 1859. године чак пре престоних икона. Иконе са преставом апостола нису датиране али су и оне вероватно завршене током 1860. године, у сваком случају пре него што

Левач

је завршено распећена врху које је довршено 1861. године.

Трећу зону иконостаса чини велики крст на коме је приказано Распеће Христово. Реч је о великом дуборезно крсту на коме је насликано Распеће Христово. Десно и лево су, у медаљонима, Богородица и Свети Јован Крститељ. Велики крст је израдио 1861. године крушевски зограф Никола Михајлов. Он се потписао као Никола син Михајла зографович: нзъ рѣка, Николаи синъ Михаилъ Зографович. Из Крѣшево 1861. Јулиа 10.

Дакле, као што видимо престоне иконе су довршене у периоду новембар 1859. – март 1860. године када је довршен и највећи део икона празника. Можемо претпоставити да су и недатиране иконе празника и апостола довршене током 1860. године или најкасније почетком 1861. године. Иконостас је био довршен јула 1861. године завршавањем крста на врху иконостаса 10. јула 1861. године. Накнадно, 1863 - 64. године, на соклу насликано је десет старозаветних сцена.

Да се укратко осврнемо и на архитектуру саборног храма.

Архитектонска делатност у деловима Србије, који су били још увек под османском влашћу, од средине XIX века, у новонасталим друштвено економским и политичким приликама, нагло се развија. Додељивање извесних права хришћанима који су били под Турцима, што је последица спровођења реформи у Османском царству, условили су брзи развој градског живота, занатства, трговине и просвећености што представља, свакако, основу за бржи развој уметности, а посебно архитектуре.

Тако, у градовима и селима јужне Србије, почиње изградња већег броја цркава. Ове грађевине представљају мешавину византијских, романских, ренесанских и барокних мотива. То су углавном зграде великих димензија које треба да приме већи број хришћана, а и симболички, својим волуменом, да покажу моћ угњетеног парода.

Да би бар донекле добили представу о интезитету изградње цркава у овом периоду, навешћемо овде неколико примера: саборне цркве у Врању, Нишу, Пироту, затим црква у Лесковцу као и цркве у селу Печењевцу и Турековцу у околини Лесковца и многе друге у околини Врања.

Ове цркве најчешће су базиликалне основс и то тробродне. Поред наведених стилских мотива у компоновању објеката, неимари су тражили инспирације и од средњо-

вековне архитектуре у Србији, чији су елементи употребљавани у новим просторним композицијама. У јужној Србији, осећа се већи утицај из Македоније, што је резултат рада већег броја мајстора градитеља, који су, груписани у тајфе, долазили на рад у Србију и предузимали све послове око изградње цркве, израду живописа и иконостаса. У прилог овоме, навешћемо да је само тајфа познатог мајстора Андреје Дамјанова (1813 – 1878. године) изградила цркву у Нишу, Смедереву, Пироту, Печењевцу и Турековцу.

Саборна црква Св. Тројице у Врању, која је, исто тако, дело мајстора из Македоније, по својој архитектонској концепцији, уклапа се у опште токове романтичарске архитектуре и представља посебан интерес за проучавање архитектуре XIX века у Србији.

Према поменутом натпису о изградњи цркве види се да је неимар цркве у Врању био мајстор Коста Дамјанович. Мајстор Коста потиче из познате фамилије Рензовски, мајстора градитеља и зографа, чији су преци, исто тако, били мајстори родом из западне Македоније. Касније су се настанили у селу Папрадишту у околини Велеса, а затим у Велесу.

Коста Дамјанович је трећи син мајстора Дамјана Рензовског, који је имао четири сина: Ђорђа, Андреју, Косту и Николу. Најпознатији међу њима био је Андреја, и под његовим руководством изграђено је више цркава у Македонији, Србији, Босни и Херцеговини.²⁶ Мајсторски занат Коста је научио радећи у тајфи свога брата Андреје, а и сам је руководио тајфом. Тако на пример, у једном платном списку из 1868. године, о градњи Саборне цркве у Мостару, име мајстора Косте налази се одмах иза имена мајстора Андреје.²⁷ Његове способности као пројектанта и конструктора можемо да пратимо на Саборној цркви у Врању, где је остварио једну успелу архитектонску композицију, како у функционалном, тако и у конструктивном и естетском погледу. Мајстор Коста је умро 1869. године у селу Ораховцу.²⁸

Црква Св. Тројице у Врању решена хе у облику тробродне базилике опкољене са западне, јужне и северне стране

По решењу основе Саборна црква у Врању је, као што смо навели, базиликал-

26 Филиповић 1935; Филиповић 1949; Томовски 1959; Томовски 1966.

27 Томовски 1966, 42

28 Томовски 1967, 14

ног типа. Ова врста грађевина била је развијена у ранохришћанској архитектури. Нешто касније у X и XI веку, базиликална решења сусрећемо у средњовековној архитектури Македоније. Примена оваквог решења у изградњи верских објеката у XIX веку у Македонији и Србији одговарала је намени – градња релативно великих цркава али без примене скувих каменних сводова. Тако црква Св. Тројице у Врању по својој основи, општој композицији објеката и унутрашњем простору, подсећа на цркву Св. Пантелејмона у Велесеу из 1840. године, на цркву Св. Богородице у штипском Новом Селу, из 1850. године и цркву Св. Николе у Куманову из 1851. године.²⁹

И у примени конструкција наилазимо на исте системе по другим црквама из овог периода у Македонији и Србији. Мешовита конструкција била је развијена и код изградње стамбених зграда. Вештина старих мајстора у изради дрвене „бондрук“ конструкције коју налазимо на спратовима градских и сеоских кућа из XVIII и XIX века, пренела се и на сакралну архитектуру. Конструктивна решења постигнута са овим материјалом, на оваквим, по својим димензијама великим објектима, као што је и Саборна црква у Врању, заиста задивљују. Она су смела и функционално употребљена што представља праву конструктивну виртуозност.

Утицај барока пратимо код већег броја цркава у Србији и Македонији из XIX века. У северној Србији они су изразитији и долазе до изражаја и код обраде фасада, нарочито кула звоника. У цркви у Врању барокни елементи заступљени су у унутрашњости објекта у галерији и у обради иконостаса. Тако, ова црква, по својој општој архитектонској композицији представља једну мешавину изразито средовековне концепције, извесних ренесансних схватања и барокних мотива.

Главни улаз у храм је са западне стране. Из дворишта, преко три плоче од белог мермера, украшене орнаментима у виду кругова са лишћем, кроз аркаду трема – широку 2,67 м, за две степенице ниже, улази се у трем храма. Он са западне стране има 6 стубова исте величине и са истим распонем и попречним храстовим гредицама више капитела пресека 10x10см истих димензија као и они са јужне и северне стране. Прва степеница је у димензија 50 x 18 см., а друга 33 x 10см. Три мермерне плоче споља при

улазу донете су са гробова старог врањског гробља које се до 1880 године налазило код храма св. Николе у Врању. Из трема са западне стране у главни храм улази се са западне стране кроз троја врата. Прва су на средини западног зида и она су највећа. Њихов довратник и надвратник је од чистог белог мермера. На надвратнику леже два постоља између њих плоча од мермера на којој пише: Св. Тројица. На овим малим постољима са капителима леже стубићи извајани у миниатури у облику великих врата испод њих, са крстом од белог мермера на врху и у средини покретна икона Св. Тројице. Десно и лево од иконе налазе се крстови слични оном на врху на чистом пољу без украса. Са леве стране - исклесано од белог камена стоји година прве дозволе подизања храма: 1838 а са леве: 1858 година кад је храм освећен.

Са леве стране улазних средњих врата, са запада, више сокле од вештачког мермера, на висини 1,52 м од пода, постављена је плоча од црног гранита, на врху полукружна, са овим натписом: „ДОБРОТВОРИ ФОНДА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕНЕ ОПШТИНЕ У ВРАЊУ — ЕПАР- ХИСКИ УПРАВНИ ОДБОР ПРАВОСЛАВНЕ. ЕПАРХИЈЕ СКОПСКЕ“. На плочи су исписана ова имена: † Олга Б. Карић из Београда, Станислава и Танасије Т. Стајић, трг., Даница и Риста Т. Стевановић „Чапља“, трг., Персида и Димитрије Христић, срески начелник, Миодраг Ј. Тасић, ученик из Приштине, Лепосава и Александар Р. Христић, адвокат, Цона З. Дингарац, Зафир Дингарац, трг., Тодора А. Мишић, Арса Мишић, трг., Ђорђе А. Мишић, трг., Риста М. Стаменковић, трг. из Београда, Петар М. Ивановић, шеф грађ. секције, Мица М. Стевановић, Марија А. Стевановић, Милева и Драгутин Ристић, столар, Јулка и Данило Димитријевић, обућар, Наталија и Живојин Рафајловић, министар у пензији, Д-р Петар Аврамовић, хирург, Тома Поповић, инцустријалац, из Скопља, Коста Богдановић, трг., Д-р Панта Е. Костић, управник болнице, Тодора Ј. Јанковић, Владимир Н. Стајић и Наталија, Васка Р. Ђепинка, Станислаа и Таса Стајић, трг. из Врање.

Са десне стране улазних врата постављена је плоча од црног мермера и на њој пише у врху:

„УТЕМЕЉАЧИ ФОНДА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕНЕ ОПШТИНЕ У ВРАЊУ“: † Доста мајка Ј. Ђорђевића,

29 Мишић 1910; Васиљевић 1934; Гагулић 1958.

Левач

ђенерала, Зафир отац истог ђенерала, Добривоје М. Прибојчић, трг., Стојанка мајка Трифуна Бојковог, Бојко отац Трифуна Јовановића, Совка Јанчић, Димитрије Јанчић, Миленко отац Лазара Ђорђевића из Београда, Тодора Трајковић, Алтана Т. Мишић, „Невескелија“, Антоније Р. Максимовић, п.поручник, Миле С. Илић, трг., Славко М. Ђорђевић, Младен Ј. Ђорђевић, трг., Милица Бобровнаков, рођ. Дринчић, Наталија М. Дринчић, Даница М. Јањић, Милан Ј. Јањић\ капетан II класе, Лена Р. Симоновић, Риста Ђ. Симоновић, пензионер, Анђа Н. Димитријевић, Никола Димитријевић, директор банке Смедерево, Риста Мицко, трг., Воја М. Мицко, ученик VII разреда гимназије, Савка С. Пешић, Јован Ј. Максимовић, Јордан З. Ђорђевић, капетан I класе погинуо у рату, Софија д-р В. Стојановића из Београда, Лена Т. Цветковић, „Кетина“, Анга Додић, трг., Марија Ј. Вучковић, Јанча Вучковић, трг.

Величина плоча је 2 x 1 м.

Десно од ове плоче угиснута је у зид у истој висини плоча од белог мермера у величини 1,20 м. са 65 см на којој при врху пише: „ПАЛИМ † ЈУНАЦИМА 1912 – 1919 г. Даље су уклесана ова имена: Зарије Марковић, капетан, Василије Миленковић, капетан, Риста Прибојац, капетан, Јанча Русимовић, капетан, Димитрије Стојковић, потп. ВОЈНИЦИ: Апостол ?, Војислав Младеновић, Јордан Младеновић, Стоша, Јордан и Петар Младеновићи, Петар Микић, Петар Зладовац, Васа-Циле Ђорђевић, Милен и Тодор Ђорђевићи, Антанас и Илија Ђорђевићи, Ђорђе Стојковић, Риста Денчић, Јован Недељковић, Благоје Русимовић, Тодор Лулинче, Петар Лулинче, Јефрем Тасић, Милан Тасић, Стојадин Тасић, Бранко Гигић, Борис Гигић, Јован Гигић, Јован Ристић, Јован Митровић, Ђорђе Мигровић, Мита Митровић, Михаило Пешић, Милош Стошић, Душан Стошић, Душан Т. Казаче, Добросав Т. Казаче, Милан Казаче, Риста Латинац, Андра Ј. Влашче, Никола Мишић, Божа Кочација, Младен Рогожарче, Стојан Стајић, Тома Стајић. СЛАВА ВАМ! ПОДИЖЕ Мил. К. Јовановић, свештеник са парохијанима“.

Две плоче пароха II и IV на којима су била исписана имена њихових парохијана изгинулих за веру и отечество, као и плоча хуманог друштва „Српска браћа“, уништилису Бугари.³⁰

Са западне стране на двоја мања

врата или из храма улази се уз 20 дрвених степеница на галерију или „женску цркву“. Ово степениште је у западном зиду, који је дебео 2,25 м. Испод ових степеништа улази се, код врата главног улаза, у два мања одељења која служе за оставу.

Галерија је пространа. Широка је 4 метра, а висока 3 метра. Она има по 7 прозора мањих са три стране. Према главном броду храма лежњена кровна конструкција на 28 стубова, повезаних луцима. Плафон јој је раван и малтерисан изнова 1958 године, када је храм реновиран. Заштитна ограда са три стране између стубова, висока 1 метар изведена је елипасто. Полукружни испусти према средњем и два споредна брода храма ослањају се левкастим завршетком на конзоле и носе одлике оријенталске архитектуре. Средњи испуст је већег обима, а остала судва мањи. Уз ове заштитне зидове са унутрашње стране поређани су дрвени столови — седишта, и то: 4 са предње, 41 са јужне и 44 са северне стране. По врху заштитног зида, испред седишта, налази се од дрвета густа мрежаста украсна ограда, корубастог облика. Она је причвршћена уз стубове са истурена мало према храму. Ова ограда штитила је женски свет од погледа оних који су доле у храму. Она је потпуно сачувана и редак је примерак ове врсте. Према истоку галерија се завршава равно са по једним мањим прозором. Са јужне стране посвећена је св. Прохору Пчињском и у њој се налазе многе иконе.

Унутрашњост цркве, заправо њене горње партије у централном броду и куполе, украшене су живописом. Према наведеном натпису живопис је израдио Емануел Исакович, зограф из Велеса. Изнад натписа наилазимо и на потпис: **Петрѡ Нѡковѡ калфа зѡграфовѡ**, исписан великим словима. Живопис се по свом стилу уклапа у опште тендеције зографа овог периода.

У куполама су насликане следеће композиције: у средњој куполи Исус Христ са четири јеванђелиста и анђелима. У куполи према олтару: Бог саваот са дванаест ликова старозавстних праотаца и пророка, а у куполи према улазу: Богородица Ширшаја са апостолима. Испод кубета са леве и десне стране насликане су композиције са сценама из живота Христа.

У унутрашњости цркве нарочито се истиче већ споменути иконостас, који је насликао Дичо зограф. Дичо зограф је најплоднији македонски зограф из XIX века. Рођен је око 1819. године у селу Тресончу,

30 Гагулић 1958, 24

у околини Дебра, а умро је 1872. године. Радио је у Македонији, Србији и Бугарској и сликао иконостасе, посебне иконе и фреске. Да би добили јаснију представу о делатности овог зографа, навешћемо нека његова дела. Радио је у цркви у Лазаропољу, у цркви Св. Спаса у Скопљу, у цркви Св. Богородице, исто у Скопљу,³¹ као и иконе у многим сеоским црквама у околини Скопља. Затим, у Охриду слика фреске и иконе у цркви Св. Богородице Челнице и Богородице Болничке, и у многим другим црквама. У Бугарској ради у манастиру Св. Ивана Рилског и у цркви Св. Николе у Лому, а у Србији у манастиру Св. Прохора Пчињског и у Саборној цркви у Врању.³²

Вратимосе мало парохијском животу при саборној цркви.

За време османске владавине, па и првих година након ослобођења, одржаван је у црквеној порти у очи славе ноћу сабор, но као непрактичан и штетан за здравље и морал, сабор је почео да се скупља дању.³³

Врањанци су ослобођење 1878. године дочекали без црквених звона. Одмах по ослобођењу набављена су два велика звона. За њих је била подигнута звонара од греда. Тек 1896 године подигнута је по плану од тврдог материјала велика звонара. Те 1896. године турски Риста Христић и Миленко Јоцић, нешто са одобрењем а нешто на свој ризик, подигоше лепу осмоугаону звонару, од тврдог материјала, која је висока 16, а широка 6 м. На овој су звонари 1900. године била намештена два звона, а било је места и за више. У основи она је осмоугаона и од камена. Ка врху се сужава и има са свих 8 страна по један отвор, и на угловима вештачко изведени сокл у виду камена. На североисточној страни „извајани су бројеви и година“ од малтера где пише: „1896 године“.

Звонара се налази на западној страни храма у дворишту. Тамбур звонаре је на осам места избушен за исто толико прозора. У поткровљу се налазе на осам тимпаноа толико исто округлих малих отвора. Кров је купаст, покривена је са плехом и на врху је крст. Звонара у пречнику има 6 а у висини 16 метара. До широких прозора, где су на дрвеној конструкцији постављена звона,

31 Црква данас не постоји, изгорела је за време окупације 1944.

32 Асен Василев, *Дичо Зограф*, Македонска мисъл, Софија 1946; Ј. Маџан, *Македонскиот иконопис во XIX век*, Културно наследство, Скопје 1961.

33 Мишић 1899, 191

пење се уз дрвене степенице. Прво звоно, од пода, има у пречнику 51 см. На њему су изливена слова и гласе: „ОВО ЈЕ ЗВОНО ЦРКВИ ШАПРАНАЧКОЈ ХР. ПРЕП. ПАРАСКЕВЕ. ЗА ВРЕМЕ КР. ПЕТРА I, ЕП. ДОСИТЕЈА, ПРОТЕ ОКР. ВЕЛИМИРА САВИЋА, УПРАВЕ ЦРКВЕНЕ: МИЛАНА К. ЈОВАНОВИЋА, СВЕШТ., КИТАНА ЈОВЧИЋА И ЈОСИФА К. МИТИЋА БАКАЛЕ. ВОЈНО ТЕХНИЧКИ ЗАВОД У КРАГУЈЕВЦУ 1914.“

Друго или средње звоно има пречник 81 см. Оно је више подигнуто и на њему су изливена слова споља и гласе: „ПОКЛОНИ ЈЕСНАФ ЈУЖАРСКИ ИЗ ВРАЊЕ ЦРКВИ ВРАЊСКОЈ У СЛАВУ СВОГА ПАТРОНА Св. САВЕ ПРИ ВЛАДИ КЊАЗА МИЛАНА М. ОБРЕНОВИЋА IV 1879. ЛИВЕНО ЧРЕЗ ЂОРЂА БОТА СИНА У ВРШЦУ“. Са спољне стране на овом звону извучени су из масе ликови једног светитеља са Јеванђељем и штапом у рукама, и свештеника са Јеванђељем у десној, св. путиром у левој руци.

Треће звоно намештено је поред овог средњег. Оно је пречника 63 см. Са све четири стране налазе се ликови и то: Св. Св. Архангел. Михаило, Св. Никола и Св. Ан.- без даљих слова. На њему су такође изливена слова: „СЕИ КАМБАН ПРИЛОЖИ ЦЕРКВИ - нечитко - ЈЕЈА СИЈАТЕЉСТВО ГОСПОЖА ТОМАНИЈА ОБРЕНОВИЧ I-ВЛАДЈЕНИН БЛАГОВЈЕРНАГО ГОСПОДАРА И КЊАЗА СЕРБСКОГО МИЛАНА М. ОБРЕНОВИЋА IV-ЉЕТА ГОСПОДЊА 1875.“³⁴

Сретен Л. Поповић у своме делу „Путовање по Новој Србији“ каже да је одмах по ослобођењу 1878 године слушао звоњење звона код ове цркве у Врању.

Врањска црква имала је 1900. године велику порту, дугачку 101 а широку 66 метара. Цела порта је, у то време, била ограђена, и то са три стране зидом од ћерпича — непечене цигле, а са севера, до чаршије, зидом и филаретама. Врањска црква имала је 1900. године све неопходне ствари. Св. богослужење вршило се свакодневно као и сваког празника и недеље. Приход целокупни годишњи, према састављеном буџету, за период 1897 – 99. године, износио је просечно 3900 динара; а овоме приходу приближно је једнак и расход црквени, који према споменутом прорачуну износи око 3850 динара годишње. Капитала црквеног из прошлих година било је 3921,10

34 Гагулић 1958, 36

Левач

и он се налазио код приватних дужника. Црква је плаћала годишњи порез свега 428 динара и 1900. године није имала никаквог дуга. Цркву врањску, до 1900. године, осим митрополита скопског Пајсија, посећивали су и краљ Милан и краљ Александар више пута, а тако исто и српски архијереји: митрополити Михаило, Нестор, Димитрије, Јероним, Инокентије и два пута тадашњи епископ нишки Никанор.³⁵

Врање је 1900. године имало шест парохија. И то (по подацима шематизма из 1900. године):³⁶

1. врањска парохија

Састоји се из једног дела вароши Врање од 413 домова. Има 1936 душа. Парохијска црква је храм Св. Тројице у Врањи и шапраначка цркве Преподобне Параскеве. Прва је озидана 1858 године а друга – не зна се кад. Парох је Илија Петровић, прота. Рођен у Рановцу, окр. пожаревачког, стар 63 године. Рукоположен за ђакона 24. августа 1858. године а за свештеника 15. августа 1880. године; за проту произведен 30. септембра 1880. године. Свршио основну школу, нижу гимназију и Богословију.

2. врањска парохија

Састоји се из једног дела Врање од 353 дома. Има 1719 душа. Парохијска црква је храм Св. Тројице и шапраначка Преподобне Параскеве. Парох је Димитрије Павловић, окружни прота. Рођен у Крагујевцу; стар 55 године. Рукоположен за свештеника 3. новембра 1865. године, а постављен за проту 29. децембра 1893. године Свршио основну школу, нижу гимназију и Богословију.

3. врањска парохија

Састоји се из једног дела Врање од 332 дома, а колико има душа – није јављено. Парохијска црква је храм Св. Тројице и шапраначка Преподобне Параскеве. Парох је Стоилко Цветковић свештеник. Рођен у Врању; стар 63 године Рукоположен за свештеник. 16. септембра 1867. године Учио приватно читати, писати и певати.

4. врањска парохија

Састоји се из једног дела в. Врање од 35 Мишић 1899, 191 – 192.

36 Шематизам 1899, 85 – 86.

257 домова и Доње Врање од 49 домова. Цела парохија има 306 домова а 1583 душе. Парохијска црква је храм Св. Тројице и шапраначка Преподобне Параскеве. Парох је Коста Јовановић, свештеник. Рођен у Преображењу, ср. пчињског, окр. врањског; стар 59 године Рукоположен за свештеника 30. јануара 1874. године Учио приватно читати, писати и певати.

5. врањска парохија

Састоји се из једног дела Врање и Д. Врање од 335 дом. Има 1662 душе. Парохијска црква је храм Св. Тројице и шапраначка Преподобне Параскеве. Парох је Михајло Растић, свештеник. Рођен у Врањи; стар 49 године Рукоположен за свештеника 24. јуна 1874. године Учио приватно читати, писати и певати.

6. врањска парохија

Састоји се из једног дела Врање од 295 дом. Има 1553 душе. Парохијска црква је храм Св. Тројице и шапраначка Преподобне Параскеве. Парох је Аксентије Мишић, свештеник. и капелан протски. Рођен у Преображењу, среза пчињског, округа врањског; стар 38 године Рукоположен за ђакона 13, а за свшштепика 16. јула 1898 године. Свршио основну школу и Богословију.

Први окружни прота у Врању био је Илија Петровић (1835, Рановац - 24. фебруар 1902, Врање). Илија је рођен 1835. године у Рановцу у Млави. Завршио је основну школу, полу гимназију и богословију. Најпре је био учитељ у Великом Градишту али је већ у пролеће 1858. године замолио ђаконство при цркви у Великом Градишту или којој другој.³⁷ Пошто је од пожаревачког протопрезвитера стигла повољна карактеристика о Илијином владању³⁸ овај је рукоположен за ђакона 28. августа/10. септембра 1858. године са службом при смедеревској цркви.³⁹ Илија Петровић је провео као ђакон више од двадесет година у учитељској служби и то већином у Смедереву. Бавио се и писањем. Коначно, рукоположен је за свештеника

37 АС – Митрополија - Но. 296/58, 343/58 и 650/58.

38 АС – Митрополија - Но. 650/58

39 АС – Митрополија - Но. 676/58. Одмах затим општина у Великом Градишту је тражила једно способно лице за учитеља које ће уједно и ђаконовати. АС – Митрополија - Но. 550/58. Д. П. 1902, 285

16/28. августа 1880. године, за протојереја 30. октобра/11. новембра 1880. године и 29. новембра/11. децембра 1880. године одређене за проту округа врањског.⁴⁰ Илија је био први протојереј врањски са извесном државном платом коју је примао до 1892. године. Тада му је укинута плата а образована му је посебна најбоља парохија на којој је остао до смрти. Услед тешке и неизлечиве болести 1893. године му је одузета протојерејска администрација и предата другом свештенику. Од тада па до 1900. године био је тешко болестан али се ипак могао кретати. Последње две године живота није могао ни да се креће без помоћи укућана. Умро је 24. фебруара 1902. године у 2 сата по поноћи а сахрањен 25. фебруара у Врању на шапраначком гробљу.⁴¹

Окружи прота Димитрије Павловић се родио 16/28. јануара 1844. године у Крагујевцу, од оца Стојка – терзије и мајке Стоје. Родитељи су му били сиромашни а стање се још више погоршало кад му је умро отац. Мајка га је издржавала надничећи док није завршио основну школу и гимназију у Крагујевцу. Као одличан и сиромашан ученик у гимназији примао је државну помоћ од 9 цванцика месечно. Завршивши 4 разреда гимназије мислио је да нађе себи посао али је баш тада у Крагујевац дошао архимандрит Зисић, професор богословије, који га је позвао да оде у богословију а он Зисић ће се побринути да Димитрије добије издржавање. Охрабрен, Зисићевим обећањем, Димитрије је пешке отишао у Београд и уписао се у богословију коју је завршио 1863. године као одличан ученик. За време школовања уживао је државну помоћ а сирота мајка му је слала по цванцик годишње. По свршетку богословије положио је учитељски испит и постављен је за учитеља у манастиру Грнчарици где се 1864. године и оженио. Након краћег времена рукоположен је за свештеника и постављен за капелана ресничком свештенику. Ту је остао неко време а затим је постављен за пароха гложанског.⁴² Гложанска парохија је 25. септембра/7. октобра 1866. године одузета Миљковом манастиру и враћена гложанској цркви.⁴³ Одмах је, наравно, постављен и нови парох - био је то јереј

Димитрије Павловић који се већ првог дана 25. септембра/7. октобра 1866. године јавља у матичним књигама.⁴⁴ Димитрије се последњи пут јавља у истим књигама 13/25. априла 1870. године.⁴⁵ У то време је постала упражњена баточинска парохија па је по сопственој молби Димитрије постављен на њој. Након осам година, такође по сопственој молби премештен је за петровачког пароха, са седиштем у Крагујевцу. То му је омогућило да издржава и школује децу у Крагујевцу. На овој сеоској парохији је остао до 1893. године када се јавио на конкурс за упражњену врањску парохију коју је и добио. Као парох врањски одмах је постављен да отправља протску администрацију. Одмах затим, 27. децембра 1893/9. јануара 1894. године Архијерејски сабор је изабрао Димитрија за протојереја округа врањског након чега је произведен и постављен на ту дужност.⁴⁶ Умро је у Врању 1911. године а у том граду је и сахрањен.

Димитрије је био ожењен Василијом а од деце је имао синове Драгутина, пароха београдског, Михаила рачуно испитача Главне контроле, Светозара писара окружног начелства и Адама наредника као и ћерке Драгу Митриновић, Милку Михаиловић и Вукосаву супругу Милана К. Јовановића пароха врањског.⁴⁷

МАНАСТИРСКИ ХРАМ СВЕТОГ НИКОЛЕ

За цркву Св. Николе у Врању сазнало се у нашој историској науци из хрисовуље цара Стефана Душана, којом су 1348 године потврђена имања и повластице манастира Хиландара.⁴⁸ Та је хрисовуља објављена у другом издању познате Шафарикове збирке *Památky dřevního písemnictví Jihoslovaniův* (1873), у одељку „Okázku občanského písmenictví“, 99 – 103. Главну њену садржину донео је и Ст. Новаковић у својој књизи о законским споменицима српских држава средњег века,⁴⁹ али је случајно изоставио баш оно место на коме се налази помен цркве Св. Николе у Врању. Хрисовуља је у

44 ИАЈ 1858-1868

45 ИАЈ 1864-1875

46 Милошевић 1911, 1138

47 Милошевић 1911, 1140

48 Иванова 1932, 104 – 105; сматра да има разлога да се посумња у аутентичност ове повеље.

49 Новаковић 1912, 418 – 423.

40 Шематизам Србије за 1865, 81; Шематизам Србије за 1879, 15; Хришћански весник бр. 1/1881, 47; Хришћански весник бр. 2/1881, 110; Д. П. 1902, 285

41 Д. П. 1902, 284-285

42 Милошевић 1911, 1136 – 1138

43 Ђокић, Поповић 2005, 191

Левач

целини штампана и код Б. Корабљева.⁵⁰ Међу хиландарским поседима у оном делу државе цара Стефана Душана који се у хрисовуљи назива „Романијом“ или „земљом грчком“⁵¹ налази се и „црковъ светы Николае оу Враны съ сели и съ правинами“ (на другом месту, одмах после цркве Св. Петке у Тморанима).⁵²

У поменутој својој књизи Ст. Новаковић⁵³ скренуо је пажњу на белешку код В. Григоровича,⁵⁴ у којој се говори о једној повељи краља Стефана Дечанског манастиру Хиландару. Том повељом краљ Стефан Дечански „дакѣтъ манастироу Хиландароу цркъвъ Св. Николаа въ селомъ Врана“. По Новаковићевом писању изгледало би, да се код Григоровича налази дословни навод из те повеље. Међутим тако није уствари. Григорович је дао само кратак садржај, који је Новаковић, с исправљеним правописом, пренео у своју књигу као одломак саме повеље. Код Григоровича је та белешка под бр. 14 међу „српским хрисовуљама“.

Новаковић је у истој својој књизи⁵⁵ објавио и главне делове повеље краља Стефана Душана из времена између 1334. и 1346. године Том повељом краљ „потврђује прилог цркве Св. Николе у Врању са селима и имањима, које је манастиру Хиландару учинио Маљушат, син кнеза Балдовина“. Новаковић је те одломке штампао по препису и издању Љуб. Ковачевића.⁵⁶

О цркви Св. Николе у Врању писао је и Василије Марковић. Иако се и у једној и у другој Душановој повељи говори о цркви

Св. Николе у Врању, Марковић пише о манастиру Св. Николе.⁵⁷ Марковићева књига подвргао је детаљној и веома оштрој критици Влад. Р. Петковић.

Хиландарска листина 28 уствари је она повеља Душанова из 1334 – 1346. године коју је Новаковић у одломцима објавио по препису Ковачевићевом. Њу је издао А. Соловјев по своме препису, који садржи све што је данас од повеље сачувано.⁵⁸ У кратком уводу Соловјев је дао потребна обавештења о самој повељи и учинио неколико својих напомена.⁵⁹

Григорович је повељу погрешно приписао Стефану Дечанском⁶⁰ и за том погрешком повео се Новаковић. Међутим Григорович није само Новаковића навео на погрешку, већ и Јордана Иванова, који у својој књизи⁶¹ помиње повељу као Стефана Дечанског. То исто чини и Ј. Хаџи-Васиљевић у своме раду о историји града Врања и његове околине.⁶² А. Мајков је у својој књизи напоменуо да и та повеља постоји у Хиландару, али није рекао да се она односи на цркву Св. Николе у Врању.⁶³

О цркви Св. Николе у Врању писао је сасвим укратко Влад. Р. Петковић у Народној енциклопедији.⁶⁴ Влад. Р. Петковић је још једном, у неколико сажетих реченица, оцртао прошлост цркве Св. Николе у Врању. То је учинио узгред, кад је износио своја запажања о Портретима из Псаче.⁶⁵

На цркви Св. Николе у Врању задржао са мало и Рад. М. Грујић у своме историском прегледу о Скопској митрополији.⁶⁶ О њој говори на два места. На првом држи се В. Марковића и због тога пише о манастиру и о властелину Маљушату као његовом оснивачу.⁶⁷ На другом излаже шта се у повељама налази о овој цркви и њеном

57 Марковић 1920, 109

58 Соловјев 1927, 107–115.

59 Соловјев 1927, 107 – 110.

60 Код Григоровича, наравно, нема помена о некој Душановој повељи о цркви Св. Николе у Врању.

61 Иванов 1906, 191

62 Васиљевић 1896, 271, 274 нап. 27

63 Мајков 1857, 234 – 235. Српски превод првог дела те књиге, објављен је под насловом *Историја српског народа*, I изд. 1858, стр. 47, II изд. 1876, стр. 42. Мајков се позивао на прво издање Григоровичевог Очерка, 1848, стр. 48 № 14

64 *Народна енциклопедија III*, 1928, 72

65 Petković 1929, 202

66 Грујић 1935, 1 – 254.

67 Грујић 1935, 141

50 Korablev 1915, 493 – 497

51 О томе: Соловјев 1928, 72 – 74; Тарановски 1931, 246 – 247.

52 Šafárik 1872, 102; Korablev 1915, 496

53 Новаковић 1912, 402

54 Григорович 1877, 42

55 Новаковић 1912, 413 – 416

56 То Ковачевићево издање хиландарских повеља, које је требало да сачињава Споменик XLIV, није ни изишло из штампе. Да ту хрисовуљу има Љуб. Ковачевић, знао је „по усменом објашњењу“ Јован Хаџи Васиљевић, (Васиљевић 1896, 286 – 287 нап. 18), али није био сигуран („изгледа, као да има“); до ње није могао да дође. (Васиљевић 1900, бр. 7, 50 нап. 3). Из те повеље Љуб. Ковачевић је исписао неке податке о Власима за Јов. Цвијића. По Ковачевићу, повеља је из времена „пре 1345 г.“ И Ковачевић је мислио да је жупан Маљушат син кнеза Балдовина. (Цвијић 1906, 184). Види и Ковачевићево писмо Ил. Руварацу, Српски Сион V (1895) 76. Ту Ковачевић за повељу каже да је цара Уроша. То је свакако случајна грешка.

властелинству.⁶⁸ Душанову повељу датира по Новаковићу и уопште се не користи издањем Соловјева.

Повеља краља Стефана Душана Хиландару о дару цркве Св. Николе у Врању, издата је између 1343. и 1345. године. Реч је о дару саме црквнице, задужбине кнеза Балдовина, и три села (Горње Врање, Доње Врање и Собина)⁶⁹ са међама и виноградима, влашким катуном Псодерци, ливадама, млиновима и свим већ утврђеним правима тих села, као и људима чија се имена прецизно наводе. Осим ових података, у повељи се налазе и два закона: закон који је краљ Душан поставио црквеним људима Врањанцима и којим се утврђују обавезе меропаха и отрока према Хиландару, и закон Власима, којим се утврђују обавезе влашког становништва према игуману, иконому и целом манастиру. Ова повеља изазвала је прилично интересовање у српској медијистици, али и поред тога, нека питања још увек нису расветљена. Издавач повеље, угледни Александар Соловјев, сматрао је да је „повеља оригинал или званичан препис из 14. века“.⁷⁰ Потоњи коментатори не баве се питањем аутентичности повеље, али, према начину на који користе податке које повеља доноси, види се да нису сумњали у мишљење Соловјева.

За разлику од већине историчара Смиља Марјановић Душанић сматра да сачувана повеља у ствари представља спој две старије повеље.⁷¹ Аутори ових редова сматрају да је реч о оригиналној повељи али пошто став проф Марјановић не мења у суштини нашу причу о цркви Св. Николе ми се нећемо овде упуштати у образлагање ових супродстављених ставова јер би то захтевало посебну студију.

Из ове дискусије само ћемо скренути пажњу на то да ми сматрамо да је Маљушт био сродник Балдовинов највероватније зет за ћерку. У повељи нема никакве назнаке да је наступио било какав прекид природног наслеђа ктиторског права. Другим речима по повељи Маљушт је природни наследник Балдовина.

Морамо се позабавити питањем ко је у ствари подигао цркву Св. Николе у Врању кнез Бладовин или неко пре њега. Данас

68 Грујић 1935, 150

69 Према подацима наше повеље, Горње Врање имало је тада 30 кућа, Доње Врање 32 куће, а Собине 10 кућа. Радојичић 1965, 19

70 Соловјев 1927, 108.

71 Марјановић – Душанић 2005, 237 – 248.

преовлађује мишљење да је реч је о баштини кнеза Балдовина и баштинској цркви коју је он заједно са децом на свом поседу у Врању саградио.⁷² Све што је о властеоској баштини и цркви Светог Николе записано у Душановој повељи из 1343 – 1345. дословно је поштовање одредаба Душановог Законика, чланова 39, 41, 42, 45 и 47.⁷³ Ипак, не треба искључити у потпуности могућност да је Бладовин темељно обновио неку старију цркву па би тако након троносања те цркве сматран легитимним ктитором. У свако случају, за сада као вероватнију верзију можемо узети да је реч о задужбини кнеза Балдовина.

Важно је напоменути и да повеље за властеоске задужбине по правилу нису издаване због потврда зидања одређене цркве, односно потврда ктиторских права, већ због потврда о поседима те цркве. Из овог следи закључак да је неко од Балдовинове деце или наследника од јесени 1343. до краја 1345. приложио Хиландару Светог Николу у Врању. Зна се да је то био жупан Маљушат Балдовинов наследник – син или зет.⁷⁴

Кнез Балдовин је био „властелин крајишник“, који је припадао регионалном чиновничком апарату, а да то није био сасвим обичан чиновник види се по томе што је био „у крајишту“, што је подигао цркву, што је имао већу баштину коју му је потврдио Стефан Дечански.⁷⁵

Између јесени 1343. и краја 1345. баштинска црква кнеза Балдовина мења свој статус; она постаје метох најчувенијег манастирског властелинства код Срба у средњем веку, метох манастира Хиландара. Пошто је то учињено „умољењем“ жупана Маљушата, свакако као наследника ктиторског права, да се пре свега закључити да ктитор – оснивач кнез Балдовин није био међу живима.⁷⁶ С друге стране, овај чин „вазљубљеног властелина краљевства ми“, како краљ Душан ословљава Маљушата, представљао је највиши ступањ српског црквеног задужбинарства, и чисто је угледање на богољубиво понашање владара дома Немањића према Хиландару. А какав је то заиста поступак био показују, између

72 Ђорђевић 1994, 23 – 44

73 Душанов Законик 1986, 62 – 63

74 Новаковић 1912, 683, 695. У овим случајевима прилагања уз властелине су наведене и њихове мајке пошто су и оне носиоци ктиторског права

75 Поповић, Петковић 1933, 51,53

76 Томовић 1994, 50

Левач

осталих приложника, и два најмоћнија великаша прве половине XIV столећа, протосеваст Хреља и велики војвода Јован Оливер. Први је до 1334 – 1336. Хиландару приложио своју монументалну грађевину Светог Арханђела Михаила у Штипу,⁷⁷ док други исто чини 1342, дајући своју тек подигнуту веома раскошну цркву Светог Арханђела Михаила у Леснову.⁷⁸ Дакле, узвишени чин жупана Маљушата, свесрдно прихваћен и подржан од стране краља, истакао је Маљушата у ред посебно угледних личности српског властеоског слоја средином века.

Повеља кесара Угљеше привлачи пажњу давањем значајних имунитета у корист манастира.⁷⁹ Приликом израде Угљешине повеље дошло је до преузимања неких делова (санкција) повеље деспота Стефана Хиландару (Хил. 77), што говори у прилог датовања документа у време после издавања деспотове повеље. Из Угљешине повеље се јасно види да је после осамостаљивања у области отачаских земаља, кесар Угљеша имао обавезе одбране државе, односно да је његова област имала положај крајишта (својеврсне тампон зоне према Турцима) у Деспотовини.⁸⁰ Сва је прилика да је Д. Синдик у праву када ову повељу сматра невереним преписом и датује је после 1413. године, сматрајући да датум који је приближно између 1835. и 1849. дописао монах Никандар (10. јул 1423) није нереалан, премда данас тешко можемо утврдити његово порекло.

Анализа последњег документа из комплекса повеља за цркву Св. Николе у Врању указује на приближно време настанка сачуваног документа. То је време после 1413. или 1423. године. Разлози за компилирање старијих повеља у том часу су највероватније били практичне природе.

Премда оригинална црква није сачувана описи који су нам оставили Ј. Х. Васиљевић и А. Јовановић нам омогућују да реконструиримо њен изглед погово што је реч о врло распрострањеном типу цркве веома заступљеном на југу Србије, Косово и Метохији, Македонији и северној Грчкој. Све ове цркве су међусобно врло сличне готово идентичне.

77 Новаковић 1912, 403

78 Стојановић 1902, 31 бр. 75

79 Текст последњи доноси Д. Синдик, уз расправу: Синдик 2000, 386.

80 Синдик 2000, 389

Реч је о цркви врло једноставне основе у облику једнобродне базилике малих димензија саграђене ломљеним каменом. Унутрашње димензије ових цркава су, по правилу дужина 5 до 6 м а ширина око 3 м (2,7 до 3,5 м). Црква је уместо олтарске апсиде имала олтарску лучну нишу а вероватно је као и све остале цркве овог типа имала једну мању лучну нишу, поред олтарске, која је служила као ђаконикон. Већина њих је са јужне стране, око средине цркве, имала издубљену правоугаону нишу као протисис. Црква је била пресведена полуобличастим сводом. Ове цркве обично имају по два врло уска прозора по један на северној и јужној страни. Тешко је рећи да ли су ови прозори споља били решени попут пушкарница или су допрозорници и њихови луци били сазидани од опеке.

Црква бар до средине XVI века сасвим сигурно није имала иконостас. Иконостаси се јављају тек после Симеона Солунца који је био савременик деспота Стефана. Симеон је први повезао олтарску преграду са литургијом и тако „створио“ иконостасе. Код нас се иконостаси јављају тек од средине XVI века. Пре тога су постојали олтарске преграде по правилу зидане а зидану олтарску преграду нико не спомиње код ове цркве. Ове цркве су обично прошириване тако што су добијале припрату и то од негде средине XVI века. Ова црква је такође добила припрату али је тешко рећи када. Вероватно када је постала придворна црква врањског епископа али је за сада немогући рећи када се то десило.

Припрата је могла да има такође полуобличасти свод али није искључено и да је имала равну дрвену таваницу. Постојала су и јужна врата на припрати. Цела црква је имала једноставан двоводни кров. Није било никакве куполе.

И док иконостаса скоро сигурно није било, сасвим је извесно да је постојао већи број икона а сасвим је могуће и да је црква била изнутра живописана.

Црква Св. Николе у Врању је била црква релативно малих димензија али да ли стоји констатација:⁸¹ „Уопштено узевши, чини се да постоји једна очигледна несразмера између величине и значаја врањске цркве и у повељи В наведених одредби. Оно што посебно побуђује чуђење јесте прецизно навођење закона црквеним људима, а потом и закона Власима у сачуваној повељи. ... Било како било, делови о „законима“

81 Марјановић – Душанић 2005, 239 – 242.

изгледа не припадају документу из 1343–1345, који се односи на даровања Хиландару релативно мале и скромне цркве.“ Основно питање да ли је нека црква ако је храм мали истовремено и од малог значаја.

Најпре, да споменемо посед уопште није било мали, имао је 72 куће без влаха. Поготово што је била реч о цркви а не манастиру. Са власима по османским стандардима то би био тимар од минимум 7 до 8000 акчи⁸² дакле врло јак тимар. Али као што рекосмо да ли је ако је храм мали истовремено и од малог значаја.

Изучавањем српских цркава и манастира је први почео да се бави живописац Димитрије Аврамовић познат по осликовању Саборне цркве у Београду. Његове две књиге Описаніе древності у Светой (Атонској) Гори, с XI–II литографираны таблица, Београд 1847; Света Гора са стране вере, художества и повестнице, Београд 1848. су прве, условно речено, стручне књиге из те области. Након њега су, практично истовремено, објавили своје студије Јосиф Веселић и Милан Ђ. Милићевић. Веселић је био професор историје на Великој школи а његова књига Јосиф Веселић, *Опись монастыра у Србији, част I*, Београд 1867 је и данас незаменљива за изучавање манастира у Србији. Исто важи и за обиман рад Милићевића: М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД књ. IV, Београд, 1867. После ова два, као што рекосмо и данас неопходна рада, изучавање наших цркава су у потпуности преузели архитекте и историчари уметности. Осим ретких радова Панте Срећковића, М. Ђ. Милићевића и Петра Костића⁸³ можемо слободно рећи да су до пре тридесетак година историчари уметности и архитекте имале практично монопол на изучавање наших цркава. Проблем је што су они наметнули своје стандарде шта је значајна црква а шта није. Ретки историчари и теолози који би се повремено бавили овом темом нису ни покушали да доведу у питање ове стандарде. А за историчаре уметности је значајна црква била она која је била значајна са аспекта уметности а не духовног утицаја на ближу и даљу средину. Да ли је величина цркве и њен „естетски изглед“ то што одређује значај неке цркве ?

82 Вероватно и више јер се на поседу гајио и обрађивао лан.

83 Не треба заборавити на радове и Пузовића и Радомира Поповића али то је била само кап у мору.

Левач

Недалеко од села Неродимља код Урошевца налазио се двор српских краљева Милутина и Стефана Дечанског и царева Душана и Уроша. Ту се налази и црква придворица Св. Арханђела. Та црква, коју су тешко оштетили албански терористи, је врло слична, да не кажемо идентична, оригиналној цркви Св. Николе у Врању. Дакле дворска црква краља Милутина је била готово идентична нашој цркви Св. Николе. У порти цркве Св. Арханђела умро је 1321. године краљ Милутин одакле је пренет у Бањску. Ту је умро и цар Урош. Премда у цркви постоји више слоја фресака (укључујући и слој из XII века) ова црква до скоро није имала ни поштени стручни рад а камоли монографију.⁸⁴ У Зочишту постоји манастир Светих врачева Козме и Дамјана који је, такође, практично идентичан црквама Св. Арханђела у Неродимљу и Св. Николе у Врању. Овај манастир је имао немерљив значај за опстанак српског народа у Метохији. Реч је о изузетно значајном култном местом у Метохији у који су долазили да се поклоне и траже помоћ не само Срби него и муслимани (и Турци и и муслимани Албанци).⁸⁵ Ту је и манастир Св. Марка Коришког један од најзначајнијих духовних центара у околини Призрена. Храм овог манастира је такође врло сличан претходно споменути.⁸⁶

За нас је врло значајна стара црква Св. Ђорђа Руновића у Призрену при којој је најмање два века столовао призренски владика. У њој је и сахрањено неколико призренских епископа.⁸⁷ И ова црква је врло слична оригиналној цркви Св. Николе у Врању. Врло сличне су и призренске цркве Св. Николе Рајкова, Св. Врачи и Св. Пантелејмона. Архитектонски другачије али не и веће су призренске цркве Св. Спаса, Св. Николе Тутићева и Св. Недеље. Последња је задужбина краља Марка и првобитно је била посвећена Ваведењу Пресвете Богородице.⁸⁸

Хаџи – Васиљевић помиње костуре, који су, у време обнове цркве, ископани „одмах испред врата која воде из препрате у праву цркву“. Врањанци су веровали да су

84 Ђокић, Надовеза 2019, 109 – 110. Ту видети и више него скромну старију литературу.

85 Ђокић, Надовеза 2019, 245 – 247.

86 Ђокић, Надовеза 2019, 225 – 228. ту видети и за старију нешто обимнију литературу него код претходно споменутих цркава и манастира.

87 Ђокић, Надовеза 2019, 166 – 168.

88 Ђокић, Надовеза 2019, 169 – 177.

то костури некадањих врањских владика, да су, дакле, у цркви били „владички гробови.“⁸⁹ Хаџи – Васиљевић то побија. У Гласнику он тврди да су то били „обични калуђерски гробови и костури“. У Годишњици о томе говори у оном одаљку свога рада који носи наслов: Епископије врањске није било. Ту он исноси мишљење да су то „обични гробови – ктитора и приложеника, онакви какви се и дан дањи [1896] за црквене старешине, барем у нашим крајевима под Турцима, праве“. Прва Хаџи – Васиљевићева тврдња свакако није тачна. Црква Св. Николе у Врању, бар у средњем веку, није била манастир, па није ни имала калуђере. Истина, била је под манастиром Хиландаром и њом су можда управљали калуђери хиландарски, али се калуђери, као што се зна, не сахрањују по црквама. Ако је у цркви Св. Николе у Врању и бивало калуђера, они су заједно са свештеницама, укопавани покрај цркве, а не у цркви. У цркви су сахрањивани црквени поглавари и ктитори.

Ј. Хаџи Васиљевић је у више својих радова инсистирао на томе да Врање није имало епископа а у пар случајева кад није могао против аргумената тврдио је да то нису прави него хорепископи. Са друге стране Рад. Грујић врањске епископе назива епископима суфраганима. Због тога морамо најпре да се упознамо са хорепископима и епископима суфраганима.

У нашој литератури када се говори о врањским епископима из времена османског царства упорно се пише као о епископима суфраганима. Изузетак је Јован Хаџи Васиљевић који када говори о Пајсију као врањском епископу тврди како је он хореа епископ. Није јасно одакле му тај податак јер хореа епископи су нестали бар 700 до 800 година (а можда и више) пре него што је Пајсије постављен за врањског епископа. Нема ни теоријске шансе да Пајсије буде хорепископ јер вековима они нису постојали у православним црквама осима у Кипарској и Грузијској православној цркви а ни Врање ни Скопље нису ни на Кипру ни у Грузији.

Вратимо се на епископе суфрагане. У нашој науци је то ушло са запада јер се још увек као основна литература и у историји и у историји уметности користи западна а не руска литература. Чак и када је реч о православној цркви.

За историју Скопске митрополије још увек је основни текст Рад. М. Грујића „Скопска митрополија, историјски преглед“

⁸⁹ Васиљевић 1896, 306; Васиљевић 1900, 51

објављен још 1935. године у зборнику Споменица Српско-православног саборног храма Свете Богородице у Скопљу.⁹⁰

Грујић у свом тетксту прави врло крупне грешке по питању уређења православне цркве. Тако, рецимо, када говори о устројству цркве на Балкану након оснивања архиепископије Јустинијане Приме не само што њу погрешно ставља у Скопље (Скупи) него не схвата да поред архиепископије Јустинијане Приме постоји још увек митрополијско средиште за Дарданију управо у Скупију а имамо и друге епископије у оквиру те митрополије у провинцији Дарданији.

И за каснији период прави исту грешку. Потпуно превиђа да по византијском митрополијском уређењу цркве у оквиру неке митрополије могу да постоје и епископије и то потпуно самосталне епископије. Ту није реч ни о епископима суфраганима ни о викарним епископима а по најмање хореа епископима. Дакле, постојање митрополита у Скопљу никако не искључује постојање епископа у, рецимо, Врању или Пологу. Управо његова титула митрополита говори да вероватно има још епископија у саставу митрополије. Само што су ти епископије, практично, потпуно независне.

Византијски митрополијски систем се доста разликује од епископалног система који је увео Свети Сава у Српску цркву. Наиме, када је Василије II Бугароубица Охридску патријаршију претворио у архиепископију он је све потчињене митрополије превео у ранг епископија. Тако су добијене поједине епископије са огромном територијом са којим је било скоро немогуће управљати. На пример, скоро целу данашњу централну Србију покривале су само 4 епископије: Београд, Браничево, Рас и Ниш. То једноставно није могло трајно да функционише поготово што се „поглавар“ те цркве налазио чак у Охриду. Чак и кад би сви епископи били беспрекорни црква није могла да нормално функционише. У сличној ситуацији у Књажевини Србији у првој половини XIX века, док није повећан број епископија, било је парохиија у којима генерације парохиијана нису виделе свог владика. Можемо тек да замислимо како је то било у XI веку када су саобраћнице биле још далеко горе него у време књаза Милоша. Чак и у околини Београда и то крајем XIX века дешавало се да поједине цркве владике

⁹⁰ Грујић 1935, 1 – 254.

освештају тек двадесет и више година након малог освећења. Црква у Вреоцима је освештена од надлежног митрополита тек после 30 и више година а на неких 40 км је од Београда. И то није био изузетак него правило.

Управо је то био један од главних адута у Савином захтеву за аутокефалност Српске цркве јер васељенски патријарх једноставно није могао да брани тренутно стање. Сава се одлучио за епископално уређење а не митрополијско из много разлога. То излази из теме ове монографије па се нећемо тиме бавити. Међутим, када је у време Милутина доста велика територија византијског царства припојена Србија митрополијски систем који је постојао на тој територији је инкорпорирани у Српску цркву без промена. Са ширењем српске државе у време Душана наставиће се са том политиком. Пред крај српског царства имаћемо “мешани” систем - на старој територији српске државе још увек имамо као доминантан епископални систем а на простору припојеном од Милутина и његових наследника митрополијски. Дакле, два прилично различита хијерархијска система. Током времена, вероватно у време деспотовине, у Србији се јављају и тзв градски епископи али о њима не знамо скоро ништа осим да су постојали.

За период под османском влашћу је врло тешко рећи шта се стварно дешава са устројством Српске цркве. Османска документа само праве још већу збрку него што разјашњавају ситуацију. Грађа коју је објавила Р. Тричковић и која је требала да разјасни неке ствари у ствари само је још више искомпликовала.⁹¹ Наиме, у дефтеру Митрополија и епископија у Румелији и Анадолији практично све епископије у оквиру пећке патријаршије имају ранг митрополија што је немогуће. Ту се и врањска епископија води као митрополија. У начелу би митрополије требале да имају у свом саставу епископије а њих бар по овом дефтеру нема. Наравно, могла би нека митрополија да буде и без епископија али то не може да буде правило. Постоје два решења. Прво је да су надлежни митрополити плаћали пешкеш и за епископије у саставу митрополије а други, вероватнији, да су османски писари све епископије, без обзира на стварни ранг, водили као митрополије.

Мало смо се дуже задржали на овој теми да би објаснили зашто Грујићев аргумент да ако се, за неки период, спомиње само скопски

митрополит не може да постоји врањски епископ ако се изричито не спомиње. А ако се спомиње онда је он суфрагантски епископ скопском митрополиту што уопште није тачно.

Врањски епископи који се јављају, у изворима, у време османске владавине су епархијски епископи као и сваки други епархијски епископи без обзира што је њихова епархија улазила у састав скопске митрополије а не епископи суфрагани. Поред тога, у случајевима кад би се у једној особи ујединила митрополијска и епископска столица, као рецимо у случају Пајсија, то никако не значи да је због тога уташена врањска епархија. Након што је постао митрополит скопски Пајсије је носио титулу митрополит скопски и епископ врањски а не само митрополит скопски или митрополит Скопља и Врања. Дакле, Пајсије је истовремено био и митрополит Скопски и епископ Врањски. Ако је епископија врањска била укинута коју су онда епископују администрирали Фирмилијан од 1876. до 1878. године и архимандрит Сава од 1878. до краја 1882. године.⁹²

Пошто смо убедљиво доказали да је Врање имало епископа бар од средине XVI века и то право да покушамо да утврдимо при којој цркви су били. За разлику од византијских и грчких наше владике могу да имају двор при манастирима. Теоријски, врањски епископ је могао да им двор у неком оближњем манастиру али нема народне традиције ни за један манастир у околини Врања да је био епископско седиште. Врло је вероватно да је епископ ипак био у самом Врању. Према је по Ј. Хаџи Васиљевићу црква на месту данашње Св. Петке претворена у Крстасту џамију тек у XIX веку Алекса С. Јовановић је убедљиво доказао да је то било много раније, вероватно негде одмах после прве сеобе 1690. године.⁹³ Народно предање колико год непоуздано њу не везује са врањским епископима али цркву Св. Николе везује. Чак је остало предање да су у припрати сахрањене бар две владике. Треба знати да је при скоро идентичној цркви Св. Ђорђа у Призрену био призренски епископ. И у њој су сахрањивани призренски епископи. Слично је било и у Скопљу а и у Шапцу а пре тога у Ужицу. Дакле сасвим је могуће да су врањски епископи били при цркви Св. Николе. Ми сматрамо и да је припрата

92 Хришћански весник 1883, 127

93 Јовановић 1898, 41 – 43

91 Тричковић 1980, 61 - 164.

Левач

дозидана негде у XVI веку када су при овој цркви почели да столују врањски епископи. Постоји још један разлог да је владика био при овој цркви је близина тврђаве јер је једна од важних дужности посада тврђава била да штити епископе тамо где их је било.

У близини цркве Св. Николе налазиле су се „развалине старог амама“. Тако је забележио А. С. Јовановић.⁹⁴ И Хаџи – Васиљевић, помиње те развалине. Оне су испод цркве, „на 50 – 100 метара,... поред реке“. У доба када је Хаџи – Васиљевић писао још је стајало „једно платно зида“ и у околним баштама наилазило се „на тугле и камење“. За те развалине Хаџи Васиљевић каже да су остатак „старе какве грађевине“. Он зна за причање да је то био хамам. Турци су тако говорили, али то неће бити истина. Њему изгледа „највероватније...“, да су то останци каквог дворца, какве куле.“⁹⁵ На другом месту, Хаџи – Васиљевић је те развалине прогласио за „Остатке двора Угљешина“. Под тим насловом, о њима је написао читав један мали чланак. Ту он најпре побија тачност тврђења Турака „да је то њихов стари амам био“. Налази да то не може да буде „према изгледу... платна зида које се још добро види“. Да то није хамам већ дворца, сведоче и „трагови старих темеља“ на које се при копању наилази „одмах у првој башти до ових остатака“. Кнез Балдовин и ћесар Угљеша живели су у Врању. То највише наводи Хаџи – Васиљевића на мисао да у тим развалинама види „остатак каквог старог дворца једнога од њих двојице“. За ћесара Угљешу определио се због тога „што се за њега зна већ позитивно, да је боравио у Врању и што се за то и народна предања слажу“. Хаџи – Васиљевић ту упућује на свој чланак у Годишњици XVI. О Угљешином боравку у Врању у чланку се заиста говори; наводи се причање Константина Филозофа, по коме у Врању „кјесарь прѣбываниѣ имѣаше“.⁹⁶ Међутим, о неком народном предању које би говорило о ћесару Угљешу у чланку нема ни помена.⁹⁷ В. Јагић Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског. По двјема српско-словенским рукописима.

Ми сматрамо да овај објекат није био ни турски амам ни дворца ћесара Угљеше

већ двор врањских владика. Положај је идеалан за тако нешто.

Кад су Турци завладали врањским крајем, наводи Ј. Х. Васиљевић, одузели су од цркве Св. Николе њено имање и „махом су га џамијама поклонили“.⁹⁸ У Годишњици он о томе говори нешто опширније: „Имање које су наши владоци средњег века даривали ман. Хиландару, или осталим својим задужбинама, а које се налази у атару Врања, прешло је, по освојењу Врања, као и све друго, у турске руке. Спомоћане воденице, ливаде и њиве врањске биле су све до ослобођења Врања (1878.) вакувска и џамијска имање. Од цркве прешло џамији“. Хаџи – Васиљевић даје још и ове појединости: „И данас [1896] се зна, да је оно поље (старе ливаде и међе Врања), које се пре 60 – 70 година простирало испод старог Врања, почев од дан. Хотела „Врања“ до Погачар – махале било џамијско, и грађани, који су, у току последњих 50 година, на том пољу џамијском правили куће или дућане, плаћали су џамији по три гроша годишње од главе“.⁹⁹

О цркви је детаљније писао Ј. Х. Васиљевић у свом познатом раду о старинама у околини Врања:¹⁰⁰

„Некада у средини старог Врања, а сада горе, на измаку свих врањских кућа, под малим Ђошачким брдом (Ђошка), на подножју Крстиловца, постоје зидине старе врањске цркве Св. Николе.

Не памти се од кад у њој није било службе а и народно јој је предање постанак заборавило.

Још пре 60 година хтели су Врањанци да на развалинама њеним подигну нову цркву, али им Усејин – паша није допустио, из разлога да им Шех – Арап не би досађивао. Шех – Арап је имао своју текију преко пута од ове цркве, преко реке, на путу из Врања за Марково Кале и за Пољаницу. Тај се брежуљак где је ова текија била и данас зове Ше – арапом. Занимљиво се прича како је мирољубиви Једин – паша склонио Врањанце да не обнављају ову цркву... „Знам, знам, рекао је паша, да је то ваша стара црква, али видите ли онога онамо (за Шех – Арапа) несрећника? Ви ћете у клепало (звечка) так, так.. он ће у рог ту, ту... испалиће коју пушку, убиће кога од вас, те ће бити штете.“

Уместо ове цркве, по допуштењу Усејин

98 Васиљевић 1900, 52

99 Васиљевић 1900, 299 – 300.

100 Васиљевић 1900, 49 – 52.

94 Јовановић 1898, 43

95 Васиљевић 1896, 298 – 299.

96 Јагић 1875, 305.

97 Васиљевић 1900, 71 – 72.

– пашиному подигоше Врањанци дан. Шапранацку цркву Св. Петке (Параскеве).

Од ослобођења Врања, од како почеше и Горњо – махалци (Врањанци) укопавати своје мртваце у Шапранацком гробљу, црква Св. Николе би сасвим напуштена.

Коначно 1894. године искупише Врањанци те уложише који колико могаше и отпочеше нову цркву.

Приликом радова на цркви 1894. године нађене су три мермерне плоче с натписима. Ј. Хаџи – Васиљевић пише да су плоче извађене у његовом присуству.¹⁰¹ У Гласнику Православне цркве он о томе даје ближих обавештења:¹⁰²

„Ове се године искупише Врањанци те уложише који колико могаше и отпочеше нову цркву.

Откопавајући темеље и цркву наиђоше на три мраморне плоче са натписима. Плоче су биле управу цркви баш испред олтара. Две су биле покварене, поломљене а трећа је била читава. Разне су величине и дебљине, као обичне надгробне плоче, а од белог су, како се у Врању зове „скопског“ мрамора. Ваљда због употребе у цркви, можда касније и уместо пода, натписи су били оштећени на појединим местима. Ј. Х. Васиљевић није искључио ни могућност да су плоче служиле и као „празни“ гробови.¹⁰³

Натписи на прве две плоче су били доста груби док су на трећој били лепо изведени.¹⁰⁴

Васиљевић је на плочама прочитао следеће:

ПРЕСТАВИ СЕ АВ...
„ ШЫ КНЕЗЪ БАЛ
ДОЫНИ МЦА ШКТОБРА
А. ДН.

ПРЪСТАВИ СЕ

101 Васиљевић 1896, 286 нап. 18, 306.

102 Васиљевић 1900, 49 – 50.

103 У јужној Србији су до пре нешто више од века постојали тзв „празни гробови“. Кад би умро неки члан задруге ван куће, у туђини, па не би било могуће донети га кући онда би обично поред цркве подигли камен као споменик покојнику и ту би жене износиле даћу а свештеници читали. Такође, ако би умро на страни па би му касније пренели посмртне остатке скупљене у једну торбу сахранили би их под сличним каменом. У оба случаја гроб се не би издизао изнад земље већ би био раван са земљом и звао би се празан гроб.

104 Део о натписима на плочама је углавном преузет из текста: Радојичић 1938, 63–67

М УГДА АИНА
МРА МЦА.

МЦА МАРТА .КИ.
ДНЪ ПР(Є)СТАВИ СЕ
РАБЪ БЖ+ НИКОЛАС
Т. М. ЇЪ УНУКИ
БАЛДОВИННА

Сем ове три плоче, нађен је, копајући, и један пангур¹⁰⁵ омотан свилом. У њему је стајало миро за помазивање деце. Направљен је од смесе калаја и олова. Велики је да може примити зејтина до пола литра. С обеју страна, на ширим пољима, изрезан је Св. Ђорђе на коњу, како убија аждају. Изнад слике Св. Ђорђа, такође с обеју страна, стоји написано: **Никола**..“

Хаџи – Васиљевић је снимео натписе и послао Ст. Новаковићу за Академију наука. Он о тим плочама даје још и ове податке. Љуб. Ковачевић као Министар просвете наредио је да се плоче пренесу у београдски Музеј. При преносу преломила се и трећа плоча, која је била „иначе најбоље очувана“.¹⁰⁶

Чувар Народног музеја Мих. Валтровић у своме Извештају о раду у Народном музеју године 1895 помиње и „три камена са српским натписом, који су лежали код цркве Св. Николе у срезу пчињском, и који су у Музеј дошли заузимањем господина Љ. Ковачевића, садашњег Министра просвете“.¹⁰⁷ Нема сумње, то су оне камене плоче које су нађене у цркви Св. Николе у Врању. Натпис са једне од њих унео је Љуб. Стојановић у своју познату збирку Старих српских записа и натписа III, Београд 1905, 28 бр. 4920. О натпису је Стојановић дао само ове податке: „Београд (Нар. Музеј)“. О Врању и цркви Св. Николе нема ни помена. У Српском прегледу 1 (1895) 33, у часопису који је сам уређивао, Недић је написао белешку под насловом Научно путовање по Старој Србији (прештампа је у Недићевим Целокупним делима II, 438). У њој се говори о путовању Љуб. Ковачевића и Андре Стевановића. Место које нас интересује гласи овако: „Г. Ковачевић је

105 Пангур је суд од калаја и олова. Правоугаоног је или округлог облика и плочаст. Има сличну улогу као плоска на селу. У пангур се обично држала ракија а по црквама у јужној Србији и миро.

106 Васиљевић 1896, 286 нап. 18; Васиљевић 1900, 50 нап. 2.

107 Валтровић 1895, 86

Левач

изнашао имена неких досада непознатих властела Душанова времена и утврдио и попунио неке властеоске генеалогije. Гроб једног таквог властелина, Балдовина, који је био казнац Душанов, пронашао је, у повратку с пута, у Врањи, његов сапутник, Г. Стевановић“.

Белешка Недићева, као што се види, не доноси само име властелиново, Балдовин, већ даје идентификацију тог Балдовина с казнацем Балдовином, који нам је познат из једне Душанове повеље од 22 јануара 1333 године.¹⁰⁸

Први натпис — онај о којему је напред било речи — издаван је трипут, и то двапут од Ј. Хаџи-Васиљевића, а једанпут од Љуб. Стојановића. Друга два штампана су двапут; оба пута од Ј. Хаџи-Васиљевића.

По Радојчићевој реконструкцији, први натпис овако гласи: **Прѣстави се Рѣбѣ Божіи кнезь БалѣДовинѣи мѣсеца октобра .а. д(в)нѣи.**¹⁰⁹

Натпис је из прве половине XIV века; тако по свему излази. Из тога времена имамо сачуваних више таквих надгробних натписа, или веома сличних.

Балдовиновом надгробном натпису највише одговарају натписи Димитрија званог Вратка из Манастира Давидовице код Бродарева и Марине именом Витосаве из манастира Бање код Прибоја. Димитријев натпис почиње месецом и даном (мај 10). У натпису се не наводи титула Димитријева. Поред црквеног (Димитрије), даје се и народно име (Вратко).¹¹⁰ И Маринин натпис почиње месецом и даном (јули 11); и он даје њено црквено и народно име; и он нема године.¹¹¹

Други натпис из цркве Св. Николе Радојчић није успео реконструисати.

Трећи натпис из цркве Св. Николе може се готово цео реконструисати. По

108 Стојановић 1929, 51 и Thallóczy et. al. 1913, 227 – 28 бр. 764; К Жиречек пише да је казнац Балдовин био Которанин. О титули казнац: Новаковић 1908, 202 – 207. 109 Радојчић 1938, 65

110 О црквеним и народним именима в. Грујић 1930, 71.

111 Стојановић 1905, 6 бр. 2759. По Влад. Р. Петковићу Марина именом Витосава (+11 јула) идентична је с Марином зовом Витославом (+ 31 јануара), која је била кћи Угљеше Ненадића, жена Брајка Пећпала, а сестричина деспота Оливера (надгробни натпис у Дечанима, Стојановић 1902, 46 – 47 бр. 143; Стојановић 1923, 15 бр. 6065; Петковић исправља читање имена. Маринин гроб био би у Дечанима, а у манастиру Бањи плоча би имала комеморативни карактер. Разлика у датуму смрти можда је настала због нетачности преписа.

Радојчићевом мишљењу, овако гласи текст трећег натписа: **Мѣс(е)ца марта . ки . д(в)нѣ прѣстави се рабѣ Божіи Николае Іа зовоМѣи џнѣкѣ ПѣбѣДовина.**

Неки Врањанци су веровали да је ово била митрополија, столица врањске епископије, и да је овај пангур остао од некога тадањег митрополита Николе.

Осим тога ископано је и неколико костура одмах испред врата која су водила из припрате у „праву“ цркву, и у Врању се верује и држи да су то гробови некадашњих владика. Међутим то су били обични калуђерски гробови и костури.

Нађено је још неколико иструлелих крстића и остатака кадионица.

Ову је цркву М. Ђ. Милићевић у *Краљевини Србији* погрешно прибележио као цркву Св. Тројице. Помешао ју је или са оном црквом што се на самом Крстиловцу, читав час далеко од ове, налази или са градском црквом. А можда је неко знао још и онда, кад је Милићевић грађу за Краљевину Србију купио, за ону тек око 1893. година откривену балиновачку Св. Тројицу. У сваком случају описана црква била је позната у Врању само под именом: Свети Никола или Градски Св. Никола.

У нашим писаним споменицима налазимо неколико помена о овој цркви.

Имаће које је припадало овој цркви, отели су, после пропасти Врања (1454), Турци, и махом су га цослицама поклонили. О томе ће бити опширно на другом месту.

О Овој цркви је писао А. С. Јовановић поново 1898. године. Његове белешке су значајне јер је он обишао одмах након ослобођења 1878. године. Ево шта он каже:¹¹²

„Малена црквица преко реке, на гробљу, близу развалина старог амама, и места што се зове „Стамбол – капија“. Без крова је, и у пола порушеном стању. Зачеље реси лиснати грм, који опруженим гранама брани светињу од непогоде.

Мештани полазе ову богомољу суботом и празником и старају се да је одрже, враћајући на своја места пало камење. За замерку је што се мало брину о њеној потпуној оправци, која не би много коштала. Томе нису сметали Турци: напротив познати реформатор Митхад – паша упућивао је народ да подиже богомоље по угледним местима и да обнавља старе по својој вољи и потреби, дајући овом дозволом читог доказа о турској толеранцији према хришћанској вери. Сведоци су угледне црквице у Стублу,

112 Јовановић 1898, 43 – 44.

Павловцу и на Самољичком вису.

О цркви светог Николе у Врањи, осем оне белешке у речи о „крстатој џамији“, има помена и у дипломи кесара Угљеше од 10. Јула 1423 (?)¹¹³ дарованој манастиру Хиландару. У њој је Врања записана као село, чиме се потврђује традиција забележена о томе напред код речи о Биљачу: даље у истој дипломи помиње се и она црква св. Николе у Лучану („оу Лоучанехъ), и село Трновац. о коме ћемо говорити у продужењу.

Више ове старине, на питомини у некадашњем поседу Сулејмана Етемовића, налазе се темељи од три старе цркве од којих једна беше посвећена св. Петру, друга Богородици, а трећа Спасовдану. Одатле настаје брдо Голич, на коме такође има неких старина.

У овој скромној богомољи св. Николе. у дупљи на зачељу олтара¹¹⁴ поклопљена је надгробна плоча на којој се чита натпис : „Павле 1712.“ Дигнута је ваљда са којег гроба.“

Као што видимо постоје дијаметрално супротне чињенице о цркви Св. Николе у време ослобођења од Турака 1878. године. По правилу, сви аутори који су писали о тој цркви су усвајали податке Јована Хаџи Васиљевића а податке Алексе С. Јовановића су игнорисали премда су га за друге ствари уредно користили. Ако податке и једног и другог аутора исконтролишемо са другим изворима можемо са приличном сигурношћу тврдити да је Алекса С. Јовановић далеко поузданији бар по овом питању.

На основу свега познатог шта можемо рећи о цркви Св. Николе у време ослобођења од Турака 1878. године.

Црква није била напуштена и у њој се народ окупљао сваке суботе и о празницима. Црква јесте била у лошем стању али је могла да се, за релативно мале паре, обнови. А. С. Јовановић је критиковао Врањанце што то не ураде. Највећи проблем је била кровна конструкција али пошто је црква била релативно малих димензија и једноставне конструкције то није био велики проблем.

Током 1888. године су мермерне надгробне плоче околу цркве а (вероватно) и из цркве пренете у саборну цркву и искоришћене за израду пода у саборној цркви.

Конечно 1894. године црква је делимично оправљена а није саграђена нова

113 Ово је погрешан датум.

114 Реч је о олтарској ниши. Дакле реч је била о цркви која је имала олтарску нишу а не олтарску апсиду.

као што тврди Ј. Хаџи Васиљевић. Осим, да је том приликом уређена унутрашњост цркве, када су нађене надгробне плоче са натписима, није нам познато на чему се још радило. Готово је извесно да се том приликом радило на крову јер без тога остале поправке не би имале смисла.

Да тада није саграђена нова црква имамо два чврста доказа. Не спомиње се ни у Шематизму митрополита Михаила из 1895. године ни у Шематизму нишке епархија из 1900. године.¹¹⁵ Поред тога, зидање нове се у свим изворима везује уз име свештеника Аксентија Мишића који је рукоположен за ђакон 13, а за свештеника 16. јула 1898 године.¹¹⁶

На инсистирање споменутог свештеника Аксентија Мишића одлучено је да се стара црква, као нефункционална, поруши а на њеном месту сагради нова знатно већа. Тешко је рећи када су започети радови на новој цркви али оно што је сигурно то је да то није било пре 1900. године а с обзиром да је мало освећење извршено 9/22. маја 1905. године радови на новој цркви су започели 1901. или 1902. године.

Обнова манастира довршена је 1905. године и обележена је спомен-плочом на манастирској цркви.

„Ео има ѿтца ѿ Гина ѿ Сватагѡ
Духа!

Храм овај Св. Оца Николаја обновљен је на темељу старе задужбине из славног доба Неманића, за владе Њ. Велич. Краља Србије Петра I.

Свети Антимис положен је, по благослову Њ. Преосвешт. Еп. Нишког Никанора, 9. Маја 1905 г. од Димитрија Павловића протојереја врањског.

Храм је подигнут добровољним прилозима а старањем нарочитог Одбора, предс. Аксентије Мишић свештеник, а трудом и старањем Василија Х. Антића, калиманче татора. 1906 г. 27. Августа, освећена, је од Њ. Пр. Еп. Нишког Никанора“

Приликом освећења нове врањске Св. Никољске цркве, епископ нишки Никанор, произвео је ђакон лесковачког Трандафила Т. Коџића у чин протођакон, на дан 27. августа 1906. године. Трандафил је био дугогодишњи ђакон и учитељ у Лесковцу

115 Шематизам 1899.

116 Шематизам 1899, 86

Левач

и спадао је у ред спремнијих свештеника. Овим одликовањем одата је правда једом у сваком погледу одличном Ђакону и вредном раднику у народној школи.¹¹⁷

Уз цркву, која у то време није имала куполу, саграђен је конак, који је заправо био једна мања кућа за свештеника.

Треба споменути да је том приликом епископ Никанор од 20. до 27. августа (по старом календару) освештао чак 7 цркава у околини врања тј тадашњем пчињском срезу и то: Луковску, храм Св. Петке (26. јула) 20. августа; Тибушку Рожд. Пресв. Богородине 21. августа; Типлачку, Св. Ап. Петра и Павла 22. августа; Ратајску, Рожд. Пресв. Богородице 23. августа; Милановачку Архан. Гаврила (3. јула) 24. августа; Ђуковачку, Св. Николе (9. маја) 25. августа и Врањску Св. Николу 27. августа.¹¹⁸

Врло је важно нагласити да је, као што из напред изнетог видимо, обновљена црква била парохијска а не манастирска. Ако не одмах а онда бар од 1908. године биће то трећа парохијска црква у Врању, поред шапрановачке и наравно Саборне. Собинска црква ће од тада бити црква села Собине. Треба напоменути да су ове цркве биле заједничке парохијске цркве свих 6 парохија врањских.

Овде морамо дати пар напомена. За данашња схватања је у најмање руку чудно да се руши стара средњовековна црква да би се саградила нова, међутим, управо у то време од негде 1880. до 1910. године порушено је доста средњовековних цркава, од којих неке и са фрескама, да би се саградиле нове „погодније за употребу“. Управо су највише страдали црквени и манастирски храмови врло слични готово идентични старој цркви Св. Николе. Образложење је увек било да је реч о „малим, мрачним црквицама непогодним за службу, у лошем стању саграђеним у време турског ропства“. Ово последње није тачно све су то биле средњовековне цркве од којих су неке прошириване негде у XVI и XVII веку најчешће дозиђивањем припрате. Додуше, неке су страдале и раније тако је рецимо на месту старе цркве¹¹⁹ у Боговађи 1852. године саграђена нова а у Суводолу на месту 1865. срушене цркве 1866. године је саграђена нова. Ипак, већина је порушена у напред

117 Весник 1906, 952

118 Глас епархије нишке 1906, 46

119 На основу описа Хаџи Рувима и археолошких истраживања знамо да је и она била слична цркви Св. Николе у Врању.

споменутом периоду, рецимо манастир Петковица црква срушена 1884. нова саграђена 1887. године,¹²⁰ манастир Иверица у Сићеву 1898. године, манастир Рибница црква саграђена 1909. године, Тумане црква срушена 1905. нова саграђена тек 1924. године.¹²¹ Набројали смо, за пример, само неколико манастирских храмова а број тако порушених мирских цркава је такође веома значајан. Зато црквених храмова као што је Кацапун практично нема на простору Србије северно од Ниша. Оно мало што је претекло османску власт порушено је у другој половини XIX и почетком XX века.

Одмах по заузимању Врања у јесен 1915. године Бугари су ухапсили свештеника Аксентија Мишића и убрзо затим га и зверски убили. Аксентије је био један од првих свештеника Српске православне цркве убијених од стране Бугара у Првом светском рату.

Током бугарске окупације страдала је и сама црква. Оштећене су фреске и иконе док су све српске богослужбене књиге уништене. Премда црква није формално затворена изгледа да се за време окупације у њој није служило бар не редовно. Могуће је, да се служило само за летњег Светог Николу 1916, 1917. и 1918. године и зимског Светог Николу 1916. и 1917. године.

Црква је дочекала ослобођење 1918. године у врло лошем стању. Стање у ком се нашла држава а и црква онемогућавали су значајнију обнову цркава. У том периоду, па све до Другог светског рата, још увек је то била парохијска а не манастирска црква, у којој су се одржавала редовна богослужења.

По завршетку Другог светског рата, у коме је уништена сва документација о историји цркве, ова светиња доживела је злу судбину. Зна се да су се богослужења обављала само недељом и на храмовну славу, Пренос моштију Светог Николаја, 22. маја.

Црква Св. Николе је у неком моменту након Другог светског рата постала метох манастира Хиландара али је, за сада, тешко рећи када се то десило.

У време доласка епископа Пахомија на трон врањске епархије стање цркве Св. Николе, сада већ метоха манастира Хиландара, било је веома лоше. Порта није била ограђена, преостали гробови су били потпуно запуштени, стока оближњих Врањаца се слободно шетала портом. Било је неопходно спречити даље пропадање.

120 Павловић 1998, 134 – 135.

121 Ђокић, Поповић 2005, 115

Због тога је епархијски савет епархије врањске, на својој седници одржаној 31. јануара 1994. године, донео одлуку да се бивши Хиландарски метох Свети Никола, у Врању, почев од 01. фебруара 1994. године, додељује на трајно коришћење Епископу врњаском за потребе Епископске резиденције.¹²²

Ово је омогућило да се крене у сређивање порте која је најпре ограђена а затим и раскрчена и очишћена од ђубрета које се годинама скупљало.

Пошто је порта уређена одлучено је да се обнови и црква. Премда Одбор за обележавање 800 година манастира Хиландара није услишио молбу за помоћ за обнову цркве у њену обнову се ипак кренуло. Завод за заштиту споменика културе Ниш, је 14. маја 1998. године обавестио Епархијски управни одбор Епархије врањске да је код нишког завода црква Св. Николе у Врању евидетнирана као добро које ужива претходну заштиту у смислу чл. 29 Закона о културним добрима.¹²³

Крајем 2001. године, тачније 29. новембра упућен је захтев за издавање урбанистичке и грађевинске дозволе за цркву и конак Св. Никола у Врању.¹²⁴ Радови на обнови цркве извођени су током 2002. и 2003. године. Тада је изведена и надградња кубичног постоља и кубета у складу са архитектуром цркве. Пошто су се радови примакли крају склопљен је 15. децембра 2003. године уговор о извођењу радова на покривању.¹²⁵ Уговор о малтерисању цркве склопљен је 31. марта 2005. године.¹²⁶

Врање је 1900. године имало шест парохија и три парохијске цркве: Саборну, собинску и шапрањску.¹²⁷

ЦРКВА ПРЕПОДОБНЕ ПАРАСКЕВЕ ШАПРАНЦЕ

На месту данашње нове цркве до 1830. године били су остаци старе цркве Св. Параскеве. У тим зидинама је многи болесник тражио лека. Памти се само да су је Арнаути разрушили, и Мехмед паша, отац Хусејин – пашин, није смео од Арнаута допустити Србима да обнове ову разрушену цркву. Само је око тих развалина постојао један кућерак у коме је пребивао по који калуђер из Дечана, јер је ова црква била и манастирски метох. Око двадесетих година XIX века живео је у једној собици до развалина неки дечански калуђер Партеније Дечанац. Ту су му долазили Срби те им је читао противу многих болести. Старији људи причали су Ј. Х. Васиљевићу да је у овој цркви било много старих књига али да су доцније разнесене. За Шапраначку цркву Св. Петке А. С. Јовановић, тврди: „По старим хрисовуљама, ова је црквица сматрана као метох манастира Дечана, и зато је пре неких година ту стално боравио калуђер Дечанац зарад писанија.“¹²⁸

Први учитељ о коме постоје писани иодаци био је Мартирије Хилендарац. Тачно место рођења није познато. Пре додаска у Врање службовао је у манастиру Прохору Пчињском. Службовао је у Врању од 1820. до 1830. године. Хилендарац је предавао из црквенословенских књига. Школа у којој је радио налазила се, наводно, код Шапраначке цркве. После Мартирија Хилендарца учитељ је био Никола Ристић. Завршивши школу код Хилендарца Никола је наставио школовање у Дечанима и по повратку постао је Мартиријев помоћник, а од 1830. године потпуно је заменио Хилендарца и погвао главни учитељ. У Врању је учитељевао до 1834. године. Никола Ристић се бавио преписивањем књига и оставио је већи број рецепата из народне медицине, написаних на врањском, дијалекатском говору. Ристић је 1835. године рукоположен за свештеника и као ауторитативан човек у својству делегата два пута је ишао у Београд (1847. и 1857.) године да тражи помоћ за довршење Саборне цркве у Врању.¹²⁹

Тада први Срби у Врању Хаџи – Риста Погачаревић и Хаџи – Стојче Добревић око 1830. године замоле у име народа Хусејин –

122 На основу члана 141. тачка 7. и 8. Устава Српске православне цркве. ЕУО бр. 25 од 4. фебруара 1994.

123 ЕУО бр. 42 – 45. од 15. фебруара 1997. и ЕУО бр. 115 од 25. маја 1997; ЕУО бр. 113 од 18. маја 1998;

124 ЕУО бр. 257 од 29. новембра 2001

125 ЕУО бр. 168 од 15. децембра 2003

126 ЕУО бр. 110 од 31. марта 2005

127 Шематизам 1899, 85 – 86.

128 Јовановић 1898, 256; Васиљевић 1900, 54.

129 Марчић 1906, 334; Трајковић, Михајловић 2022, 19

Левач

пашу те им он допусти да обнове ову цркву. Зулум Арнаута и Турака у то доба види се још јасно у подизању ове цркве. Да би се прикрило и од Арнаута и од Турака да Срби зидају цркву, црква је ова, по Хусејин – пашином савету, подигнута за три дана и три ноћи, ограђена платном и рогожама. Зато је са јужне стране, према путу, и начињена као кућа, са вајатом. Она је те 1830. године само сазидана и освећена без икона, а живописана је тек после Кримског рата.¹³⁰

Све до потпуног довршења нове цркве у центру Врања (1858. год.), варошани су полазили стару цркву у Шапранцу.

Споља је довршена 1864. године. Осветио је скопски митрополит Антим, а иконостас је урађен за туторства Ристе Крстића, највероватније 1864. године ... „сѣй стѣй образъ преподонаѣ Параскева, приложи господињ Христо Крѣстовичъ дѣшевное ради спасенїе на 1864. лѣто Бѣ той же време баше епотропѣ ристо. Обнови стаго сосѣми врата ми, амин.“¹³¹

После ослобођења од Турака почели су „и Горњомахалци (Врањанци) укопавати своје мртваце у Шапраначкому гробљу“; због тога „црква Св. Николе би сасвим напуштена“.¹³² У то време то је био „заселак који је састављен с Врањом а додат је општини собинској, којој је додат и један део од саме Врање“¹³³ Љ. Ковачевић је налазио да име Шапранци опомиње на Влахе.¹³⁴

Цркву је живописао Ђорђе Зографски 1899. године исте године када је живописао и цркву у Сурдулици.¹³⁵ Црква је делимично била живописана још за време османске власти. Тако су се, одмах по ослобођењу 1878. године у реду осталих светаца на њеном зиду, налазила се и фреска првог нашег просветитеља Св. Саве. На једној икони за целивање, поред Св. Саве налазио се и отац му Св. Стеван Немања. Ова је црквица сматрана као метох манастира Дечана и зато је скоро до ослобођења ту стално боравио калуђер Дечанац зарад писаније.¹³⁶

Ова је црква до пред крај XIX века обслуживана старим, писаним књигама,

којима су се и калуђери (Партеније и Мартирије) служили. По доласку нових, штампаних књига из Русије, нарочито око шездесетих година XIX века, ове су књиге бачене на таван. Нико није водио рачуна о њима и тамо их је прашина и паучина појела толико, да су од њих до 1894. године остали још само поједини одломци. Или су их разнели путници и свештеници. Ј. Х. Васиљевић је око 1894. године нашао само три сачуване књиге.¹³⁷

Минеј, или општак, или литургијар. То је књига на хартији, писана, како је мислио проф. Vaint око XV века. Формата је била великога. Имала је у дужини 33 а у ширини 21 см. Није имала ни почетка ни свршетка. Остало је било тачно 200 листа. Овај је минеј био за месеце Септембар, Октобар и Новембар. Почињао је с 8. септ. а свршавао се са 21. новем. Остало је отпало. Писан је врло калиграфски. Писмена су уставна. Наслови су изведени фигурално, црвеним мастилом. Тако исто сва почетна слова стихира, а сам је текст писан црним мастилом. Писале су га три руке. Рецензије је руско – словенске. Међу осталим садржавао је и много глава из пророчких књига и доста Соломунових чтенија, због чега је био врло важан рукопис.

Ј. Х. Васиљевић је објавио само један запис који се на Л. 122 б. налазио: „О(тѣ) Краљѣвоу коуѣоу Стоико 50 шиника“.

Штампани минеј. То је био одломак месечнога минеја. Редакције је био српске (ако не и штампарије Божидара Вуковића). Имао је сачуваних само 35 листа. Записа није било. Формата је као и писани минеј.

Јеванђеље писано. Лепо и крупно писано, српске редакције XVII века.

На место ове старе цркве саграђена је између два рата, од 1925. до 1927. године, нова црква Св. Петке.

Управа Саборне цркве пружила је велику финансијску помоћ приликом изградње цркве Свете Петке, позајмицом у износу од 35000 динара, одобреном и од стране Министарства вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.¹³⁸

Ова црква изграђена је према плану Василија Михаиловича Андрасова, руског емигранта, архитекте који је пројектовао више храмова у Србији. Андрасов је 1897. године завршио Царску академију уметности у Петрограду и наредних двадесетак година радио у Министарству грађевина Светог синода Руске Цркве.

¹³⁷ Васиљевић 1900, 55

¹³⁸ АЈ 69 -72 -115

¹³⁰ Васиљевић 1900, 54

¹³¹ Васиљевић 1900, 54

¹³² Васиљевић 1900, 49

¹³³ Милићевић 1879, 308; Јовановић 1898, 259, 264.

¹³⁴ Цвијић 1906, 184

¹³⁵ Николовски 1984, 171

¹³⁶ Јовановић 1898, 265

По избијању Октобарске револуције, прешао је Краљевину Југославију и ту доживотно остао. Био је запослен у архитектонском одељењу Министарства грађевине Краљевине СХС. Пројектовао је и извео преко 80 објеката у Србији. Цркву у Шапранцу пројектовао је 1924. године.

Основа ове цркве је сажети уписани крст, са куполом изнад наоса. Изнад портала налази се плоча са натписом:

Овај храм Св. Параскеве обновљен је I од 1925. до 1927. год. I за време владања Њ. В. Краља I Александра I I и епископа нишког Доситеја I проте окружног Душана С. Н. Поповића I управе црквене Младена Поповића свешт. I татора Станише М. Младеновића раковче трг. I Николе Младеновића ганза I радове изводили инж. Душан Дингарац I и предузимач Ђера Арсић.8

У непосредној близини цркве, на западном прилазу цркви налази се звоник на коме стоји натпис:

Ова звонара је подигнута 1911. године за време владавине Њ.В. Краља Петра Првог, епископа нишког Доментијана, проте окружног Дим. Павловића, Управе црквене Мил. К. Јовановића свешт., Ристе А. Стошића - Анђелче трг. и Стојка Раковче жжара. Урезани потпис: К. Луначек.

Иконостас у цркви Свете Петке осликан је у периоду од 1926. до 1928. године, а сликар је био опет Ђорђе Зографски из Велеса, који је осликао више православних цркава у Епархији врањској (цркве Светог Георгија у Сурдулици, Светог архангела Михаила у Миланову и Светог Димитрија у Буштрању). Иконостас има 32 иконе. Ђорђеје раније осликао и стару цркву Св. Петке у Шапранцу 1899. године – исте године када је осликао и цркву Св. Георгија у Сурдулици.

Црква Преподобне Параскеве у Врању занимљива је у историјско – уметничком смислу из неколико разлога. Она је заокружено дело руских, петроградских ђака – архитекте Андросова, руског емигранта и зографа Зографског, школованог у Русији. Обојица су у домену својих делатности стварала у складу са тренутним актуелним токовима. Тако је црквапо архитектури део токова усмерених ка остваривању српског националног стила, док је иконостас – природно наслеђе традиционалне зографске школе, обogaћене новим утицајима из Русије. Вредно је напоменути да је иконостас настао захваљујући прилозима побожних

верника Врања и као такав је илустративан пример богате традиције приложништва на територији Епархије врањске.

Црква је делимично обнављана у периоду од 1993. до 2013. године, а садашњи изглед добила је обновом од 2015. до 2017. године.

Сиротињски дом

Јунаци чувеног дела „Божји људи“ Боре Станковића живели су у сиротишту за одрасле и изнемогле званом Врањски сиротињски дом при цркви на Шапраначком гробљу. Постоји више црквених списа и доказа да је на овом месту на самом главном улазу била зграда за чије постојање данас, нажалост, не постоје документи нити било какво сведочанство да је била важан сегмент историје Врања. Дом се помиње само у монографији Ристе Симоновића „Друштвена историја Врања“, где аутор наводи да је општина Врање 1905. основала Сиротињски дом који је финансиран уз помоћ разних донација. Један од значајнијих донатора дома био је врањски апотекар Петар А. Кушаковић.¹³⁹ Дом је срушен између 1962. и 1972. године

О Сиротињском дому при цркви у Шапранцу се мало зна. Један од ретких текстова о њему објављен је још давне 1906. године у листу Весник српске цркве. У њему је реч о оснивању овог дома и његовим оснивачима:¹⁴⁰

Врањски сиротињски дом. Град Врање, поред своје месне сиротиње, као погранично место био је те среће да се у њему вазда настањивао и настањује велики број бегунаца из Старе Србије и Маћедоније већином сиротиња без леба и кровна над главом, која голом душом од силна зулума турског и арнаутског и данас к нама пребегава. Та сиротиња тешко се одваја од границе и већина се настањује у Врањи и околини њеној. И ова наша сиротиња падала је на терет општинског буџета и милосрђа добрих људи. Да би се свој тој сиротињи олакшао бедан живот а и да би се спречила прошња здравих и способних за рад, као и да би се знало којој сиротој породици и колико требало дати помоћи. Суд Општине Града Врање са одбором пре 4 године изабрали су за стараоца целокупне врањске сиротиње Аксентија Мишића свештеника свога, и као таквом поверили

139 Правда 1909, 4

140 Весник 1906а, 1059 – 1061

Левач

сву сиротињу врањску да се он о њој стара и води бригу, да им он дели помоћ која им се из општинске касе одређује а и да апелом на милосрђе добрих људи скупља добровољну помоћ код грађана.

Честити свештеник врањски Мишић, појимајући значај овога избора и поверења општине своје, примио се дужности сиротињског оца и стараоца и то дело милосрђа већ четири године врши предано и савесно како се с правом могло и очекивати од свештеника, који своју свету службу појми како треба.

Но свештеник Аксентије није ограничио своју радњу само на томе да помоћ од општине и добрих људи дели сиротињи, већ је договорно са вршним и предузимљивим председником општине врањске покренуо питање о томе: да се подигне и дом у коме, би сиротиња, која је без склоништа и имања и није кадра ништа привређивати, имала где склонити се. И то је питање њиховом живом заузимљивошћу прошле 1905. године срећно приведено крају. Г. Тома Димитријевић и његова супруга г-ђа Калиопа улогом од 1000 динара припомогли су највише те је с подизањем дома сиротињског убрзано..

„Врањски Сиротињски Дом“ подигнут је на земљишту цркве шапраначке; дом је велики и простран, има 5 великих одељења у која се може сместити сва сиротиња. Доцније ће се по потреби моћи дозифивати. На челу Дома стављена је плоча Споменица, на којој су ликови покојног Милана и Данице – деце првих оснивача гђе Калиопе и супруга јој Томе.

Дом је довршен 1905. године. У њему је смештена права сиротиња. За сада се број таквих креће између 12 и 15 оба пола. Сваки становник дома сем пристојне хране и одела има дрвени кревет, сламњачу, чаршав, јастук и ћебе. Послуга је у дому за сада један служитељ са женом.

За одржавање дома и сиротиње, покрај суме која је буџетом општинским стално одређена служи и прилог од кутије која се суботним даном пронесе кроз чаршију и прилози добрих људи.

Благодарећи милосрђу општине и добри људи и живом прегалаштву свештеника Мишића, данас у граду Врањи нико не проси јер све што је здраво и способно за рад упућено је да себи привреди издржавање, а све што је неспособно да за свој опстанак прибави нужна средства упућено је у Дом на издржавање.

Да ова установа одговара својој сврси

води старање свештеник Мишић, старалац и управник „Сиротињског Дома“, споразумно са општинском управом, која се одзива с највећом готовошћу, не жалећи сретава, што јој служи па част.

За сада каса Дома има готовине око 500 динара.

Поред знатних прилога, који су многи побожни грађани и грађанке дали на ову хуману установу, уписала се и окружна скупштина Врањског округа за утемељивача Дома са улогом од 100 динара. Старалац Дома Сиротињског написао је и правила за фонд која се налазе на потврди код надлежне власти. Кад буду потврђена ми ћемо их накнадно за углед осталим општинама и свештенству приказати.

Овога вредног свештеника, који је кадар био да задобије оволико поверење и љубав једне велике и знатне градске општине и који је то поверење овако сјајно оправдао, немамо срећу лично познавати, али смо добили о њему из средине његове општине накнадно још и ово обавештење: да је свештеник Мишић 20 година у чипу, да је члан утемељивач „Врањске трговачке омладине“, члан одбора друштва црвеног крста, члан и подпредседник друштва Српске Браће, да је његовом живом заузимљивошћу и уз припомоћ госн. Василија Антића подигнута и нова црква у Врањи, која је 27. августа ове године и осветљена од стране епископа Никанора.

Да ли овај врсни и родољубиви свештеник има какво било одлиције црквено или државно, није нам познато: колико се сећамо његово име скоро нигде нисмо видели уврћено међу толике спискове одликаних.

Што ми знамо, а с нама и сви остали, то је да до сада нисмо чули да је и једна градска општина оволиким поверењем одликовала ма којег свог свештеника и да је мало њих који су узели и узимају учешћа у олакшању тешке судбе оног дела своје пастве која у крајњој сиротињи и беди проводи своје плачне дане. У Београду има 16 парохијских свештеника, има сиротиње толико очајне која скапава од глади и студени и ми не видесмо нигде да се који београдски свештеник истаче оваквим похвалним радом хуманости и милосрђа. Општина београдска преко сто хиљада динара годишње даје на сиротињу и ни један динар од тога не упућује се преко руку свештеника душебрижника те сиротиње. У Београду постоје толики заводи хумано – сиротињски, постоји и дом за сиротне

старце и старице, и ни преко једног прага од тих домова не прелази нога свештеничка!!

И ми се још чудимо како сваким даном све више у народу опада углед наш и како слаби побожност у пастве наше.

Требао је један једва писмени свештеник из забаченог града, са границе Краљевине, да нам свима отвори очи и да покаже пут којим треба да пођемо, ако желимо да задобијемо љубав и поверење народа и свој углед у народу подигнемо. Овај је свештеник истина скромне спреме, али са великим срцем хришћанским пубим љубави за свакога па и за оне који су од свију остављени и напуштени.

Еј вала вам, незнани брате Аксентије Мишићу, на овако лепом угледу. Бог вас дуго поживео на корист и срећу ваше пастве и дику и понос свега свештенства.

ХРАМ УСПЕНИЈА ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ У СОБИНИ

У Душановој повељи Маљушу спомиње се на месту данашње цркве у Собини манастириште. Све до 1819. године постојале су развалине ове старе цркве. Причало се да је то била велика црква и да су је Турци одмах по доласку у Врање растурили и од њенога тесаног камена, саградили „стару“ цамију. На заузимање Хаџи – Ристе Погачаревића и Хаџи – Стојча Добревића, допусти је Мехмед паша да се ова црква обнови. Пошто су добили ферман цркву су довршили 1819. године. Освештао је 1820. године скопски митрополит Ананије.¹⁴¹

До обнављања Шапраначке цркве Врањанци су се служили собинском црквом, за то је увек спадала под град. Црква Св. Николе се налазила у турском делу града и Врањанци су тамо ишли само суботом а и тамо су сахрањивани. У Собини су Врањанци су слободно држали своје састанке, чували старе књиге, тамо су општинске ствари и црквене расправљали. И тек по што је саборна црква после Ашарата (1842) поново подигнута (освећена је 1858), Врањанци су се преселили у градску цркву. Шапраначка им је црква, пак, била више гробљанска црква. У Собини је била и школе за градску децу; тамо су и жене ишле на причешћивање за то што је била заклоњена од Турака.¹⁴²

У врањској саборној цркви налазио се један триод који је припадао собинском

Поп Стојилку са овим записом:¹⁴³

»1827. мѣа анѣхариа день 28.

»Сие триходъ на попа Стоилка о(тъ) Говинѣ. Обрете се ѣ грддѣ. И азъ чедо грѣшно обрето се при неѣ клисар ѣ Говинѣ, на сѣи храмѣ црестѣиа владичицѣ нашемѣ бѣѣ оуспенїе и вознесенїе ис(ѣ) са хрѣта бгѣ свехѣдрѣжитела на лето 1818. По томѣ преидо оу градѣ оу варошѣ на дѣхан и поче да повезѣю кнѣге сосѣ много трѣдѣ, сосѣ нѣжднѣ мали трѣдѣ. И препевезо триодѣ азѣ рабѣ грѣшни Илиѣ отѣ племе о(тъ) Поланицѣ о(тъ) некакво племе презивавѣ дѣраковци. И азѣ о(тъ) юношеѣтѣ оделен, И ако да има грешка, молимѣ се на свехѣ васѣ велики и мали. И азѣ есамѣ акоже человѣкѣ, ако да има грешно да исправлатѣ а не кленитѣ...«

Све до Првог светског рата чували су се протоколи ове цркве још од око 1820. године и они су садржали много материјала за проучавање дијалектолошких особина српског и говорног и књижевног језика од 1820. до 1860. године, док није покушано да се и Врањанци васпитају у правцу бугарске народности.

ХРАМ Св. АПОСТОЛА И ЈЕВАНЂЕЛИСТЕ МАРКА ДОЊЕ ВРАЊЕ

У некадашњем селу Доње Врање, постојале су развалине, старе цркве Св. Марка. Народ је држао за задужбину Марка Краљевића и приповедао је многе приче о Краљевићу Марку и о овој цркви. Ова црква се доводила у везу, у народном предању, са селом Краљева кућа и тврђавом Марково кале. Врањанци су веровали да је у овој цркви сахрањена жена Краљевића Марка. Народ је поштовао ову цркву и у великом се сабору скупљао сваке године о Светому Марку (25. априла).¹⁴⁴

Црква Светог апостола и јеванђелисте Марка у Доњем Врању подигнута је након 1906. године јер је нема у Шематизму из 1900. године, ни у текстовима посвећеним обнови цркве Св. Николе и њеним освећењем 1906. године. У свим тим текстовима црква Св. Николе је трећа црква у Врању. Са друге стране знамо да је постојала, као капела, у

141 Васиљевић 1900, 57.

142 Васиљевић 1900, 57

143 Васиљевић 1900, 58

144 Васиљевић 1900, 72

Левач

време Првог светског рата. И у међуратном периоду ово је била капела а не парохијска црква. Порушена је 1941. године од стране бугарског окупатора. Велику обнову доживљава 1972. године, благодарјећи Чедомиру Стошићу и његовој породици.

На западном зиду, са спољашње стране, налазио се натпис о обнови цркве: Овај храм Светог Марка у Доњем Врању би обновљен 1972. добровољним прилозима мештана Доњег Врања, а највећим пожртвовањем Чедомира Стошића, пензионера из Д. Врање.

Лета Господњег 1996, на дан Светог апостола и јеванђелисте Марка, 8. маја, епископ врањскиг. Пахомије извршио је чин освећења ове цркве.

Епископ Пахомије је 20. септембра 2009. године у црквеној порти положио камен темељац за изградњу нове народне трпезарије (са парохијским домовима), која је завршена 2014. године.

У периоду од 2017. до 2019. године, црква је у потпуности реконструисана: изграђена је нова купола на храму, проширена олтарска апсида, урађен нови под и постављен нови иконостас са новим иконама. На празник Светих мученика Сергија и Вакха, 20. октобра 2019. године, епископ врањскиг. Пахомије обавио је мало освећење обновљеног храма, у присуству великог броја верника.

ХРАМ СВ. ПРОРОКА ИЛИЈЕ ВРАЊСКА БАЊА

Испод остатака некадашњег византијског утврђења у Врањској бањи на надморској висини 432 м налази се храм Светог пророка Илије који народ једноставно зове „Бањска црква“. Смештен је непосредно поред самог улаза у кањон реке Бањштице којим се може стићи до Бесне Кобиле, Босилеграда и Ђустендила. Подигнут је на десној обали ове реке на месту које представља раскрсницу путева према Бујковцу, Изумну, Левој Реци, Топлацу, Кумареву и Корбевцу и представља прави духовни светионик. Ова светиња је јединствена у Пчињском округу не само по својој лепоти и византијској архитектури већ и по томе што је једна од четири у Србији саграђених у време владавине династије Карађорђевић. Копија је цркве маузолеја на Опленцу.

Према предању, на месту где се налази црква Светог пророка Илије, некада је био манастир. Јован Хаџи Васиљевић записао

је да су остаци бањског манастира на месту данашње бањске цркве постојали и у XIX веку. Око њих су се, по обичају од старине, сваке године сакупљала околна села на Чисти понедељак (тј. понедељак друге недеље Великог поста). На тај дан народ се и данас у бањској цркви окупља на сабор, као и на храмовну Славу, Св. пророка Илију, 2. августа. Постојало је и и предање да је у XII и XIII веку у бањском манастиру, посвећеном Св. Николи, било средиште врањско – бањске епархије.¹⁴⁵

На овом месту верници су 1896. године¹⁴⁶ подигли цркву са скромним олтаром, коју је 1915. године посећивао краљ Петар I Карађорђевић, за време лечења у Врањској Бањи. Наиме, за време лечења у Врањској Бањи краљ Петар посетио је цркву и приложио своје дарове. У свом дневнику записао је да је приликом посете бањској цркви 14. јануара 1915. године покљонио 100 динара, на Велики петак 2. априла 1915. године 20 златних динара и на Васкрс 668 динара. Иако у поодмаклим годинама, краљ је за три и по месеца колико је боравио у Бањи редовно посећивао цркву за време сваког празника и сваке недеље.

После Првог светског рата, 1928. године, започета је изградња нове цркве Светог пророка Илије, за коју је Краљ Александар Карађорђевић, осим финансијске помоћи, послао и план цркве са Опленца, с молбом да у бањи буде саграђена слична црква. На тај начин се краљ одужио грађанима бање за велику љубазност и поштовање према његовом оцу.

О зидању нове цркве писале су и дневне новине Правда 26. фебруара 1934. године:¹⁴⁷

„Врањска Бања, 26 фебруар

Мештани црквене општине у Врањској Бањи већ дуже времена раде на подизању цркве. Они су својим средствима подигли цркву, али она је још увек остала недограђена, пошто су мештани исцрпили материјална средства и не могу је и даље помагати. Одбор за подизање цркве у Врањској Бањи моли хумана друштва и све оне који би их хтели помоћи у започетом раду да им пошаљу новац на адресу: Одбору за подизање цркве у Врањској Бањи. Н. В.“

Изградња бањске цркве била је завршена и црква освећена 1935. године. Помоћ у изградњи дали су, поред житеља Врањске Бање и мештани села Бујковац, Изумно,

145 Васиљевић 1896, 303; Васиљевић 1900, 78

146 Храм је од те 1896. године био у функцији као капела.

147 Н. 1934, 18

Леве Реке и Кумарева. У новоизграђену цркву унети су дарови краља Петра Првог Карађорђевића и престолонаследника Александра Карађорђевића.

У порту се улази са јужне стране, а пута који води према брани у селу Првонек. Капија је израђена од бетонских стубова са полукружним луком на коме се налази икона Светог пророка Илије који се у златним кочијама узноси на небо. Врата су израђена од кованог гвожђа. У дворишту се налази парохијски дом који је изграђен деведесетих година XIX века. Његова обнова почела је 2007. године.

У цркви се налази иконостас са 17 икона, а осликао их је сликар Ј. Муфтински, у периоду од 1928. до 1935. године.

Од 2000. године до данас, на цркви је урађен нови кров, обновљене су куполе и фасада на храму, а у самој цркви обновљен је иконопис у олтарском делу и апсиди. Порта цркве је ограђена, а парохијски домови и гостински конак су реновирани.

СТАРА ВРАЊСКА ЦРКВА СВ. ПЕТКЕ – КРСТАТА ЦАМИЈА

О старој врањанској цркви Св. Петке Ј. Х. Васиљевић пише следеће:¹⁴⁸

На месту Крстате џамије, испод старе врањске цркве Св. Николе била је пре 100 и неколико година српска црква Св. Петке. Како је овај део града око цркве, касније џамије најстарији део, то су се у њему настанили Турци, услед чега су се Срби разбежали. На тај начин је црква сасвим опустела па су 1831. године Турци покушали да место цркве подигну џамију, и, после великога труда и многих трошкова и успеше.

Интересна је прича о постанку ове џамије, те ћу је сасвим укратко овде саопштити:

Ова је Св. Петка била . врло чудотворна и није се никако давала Турцима - да је у џамију претворе. Много су мајстора сатрли око подизања џамије и довозили су их и са стране, веште зидању, али им је се Св. Петка увек јављала и посао осујећивала. Турци нису могли усправити мунаре никако. Таман да га доврше Св. Петка га обори. Тако је то бивало непрестано док се Св. Петка не јави једној баби у сну и не поручи по њој Турцима да не будале и да не троше паре. Докле год не ставе на мунарету крст, знамење Св. Петке, неће им се нити мунаре нити џамија одржати. Турци то не примаху још и тек кад

видеше да им се другчије не може, метнуше на мунаре крст мали, и мунаре им се одржа и џамија им остаде. И Срби и Турци су је звали *Крстатом џамијом*.

Тако је место цркве Св. Петке постала Крстата џамија.

Срби су се њом поносили и кад је постала џамијом а Турци су избегавали говора о њој и нису радо ишли у њу. Нарочито ју је пазио, око педесетих година Хаџи – Удин и поклоне јој чинио. Он је сазидао и мост до џамије.

Ова је црква и као џамија задржала ону чудотворну моћ. Важила је и као најлековитија. У њој су Турци имали Јашгъл дирек.¹⁴⁹ Ту су доносили болеснике и заветовали их од разноврсних болести.

По ослобођењу Врања Српкиње преобратише ову џамију опет у цркву. Доносиле су иконе, кандила, свећњаке и почеше да долазе свакога петка да се моле *Св. Петци*. Нарочито су долазиле жене нероткиње и оне којих деца нису дуго живела или су била стално блесна. И Српкиње су заветавале своју децу пред оним истим Јашгъл диреком.

О цркви Св. Петке тј крстатом џамији најдетаљније је писао Алекса С. Јовановић који се упознао са њеном историјом непосредно по ослобођењу Врања 1878. године. Ево шта он каже:¹⁵⁰

Налази се међу последњим врањанским кућама пред уласком у ждрело Маркова калета. Мештани је зову „крстата џамија“. Верују предању да је некад била црква свете Петке и да се не даде претворити у џамију пре, док се на минарету не диже крст.

По архитектоници којом је извођена, не бих рекао да је ова турска богомоља икад била црква : али је предање о том још тако живо да му ваља и поверовати нарочито с тога што се за владе Турака цела њена улица зваше „клизе – махала“ (црквена махала). Овде су Турци најрадије турчили хришћане, ударајући иза сваког сунећења по један голем клинац у зид џамије, за успомену.

Причао ми је отац Алекса, свештеник из Врање старац преко 60. година, да се турчење цркве збило за детињства његова деде, дакле пре 100 година, но ја судим да је то морало бити много раније.

Састојци зидова једновремени су без

¹⁴⁹ Јашгъл-дирек значи дирек, стуб здравља, живота и узраста. Обично су уз овај стуб усправљали бодесника и у крајњој тачци његова узраста (висине) закуцавади по један ексер у стуб.

¹⁵⁰ Јовановић 1898,41 – 43.

148 Васиљевић 1896, 299

Левач

икаквих трагова од доцнијих преправака; али тим није искључено веровање да је џамија могла бити подигнута на месту старе цркве. У нашим писаним споменицима неманићког доба налазимо у Врањи „храм светог Николе“, о коме ћу говорити у продужењу и храм „св. Петке“ што ваљда има какве везе са овом џамијом.

О нашем доласку, хоџа ове џамије Хајдар – Челебија, побеже у Скопље. Његови су претци родом из Анадола. Откако је саграђена џамија чему по турском рачуну има више од 200 година њене су старешине наизменце из те једне породице. Хоџа је био добар човек, учио је турској књизи и српску децу. Ђаци су виђали у њега гомилу Србуља и црквених утвари, што је као својина старе цркве, прелазило наследно с једног хоџе на другог. Једном од тих ђака — Манаспју Јазаковићу, доцније свештенику у Врањи, дошла су у руке два листа старе црквене књиге српске редакције. Остале старине однесе хоџа у Скопље, ваљда као спомен на негдашње порабођење наше свете Петке.

Судећи по тексту, поменути листови старе књиге јесу остаци неког упропашћеног српског октојика. Чисти и леп напис појетично изложене садржине, сведочи, да је то писала извежбана рука. Осим осталих песама, има у овој старини и одломак тропара свете Февроније (пада 25. Јуна). Време настанка овог рукописа тешко је одредити. Стојан Новаковић је сматрао да није познији од XIV века. При дну једног листа испод текста, има ова брзописна белешка друге лошије руке „Немац диже се на везира“. То је доказ, да је у времену турско – немачких ратова (1689 – 1800) била у рукама српског читаоца. Писана је на пергаменту на листовима велике четвртине, у два ступца са по тридесет врста. Наслови тропара и почеци периода писани су црвеним мастилом са шарама а остало обичним. Листове је А. С. Јовановић предао библиотеци нишке гимназије.

Света Петка, иначе Параскева (грч. Παρασκευή - петак), којој је по предању посвећена била „крстата џамија“, родом је Српкиња. У својим путописним белешкама, М. Милојевић помиње ову светитељку по старим записима као „свету Петку српску“. То је опште прослављена српска и румунска светитељка, којој календарски помен пада 14/27. октобра.

О Крстатој џамији писао је и Сретен Л. Поповић који је ову необичну џамију, такође,

обишао непосредно по ослобођењу:¹⁵¹

„ ... „Крстата џамија“, која се тако због тога зове што на минарету, на врху, поред турског полумесеца има и крст Прича се да је ово била наша црква, па кад су је Турци у џамију обратили, дозидали су од западне стране цркве минаре, тороњ, који чим је озидан, и на њу полумесец постављен, једнако се рушио и падао дотле – док поред полумесеца није стављен и крст. Ова сада џамија и није оног кроја и направе као што се џамије зидају (као што ни Аја Софија у Цариграду не изгледа као џамија): она је од тесаног камена, а између редова камења по неколико су редова цигаља, без да је малтерисана. Цигље су по калупу и пециву подобне римским или византиским циљама, које су и наши неимари усвојили. Џамије које су Турци у познија времена зидали, од камена су, не баш добро отесаног, премда су, рушећи друге старе зидине и зграде, често употребљавали и готово тесано камење и цигље, што се нарочито и очито видети могло код великог хамама, за који би се рекло да је римска направа, што има много узидано старих цигаља. Крсташка џамија и у томе је сведок о негдашњој нашој цркви: што се око ње не налази ни један турски гроб, а иначе је свуда око турских џамија гробље, подобно као што је у старија времена било и око наших цркава; па Турци знајући све то, и што је око ове цркве било доста старих хришћанских гробова, нису хтели ни у гробу да леже упоред и заједно са ђаурима (неверницима), иако су многи од њих, или бар њихови преци, који су силом догађаја примили мухамеданство, били такође неверници — хришћани.

Но нису само ти докази. Као год што је код нас у обичају да се у време кад је лети велика суша, или многа киша, носи литија, тако и Турци кад чине у то име „дову“ (молитву) и носе литију од џамије до џамије, најпре пођу од ове џамије, а ствар је позната да се „дова“ почиње од прве и најстарије у Београлу зване Барјакли-џамије (која је на сву прилику остатак од оних бивших четрнаест цркава под Високим Стеваном, сином кнез Лазаревим, од којих данас нема ниједној трага). Осим тога, у овој цркви џамији има и један гроб, за који се не зна чији је, на који долазе и леже као болни поради исцељења и мухамедовци и, по већој чести, хришћани; и Турци не бране, или бар за њихове владавине нису бранили хришћанима долажење на тај

151 Поповић 1879, 485

гроб. Причали су ми један случај који се на неколико година пре нашег заузећа Врање догодио. Једној жени у Призрену, која је имала бесомучног сина, с којим је злопатила и лекове му тражила на све стране, на сну се јави неки светац и каже јој да сина одведе у Врању у Крсташ-џамију и положи га на гроб светитеља, па ће оздравити. И она доведе и положи свога сина на тај гроб, и на велико удивљење свију — син јој оздрави!“

Ову џамију тј цркву споменуо је у пар речи и М. Ђ. Милићевић:¹⁵²

У врх Врање има једна турска џамија коју Врањанци зову Крстата џамија, и која је, веле, озидана на месту где је била црква Света Петка. Крстатом је зову, што у оној стрелици, која обично штрчи на врху сваке мунаре, има некакав мали крстић, или нешто налик на крстић.

Стојановски износи мишљење да је крстата џамија у ствари џамија Ахмед паше која се јавља у османском дефтеру из 1570. године. С обзиром да је реч о Ахмед паши великом везиру погубљеном 18. јанура 1482. године значило би да је џамија саграђена још у другој половини XV века.¹⁵³ Чак и да је то истина, а готово сигурно није, то би значило да је још у то време тробродна базилика претворена у џамију.

Судећи по остацима зида и темеља који се налазе на данашњем улазу у ову цркву, може се са сигурношћу тврдити да потиче из XIV века (а можда и из ранијег периода). Наиме, на основу сачуваних фотографија крстасте џамије, са великом вероватноћом, можемо тврдити да је оригинална црква била тробродна базилика.

Данашња црква је мала и једнобродна. У периоду од 2010. до 2015. године обновљен је храм, са пратећим просторијама.

Извори и литература

Необјављени извори

Архив Југославије

АЈ 69 -72 -115, Архив Југославије, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 69 -72 -115

Архив Србије

АС – Митрополија - Но. 296/58

¹⁵² Милићевић 1879, 300; Милићевић 1886, 295

¹⁵³ Stojanovski 1985, 20 – 21.

АС – Митрополија - Но. 343/58

АС – Митрополија - Но. 550/58

АС – Митрополија - Но. 650/58

Историјски архив Јагодина

ИАЈ 1858 – 1868 – Историјски архив Јагодина, Матична књига рођених Гложане 1858-1868

ИАЈ 1864 – 1875 – Историјски архив Јагодина, Матична књига рођених Гложане 1864-1875

Епархијални управни одбор Епархије врањске

ЕУО бр. 25 од 4. фебруара 1994.

ЕУО бр. 42 – 45. од 15. фебруара 1997.

ЕУО бр.115 од 25. маја 1997; ЕУО бр. 113 од 18. маја 1998;

ЕУО бр. 257 од 29. новембра 2001

ЕУО бр. 168 од 15. децембра 2003

ЕУО бр. 110 од 31. марта 2005

Објављени извори

Душанов Законик 1986 – Душанов Законик, 1986. Београд

Јагић 1875 – Јагић, В. 1875. Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског. По двјема српско-словенским рукописима. *Гласник СУД* 42: 223 – 327.

Korablev 1915 – Korablev, В. 1915. *Actes de Chilandar, II actes slaves*, Византійській Временикъ XIX – Приложение.

Марјановић – Душанић 2005 – Марјановић – Душанић, С. 2005. *О неким нерешеним питањима из Врањске повеље Стефана Душана*, ССА 4: 237 – 248

Новаковић 1912 – Новаковић, С. 1912. *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд.

Синдик 2000 – Синдик Д. , Повеља ћесара Угљеше. *Зборник радова Византолошког института* 38: 385 – 394.

Соловјев 1927 – Соловјев, А. 1927. *Повеља краља Душана о манастиру Св. Николе у Врањи*, Прилози КЈИФ, књ. 7, св. 1–2: 107–115

Стојановић 1902 – Стојановић, Љ. 1902. *Стари српски записи и натписи I*. Београд.

Стојановић 1905 – Стојановић, Љ. 1905. *Стари српски записи и натписи III*. Београд.

Стојановић 1923 – Стојановић, Љ. 1923. *Стари српски записи и натписи IV*. Сремски

Левач

Карловци.

Стојановић 1929 – Стојановић, Љ. 1929. *Старе српске повеље и писма I, 1*. Београд.

Stojanovski 1985 – Stojanovski, A. 1985 – *Vranjski kadiluk u XVI veku*. Vranje

Thallóczy et. al. 1913 – Thallóczy, L., Jireček C. et Sufflay E. *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I*. Vindobonae.

Тричковић 1980 – Тричковић, Р. 1980. *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ СССРХХ: 61 - 164

Šafárik 1872 – Šafárik, P. 1872. *Památky dřevního písemnictví Jihoslovaniův. v Praze*.

Шематизам Србије за 1865

Шематизам Србије за 1879

Шематизам 1899 – *Шематизам*, Глас црквени календар са Шематизом нишке епархије за 1900., Ниш 1899

Литература

Адић 2009 – Адић, В., 2009. Јужна Србија у путопису „A Year With the Turks, or Sketches of Travel of Travel in the European and Asiatic Dominions of the Sultan Ворингтона Вилкинсона Смита, *Лесковачки зборник* 49, 361 – 384.

Валтровић 1895 – Валтровић, М., 1896. Извештај о раду у Народном музеја године 1895. *Годишњак С. К. Академије IX*; 89 – 90.

Васиљевић 1896 – Васиљевић, Хаџи Ј. 1896. Ка историји града Врања. *Годишњица Николе Чупића XVI*: 265 – 338.

Васиљевић 1900 – Васиљевић, Хаџи Ј. 1900. Остаци старина у врањском округу. *Гласник Православне Цркве у Краљевини Србији, године I*: 43 – 58, 71 – 87, 75 – 89.

Васиљевић 1928 – Васиљевић, Ј. 1928. *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX в. (до српско турских ратова 1876 – 78)*. Београд

Весник 1906 – Произведен за протођакона. *Весник српске цркве за 1906*.

Весник 1906а – Врањски сиротињски дом. *Весник српске цркве за 1906*.

Гагулић 1958 – Гагулић, П. 1958. *Споменица Саборног храма Свете Тројице у Врању*. Врање.

Глас епархије нишке 1906 – Списак освешених цркава у 1906 год., *Глас епархије нишке* бр. 3 од 1. фебруара 1906.

Григорович 1877 – Григорович, В. 1877. *Очеркъ путешествія по Европейской Турцији*. Москва.

Грујић 1930 – Грујић, Р. 1930. Црквени елементи Крсне славе. *Гласник Скопског научног друштва VII—VIII*: 35 – 76.

Грујић 1935 – Грујић, Р. 1935. „Скопска митрополија, историјски преглед“, у: *Споменица Српско – православног саборног храма Свете Богородице у Скопљу 1835 – 1935*. Скопље. 1 – 254

Давидов et al. 2001 – Давидов, Д., Темерински, А., Самарџић, С. 2001. *Иконе Саборне цркве у Врању – Димитар Крстевич – Дичо Зограф*. Београд.

Д. П. 1902 – Д. П. 1902. *Прота Илија Петровић парох врањски*, Весник српске цркве св. III/1902, 284-285

Ђокић, Поповић 2005 – Ђокић, Н., Поповић, Љ. 2005. *Браничевска епархија у првој половини XIX века*, Пожаревац.

Ђокић, Надовеза 2019 – Ђокић, Н., Надовеза, Б. 2019. *Цркве и манастири на Косову и Метохији у XIX веку*. Крушевац.

Ђокић, Марковић 2023 – Ђокић, Н., Марковић, М. 2023. *Манастир Светог оца Николаја у Врању: метох манастира Хиландара: 690 година постојања*. Врање.

Ђорђевић 1994 – Иван М. Ђорђевић, М. И., О средњовековној цркви Светог Николе у Врању. *Врањски гласник* 26 – 27: 23 – 44

Женарју 2012 – Женарју, И. 2012. Црква Свете Параскеве на Шапраначком гробљу у Врању, *Лесковачки зборник* 52: 165 – 184.

Иванов 1906 – Иванов, Й. 1906. *Сѣверна Македонија*. Софија

Иванова 1932 – Иванова, В. 1932. Орѣховскиятъ манастирѣ и неговитѣ грамоти. *Известия на Историческото дружество въ София* 11/12: 84 – 118.

Јовановић 1898 – Јовановић, С. А. 1898. Врања и њено Поморавље. *Дело књ. 20*.

Макуљевић et al. 2008 – Макуљевић, Н., Зарић, И., Даутовић В. 2008. *Саборни храм Свете Тројице у Врању*. Врање.

Макуљевић et al. 2020 – Макуљевић, Н., Костић, А., Ђировић. И. 2020. *Храм Успења Пресвете Богородице у Собини*. Врање.

Марчић 1906 – Марчић, Д. 1906. Школе у Врању и околини пре ослобођења 1878 године. *Учитель бр. 12* за 1906.

Марковић 1920 – Марковић, В. 1920. *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*. Београд.

Майков 1857 – Майков, А. А. 1857. *История сербскаго языка по памятникам, писанным кириллицею, в связи с исторіею народа*. Москва.

Милићевић 1879 – Милићевић, Ђ. М. 1879. *Краљевина Србија*. Београд.

Милићевић 1886 – Милићевић, Ђ. М. 1886. С Дунава над Пчињу. *Годишњица Николе Чупића* 8, Београд 1886

- Милошевић 1911 - М(илошевић), Г(аврило). 1911. *Димитрије Павловић – бив. протојереј окр. врањског*, Весник српске цркве св. X/1911, 1136 – 1138
- Мишић 1899 – Мишић, А. 1899. Врањска саборна црква, *Глас црквени календар са Шематизом нишке епархије за 1900*.
- Н.1934 – Н., В. 1934. Нова црква у Врањској Бањи. *Правда* 27. фебруар 1934, 18
- Николовски 1984 – Николовски, А. 1984. *Македонските зографи од крајот на XIX и почетокот на XX век*, Андонов, зографски и Вангеловиќ. Скопје
- Новаковић 1908 – Новаковић, С. 1908. Византијски чинови и титуле у српским земљама XI – XV века, *Глас СКА* 78: 178 – 280.
- Павловић 1998 – Павловић, М. 1998. *Манастири Шабачко – ваљевске епархије*. Шабач.
- Petković 1929 – Petković, V. 1929. *Portreti iz Psace*. Narodna starina VIII No. 20: 202 – 203.
- Поповић 1879 – Поповић, С. 1879. *Путовање по новој Србији*. Београд
- Поповић, Петковић 1933 – Поповић, П., Петковић, В. 1933. *Старо Нагоричино - Псача - Каленић*, Београд.
- Правда 1909 – Правда 1. јануар 1909, Београд 1909, 4
- Радојичић 1938 – Радојичић, Ђ. 1938. Црква Св. Николе у Врању. *Старинар* 13: 63 – 67
- Радојичић 1965 – Радојичић, Ђ. 1965. Феудална породица Багаш из Врања (XIV и почетак XV века). *Врањски гласник* 1.
- Smyth 1854 – Smyth, W., 1854. *A Year With the Turks, or Sketches of Travel in the European and Asiatic Dominions of the Sultan*. New York.
- Соловјев 1928 – Соловјев, Л. 1928. *Законодавство Стефана Душана*. Београд.
- Spencer 1851 – Spencer, E. 1851. *Travels in European Turkey in 1850*. vol. I. London.
- Тарановски 1931 – Тарановски, Т. 1931. *Историја српског права у Немањинској држави I*. Београд.
- Томовић 1994 – Томовић, Г. 1994. Врање и околина у средњем веку. *Врањски гласник* 26 – 27: 45 – 58.
- Томовски 1959 – Томовски, К. 1959. Велешките мајстори и зографи, *Културно наследство* 5: 51 – 59.
- Томовски 1966 – Томовски, К. 1966. *Мајстор Андреја Дамјанов*. Скопје
- Томовски 1967 – Томовски, К. 1967. Саборна црква Св. Тројице у Врању, *Врањски гласник* 3.
- Трајковић, Михајловић 2022 – Трајковић, Б., Михајловић, З. 2022. *Школство у врањском крају од почетка XIX века до 1940. године*. Врање
- Филиповић 1935 – Филиповић, М. 1935. Неимари цркве Св. Богородице у Скопљу. Прошлост рода Зографских у Велесу. *Споменица цркве Св. Богородице*: 299 – 314. Скопље.
- Филиповић 1949: Филиповић М., Андреј Дамјановић из Велеса, зограф и неимар. *Музеји* 2, Београд 1949, 33 – 50.
- Хришћански весник бр. 1/1881, 47
- Хришћански весник бр. 2/1881, 110
- Хришћански весник бр. 2/1883 – Постављени су. *Хришћански весник* бр. 2/1883, 127
- Цвијић 1906 – Цвијић, Ј. 1906. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије I*. Београд.

Левач

Summary

mr Nebojša Đokić
Serbian Scientific Center, Belgrade

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF VRANJE CHURCHES UNTIL THE SECOND WORLD WAR

The paper provides a brief history of 5 Vranje churches and one in Vranjska Banja until before the Second World War. It also provides the history of the Church of St. Petka, a former cruciform mosque that was not a monastery at that time, but which became a mosque when the medieval three-nave basilica was converted into a mosque, probably around 1700. While other cities in Serbia before the First Balkan War had one (Kraljevo, Čačak, Zaječar ...) or two churches (Kruševac, Požarevac, Kragujevac, Užice ...), Vranje had 5 churches in 1912, including the church in Sobina and the chapel of St. Mark in Donji Vranje. In addition, Vranje Spa had its own church. Of the cities in Serbia, only Belgrade had more (7 churches), while even Niš had fewer (3 churches). The churches of St. Nicholas in Vranje, St. Petka in Šapranци, St. Mark in Donje Vranje and the Assumption of the Blessed Virgin Mary in Sobina were built on the foundations of medieval churches. The cathedral church was rebuilt from the foundations in the 19th century.

Keywords: Serbian Orthodox Church, Vranje, Šapranци, Donji Vranje, Sobina, Vranje Spa

Краткое содержание

Небојша Ђокић, магистр наук
Сербский научный центр, Белград

ВКЛАД В ИСТОРИЮ ЦЕРКВЕЙ ВО ВРАНЬЕ ДО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье представлена краткая история пяти церквей во Вранье и одной церкви во Вранской бане до Второй мировой войны. История церкви Св. Пять бывших крестообразных мечетей, которые в то время не были мечетью, но которые стали мечетью, когда средневековая трехнефная базилика была преобразована в мечеть, вероятно, около 1700 года. В то время как в других городах Сербии до Первой Балканской войны была одна (Кралево, Чачак, Заечар...) или две церкви (Крушевац, Пожаревац, Крагуевац, Ужице...), во Вранье в 1912 году было 5 церквей, включая церковь в Собине и часовня Св. Марк в Дони Вранье. Кроме того, на курорте Враньска была своя церковь. Из городов Сербии больше было только в Белграде (7 церквей), а даже в Нише — меньше (3 церкви). Церковь Св. Николая во Вранье, св. Петке в Шапранце, Св. Марка в Доне Вранье и Успение Пресвятой Девы Марии в Собине были построены на фундаментах средневековых церквей. Собор был построен с нуля в 19 веке.

Ключевые слова: Сербская Православная Церковь, Вранье, Шапранце, Донье Вранье, Собина, курорт Вранье.

ГРЯЪЯ

Љубиша Младеновић,
Врмца

Никола Тошић Малешевић,
Београд

Славиша Јевтић
Сокобања

СЕЋАЊА И КАЗИВАЊА СТАНОВНИКА СЕЛА ВРМЦА КОД СОКОБАЊЕ О РАТОВИМА ВОЂЕНИМ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА

Сажетак: Сећања и казивања обичних људи на ратове вођене у првој половини 20. века дуго година су била, на неки начин, у сенци. Углавном се обрађала пажња на мемоаре оних личности које су заузимале значајне цивилне и војне функције или су биле познатије јавности. Ипак, у последње време, када живих сведока великих ратова 1912–1918. више нема, а сведока Другог светског рата 1941–1945. је остао релативно мали број, сећања и казивања обичних људи, нарочито сељана, која су остала записана али нису или су, пак, ретко објављивана, све више долазе у центар пажње. Зато смо у овом раду представили како су неки од сељана-становника села Врмца код Сокобање у источној Србији видели, доживели и преживели ратове вођене у првој половини 20. века.

Кључне речи: сећања, казивања, Први светски рат, Други светски рат, Срби, Бугари, Аустријанци, Немци, комите, партизани, четници, „љотићевци“, „недићевци“

Бројна су сећања и казивања на ратове вођене у првој половини 20. века од стране оних личности које су заузимале значајне цивилне и војне функције или су биле познатије јавности. С друге стране, сећања и казивања обичних људи, а нарочито сељана, нису тако често доспевала до шире читалачке публике (или је можда тачније рећи да су била у сенци мемоара поменутих значајних личности), мада је, мора се признати, бивало и таквих примера. Међутим, у данашње време, када 21. век већ увелико тече, а прва половина 20. века са својим страшним и крвавим ратовима и трагичним догађајима све више одлази у прошлост, као да се више пажње обрађа на поменута сећања и казивања обичних људи, а нарочито сељана која су, с времена на време, и записивана али бивала ретко објављивана, а често остајала и необјављивана и таворила на неким скровитим и забаченим местима – у ладницама, орманима, фасциклама, свескама и слично. Могуће да је да та сећања и ти мемоари сада долазе у жижу интересовања и зато што, протоком времена није остао ниједан живи сведок Балканских (1912–1913) и Првог светског рата (1914–1918), док је сведока Другог светског рата (1941–1945) остао релативно мали број, поготово његових учесника који су, када је рат избио 1941, имали довољно година да би ступили или били мобилисани у бројне

војне формације које су се у њему бориле.

Из наведених разлога, тројица аутора овог рада, од којих један, нажалост, није више жив (преминуо је током његовог писања) приредила су сећања и казивања неких од становника села Врмца код Сокобање у источној Србији на ратове вођене током прве половине 20. века. Аутори овог рада су та сведочења, сада већ покојних сведока ове значајне и трагичне епохе ратова из прве половине 20. века, слушали и записивали током дугог низа година, у четири наврата: током фебруара 1982, фебруара 1990, јула 2005. и октобра 2009. године. Она се углавном односе на Први и Други светски рат, али се су у њима описани и неки занимљиви догађаји из живота казивача који се не односе на ратове и страдања. Овом приликом читаоцима напомињемо и то да су казивања пренета на дијалекту на којем су и казивана – призренско-тимочком дијалекту екавског изговора штокавског наречја који се говорио и, истина у веома измењеном облику, још увек говори у сокобањском крају у коме се село Врмца налази. Једини изузетак је казивање Видена Никодијевића које је на књижевном шумадијско-војвођанском дијалекту екавског изговора штокавског наречја јер је на њему и казивано, будући да је Виден Никодијевић, једини од свих сељана-казивача који се помињу у овом раду, завршио целокупно шко-

Левач

ловање, а то значи да је завршио основну и средњу школу, факултет и чак постао доктор наука.

А сада, читаоцима препуштамо да се, кроз њихова сећања и казивања, упознају са помињаним Врмџанима – сведоцима бурних и, како се то изразио велики књижевник Добрица Ћосић, људоломних времена прве половине 20. века.

Казивање Чедомира Никодијевића

Зовем се Чедомир Никодијевић, рођен сам 1. априла 1900. године у Врмџу. У осму годину сам поша у школу. Учитељ ми биа неки Милутин Цакић. После три године, мен' моји изваде из школу и пошалу да чувам овце. Године 1912. се заратило, а ја сам и даље чува овце. Оженили су ме у шеснаесту годину с Костадинку од Крстићи. Венчао нас је бугарски поп, јер је у тој време биа рат и бугарска окупација.

Године 1916, наиђу Бугари у село, увате ме и интернирају с још 40 Врмџани. Из Врмџу нас потерају за Сокобању. У Сокобању нас скупе из целу околину, око 400 душа. Одатле нас потерају за Бугарску. Ја некако побегнем, врнем се кући и кријем око шест месеца. У тој време кмет у село је биа мој деда Никодије Вучић и није ме пријавио куд бугарску власт. Он није 'теа да се нападају Бугари да не би гинули људи и зато је с њи'ову власт одржава добри односи али је, у исто време, нашим српским комитама дава склониште, 'рану и пиће. Увече на Божић 7. јануара 1917. позове мог деду бугарски командант села, Старчев му било име, због неки послови. Там' у бугарску команду деда и Старчев се задржали мало дуже и попили мало више нег' што треба. Изашли су из кућу у коју је била бугарска команда, а бугарски стражар који је стаја мало даље у помрчини није зна и видеа кој иде, па је почеа да виче и тражи лозинку. Мој деда и Старчев, пошто су попили мало више нег' што треба, нису могли да се сете лозинку, а бугарски стражар и даље није видеа ко је у питање. Зато је пуца и убиа обадвојицу.

После дедину смрт, с жену сам живеа мање од три месеца, кад опет, после Топлички устанак, дођоше Бугари, поново ме увате и отерају у Сокобању. Сместили су ме у затвор заједно с осуђеници на смрт, а то су били сељаци који су учествовали у Топлички устанак који је организова Коста „Пећанац“¹ против бугарску власт. Бугари тад нису судили на смрт стрељањем, већ те осуде на 21 убод сас нож, 20 пута убоду у плећке и бутине, а 21 пут директно у срце. Преспава сам с ти осуђеници. Ујутру, бугарски жандарм, неки Васко, прозва мен' и још једног мог комшију и каза да се спремимо и кренемо.

За тој време, на сокобањски терен четовале су

комите, неки Величко и Раденко и Бугари су целу чету држали у Сокобању, само због њи. Мен' и пријатеља из Сокобању, Бугари отерају за Алексинац. Туј скупе преко 400 људи из сокобањски, зајечарски и алексиначки крај. Како смо тада били обучени, тако смо остали за цело робовање. Утоваре све нас на воз и истоваре нас у Ђевђелију. Туј нас задрже око 15 дана, онда нас пошалу, преко село Дреново код Кавадарци, у Прилеп. У тај град дражали су нас затворене 15 дана, а затим нас натерају да гради-мо пругу према Бабуну и Маркову кулу, све у цикцак. Када смо ју завршили, пошалу нас на Кожуф планину, ге смо правили путеви за снабдевање бугарског фронта. Овај је биа близу, као да ми радимо у Врмџу, а Бугари држе фронт на Озрен.

Били смо гладни, Бугари нас нису 'ранили. Јели смо месо од цркнути коњи. Туј је од глад умреа Живојин, брат од моју жену Костадинку који је, заједно сас мен', биа отеран у заробљеништво. Њему се гадило да је² месо од цркнути коњи и није 'тео да га узне. Зато је и умреа. Ја сам узимао и јеа то месо, иако је било гадно. Желеа сам да се врнем кући жив, има сам жену и сина.

Једног дана, бугарски стражар ме с Кожуф планину потера у село Конопиште да примим обућу јер сам биа бос. Дадоше ми распарене ципеле. Тада ми је измрзла десна нога, једва сам иша, а стражар ме тера. Кад смо се врнули, моји другови су отишли. Мен' нога отеке и нисам мога да 'одам. Бугари ме сместе у болницу, то је била прва болница иза фронт. Лечили су ме неколико дана. Када нису могли да ме излече, упуте ме у Скопље, у немачку болницу. Лекари и медицинске сестре сви Немци, лечили ме шест месеца и излечили ме. 'Тедоше да ме врну међ' моји другови који су били куд Охридско језеро. Али, када сам доша до Демир Капију, нисам више мога да пешачим. Бугарски стражар, који ме прага, пошале ме на комисију, а она ме пошале у Велес код другу комисију, а она ме, пак, врне у Скопље, код трећу комисију. Комисија у Скопље ме прегледа и пошале ме на главну комисију у Ниш. Они у Ниш констатују да сам застало неспособан. Мен' ништа не објасне, већ ми само кажу: „Ајде кући.“ Уплашим се ја, шта ћу саг да радим. Једва могу да 'одам, ноге ми се скореле као куд Циганчићи кад су стално ишли боси. Некако се довучем до железничку станицу, у воз не могу да се попнем, те замоли' једног бугарског официра да ми помогне. Гомила бугарски' војника навалила да уђе у воз. Офириц пристаде, те ме унесе у воз. Кад смо били у Житковац, он ми поможе да сиђем.

Од Житковац кренем пешице, онако болесан и изнемогао, јер у тој време није било превозни' средства. Полако се довучем до Алексинац, а одатле до села Краљево. Туј ме стиже један бугарски жандарм и питају ме: „Ге идеш?“ „За Врмџу“, одговор' ја. Бугарин каже: „Добро, јер и ја идем там.“

1 Током Другог светског рата Коста Миловановић „Пећанац“ се ставио у службу окупатора и постао колаборациониста.

2 Је, односно једе.

У наше село биа је послат да реквирира сено које су сабирали и терали у Бугарску за њи'ову војску. Са њим дођо' до једну воденицу и он ми каза: „Ајде, бе, да јемо мало 'леба.“ Одговори' му: „Само ти једи, ја не могу.“ Туј сам лега и заспа. Кад је Бугарин ручао, зове мен' да устанем и продужимо пут, али мен' у'вагила и тресе грозница, не могу да устанем. Тај Бугарин је биа добар човек, није 'теа да ме остави. Водио ме, чим ми припадне мука, Моравица је била близу, он ме умије, па продужимо. Стигнемо у Бован, он ме туј остави и каже ми да тражим нека кола да ме превезу, а он је продужио за Врмцу. Седим ја испред кафану на неко камење, један човек јаше коња, носи шајкачу, а пушка му пребачена преко десно раме. То је биа човек из пољску стражу. Ти из пољску стражу су били наши људи, Срби, које су Бугари мобилисали и задужили да чувају страже по села, да се не дешавају разбојништва. Питује ме он одакле сам. Ја му кажем. Он даље питају: „Чији си ти из Врмцу?“ Реко' да сам син на Станојла. Онда ме он питају да ли имам паре, а ја му каза' да немам, одакле ми. Човек ми пружи руку и каза: „Ево ти паре. Мало пре ме прође Јаков сас кола и оде у Врмцу. Да си раније стига, повезао би те. Ако ја не стигнем Јакова, плати неком да те превезе до Врмцу.“ Он је сустига Јакова и обавестио га и рече му да каже мом оцу Станојлу да сам доша до Бован и да више не могу ни да макнем. У тој време, моји су били на њиву, сејали кукуруз, људи у највеће ору и сеју. Јаков им рече за мен'. Мој отац није има кола, него позајми од комшију и пође за Бован. Стиже касно поподне, али без објаву, у тој време без објаву ниси смеа да кренеш. Поче да лупа на врата од кафану и зове: „Бре, Чедомире!“ Ја се одазва' и отвори' му врата. Видим да се уплашиа, јер не зна шта је с мене. Ја му каза' да није ништа опасно, да ми горе није ништа, само на ноге не могу. Поможете ми да се попнем на кола и баш тад бануше бугарски комите и одма' питају за објаву. Мој отац поче да објашњава како су му на њиву јавили за мен' и да је директно са њиву доша по мен'. Онда се Бугари окренуше и кренуше мен' да испитују. Погледаше моје отпусне листе сас потписи лекарски' комисија и питају ме како је у Македонију. Ја им реко' да се ратује, да је њи'овим војницима веома лоше јер већ три године седе на исто место. Мој отац и' замоли да му издају објаву, јер се може деси да нас стретну друти Бугари и да нас малтретирају. Извади један Бугарин објаву, написа ју и даде мом оцу.

Кренемо из Бован ујутру и осванемо код кућу. Годину дана сам лазио³ уз басамаци⁴. Нисам мога да 'одам, коса ми сва опала. У ропство сам биа годину дана и у кревет још толико. Бугари су се још неко време задржали од мој повратак из ропство, а онда дођоше наши Срби солунци и ослободише нас.

Некако у тој време, дође и шпанска грозница.

Тако су ју звали. Много људи у Врмцу и сокобањски крај је тад поумрело од ту болес'. Ако се добро сећам, почела је негде у почетак новембра 1918. и трајала негде до у почетак маја 1919. Највише људи је поумрело у новембар и децембар 1918. Једноставно, људи нападају у кревети, поплаве, кашљу кај могорад, бљују крв и брго умреју. Страшно било. Мен' и све наше, срећом, та болештина је обишла и остадомо здрави од њу.

Неко време после ослобођење, ја сам се мало опоравио и почеа да 'одам. Одма' ме позову на регрутацију. Кад су ме први пут позвали председник у нашу Ртањску општину у Врмцу биа је Илија Василић кога су у Друти светски рат звали „Стаљин“. Ја сам се жалиа да ме боле ноге и они ме оставе као привремено неспособног. Мом оцу један официр из регрутну комисију из Књажевац каже: „Ајде чика Станојло, пођи у Књажевац да му напишемо да је застално неспособан.“ Мом оцу је далеко било да иде у Књажевац пошто није било никакво превозно средство. У то време, кад регрути оду да служе војску у Зајечар или Књажевац, жене кукају и кажу: „Леле, отиша далеко да служи војску.“

Прође неко време и промени се регрутна комисија. Дође нови командант пука, а дође и Станојло Илинкић као нови председник у Ртањску општину и поново ме позову на регрутацију. Ућомо, скинумо сву одећу, ја се опет жалим да сам неспособан у ногу. Ништа не рекоше, само ме истераше. Обуко' се ја и чекам. Таман се обуко', а командант пука ме зове. Ућо' и мени командант каже: „Слушај ти! Ти забушаваш. Нећеш да служиш краљу Петру и Отацбини.“ Ја се браним: „Господине капетане, ја не забушавам, већ сам стварно болестан. Не могу на ногу, а ви можете да кажете шта год 'оћете.“ А он мен': „Бут'! Петнаест дана затвора!“ Реко': „Разумем“. Изађем оданде и одем кући. Преспавам, а кад би ујутру, спреми' се да идем да косим неки јечам, дође Тошка пандур и каже: „Спремаш се да идеш на њиву, а треба да лежиш 'апсу.“ Ја реко': „И 'апса је за људи.“

Одо' ја у општину, пријавим се и одлежим ти' 15 дана. Тад су ми уписали у војну књижицу да сам симулант. Мен' каза деловођа у општину да би ме комисија отпустила као стално неспособног, али да ме оптужиа председник општине Станојло Илинкић (у тој време председник општине и деловођа били у обавезу да присуствују при регрутацију и да укажу комисији ко се треба ослободи као 'ранилац породице, а ко јер је неспособан).

У војску сам отиша 1921. године, у Београд. Тамо сам служио у 18. пук, звао се Ђорђевић пук. Задржао сам се шест месеца, док нисам завршиа прву војну обуку. Била је беда, земља исцрпљена сас дугогодишње ратовање, вашке нас подавиле⁵. Дисциплина је била строга. Батине су биле обавезне, тукли нас и каплари и поднаредници. Истукли су тројицу

3 *Лазио*, односно *пузио*.

4 *Басамаци*, односно *степеннице*.

5 *Подавиле*, односно *изуједале, изгризле*.

Левач

из наше село: Николу Живића; Илију, Радовановог сина (њего је каплар ударио с цев од пушке у ребра, па су га отпустили из војску, а када је биа кући, умреа је од последице од тај ударац) и Чедомира Живића из Влашку Малу. То су све били официри и подофицири који су дошли са Солунски фронт. Било је и друге невоље. На пример, добијемо нова одела, а она се за недељу дана напуне с вашке. Ставе и' у они апарати за кување и кад изваде одела, не личе ни на шта, можеш и' бацаш у ђубре. Када и' обучемо, била и' срамота да нас воде кроз град, јер су се купатила налазила у доњи град на Калемегдан, већ чекају да се смркне, па тек онда идемо.

Мало после, дође наређење из 14. пуковску команду да идемо за Дебар у Македонију, у 12. пуковску команду, јер су се доле побунили Арнаути и разбили 12. пук. Кад смо стигли доле, задужимо нову опрему. Там' није било касарни, него смо спавали по куће. Легнемо сас целокупну опрему, ноћу пушка уз главу за сваки случај. Туј смо се задржали месец дана. Онда моју чету одреде за пограничну у село Буково код Битољ и тамо сам завршио целу војну обуку. Пусте нас кући с војничка одела на нас. Кад смо стигли кући, војну опрему јединицама смо вратили преко пошту.

Такво је време било. Много смо претрпели, голи, боси, гладни, вашљиви, тучени и малтретирани. Сада ко служи војску и каже ми да не ваља, нека се не рачуна да је човек. После мен', у 18. пук је отиша Радмир Тодоровски. Он је написа писмо народном посланику за наш бањски срез, написа је да је неиздрживо, објасниа шта све раде официри с војску и тражиа да посланик дође што пре. Написа је: „Не верујем да ћу се жив вренем кући.“ А Радмир је пре одласка у војску биа деловођа у село и тако упозна тог посланика.

У тој време када неко од народни посланици обилази војску, старешине се све тресу, плаше се да неко од војници не каже како се сас њи' поступа. После посете народног посланика ситуација у 18. пук се променила у корист војници, то ми испричао Радмир кад се врнуо из војску.

Када се 1941. године спрема нов рат, нисам биа мобилисан, налазиа сам се у рудник „Ртањ“, ге сам радеа, све док га наши партизани нису срушили. За време Други светски рат, Врмцу је спасиа Илија Василић, командант на нашу врмашку месну партизанску десетину, који је избегава да напада четници који су се доста задржавали у Врмцу. Да и' је Илија напада, четници би вршили освету над сељаци. Спалили би куће и ко зна кол'ко људи би изгинуло јер је у тој време Врмца била партизанско село. Ми смо чували партизани док су се крили по шуме и у појате изнад село.⁶

6 Казивање Чедомира Никодијевића забележио је Љубиша Младеновић директно од самог Чедомира Никодијевића током фебруара 1990. године. Исто казивање, али овај пут на основу прича Видена Никодијевића који је био син Чедомира Никодијевића, забележио је и Никола Тошић Малешевић

Казивање Станојла Никодијевића⁷ о једном догађају из Битке на Гучеву 1914. године

Док смо се борили с Аустријанци на Гучево у јесен 1914. године, у један моменат смо остали без муницију. Одоздо су масовно надирали аустријски војници, све се плавило од њи'.⁸ Наш командант, наредиа је: „Сакупљај камење и пусти непријатеља да се приближи!“ Када смо то урадели и кад су нам аустријски војници пришли довољно близу, наш командант нареди: „Бацај камење!“ То смо и урадели. Камење је полетело кроз вазду' сас зујање и сручило се на Аустријанци. Кога је погодило у главу, она би се распрсла. Ако би коме погодила пушку, она би пукла кај чачкалица. Ваљали смо и стене које би прегазило Аустријанци. Они су се толико препали од тај наш напад сас камење да су побацали пушке и побегли низ Гучево. Тако смо одбили тај напад иако нисмо имали пушчану муницију која је стигла касније.⁹

Казивање Ненада Јанковића

Зовем се Ненад Јанковић. Рођен сам 15. фебруара 1902. године у Врмцу. У време Први светски рат, кај дечко, чува сам овце. Изнад Сокобању, у јесен 1915, на место звано Сливовак водила се борба између наши' и Бугари. Наши су морали одступе. Једна чета је одступила према Сокобању, а друге према Јеље сас целокупно наоружање. Ова друга чета која је одступила према Јеље оставила је наоружање и сву опрему. А ја и Васкин отац Василије одемо да видимо и нађемо испод једну јелу оружје на камару, а и муницију. Све то наши оставили и отишли. Туј ти ми узнемо по једну пушку и муницију и однесемо куд колибе. Туј смо испалили, не знам ни сам зашто, по пет метка. Ту пуцњаву је чуо Мијалко, Василијин деда. Доша он, узне нам пушке, изудара нас добро и најури куд овце. Ал' Мијалко није зна да тога има још. Ја и Васко се други дан вренемо, узнемо ресто пушке и муницију и сакријемо.

После тог дођоше Бугари, освојише нас и поставе своју власт. У село је постављена и пољска стража. То су били наши људи, Срби. Бугари и' мобилисали и задужили да чувају ред и мир и да се не дешавају разбојништва. У ту пољску стражу су би-

током јула 2005. и октобра 2009. године.

7 Станојло Никодијевић (рођен у Врмци 1882. године) је био отац Чедомира Никодијевића, а син Никодија Вучића који је поменут у казивању Чедомира Никодијевића.

8 Аустријски, односно аустро-угарски војници су носили плаве униформе.

9 Казивање Станојла Никодијевића о једном догађају из Битке на Гучеву 1914. године забележио је, током октобра 2009. године, Никола Тошић Малешевић на основу прича Видена Никодијевића који је био унук Станојла Никодијевића.

ли Влајко, па Душан Мићин и још доста њи'. Убрзо се појавише и наше комите. Ови из пољску стражу су били задужени и њи' да јуре ал' нису то радели баш ревносно. Из наше село, у комите су се одметнули Никола, син на Гаврила и Мика из фамилију Марићевци. Дођу Бугари и запале Николину кућу и чим се повуку у центар село, Никола дође и угаси ватру. Бугари поново дођу и запале и даду се у потеру по Николу. Близу његову кућу било је Пантићево браниште и имала једна шупља граница¹⁰ и он се сакрије там' док Бугари не прођу. Онда опет оде куд кућу и опет угаси ватру. Ја сам све то посматра кај дечко из близину. Кад се Бугари вратили из неуспелу потеру, виде опет угашена ватра и није им јасно ге се то Никола крије и гаси ватру. Касније, Бугари поново запале Николи кућу и негде у подножје Ртања, у'ватили су га и убили. Могуће да га је изда Мика Марићевски, пошто су обадвојица били у комите, а да је Мика то урадеа да спаси своју главу и кућу. Ал' за то нема докази.

Што се мен' тиче, ја сам у Први светски рат због ону пушку и муницију извука добре батине од Бугари. Тука ме неки бугарски жандар, Илија се зва, а станова је у Влајкову кућу. Позову ме тако Бугари у општину и дође Илија и поче да ме бије. „Ге је пушката бе?“, вичу он и друти Бугари. „Немам.“, одговори' ја. Они попет: „Ге је пушката бе, мамката ти српска?“, ја опет реко': „Немам.“. Онда ме одведу куд колибе под Ртањ и траже да нађем пушку, а ја одговарам да немам. И тако по више пут. Некако, Бугари ме оставе и врну се у село. Тако су ми све радели по некол'ко пута. А то је све било што су ме неки људи у село замрзели, а понајвише председник од нашу Ртањску општину Михаило Радојковић из фамилију Матићи. Њег' су за председника општине поставили Бугари. А замрзли ме све због један догађај који се десиа раније, пре нег' што су дошли Бугари у Врмцу. То је било овак'.

Ја сам чува овце и козе у Косињу падину, а на исто место Тома и Михаилова ћерка Стојка сабирали су сено у стогови. А ту у близину је било појило за стоку па је доста овчари ту дотерувало стоку да пије воду. Стока ко стока, нека од њи' оде и на они стогови с сено. Ујутру, виде Стојка да се неке козе очешале о стог и оставиле длаку. Питује мен' Стојка чије су козе јеле сено. Ја реко' да не знам, да си немам само ја козе ал' да је можда и нека моја појела, деси се, ја не давам ал' не мож' све да видиш. На то она поче да виче на мен', да ме грди и ружи, све најгоре. Ја помисли, нећеш ти више мен' да грдиш и ружиш. Кад би увече, дођем ја близу њену колибу, саберем камење, па у врата. Псета побегоше, а ја имадо' и пушку, па распалим по кров и колибу, а они унутра почеше да кукају. Ја се одагле врнем куд моју колибу. Кад би ујутру, дође Стојка и виче: „О Ненаде! Кој мен' ноћас гађа?“. Ја реко' да не знам. Оде она и отиде куд кућу, а њен отац Михаило биа је тад у

српску војску на фронт, на Цер. Тамо су му јавили шта је било у село с његову ћерку и кад се завршише борбе у 1914. годину и прође тифус, негде у лето 1915. добије он одсуство и дође у Врмцу. Кад је доша, поче одма' да прети да ће нас све побије што смо му наплашили ћерку. И баш некако у тој време, почеше опет борбе и Бугари освоје Сокобању и Врмцу па Михаило није мога да се врне у своју јединицу већ оста у село. Бугари поставе њег' за председника општине у Врмцу. Он се онда светиа мен' за оно с Стојку. Пријавилива ме Бугарима за ону пушку, смешта ми да ме Бугари сваке суботе и недеље терају на кулук у Ниш и тако.

Негде у почетак 1917. годину Коста „Пећанац“ посла своји људи да дижу устанак против Бугари у бањски крај. Водиа и' неки Милан Дечански. Пошли су од Поружницу, Ресник и дошли у Врмцу. Један старац у општину седи уз кубе и греје се, а они траже пушке и добровољци по село за устанак. Чују се пушке по село, пуцају. Доста се наши' Врмцана тад придружило и Врмца се јавно изјашњавала за устанак и то на јавни зборови ге су сви носили и оружје. Тад је моја мати дошла у поток с Леку Менчића и питувао и' Милен „Милета“ Голубовић шта пуцају те пушке по село. Они му кажу да је дошла нека војска и тражи људи и оружје да дижу устанак против Бугари. Милен им на то каза: „Не да даавте оружје, ни да се придружуете. Рано је за устанак, ће изгинете сви. Ја знам како је то. Ја сам учествова у буну за време „Љубе“ Дидића противу краља Милана Обреновића и видели сте шта смо и како смо прошли.“ Он је мислеа на Тимочку буну. А тај Милен Голубовић биа је четовођа побуњеничке војске у Тимочку буну, а оно истина, ког је змија давила и гуштера га стра'. Тај сусрет с Миленом Голубовића ми испричала мајка и истина, чим куд мен' дођоше Милан Дечански и његови да траже оружје, ја им реко' да немам више. Они ми, пак, казаше да ће ми плате да им дам оружје, али ја опет реко' да немам оружје. А онај старац што у општину седеа куд кубе биа је бугарски шпијун те оде у Сокобању и све извести Бугари шта се ради по Врмцу. Ал' Бугари не стигоше одма' да упадну у село. Поче Топлички устанак и устаници нападоше Сокобању ал' Бугарима дође појачање из Књажевац и устаници се разбеже. Е онда је наста бугарски терор. У Поружницу су све спалили, само четри куће остале, у Ресник исто тако. Ми у Врмцу смо се разбежали по планину ал' Бугари по'ваташе неке од нас које је изда кмет Никодије Вучић и побише и'. То су били Никола Радовановић, Аврам Радосављевић, Миливоје Милосављевић, Милорад Стојановић, Милорад Томић и Василије Сибиновић. Председника од нашу Ртањску општину Михаило Радојковића, заједно с Диска Поповића из Трговиште, Ранђела Миљковића из Мужинац и неког попа Страшмимира Булића ког су звали „Страшко“ из Читлук, Бугари одведу у Сокобању и близу расадника, куд неку

10 Граница је врста хроста.

Левач

крушку, нису и' стрељали већ изболи с ножеви. Тад Бугари нису стрељали већ су судили на смрт с 21 убод сас нож. Боду свуд редом 20 пута, а 21 пут убоду у срце. Затим, нису и' са'ранили три дана већ су и' оставили. Почели су да смрде, а псета да им вучу црева. Тек онда су дозволили да се лешеви са'ране. Осим убиства, Бугари су палили и куће у Врмцу. Запалили су Гаврилову кућу, па Душану Тоскићу, Томе Крстићу, па све куће на Стоковци, па у Влашку Малу пет до шес куће... Биле су ту и бугарске страже, а тај Никодије Вучић иша је с бугарског команданта села, Старчев му било име, и у припито стање му прича коју ће кућу да запале, ту, па ту и тако. А била је ноћ и један бугарски војник што је биа на стражу мислиа је да су то српске комите које се договарају чије ће куће да пале да се освете што нису сви кренули с њима у устанак. Тад и' тај бугарски стражар обојицу убије и Бугари онда прекину с паљевину. Тај бугарски стражар је зато од своју командну кажњен тако што је, после завршетак Топличког устанка, послат на Солунски фронт и то у први редови да се бори против нашу српску војску која се тад там' налазила. Прича ми после Никола који се врнао са Солунски фронт да су наши ровови били близу бугарски и тај бугарски стражар поче да виче: „Братко, братко! Је л' има неко ту од Сокобању?“ „Има, има!“ одговарају наши. „А има ли неко од Врмцу?“ „питује опет Бугарин. „Има, има!“ одговарају наши. Бугарин је тад исприча да је биа у Врмцу, а на питање наши' шта има ново у Врмцу каза је да је запаљена кућа Душану Тоскићу, Томе Крстићу, Николе Радовановићу, па на Стоковци и изређа је све који су попаљени. На питање зашто, одговорија је да је то зато што су чували комите. На питање што је прекомандован на фронт, Бугарин је одговорија да је случајно убиа кмета Никодија Вучића и свог бугарског команданта јер је мислиа у помрчину да су то српске комите и да пале куће од они' који се нису придружили устанку па да је зато сада на фронт под казну. Тако се завршиа тај разговор.¹¹ Што се тиче главни коловођа буне у бањски крај које је посла Коста „Пећанац“, Бугари су и' по'ватали у Врбовац и пострељали куд Бован, на место звано Цидовско гробље.

Иначе, за време Први светски рат нису биле само наше, српске комите већ и бугарске. Оне су носиле беле капе од зајчу кожу¹² с друге ознаке. Кад наиђу у село, по три дана пљачкају, једу, пију и траже наше комите да би се тукли с њи'. На Свету Тројицу кад је сабор куд нас у Врмцу окупе се сви

11 Као што се види, ова верзија погибије Никодија Вучића коју је изнео Ненад Јанковић је битно другачија од оне коју је изнео Чедомир Никодијевић, а коју смо пренели раније у тексту, по којој је Никодије Вучић страдао од Бугара још пре избијања Топличког устанка. Шта је права истина о погибији Никодија Вучића и која верзија његове погибије је гачнија данас је тешко, штавише, немогуће тачно утврдити.

сељаци, играју, музика свира. Не мож' да прође ни један сабор, а да бугарске комите не присуствују. На тај дан у'ватили су нашег комиту Мику Марићевског и довели га на сабор. Један стражар га чува док остали играју, а свира им музика из Сесалац. Мика им се преко ноћ некако измигољи, можда и уз помоћ неког нашег сељака, и побегне. Кад би ујутру, Бугари натерали цело село у потеру за њег', јурњава горе-доле. Бугари га у'ватише и убише. Била су то тешка времена.

По доласку наши Срби солунци у јесен 1918, биа сам мобилисан у нашу, српску војску заједно с Костом, Тине Иванковском брат, и чували смо неко сено у Сокобању. Коста је добиа задатак да од наши' по село спреми 'рану за нашу војску и однесе је у Делиград. Међутим, кад је доша до Делиград, наша војска је већ отишла до Параћин. Туј се Коста разболеа, сместили га у болницу ге је и умреа. Из болнице га дотерали мртвог куд кућу. Ето, то су ти неки од догађаји из Први светски рат.¹³

Казивање Видена Никодијевића

Зовем се Виден Никодијевић¹⁴, рођен сам 9. априла 1924. године у Врмци. Још пре поласка у основну школу, волео сам да се занимам са свим и свачим. Још тада су говорили да сам бистро и паметно дете. Сећам се, као кроз маглу, једног догађаја. Имао сам негде око четири или пет година. Била је јесен. Ја и друга деца играли смо се у једној просторији у којој су се сакупиле жене из села, а међу њима и моја мајка Костадинка. Биле су на моби и заједнички крунине кукуруз. Уз тај посао су разговарале. Ја сам том приликом нешто рекао о ономе о чему су разговарале, не сећам се тачно шта је била тема разговора и шта сам ја рекао, али се сећам да је најстарија жена међу њима, била је стара, имала је сигурно преко 80 година, заћутала, подигла прст, показала на мене и рекла осталим женама, а нарочито мојој мајци: „Слушајте ме добро шта ћу ви рекнем – ово дете ће будне голем човек.“ У основну школу пошао сам 1. септембра 1931. године, а учитељ ми је био Боривоје Миленковић. Био сам најбољи ученик. Због тога учитељ није желео да ме бије. Рецимо, ако понекад ја и другови закаснимо у школу, учитељ је узимо прут и наређивао нам да пружимо руке. Наравно, и ја сам морао да пружим руке, да се не би касније рекло да учитељ не третира све своје ђаке једнако. Другове је стварно ударао, а када је до-

13 Казивање Ненада Јанковића забележио је Љубиша Младеновић директно од самог Ненада Јанковића током фебруара 1990. године.

14 Како смо већ раније видели, Виден Никодијевић је био син Чедомира Никодијевића и унук Станојла Никодијевића чија смо казивања у овом раду већ навели. Такође је био и праунук Никодија Вучића који је био отац Станојла Никодијевића и деда Чедомира Никодијевића. Никодије Вучић је поменут у казивањима Чедомира Никодијевића и Ненада Јанковића.

Левач

лазио ред на мене, замахивао је прутом али ми је дланове само додиривао, није их ударао. Ценио ме је јер сам био најбољи ученик, а такође сам био вредан и показивао велики интерес за стицање знања и настављање школовања након завршетка основног образовања. У учењу сам био педантан, као и у облачењу. Рецимо, ако би била кишна, снег, блато и слично, никада се нисам прљао, нисам газио кроз баре и блато као остали моји другови, већ сам увек ишао са стране или сам прескакао воду.

Као дете, нисам био нешто посебно несташан, али сам једном, на наговор рођака „Аце“, на самарио прадеду Милена Голубовића, оца моје бабе Невене коју смо звали „Венка“. Прадеда Милен је био мајор у српско-турским ратовима 1876–1878. године и четовођа у Тимочкој буни против краља Милана Обреновића 1883. године, веома поштован и цењен у селу. Умео је да благосиља, многе благослове је знао. Живео је 100 година. Пошто је пушио чибук, једног дана, опет у јесен, каже он мени и мом рођаку „Аци“: „Дедер, праунуци моји, донесите ми дуван.“ Ми изађемо из куће и кренемо по дуван али „Аца“ застаде и рече ми: „Слушај Видене, ајде да се ми мало нашалимо с прадеду. Да ми узнемо ово опало лишће од ора, исецкамо га и однесемо прадеде.“ Ја, не знам шта ми је било, пристадох. Урадимо ми то и однесемо прадеди Милену исецкано орахово лишће. Прадеда Милен пак није приметио подвалу већ је ставио то лишће у чибук, успут нас благосиљајући. Али, када је запалио, оно лишће је букнуло, а прадеда Милен престаде да благосиља, поче да виче на нас и замахну чибуком, а ја и „Аца“, бежи из куће и умало се не заглависмо на вратима.

Тakoђе, као дете, још пре него што сам пошао у школу, могао сам два пута да настрадам. Први пут сам се играо код воденице и упао у канал који је водио ка воденици. Вода ме је понела тачно према воденичном камену који је млео жито. Срећом, нисам тамо упао, већ ми се кошуљица од конопље закичила на уласку у цев која је водила до воденичног камена. Ту сам почео да вичем и плачем. Моји, који су радили у оближњој башти, су ме чули, дотрчали и спасили ме. Иначе, да сам упао у цев, сигурно бих погинуо. Други пут, пак, приликом игре, попео сам се на крушку близу наше куће, али нисам приметио да су ту стршљенови савили гнездо. Почели су да ме нападају. Ја сам се уплашио, скочио са дрвета, и у тај мах ме два стршљена уједоше отпозади за врат. Ја вриснух и падох у несвест. То су чули моји, дотрчали, видели мене на земљи у несвести и стршљенове око мене. Брзо су их растрерали и однели ме у кућу. Ту сам био у несвести два до три дана. Нису мислили да ћу преживети, јер је отров од стршљенова јак, а ја сам био мали. Чак су доводили и свештеника да ми чита предсмртне молитве. Али, другог или трећег дана, не могу тачно да се сетим, ја се освестих и остадох жив. Међутим, лежао сам у постељи још две недеље. Сви су били добри према мени. Сећам

се, пошто је то било у августу, близу Преображења када се и данас у Сокобањи одржава велики вашар, дошли су моји и питали ме шта желим да ми купе. А ја сам рекао шта желим, али се не сећам сада шта је то било. Како сам већ рекао, мали сам био, нисам ни пошао у школу. Али се сећам, да када су рекли да ће ми купити то што сам тражио, да сам скакао од среће у кревету, а оно ме све врат боли на оним местима где су ме стршљенови ујели.

Још док сам привршавао основну школу у Врмци, говорио сам родитељима да не желим да се бавим пољопривредом и да желим да наставим даље школовање. Са друге стране, мој брат Вучко, који је био старији од мене, желео је да се бави пољопривредом. Он је хтео да буде велики газда, да има имање и пуно прихода од њега. Желео је да га зову „Газда Вучко“. Сећам се, једног дана пошли смо ја и он на Црковац, где се налазила зграда основне школе у Врмци, а где се и данас налазе црква и пароксијски дом. Одатле се пружа прелеп поглед на сокобањску котлину. Када смо ја и Вучко тамо стигли, он је раширио руке и рекао ми: „Знаш Видене, што би волеа да једног дана све ово будне моје!“ Ето, такав је био мој брат. Он је то желео и то је у реду. Свако има свој циљ у животу.

Моји родитељи у прво време нису желели да ме пусте да наставим школовање, иако се и учитељ Боривоје Миленковић за то код њих залагао. Терали су ме да чувам ћурке. У то време, током 1920-их и 1930-их оне су доносиле добар приход јер су их тражили трговци ради меса и нарочито перја. Ја сам пак то користио да вршим притисак на родитеље да ме пусте на даље школовање. Одводио сам ћурке на Девојачки камен и одатле их гурао. Оне би слетеле са камена у подножје где су се налазиле наше и комшијске баште. Када би слетеле, направиле би штету јер би покљуцале све усеве на њима. Тада су долазиле комшије и говориле мом оцу Чедомиру: „Онај твој, направио ни¹⁵ штету!“ Отац је због тога хтео да ме бије, али ме је, као и увек, његова мајка, а моја баба Невена, бранила и говорила му: „Бежи несрећо, немо да бијеш дете!“ Сећам се и тога да је отац касније кришом плакао што је морао да ме бије. Волео ме је, то знам. Због њега никада цигарету у животу нисам узео у уста. Једног дана ми је рекао да је то штетно и да је он као младић толико волео дуван да га је, малтене, јео. Зато му је једног дана и позлило. Када се опоравио, узео је дуван, бадио га на земљу и изгазио и од тада га никада више није запалио. Ту његову причу сам запамио и никада нисам пропустио.

Али, да се вратим причи о мом школовању. Када сам направио доста штете гурајући ћурке са Девојачког камена, отац и моји остали укућани закључили су да је боље да ме пусте на даље школовање, јер ћу иначе и даље правити штету. Тако сам, 1. септембра 1935. године, кренуо у Специјал-

15 Ни, односно нам.

Левач

ну пољопривредну школу у Прокупљу. На железничку станицу у Криви Вир код Бољевца, некада је ту пролазила пруга од Зајечара за Параћин, преко Честоброднице, одвео ме је деда Станојло, отац мога оца. Сећам се да ми је, пре него што сам ушао у воз, саветовао: „Слушај Видене, ја нисам писмен човек али једно ћу ти кажем. Шта год радеа у бели свет, никада немо' с политику да се бавиш. Политика је голема¹⁶ курва.“ Да сам га бар послушао али нисам. Мада, нисам га послушао из најплеменитијих намера.

Специјалну пољопривредну школу у Прокупљу завршио сам са одличним успехом 1938. године. Тамо сам се и упознао са идејама Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Нарочито су ме привукле оне њихове идеје о социјалној правди и једнакости међу људима. Зато сам, када сам преко лета долазио на распуст у Врмцу, иако нисам био члан КПЈ, па чак ни Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), ширио те идеје међу мештанима и трудио се да сузбијам сујеверја међу људима. Рецимо, дешавало се да нам лисица ноћу упадне у кокошарник и поједе кокошке. Моји родитељи и други укућани би тада почели да причају да је то због тога што су јели мрсну храну на дан када се пости. Ја сам им тада говорио да то није због тога већ зато што нам је слабо направљен кокошарник. Позвао сам деду Станојла и, заједно са њим, направио сам нови кокошарник. Затим сам јео мрсну храну на посни дан и рекао мојима да ће видети да се ништа неће десити. Наравно, лисица сада није могла да провали у кокошарник, па је живина остала читава. Или рецимо, дешавало се да вук ноћу прескочи ограду око појате, која је била ниска и слаба, упадне и покоље овце. Тада су моји почели да говоре да је то због тога што нису везали црвени конац против урока, као неко их је урекао. Ја сам, опет, са своје стране рекао да то није због урока, да такве ствари не постоје, већ да је вук поклао овце због тога што је ограда око појате ниска и слаба. Опет сам отишао са дедом Станојлом и направили смо високу и чврсту ограду. Наравно, вук сада није могао да је прескочи и овце су остале читаве. Тако су моји, а и остали људи у селу, почели полако да одбацују многа сујеверја.

По завршетку школе у Прокупљу, вратио сам се у Врмцу. Желео сам да наставим школовање али тренутно за то моја породица није имала услова. Зато сам се запослио, 15. августа 1940. године, као млађи писар у Ртањској општини чије је седиште било у Врмци, заједно са Божидаром „Бошком“ Томићем. Деловођа општине био је чувени Илија Василић, познати политички радник који је једно време био и председник Ртањске општине. Још тада, пре избијања рата, Илија Василић¹⁷, ја и „Бошко“

Томић, повезали смо се са руководећим кадровима КПЈ за срез Бањски: Алексом Маркишићем, новинаром „Политике“ и адвокатским приправником који је после рата постхумно проглашен за народног хероја Југославије¹⁸ и Димитријем Драговићем, наставником историје, географије и српскохрватског језика у Грађанској школи у Сокобањи. Они су у то време радили на стварању јединственог Народног фронта у сокобањском крају који би се залагао за отпор фашистичким државама, у првом реду Немачкој, а такође би био и против разбијања Југославије. Лако смо се повезали са њима, јер смо и ја, и „Бошко“ и Илија делили исте идеје, а такође смо били склони и причама о социјалној правди и једнакости.

На месту млађег писара Ртањске општине у Врмци затекло ме је, у априлу 1941. године, избијање Другог светског рата. Сећам се, када је стигла вест да је почео рат, ја, „Бошко“ Томић и Илија Био је члан Демократске странке (ДС). Од 1919. до 1921. био је председник Ртањске општине са седиштем у Врмци, а од 1928. до 1941. био је њен деловођа. Током 1930-их био је један од најпознатијих опозиционара у срезу Бањском. На општинским изборима 1936. био је заменик кандидата за председника Ртањске општине. ДС је напустио у лето 1943. и прикључио се Комунистичкој партији Југославије (КПЈ). Иначе, у Другом светском рату био је партизански илегалцац (теренац, сарадник) у Врмци и командант сеоске месне партизанске десетине од 1941. године па све до ослобођења Врмце и сокобањског краја 11. августа 1944. Такође је током рата био и члан Одбора Народноослободилачког фонда (НОФ), члан Среског комитета КПЈ за срез Бањски (од августа 1943. до маја 1944), председник Народноослободилачког одбора Врмце (од јуна до септембра 1944), те председник Среског Народноослободилачког одбора (касније прозваног Народни одбор) за срез Бањски (од 2. септембра 1944). Почетком септембра 1944. био је делегат на Окружној скупштини Народноослободилачких одбора Нишког округа у Нишу. Био је један од 989 делегата Велике антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије у Београду 9–12. новембра 1944. Дана 12. новембра 1944. године, на предлог генерал-потпуковника (каснијег генерал-пуковника) Константина Коче Поповића изабран је за једног од 278 народних посланика који су образовали Антифашистичку скупштину народног ослобођења Србије (АСНОС) која је, током заседања 8. априла 1945, трансформисана у Народну скупштину Србије. На функцијама народног посланика Народне скупштине Србије и председника Народног одбора за срез Бањски остао је до 1950. године.

18 Алекса Маркишић звани „Павле“ био је секретар Среског комитета КПЈ за срез Бањски од 23. новембра 1940. до 2. августа 1941. и од 20. августа 1941. до погибије 16. фебруара 1942. године. У периоду од 2. до 20. августа 1941. био је политички комесар Озренског партизанског одреда, а од 20. августа 1941. па све до погибије 16. фебруара 1942. био је члан штаба поменутог одреда, поред тога што је, како смо видели, обављао и функцију секретара Среског комитета КПЈ за срез Бањски. Постхумно је, 6. јула 1953, проглашен за народног хероја Југославије, јединог са простора среза Бањског, односно данашње општине Сокобања.

16 *Голема*, односно *велика*.

17 Илија Василић звани „Стаљин“ био је позната политичка личност у срезу Бањском још пре Другог светског рата.

Василић скакали смо од среће. Мислили смо да ћемо Немце и њихове савезнике научити памети. Али не би тако. Југославија је доживела слом и капитулирала. Дошла је окупација и успостављање колаборационистичке власти. Ипак, убрзо се почело са организовањем отпора. У наше село долазили су Алекса Маркишић и Димитрије Драговић и радили на образовању Озренског партизанског одреда и подизању устанка. Илија Василић је одмах пристао да буде партизански „илегалац“, односно „теренац“ тј. сарадник, а такође и командант месне партизанске десетине у Врмци. Ја сам се партизанском покрету прикључио 1. новембра 1941. године, као „илегалац“ и истог дана се учланио у СКОЈ (члан КПЈ постао сам касније у току рата, тачније 9. априла 1945). Сећам се да сам пришао Димитрију Драговићу, који је у то време боравио у Врмци и био командант Озренског партизанског одреда.¹⁹ Дошао сам до њега и рекао да желим да се прикључим. Он је само климнуо главом и ствар је била готова, постао сам партизански сарадник. Када је Драговић убрзо, заједно са својим одредом, настрадао од „љотићеваца“ код Јошанице 27. новембра 1941. године, знам да је и мени, и скоро свим Врмцима било веома тешко. Што се тиче „Бошка“ Томића, он је такође постао „илегалац“ али касније, током 1943. године.

Да испричам још нешто пре него што нешто кажем о раду нас „илегалаца“. У лето те кобне 1941. године у сокобањски крај, па тако и код нас у Врмцу, стигле су прве избеглице из Босне и Херцеговине и Хрватске. Били су то наши људи, Срби који су побегли од усташког терора и покоља. Сећам их се добро, а сећам се и њихових прича о покољима Срба на поменутим подручјима од стране Хрвата и Муслимана који су служили у усташки редовима. Један од избеглих је имао ожиљак на врату од ножа када су усташе покушале да га закољу, а он срећом преживео. И данас се жежим од њихових прича. То је био тренутак када сам посумњао у причу о братству југословенских народа која се пропагирала од уједињења 1918. године, па чак и пре тога. Ипак, тада сам то потиснуо мислећи да је реч о групи издајника и отпадника међу Хрватима и Муслиманима и да међу поменутима они немају широку подршку. На моју жалост, то није било тако, а догађаји у ратовима од 1991. до 2001. године коначно су ме уверили су ме у супротно.

А сада да наставим о раду нас „илегалаца“. Сви ми „илегалци“, односно „теренци“ тј. партизански сарадници у Врмци радили смо под командом Илије Василића. То је био човек јаке и снажне воље, чврст и непоколебљив. Током рата су га прозвали „Стаљин“. Одмах смо прионули на посао. Ширили смо, пропагирали и објашњавали народу

идеје и циљеве партизанског покрета и његове борбе, придобијали људе за партизанске редове, растурали пропагандни материјал (летке и слично), слали људство у партизански одред, пружали уточиште партизанским борцима, давали им одећу, обућу, муницију, храну, воду, лекове и други санитарски материјал. Прикупљали смо обавештења о непријатељима. Другим речима, прибављали смо и достављали смо све оно што је било потребно за успешно вођење борбе. Иначе, и сам Озренски партизански одред је придобијао људе својим деловањем. Рецимо, током јануара 1943. причао је један сељанин из нашег села да је под планином Ртањ срео партизане од којих је један био бос иако је била веома хладна зима и дубок снег. Сељанин је даље испричао да је пришао партизану и рекао му: „Ти си бос?“. „Да.“, потврдио му је овај. „Те ти је обућа?“, питао га је даље сељанин, на шта је овај одговорио: „Ицепала се.“ „Па видиш да ја имам обућу, а ти имаш пушку. Што ми не отнеш?“, рече му сељанин. „Не смем. Ако ти отнем, командант и комесар ће ме стрељају. Од теб' могу једино да добијем обућу ако ми ти пред команданта и комесара кажеш да ми је даваш.“, одговори му партизан. Та прича је позитивно одјекнула у народу. Са друге стране, наши супарници из четничког покрета, руку на срце, углавном су се понашали супротно тј. бахато. Тако су много људи одбили од себе и отерали на партизанску страну.

У општини смо, пак, ја и „Бошко“ Томић кришом учили да куцамо на писаћој машини. Наиме, у згради општине је постојала једна писаћа машина на којој је радио председник општине и који је, из нама непознатих разлога, бранио да научимо да радимо на њој. Кад год је одлазио у Сокобању, он је машину закључавао у фиоку. Међутим, остале фиоке није закључавао тако да смо ја и „Бошко“ извличили горњу фиоку и вадили писаћу машину из доње, закључане фиоке. Затим смо вежбали куцање на њој и то на хартији коју смо, сналазећи се на разне начине, сами набављали и доносили. Нисмо смели да користимо општинску хартију да нас председник општине не би открио. Остале ствари у вези са радом на писаћој машини, као што је, на пример, мењање траке, научили смо кришом гледајући председника општине док је то радио. Чим би видели да се председник општине враћа, ми би враћали писаћу машину у фиоку и правили се да ништа није било. Тако смо научили да куцамо на писаћој машини. То ми је касније много користило.

Иако је био рат, ја нисам желео да напустим мисао о даљем школовању. Некако сам успео, сакупивши новац док сам радио у општини да се, 1. септембра 1942. године, упишем у Средњу пољопривредну школу у селу Буково код Неготина, близу истоименог манастира из 15. века. Тамо сам отишао 20. септембра 1942. године. Поново сам био међу најбољим ученицима. У исто време, нисам преки-

¹⁹ Димитрије Драговић звани „Срђан“ био је командант Озренског партизанског одреда од 20. августа до погибије 27. новембра 1941. године.

Левач

дао рад за партизане. И у Средњој пољопривредној школи сам радио у групи партизанских сарадника. Радили смо све оно што и у Врмци, чак и више. Спријатељио сам се са присталицама колаборационистичке власти („недићевцима“, „љотићевцима“ и четницима Косте Миловановића „Пећанца“), као и са присталицама четника Драгољуба Михаиловића, претварајући се да не волим партизане. Сви наведени су ми поверовали и тако сам дознавао њихове планове, које сам затим преносио својим саборцима у партизанским одредима, као и осталим партизанским сарадницима. Када бих преко распуста и за празнике долазио у Врмцу, настављао сам рад за партизане у групи Илије Василића.

Током рата, Бугари су два пута покушали да ме ухвате. Први пут су то покушали у лето 1942. године, пре мог одласка у Буково. Наиме, опколили су Врмцу и почели да је прочешљавају. Ја сам био у кући. У тај мах у кућу је утрчала Ранка, жена мога брата Вучка, и почела да маше рукама и усплахирено ми говори да Бугари претресају село и траже партизанске сараднике и месне партизане. Ја сам брзо изашао из куће и почео да бежим поред реке. У тај мах, наишао сам на једног бугарског војника. Мени се одсекоше ноге. Мислио сам да сам готов, да ће овај да пуца и убије ме. Али, он стави прст на уста и рече ми: „Братко, братко. Овуда, овуда. Овуда нема мојих сабораца, овуда је слободан пут.“ Говорећи то, показао ми је куда да бежим. Пре него што сам кренуо, он ми је још рекао да ме спасава зато што је члан бугарске комунистичке партије и што је против рата са Југославијом. Ја сам му захвалио, стегао му руку и извукао се из обруча неповређен.

Други пут су Бугари покушали да ме ухвате у лето 1943. године, када сам се у Врмци налазио на распусту. Исто тако су опколили село и почели да траже партизанске, али и четничке сараднике, као и припаднике партизанске и четничке месне десетине. Овај пут сам се сакрио у плевњу²⁰, близу моје куће. Одатле сам посматрао бугарске војнике док су вршили претрес. Највише сам се бојао да не запале плевњу јер сам знао да то воле да раде и да је то бугарски „штос“. У том случају бих жив изгорео. Срећом, то нису урадили, па сам изашао из плевње чим су Бугари отишли. Иначе, знао сам да су Бугари почетком 1943. године на сличан начин убили седморо људи код оближњег села Шарбановац. Ухватили су их, оптужили да су партизански сарадници и симпатизери, мучили их и на крају убили на тај начин што су их изболи бајонетима, а њихове лешеве бацили у појате које су претходно запалили.

Исте 1943. године, такође у лето док сам боравио на распусту у Врмци, а пре бугарске потере, доживео сам још два непријатна догађаја. Први се догодио почетком јула, када су изнад Врмце наишли партизани из Тимочког батаљона. Део њихових бо-

раца прерушио се у четнике. Наишли су на неког чобанина који није био из Врмце и, желећи да дознају ко симпатише четнички покрет, почели су да га испитују. Човек, уплашен, почео је да прича лоше о партизанима на шта су ови дохватили пушке и пуцали у њега. Човек је био рањен, остао је жив, али је ова акција наштетила партизанима, као и нама, њиховим сарадницима тако да је више нису понављали. Муке смо имали док смо овај догађај изгладили, али смо успели. Народ у Врмци је у већини ипак волео партизане.

Други догађај одиграо се крајем истог месеца. Тада сам доживео велики страх од „Дражиних“ четника. Наиме, тог дана боравио сам у Сокобањи због неких послова. Изненада, поздрави ме мој пријатељ Ранко Благојевић из Поружнице. Рече ми: „Здраво Видене. Јел имаш времена да одеш самном у Поружницу, да те упознам са неким људима?“ Ја сам знао да је он четнички сарадник, а он је такође знао да сам ја партизански сарадник, али пошто смо били пријатељи, нисмо хтели да одамо један другог. Ја му одговорих: „Имам, хајдемо.“ Одемо ми у Поружницу, кад тамо постројени четници и испред њих неки њихов командант. Ја претрух, мислио сам да ме је Ранко издао и да ће сада четници да ме убију. Мислио сам да сам готов и припремио сам се за смрт. Решио сам само да замолим четничког команданта да ме стреља, а не да ме коље камом, јер сам знао да то четници раде. Још и данас се сећам како сам се тешко осећао када су ми, пет месеци касније по овом догађају у Поружници, када сам већ био у Букову, јавили да су четници у новембру исте, 1943. године у атару мог села камама поклати групу људи из Сокобање и једног човека из села Језеро и да су месец дана касније, у децембру 1943, на зверски начин убили мог саборца-партизанског сарадника, младог Врмцанина Душана Недељковића. Ухватили су га, одвели у врмашки атар, према селу Јошаница, натерали га да клекне и заклали га камом. А Душан је имао свега 16 година. Да не причам да су на Божић 1944. године, док сам боравио у Врмци, четници на Црковцу на страхан начин убили још једног мог саборца-партизанског сарадника и припадника месне партизанске десетине, Врмцанина Адама Радосављевића. Ухватили су га, везали, претукли моткама и стрељали. Осим тога, два дана касније, 9. јануара 1944. године, испред зграде општине у Врмци претукли су једну жену, која није била из Врмце, а коју су оптужили да им намерно није посолрила гибаницу. Викали су на њу, док су је ударали, да је комунисткиња те да им због тога није посолрила гибаницу. Тело Адама Радосављевића и премлаћивање оне несрећне жене испред зграде општине видео сам својим сопственим очима.

Међутим, да се вратим догађају у Поружници из јула 1943. године. Четнички командант приђе Ранку и овај му рече: „То је тај Виден Никодијевић из Врмце. Он је наш човек и веома нам је дра-

20 Плевња, односно сеник. То је привредна зграда у оквиру сеоског домаћинства у којој се чувају сено и слама.

гоцен.“ Четнички командант дође до мене, одмери ме погледом, потапша ме по рамену и каза: „Браво младићу. Ти си веран син краља Петра Другог. Ми Срби морамо да се држиммо заједно. Ми ћемо све наше непријатеље са камама да истребимо.“ и ту се удари по ками која му је висила око струка. Након тога смо још мало поразговарали, а онда ми је рекао да могу да идем. Пођемо ја и Ранко и он ми рече да четници нису знали да сам партизански сарадник и да је он хтео мало да се нашали са својим четницима, али и самном. Ја сам се тада наљутио на њега и рекао му: „Знаш ли ти шта си урадио? Јел знаш да је могло да се деси свашта, да ме открију и онда закољу? Немој никада више то да си урадио.“ Ранко је схватио шта је урадио и извинио ми се. Никада више није тако нешто покушао. Ранко је, ипак, био добар човек. Зато сам се ја, по ослобођењу Сокобање 1944. године, заложио да се над њим, иако је био четнички сарадник, не врши одмазда. Иначе, ја сам принципијелно био против политике одмазде. После ослобођења Сокобање, нисам желео да се људи осуђују на смрт само зато што су били у колаборационистичким или четничким јединицама. Наравно, друга ствар је била ако су чинили неке нарочито тешке злочине. Елем, будући да сам био против одмазде, неке људе сам спасио од смрти, рецимо као поменутог Ранка, а неке нисам успео. Када мало размислим, можда су ме због тога сви после рата ценили. Они који су били у партизанима, ценили су ме зато што сам био њихов саборац, а ови други зато што се нисам залагао за одмазду.

Иначе, „Дражини“ четници су такође два пута покушали да ме ухвате, у исто време кад и друге партизанске сараднике и месне партизане из Врмце. Оба пута је то било у јулу 1944. године, када сам из Букова дошао на распуст у Врмцу. Први пут 12. јула, али ја сам се тада на време склонио ван села, а четнике су приморали на повлачење наши месни партизани на челу са Илијом Васиљевићем. Други пут су покушали да ме ухвате десет дана касније, 22. јула, али сам се и том приликом склонио. Свега два дана касније, 24. јула, дошло је до одлучујуће, Треће битке на Буковику када су четници и „недићевци“ доживели пораз од партизана. Сећам се да смо у Врмци слушали ту борбу и да су данима после ње четници бежали, растурали се, одлазили кућама. Они четници који су имали браде, бријали су их на суво, без сапуна. Међутим, како су их носили годинама, познавало се да су свеже бријани, па су их на основу тога партизани препознавали и хватали.

Него, пре него што наставим, да испричам још један догађај. То је било у школи у Букову, у јуну 1944. године, мало пре него што ћу кренути у Врмцу за распуст. Тада се већ колаборационистичка и окупациона власт полако распадала, било је јасно да им ускоро следи крај. Један ученик, старији од мене, „недићевски“ сарадник, дознао је некако да ја радим за партизане. Срео ме је у школском ходни-

ку, опсовао ми мајку и, пред свима, ударио ми шамар. Ја сам на то извадио пиштољ и прислонио му га међу очи. Он се страшно уплашио. Те очи, испуњене самртним страхом, и одраз у њима на којем сам ја са пиштољем у руци, никада нећу заборавити. Нисам могао да повучем обарац. Лагано сам вратио пиштољ за појас и пустио га да иде. Он, пак, са своје стране, није ме пријавио својим претпостављенима и рекао им да сам партизански сарадник. Не знам зашто је тако поступио. Можда због тога што сам му ипак поштедео живот.

Да се сада вратим на догађаје који су довели до ослобођења. Недуто после Треће битке на Буковику, 3. августа 1944. године, партизани 23. српске дивизије дошли су у Врмцу. Ја сам се пријавио и ступио у њихову 14. српску бригаду којом је командовао мајор Јован Митић „Ђорђе“, док јој је политички комесар био капетан Војислав Дрљачић „Драган“.²¹ Са 14. српском бригадом сам, 11. августа исте године, учествовао у ослобођењу Сокобање и сокобањског краја. Сећам се да смо у Сокобању ушли у раним послеполоноћним часовима. Иако смо се били припремили, до борбе није дошло. „Недићевци“, који су имали посаду у Сокобањи, када су чули да се приближавамо, одступили су без борбе у Алексинач. Четника у Сокобањи и сокобањском крају у то време већ више није било. Разишли су се кућама. Нису се опоравили од пораза на Буковику 24. јула.

Чим је свануло и људи постали свесни да је Сокобања слободна, да нема више „недићеваца“, те да су ту сада партизани, настало је велико славље. Људи су се радовали и клицали нам. Желели су да нам честитају. Касније тог дана одржан је и митинг. Е, сада ми је добро дошло оно што сам научио да куцам на писаћој машини. То је тада знао веома мали број људи у срезу Бањском, тако да ме моји претпостављени нису слали у даље борбене операције већ су ме одредили на службу у Среску војну команду која је успостављена убрзо након ослобођења. Неколико дана после, постао сам и члан Среског Народноослободилачког одбора. Дана 15. октобра, поставили су ме за шефа Одсека за пољопривреду тог одбора. Радио сам тада на скоро свим гранама пољопривредне струке: државним и приватним имањима, на сузбијању биљних болести и штеточина, оснивању Сељачких радних задруга, селекцији стоке за приплод, обављао сам разне административне послове, а помагао сам и у раду Одсека за привреду сокобањског Среског Народноослободилачког одбора.

Недуто по именовану на место шефа Одсека за пољопривреду, негде половином новембра 1944.

²¹ Мајор Јован Митић „Ђорђе“ и капетан Војислав Дрљачић „Драган“ били су командант и политички комесар 14. српске бригаде од њеног формирања 14. јуна 1944. и били су на тим местима и када је окончан Други светски рат 9/15. маја 1945. године.

Левач

године, послали су ме неким послом у Ниш. Отишао сам до Житковца и тамо се украцао у воз. У истом вагону, била су и три бугарска војника. Они су сада као били наши савезници, будући да су у септембру 1944. године напустили Немце и пришли Русима. Пришли су ми и почели да ме грле и вичу: „Братко, братко!“ Ја, међутим, нисам то могао да отприм. Знао сам и видео шта су све радили и имао сам одбојност према њима. Иако ми је онај бугарски војник спасио живот, огромна већина њихових војника није била таква већ су вршили злочине над нашим људима. Како ми је била обешена пушка око рамена, ја одгурнух Бугаре, скидох пушку и нанишаних у њих, рекавши им: „Одбиј!“ Они исто поскидаше пушке и упереше их у мене. Стајали смо тако око неколико минута, људи у вагону су ћутали, престрашени. Ја сам мало промислио. Видео сам да око мене нема других мојих сабораца, а Бугара је било тројица. Осим тога, слобода је дошла, ми побеђујемо и глупо би било да погинем, посебно на овакав начин. Зато спустих пушку и окренуих им леђа, кришом их посматрајући. Бугари су били мало изненађени таквим мојим потезом, али пошто су постојали неколико тренутака са, и даље упереним пушкама, спустише их и одоше на други крај вагона, не дирајући ме више. Вероватно су и они размислили и закључили да сада више нису уз Немце и да би, ако би ме убили, овај пут одговарали и својој, а првенствено руској команди и да би вероватно зато били стрељани.

Дана 21. марта 1945. године, тадашњи повереник за пољопривреду Председништва АСНОС-а прота Милан Д. Смиљанић, указом ме је поставио и за чиновника Повереништва за пољопривреду Председништва АСНОС-а при сокобањском Среском Народноослободилачком одбору. Повереништво за пољопривреду Председништва АСНОС-а је, иначе, већ у априлу месецу преименовано у Министарство пољопривреде Владе Србије.

Такође у марту месецу 1945, дошао је код мене Илија Василић и у име сокобањског Среског комитета КПЈ понудио ми да се каднидујем за народног посланика у АСНОС-у, каснијој Народној скупштини Србије. Пошто ме није напуштала мисао о наставку школовања, ја сам то одбио и рекао да ме то не занима и да хоћу да идем натраг у Буково да завршим школу. Из Среског комитета КПЈ нису добро примили моје одбијање. Био сам им драгоцен кадар и нису хтели тек тако да ме пусте. У априлу, пошто сам постао пунолетан, учланио сам се у КПЈ, али напомињем да сам и раније припадао партијским ћелијама као члан СКОЈ-а. У мају је дошла капитулације Немачке. Баш те вечери, када је у слепоноћним часовима 9. маја 1945. године, стигла вест о капитулацији, налазио сам се на дужности у Среској војној команди. Одрах сам узео пушку, изашао напоље, испалио хитац у ваздух и објавио вест. Настало је велико славље! Људи, а и ми, радовали смо

се као мала деца! Рат је коначно био готов и ми смо победили! Југославија је била међу победницама, после четири године рата и великих жртава!

Сада, пошто је рат био завршен, ја поново кренух да притискам другове из Среске војне команде и Среског комитета да ме пусте да идем у Буково, на даље школовање. Они су се опет противили. Али, ја сам сада чврсто био решио да идем. После неког времена, пронашао сам везу у Министарству пољопривреде Владе Србије у Београду и изложио им мој проблем. Они су онда телефонирали у Срески комитет у Сокобањи и, не говорећи им да сам ја звао, „изрибали“ другове из Среског комитета због тога што ме не пуштају на школовање.

Недуго потом, позову мене у Срески комитет и извињавајући се, рекоше ми да новој социјалистичкој власти требају школовани људи и да ме пуштају да идем у Буково да се даље школујем. Тако сам ја, 1. децембра 1945. године, поднео оставке на све дужности у Среској војној команди, Среском Народноослободилачком одбору и на место чиновника Министарства пољопривреде Владе Србије при Среском Народноослободилачком одбору, и отпутовао у Буково на даље школовање. Временом, све више сам напредовао, школовао се и постао сам доктор наука, али то је већ нека друга прича. То је већ прича о мом животу након Другог светског рата.²²

Казивање Селимира Вељковића

Зовем се Селимир Вељковић, рођен сам 1925. године у Врмцу. У основну школу сам поша 1932. године и биа сам ученик све до 1936. годину. За време школски дана пантим²³ догађај када је 1934. године погинуа краљ Александар, о томе нас обавестио мој учитељ Боривоје Миленковић. Када сам завршио основну школу 1936. године, чува сам стоку. Као и обично, у тој време, сва деца по завршетак школе морала су да чувају стоку. Тада у тој време није била осмогодишња школа, а и наши родитељи, ретко ко од њи да се определили да школује синови. Највише је на то утицало сиромаштво. Тако сам и ја отиша да чувам свиње. Свиње сам чува 1937, 1938. све до 1940. годину, када су ме, као мало старијег, отерали куд овце. Овчар сам биа и 1941. године када је бивша Југославија капитулирала, војска се разишла и остављала свуд редом војну опрему, бацала оружје свуд ге су се кретали. Ја сам као дечко прикупио све што сам наша.

Године 1941, у Врмцу се појавила група партизани која је бројала око 13 борци, а које је водио Алекса Маркишић. Биа сам млад дечко, чува сам овце кад су навратили куд мен куд појату. Питују

22 Казивање Видена Никодијевића забележио је Никола Тошић Малешевић директно од самог Видена Никодијевића током јула 2005. и октобра 2009. године.

23 Пантим, односно памтим.

ме чији сам, одакле сам. Туј сам заложиа ватру на коју су они сушили своју одећу која је била сва покисла. Одакле су дошли нисам знао. Док су се они грејали ја сам ложиа ватру. Тад у тој време нисам знао ко су били и шта су били, јер су они крили своја имена. Кад сам увече отиша кући, ја сам испричао деде да су долазили такви па такви људи и опишем му како су изгледали. Деда мен' тад каза да су то били Алекса Маркишић и Миладин Живановић, а за оне остале ми река да му нису познати. Од тад одред више није навраћао куд мен'.

Године 1941, одред је настрадао у селу Јошаница. У идућу, 1942. годину, појављују се четници, који су били крвни непријатељи с партизани. Врмца је била позната као партизанско село, а том су највише допринели овчари који су чували партизани, 'ранили и' и одевали. Куд мен', од оног доласка, више нису долазили. Јошаница је у тој време била позната као четничко село. На један четнички збор они оптуже куд четнику команду врмашки овчари да чувају партизани и да зато њи'ове патроле не могу да постигну никакви резултати приликом 'ватања и откривања комуниста, јер сваки овчар поседује једног или више овчарски' паса који осећају сваког ко се приближи појати. Ако би се у некој појати налазили партизани, пси би залајали и тако би партизани били упозорени да је у близини страшно лице. Чувши псе, партизани би се брго склањали. На тај збор, четници донесу одлуку да се сва врмашка овчарска псета побију. Повели су једног Јошанчанина да им каже одакле почиње врмашки атар и они крену.

Негде око три сата после пладне²⁴, ја и мој комшија налазили смо се куд овце. Чујемо ми да се негде испод нас пуца и наша се псета сјурише у једну падину. Заинтересује нас ко сад то пуца и кренемо да видимо, а није нам ни на крај памет пало да би то могли да будну четници. Кад смо стигли близу њи', било је већ касно, улледамо четнике, развили се у стрелци. Поплашимо се ми туј и почнемо да бежимо према овце. Комшија је биа млађи од мен' две године. Кад су нас четници приметили како бежимо они отворе брзу паљбу на нас. Заклонимо се ми ту у једну јаругу, полегамо и нисмо смели да се померимо све док они нису дошли до нас. Кад стигоше до нас, један од њи'ови' приђе и каже: „Устајте, маму вам јебем партизанску, ви сте партизански курири!“ Устадомо ми и пошто сам ја биа старији, онај мен' опет каже да смо партизански курири. Ја му тад кажем да смо ми овчари и да нам се овце налазе навише. „Ге су ви овце, 'ајде води нас код овце.“, каже онај. Стигомо ми до овце ге су боравиле и ја му кажем да су то наше овце. За тој време, они већ убили мом комшији овчарског пса. Међутим, мој пас се налазио у овце и он тад нареди мен' да изведем пса из овце како наводно не би побио овце. Поче ја туј да га молим да ми не убије пса, али он неће ни да

чује и ја му тад кажем да не дам да га убију. „Шта не даш?!“ узвикну он. Каза: „Не дам.“ Удари ми он ту два шамари и ја поче да бежим укрут око њег', али он настави још више да ме удара, затим упери пушку у мен' и нареди ми да станем, иначе ће ме убије.

У тај моменат наиђе један њи'ов официр, вероватно командант и нареди му да ме не дира и да смо ми само чобани. На то му овај четник одговори да ја не дам да се убије пас. А за тој време, вероватно од онај пукот²⁵ овце се сабрале све на гомилу, а пас у средини оваце и не сме да изађе. Предосетила псестина да ће изгуби главу. Тако сам ја спасио пса, али сам зато повука дебеле батине. Било је то у 1943. годину.

Иначе, скоро сви ми овчари смо поседовали оружје. Преко дан нисам смео да пуцам, али зато изађемо ноћу и пуцамо, гађамо дрвеће. Детиња посла која те могу коштају главу. Нисмо били упознати да су Бугари изашли из Бољевац и да су се улогорили изнад Лукавицу, место баш испод Ртањ. Изађем ја то вече и узнем карабин, гађам по неко дрвеће и врнем се поново у колибу. Кад би ујутру, пустим ја овце и видим Бугари у стрелце иду према мен'. А ја, како сам пуцао, преко ноћ заборави' да оставим муницију куд колибу, но пуни џепови с карабинску муницију. Уплаши' се ја ту. Шта да радим ако ми нађу муницију, морам да признам и да имам карабин, а зна се, за такве ствари Бугари су убијали. Пођем ја као да ћу да врћам овце и једно двадесетак метара истресем ону муницију из џепови. Прилази према мен' један бугарски официр, а са стране по један њи'ов војник. Кад стигоше до мен', онда ме онај официр питају: „Ге су шумкације?“ Тако су Бугари звали партизани. Ја му одговори' да не знам, а он опет: „Како бе не знаш ге су шумкације кад су ноћас туј пуцали!“ „Не знам“, одговори' ја. „Нисам и' видеа. И ја сам ноћас чуо да су пуцали али не знам ко је.“ Он тад нареди једном војнику да ме претресу. Претресосе ме они, све изврнуше џепови око појас, али ништа нису могли да пронађу. То је био критичан моменат у мој живот кад сам мога да изгубим главу јер само двадесетак метара одатле да су нашли ге сам избациа ону муницију сигурно би ме стрељали. Одатле су сишли у село, вршили претрес по куће. Тада су куд Марјана Гојковића пронашли цев од пушкомитраљез и зато је добиа 25 батине. И то је било у 1943. годину.²⁶

Године 1944, Народноослободилачки покрет почео је све више да се развија. Почели су да се формирају батаљони, бригаде, дивизије. Ја сам се још налазио куд стоку, нисам иша нигде и негде новембра месеца у исту годину била је мобилизација. Сви мушкарци од седамнаест, па до четрдесет године били су мобилисани. Тако сам и ја биа мобилисан

²⁵ Пукот, односно пуцњава.

²⁶ Ово је иста она бугарска потера из лета 1943. године коју је описивао Виден Никодијевић када се од бугарских војника сакрио у плевњу (сеник).

²⁴ Пладне, односно подне.

Левач

у партизани. Отишли смо у Трговиште где је формирана 45. српска дивизија. Одатле смо отишли за Сокобању, из Сокобању били смо пребачени за Ђуприју. Туј смо се формирали и ја сам припа 20. српској бригади 45. српске дивизије. Туј смо се задржали десет дана. Стигли су Руси, довели нам муницију, оружје, па смо се наоружали. Одатле кренемо према Светозарево,²⁷ Крагујевац, Горњи Милановац и прву смо борбу имали на Ужичку Пожегу. Борбу смо водили против Немци који су се извлачили са Косово, дуж реку Ибар на Чачак, па уз Западну Мораву за Ужичку Пожегу. Ми смо запосели планине, тукли смо и' и на тај начин онемогућавали да пођу за Београд који је биа слободан. На тај положај, који смо држали, била је све млада војска, неискусна. Оружја разна, од бивше југословенско, немачко, бугарско, руско. Било је све врсте наоружање. Због неискуство доста је млади' изгинуло. Немци су били наоружани већином с аутоматско оружје и веома искусни у борбу, али без обзира на њи'ово искуство и боље наоружање, нисмо им дозволили да крену према Крагујевац и Ваљево. Одатле смо кренули за Лозницу и 19. децембра 1944. смо већ били на Дрину. Туј смо мобилисали неки цивили који су знали да управљају сас сплавови. Туј се наша бригада поделила на два дела и један део бригаде почео је да се пребацује на другу страну реке. Ја сам остао с' ову страну, с један део бригаде. Немци који су се кретали од Сарајево према Бијељину, приметили су бригаду која је прелазила Дрину. Почели су да нас туку с артиљерију и тако су нас тукли скоро два дана. Тек смо успели да се пребацимо трећи дан. Туј су наши доста изгинули. Онај део који је прешао с другу страну доста је претрпео губици, многи су се подавили у Дрину. Једину помоћ коју смо им пружали је та што смо Немце тукли сас минобацачи. Ништа нисмо могли да предузмемо, све док није стигла наша артиљерија из Ваљево. Укопали су топови на пут који је водио из Лозницу према Бању Ковиљачу. Наш осматрач је има срећу и приметио одакле туче непријатељска артиљерија и тако смо ју уништили. После тога ишло је лакше.

Кад смо прешли Дрину, одатле кренемо према Сарајево где смо се задржали два дана. Туј нас обавесте да Немци опет надиру из правца Грчке преко Косово дуж реку Ибар па према Вишеград и ми смо морало опет да се врнемо назад. Из Сарајево добијемо наређење да кренемо према Тузлу и више се нисмо врћали за Србију. Кад смо стигли близу Тузлу, улогорили смо се у једно село које се звало Куковина. Изнад Куковину се простирала планина Мајевица која је била пуна с четници, али они нису смели да нас нападају. Туј смо се задржали петнаест дана и одатле кренемо за Креку. Кад смо стигли у Креку, куд нас су завладали глад и пегави тифус. Из Србију није стизало никакво снабдевање, ни у

'рану ни у муницију. Немци су опет продрли према Бијељину, према Брчко и према Срем. Туј смо остали у блокаду двадесет и осам дана, без 'ране и муниције, једино што смо имали било је оно што је било куд нас. Код сељаци нисмо могли да нађемо ништа, јер су они за време рата претрпели велика пљачкања па нису имали ни за себе. Изгладнели, исцрпљени, испобољевали смо се од тифус. Многи су отишли за Тузлу у болницу ради лечење. Све се то дешавало фебруара месеца 1945. године. Кад су се Немци извукли из Грчку, куд нас је почело снабдевање сас 'рану и муницију која је допремана из Србију. Из Тузлу смо стигли близу Добој, туј смо добили прашак против вашке. После прашкирања, добијемо мало бољу 'рану, освежимо се, добијемо снагу за даљу офанзиву. Одатле кренемо према Добој и Маглај који су били у немачке и усташке руке.

Туј ми се десиа један догађај који нећу да заборавам никада. Позове мене мој батаљонски комесар Воја Стоиљковић родом из Ниш, а пошто сам ја биа курир, напише он писмо, запечати и каже ми: „Ово има да предаш Жарку Ковачићу, команданту бригаде.“²⁸ Било је то негде око пет сата увече. Мој комесар, да би лакше пронашао штаб бригаде, каже ми да се крећем уз телефонску линију. Кренем ја уз ту линију и док се видело иша сам, онда изгубим жицу и изгубим се у једну шуму и залутам. Нисам знао где се налазим и онако насумице у'ватим један правац и кренем и наиђем на Немци. Срећа моја што су они разговарали између себе, па сам и' распознао по говор. Ја сам ту проминуо²⁹ наш положај и отиша на немачки. Врнем се ја ту полако, пошто ме нису приметили, и у повратак наиђем на нашу истурену патролу, и туј сам има срећу јер су могли да пуцају пошто сам се кретао од немачки положај. Али они су 'тели да ме у'вате живога. Кад су скочили на мен' ја сам почео да се казујем ко сам и шта сам и туј сам има срећу што су то били наши Сокобањци који су ме познали по говор. Одатле ми они дају даља упутства где се налази штаб бригаде. Туј сам мога да погинем два пута, једном од Немци, а друи пут од наши'. Моја дужност курира се знала, писмо непријатељу не сме да падне у руке, мора да се гледа да се на сваки начин уништи, једноставно да се поједе.

Куд Добој и Маглај смо водили борбу три месеца. Кад смо одбили Немци кренули смо преко реку Босну, Дервенту, према реку Уну, место се звало Дубица, с једну страну Босанска Дубица, а с другу Хрватска Дубица. Одатле кренемо према Сисак. Кад смо стигли близу Сисак, чујемо води се борба. Туј добијемо обавештење да се бију домобрани и усташе између себе. Усташе су покушале да мини-

27 Светозарево се данас зове Јагодина као што се и раније звала тј. пре него што је понела име Светозарево.

28 Мајор Жарко Ковачић је био командант 20. српске бригаде 45. српске дивизије од формирања бригаде 21. августа 1944. године и био је на том положају и када је окончан Други светски рат 9/15. маја 1945. године.

29 *Проминуо*, односно *прошао*.

рају мост, а домобрани су и' спречили тако што су и' напали и онемогућили да минирају мост. Одатле смо кренули према Загреб. Више није било борби. Стигла је Прва армија са Сремски фронт, а одатле смо стигли у Словенску Бистрицу, ге смо дочекали капитулацију Немачке. Одатле одемо за Аустрију ге смо се задржали око два месеца. После тога врнули смо се у Југославију. Ето то су догађаји који су ми остали у сећање.³⁰

Казивање Вукашина Цакића

Зовем се Вукашин Цакић, рођен сам 1920. године у Врмцу. У школу сам поша 1929. У тој време деци је било тешко, више се водио рачун од стари људи, а не од децу. Учитељ ми биа Миливоје Милувановић звани „Талко“. Куд њег', ако знаш – знаш, а ако не знаш он те одере од батине. Туј ћу да ти испричам један догађај из школски' дани. Дођем ја из школу кући, деда ми биа болесан. За деду се у грне на огњиште кува месо, баба му спрема, а за цело то време деда седи у ходник. Кад стигнем из школу, ја прођем покрај деду, назовем му Бога, кажем добар дан, он исто добар дан. Отиднем у другу собу, оставим књиге, погледам у оно грне, месо се крчка, гледам, сам вода ми иде на уста. Падне ми на памет како могу да појем оно месо, а да ме не у'вате. Кад оставим књиге, ја прођем покрај деду и изађем напоље. Кућа нам биа приземна, близу прозор изника један дуд. Било је то маја месеца. Попнем се ја на тај дуд, кобајаги ћу да јем дудинке, па кроз прозор наиђем у кућу, повадим оно месо из грне, најем се добро, па се опет врнем кроз прозор на дуд. Тера сам ја тако један дан, два дана, три дана, скоро седам дана. И деда стално виче по бабу: „Како ти не видиш, но ти стално мачке поједу месо!“ Али, и томе доша крај. Један дан исто тако дођем из школу, оставим књиге, врнем се и прођем покрај деду, изађем напоље. Укачим се на дуд, па кроз прозор уиђем унутра, појем месо, ал' погрешим, не врнем се кроз прозор, но прођем куд деду преко ходник. И деда ме питају: „Ге си ти бре наиша?“ „Па ге сам наиша, прикај теб' сам проша“, кажем ја. А деда: „Лажеш, ниси.“ Баба ми се звала Јелена. Дедо викну: „Јелено, иди да видиш у грне оно месо.“ Ишла баба, погледала, али месо нема. Мислим се ја шта ћу радим, деда ме није тука, али отац ће да ме пребије. Кад би увече, отиднем ја у кревет рано да заспим да они, кад дођу од поса и виде да сам заспа, да ме не дирају. Лега сам ја у кревет, а оно, такво време било, имале буве камара. Буве давише, давише, премећем³¹ се ја, ал' не могу да заспим. Нема, нема, стигоше они и седоше да вечерају, а ја сам се укрутиа, правим се да спим. Поче деда туј да прича: „Бре, Саво, овај твој

целу недељу је месо, наилазиа кроз прозор, повади ми месо, па опет кроз прозор на дуд па напоље. Али, данас се преша, па проша куд мен' и тако смо га открили.“ Баба ме брани и каже: „Не дирајте ми дете.“ Али, мој отац поче да виче: „Вукашине, Вукашине!“ „Ма, он заспа још за видело“, рече деда. Ма, какви сам заспа, оно очи оволике, соба мрачна, не види се. Мислим се ја шта да радим, 'ајд да изађем да не мислим. Ноћас завршим то и на спавање. Изађо ја и стојим пред њи'. „Што си ти јеа месо деде?“ пита отац. Ништа ја, ћутим. „Што си, бре, појеа месо деде?“ пита опет он. Ја па ћутим. Удари ми два шамара и ја сам слободан, спавам мирно.

После тога, кад сам завршиа школу, отиша сам куд овце. Чува сам овце, такво је време било. Године 1935, у петнаесту годину живота отиша сам да радим у рудник „Ртањ“. На јесен сам се ожениа, а на пролеће опет отиша да радим у рудник све до 1941. годину. Рударски живот зна се какав је. Тад се пара није могла заради на друго место. Ако не идеш да радиш, паре нема. Дневница да копаш на њиву биа осам динара, а у рудник си мога да зарадиш и двадесет пет динара. Ту сам зарађива добро. Кад је Немац објавиа рат, рудник се расформира, порушили га партизани.

За време окупацију биа сам куд кућу, обавља сам пољопривреду. Брат ми отиша у партизани 1944. године с 14. српску бригаду. А ја сам отиша касније, овде сам биа у врмашку месну партизанску десетину, још су имале четничке банде. Октобра 1944. године, отиша сам у Сокобању, ге сам биа распоређен у партизански теренски батаљон, све до после Нову годину. У тој време, официри су нам, пошто би извршили неки задатак, држали предавања. Ми смо писали питања и слушали одговори. Један дан, баш око Нову годину, не знам шта ми било, не слушајући рођаков савет, написа сам и предао питање: „Кад ће се врне краљ?“ Нико ми није одговориа, правили су се да нису прочитали. Разишли смо се. Ту ноћ, позове мен' мој официр и каза ми: „Слушај, Цакићу, знам да си ти написа оно питање. Да не би изгубиа главу, одма' ћу те прекомандујем у другу јединицу.“

Убрго по Нову годину, ја и још неки, пребачени смо за Ниш. Одатле смо отишли за Шабац. Тамо смо се преформирали, туј свако ко је задужиа руско наоружање отиша је у Четврту црногорску пролетерску бригаду. Тако сам и ја, заједно с Вучка Никодијевића, припа у ту бригаду. Након тога, касније, добијем чин десетара. Имали смо жестоке борбе с Немци, четници, балисти. Борбу смо водили све до Бијељину, па до Сисак. То су биле жестоке борбе, ту одступање није било. Једну ноћ смо путовали у двојни редови и наишли смо на Немци. Немци су отворили ватру, само срећа што су са стране били грудобрани. Ми смо залегли и Немци нам ништа нису могли чине. Куд Брчко су се водиле тешке борбе све док ји нисмо претерали преко Саву.

30 Казивање Селимира Вељковића забележио је Љубиша Младеновић директно од самог Селимира Вељковића током фебруара 1990. године.

31 Премећем, односно преврћем.

Левач

Други дан и ми смо прешли онам. Наишли су руски авиони и нису сагледали добро, отворили ватру на нас, наши неколико погинуше. У ватимо закљони, наши избакише ракету и Руси се одбише и све смо то тако терали до Сисак. Приликом ти' маршеви, ако би пролазили поред неки амбари, набадали смо на бајонет по два клипа кукурузи, крунили смо зрна и жвакали. Тада сам има обичај да кажем саборцу до мен': „Ге ли је сад моја мати, да ме види како слатко ручам!“

Пошто је моја дивизија, Друга пролетерска, имала велике традиције, они нас врну у позадину. Ишли смо по Мајевицу и чистили терен од четници. Одатле смо отишли у Београд, ге смо се задржали два дана. Ту је била прослава Први мај. Ја сам славио сас моју чету у село Бољевци код Београд. Одатле смо позом кренули за Крушевац, Немац још није биа пропао. Моја чета је била смештена у село Доња Степош. Ујутру осавњује Ускрс, негде око три сата звона почеше да бију. Почемо се ми питујемо шта је то и они нам објавише капитулацију Немачке. Одатле кренемо све пешице, ишли смо кроз Јанкову клисуру, Блаце и све смо претресли Топлицу од заостали четници. Чистили смо терен и по Куршумлију, Прокупље и шта ја знам ге смо све ишли. Четници и балисти су били мањина, они су тукли народну одбрану, али кад смо ми наишли, пролетери, они се нису смели појаве уопште. Имали смо случај кад је моја чета ишла за Прешево и у планину Скопску црну гору, кад смо се врћали, а оно киша била нека. Наиђемо близу једну пећину, погледамо, оно дим извија из пећину. Балисти били заложили огањ. Распоредимо се ми ту и уперимо унакрсно митраљези према улаз у пећину. Отворише наши ватру и они одједном излетеше. Један им командује, али, како је куд нас била унакрсна ватра, они покушаше пробој према један поток. Ту је погинуа један наш митраљезац, а балисти су изгинули сви.

Имали смо још једну борбу с балисти близу Куршумлију. Према Луковску Бању налазила се једна плевња, око њу је биа брисан простор. Нама докажу да се ту налазе балисти, који су дошли од Подујево и ми блокирамо ту плевњу. Било и' је осам душе, наоружани су били сас немачко аутоматско оружје. Они су планирали да нас задржавају све док не падне мрак, а онда да покушају пробој. Кад смо ми то увидели, употребили смо бацач. Граната је пала на плевњу и запалила ју. Ни један није 'тео да изађе, сви су изгорели. Кад смо ми дошли, све је било угљенисано. Е, такви су они били према нас, нису смели да се предају, јер су знали шта и' чека. Биле су то све убице. После смо и' вагали на политички начин. У ватимо једног, дамо му слободу, да неће да одговара ништа и он приведе остали, превари и' доведе и'. Из Куршумлију смо отишли за Сурдулицу, ту смо завршили обуку. Опет смо прешли на Прешево, Скопска црна гора, Копилбача и Подујево на Косово, свуда смо чистили терен од балисти.

Ја сам с' моју десетину биа пратио радио-станицу, а радио-станција је ишла сас команданта бригаде. Сас команданта бригаде ишли су његови курири и ми. Код Подујево, кад смо стигли у једно село, Палатна се зове, позове ме командант бригаде и каже ми: „Цакићу, да узнеш пет војници и једног водича одавде и да се пребаци 'леба за Прву чету у село Мургула ге извире Лаб.“ Лаб извире испод један камен, кај наш град, само црн кај гарван. „Овога водича има да узнеш до друго село, у друго село узимаш друго водича, а овог не смеш да пустиш, нека иде с тебе и нек се врне сас тебе.“, додаде командант. Натоварише они онај 'леба на коњи и кренумо. Онај Шиптар води коњи. Раздаљину коју смо требали да пређемо је отприлике кол'ко одавде до Бован. Прeko једно село води се борба између народну одбрану и балисти. Ту се балисти разбежали.

Увече смо стигли у Мургулу. Изнад Мургулу се налази планина ге је била смештена Прва чета по неке кућице. Кад сам стига у село, ја сам одма' тражио одбор. Један Шиптар се јави и каже да је он председник одбора. „Пошто си ти председник одбора, да ни нађете смештај да се сместимо ми, коњи и 'леба да не би покиса,“ кажем ја, јер је почела да пада киша. Узе он они коњи, наведе у сувоту, а нас смести у кућу. А оно, куће од камен, доле овце и козе, а горе бораве људи. Нанесомо ми онај 'леба унутра, али кад идемо ми отуд и Шиптар ми каже како се водила неправда и како је краљ југословенски Александар населио Срби у равницу, а њи' Албанци у планину. Испод нас се налазило село Палатна, насељено сас Срби и Црногорци. Ја му кажем: „То се ти жали њима, а мен' то не интересује ништа. Него дедер, да ми приберемо 'леба и сместимо се у кућу.“ Донесоше они ту огањ, заложиле, али сас председника доша још један Шиптар. Поседамо ми око огањ, били смо четворица. Машингевери не смеш да испустиш. Један од наши' биа из Прву чету и како се угреја, он заспа и поче да 'рче, а машингевер му на колена. Ја сам седеа с супротну страну и климну на ови моји да пазе и да држе оружје чврсто. А онај Шиптар поглеђује у онога што спи и у ону машинку. А ја би убиа онога, разумеш. Погледа онај Шиптар у нас, а ја кано гледам у земљу, а све га пазим. И тек узе он онај машингевер, кол'ко што се суну он за машингевер, ја упери' у њега и он га испушти. „Шта си 'теа?“, питујем га ја. Он ме само гледа. „Марш, вуцибатно једна!“ викнем и истерам и' обојицу напоље. Разбуди се онај и ја му кажем: „Слушај бре, будало једна, од куд си смеа да заспиш, куд чије куће си заспа, шта си сад зарадеа. Сад ће да видиш ти шта ће ми да прођемо.“ А чета ју још нема, а ноћ. Нема, нема, и почеше пушке да пуцају и гађају нас у прозор, али срећа наша што смо имали бомбе, јер аутоматско оружје није за страшљивога човека уопште. Претиснеш, оно избаки сву муницију, а после чекаш да те кољу. Но ми ће да бацамо бомбе једну по једну. Почемо ми да бацамо бомбе.

Прва чета чула да се води борба и почеше и они да пуцају одозгор, јавише се. Кад се они јавише, ми смо имали пиштољ што избацује ракете. Избацимо ми ракете и Шиптари се ућуташе. Стиже наша чета и пита шта је било и ја им исприча. Кад ујутро освануло, нигде жива душа нема, не постоји, све то побегло, ето, то су та говна. Предамо ми ту леба и врнемо се у команду.

Е, после и ово да ти причам. Идемо ми сас команданта бригаде у Скопску црну гору, моја десетина, радио-станица, видимо ми по пут иду воловска кола. Погледамо на двоглед и видимо шест наоружаних лица. Ми идемо напред, а командант бригаде за нас. Кад стигомо до њи, оно била свадба. Али кој зна да л' је то свадба, немам ја поверење у њи, можда возе балисти. Питам и шта је то, они кажу: „Свадба.“ „Имате ли оружани лист за поседовање оружја?“ кажу да има. Показаше ми они, читам ја и командант бригаде належе, пита шта је то. Кажу да је свадба, ништа он, продужи си и отиде. Ја одма командова да одложе оружје. Одложише они оружје, уземо ми оне пушке и кажем на они моји да погледају шта је унутра. Погледаше они, кад оно уистину свадба. Али они само скрче³² сас зуби, ге ти да им видиш младеневесту. Е, сад ми не смемо да им дамо пушке, они ће одма да отворе борбу. Најуримо ми они сви, а једног поведемо с нас и терамо га једно пет до шест километри и онда му дамо пушке, те се врну. У Шиптари не смеш да имаш повеће никад.

Куд Прешево смо били у једно село звано Трнава. То село је било пола српско, пола шиптарско. Срби су то село населили за време бившу Југославију. У то село биа је насељен неки Васиљко из околину Лесковац. Кад смо ми стигли увече сас команданта бригаде, то је било новембра месеца 1945, командант бригаде и његови курири се одма сместише у једну кућу и ту и остали. Али ми, пошто смо отишли да тражимо место за радио-станицу, ноћ нас затекла и нисмо могли да се снађемо већ смо се сместили у једну дрвену плевњу. Покушали смо ту да спимо, али ладно, не мож' се спи без огањ. Изађемо ми из ту плевњу и заложимо ватру. Дрва смо узимали од један плот и тако смо се грејали док није свануло. Ту над нас била једна шиптарска кућа, а одма преко пута тај Васиљко и још три до четири српске куће. Васиљко одма ујутру дође и каза: „А бре, браћо, ви сте се помрзли.“ Реко': „Па шта ће радимо.“ „Па што нисте дошли куд мен', има један ваш из комору куд мен', неки Дража, но 'ајте ви куд мен' у кућу.“ рече он. А онај Шиптар преко пута отиша, па не³³ тужиа код команданта бригаде да смо му изгорели његов плот. Али ја сам пре тога Васиљку исприча да смо изгорели један плот, не знамо чији је и да мож' да се деси да одговарамо. А он ће тад на то: „То је мој плот и нема да одговарате ништа. Ако сте

га изгорели.“ Пође курир по мен' да се јавим команданту бригаде. Отидо' ја и он ме питају: „Цакићу, ге сте ви спавали?“ „Друже команданте ми смо спавали у једну плевњу, а зима била, па смо ложили ватру.“ Командант ће на то: „Каже овај човек овде, доша и опгужиа вас да сте му погорели плот.“ „Који човек?“ питајем ја. А оно Шиптар, стоји овак од мен', у хошак. Реко': „Није то његов плот, то је плот једном Србину, Васиљко се зове. Еве да га позовемо, па се уверите.“ Командант поче да виче на Шиптара што лаже, а он ће на то: „Па уистину, није мој плот, но ми жена не мож' изађе напоље.“

Врнем се ја одатле код Васиљка и не дирамо Шиптара ништа. А биа један Јашар Циганин у партизани од 1943. годину, родом из Лебане, опасан човек, у ћораву страну. Питају ме Васиљко шта је било и ја му причам ге не онај тужиа за плот. „Ма није његов плот. Мани га там', то је ђубре од човека“, рече Јашар. Пимо ми ту каву, ракију, и ће да идемо код другог комшију, кад там' један лежи у кревет, млад човек, биа је моје доба у то време. Пијемо ми каву и ја ћу га питам. „Ти си болесан?“ Каже: „Болесан сам.“ „Шта те боли?“ питајем опет ја. Каже: „Ја сам пребит, преломили ми кичму.“ „Ко те пребиа?“ опет ја. А он: „Док ви нисте дошли, Шиптари издају наређење да се нико не удаљава од кућу за три дана. И они дођу и кога убију убију, кога пребију пребију. Само да нису били Бутари, који су Шиптари мрзли иако су заједно ратовали, све би они Срби почистили.“ „Добро, ал' знаш кој те пребиа?“ опет ја. А оно га пребиа онај Шиптар што не тужи за плот. „Па што га не пријавиш, сад је наша власт?“ „Не смем, ће ми побије децу.“ каза он. Не сме да га тужи, а пребит. И овај Јашар му каже да се ништа не секира. Седимо ми увече и разговарамо се, а Јашар се диже, узео машинку и каже мене: „Ја идем на стражу.“ Реко' му: „Иди.“ Прође један сат и Јашар се врну, истера Шиптара и ликвидира га. Е, тако је то било некад. У њи' нисмо имали поверење, нити они у нас. Туј, око Прешево, претресемо све планине и кренемо за Битољ.

Кад смо стигли у Битољ, први дан нас лепо при'ватише, а после и' неко уплашиа да смо ми казнена експедиција. За три дана ниси мога да видиш човека на улицу, све се то покутало³⁴ по куће. После, кад они видели да смо ми људи, пришли су уз нас. Битољ је у тој време као град има девет нације, од све сорте људи. Али људи спрема нас нису били лоши, нити смо ми спрема њи'. То је била сиротиња. Кад смо стигли у те касарне, ја сам спава у црвени магацин, то је била гаража за камиони. Нисмо имали дрва, беда је била, зимње време, Битољ је исто ладан кај и Ртањ, то је висина. Ми смо се некако сналазили. Прво смо ишли у једно село, Буково се звало. Сваки војник довуче по једну мотку да се огрејемо, али село стави забрану и немаш право. Онда се ми преселимо у Пелистер, тамо имали неки

32 Скрче, односно шкргућу.

33 Не, односно нас.

34 Покутало, односно сакрило, посакривало.

Левач

метрови, али велика низбрдица била, кај низ Ртањ. Шта ће радимо, отишли смо тамо, а спавали смо у једно село шиптарско, Кишава се звало, и у Граешницу, ге је живеа македонски живаљ. Дрва смо вукли сас коњи, по пет дрвета, имале неке немачке саонице. Упрегнемо коњи, а оно коњи нису имали палдуми, само грудник. По пет војника држе саонице, да не јуре коња, али балдишу, па се дешавало да се испретурају саонице и све то отиде у ђавола. Е, онда једног дана сабраше се Шиптари да им не би досађивали. Договорише се да нам они скупљају дрва до њино село, а од њино село да долазе камиони, товаре и возе у касарну. Одобримо им ми то, али касније они узимали дрва пола за њи, а пола за нас. Кад смо ми увидели то, преузели смо даљу набавку дрва сами, јер Шиптар ти не мож' будне брат никад. Шта су они све радели.

Године 1946, пуштен сам кући као ранилац породицу. Куд кућу ме задесиа малер, жена се удавила, ја сам земљорадник, оставила два детета. Отац и мајка вичу: „Треба да се жениш!“. То тешко иде. Оженим се други пут, жена боравила шес' месеца, па отишла. Па се оженим трећи пут, па четврти, па, док се све то заврши, капитал пропаде, шта онда. Отац умреа. Отиша сам за Београд у службу да би некако повратио оно што сам изгубио, тамо сам и стекао пензију. А сад ћу испричам о мом брату Николи.

Ми, ја и Никола, били смо два брата. Отац Сава нам је биа веома опасан. Чува два сина, али није биа способен да нас чува на постојећу имовину, па је Николу призетио код Вељковићи да би он тамо наследио имовину и тако мен' ослободио деобу сас брата. Све је то ишло добро и глатко код Вељковићи док су били живи Добривој и Сенда (Сенда је биа старац). Сас Николу је живеа и његов шура Чедда. Кај деца су били веома незгодни. Кад је било на Поклади, Чедда и Никола узму динамит и подметну испод кућу, динамит експлодира и направи штету. Кад је старац изаша и погледа, видеа је да су се померили темељи. Призећени Никола и његов шура Чедда су живели лепо, али су имали једну бабу, звала се Данојка, а и Николина жена је била веома лоша и све се то уротило против њи.

Добривој је у Априлски рат 1941. заробљен па је домаћинство преузео Милија. У тој време 1941. годину, Никола је биа куд овце. Ту навратио неки поручник с двојицу војници и коњима натовареним сас неке ствари и ћебићи. Они замоле Николу: „Момче, замолили бисмо те ако би мога да нам обезбедиш цивилно одело да би се некако могли пребацимо до Књажевац“. Никола, да би и' спасио, крене у село и успут сретне Милију. Милија га пита: „Ге ћеш бре, Никола?“ Он му је исприча цео догађај. „Ајде, врни се с мен' до појату“, предложио је Милија. Милија је поручнику и војницима саопштио да иду Немци и да робе и да се склањају што пре одагле. Поручник је биа неки Драгослав Мило-

сављевић из село Трговиште код Књажевац. Кај и сваки човек у невољу, они се људи узбунили, оставили адресу и побели одагле. Милија је све то слага да би задржа њи'ове ствари. Узео он те ствари и пребацио и' куд кућу. Смирило се све то.

После 15 дана тај поручник Драгослав долази у Врмцу. У Врмцу се привремено налазила жандармеријска станица. Пријавио се Јагошу, који је биа командир на жандармеријску станицу. Дођу они доле куд кућу и замоли тај поручник Милију да му врне ствари: одело, писаћу машину, пиштољ и ћебићи. Милија каже да се куд њег' не налази ништа. Онај поручник се врне, али Јагош се заинтересује и изврши претрес и пронађе чаршав сас име и презиме тог поручника. Врну они сву покрадену робу. Николу и Милију Јанош у'апси и спроведе у Сокобању у затвор. Кад су отерани доле, Милија превари Николу да преузме кривицу на њега, а да ће га Милија касније одбрани. Никола пристане, преузме кривицу и Милију пусте куд кућу. Кад су Милију пустили куд кућу, мој отац мен' пошље у Бању да видим шта је то било. Кад сам стига у Бању, они ми одма' казаше да је Милија пуштен и да нема кривицу, а да је Никола преузео кривицу. Врнем се ја дома и све испричам оцу. Сутрадан отац се дигне и отиде у Бању, па право код Цеку, судију. Цека му је река да је Никола примио кривицу. Бунио се отац: „Како, бре, примио кривицу?“ Сава судије све исприча како је било, да је то све Милијино масло и успе, ослободише Николу.

После терало се то, терало. Кад више није могло да се издржи, Никола напусти Вељковићи и врну се дома. За време окупацију било је доста присилни рад (кулучење). Тада је, у јесен 1942, Никола отиша у Лукавицу да цепа и метри дрва. С њега је цепа метрови неки Аца, инжињер из Чачак. Аца је има неку везу с „љотићевци“. Он убеди Николу да не ради на метрови, већ да иде у „љотићевци“. Никола отиде у Љотићеву војску.

Биа је негде по Лајковац, шта ти ја знам ге, али се није много задржа. Вероватно је с'ватио каква је то војска и, негде у пролеће 1943, он се врнуа у Врмцу. Куд кућу нико није зна ни ге је биа, ни шта је радеа. Кад сам отиша да чувам овце куд појату, видим један камен, позади плевњу, намештен. Има сам два пса, опасни и они лају у највеће. Гледам ја онај камен и размишљам кој је померио камен. Никола је биа доша још увече, али није смеа да дође дома, отац нам је биа опасан. У тај ма' псета почеше да лају онамо према буквар и видим ја брата у војничко одело. Питујем га ја: „А шта сад?“ „Мен' отац да прими куд кућу неће.“ каза. На то сам му ја одговорио: „Ја ћу да идем дома у село. Ако он тебе неће да прими, нећу ни ја да боравим куд кућу“. Отиднем дома, Никола остане куд појату. Уићем ја у кућу. Свима испричам да је доша Никола. Сабраше се ту сви Цакићи. Дође Данил, поче убеђивање. Али, мој отац је биа дрвен човек и неће ни да чује млађега си-

на да прими у кућу. На то му ја кажем: „Ако нећеш да га примиш, нећу ни ја да ти седим куд кућу.“ Увече отиднем куд појату и однесем брату одело. Он се пресвуче и више се није врћа у „љотићевци“. Неко време задржа се Никола куд појату, а онда га Вељковићи опет преварише и он опет отидне куд њи.³⁵

Године 1944. дођоше партизани. Душан, Љубин отац, доша да тражи млађи мушкарци за њи'ову војску. Баба Данојка била куд кућу и на питање Душаново ге су јој унуци, она рекла ге је Никола, док је Чеду сакрила. Никола је тада отиша с партизани. Биа је добар борац. Кај командир вода погинуа је у Босну, 1945. године, код села Срнице Горње и Доње, код Градачац.

Мој рођак Жарко, који је исто отиша у партизани 1944, биа је пушкомитраљезац и одличан стрелац. Погађаа ге му покажу сас руку. Дали су му одликовање, а после рат официри су му нудили чин и да остане у војску. Он није 'теа. Прича ге: „Ја се врну у село. Има сам убаву жену и краве у шталу. Да сам оста у војску, има би плату и за мен', и за жену, и за децу. Добиа би' виши чин, или би у време Информбиро 1948. године, због мој дутачак језик и негодан карактер, заглавиа на Голи оток.“³⁵

Казивање Данила Цакића

Зовем се Данил Цакић³⁶. Године 1943, поста сам четнички командант у Врмцу. Куд цркву на Црковац, четници су били сазвали збор. Неки од мештани иду, други ескивирају, плаше се зашто ови зову и шта ће будне. Ја облачим чакшире и чисту ланену кошуљу, обувам грађени опанци и стављам на главу шубару астраганку. Старац ме моли и саветује да не идем, али ја га нисам послуша. Изаша сам из кућу, прескочиа поток и кроз сливар и виногради стига на Црковац.

Кад сам стига там', окупили се људи, галаме, комешају се. Четнички командант, неки капетан Јовановић, стоји, обука лепу, чисту униформу и одједанпут виче и наређује да напред иступе официри и подофицири од бившу југословенску војску. Ови, шта ће, немају избор, иступају корак напред невољно и стају мирно. Ја не иступи'. Видим, поп „Жика“ нешто говори Јовановићу. Овај ме погледа и рече ми: „Иступи, Даниле.“ Ја, куд ћу, шта ћу, иступи' и стадо' у ред сас остали. Иде Јовановић поред нас и сваког мери од главу до пету. Врћа се и стаде испред мен'. Рече: „Ти, Даниле, ће буднеш командант села.“ Ја реко': „Господине капетане, ја сам биа каплар. Има овде људи сас виши чин“. Он викну на мен': „Бут'! Не говори!“ И показа на три пушкомитраљеви који су били окренути на народ. Нишане на љу-

ди сас три стране. Ја опет, куд ћу, шта ћу, мора сам да при'ватим да буднем командант, иначе би ови, можда, пуцали на људи.

За све време док сам биа командант села, до ослобођење 1944, зна сам када и ге четници планирају да опколе партизани. Тада сам им сла поверљивог човека да и' обавести да се склањају и да им однесе 'леба. Никога нисам ни потказа, ни малтретира, ни убиа. Кад се завршиа рат, лежа сам у затвор неколико месеца, јер се знало да сам биа четнички командант у Врмцу. Убрзо сам биа пуштен кући.³⁷

Казивање Ђорђа Младеновића

Зовем се Ђорђе Младеновић. Рођен сам у Врмцу, 7. фебруара 1918. Школу сам учиа у Врмцу, учитељ ми је биа Миливоје Миловановић, звани „Балко“. Као учитељ, „Балко“ је биа веома строг према ученици. За сваку ситницу добијали смо батине. Код њег', ниси смео да не знаш. Биа сам врло добар ученик. У школу смо полазили у седму годину, али ја сам поша у шесту годину. Деда мој Видојко и учитељ „Балко“ су били добри пријатељи и зато сам ја у школу поша пре време. После завршеног четворогодишњег школовања отераше ме моји куд овце. Заједно с брата смо чували овце по Ртањ. Оженили ме веома младог јер такво је тада било време. Ко те пита, договоре се родитељи, реше да те жене, нађу ти девојку, ожене те, свиђало ти се – не свиђало, то ти је.

Када сам стига за војску, регрутован сам у коњицу краљеве гарде. Војску сам одслужиа у Београд 1939. и 1940. Ту сам доживеа свашта. Била је велика дисциплина, батине, прекорвремена дежурства, редарства, малтретирање од страну претпостављеног старешину. За њи' је биа важнији коњ од војника, а војника су каплари и наредници тукли и малтретирали док су 'тели. Коње нисмо смели да пишнемо, иако су пола од њи' ударали предњим и задњим ногама и уједали. По повратку из војску, убрзо је избио Други светски рат. Што се тиче политике у војску и пре тога, ја нисам ништа знао, једино сам запамтиа, то је било пре војску. Биа сам веома млад дечко у време скупштински избори 1935. За време агитацију, у Врмцу је доша на збор владин кандидат Драгомир Миловановић. Наиша је на веома јаку организовану опозицију у наше село. Људи су успели у потпуности да га онемогуће да говори. Озлојеђен сас неочекивани дочек, полазећи из село, добацио је нашим окупљеним сељацима да нам ништа не вреди и да ће он и тако и тако да будне наш посланик.

Априлски рат ме није дочекао куд кућу. Биа сам мобилисан. Дошло је до издајства и пропасти бивше Југославије. Тако сам се врнуо кући сас целокупну војничку опрему, покушавајући да избегнем

35 Казивање Вукашина Цакића забележили су Љубиша Младеновић и Славиша Јевтић директно од самог Вукашина Цакића током фебруара 1990. године.

36 Данил Цакић је рођак Вукашина Цакића чије смо казивање у овом раду већ навели.

37 Казивање Данила Цакића забележио је Славиша Јевтић директно од Данила Цакића током фебруара 1982. године.

Левач

заробљавање од Немци. Једном сам се једва извика, да ми није биа деда Видојко, који је у Први светски рат биа немачки заробљеник и тако научиа немачки језик, и некако убедио ону немачку патролу, они би ме отерали у заробљеништво. Тад су Немци из ту патролу, који су били поштени људи, казали деда Видојку да ме склони јер њи'ови још робе и да може наиђе нека друга њи'ова патрола која ће ме отера у заробљеништво.

Крајем октобра 1941, у Сокобању је стига „љотићевски“ капетан Никола Анђелковић. Његов одред биа је састављен већином од официри, подофицири и војници бивше југословенске војске. Највећи број биа је задојен с фашистичку идеологију, а из дна душе су мрзели комунисти и партизани, као и сви они који су и' подржавали. Људи у тај „љотићевски“ одред били су без куће и кућишта, од зла оца и још гору мајку, једноставно речено банде и барабе. Бројали су око 120 људи и били су веома добро наоружани. Осим пушке, имали су око 25 пушкомицраљеви.

После тешке и трагичне борбе Озренског партизанског одреда противу „љотићевци“ капетана Анђелковића, 27. новембра 1941. куд Јошаницу, у којој је претрпео тешке губитке, наступили су тешки дани за партизани и њи'ови сарадници. Народ у Врмцу је волеа партизани и баш кад се десила погибија код Јошаницу, сретнем Гају Илића, плаче и ка за ми: „Еј, бре Ђоле, изгинуше наши људи!“ „Ко?“ питајем га ја, а он одговори: „Партизани.“ те ми исприча све како им је Анђелковић заша за леђа, побио и' и како су партизани пре битку били издати.

Недугто после битку код Јошаницу, Анђелковић наређује свим општинама у срез Бањски мобилизацију сви војни обвезници који су служили у краљеву гарду бивше југословенске војске. Позив да се јавимо, осим мен', из Врмцу су добили још и Радоје Лазић, Бошко Живановић, Ђока Вучић, Никола Рушкић, Будислав Миљосављевић, Адам Крстић и Бошко Ивановић, поднаредник од бившу југословенску војску. Кад смо добили позиви, код нас је завладао велики стра' и паника, јер се у народу причало да ће нас узну за руски положај, да идемо на Совјетски Савез. Увече смо се састали на рудину близу село и договарали се шта да радимо, да ли да се одметнемо у шуму или да се јавимо Анђелковићу у Сокобању. За одлазак у партизани највише је биа заинтересован Бошко Ивановић, поднаредник од бившу југословенску војску који је у село стигао с целокупну војну опрему, наоружан машинком. Те ноћи нисмо уопште спавали. Разговарало се целу ноћ шта ћемо и како ћемо. Сваки је износио предлози. Тад се мој деда Видојко сети да одемо до Мужинац куд мог кума Богосава Ранђеловића, кмета тадашњег у Мужинац, а и гардисте бивше југословенске војске. Сматрајући да он зна зашто нас Анђелковић позива и како он рекне, ако каже да идемо, да идемо, ако каже да бежимо у шу-

му, да бежимо.

Пре него што наставим да причам о даљи ток догађаја, испричаћу мој први сусрет сас Анђелковића, који се десиа пре битку куд Јошаницу. С женом сам отиша у Сокобању да завршим неки послови и да продамо јаја. Носили смо и' по куће. Треба сам да прођем поред вилу „Зора“ ге је биа стационаран Анђелковић сас своји људи. У варош сретнем Милисаву Мисића, мог сељака и у разговор сас њег' он ми се пожали да су му „љотићевци“ одузели војничке чизме и да сваком ко ту прође, а носи чизме, одузимају му и' и давају папуче. На то сам му ја одговориа да ја ту морам да прођем, а да чизме не дам јер ме они нису ни задужили. И тако ја пођем с жену даље, кад испред вилу заустави ме стражар. Рече ми да станем и питају ме ге идем. Ја му одговорим да идем с жену и да носимо и продајемо јаја по куће. За сво време разговор пушка му се налазила о десно раме, а ја сам у војску научиа да кад неко заустављаш, пушка се држи на готовс, а не о десно раме. Ту ми он изда наређење да пођем за њим. Почео сам да се опирем и препирем сас њег'. Прозлазиле су ми разне мисли кроз главу, да му отнем пушку, јер му се налазила о десно раме, одведем га куд Анђелковића и кажем му какву војску има, да не зна најосновнија војничка правила заустављања. Ко зна шта би се све десило да сам то урадеа, можда би ме и убили. Млад човек 'оће часком да направи грешку.

Стажар се развика и поче да зове своји другови који су такође били на стражу. Дотрчаше они, па сам морао да пођем сас њи'. Кад ме уведоше унутра, један од њи' ми нареди да се изувам. Ја им каза': „Слушајте ме добро. Ја вам чизме не дам, главу давам, ал' чизме не. Ја сам чизме задужиа и ја не знам коме дугујем војну опрему. Ви ме нисте ни задужили, па немате право ни да ме изувате.“ Један од њи' викну на мен': „Море ће да даш тамо њему, мајке ти га набијем!“ Ја каза': „Не дам. Водите ме код команданта.“ Овај опет викну: „'Оћеш код команданта, пизда ти материна!“ Али, ипак, за то време један од њи' је отиша код команданта и известиа га да ја не дам чизме. Тако ме уведоше у једну собу и тамо сам се први пут срео с Анђелковића. Он ме питају: „Шта, не даш чизме?“ „Не дам, господине капетане.“ одговарам ја. „Мен' је тиме држава задужила и не дам.“ „А тако значи. А одакле си?“ питају ме он даље. „Из Врмцу, господине капетане.“ „Ге си служиа војску?“ пита ме он даље. „У Београд, у коњички пук краљеве гарде од 1939. до 1940, господине капетане.“ опет ја каза'. „А тако. Слободан си.“ рече ми он и ја одо' с жену и чизме на ноге. После сам с'ватио да је он још тад има неки планови с нас гардисти и зато нам није узимао чизме, иначе не би се мога извучем, пребили би ме они његови и морао би да дам чизме. Приликом изласка из зграду, они његови ме напсуваше добро. „Ал' се извуче, мајке ти га!“, викали су по мен' то и још које какве псовке.

А сад да се врнем на претходни догађај. У Мужинац смо пошли ја, Бошко Ивановић и Радоје Лазвић. У касни ноћни сати стигли смо до кућу куд Богосава Ранђеловића. Туј ја извика кума, пошто је биа лега, прилично касно је било. Испричамо му нашу муку и да нас је посла деда Видојко да нам каже шта да радимо. Тад нам кум каза да идемо кући, а сутра у Сокобању да се јавимо Анђелковићу, јер ће он из цео срез Бањски да узне само 25 људи, тол'ко му треба. Неће да нас шаље даље од срез Бањски, те да не бежимо у шуму јер је рано да сви изгинемо. И тако је и било. Сутра кренемо за Сокобању. Бошко Ивановић је биа упоран у захтеви да не послушамо, већ да идемо у партизани.

Успут смо се договарали да у Сокобањи убијемо деловођу, који се биа истицао у сарадњи с окупатори и они који су и' подржавали и ћушномо га у Моравицу, па да онда одемо у партизани. Стварно смо решавали, није то сад неко празно причање. Ал' од тог није било ништа. Стигли смо испред среску зграду у Сокобању. Испред се окупили сви који су служили у гардијске јединице. Тад Анђелковић издаде наредбу да се постројимо по општине. Рече да му треба 25 људи, а да остали могу да иду кући. Из Ртањску општину, кога ће прво потреве, наравно мен', па Буду и на крају Николу. Кад прозваше Николу, он каза: „Господине капетане, молим Ве ја имам две само'ране деце, мајку остарелу и то нема кој да гледа, нема кој да цепа дрва.“ А време је било зимско, негде око Божић. „Која је то општина?“, пита Анђелковић. „Ртањска, господине капетане.“ „Деловођа и председник, напред.“, командова он. Изађоше они, тресу им се чакшири. „Јел' тако као што овај прича?“, „Јесте, господине капетане.“ „Слушај ти председниче и ти деловођо. Овај не сме да будне без дрва, без 'леба, без ватру, апсолутно. Јесте ли разумели?“, „Разумели смо, господине капетане.“ „Ви ћете бринете о њему, а не он.“, рече Анђелковић. После тога они се растурише по куће, а остадомо ми, Анђелковић и његови. Тада нас је Анђелковић снабедео с беле шубаре и то само нас 25 људи, а остали његови су носили шајкаче. Зато нас је народ и прозвао „белокапци“.

Док сам биа у „љотићевци“, мен' је закачила једна потера за партизани, срећом неуспешна. Ишли смо у потеру за њи на Девицу, ал' водич биа неки паметан човек. Водиа нас целу ноћ у круг, док партизани нису отишли, иначе би се побили с њи'. Овај Анђелковић је биа кај вук, добиа је битку куд Јошаницу, знаш како је то. Целу ноћ смо ишли, зимско врме, идеш ти напред, идем ја и тако редом. Кад би ујутру, видимо да смо погрешили пут. Стигли смо чак близу село Кравље куд Ниш, ван бањски срез. Снег влажан, до појас, поче Анђелковић да негдује и пита оног сељака што је погрешиа. „Господине капетане“, каза он, „мећава, снег, нисам мога да се ориентисем.“ Ми се врнемо назад и дођемо близу ти' појата ге су требали да будну партизани. Ту паде

команда збор и да испробамо оружје. Ми смо пробали карабини, тад је мен' случајно опалиа. „А у дупе ве гардијско јебем!“, узвикну Анђелковић. Паде команда да идемо напред и да се развијемо у стрелци. Акнуше они његови, а ми остали полагачко преко неку вртачу. Баш нас брига, ми смо мобилисани, нећемо да нападамо и бијемо се с партизани, идемо полако за њега и његови. Изађе ту један чича, вероватно овчар и пита: „Децо, 'ел може?“ „Може чичо“. „Еј, децо моја, партизани одоше давно.“ Добро је да су отишли. Туј би било крви до колена. Били су 50 партизани, а ми око стотину и нешто више. Сабрамо се ми ту куд ту појату, ал' се сад ја бојим што ми пуко карабин пре време, може ме стрељају, по кратак поступак. Издао сам положај. Али, на моју срећу, нико није питао ко је пуцао. Знао је Анђелковић да се ми мобилисани сигурно нећемо одамо. Сви нас 25 мобилисани, били смо спремни да подигне пиштољ на неког од нас, ако би он' тео да подигне пиштољ на неког од нас. Колико пута нам је издао наредбу да идемо у строј без оружје, ал' ми нисмо смели. Нисмо имали поверење у њег'.

Траг је показива да су партизани отишли на сврљишки терен. Туј нас Анђелковић сабра, построји и одржа говор: „Браћо, ми морамо да идемо по њи' и да и' терамо, док и' не уништимо, они нису далеко.“ Прича ти ту он још, прича, па кад заврши, ми кажемо: „Господине капетане, ви можете али ми не. Ми смо мобилисани за срез Бањски. Ви имате гарду и у Сврљиг, мобилишите и' и јурите партизани.“ Видеа он да нема Боже помози и помирио се сас ситуацију. „Па добро браћо“, рече он, „ни мен' се не иде по ову мећаву“.

Туј се ми одморимо добро куд ту појату, онда кренемо пешке до Дуто Поље. Испред смо ишли ми гардисти, а иза Анђелковић с они његови. Испод нас, протеже се један поток. Жандармерија и сеоска милиција из Дуто Поље посела сви висови изнад нас. Вероватно су'тели да се покажу куд Анђелковића да код њи' ништа не мож' да промакне. Кад су нас ту распалили, бију од свуд унакрст, све крчи. Паде команда да легнемо и ми се сви набијемо у тај поток. За то време, наиђе путем један сељак. Анђелковић се развика и нареди му да иде и да виче што год може да не пуцају и да је ту његов 11. оружани одред. Сиромас' онај чича морао да виче иако је само свирило око и изнад њег', али пучњава престаде. Анђелковић тада рече: „А мајку вам јебем вашу. Зашто ми није рањен само један војник и то на малић. Сад ће да видимо, да ве ја научим напамет. Ви би се као борили с партизани.“ Изађомо ми из онај поток, па право куд жандармерију и сеоску милицију. Ту Анђелковић нареди једном жандарму: „Зовите ми господина Вучковића.“ Кад стиже Вучковић, оно му играју вилице, ушлаша се. „Јао, птицо моја, господине Вучковићу.“, поче Анђелковић. „Зашто сам ја формирао ову гарду с беле шубаре.“ А Вучковић туц, па муц. „Зашто сам ја формирао ову

Левач

гарду тамо, мајке ти га набијем!“, узвикну Анђелковић, извади пиштољ и наби му га у уста. „Ти би као да се покажеш како би ратовао с партизани.“, настави Анђелковић. „Срећа твоја господине Вучковићу што ми ни једном војнику ни длака не фали.“, и пусти га и тако се смири ситуација. Одомо да вечерамо. Дођоше камиони по нас и врнемо се за Сокобању. После тог, Анђелковић је покушавао да нас шаље у потеру за партизани, али није се могло, велика зима је била. Пођемо на једну страну, не може. Пођемо на другу, не може.

После кратко време, чујем ја да ће се иде за Јастребац, да се бијемо с партизани тамо. Мислим ја како ћу да се извучем. Смеслим ја како да слажем Анђелковића. Одем ја куд њег' и он ме пита што сам доша. „Господине капетане, немојте да мислите да нећу да идем с вас за Јастребац, ал' не мог', удави ме нека шута, све се раскопа, по цел' дан и ноћ се чешем, не мог' више овак'.“ И тако он мени поверује, ослободи ме потере за партизани по Јастребац. Резултат њи'ове потере за партизани по Јастребац беше жалосан – све и' разјурили партизани у ћораву страну.

Иначе, Анђелковић, док се налазио на бањски терен, вршио је терор над народ. Сећам се једног догађаја, довели су једног сељака оптуженог да поседује пушкомитраљез и почели да га батинају. Ударили му 25 батине и на крају га изнели из зграду кај мртваца. На сваки' неколико ударца с тојагу, Анђелковић га пита да л' има пушкомитраљез, а овај одговара да нема. И заиста га није има. Да је река да има, ге после да га нађе, кад га нема. Негде у зиму 1942, капетан Анђелковић доби чин мајора и отиде из Сокобању. Тад су нас распустили и одомо у своје куће.

Убрзо потом, на почетак пролећа 1942, у бањски крај појављује се некакав четнички командант капетан Јован Јовановић „Деда“³⁸, сас својим братом Предрагом Јовановићем „Виктором“³⁹. Да ти причам о мом првом сусрету с њег'. Тад сам се налазио у сеоску милицију. У ту сеоску милицију склањали смо се да нас „недићевци“ не би мобилисали у некакви њи'ови јуришни батаљони. Ја и Бошко Живановић добили смо наређење да редимо дрва за метрови. Као и обично, ишли смо од кућу до кућу. Кад смо стигли испред кућу Драгомира Величковића, почели смо да зовемо домаћина. Наоружани смо били с карабини. Тад је мало фа-

лило да изгубимо главе. Из Драгомирову кућу истрча један војник и нареди нам да спустимо оружје. Побацамо га ми. Објаснише му да смо сеоска милиција која реди дрва за метрови. Уведе нас он у кућу. Тамо је биа Јовановић и неки Шарбановчанин, звали га „Алесинац“, који ме питају: „А бре, „Ђоко“, шта ћете овде, да изгубите главе?“ „Редимо за метрови“, реко' ја. „А познаваш ти мене?“; пита он. Поче' да мислим, познат ми човек, ал' не знам одакле. Он ми се тад представи, рече да је тај и тај и да је родом из Шарбановац. Разговарамо се ми ту неко време и онда се Јовановић сети да ме позове. Поче да нас испитује: шта радите, ко вас је посла, од кога сте чули да сам овде. Ми рекомо да смо редили за метрови и да смо случајно набасали. Питају ме он како се зovem, ге сам служио војску, ја одговорих, исто пита и Бошка, он исто одговори' (Бошко је служио у пешадијски пук краљеве гарде). „Еј, синови моји“, поче Јовановић, „па зар ви да изгинете? Ви сте права војска краља Петра Другог. И ми смо, ал' ви сте права војска.“ Па прича ту, па прича, и на крају нам рече да морамо вечерас да останемо да слушамо радио Карађорђеву звезду. Погледа' се ја ту с Бошка. Ал' мораш да чекаш, ге да се врнемо без пушке у општину. Морали смо да чекамо, па макар и до 12 преконоћ. Кад би увече један, на радију кажу овако: „Браћо Срби и сестре Српкиње, свако онај кој није упрља руке с српску крв, слободно мож' да се пријави у војску „Драже“ Михаиловића.“ Кад се заврши тај говор на радију, рече Јовановић: „Е сад браћо да се поздравимо, можете да идете.“ Испрати нас он до лесу⁴⁰ и рече: „Е сад да ви⁴¹ нешто објасним, пошто сте обојица у сеоску милицију. Сигурно знате жандарма Петра Илића. Он је добар човек. Ако неко има вољу да се сретне с мен' нека се обрати њему, он зна ге сам.“

Прође неко време и ја питајуем „Перу“ жандарма за Јовановића. Поче ја у круг да залазим и питајуем га ге се налази капетан Јовановић. Питају ме не „Пера“ ко ми је каза да он зна ге се налази и ја му тад исприча' како смо прошли кад смо метрили дрва. Он ми онда рече да је преша у Ђокићеву кућу. Дигомо се ми и одомо тамо. Испред врата нас заустави стражар и пита ге идемо. „Идемо у посету капетану Јовановићу“, рече „Пера“. Стражар нас пусти и ми уиђомо. Ја стадо' мирно, а има сам на чизме потковице и оне звекнуше. Реко': „Господине капетане, војник Ђорђе Младеновић, доша сам с Петра Илића у посету.“ Ту он командова вољно. После неко време, рече: „Е сад ћу браћо да одржим говор.“ Командова он мирно и ми сви стадомо мирно. „Браћо, војници краља Петра Другог“, поче он, „видите врлину која треба да краси сваког војника“, па прича ту, прича, не сећам се више шта је прича. После посету, оде „Пера“ у општину, а ја кући.

У јесен 1942, Јовановић је једно време биа

38 Капетан I класе Јован Јовановић „Деда“ био је командант Сокобањског четничког одреда од краја марта до новембра 1942, затим је био командант четничког Делиградског корпуса од новембра 1942. до краја септембра 1943, као и командант његове Прве бригаде од почетка априла до краја септембра 1943. године.

39 Поручник Предраг Јовановић „Виктор“ био је командант Прве бригаде четничког Делиградског корпуса од новембра 1942. до почетка априла 1943. Затим је био командант његове Друге бригаде од почетка априла 1943. до почетка августа 1944. године.

40 Леса, односно дрвена капија.

41 Ви, односно вам.

законспириран куд кућу Илије Василића.⁴² Између Јовановићевог брата Предрага и неког „недићевског“ команданта Николе Братића било је дошло до оружани сукоб. Причало се да је то било због неку женску. Ту је Братић с своји жандарми разбио Предрага Јовановића. Тад смо ја и Ранко Дидић отишли куд Илију Василића да бисмо обавестили Јовановића да се склони јер постоји могућност да будне уништен од „недићевци“ који су из прво време и на четници гледали као на шумце који су се одметнули да би се борили против окупатори, све док и' нису прозрели.

Кад је Јовановић, 1943. године, почео да мобилише људи, узео прво мен' и „Цоју“, јер није знао за друге. Зато човек не треба да се меша свуд. Приликом мобилизацију, стрељао је неког Драгољуба из Поружницу јер се није јавио на време. Биа сам очевидац тог убиства. Поставише га уз пањ, Јовановић нареди једном његовом поручнику да изврши стрељање. Пуче карабин, ал' га не уби, изгледа да је поручник намерно промашија. Тад Драгољуб рипи и каза: „Господине капетане, није ми суђењо да погинем. Прав сам и прав ћу останем. Србин сам и Србин ћу останем. Српску веру нисам погазио и нећу погазим. Нисам мога господине капетане да дођем из разлога“ и тада наведе разлог зашто се није јавио на време. Јовановић климну главом и рече: „Добро“. Затим се окрене поручнику који је промашија и рече му: „Ненаде, извршавај наређење“. По други пут пуче карабин и Драгољуб паде, потриви га право у главу. Скитали смо се куд Сесалац, Читлук, Дуто Поље, свуд редом.

У септембар 1943, дође тај „Божа“, у уста га јембењегова и надлега⁴³ Јовановића да иду да нападају Сврљиг због неког начелника, јебао и' тај начелник. Тад Јовановић поново изврши мобилизацију и кренемо на Сврљиг. Ал' мућак! Цабе смо нападали, начелник побега. Само смо наљутили Бугари, те они попалише нека села у наш срез и побише невин народ. У напад на Сврљиг нас распалили Бугари, блокирани смо били одсвуд. Они наоружани, а ми ће се боримо с карабини који имају по пет метка. Ту не Јовановић некако извуче. Бугари увече запалили огњеви на сваки' 50 метара. Провукли смо се између огњеви, паде команда на 50 метара војник

42 Јован Јовановић „Деда“, иако је био четнички командант, заиста је једно време био законспириран у кући Илије Василића који је, како смо видели у ранијим казивањима, био припадник партизанског покрета. Јован Јовановић „Деда“ није знао да је Илија Василић припадник партизанског покрета, а сам Василић је прихватио да Јовановић буде у његовој кући јер је, како је то већ у свом казивању навео Чедомир Никодијевић, био против напада на четнике (сем уколико нису били нужни) јер је знао да би у том случају сигурно долазило до одмазда од стране четника. Сличан став, само по питању сукоба са партизанима, имао је и четнички командант села Врмца Данил Цакић, што смо имали прилике да прочитамо у његовом казивању.

43 *Надлега*, односно *наговори*.

од војника и у највећу тишину да се провучемо и ми изиђемо из обруч. Отуд кренемо низ нека брда, као низ комин⁴⁴, све смо се на дупе вузали⁴⁵. „Божини“ четници су ту доста изгинули, мада су они више и нападали. Кад смо се извукли из обруч, стигомо до неке милушиначке појате и ту нам дадоше одмор.

Нема, нема и стиже курир четничког команданта за источну Србију, неког Павловића. Ту смо требали или да примимо борбу или да се предамо јер је наш командант Јовановић згрешио и треба да иде на одговорност куд „Дражу“. Ту наредбу је донео Ратко из Николинац. Он нам ту исприча да је Јовановић при'ватио услов за предају. Није прошло много и Јовановић нам командова збор. Постројише нас у једну ливаду, с једну страну кукурузи, а с другу поток. Нема, нема и наиђе Павловић с пратњу. Комаднава Јовановић мирно, поздрав на десно и предаде рапорт, наша та дадоше на месту вољно. За тој време ми нисмо знали да смо блокирани. Сас све стране само стадоше између нас, све неки с браде, косе, вучу реденици по земљу, поделише ни ту неки плакати на које пише да се напушта Јовановић. Но ге ћеш ти одма' да напушташ. Чекамо ми ту да се све среди. Они ручаше, туј је било спремљено све од прасећег, па до овчијег печења, ракије, вина, то сам гледаја сас своје очи.

Кад ручаше, изађе не Јован, него његов брат Предраг и рече: „Но војско, да се поразговарамо мало. Ми морамо да идемо на одговорност у штаб „Драже“ Михаиловића од стране наредбодавца потпуковника Павловића. А ви можете да идете кућама, ко жели да остане, може сас потпуковника Павловића.“ Одатле се ми растуримо и свако оде својој кући.

Била је још једна мобилизација и то у мај 1944, кад је била борба на Крстагац. Увече смо се помешали с партизани, четници ставили петократке, а партизани кокарде. Сутра, кад се раздани, кад су партизани распалили да бију, све се ми разбежамо у пизду материну. Ја, „Мика“ и Никола одомо кући. На место звано Бучина наиђемо на партизански сарадници – Илију Василића и „Жарка Словенца“. „То је тај деда Видојков унук“, рече Илија Василић „Жарку“. Илија ми климну с главу и позва руком да идем код њег' Диго' се ја, па правац куд Илијину кућу. Ту се детаљније упозна' с тог „Жарка“. Питује ме он како смо прошли, а ја му испича' како су нас партизани растурили на Крстагац. „Иди сада и, ако можеш, убеди „Мику“ да ми преда машинку“, рече он, али овај је већ побега четници сас све машинку.

Тад ме „Мика“ оптужи код четници да сам се састао с Илију и да сам партизански сарадник, што и јесте било тачно јер сам ја, од крај августа 1943, постао партизански сарадник, а наша породица је још од раније помагала партизани. Вероватно би ме четници и убили да није било попа „Жике“ и срећа

44 *Комин*, односно *димњак*.

45 *Вузали*, односно *клизали*.

Левач

моја што су дошли куд њег' да би се мало распитали о мен'. Рекли су да су добили наређење да ме ликвидирају због сарадње с партизани. На то је поп одговорио: „То је лаж. Каки партизани. Ђоле је наш човек. Он је гардиста наш, биа је куд Јовановића. Неко вас слагао.“ И тако ме ослободе оптузбе. Кољачка тројка се врене и ја оста' жив.

Одо' ја опет куд Илију Василића и исприча' му како ме је „Мика“ тужио куд четници. На то му Илија опсова матер и рече ми да пођем с њег' и да ће ме упозна с „Тићу“, а он се тад налазио у Дувариње, у појату Радослава Јанковића. Кад стигомо, Илија му даде знак и он се појави. „То је тај Ђорђе Младеновић, деда Видојков унук“, рече му Илија. Ту ја останем сас „Тићу“, а Илија и „Жарко“ остадоше на своја места. „Добро бре, „Боле“, ти си четник. Како промињујеш⁴⁶ с твоји четници?“, питају ме „Тића“. Ја одговори' да сам мора да идем с четници, јер су ме мобилисали, али ипак ме стра', „Тића“ има пиштољ у џеп, кој зна шта мисли. Он ме ослободи од стра' кад ме питају како смо прошли на Крстатац. Ја му исприча' како смо се увече помешали с партизани и како су нас ујутро разјурили. И тад мени „Тића“ поче да прича зашто се они, партизани, боре, да се боре противу окупатори и домаћи издајници, противу госпде, противу пореза, друмарина, вашарина, за све оно што сељак воли. И тад ме питају ге сам служио војску. Ја му реко'. „Па добро“, питају ме он, „ел ти много долазио отац у посету?“. Ја реко' да није. Он ме питају зашто, а ја одговори': „Сиромашни смо, нема паре.“ „Е зато се ми боримо“, рече ми „Тића“, „да сутра сваки родитељ може да посети свог сина, без обзира ге служи војску.“ „Добро „Тићо“, да те нешто питам?“, реко' ја, а овај ми рече да питам слободно.

„У народу се прича“, поче' ја, „да вама партизанима командује Ђорђе Карађорђевић, брат од покојног краља Александра. Да ли је то истина?“ Он се насмеја и рече да то није истина. „Наш командант је „Тито“, рече ми он и поче да објашњава ко је и шта је он. За све време док ми је прича о „Титу“ држао је једну књигу. Кад је завршио, питавао ме да ли знам да читам, а ја каза да знам. Отвори он књигу и рече ми да читам. Поче ја да читам. Читам ја туј донекле, а „Тића“ ме питају ге коју сам школу завршио. Ја му кажем основну четворогодишњу. „И ништа више?“, питају опет он. „Ништа“, одговори' ја. „То је немогуће“, рече он, „ти си за толико година школовања доста писмен.“ Од тај дан више нисам приша ни близу четници. Бежао сам, скривао сам се, ретко спавао куд кућу, увек ван.

Почеше четници да организују своју власт по села. Тако и у Врмцу. Још раније, у 1943, за команданта села четници су поставили Данила Цакића, мог тетка, пошто ми је рођена тетка удата за њег'. Догађај који је утицао на Данила да не постане издајник и сам себи не уништи фамилију је овај. По

именовању Данила за команданта села, доша он куд мог деда Видојка, да му Видојко да пиштољ. „Дедо, што ми не даваш пиштољ, мен' сад треба.“, рече Данил. Видојко му рече: „Зашто ти, бре, треба? Да га запоприцаш на кук и да се силиш по село. Да јуриш курве и тако редом? Слушај шта ћу ти кажем. Има да буднеш миран. Што си видеа, ниси видеа, што си чуо, ниси чуо, што знаш, не смеш да знаш. Ако треба да обавестиш да се партизани налазе ту и ту, има прво да обавестиш њи' да се склоне, па онда да обавестиш четници, иначе ти оде глава. Они (партизани) су људи који су ставили главе у торбу, они немају и не могу назад и ти за њи' не представљаш ништа. Најбоље би ти било да буднеш миран.“

Ја мислим да је тај разговор одиграо пресудну улогу у Данилово даље понашање, иначе он би погрешиа јер је биа доста непромишљен. Зна је он добро да деда чува партизани и да је у сталном контакту с њи'. Највећу улогу Данил је одиграо када је, на сам почетак 1944, покушао да спаси Адама Радосављевића. Када је Адам биа позван да се јави у корпус „Бране“ Петровића⁴⁷, који је биа стационаран у школи на Црковцу, Данил је зна шта Адама чека и известиа га је да не долази јер ће га четници убију. Адам је био убеђен да четници не смеју да га убију. Биа је месни партизан и партизански сарадник и јавно је иступао противу четници. Пре позива да се јави, на једну свадбу у Влашку Малу куд Вукашина Симића, на вечери је, ге су били и неки четници, јавно рекао да се четници боре за цабе и да никада не могу да добију рат. Ми смо сви били занемели. Ја сам седеа до њег', почеа сам да му газим стопала, да се обузда јер се за те речи тад губила глава. Туј ми некако затрљамо, почемо да причамо о нечем другом и тако се то смири. Напољу сам му каза да се чува, јер се сада налази на четничку листу за одстрел. Адам је због тога добио онај позив и отиша је код четници који су га премлагили с мотке и затим убили.

Први Народноослободилачки одбор у срез Бањски формирали смо у Врмцу, крајем августа 1943, куд појату Костадина Јовића у Паклеш. Сакупило се око 30 сељаци, месни партизани и највернији партизански симпатизери и сарадници. Приступовало је комплетно бањско среско руководство комуниста – Тихомир Гојковић звани „Новак“, Лазар Ђуровић звани „Тића“, Франц Крњел звани „Жарко Словенац“ и наш Илија Василић. Тихомир Гојковић је држа говор, објашњавајући нам задаци приликом организације народне власти. То вече смо оформили први Народноослободилачки одбор у срез Бањски. Први чланови у тај одбор били су Милоје Богојевић, Ранко Дидић, Драгутин Ивковић, Данило Миливојевић, Јован Милошевић,

47 Капетан I класе (касније мајор) Бранимир Петровић звани „Брана“ или „Леонида“ био је командант четничког Делиградског корпуса од краја септембра 1943. до 16. јула 1944. године.

46 *Промињујеш*, односно *пролазиш*.

Вукадин Николић, Миланче Петковић, Милоје Шојкић и ја.

Добили смо задатак да пре свега сакупљамо обавештења и подаци о непријатељу који је тад биа стационаран куд Јошаницу која је била јако четничко село. Прикупљали смо муницију, извештаје о кретању четнички јединица. Највише смо податке давали о распореду четнички стража, затим о кућама ге су четници распоређени да спавају, о четничком штабу и тако даље.

Једног дана, понесемо ја и Душан Гавриловић леба за партизани и кренемо куд појату. Кад стигомо близу, раздвојимо се, ја одо куд моју појату, а он куд његову. Кад стигомо до појату, оно партизани, 14 душе на броју и страже. Једна куд наше конопљиште, а друга куд „Мицину“ пољану. Донесо им ја онај леба, мало поразговарамо и кренемо ја и Душан у село. Обратимо се куд Илију Василића и казано му да ће идемо куд кућу, а он нам на то рече да сачекамо и да ће идемо заједно да упаднемо куд кмета. Наговарам ја Илију да не идемо тамо, тај кмет ми рођак, тетка ми удата за њег, ће да се сете на мен ако му будне нешто. „Море, јебем му ја матер.“; рече Илија, „Рекли смо му да се мане од кмета.“ Туј ја поче да га молим да не идемо вечерас, да је у близину четнички корпус, да је опасно. Сложи се Илија некако да не иду, али да ће ипак да сиђу у село до продавницу.

Кад би увече, викну Илија на Душана и питају га ге је сад најсигурније да се прође кроз село. Душан им прича да ће прођу ту и ту. Кренемо ми и дођомо до испред село. Туј Илија командова да станемо и затим рече Душану да им каже ге да се прође, а да нас не примете четници. И дођемо до „Мицину“ плевњу, кад је проминумо, ја се сети да Илија не одустаје од првобитни план. Илија стаде и рече на мен и Душана: „Е сад, дедер ти „Ђоко“ и ти Душане имате карабини и пушкомитраљез и ако неко наиђе, зна се, пуцајте док се ми не извучемо. А ја ћу идем куд твојега кмета, јебем му матер у дупе! Једни нек иду куд „Туглу“ председника општине, а други куд Жерку да она мало мање ровари и прича по село, а ја идем куд кмета.“ Кад су стигли куд „Динину“ кућу, чукнуше на врата. Јавила се тетка Стевка и питувала ко је, а Илија одговори да је он и да отварају врата. Тетка Стевка је одма почела да кука и моли да не убију „Дину“. А за то време он је побега, само у кучињаву кошуљу⁴⁸, кроз подрум. Како није има куд даље, врнуо се, обука и доша у собу. Тад му је Илија, који је уша у собу, запретиа и река још једанпут да се окане кметства и да му је то последња опомена, што је на даље „Дина“ и морао да послуша.

Друга група, која је ишла куд Драгомира Јанковића, запретила је баба Жерки да се окане роварења, да завеже језик иначе ће лоше прође. За сво то време смо ја и Душан чували стражу и разгова-

рали се. Душан каже: „Дете му јебем, добро да бијемо, морамо, али ја само из карабин знам да пуцам, од машинку немам појма.“ „А бре, ако и не знаш да пуцаш из машинку, ја знам. Учиа сам у војску и ћу се снађем некако“, реко ја.

Нема, нема и ете ти једно женско, накострешило се и пита: „Другови, ел има нешто ново?“ Ми рекомо да нема и она каже да смо слободни и узе нам пушкомитраљез. Кад се измакомо, разговарам с Душана: „А бре, зар ово да ни донесе слободу? Нема га 45 кила сас све дреје⁴⁹, па још пушкомитраљеза.“ На неки начин смо били повређени, зар чуперан⁵⁰ да ни доноси слободу. Тад смо први пут видели жене борци. Разлог за наше тадање мишљење било је патријархално васпитање, јер се жена куд нас није слушала, знало се кој наређује, а кој слуша. Одатле су партизани отишли у село, узели новац из продавницу, преместили се у Влашку Малу, па за Скок. На даље сам држа сталну везу с њи.

После ослобођење Сокобање 1944, биа сам постављен за шефа Одељења за заштиту народа (ОЗНА) за срез Бањски. Добиа сам по двојицу обавештајаца из свако село, то су били партизански сарадници од 1941. годину. Они су ме обавештавали о свем што се збива у срез. После неко време, казаше ми да не вршим дужнос како треба и како народнослободилачка борба то захтева и смене ме. После тога сам биа на разне дужности у Среску војну команду, по болнице и свуд редом, док се све није завршило и смирило.⁵¹

Казивање Драгомира Младеновића

Зовем се Драгомир Младеновић⁵². Рођен сам 11. јуна 1920. године у Врмцу. Завршиа сам четири године основне школе. Учитељ ми је биа Миливоје Миловановић „Балко“, који је касније, у Други светски рат 1941. године стрељан заједно сас своји ђаци у Крагујевац од Немци. Као ученик, биа сам најбољи у Моравску бановину и добиа сам награду која је износила 200 динара. У тој време, једна овца је вредела 80 динара. По завршетак школовања, чува сам овце с деду Видојка, а касније сам. Мој отац Стеван биа је неспособан, па је мајка Живка обављала сву пољопривреду сама, а ја и мој брат Ђорђе смо јој помагали када смо стасали да можемо да радимо. Године 1939, брат Ђорђе одлази у војску и служиа је у Београд, у коњички пук краљеве гарде. Ја сам регрутован 1940. године. Брат ми је, у међувреме, добиа скраћење и врнуа се кући у Врмцу, док сам ја, 1941. године, треба да идем на одслу-

49 Дреја, односно одећа.

50 Чуперан, односно девојчурак.

51 Казивање Ђорђа Младеновића забележио је Љубиша Младеновић директно од самог Ђорђа Младеновића током фебруара 1990. године.

52 Драгомир Младеновић је брат Ђорђа Младеновића чије смо казивање у овом раду већ навели.

48 Кучињава кошуља, односно кошуља од кудеље.

Левач

жење војног рока. И баш тад, у пролеће 1941, Немци нападну Југославију. Држава се распала, мен' нико више није позива и тако ја не одо' у војску. Оста сам куд кућу у Врмцу и обавља пољопривреду. Кад су долазили партизани у село, имали смо повремено сарадњу с њи. Деда Видојко је биа главни, стално се налазио куд појату, чува и' раниа. Тако је терано све до јула месеца 1944. када је дошло до борбу на Буковик. Ја сам, око 1. августа 1944. године, ступиа у нашу врмашку месну партизанску десетину која је штитила село од остатци четника. Јурили смо и' тамо-вамо и обавештавали партизани ге се налазе. Након што је наш срез Бањски ослобођен 11. августа 1944. године, још неко време сам провеа у село и онда сам, у октобар 1944, заједно с још неколицину Врмцани, добиа позив од нови' власти да се јавим у Сокобању.

Кад смо дошли у Сокобању, распоређени смо у теренски батаљон партизанске Среске војне команде којим је командова наш Врмцанин Ранко Дидић. Командант на саму Среску војну команду биа је неки „Љуба“ Ракић из Црну Траву. Тај батаљон је формиран због заштиту народа од заостали' група четника, као и од крађу и разбојништва. Теренски батаљон расформиран је 8. јануара 1945. године, а нас тј. људство су пребацили у Ниш. Там' сам, као повереник ОЗНЕ, постављен у штаб.

Дана 1. фебруара 1945, писну труба и ми сви изађомо напоље. Постројише нас. Дође неки капетан, заборавиа сам како се звао, и каже ми: „Ти Млађо“, тако су ме прозвали по презиме Младеновић, „излазиш, а остала војска треба да иде на положај“. Ја одговорим: „Друже капетане, ја не излазим никуд. Ја нећу напустим друштво. Идем с њи. Куд они, туд и ја.“ „Чуј Млађо“, поче капетан, „ја ти наређујем да изађеш.“ Вукашин Цакић, такође наш Врмцанин, мој најбољи друг, рече ми: „Немо' да изађеш. Ге идемо заједно.“ Ја сам се још мало расправља с оног капетана и он ми на крају дозволи да останем и да идем с осталу војску на положај. Дошли смо у Шабац ге смо разврстани. Ја сам припа Трећој српској бригади Друге пролетерске дивизије док су Вукашин Цакић и још један наш Врмцанин Вучко Никодијевић распоређени у Четврту црногорску бригаду од исту дивизију. Одатле је моја Трећа српска бригада кренула на планину Цер. Ту нас дочекаше неки наши официри који су требали да нас распореде по батаљони и чете. Додељивали су и оружје али баш кад сам треба ја да га добијем, оно нестало. Ту преноћимо у једно село и ујутру пођемо даље. Дођемо на Дрину, пређемо ју, онда и реку Јању на којој је вођена борба с Немци. Ми скренумо мало улево и тамо нас дочека неки наш официр који нас одабра по величину и висину, кратко речено, одабра нас је по његов укус. Одвоји он мен', једног Јошанчанина, Адам се звао, и три Селсачана и рече нам да кренемо по њег'. Дошли смо у митраљеску чету Другог батаљона од Трећу српску

бригаду и тај официр нам каза да смо распоређени у њу. Рече нам он то и оде. Ја сам постављен за првог помоћника на митраљез „максим“, а Адам из Јошаницу за коњовоца. Кажу нам они који су већ били у митраљеску чету да смо имали срећу што су нас распоредили код њи' јер да смо отишли у пешадију, већ би били у први борбени редови.

Кренемо одатле у село Челић испод планину Мајевицу. Ту смо стигли баш кад се борба била завршила у нашу корист. Дадосе нам да јемо, нека овсена каша је била. Одатле кренемо на Брчко. Борба се око тај град води с Немци унајвеће. Ми бијемо одовуд, а Немци одонуд али од наши' нико не јуриша. Међутим, Немци стално нападају и јуришају на нас али не мог' да нас одбаце. Ми и' дочекујемо с митраљези. Касније, и ми пођомо у напад и ослободимо Брчко. После, кренемо и после нову борбу, ослободимо Орашје. Одатле смо напали на Босански Шамац али смо били приморани да одступимо. Напад нисмо поновили јер нас је одменила друга јединица која је, касније, ослободила тај град. Ми смо упућени у Прибој под Мајевицу да јуримо четници. Ту смо се задржали мање од десет дана. Гонимо ми четници по ту планину по сав дан, они нам пружају жесток отпор, онда се повлаче дубље у шуму, а Мајевица је голема планина. Ми се врнемо натраг у село ге смо распоређени и седнемо да јемо, а сељаци нам одма' јављају да су четници били ту и ту и ми онда кренемо све испочетак. На крају смо дошли до закључак да им ништа не можемо. Повукли смо се у Брчко, а нас су замениле друге јединице које су наставиле да гоне четници по Мајевицу и после много муку, да и' униште.

Наша јединица је из Брчко кренула да се врће назад. Прешли смо Саву преко неки импровизовани сплавови, ту смо могли да се подавимо, и онда с другу страну реке дођемо у Сремску Митровицу. Ту добијемо мало бољу р'ану јер смо пре били изгладнели. Тад се дешавало да по пет до шес' дана не добијемо следовање, нико те не питаје имаш ли нешто у торбу ил' немаш. А у неко село ниси смео да сврнеш да узнеш од сељаци јер је то било карактерисано као пљачка и ризиковао си да буднеш стрељан. Говорило се да се народ мора придобије за партизани. У Сремску Митровицу смо се задржали два дана и ту смо се одморили и истребили од вашке. Онда продужимо даље за Србију. Пођомо с воз. Преко Београд дођомо у Лапово, одатле за Крагујевац, па у Краљево. У Краљево изађомо из воз и наша јединица доби задатак да иде на Копаноник да гони остаци од неки' четнички' јединица. Тамо је народ живеа запостављен још од давно време, нису имали ни школе, ништа. То је биа четнички крај и није било ноћи да нас нису нападали – било ти сељаци, било четници. Тамо сам проводио у заседу по целе ноћи, док сам дању дежурао. Ноћу смо избацивали по сви' шес' митраљези, а дању по један. Тако смо штитили штаб од наш Други батаљон.

Никако нисмо могли очистимо терен од четници, сељаци и' нису 'тели одају и давали су им јело и све што треба. Тада ми је у посету доша брат Ђорђе и затека ме на положај. То је било овако.

Заспим ја на положај и сањам 'армоникаша Матића, који је касније биа прва 'армоника Југославије, како свира на неки сабор, а оно као маса света. Ја се ту у сан пробијам кроз ту масу и све покушавам да нађем брата Ђорђа. Али, неки Драган, мој саборац родом из Крушевац, звали смо га „Стржава“, у тај тренутак ме пробуди и рече: „Еј бре, Бањац, види ко ти доша!“ Кад погледа, а оно мој брат Ђорђе. Ја се обрадова, а и он и рече ми да ми је донеа ствари за преобуку. Ја сам у тој време мало биа задојен с партизански идеали, то какав треба човек да будне, како да се понаша у друштво, како се требају понашају официри ал' сам видеа и то да командири умеју да узимају побашка 'рану и да кувари умеју за себе да остављају месо из јело, а да ми војници онда добијемо јело без месо. Кад ми дође брат, позваше нас двојицу у штаб. Тамо пита командант батаљона мог брата које је годиште и зашто не служи негде. Мој брат му рече које је годиште и још рече да он служи код партизани и да је служио и пре. Командант батаљона га онда пита да ли он то може и да докаже, на шта му Ђорђе показа документацију да је биа партизански сарадник још од раније и да је тренутно на функцији шефа ОЗНЕ за срез Бањски. Тада се командант бригаде обрати мен' и питају ме што се нисам ја јавио раније у партизани, на шта ја одговори' да нисам имао коме. Затим реко' и то да су партизани кренули на погрешан пут. Као пример наведо' случај с следовања и реко' команданту да он, на пример, добија у следовање два парчета меса, а ја не добијем ни једно. „Ја знам“, настави' ја, „да свакоме, кад има, следује по једно парче месо. А када нема ни једно, онда ником ништа.“ На то ће мој политички комесар: „Ако ћеш да јеш месо, можда ћеш мораш да ћутиш.“ „То ће видимо.“, реко' ја на то и настави': „Ако ми се прије месо, ја ћу можда и да ћутим.“ Али наравно, ја нисам мога да буднем други човек. Ја сам остао исти, само свој, ја месо, не јеа.

Неко време пошто ме је посетиа брат, наша јединица, пошто је коначно уништила четници, сиђе с Копаник и оде у Чачак. Тамо је биа командант од нашу Трећу српску бригаду, зва се Михајло Гавриловић, а по чину је биа мајор.⁵³ У Чачак су нас задржали три до четири дана и онда одомо у Лесковац. Из Лесковац су неки отишли за Врање, други у Сурдулицу, а неки су остали у Лесковац. Ја сам биа међу онима који су остали у Лесковац. Били смо гладни, боси, голи. Ипак, у Лесковац смо почели да добијамо мало редовнија и боља следовања, а од кућу нам донеше одећу и обућу. После неко време,

падне мени на памет да мало одем до кућу. Ал, како? Не пуштају никог. Мислим се ја, ћу питам команданта до бригаду, па ако упали добро, ако не, опет добро. Командант од бригаду налазио се на дежурство, али ге и у кој сектор, то нисам знао јер смо, како реко' били растурени. Неки „Воја“ из Сесалац биа је курир па га ја питају ге је командант од бригаду. Он ми рече да је у наш сектор и да је малопре наиша у клозет. Сачекам ја команданта да изађе. Кад је изаша, станем ја мирно пред њег' и питају да л' могу да одем до кућу. Командант од бригаду ме је препознао, јер сам пре биа на пракси код четног старешину ге сам му помагао у сређивању спискови па су ме тако упознали сви команданти и политички комесари. „Е мој Бањац“, рече ми командант од бригаду, „ја од 1941. нисам биа код кућу, па ге ћеш тек ти да идеш.“ „Извините друже мајоре“, поче' ја, „кад смо били у ваше место, посетили сте вашу кућу, а сад кад ја треба да идем оно не мож.“ Мајор се насмеја на то и рече ми: „Па добро, 'ајдемо до Јанковића, комесара твог батаљона, па ако он каже да можеш кући, онда иди. Само, немамо паре да ти платимо пут, нити имамо да ти ишта друго издамо.“ Ја му реко': „Друже мајоре, не треба мен' ништа, само ме Ви или комесар Јанковић пустите да одем мало до кућу.“ „Но, добро“, одговори ми командант од бригаду, „неће нико тебе да дира, неге идемо да видимо комесара.“ Одомо ми код њег' и комесар ме питају шта ме мучи и ја му кажем да би мало да одем до кућу. Комесар ме онда питају шта на то каже командант од бригаду. Ја 'тедо' да одговорим ал' ме командант од бригаду претече и рече комесару да он сматра да треба да ме пусте да идем кући. Комесар ми онда рече да је у реду ал' да, пошто имамо мањак људство, не мож' да ме пусти дуже од недељу дана, а ја одговори' да ми више и не треба.

Тако ја доби' одсуство. Снађем се за паре, у два сага после пладне укрцам се у воз и дођо' у Житковац. Тамо сам нашо неко превозно средство, доша у наш бањски крај и касно после пладне истог дана дођем у Врмцу. Одем право кући. Там' моји тек што су ручали, а испред Вукадинову кућу видим, игра се мој син Вукота, мали је биа, има је пет година. Кад ме виде, уплашиа се и поче да бежи али изађоше остали из кућу, видеше ме и почеше да вичу Вукоти: „Ено ти га тата!“ Ја уиђо у кућу. Понеа сам торбу пуну с цигаре. У војску и' нисмо добијали редовно, па кад добијеш, оно будне пуно јер добијеш за све дане за које ниси добијао. Успут, док сам се врћао кући, још цигара ми дадоше неки Сесалчани јер нису пушили, тако да је торба била препуна. Моји кући се зарадоваше за цигаре, више нег' да сам им донеа печено прасе јер је у то време била оскудица у дуван. Кући сам се задржа пет дана и шести дан сам се врнуо у јединицу.

После четири дана, окупила се читава Трећа српска бригада у Лесковац. Кажу, биће реорганизација јединице унутар ње. Постројише нас и про-

53 У периоду Другог светског рата када је Драгомир Младеновић служио у њој (1. фебруар–9/15. мај 1945) Трећом српском бригадом командовао је мајор Михајло Гавриловић.

Левач

зваше прво пратећу, па онда моју митраљеску чету. Прозваше прво мог командира поручника Јерковића који је ратова од 1941. годину, а одма' затим и мен'. Изађо' ја и одма' стадо' до командира. Питујем га ја шта је ово, а он ми одговори да се не бојим, да је он с мен' и да ћу ја да идем ге и он и додаде: „Ти ћеш да буднеш мој заменик. Ми смо гледали, ти си већ радеа по штабови, имаш искуство, водиа си књиге и спискови и тако смо ја и виши команданти донели одлуку да дужнос мог заменика обављаш ти.“ И тако сам од тај дан постао заменик командира у митраљеску чету.

Да испричам још и ово. Док смо се налазили у Лесковац, биа је ту и неки командант Грбић. Војници у његову јединицу били су голи и боси па зато нису слати нигде да раде. Они су се досађивали па се дешавало да изађу до ограду. Како је ту одма' била и железничка станица, људи који путују или долазе од пут, кад и' виде, почели би да се смеју. Грбић би онда узима метлу и тера војници од ограду, да и' народ не би посматрао какви су. Тај Грбић је касније погинуо. Наиме, Грбић је биа познат по томе што је волеа да се шали с стражари. Има је обичај да им се пришуња, оглуши се на узвици да стане и онда би им на превару одузима оружје. Али, једном је налетеа на неког стражара који је вика Грбићу да стане па је, пошто овај није стао, а овај га није у помрчини препознао, пуцао и убио га. Песму коју смо најчешће певали кад би Грбић с метлу терао своји војници од ограду била је:

Пролетери, голи, боси,
сваки трећи пиштољ носи!

А ми смо стварно били голи, боси, односно лоше обучени и обувени, али смо ипак били добро наоружани. После неко време, из Лесковац смо отишли у Битољ, а из Битољ у село Брод испод Кајмакчалан. Ту смо се залогорили. Гладовали смо скоро месец дана, све док снабдевање није уређено. Док смо ту били, дошло је до побуне у Егејску Македонију противу грчку владу. Били смо изнурени од свакодневне узбуне али борби није било, једино је било бежање неки' наши' војника у Грчку. То су били они који су били противу наши' нови' власти у Југославију. После неко време, дође замена и ми смо прекомандовани у Пећ. Ту су биле живе муке, још је било балисти. Мало прође време, а нама јављају да су балисти ту и ту, ми и' јуримо и будне борба скоро сваки дан. Ту, у Пећ, се десило и ово.

Пошто смо ми били јединица од рата изнурена, нисмо послати на занимање. Била је недеља, а у гарнизонски затвор је било око 160 балисти. Ми смо били око километар од затвор. Негде после пладне, кад је наша војска долазила од град (били смо у излазак јер нисмо послати на занимање), међу њи' и ја, видим, трче неки наши војници. Питујем ја шта се десило, а они ми рекоше да су балисти у затвор убили нашег стражара. Наиме, тај наш стражар је шетао и том приликом се неопрезно удаљио

од место ге се налазио пушкомитраљез. Један балиста, који се тад није налазио у хелију већ је биа пуштен да се прошега, је то искористио, до'ватио онај пушкомитраљез, убио стражара, узео кључеви и пустио сви балисти из затворске хелије. Балисти су били сви оковани, неки теже, неки лакше. Почеше да беже. Они теже оковани били су побивени од остали наши стражари, а они лакше оковани су се распришили према Чакор ал' нису могли побегну. Наши су и' опколили и побили скоро све осим двојицу који су побегли у Ђаковицу. Али се ни они нису спасили. У Ђаковицу је биа наш Трећи батаљон који и' је пронаша, у'апсио и' и поново вратио у затвор. Сви балисти који су побивени, покопани су код манастир Високи Дечани у једну рупу која је настала од авионску бомбу. После тај догађај, све се смирило.

У новембар 1947. године, била је демобилизација и ја сам доша кући у Врмцу. Тад је кренуло све наопако. Прво сам добиа посао да радим административни послови у војни одсек. Ја то одбијем. Кад сам то одбио, неки наши кокошари по село, нису то били прави комунисти, пошаљу ми позив да идем на радну акцију, да градим железничку пругу Брчко-Бановићи. Додуше, ја нисам одма' одбиа. Ал' ситуација у кућу је била веома лоша. Отац је биа неспособан, Вукота мали, није има ко да обавља пољопривреду, само ја и мој брат Ђорђе. Молио сам и' да ме не шаљу, писао молбу. Иша сам и у Сокобању да молим да ме не шаљу на радну акцију, описа им каква ми је ситуација куд кућу ал' они то нису 'тели да уваже. Нека Јованка Дучић поче да ме грди и провоцира па се ја ту наљутим и потегнем столицу на њу, умало је нисам убио. Одатле одем кући. Преко ноћ, дође милиција да ме 'апси и спроведе у Сокобању али ја и' ту пређем, нисам 'тео да се јавим. Они нису улазили у кућу и одоше. Ујутру, одем ја у Сокобању, по позиву. Шеф унутрашњег одсека у Сокобањи је тада биа Павле Павловић. Он ме молиа да одем на радну акцију али ја сам одговориа да нисам мога да им докажем зашто не мог' да идем, а да сад и из инаг нећу да идем. Убеђивамо се ми ту неколико дана и кад видеше да ја стварно нећу да идем, донеше решење о моје притварање. Шта сам мога, мора сам у затвор, такво је време било. Кад те прогласе за лошег, остајеш до крај на њи'ову листу као лош човек. Никог није било да потегне то питање какав сам ја човек и да л' стварно не мог' да идем на радну акцију. А већина ти' који су нас слали на радне акције седели су куд кућу док смо ми ратовали па сад опет ми на радне акције, а они опет куд кућу.

Издржа сам казну од два месеца затвора и дођо' кући. У то време, председник нашег врмашког Народног одбора постао је Душан Живић. Он није добро поступао. Спроводиа је реквизиције за откуп на тај начин што је смањивао давања онима који су га подржавали на месту председника

Народног одбора, а повећавао онима који су били против. Затим, неправилно је разрезивао давања за откуп. Рецимо, када се разрезивало давање маст, он је на богатије куће разрезивао по пола килограма маст, а на сиромашније по два килограма маст, па су ови сиромашнији морали све да предају иако би им остајало мало за породице. Тако је радеа и с све остало – с месо, вуну, пченицу, кукуруз... Поједина домаћинства су морала да купују и докупљују неке ствари да би издржавали своји чланови да не би гладовали. Све је то текло тако док се у село из војску није врнао Никола Симић који је у партизани биа још од 1943. годину. Он је, уместо Душана Живића, постао нови председник врмашког Народног одбора. Окончао је све злоупотребе и није радеа онак' као Душан Живић, већ онак' како треба. Од тада је све кренуло и ишло боље и другачије.⁵⁴

Казивање Радослава Јанковића

Зовем се Радослав Јанковић, рођен сам у Врмцу, 1922. године. Године 1930, поша сам у школу. Учитељ ми је биа Миливоје Миловановић звани „Балко“, а после његов одлазак Боривоје Миленковић. Живеа сам у десеточлану, веома сиромашну породицу, па сам сас деду одма' по завршетку школовања отиша да чувам овце. Појата нам се налазила испод Ртањ, на место звано Дувариње. После дедину смрт, ја сам наставио да чувам овце, чак и када је избио рат 1941. Негде у март 1942, једно јутро при повратку од кућу, кад сам стига куд појату, видим обита колиба и приметим да су неки људи ложили ватру и ноћивали. После тог је прошло још два до три дана и кад би увече, дођоше седморица партизани, питуваше ме како се зовем и да л' имам 'леба. Ја сам им на то казао како се зовем, а да 'леба мало имам јер су нам у село наредили да носимо 'леба само за један дан, а вечером да се врћемо кућама. У једно ћоше колибе држа сам компири, који су преко зиму измрзли, па сам и' ја повремено користио да 'раним стоку. Они ме тада питају да л' могу да узну мало компири, на шта им ја реко' да је тај компир измрза. „Па гладни смо,“ рекоше ми они, „морамо нешто да јемо.“ Ставише на огњиште један лонац и напунише га с компири. Тад им кажем да имам брашно које сам сакриа ван колибу. Донесем им и направимо два качмака, један за то вече, а други за сутра да понесу. Тако они те вечери вечерају куд мен' компири и качмак, али и сира пошто се затека куд колибу. У близину моју појату било је још једанаест појате и они мен' тад питају ге би још могли да наврате да преноће и да добију 'леба. Ја им каза' да само куд Илију Богојевића, за њег' могу да гарантујем да и' неће изда, а за остали не. Од тад је куд моју појату успостављена бољевачко-сврљиш-

ко-сокобањска партизанска веза.

У тој време ја сам партизани знао само по партизанска имена – у вези сам био с „Дуцу“⁵⁵, „Попу“, „Боксера“, „Банета“, „Тићу“, „Новака“⁵⁶... Једино сам познава Илију Василића званог „Стаљин“. Он је биа из наше село Врмцу. „Жарку Словенцу“ не мог' да се сетим како му је било право име.⁵⁷ „Бане“ и „Боксер“ су били сврљишка и бољевачка веза, тако да им нисам дозна права имена. Децембра месеца 1942, неко ме оптужи куд четници да имам везе с партизани. Четнички командант, неки капетан Јован Јовановић „Деда“, биа је у то време смештен куд школе на Црковцу. Негде око један сат ноћу дошли су четници, опколили колибу. Сас мене је биа мој брат, који је биа доста млађи од мен'. Почеше четници да лупају на врата, кад сам им отвориа, они су поскидали кокарде и ставили петокраке издајући се за партизани. Тражили су од мен' да им одам везу. Ја сам им одговарао да не знам ни за какву везу. Почеше онда да претресају колибу, мен' и брата су истерали напоље само у доњи веш. Почеше да нам ударају шамари. Мом брату ударише два шамари и пошто је биа мали, оставише га. Одатле нас поведоше онако голе и босе до следећу колибу. Вршише претрес тако до пету колибу, а кад су били куд пету колибу, ту су мен' добро убили. Двојица су ме држала за ноге, један ме настануо цокулом на главу, а један тука тојагом тражећи од мен' да одам партизанске везе. После тога чујем да ме је пребиа неки четник с надимак „Касапче“.⁵⁸ Те ноћи четници су претресли једанаест појате. Од последица батинања лежао сам нешто више од месец дана у кревет али им ни то није било доста већ ме после, у прву половину 1943, неко неко оптужи да поседујем пушку. Ту ме спасиа Данил Цакић, четнички командант у село.

Донесу мен' позив да се јавим у штаб четничког корпуса и донесем карабин који поседујем. Уплаши' се ја, не знам шта да радим. Дигнем се и одем код Данила Цакића. Кажем му да су ме тужили за пушку, да сам донеа пушку али да не смем да ју им предам и замоли' њег' да ју им преда. Тад Данил каза да не сме пушку да преда без мен' ал' да ће поћи с мене у корпус. Од његову кућу кренемо за Црковац, у штаб корпуса. Кад наиђемо тамо, видим ја бати-

55 Миодраг Новаковић „Дуца“ је био један од познатих партизанских команданата из Поморавља.

56 У питању је био Тихомир Гојковић звани „Новак“ који је већ помињан у казивању Ђорђа Младеновића.

57 У питању је био Франц Крњел, познат под надимцима „Словенац“, „Жарко“ или „Жарко Словенац“ који је већ помињан у казивању Ђорђа Младеновића.

58 У питању је исти „Касапче“ који је, по наредби врховног четничког команданта армијског генерала Драгољуба „Драже“ Михаиловића, 25. маја 1944. године, на простору између сокобањских села Николинац и Блендија, убио Косту Миловановића „Пећанца“ и његовог телохранитеља.

54 Казивање Драгомира Младеновића забележио је Љубиша Младеновић директно од самог Драгомира Младеновића током фебруара 1990. године.

Левач

нају неког човека, одакле је, не знам, не познавам га. Бију га двојица с тојаге, а он сиромашна унајвеће кука. Кад сам то видеа, тол'ко сам се уплашиа да сам једва искорачио према канцеларију команданта.

Кад наиђомо у канцеларију команданта, Данил Цакић стаде мирно и рапортира: „Господине капетане, јављам се по Ваше наређење.“ Командант корпуса, тај капетан Јовановић му тад каза да иде, да се јави неком у попову кућу, ал' га пре тога питају, показујући на мен': „А овај младић? Шта он тражи овде?“ Данил рече: „Он је донеа пушку. То је млад дечко и наш је човек.“ поче да ме брани Данил. Питају ме Јовановић да ли је пушка исправна, а ја му одговорих да јесте. Узе он тада ону пушку и испроба је. У ту канцеларију се налазиа још један четник, седеа је за сто и куцао на писаћу машину. Поче Јовановић да ме испитује, како се зovem, кад сам рођен, да ли сам служиа војску, да ли сам ожењен. Ја сам му одговориа да нисам служиа војску, а да сам ожењен и имам двоје деце. За све време онај четник седи и куца на машину све што ја и командант говоримо.

У међувремену, уђе један четнички целат и каже Јовановићу: „Господине капетане, онај што га тучемо ништа не признава.“ Јовановић рече да наставе да га туку све док не призна. А за све то време, један друти сељак, кога исто нисам познавао, лежи на патос, вероватно су га претукли још раније. Рече им Јовановић да ће и' пострела, а да ће мен' да пусти јер сам још млад и не знам. А шта ја то не знам, нисам знао јер ми Јовановић ништа није објашњавао. Тек, један од они' целата каза мен': „Стани мирно!“ Јовановић му рече да не виче на мен' јер не познавам војнички правила будући да нисам служиа војску. Целат ме тад остави на миру.

Јовановић се окрену мен' и каза ми да, кад дођу партизани, да и' избројим кол'ко су, какво оружје носе и да о свему томе обавестим Данила Цакића. Затим ми рече да могу да идем.

У исту, 1943. годину, већ је почела да преовлађује комунистичка идеја. Бригаде партизана су се кретале по сокобањски терен. Сећам се једног догађаја из то време. Дошли код мене партизански сарадници „Тића“, „Новак“ и Илија Василић и питају ме да ли има нешто ново. Ја им кажем да нема ништа. „Ајде“, кажу они, „да идемо до твоју појату да видимо да ли је неко нешто донеа.“ Ја им тад каза да нисам у току. Кад дођомо до појату, видимо на куке закачена два цака. Узмемо и' и они прочиташе писмо које се налазило у цак. „Идемо“, кажу они, „сад до следећу појату, да видимо има ли још нешто остављено.“ Та појата је удаљена негде око километар од моју. Ја засамарим могоаре, ставимо они два цака и кренемо до ту појату. Куд њу нађомо четири цака. Натоваримо и' и кад се вrnусмо куд моју појату, тамо још четири цака остављена. Неко и' донеа док смо били куд ону другу појату. Засамарим ја још једно могоаре, потоваримо све то и директно одомо за Јеље. Кад смо били близу то место, на Рав-

ну ливаду наишли смо на партизански одред. Стража нас при'ватила и одвела до команду одреда. Ту, после дуго време, поново сам видеа „Дуцу“ који ме поздрави и одма' поче да виче на сарадници: „Слушајте ви добро! Два дана ве чекамо да донесете извештај, војска гладна!“ Разделимо ону храну из цакови. Тамо су се сарадници и штаб одреда разговарали, шта, нисам знао. Задржали смо се куд партизани око пола сат. Одатле су они отишли за ртањски рудник. Било и' је око 80 душе, добро наоружани, сваки трећи је носио аутоматско оружје.

Кад су партизани отишли, ја се с сарадници вrnем куд моју појату и ја тада питајем „Тићу“ какво су обавештење тражили и шта су планирали. Овај ми рече да су планирали да нападну четнички корпус чији је штаб у тој време биа на месту Превалац изнад Јошаницу. А зашто и' нису напали, нисам знао. Вероватно што је код четници било доста наши' присилно мобилисани' људи.

Сећам се и кад је „Дуца“ биа рањен. Донели га куд моју појату. Ја нисам биа горе, него куд кућу. Кад сам стига ујутру, он лежи на кревет. С „Дуцу“ је биа још један партизан који је чуваа стражу. Ту се задржао два дана, онда су дошли преко ноћ и однели га. Ђе су га однели, нисам знао, али за све време тог док је биа куд мен', ја сам има муницију, негде око 400 метака. Дао сам му ту муницију, а он је мен' написа потврду која ми је користила приликом подношења захтева за пензију у време после рат.

Године 1944, добијемо ја, Милош Милошевић и Гојко Милошевић задатак да се јавимо у Влашку Малу. Кад смо стигли, тамо се налазили сарадници, а од наши' Врмдани тамо је биа Ранко Дидић. Рекоше нам да ће нас шаљу у Мозгово куд Алексинац да нападнемо „недићевци“. Сви смо се сложили и кренемо. Кад смо били близу Врбовац, набасамо на селску милицију. Ту наши припуцаше на њи', а они се разбегоше. Одатле нас вrnуше кућама, а они осташе у Врбовац и тако нисмо отишли за Мозгово. Да ли су они после ишли, ја нисам знао. Те вечери смо били око 60 до 70 људи. Сви смо били наоружани. Ја сам има пушку и кад партизани дођу и треба негде да се иде, ја нисам полазиа без оружје.

Још једног догађаја се сећам, било је то 1943. Јаве нам да се „Дуца“ налази у Влашку Малу. Ја и Милош Милошевић кренемо куд њег' на састанак у неку шталу и дан-данас не знам чија је била, пошто је била ноћ. Кад смо стигли, рукујемо се и ту „Дуца“ питају Илију Василића шта се чека, а Илија рече да се чека Јеленко Сибиновић. „Дуца“ тад нареди да се промени место, јер је сматра да је опасно и да може дође до издајство. Ал' у тај тренутак је наишао Јеленко. Илија га питавао што је закасниа и да ли има нека опаснос. Јеленко му каза да нема никаква опаснос, већ да је чека да се испече леба и да га сад донеси с ракију. Међутим, Илија и Јеленко нису знали да „Дуца“ не дозвољава да се пије на састанци, те им узе ракију и даде ју мен'. Ја сам, с још једног

партизана, распоређен на стражу, ал' нам је „Дуца“ прво строго забранила да пијемо ракију. Они одоше на разговор, а шта су и о чему разговарали, нисам знао. По завршетку састанка, кренули смо куд појагу. Сас мене је кренула нека група из Бољевац која је преспавала куд мен' и ујутру продужила према бољевачки терен. Друга група се издвојила још у току вече и отишла према Скок.

Има сам и један интересантан догађај кад смо на један збор били ја и мој отац, а нисмо знали један за други. Збор је биа заказан на место звано Ветрушка. На тај збор кренули смо ја, Милош и Гојко. Ноћ је била и кад смо стигли, руковали смо се, а нисмо знали с кога. Тако сам се и ја руковао с оца, а ни ја, ни он, нисмо знали ко смо.

На један збор у септембар 1943, „Новак“ је од нас омладинци формира омладинску групу партизански сарадника. У њу смо ушли ја, Драгослав Милошевић „Гоче“, Јелен Милошевић, Милош Милошевић, Милан Милојковић, Радан Михајловић, Илија Петковић, Никола Симић, Душан Сибиновић и Душан Недељковић.

Као партизански сардници, после ослобођење Сокобање и Ниша 1944, на сам почетак 1945, позвали су мен', једног Сокобањца и једног из Сесалац. Отишли смо за Ниш ге смо ступили у окружну милицију. Били смо састављени из сви' срезови из Нишки округ. Бројали смо негде око 50 људи, све партизански сарадници. У окружну милицију сам оста све до 1948, кад сам се врнуо кући.⁵⁹

Казивање Бошка Миленовића

Зовем се Бошко Миленовић. Рођен сам у Врмцу 27. септембра 1916. године. У школу сам иша четири године, а учитељ ми је биа Миливоје Миловановић „Балко“. У војску сам отиша 1937. године, у пограничну трупу. Биа сам на италијанску границу. Војни рок сам служио до 15. март 1939. године и врнуо сам се кући у Врмцу. Године 1940, 16. априла, позван сам на војну вежбу. Отиша сам у Зајечар, у 20. пешадијски пук и там' су ме распоредили у комору. Кроз годину дана сам поново позван. И тад, године 1941, 6. априла, бомбардован је Београд, а Немац је напао Југославију. Ми смо кренули из Зајечар за село Грљан и ту смо преноћили. Друге су чете отишле, а моја чета и комора су остале у село. Ујутро 7. априла, кренули смо према Књажевац и ту смо добили наређење за одмор. Ујутру 8. априла кренули смо према Минићево, у оно време се звало Краљево Село, и тад су наишли немачки бомбардери и напали нас. Бацали су бомбу на комору, надлетали су нас и митраљирали цел' дан. Из Минићево смо отишли у Вратарницу и ту се задржимо цел' дан. Ал', и ту су нас нападали и митраљи-

рали немачки авиони, а и неки наши војници – Хрвати. Тад и' одбисмо, а Хрвати одоше и предадоше се куд Немци.

Кад је било увече, наша чета је из Вратарницу отишла напред, а ми комора по њи'. Стигли смо у село Грлиште и баш то вече поче да пада снег. Ми, куд ћемо, шта ћемо, одемо на конак у једну кућу. Снег је напада преко ноћ, а ујутру нам газда рече да пожуримо јер су Немци уишли у Вратарницу. Ми се спремимо на брзину и кренемо у Леновац, али кад смо били близу Бели Тимок, река је била надошла од снег па смо морали да ју газимо сас коњи и кола. А оно, 'ладно, ноге опадају. Мост преко кога смо требали да пређемо биа је миниран и зато смо морали да газимо реку. У тај тренутак, наиђоше жандарми и упозорише нас да идемо брже јер су Немци у Вратарницу. Одатле кренемо у село Леновац ге смо се одморили и ручали. Од старешина, с нас су били један поднаредник и један каплар, а од војници из бањски крај су били ја из Врмцу, тројица из Шарбановац и тројица из Рујиште, укупно деветорица.

Тад поново наиђоше жандарми и рекоше нам да се обратимо председнику општине у Леновац да нам обезбеди волови да би могли да извучемо 'рану и ратни материјал. Испред нас, према Добро Поље, биа је један брег, сав клизав. Председник општине нам обезбеди волови и ми увече стигомо у Добро Поље. Ту преконачимо и ујутру, преко Добрујевац, стигомо у Бољевац, ге наиђомо на комору од неку нашу јединицу. У току тај дан, наиђоше немачки авиони и почеше да митраљирају. Ми се склонимо у неку кућу. Кад су авиони отишли, ту ручасмо и кренемо за Сокобању. Али, како је од село Илино према Сокобању било узбрдо и коњи нису могли да вучу, морали смо да оставимо у бољевачку општину поједине ствари и узнемо реверс. У Николинац смо стигли увече и ту смо преконачили, а ујутру смо стигли у Сокобању ге смо нашли много војске – 75. пук, 312. пук, 20. пешадијски пук, Четврти артиљеријски пук, било је доста официри. Ту смо пронашли нашег командира и он нам рече да они иду у Ресник, а да ми треба да пођемо по њи'.

Кренемо ми, кад код расадник иде један официр и виче нам да бежимо јер Немци иду од Алексинац. Ми почемо да бежимо према оне воденице, а кад стигомо, тамо наше војске кол'ко 'оћеш, сас све официри. Поједини од њи' саветовали нас. Кажу нам: „Знате, коме је близу кућа, нек си иде, јер од ово нема ништа.“ Ал' нама је наш командир изда наређење и ми нисмо 'тели да га погазимо, већ одатле кренемо према Ресник. Кад смо стигли там', наша чета је отишла на положај у Бованску клисуру. Кренемо ми низ друм, кад код расадник сретнемо наши како терају заробљени немачки војници, негде око 23 војници. Тад је погинуа један наш официр и војник куд неку воденицу у Бованску клисуру. Кренемо си ми одатле и увече стигомо куд Тру-

59 Казивање Радослава Јанковића забележио је Љубиша Младеновић директно од самог Радослава Јанковића током фебруара 1990. године.

Левач

баревац. Куд мост се поделимо, једни смо остали да чувамо коњи, а двојица су отишла напред да потраже нашу чету која се налазила близу противтенковски јежеви куд села Бован. Командир нам, преко те двојице, нареди да се сместимо на почетку Трубаревца. Ми се сместимо код једног газду који нам уступи шталу и кућу, а он се повука дубље у село код рођаци. Кад је биа друти дан од тад, 12. априла, однели смо ручак војсци на положај, што смо урадели и наредни дан, 13. априла. Тај дан, кад смо стигли близу воденицу те је била наша чета, поред друм наиђомо на трећу чету (наша је била више убрдо). Ми кренемо уз брдо, али командир на трећу чету поче да виче на нас да се врћемо назад, али ми не одступамо јер смо добили наређење да испоручимо ручак. Један поручник из трећу чету, познавали смо се јер је биа родом из Житковац, рече да пожуримо да не би открили положај јер се Немци налазе у Бован. Пођемо ми уз ту страну и нисмо прешли ни сто метара од пут, кад ескплодира граната једно пет до шес метара испред нас. Да смо пошли још само мало, изгинули би. Ту смо застали, па како гранате више несудале, опет пођомо навише и поново наиђомо на војску која је заузела положај. Опет смо застали јер су гранате изнова почеле да падају, а и наши су почели да пуцају из митраљези и топови. Све то трајало је око пола сат. Нашу чету нисмо могли да нађемо јер је била истурена још вишље тако да смо морали да се врнемо назад.

Кад смо стигли близу друм, почело је да се развидељује. Наишли су немачки авиони и кренули да митраљирају. Ми пустисмо коњи и уватимо заклон. Била су само три авиона али пошто су кружили, чинило се да и' је било више. Кад се све смирило, сиђемо на друм и нађемо једног коња што је носио 'леба, а то је биа мој коњ. Уватисмо га и кренемо за Трубаревац. Кад је било преконоћ, лежали смо скоро све обучени, али ја сам мора да скинем цокуле зато што су ми ноге отеделе од пешачење. Заспим ја и сањам како ме заробили Немци. Кад би ујутру, 14. априла, ја не причам на друштво шта сам сања, већ им реко: „Ајде да ми бежимо. Зар не видите да од свег овог нема ништа?“ У тај моменат дође газда од шталу и кућу и рече нам да су Немци уишли у Сокобању. Ми рекомо да није могуће, а он рече да јесте. Знали смо да Немци од Бован нису могли пошто је наша војска држала положаји, али они су наишли од Књажевац. Спремим ја ту пушку, а било нас је око петнаест душе, и кренемо према Сокобању. Али, куд Требичку чесму стигоше Немци с камиони и почеше на нас да пуцају из митраљези. С њи' су били и Хрвати, наши југословенски војници који су се одма' предавали Немцима и који су пуцали на нас још у Вратарницу. Ти Хрвати такође почеше да пуцају на нас. Ми кренумо да бежимо свако својој кући.

Од Трубаревца је има један пут-пречица који води за Жучковац, а из Жучковац за Врмцу. Кад смо

кренули даље, оно су опет почеле да падају гранате од Бован и ми смо морали да застајкујемо и скривамо се док све то не прође. Кад је гранатирање престало, ми кренемо оном пречицом према Жучковац. Пушке смо носили само ја и још један, а остали нису носили ништа. Кад, погледамо ми, а оно на једно сто метара од нас иду три Немца. Они припуцаше на нас из машинки и ми смо морали да станемо, извадимо марамчићи и дигнемо руке у вис, те да се предамо. Овај поред мен' баца пушку али ја нисам. Двојица Немци држали су уперене машинке, а један нам клима сас главу да му приђемо ближе. Кад смо пришли, један на српски, мора да је биа неки наш Шваба,⁶⁰ рече: „Нећете пакт, 'оћете рат!“ Туј ми узеше пушку, бацаше затварач, узеше фишеклије и то побацаше, претресосе нас и потераше. Каже нам онај Шваба да морају да нас терају, а ми смо чули да су раније Немци пуштали кога су у'ватили, али овде се водила велика борба и вероватно нас зато нису пустили. Одатле нас та тројица Немци заберу⁶¹ на једну пољану код Врбовац. Било нас је тринаест душа, а узбро дотераше други Немци негде око 'иљаду наши' заробљеници. На ту пољану задржамо се једно два до три сата.

Одатле нас Немци заберу у колоне с леву и десну страну и преко Врбовац нас отераше за Сокобању, а одатле за Књажевац, све пешице. Куд мост близу Блендију покушали смо да бежимо, али су они отворили ватру на нас и ми више преко дана нисмо смели да покушавамо бекство. Немци који су нас спроводили јахали су коњи, на сваки' петнаест метара по један са обе стране. Успут смо сретали немачке колоне које су ишле ка Сокобању. Код Церовицу смо добили одмор и коначили смо на неку сламу. Ал', пошто су и Немци били прилично уморни, неки наши су ту ноћ побегли. Ујутру смо видели да доста наши' нема, побегли. Од тад су нас строже чували. Кад стигомо у Књажевац, видимо много немачке војске. Нас утераше у касарне наше војске, те се пре налазиа 14. пешадијски пук. По спаваонице смо спавали по нас двеста у једној, глава у главу, ноге у ноге. Сутрадан дотераше и наши официри ал' и' не задржаше дуго, већ и' негде отераше. Трећи дан су дотерали наши' двеста цивили, вероватно су пружали отпор. Исти дан, дотераше и жандарме, финансије и железничаре. Задржаше и' два до три дана, па и' пустише.

Један од наши' је покуша да побегне, ал' га Немци у'ватили. Кад је било вече, постројише нас, било нас око 'иљаду. Немачки командант се укачио на један сто и говори, а тумач преводи. Каже нама командант да је данас у'ваћен један од наши' који је покушао да побегне и да је осуђен на стрељање. За-

60 У питању је вероватно био тзв. фолксдојчер, односно припадник немачке националне мањине у Југославији који се раније, ко зна где, придружио немачким трупама које су нападе Југославију.

61 *Заберу*, односно *скупе*, *сакупе*.

тим су почели сваког седмог да извлаче из строј и осуђују га на стрељање. Мен' није потретило, али су извели преко сто наши. Ми почемо да молимо тумача да и' не стрељају, а тумач то преведе немачком команданту. Овај се смилува и рече да ће нам опрости пошто је то била прва покушај бекство, ал' да убудуће то неће више да толерише. Додаде да они' сто што су стајали испред строј за казну неће да добију рану и да се нико не превари да им да рану.

После неколико дана, почеше да нас испитују за имена и ко је одакле. Ми начули да ће пуштају оне који су близу, што није било истина, ал' ко је у тој време мога да зна шта је истина, а шта не. Тако почемо да дајемо лажна имена и места, али тумачи приметили да лажемо и рекоше нам да ако неког одлуче да пусте, има да му дају објаву с коју се мора пријави куд председника општине, а он не сме никог да прими без објаву или с лажни подаци. Тако престадомо да лажемо. Ал', кроз петнаест дана, рекоше нам тумачи да не смеју никог да пусте, већ ће нас спроведу у Ниш у главну немачку команду. Као рекоше и да ће нас одагле пусте, ал' се касније испостави да од тога нема ништа.

Ујутру смо кренули за Ниш пешице. Стигомо најпре у Сврљиг те смо преноћили у једну школу. Сутрадан смо продужили даље и стигли у Ниш, у лагер „Црвени крст“ те су биле бараке од некадашњи Први коњички пук. Туј нас је било око 4.600 заробљеници, ограђени с бодљикаву жицу и стражари на осматрачнице. Спавали смо у коњушнице и касарне, а неки напоље. Ту што је била један, једна ли му мајку шта је била по народност, да л' Хрват ил' Словенац, водник по чин, била је повереник лагера и тај је тука сваког Србина, ја не знам да л' је неко оста неиспребитан од његову страну. И сам сам повука од њег'. Туј смо доста трпели за рану, гласни смо увек били. Добијемо неке сплачине, то ставимо у порцију и потопимо у слану воду и то једемо. Одемо опет на казан и док дођемо на ред, оно нестало. Неки дан добијемо нешто, а неки дан ништа. Гладан си кај вук.

Једно јутро, постројише нас и питуваше шта је ко по народност. Ко је била Румун, Хрват, Словенац, Бугарин, Мађар и ко зна шта још, пуштали и кући. Туј су се неки наши извукли јер су знали по мало мађарски или румунски ил' су се презивали на „ов“. Осим ови' пуштени, још неки наши су због лоше здравствено стање отишли у болнице, па је тако укупно пуштено око 3.000 људи. Остало је само нас 1.600 Срби. Када је 22. јуна 1941, Немачка напала Совјетски Савез, нас су одма' спремили и набили у коњушнице и појачали стражу, а 24. јуна смо транспортовани, око 11 сати, на железничку станицу и потоварени по 40 у један вагон. У први вагон су били Немци, разапели митраљеци, а исто тако у средњи и задњи вагон. Све то да не би ми покушали бекство. Кад смо стигли у Алексинац, туј је воз ста и једна женска питује да ли има неког из Сокобање

или околину. Ми рекомо да има, на шта она рече да казујемо имена и одакле смо, а да ће она да обавести наше. Тако смо и урадели. Она нам још рече да нас депортују у заробљеноштво у Немачку и да не бринемо јер ће наши сигурно да будну обавештени.

Кад стигомо у Параћин, распитујемо се ми да л' може да се побегне. У наш вагон потретила се нека слама, а у ту сламу нека ђускија. Сас њу се мога пробије вагон. У Параћин су нам неки људи рекли да, кад омркне, све до Београд се може покуша бекство, а ако пређемо Београд и Дунав, да ни не покушавамо. Кад је било испред Раљу, Немци откачише пола вагони и остану у место, а пола нагураше у једно тунелче. Ми разбимо вагон, али пошто су с нас били старији људи, они почеше да вичу и говоре како се не слажу с бекство. Била су два подофицири који су и у Први светски рат од 1915. до 1918. били интернирани у Немачку, док је трећи официр такође у прошли рат био заробљен ал' је побега, ал' да му се чини да сад неће моћи да се бежи. Ипак, једанаест наши' изрипише ал' један од њи' се натаче на бодље поред пругу и остаде на место мртав. Двојица бише рањени, а осморо је побегло. Ја остадох' и нисам покушао да бежим. Немци нас онда све натрпаше у други вагон и ту смо, сас они који су већ били у њег', били нас око 70.

Кад смо прошли Београд, путовали смо целу ноћ и сутрадан око 10 сата смо стигли у Загреб. Ту су нам усташе Хрвати псовали мајку српску и викали да нисмо 'тели пакт, већ рат и да нам га ето сад рат, па да ратујемо. Одатле кренемо даље преко Марибор, па у Аустрију тј. Грац и ту су нас пустили на једну пољану. Мало смо се одморили и добимо нешто мало за рану, по неку конзерву и ништа више. Кренемо даље и 28. јуна стигнемо у Немачку у лагер.

Тамо су на једну пољану били дотерани заробљеници Руси и Украјинци. Почела да пада киша, а они стоје тамо без икакву заштити. Ту су били дотерани и неки заробљеници Французи и Пољаци. Затим нас изделише по бараке, и то по 150 у сваку бараку. Кревети дрвени од даске и само једно ћебе. Нисмо имали ништа да скувамо, давали нам само по једну кафу и 200 грама леба, а он црн и није низашта. Добили смо тумача, била је Словенац али није била лош човек. Он нам рече да не идемо там' ге се тражи много људи јер се ту иде на државни поса и то у фабрике, у шуму у метрове или у рудници. Рече нам да идемо ге се тражи до 20, 30 ил' 40 људи јер се онда такви распоређују по села. „Тамо јест да се ради“, прича нам тај Словенац, „ал' газда ће дава мало бољу рану, а обављаћете пољопривредни радови, што вам није непознато.“

У лагер су нас задржали неко време и једног дана дође наш тумач и каза нам да се траже 40 људи за рад у пољопривреду. Ја се пријави'. Тај газда куд кога смо радели ко зна кол'ко је има под земљу, туј смо сабирали сено, дошли су с два трактора и

Левач

две приколице. Тад смо поједини први пут видели трактор како изгледа. Газда нам је обезбеђива 'рану и туј смо радели 40 дана. Онда су нас винули у лагер те смо се сналазили за 'рану ко је како зна и умеа. Ако је неко има нешто златно или сребрно, то је дава на Французи који су добијали пакети. Ми смо нашли неке медаље и дали смо им за 'рану. Ако немаш ништа, мораш да трпиш гладан. Почеше да одлазе из лагера заробљеници, по сто, по двеста и једно јутро наш тумач нам рече да траже 22 у једно село за рад у пољопривреду. Ми га питајемо да ли је сигурно да се иде куд тог газду и он нам каза да јесте. Спремимо се ми и два стражари нас спроведу на воз, наговаре нас и сиђемо испред једну фабрику. Ми се мислимо, готово, преварија нас наш тумач и сад ћемо радимо у фабрику. Међутим, ми прођемо фабрику и једно три километра одтале дођемо у једно село. Ту нас немачке газде дочекале и узимале неко једног, неко двојицу, зависи са којом имање је располагага. Мен' је допа један газда који је држао кафану, а уз то је има и земљу, четири краве и три вола. Ја сам и 'ранио и куд њег' сам се задржао свега петнаест дана.

Тај газда је има једног сина. Он није биа лош, слагао сам се с њег' док му је отац ту, ал' кад газда оде, ми се посвађамо и нисам мога уопште с њег'. Ја се онда жалим код његовог оца и они ме преместе куд другог газду. Куд тог новог газду провеа сам две године, све до 16. април 1943. Али, тај газда је биа слаб с пољопривреду, па сам куд њег' радеа три дана, а четврти дан куд другог газду. Тај други газда поседова је доста земље, око 300 плуга ораће земље. Од радници, држа је два Пољака, две Пољакиње и једног дечка Хрвата и плус мен' који сам биа испомоћ. Ту се радело много, али је ужасно слабу 'рану давао.

Једног дана мен' досади и питајем ја оног Хрвата да ли се они стално тако 'ране. Кад ми он потврди, ја му реко' да је куд оног другог газду те радим 'рана много боља и да он не подваја⁶² оно што он једе и оно што нама даје, као што ради овај газда. Реко' и то да ако овај настави да даје овако слабу 'рану, да нећу моћи више да радим. Тај газда је држа 30 краве, а они не чисте испод краве сваки дан него само простирају по 15 до 20 дана и кад се натрпа онда ми избацимо то ђубре. Ја и Хрват смо товарили, а они Пољаци и Пољакиње га возе и избацују. Једно јутро, пошто смо примили слаб доручак, договоримо се ја и Хрват да радимо полагано. Уиђе газда у шталу и посматра нас, па ме питаје: „Добро Бошко, што ти не радиш?“ „Радим“, реко' ја, „ал' не могу.“ „Како не можеш?“ „питајем ме опет газда, а ја опет реко': „Гладан сам.“ „Како си гладан?“ „опет ће он, а ја му на то: „Тако, гладан сам. Оно што си ми јутрос дао, оне корке леба није ни за псето, а камоли за људи.“ Газда ми на то рече да и он и његови исто једу, па оде код председника општине и тужи ме. Није

прошло много време, стиже и председник општине и питаје ме што не радим. Ја му тад изложи' ситуацију, а он мен' поче да говори да је ратно стање. Ја га онда питајем како куд овог газду нема, а куд оног другог газду има иако је сиромашнији. Председник општине рече да он то не зна. После тога више нисам радеа куд тог газду. Имали смо у лагер једног нашег повереника, неког Жику Адамовића, апотекара и он ме ослободија рада куд оног газду. Наиме, наши официри, који су били сас нас у лагер, нису ишли да раде, а подофицири и војници су слати у радне јединице. Тај Адамовић се пријавија да зна немачки језик и Немци су му дали двеста Срба који су радели у једну фабрику и он је над њима биа повереник. Уједно, биа је и повереник над нас који смо радели по села. Биа је задужен да обилази терен на сваки' 20 дана и питаје нас како смо, да ли нас газда тера прековремено да радимо, каква је 'рана, фали ли коме нешто. Кома нешто фали, пожали се куд њег', а овај ургира куд немачку команду и стање се побољша.

Кад је Немац почеа да губи рат на сви фронтови, почело је америчко бомбардовање. Американци су нас ослободили 17. или 18. априла 1945. године. Кад смо били ослобођени, Немац још није капитулирао, већ су се водиле борбе. Ту у суседно село, била је америчка војска и у ту војску је било свакакве народности, али је биа и један Југословен, отац и мајка му родом били из Београд и у прошли рат отишли у Америку. Зна је да говори српскохрватски и доша је куд нас. Ми смо набавили ракију и вино тако да смо пили заједно. Онда је он тражија наши људи који ће да раде у кујну, само да ју чисте. Петина наши' отишли су да раде там' и отуд су доносили 'рану за све нас и то и доручак и ручак и вече-ру. Туј смо се задржали два месеца.

После тога пребачени смо у једно место, 32 километра удаљено од места те смо пре били. Туј је било и наши' логораша који су депортовани 1943. године и туј смо се сабрали око 1.500 људи. Потпали смо под енглеску зону, па су нас Енглези и 'ранили. Онда су дошли из Југославију два потпоручника и један капетан да би нас спровели за домовину. Туј смо се задржали око месец дана и ти наши официри су нам за то време испричали шта се издешавало у Југославију за време наше заробљеништво. Ми смо у заробљеништво били веома слабо обавештавани о догађаји у земљи. Све смо крадом добијали по неко писмо у клупче или на неки други начин скутано, некад нам је и газда пуштао Радио Београд ал' су на њему за време окупације биле све лажне вести пласиране од Недићеву квислиншку владу.

Наш капетан нам рече да идемо за Југославију кад се оправе пруге. Из Немачке смо кренули 6. или 7. августа 1945. године, али од 1.500 кренуло је нас 900. Они ресто су остали, да л' су се касније винули или су остали тамо, то нисам знао ал' вероватно

62 Не подваја, односно не одваја, не раздваја.

да су остали. Кад смо дошли у Минхен, туј су били неки наши Југословени који су нас убеђивали да не идемо у Југославију, да је тамо тако, да је тамо овако, ту нам напричаше свашта, па се њи' 60 скинуло с воз и остало, а нас 840 наставимо даље. Преко Јесенице смо стигли у Загреб. Туј смо се окупали и преспавали у једну салу, а ујутру су нас одвели у Вировитицу да примимо објаве. Туј смо се задржали три дана. Кад смо добили објаве, кренули смо за Србију. Куд кућу сам стига на Преображење, 19. августа 1945. године.⁶³

Казивање Милије Миленовића

Зовем се Милија Миленовић, рођен сам 1919. године у Врмцу, јануара месеца. Године 1927, поша сам у школу. Учитељ ми је биа Миливоје Миловановић, звани „Талко“. По завршетку четворогодишњег школовања сам чува овце, а онда је дошла регрутација, па војска. У војску сам отиша 1940. године, у Осиек, у пешадијски пук ге сам завршио обуку. По завршетак обуке, прекомандован сам у Бели Манастир, на мађарску границу, погранична зона. Као граничар сам се задржао негде око шест месеца и ту ме затека Априлски рат 1941. Шестог априла Немац је напао, а ја сам заробљен 26. априла, у село Гложан куд Бачку Паланку. То је било овак'. Као погранична јединица, ми смо били заузели положај на саму мађарску границу. Преко дан Немац објављује рат, иза нас, једно километар удаљено, заузели су положај резервисти, све Хрвати и Словенци. Кад је било ујутру, све се то разбежало, само остали ми Срби. Били смо десет војника. Старешине нас напустиле, везе с нашу војску су биле покидане, команда никаква, не постоји. Ни да напредујеш, ни да одступаш. Кад смо ми то видели, ми се повучемо уназад. Ге ћемо, шта ћемо, само по пет метака имамо и један реденик за митраљез. Зар ћемо ми десеторица, са по пет меци да рагујемо?! Тај реденик што смо га имали, ми испалимо и наићемо у један бункер. Ту проведемо један дан. Кад би други дан, видимо Мађари се пребацују преко границу. Од старешина нико не долази да нам каже шта треба да радимо. Телефонска линија прекинута, нити па обавештајна служба ради. Почемо ми да се повлачимо и дођемо до Бели Манастир. Прођомо покрај фабрике шећеране, државног добра Свети Јован и сакријемо се у један багрењар. То се све дешавало преко дан. Кад би увече, да нас не би приметили, кренемо низ једни потоци и дођемо до једно село, Шумарина се звало. Ту наићемо на четири наши' војници и питајемо и' ге иду. Они нам одговару за ге ви, ту и ми. Ми и' питајемо имају ли неког старешину, а они кажу да немају и да иду за Србију и Мораву.

Кренемо ми тако сви заједно и кад бемо код једно село код Бели Манастир, наша војска је туј одступила и заузела положај. Туј је један наш погинуа. У то село, у једну кућу се забарикадирани Мађари, а ми то нисмо знали, ал' у то село су била два наша војника који нам укажу на ту кућу и кажу нам да се не шалимо сас главе, те да ако неко има бомбу, да им да. Урадесмо то. Обићемо ми ту кућу и само што смо се измакли, они бацише једну, па другу, па трећу бомбу. Када је то почело да експлодира, јер на тавану им се налазило складиште од муницију. И тад је онај наш што сам га помиња погинуа од залутали куршум. Тако смо се ми ту извукли и да није било она два наша војника, ми би сви изгинули, побили би нас Мађари. Иначе, преко Хрватску кад смо пролазили, све је то било наоружано и ако су по неки били у цивилу, везали кукасти крст на руку и вичу: „Доле Југославија!“, „Доле Србија!“, „Живела независна Хрватска!“, „Живео Павелић!“, „Нема више Краљевине!“.

Одатле кремено и дођемо до Батину, до скеле на Дунав. Кад стигомо доле, оно војска кол'ко оћеш, све нације има, само Хрвати и Словенци нема. Једна скела пребаци једну партију, па другу и дођемо на ред ми – трећа партија, а онај скелација, мора да је Мађар, једва му разумемо шта говори, а ја се мислим сад ће он до пола Дунав да нас вози и онде ће нас испе. Ал' не би ништа. С нам' је ишло и једно кљусе, вуче каре с муницију. Потоваримо и њега и кад би до пола Дунав, оно се поплаши и сас све оне каре и муницију паде у воду и Дунав га однесе. Таман смо се пребацили на другу страну и гранате почеше да падају на половину Дунав. Срећа што смо већ прешли на другу страну. Одатле кренемо даље и наићемо у једно село, Стапар се звало. Ту су биле постављене нагазне мине, а један официр наиће од некуд с кобилу. Она нагази на једну мину, експлодира, кобила паде, а официра одбаци из седло ал' оста жив, а кобила је настрадала. Кад наићомо кроз Сомбор, наше касарне све разрушене, војна пекара што је била, из ње узимају леба, посипују с бензин и спаљују, а за нас леба нема. Гладни смо.

Прођомо затим кроз једно село, а леба не смеш да узнеш, можда је затровано. Тада нама један сељак каже: „Еј, браћо, мучите се док можете да трпите гладни и не дирајте, јер може бити да је затровано.“ И заиста нисмо дирани. Иначе, леба нисмо видели два месеца, само нека шаргарепа и то је све.

Идемо даље и наићомо на 30 коњаници, наша војска. Питајемо и' ге иду, а они кажу ге идемо ми, туј ће и они. Казују још: „Нека нам је Бог на помоћ и вама и нама. Идемо, па шта нас снађе, док можемо с коњи, добро ће будне. Кад више не може с коњи, ми ћемо пешке.“ Одатле кренемо даље, кад у село Гложан код Бачку Паланку имамо шта и да видимо. Испод село видимо како се мађарска војска пребацује преко Дунав, једна десетина, па друга, ми се почемо повукујемо од то село и тек испред нас поја-

63 Казивање Бошка Миленовића забележио је Љубиша Младеновић директно од самог Бошка Миленовића током фебруара 1990. године.

Левач

више се шес' мађарска тенка и направише полукруг око нас. Први мађарски тенк остаде на пут, а остали направише полукруг. А један наш из неку јединицу биа поручник, ал' поскидао чиновни па уз пут док смо ишли мислили смо да је обичан војник. Тад се он нама каза и рече: „Браћо Југословени, ми смо готови за предају. Немо' неко, ако има пиштољ или бомбу, да употреби, а верујем да неко од вас има. Ће изгинемо сви.“ Узе бело марамче, диже руке у вис и право пред онај тенк што је стајао на средину. Тад се из тај тенк подиже поклопац и изађе један мађарски мајор.

Стаде он испред овог нашег поручника, поручник стаде мирно и рапортира му како предаје целокупну војску која је с ње'. Одоговори му онај мађарски мајор, пружи руку, руковаше се кај да су стари познаници. Ми од оружја ништа нисмо имали, можда је неко има бомбу ил' пиштољ, пушке смо давно оставили. Испред мен' је биа исто неки поручник из неку другу јединицу, исто без ознаке и каза овом другом што је предао војску: „Маму ти јебем, зар се тако брани Отаџбина? Тако си се заклеа краљу и Отаџбини?“ И само видо' како суну пиштољ, прво уби оног мађарског мајора, онда нашег поручника и на крају пуца себи у главу. Кад се све то заврши, почели војници из онај мађарски тенк да бију, оно пада наша војска ко снопље. А сад, да ли је онај поручник што нас преда биа издајница или није, нисам сигуран, али највероватније да је биа и петоклонаш, пошто га овај други поручник уби. Постоји могућност да је тај други поручник пратио његово понашање и установио да је биа издајник, пошто нас је окупио у прилично велик број и на крају нас преда Мађарима, а овај то није мога да поднесе и зато и' убио обадвојицу и на крају сам себи одузео живот. За цел' време пуцњава је сам залега иза једно колибче у виноград и чекам шта ће будне. Ал' Мађари ме приметили и осуше ватру на мен', све ицепаше оно колибче, само свири над мен'. У један моменат осети да ме нешто опрли по уво и један метак ми помери шлем у страну, а да не би њега, погинуа би. До мен', један метар, залега још један војник ал' на себе није има шлем и метак му просвира слепоочницу, само сам га чуо како рече: „Јао, мајко моја!“ рашири руке и смири се. Биа је мртав. Кад престаде пуцњава, изађе један Мађар и каже: „Југословени, изађите слободно. Ви нисте криви. Криви су ваши официри и подофицири.“ Ге ћеш, шта ћеш, мораш да изађеш. Изађомо ми и постројимо се. И тад нам тај мађарски официр каже: „Ако знате да међу вама има официри и подофицири, кажите. Нека изађу и построје се на чело.“

А ми нити смо ког знали, нити па они носе на себи неке ознаке. Један жандармеријски наредник, кол'ко што овај рече, иступи и каза шта је по чин и изађоше за њим још дванаесторица, све наредници и поднаредници. Вишег чина није било. Још три пута онај мађарски официр пита има ли још кога и

кад виде да више нема старешински кадар, он издаде наређење на мађарски језик једном од своји' војници који иступи наоружан с машинку. Окрену је према они подофицири и постреља и' све до једнога. Цел' дан и ноћ смо ту сабирали наше мртве и покопавали и'. Ту је много наши' душа изгинуло, гроб до гроба, све сами Срби. А рањенике ге су дели то нисмо видели, нити знамо шта је било сас њи'. Постоји могућност да су и' побили.

У то село Гложан смо се задржали два дана, а у село биа неки председник општине, старији човек, не сећам се баш како се звао и он нас храбри: „Не заборавите 26. април 1941. године кој вам главе на рамена спасио. Од данас ступате у ропство и не заборавите ону стару изреку: „Робом икад, гробом никад.“ Нека будне кол'ко будне и да ве⁶⁴ послужи здравље да се врнете кући. А онај што је погинуа, он никада се неће врати кући. Немо' да се неко шалом шали да покуша бекство, за једног побегло, сто ваши' другова ће да настрада.“ Вероватно су Мађари имали у плану да нас све пострељају, па је овај председник општине ургирао код њи' и на тај начин нас спасио, а све је то било због оног мађарског мајора што настрада.

Одатле кренемо за Стари Бечеј⁶⁵, Нови Бечеј, Србобран, Врбас до Суботицу, све пешице. Од Суботицу за Мађарску, Будимпешта. Из Будимпешту кренемо за Чехословачку, опет све пешице. У Чехословачку нас задрже 24 сата и ту нас потоваре у воз. Путовали смо десет дана. Иде воз до негде, онда стане и чека се два дана, па онда настави. Ни 'леба, ни вода нема. Ништа, вртну нас поново за Суботицу. У Суботицу смо ситгли преко ноћ и кад би ујутру, свањује, они нас истераше из вагони, а нас попаквали по 40 у вагон, ни да седиш, ни да стојиш, ко је биа слаб, умро је уз пут.

Мађари нас предадоше на Немци. Немац стао па се крсти: „О Боже, о Боже, ово и за 20 људи у вагон па много, а камоли 40.“ После нас потоваре по 20 у вагон, а на сваки вагон по немачки стражар и тако нас пребаце у Немачку.

Од дана заробљавања, па све до доласка у Немачку путовали смо 48 дана без 'леба. Задњи 'леба смо примили у село Гложан, кад нам је, пре полазак, председник општине дао по један 'леба на пет војници и што су нам дале жене у то село. То је било на дан Ускрс, а жене су ишле по нас и давали нам по неко кравајче и распитувале се за своје, свака је имала по неког у војску – мужа, сина. Свака је 'тела да дозна нешто о своји.

У Немачку, кад смо стигли, распоређени смо по радне јединице по села, негде десет, негде петанест. Ту је 'леба било кол'ко год 'оћеш. А нама како дао Бог, гладни и уморни, можда то неког није задесило ко знао да се сачува, неки су се најели и онда помрели. А ја онако гладан и исцрпљен, појем цео

⁶⁴ Ве, односно вас.

⁶⁵ Стари Бечеј се данас зове само Бечеј.

'леба сас неке кобасице и пржена јаја и некако сам се борио до десет, једанаест сата увече. Кад дође једанаест увече, дошло време да се мре. Не може се више. По стомак само нешто крчи и пуца, претурају се црвца да испрскају, болови неподношљиви. Видим ја да ми нема спас, ал' један од наши' је знао мало немачки, зовну стражара и исприча му каква је куд мен' ситуација и да сам у критично стање. Приђе онај стражар, погледа ме, изађе негде и није прошло ни пет минута, стиже њи'ов лекар, а куд мен' се не смирују болови, ја се само претурам по кревет. Диже ми он кошуљу и поче да ме преглеђује. Кад стави руке на стомак, оно само нешто крчи. Поћута он мало и сетиа сам се да сам се прејеа, јер ми се стомак одвика од тол'ку 'рану, а ја скоро два месеца гладовао и сад одједном сам напунио желудац. Е, тај немачки лекар ми удари две инјекције, па ми у једну винску чашу раствори некакву течност и дадну ми да ју попијем и каже ми друштво да ме воде што пре у клозет. Пошто нисам мога да 'одам сам, они ме одведоше и оставише. Није прошло ни два минута, мен' само обли' ладан зној и кад се поче нешто премећа по стомак, само да се испусти душа. Онда добијем пролив, чини ми се да сам црева избацивао ван и туј сам се онесвестио. Оставили ме они ту извесно време, док нисам доша себи, изведоше ме напоље, умише и тако поврати' душу. После тога ударише ми још једну инјекцију и опет нешто раствора сам попио и рече лекар мојој газдарици да ми не дава ништа за 24 сата, само чај. И тако је то било. Да не би тог доктора, ја би' умреа, а причали ми стари људи Солунци да је то најтежа смрт, умире се у највеће муке, а сад сам и ја осетио нешто од ту полагању смрт и могу да кажем не дао Бог ником.

После тог сам радеа куд газду на пољопривреду. Туј је већ било другачије. Имали смо 'ране кол'ко 'оћеш, плус што смо добијали пакети од црвени крст. Куд тог газду што сам му радеа, има сам један случај који нећу заборавим никад. То је било у време жетве и вршидбе. То је било исто као код нас, само с вршалице. У газдино име сам задуживао радници да вршу куд једног газду, па куд друго, све тако док не задужим 20 радници и кад мој газда врше, ја и' позовем те одуже радника. У тој време сам биа млад и знаш како је. А оно већи део радела женска радна снага, има и девојке, а ми гурамо сламу, па се шалимо и подгуркујемо ко деца кад се играју. Ја сам се највише шалио с једну Швабицу. Лепа је била и свиђала ми се, а и ја њој. Приметио то једног дана гестаповац који је доша на одсуство и пријави мен' и њу. Дође њи'ова полиција и у'апси ме. Под истрагу сам биа шес месеца, од 80 килограма сам доша на 45. Свакодневно ме испитивали и траже да признам да сам имао с ту Швабицу везу, али ја ништа не признавам јер знам шта ме чека ако то урадим. Ал', нисам знао да су и њу били у'апсили кад и мен' и испитивали ју и мучили и терали да призна. Да би се спасила, оптужи она мен' да сам покушао да

ју силујем.

Онда они мен' осуде на смрт стрељањем. У Немачку као робље нисмо смели да имамо ништа с Немцима. Ако само приметите, оде глава, а шта мен' то терало не знам, нисам младос' бујнос'. Стрељање су вршили њи'ови целати, има један који веша и један који стреља с карабин. Кад су ме повели на стрељање, знао сам шта се дешава до пола пут, а од онда не знам. Кад сам се освестио, видим жив сам. Немац који врши стрељање тад ми рече да сам се биа онесвестио и да су ме везали за дрво које је било специјално за стрељање. Он ме је биа нанишанио и кад је стигла команда да пуца, метак у карабин није 'тео да опали, заглавиа се. Он је подига карабин у вис и метак је опалио. Стрељање се вршило у присуству комисије, а по немачки закон ако метак не опали приликом стрељања значи да ниси крив и ослобађаш се од кривицу. Одатле ме опет упуте у радну јединицу и ту Швабицу сам касније видеа, ошишана на први степен, једва сам ју познао. Она ми тад каза да је морала да ме оптужи јер би и њу убили.

Из бањски крај с мен' је у заробљеништво отишаја „Жика“ из Лабуково. Њег' сам само једном видеа у Немачку и то случајно. Пролазио је поред село у коме сам биа. Питува да л' има још неко од Сокобању, они му рекли за мен' и тако ме пронаша. А сас једним Бовчанином сам биа пет година заједно. Мој газда куд ког сам радеа и његов су браћа и он је радео и куд једног и куд другог. Спавали смо у једну собу, тако се потребило. Е сад, мом газди било то сумњиво како смо стално заједно и не раздвајамо се. Пита нас он како то да смо ми стално заједно и тада му Бовчанин рече да смо ми браћа. Ал', газдиној жени би сумњиво и каза да ми лажемо и да не личимо један на друго. Али овај Бовчанин се снађе и каза да су моја и његова мајка сестре и да смо били браћа од тетке. Швабица онда рече да то може.

Тог Бовчанина сам спасио кад смо ишли преко Мађарску пешнице, месец дана након заробљавање. Он је биа слаб. Кад се онесвестио и није више мога ни да стоји, ни да иде, ја га, иако исцрпљен, приметим на рамена, а замолим оне иза да га држе за ноге и да се измењују сви редом кол'ко и' има, а ја овамо сам. Мора да сам га носио око петнаест километара. Дођемо близу једно село и скренемо с пут у једне њиве да коначимо. Мађари нас опколише и поставише страже свуд у круг. Оно земља мокра, ја скинем мој шињел, па прострем, па онда скинем блузу, те му ставим под главу, а с његов шињел га покријем. Онда и ја легнем покрај њег' и заспим. Кад било ујутру, он се пробудио пре мен' и погледа. Не зна ге се налази, уста и отиша код Мађари на казан, а они спремали нам супу за доручак. Оно, само врућа вода, несољена, ни кој' ђаво има, само по нека шаргарепа у њу и ништа друго. Замолио и' он и они му дали ту, назовимо је супу, он је пија и виче ме да ју и ја пијем и ја му каза да попије све то и повра-

Левач

ти се мало јер ја не мог' више да га носим. Реко' му: „Не могу више ни себе да носим, а камоли тебе. Ако ли те немоћ поново потриви, у први јарак ћу те бацити.“ Ето, тако сам га ја спасио, да нисам, остао би негде уз пут.

Док смо пешачили из Југославију до Чехословачку, виђали смо путем заостале. Само видиш војника, поклопио се у јарак и више не мож'. Питујеш га је л' мож', неко не мож' ни да одговори, а неко се огласи и каже нам да ми идемо, да нам је срећан пут, а да он више не мож'. Ако има неког познатог да му помогне, тај му помогне, а ако нема, остане уз пут. Поједини су плакали кај мала деца. Те људе смо остављали успутно и више и' нисмо видели за време целокупно ропство. Шта је било с ти људи, нисмо знали ал' смо касније чули да су и' мађарски војници, који су ишли по нас, убијали. Зато ми онај Бовчанин и дан-данас каже: „Побратиме, ја се теби ни данас не мог' никад одужим. Ти си ми спасио живот.“ Док смо ишли за Чехословачку, успут су биле живе муке. Ти' дана смо преживљавали на једну шаргарету или компир, а некада није било ни то, па кад наиђемо на неку балегу, а у балегу се нађе нека зрна од кукуруз, ми узнемо она зрна, истрљамо и' и очистимо и то јемо. Гладни смо били, мука је то, не дао Бог никоме.

Кад смо стигли у Немачку није било лоше. Као што реко', радели смо куд газду, а мога си и да не радиш. Црвени крст нам је слао пакети, а имали смо по један оброк дневно. Ми смо радели и боље нам је било него да нисмо. Мога си да изађеш у град, газда би нам понешто плаћа, кол'ко за дуван и по неко пиво.

Наши официри уопште нису радели и они су добијали три obroка дневно, плус пакети од црвени крст. Људе које су Немци накнадно интернирали по логори, то је живело бедно, 'леба нису имали и умирали су од глад и бивали убијани. Руси нису добијали пакети од црвени крст. Немци, пак, нису им ништа давали. Они су навелико умирали од глад и бивали убијани. Ја сам гледа с своје очи како Немци закопавају по двеста Руса у један гроб. Зато, ге су прошли Руси кад су ослобађали, они су вршили освету над Немци и њи'ов народ. Убијали су кога год су затекли, свуд редом. Поготово су убијали они Руси који су бивали заробљени, па су, пуким случајем, остали живи. Они су се највише светили за све жртве које им је Хитлер нанеа.

Мен' су ослободили Американци. Они се нису тако понашали, једино ако би им неког пријавили као ратног злочинца, иначе нису вршили никакву освету, као што су Руси радели. Немци су се бојали да ми заробљеници, кад дођу Американци, не вршимо освету, јер смо били бројчано јачи од њи'. Доста нас је било, на сваку кућу, по један наш заробљеник. Ал' ми се нисмо светили. Газде куд који' смо били односили су се према нам' човечански, нису нас малтретирали, ал' они њини гестаповци, то су били зликовци. Они су имали оне њине марице. Кога они у'апсе и убаце у ту марицу, више ни траг ни глас од њег' нисмо чули. Одведу га у они концентрациони логори, ге су имали гасне коморе и само пепео од човека остане. Ко зна кол'ко су наши' људи и други' људи тако спалили. Као што сам исприча, и ја умал' од њи' нисам настрада.⁶⁶

Summary

MEMORIES AND TELLS OF THE RESIDENTS OF THE VILLAGE OF VRMDŽA NEAR SOKOBANJE ON THE WARS FIGHTED IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Memories and accounts of the wars fought in the first half of the 20th century have mostly come from individuals who, at the time of their occurrence, held important civil and military positions or were better known to the public. The memories and accounts of ordinary people, especially peasants, of those times have generally not reached the wider public or, perhaps more accurately, have remained in the shadow of the aforementioned ones. However, in our time (the beginning of the 21st century), when there are no longer any living witnesses to the Balkan Wars (1912–1913) and the First World War (1914–1918), and when relatively few witnesses remain to the Second World War (1941–1945), such memories and accounts, especially those written down and rarely or never published, are increasingly coming into the spotlight. Thus, this work presents the memories and stories of some of the residents of the village of Vrmdža near Sokobanja in eastern Serbia about the wars fought in the first half of the 20th century.

⁶⁶ Казивање Милије Миленовића забележио је Љубиша Младеновић директно од самог Милије Миленовића током фебруара 1990. године.

Никола Тошић Малешевић
Београд

„МОЈ ЖИВОТНИ ПУТ“ – СЈЕЊАЊА МИРКА ТОШИЋА (1921–2009) ИЗ СЕЛА БОЧАЦ КОД БАЊАЛУКЕ НА ВРИЈЕМЕ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Сјећања Мирка Тошића из села Бочац код Бањалучке представљају занимљив наративни извор који потиче од једног младића из сеоске средине Босанске (Бањалучке) Крајине, а који је, у вријемени избијања Другог свјетског рата, био неписмен и прво образовање добио баш у јединицама партизанске војске. Он је, у својим сјећањима које је назвао „Мој животни пут“, представио вријеме Другог свјетског рата, али не само њега, из угла једног савременика и сасвим обичног борца-учесника тог великог и важног историјског догађаја.

Кључне ријечи: Мирко Тошић, сјећања, Бочац, Славићка, Други свјетски рат, партизани, четници, усташе, домобрани, Њемци, Други крајишки партизански одред, Друга крајишка бригада, 27. источnobосанска дивизија, Први босански корпус, Трећи босански корпус

„Мој животни пут“, сјећања Мирка Тошића из села Бочац код Бањалучке (Република Српска-Босна и Херцеговина) исписана су писаним ћириличним словима (исписаним рукописом на ћирилици) на уредно сложеним листовима хартије у једној фасцикли која се налази у власништву његових потомака. Текст, написан током 1997. и 1998. године и допуњаван током 2007. године, највише описује вријеме Другог свјетског рата али такође, у основним цртама, и живот Мирка Тошића прије и после до сада највећег рата у историји човјечанства и то из угла једног савременика, сасвим обичног сеоског становника Босанске (Бањалучке) Крајине и борца партизанске војске који је у вријеме избијања Другог свјетског рата био неписмен и прво образовање добио баш у рату, у редовима партизанске војске. Ова сјећања су важна и из тог разлога што су све до данашњих вријемена приједност углавном имала сјећања особа које су заузимале значајне цивилне и војне функције или које су биле познатије јавности. Сва остала, иако су постојала, била су у њиховој сијенци. Али у данашње вријеме, када је у животу релативно мали број свједока Другог свјетског рата (1941–1945), а поготово његових учесника који су при избијању рата 1941. године имали довољан број година да би ступили или били мобилисани у различите и бројне војне формације које су у њему учествовале, сјећања тзв. малих људи све више доспјевају у жижу интересовања јавности.

Читаоцима скрећемо пажњу да је све

наведено у тексту у којем су исписана сјећања аутору овог рада испричано и усмјено од стране самог Мирка Тошића у два наврата, током маја 2005. и септембра 2007. године. Текст је читаоцима пренесен како је и написан – на источнохерцеговачком дијалекту ијекавског (јекавског) изговора штокавског наречја, онако како се и данас говори на простору Републике Српске и цијеле Босне и Херцеговине. Истим дијалектом је написан и цијели овај рад. А сада, читаоцима препуштамо да се упознају са Мирком Тошићем и његовим животним путем, а нарочито његовим сјећањима на, како смо већ написали, Други свјетски рат, до сада највећи рат у историји човјечанства.

Мој животни пут

Зовем се Мирко Тошић. Рођен сам 17. септембра 1921. године¹ у Босанској Крајини², у селу Бочац које се налази поред ријеке Врбас, јужно од Бањалучке, према Мркоњић-Граду, Јајцу и планинама Мањача и Чемерница, у фамилији Малешевићи коју су још звали и Малеша. Отац ми се звао Никола Малешевић и био је рођен 1894. године, а мајка Стана (девојачко Берић) и била је рођена 1900. године. Отац ми се са мајком оженио 1913. године када је, како се то тада говорило, украо од Берића

¹ Мирко Тошић је преминуо у Београду 14. септембра 2009. године.

² Босанска Крајина се назива још и Бањалучка Крајина, а такође и само Крајина.

Левач

док је чувала овце. Довео је код своје куће и испалио хитац из пушке као знак да је довео себи жену. Берићи су дошли и хтјели да је врате назад али мој отац и остали Малешевићи нису хтјели да је врате, а ни она сама то није жељела. Идуће, 1914. године када је избио Први свјетски рат, мој отац је био присилно мобилисан у аустро-угарску војску и из рата се вратио 1918. За сво вријеме док је ратовао моју мајку су чували остали Малешевићи. Године 1919. родила се моја сестра Зорка док сам ја, како већ рекох, рођен 1921. године. Отац ми је, све до 1925. године, радио у пилани која се тада налазила у Бочцу, а била је подигнута од стране Аустријанаца за вријеме њихове власти у Босни и Херцеговини. Ту је отац научио и столарски занат. Маги ми је касније причала да је близу наше куће у Бочцу пролазила жичара која је ишла од пилане у планину Чемерницу гдје су сјечена дрва. Том жичаром су онда дрва спуштана до пилане која се налазила поред Врбаса. Пошто смо били сиромашни, отац је то користио да добави што више дрва за нашу кућу. Наиме, пео се на корпе на жичари и кад је пролазио на њој близу наше куће избацивао је дио цепаница говорећи јој да их што прије покупи и однесе кући.

У Бочцу сам живјео до 1925. године када ми је ухапшен отац. Наиме, мој дјед Стеван Малешевић је, заједно са мојим оцем, око Светог Илије (2. августа) 1925. године кренуо на вашар у Мркоњић-Град. Са собом су водили једно прасе с намјером да га продају на вашару. Али, прасе ко прасе, трчи тамо-вамо тако да се мој отац наљутио и викнуо на њега: „Гдје ћеш тамо јеб’о те краљ!“, а то је у то вријеме сматрано за увриједу владара. Мом дједу се то није допало, а како се још раније свађао са сином, првом приликом је отишао код жандара и пријавио сина за поменуто псовку. Због тога је мој отац ухапшен и, после суђења које је почело почетком јуна 1926, осуђен на три године тешке тамнице због увријед краља. После одбијања свих жалби, упућен је, средином јула 1927, на издржавање казне у затвор у Стару Градишку. Сјећам се да ме је ујак Станко Берић, заједно са мајком Станом, возио у посјету оцу док је био у затвору и да сам се задивио и чудио колико је велика Сава када смо је прелазили преко моста. Из те посјете оцу се сјећам и да ме је помиловао по глави али му се лика никако не могу сјетити.

Моја мајка није хтјела више остати код Малешевића у Бочцу па се, заједно самном и мојом сестром Зорком, преселила код својих родитеља и остале родбине која се, пак, још раније из Бочца преселила у Јакуповце код

Лакташа. Отац ми је у затвору остао до краја јануара 1928. године када је добио помиловање од краља Александра I Карађорђевића и пуштен из затвора. Дош’о је код нас у Јакуповце и, пошто је, како сам прије написа’о, знао столарски занат, почео је да иде по кућама и за новац људима израђивати и поправљати разне ствари и предмете од дрвета. Исте, 1928. године је погинуо када сам имао само седам година. Пронађен је мртав у ријеци Врбас код села Клашнице, недалеко од Лакташа. Никада се није сазнало ко га је убио. Причало се да му жандари нису заборавили и опростили што је псовао краља па да су га зато пресрели и убили, а такође се причало и да су га убили Муслимани пошто се одувјек зна какви су лоши односи били између српског и муслиманског народа у Босни и Херцеговини. Било како било, без оца сам остао рано и уопште, као што сам прије написа’о, лика му се не могу сјетити. Због свега што се издешавало мом оцу никада нисам сматр’о Стевана Малешевића за мог правог дједа. Он законски јесте био мој дјед али због тога што је пријавио свог сина, а мог оца жандарима не могу му опростити јер сматрам да је то почетак радњи због којих је мој отац Никола на крају изгубио главу.

Послије очеве погибије, живјели смо код Берића у Јакуповцима још годину дана, до 1929. године када ми се мајка преудала за Манојла „Ману“ Тошића у село Славићка које се налази западно од Бањалуке, према Приједору и планини Козара. Мајка је повела са собом мене и моју сестру јер смо још увијек били мали и није нас могла оставити у Јакуповцима. Тако смо прешли да живимо у Славићку. У Славићку смо дошли у велику заједницу и тамо су ме већином попријеко гледали сматрајући да нисам њихов члан домаћинства, односно фамилије. Очух „Мане“ ме није тако гледао али је био у мањини. Тако је испало да су Тошићи вршили притисак на моју мајку да ме удаљи из куће. Тако ме је мајка 1932. године, када сам имао 11 година, дала у најам у селу код Милоша Тошића. Код тог Тошића сам наишао на горе. Мор’о сам радити све и оно што могу и оно што не могу. Чув’о сам шест говеда. Мор’о сам ујутру устајати и док зора заруди терати их на пашу јер је тада хладовина. Када поћерам говеда кући, мор’о сам обавезно понијети нарамак грања за ложење. Ако то који пут нисам урадио, био сам кажњаван тако што нисам добијао ручка, него сам тјеран у шуму да накупим грања и донесем их. Тек онда бих добио ручак, а одмах потом поново на рад – купи шљиве, чупај пасуљ, ради друге сеоске послове, а у четири поподне

поново тјерај говеда на пашу све док увече не омркне. Био сам оптерећен радом на њиви и чувању стоке тако да нисам им’о вријемена за игру, а ни за основно школовање.

Код Милоша Тошића сам у најму ост’о све до почетка 1933. године када се мајка вратила оцу у Јакуповце и повела мене са собом. Али, ни ту код мајчиног оца, а мог дједа Стевана Берића, нисам им’о вријемена за себе. Пошто је ујак Станко Берић им’о шесторо ђеце, а требало је још пуно зарадити за живот, опет сам мор’о ићи у најам, овај пут код Стевана Момића. Код њега сам одређен да чувам десет крава. По цио дан мор’о сам бити у штали, хранити краве, доносити репу, сјећи је и давати кравама, чистити шталу, износити ђубре, појити краве кофом с водом из бунара... По цио дан нисам иш’о у кућу, а нисам ни смио јер би ме газдарица, жена Стевана Момића, истјерала и викала ми да ми је мјесто у штали. Тек увече, када све обавим, у касне сате долазио сам у кућу на спавање и то у једном ћошку гдје ми је било одређено. У рано јутро сам поново устајао, помаг’о да се помузу краве, товарио кофе с млијеком на кола ако је било љето, а на санке ако је била зима, па је газда Стеван Момић млијеко возио некуд да га прода. Иначе, свуд гдје сам био у најму, нико ми није дав’о новца, него су ми давали само за храну али тако да сам увијек више био гладан него сит.

У јесен 1933. године мајка се вратила мужу Манојлу „Мани“ Тошићу у Славићку и опет ме повела са собом. У то вријеме очух „Мане“ се био одијелио од оца и браће, тако да сам ја живјео са очухом и мајком. Очух „Мане“ није никада био лош према мени тако да сад није било притиска на моју мајку да ме удаљи из куће. Али, зна се како је на селу. И сада сам, као и остали, мор’о радити тешке сеоске послове: крчити шуму и грмље да би добили земљу за обраду, коп’о, ор’о, чув’о стоку и све остале послове. Иначе, када се очух „Мане“ одијелио и при том ја и мајка дошли код њега, нас је укупно у том, да га тако назовем, новом домаћинству било пет чланова (ја и моја сестра Зорка, моја мајка Стана, очух „Мане“ и полусестра по мајци и очуху Вукосава), а храну смо добили за само два члана. Тако смо 1933. и 1934. године сви ми у домаћинству били више гладни него сити. То је тако трајало све до жетве у љето 1934. године када се ситуација поправила. Након тога, све до избијања рата 1941. године, текао је живот онако како и иначе тече на селима, углавном у раду. У то вријеме већ сам им’о и мало вријемена и за себе, не и за основно школовање, па сам се и игр’о са

осталом ђецом. Највишем сам волио у љето са осталом ђецом отићи на ријеку на купање. Тада сам и научио пливати што ми је касније много вриједило у животу, нарочито у рату и официрској служби након рата.

Ипак, и у том вријемени од 1933. до 1941. године иако је било лакше него прије, повремено смо, а да би прибавили још новца који је увијек био потребан домаћинству, радили код других ситно плаћене, углавном пољопривредне послове. Сјећам се, баш у јесен 1934. године док смо брали кукурузе у најму код неког богаташа Муслимана, бившег бега од прије 1918. године, стиже вијест да је у Марсеју у Француској убијен краљ Александар I Карађорђевић. Нама би жао кад смо то чули али газда Муслиман, који је стајао у близини, чуо сам га, рек’о је следеће ријечи: „Еј вала, сад је поново дошло наше вријеме.“, а то је значило да је био задовољан вешћу. На то га је мој очух „Мане“ сумњичаво погледао. Ријечи тог муслиманског бега биле су као неки предзнак оног што ће се нама Србима дешавати у Другом свјетском рату, нарочито на подручјима Козаре и оним подручјима која су јој гравитирала, а у које је спадала и Славићка у којој сам живјео са својима. У том периоду од 1933. до 1941. године родила се још једна моја полусестра Милосава, док се сестра Зорка удала за Ратка Вујмиловића у село Горњи Кадињани код Лакташа.

Године 1941, дође Други свјетски рат. У рано прољеће поменуте године на-падоше Њемци, Италијани и њихови савезници и слуге на Југославију која је брзо капитулирала. Усташе, које су довели Њемци и Италијани, формираше своју колаборационистичку власт и државу, назваше је Независна Држава Хрватска (НДХ), придобише на своју страну велик број Хрвата и Муслимана и одмах почеше са прогоном и масовним убиствима нас Срба, а такође и Јевреја и Цигана, као и свих других који су им се било како противили. Зато је, 27. јула 1941. године, избио устанак против њихове и њемачко-италијанске окупаторске власти. Ја сам се, одмах пошто је избио устанак крајем јула 1941, повез’о са члановима Комунистичке партије Југославије (КПЈ) и народним одборницима у Славићкој, а то су били Млађо Рогич, Павле Гајић и други. Тако сам пост’о члан партизанског покрета, односно партизански сарадник, а то се звало још и „теренац“, понекад и „илегалац“. У првим данима одлазио сам на разна предавања у вези устанка, а која су држали истакнути чланови КПЈ. Прво предавање у селу Кевичи подно брда Пискавица, у августу 1941, одрж’о је

Левач

Јосип Мажар „Шоша“, а друго, у септембру 1941, у селу Верићи под Козаром држ'о је Бошко Шиљеговић. Био сам курир, разносио сам пошту по Славићкој и суседним селима, као и селима око Пискавице до познатог народног одборника Манојла „Мане“ Талића. Држ'о сам страже и дању и ноћу, пазио да у моје и друга села не уђу усташе, а ако би их примјетио, обавјештавао сам народ да се што прије склања и сакрива куд ко зна и што брже може. Прикупљ'о сам одјећу, обућу, храну, воду, оружје и муницију за партизане. Сјећам се да су једном, ноћу 1941, код нас у кућу у Славићкој долазили партизани и однијели прикупљене намирнице предвиђене за њих. Међу њима је био и Милош „Мићо“ Тошић, брат мог очуха „Манета“. Милош „Мићо“ Тошић³ је још првих дана устанка, заједно са још једним становником нашег села, а то је био Цвијо Благојевић, отишао у Козару, у Козарски партизански одред који је касније постао познат и као Други крајишки партизански одред. Тим одредом командов'о је лекар др Младен Стојановић док је политички комесар био Осман Карабеговић (касније га је замијенио Обрад Стишовић).⁴ Замјеник команданта био је Јосип Мажар „Шоша“, а замјеник политичког комесара Бошко Шиљеговић (послије га је замијенио Ратко Вујовић „Чоче“). Касније, након што је др Младен Стојановић отиш'о на нову тј. вишу дужност, командант Другог крајишког партизанског одреда пост'о је Обрад Стишовић, док је Јосип Мажар „Шоша“ ост'о замјеник команданта. Ратко Вујовић „Чоче“ је сада именован за политичког комесара одреда, а за новог замјеника политичког комесара одреда постављен је Душан Мисирача. Још касније, када је и Ратко Вујовић „Чоче“ постављен на вишу дужност, за новог политичког комесара именован је Бошко Шиљеговић. Што се тиче „Миће“, он је, нажалост и погинуо у партизанима током 1943. године.

Током 1941. учествовао сам у више партизанских акција. Најприје у нападу на усташку жандармеријску станицу у селу Пискавица код истоименог брда. Напад је био успјешан. Усташе су биле поражене, а жандармеријска станица заузета и спаљена

3 Милош „Мићо“ Тошић, брат Манојла „Мане“ Тошића није онај Милош Тошић код кога је Мирко Тошић радио у најму 1932–1933. године.

4 Након рањавања (5. марта 1942), а касније и убиства (2. април 1942) др Младена Стојановића од стране четника Драгољуба „Драже“ Михаиловића, Други крајишки партизански одред је назван Други крајишки партизански одред „Младен Стојановић“.

до темеља. Затим сам учествовао у нападу на усташку колону у клисури између Пискавице према Бронзаном Мајдану. Усташку колону смо дочекали у Јаковљевића шуми, према јелићкој цркви. Ту смо успјешно поразили усташе и разбили их. Разоружали смо њих око 30. Партизана је ту било око 15, а партизанских сарадника, међу којима сам био и ја, око 20. Ми, партизански сарадници, нисмо имали оружја већ смо у оном набоју комплетно голоруки јуришали на усташе. Такође сам учествовао и у рушењу жељезничке пруге од Пискавице према Ивањској⁵ и Омарској. Ја сам чуп'о и носио клинове са жељезничке пруге.

Међутим, исте 1941. године мор'о сам побјећи у Други крајишки партизански одред. Наиме, 14. новембра 1941. иш'о сам у Пискавицу до дућана да купим соли за кућу. Али, тамо сам наиш'о на усташку засједу на ћуприји. Нисам се никако мог'о извући. Усташе ме ухватише, почеше вулгарно псовати и тући кундаком у леђа. Затим ме почеше тјерати да трчим путем од главнине до њихове патроле која се кретала напријед. Када бих дотрч'о до ње, она би ме, уз вулгарне псовке, тјерали да трчим назад до њихове главнине. Ови из главнине би ме, поново уз вулгарно псовање, поново послали да трчим до патроле и тако по више пута. Трч'о сам тамо-вамо, а онда сам се сјетио да су неколико дана раније усташе на исти начин убиле једног мог познаника. Једноставно, када им је досадило да се тако иживљавају, једноставно су пуцали и убили га. Зато, кад смо наишли на једну кривину на путу поред ријеке тако да се усташка главнина и патрола нису међусобно могле опазити, ја искористих ситуацију, скретох с пута и побјегах поред ријеке. Тако сам се спасио сигурне смрти. Послије тог сусрета с усташама, нисам мог'о остати код куће. Рек'о сам мојима шта се догодило и да одмах морам бјежати у партизане тј. у њихове оружане формације: мјесне десетине, одреде, било гдје. То сам и урадио већ сутрадан, 15. новембра 1941. године. Најприје сам био у мјесној партизанској десетини у селима Марићка и Верићи под командом Бранка Радуља. Убрзо, 10. јануара 1942. године, из мјесних партизана доспио сам у Други крајишки партизански одред. Примљен сам у Четврту чету Трећег батаљона тог одреда. Четом у коју сам примљен командов'о је Љубан Црнобрња, док је политички комесар био Есад Мицић (касније га је замијенио Мирко Кнежевић). Замјеник командира чете био је Цвијо Благојевић, а замјеник политичког комесара Ибро Кахрић.

5 Село Ивањска се данас зове Поткозарје.

Приликом доласка у чету десио се један занимљив догађај у мом животу. Наиме, четни политички комесар Есад Миџић је записив^о имена новодошлих бораца. Кад ме је питао за име и презиме ја сам се мало замислио, а затим, иако ми је презиме било Малешевић, ја сам рек^о Тошић будући да су ме у Славићкој и околним селима сви знали као „Манетовог“ Мирка или Мирка Тошића иако ми је „Мане“ Тошић био очух, а не отац. Једноставно, тако су ме сви знали и познавали и нисам хтио сада комесару објашњавати моју породичну прошлост и како то да сам ја Малешевић, а ‘вамо ме сви зову Тошић. И ето, комесар Есад Миџић ме је запис^о као Мирка Тошића, а не Мирка Малешевића и тако ми је остало и данас. Што се тиче командног кадра самог Трећег батаљона Другог крајишког одреда, њиме је командов^о Милорад Мијатовић, а политички комесар је био Милан Врховац.

Крајем марта 1942. године, формиран је Четврти батаљон Другог крајишког партизанског одреда. За команданта тог батаљона постављен је Млађо Обрадовић, а за његовог замјеника Владета Радић. Политички комесар батаљона пост^о је Милан Врховац, а замјеник политичког комесара Мићо Шурлан. У тај новоформиран батаљон био сам и ја прекомандован и то у његову Прву чету. Њен командир био је Бранко Радуљ (касније га је замијенио Бранко Митрашиновић), а политички комесар Јоцо Стефановић.

По мом доласку, моја Четврта чета Трећег батаљона, а послѣје и Прва чета Четвртог батаљона држала је положаје у Томашици код Приједора према Сасини и Санском Мосту али и у другим поткозарским селима. Водили смо тешке борбе са усташама, домобранима и Њемцима. Борбе су се низале у многим поткозарским селима у околини Приједора, Босанске Градишке⁶, Бањалуке и Лакташа, као и на Пискавици. Убрзо сам, 5. априла 1942, примљен у Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ). У Комунистичку партију Југославије (КПЈ) примљен сам касније у току рата, тачније 6. јуна 1944, а примили су ме Садик Арнаутовић и Драгиша Јанковић.

Маја мјесеца, тачније 15-16. маја 1942, уз^о сам учешћа у нападу на усташе и домобране у Приједору кога смо, послѣје тешких борби, успјели ослободити. Том приликом смо заплијенили мноштво оружја, обуће, одјеће, хране и санитарског материјала и заробили мноштво непријатељских војника. Након тога, до почетка офанзиве на Козару водили смо борбе против усташа и домобрана на подручју

Ивањске и Пискавице и спријечили их да из правца Бањалуке продру до Приједора и рудника гвожђа у Љубији. Ипак, у то вријеме непријатељ је гомил^о снаге за своју велику офанзиву на Козару коју је почео 10. јуна 1942, а први напад непријатеља смо претрпјели ми из Четвртог батаљона на простору Ивањске и Пискавице. Све у свему, на снаге нашег Другог крајишког партизанског одреда на Козари кренуло је 45.000 непријатељских војника (Њемаца, усташа, домобрана и Мађара), а нас је било свега 3.500 партизана и мноштво голоруког народа, њих око 80.000, који се пред непријатељем склонили у Козару. То ми је била једна од најтежих битака. Мноштво бораца и народа је ту страдало. Борбе су биле на живот и смрт. Страшно је било. Најтеже су биле борбе ради пробоја обруча почетком јула 1942, на подручјима Патрије, Равног гаја, Југовића брда, Горњег Јеловца и Мљечанице на западним обронцима Козаре, према цести⁷ Приједор-Босанска Дубица. У првом покушају пробоја, у ноћи између 3. и 4. јула 1942, мој Четврти батаљон Другог крајишког партизанског одреда није учествов^о јер је био у резерви. У том првом покушају пробоја, послѣје тешких борби и великих губитака, из обруча су успјели изићи дио штаба одреда и дијелови одреда (Ударни и Први батаљон), као и дио народа. У другом покушају пробоја у ноћи између 4. и 5. јула 1942. у коме је учествов^о и мој Четврти батаљон било је још теже. Пробој смо покушали на истом мјесту гдје су претходне ноћи дијелови нашег одреда и народа постигли успјех. Борбе су овај пут биле још жешће него ноћ прије, толико су биле страшне и језиве да су ми и сад урезане у сјећање. Многе наше јединице просто су нестајале али је ипак, као и прошлу ноћ, и непријатељ трпјео тешке губитке. У очајничкој жељи да изиђем из обруча, јер сам знао како ћу проћи ако останем у њему, без милости сам смлавио сваког Њемца, усташу или домобрана који ми је покуш^о стати на пут. Крајњим напорима, дио наших снага успио се пробити из обруча (мада у том другом покушају пробоја није успјела изићи ни једна комплетна јединица већ само њихови дијелови, а дио штаба одреда који није успио изићи 3/4. јула 1942. поново није пробио обруч). Из мог Четвртог батаљона из обруча се, на подручју Равног гаја и Горњег Јеловца, успјело пробити између 80 и 90 бораца, међу којима сам био и ја (ја сам се пробио на Равном гају). У овом другом покушају пробоја тек понеко од преосталог народа је успио изићи из Козаре. Сматра се да

6 Босанска Градишка се данас зове само Градишка.

7 Цеста, односно пут.

Левач

су борбе у ноћи 4. на 5. јул 1942. биле врхунац Битке на Козари. Након тог другог покушаја пробоја непријатељ је почео масакр над нашим рањеницима, народом и преосталим борцима на Козари. Преживио је само онај ко се некако сакрио пред разулареним Њемцима, усташама и домобранима који су пречешљавали Козару. То је био прави геноцид над нама Србима.

Након пробоја на Равном гају, спојили смо се са снагама нашег одреда које су се пробиле из обруча ноћ прије, између 3. и 4. јула 1942. То су били, као што сам већ написао, припадници Ударног и Првог батаљона Другог крајишког одреда. Али, и након тако тешких борби скоро одмах смо наставили борбу. Већ у ноћи између 7. и 8. јула 1942. године напали смо Њемце, усташе и домобране, истина безуспјешно, у Босанском Новом⁸, а 12. јула 1942. напали смо домобране код села Пољавнице, такође у околини Босанског Новог. Средином јула 1942, прешли смо ријеку Сану и сконцентрисали се у Подгрмечу, на простору села Витасовци, Радомировац и Миска Глава (између Босанског Новог и Приједора). Међутим, неколико дана касније нападосе нас Њемци, усташе и домобрани и раздвојише нас снаге. Ја сам био међу онима који су одступили ка селу Велика Рујишка код Босанског Новог. Почетком августа, тачније 2. августа 1942, у Бошњацима код Санског Моста прип'о сам, заједно са осталим саборцима из Четвртог батаљона Другог крајишког партизанског одреда, новоформираној Другој крајишкој бригади чији је командант пост'о Ратко Мартиновић. На мјесто његовог замјеника постављен је Ђурађ „Ђурин“ Предојевић. За политичког комесара бригаде одријеђен је Нико Јуринчић, а за његовог замјеника, истина нешто касније, постављен је Душан Мисирача (касније га је замијенио Драгослав Мутаповић).

Учествовао сам на првој смотри бригаде која је одржана у истом селу 16. августа 1942. Био сам у Другој чети Трећег батаљона Друге крајишке бригаде. Командант мог Трећег батаљона био је Млађо Обрадовић (касније га је замијенио Миле Вученовић), а политички комесар Милан Врховац (касније га је замијенио Милан Станић). Замјеник команданта Трећег батаљона био је Љубан Црнобрња, а замјеник политичког комесара Рајко Радетић.

Тако сам са Другом крајишком бригадом учествовао у свим њеним борбама током 1942. године. Био сам у два напада на усташке снаге у Врхпољу код Санског Моста (у августу 1942), као и у вишенедјељним борбама против

четника војводе Уроша Дреновића на планини Мањачи. На том простору било је и њемачких, усташких и домобранских јединица па смо се и са њима тукли. Све је то било током августа-септембра 1942. У тим борбама ослободили смо Мркоњић-Град, док су нарочито тешке борбе биле код Ситнице, Чађавице и на Кадиној Води. Затим су услиједиле борбе против њемачких и снага НДХ за Јајце (септембар 1942) и око Травника (септембар-октобар 1942) након чега смо се вратили у Подгрмеч и смјестили у село Лушци Паланка код Санског Моста гдје смо добили кратак предах од борби. Затим смо се, крајем октобра 1942, борили против усташа у мјестима око Санског Моста да би, почетком новембра исте године услиједио напад на усташко-домобранске снаге у Бихаћу.

О самој припреми за напад на Бихаћ говорено је у свим нашим јединицама, па и у мојој. О томе су причали командант Млађо Обрадовић и политички комесар Милан Врховац. Објашњавано нам је о значају ослобођења Бихаћа и задацима чета и нас бораца. Нама је било мало необично да се толико говори и припрема за једну борбу. Тек пошто су борбе завршене и пошто је Бихаћ ослобођен било нам је јасно зашто је то било тако. Након говора и припрема приступило се подјели суве хране борцима. Сваки борац, па и ја, добио је добро парче печеног јарећег меса и још неке суве хране. Након тога, ми се јависмо комесару Врховцу који нам рече: „Другови! Сву ту храну коју сте добили немојте сад јести, него послвије заузећа града.“ Многима од нас то није било јасно па смо питали комесара зашто да једемо храну тек послвије борбе, на шта нам комесар каза да вечерас идемо у борбу и ако би сад јели и неко послвије тога био рањен, теже би подносили болове него да нас рани празног желуца. Међутим, многи од нас, међу којима сам био и ја, не послушасмо комесара већ увече, када смо кретали у борбу, кришом извадисмо из војничких торбица ону парчад јарећег меса и у сласт поједосмо. Рачунали смо да је, пошто смо очекивали жестоку борбу, питање кол'ко ће нас преживјети те да је онда боље сад појести месо и, ако се већ мора гинути, погинути сит него гладан. Међутим, у току борбе сам уочио да је оно што је комесар причао тачно. Боље је прош'о онај ко је био рањен празног, но пуног желуца, а међу овим другим рањеним са пуним желуцем био сам и ја. Наиме, усташе и домобране у Бихаћу смо напали 2. новембра 1942. године, негдје око 21 сат и 30 минута. Борбе су биле онакве какве смо очекивали, тешке и жестоке али смо ипак напредовали. Наредног дана, 3. новембра 1942,

⁸ Босански Нови се данас зове Нови Град.

био сам рањен. То се десило овако.

Наша чета је нападала на Бихаћ преко моста код старе Сахат-куле. Већ је било доста рањених код нас али ми смо и даље нападали. На Сахат-кули је била усташка митраљеска посада која је покривала прилаз мосту и сами мост. Више пута смо покушали прећи мост али без успеха. У једном од тих покушаја усташки митраљезац са Сахат-куле је ошинуо по нама и погодио ме у врат и раме. Моментално сам пао и утонуо у несвијест. Захваљујући мојим саборцима и другарству које је владало међу нама био сам спашен и изнешен из града гдје су рањене борце чекала спремна запрежна сеоска воловска кола. У тим колима сам се освијестио. Народ нам је несебично помагао и запрете су непрекидно превозиле рањене борце у централну партизанску болницу на Корчаници на Грмечу. Док су нас возили у болницу, око нас су се окупили сељаци. Питали су ме одакле сам, а ја сам, будући да сам прије избијања рата са мајком, очухом и полусестрама живјео у Славихој, рек’о да сам од Козаре иако сам рођен у Бочцу. Многи ми у први мах нису вјеровали и говорили да је то немогуће јер су на Козари сви изгинули у љетњој непријатељској офанзиви. Када сам стиг’о у болницу на Корчаници, срео сам мог команданта Млађу Обрадовића који је и сам био рањен у борби за Бихаћ, у рејону Заложја гдје је јуриш’о на главну препреку коју је чинила добро брањена утврђена зграда основне школе. У болници сам сазн’о да је Бихаћ ослобођен идућег дана, 4. новембра 1942, а када су нам јавили да је у њему, 26-27. новембра 1942, одржано Прво засједање Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), биле су нам јасне све брижљиве припреме и говори који су претходили борби. Иначе, послје рањавања, мојима у Славихој су јавили да сам погинуо и то их је много растужило али им је убрзо stigла вијест да нисам погинуо већ рањен и да се налазим у болници на Корчаници и то их је утјешило. Ипак, ране које сам добио биле су тешке и, имајући у виду на која мјеста сам погођен, право је чудо што сам ост’о жив и да послје нисам им’о никаквих озбиљних посљедица. Штавише, кад су ме донијели у болницу на Корчаници нико није мислио да ћу преживјети тако да ми је неко укр’о ципеле. Вјероватно је тај који их је укр’о мислио: „Шта ће му? Ионако ће умријети. Не требају му, а мени ће добро доћи.“ Послје неког вријемена опоравио сам се и мог’о помало ходати. На крају, ране сам преболио више на коњу у колони моје јединице него лежећи у болници. Али, наравно, све док се нисам опоравио нисам

мог’о учествовати у борбама моје бригаде. Пошто сам поменуо и моју породицу, рећићу и то да је она такође много трпјела током рата, бјегала је, скривала се у збјеговима... Једном су их домобрани затекли код куће у Славихој. Одмах су почели претресати кућу тражећи мене. Пошто ме нису нашли, а наравно да нису могли јер ја сам тада већ био у Другом крајишком одреду на Козари, ухватили су једну кокош из нашег домаћинства и најживо је черupati говорећи мојој мајци Стани да ће тако урадити са мном када ме буду ухватили. Срећом, нико од њих није страдао и срећно су дочекали крај рата. Послје рата, ја и моја породица смо, ријешењем број 1674 Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ) из 1947. године колонизовани у Равно Село код Врбаса у АП Војводини (Србија). Иако сам у поменутом ријешењу и ја наведен као колониста, никада нисам живјео у Равном Селу јер сам радио као официр у војсци, а о чему ћу писати касније. У Војводини су живјели моја мајка, очух и полусестре. Што се тиче породице моје сестре која се удала у Горње Кадињане код Лакташа, и она је, срећом, преживјела рат.

Свега пет дана након ослобођења Бихаћа, моја Друга крајишка бригада је, 9. новембра 1942, ушла у састав новоформиране Четврте крајишке дивизије чији је командант пост’о Јосип Мажар „Шоша“, а политички комесар Милинко Кушић. Истог дана, сама Четврта крајишка дивизија ушла је у такође новоформирани Први босански корпус (у октобру 1943. био је преименован у Трећи босански корпус) за чијег команданта је постављен Коста Нађ, а за политичког комесара Осман Карабеговић. Касније, у августу 1943. године, Тодор Вујасиновић је постављен за замјеника команданта корпуса, док је Владо Поповић пост’о политички комесар корпуса умјесто Османа Карабеговића. Иначе, касније, током септембра и на самом почетку октобра 1944, Владо Поповић је кратко био и командант Трећег босанског корпуса умјесто Косте Нађа. А на његово мјесто као политичког комесара корпуса тада је био постављен Дане Олбина кога је, у децембру 1944, замијенио Блажо Ђуричић.

Почетком 1943. године, тачније 7. јануара, у Српској Јасеници⁹ код Босанске Крупе смотру Четврте крајишке дивизије извршили су врховни командант Јосип Броз „Тито“ и највише војно и партијско руководство. Ја нисам присуствов’о тој смотри јер сам још

⁹ Српска Јасеница се данас зове само Јасеница.

Левач

увијек био у болници због рана које сам задобио у Бихаћу.

Убрзо је, 20. јануара 1943, почела Четврта непријатељска офанзива, Ја сам још био у болници. Да ми, рањеници, не би пали у руке непријатељу и били побијени, као што се десило на Козари, брзо смо евакуисани са Корчанице у Бјелај. Саме борбе вођене су на Грмечу током јануара и фебруара 1943. по великој хладноћи и дубоком снијегу. Ми смо сви заједно, и рањеници и они здрави, били опкољени од стране Њемаца, Италијана, усташа и домобрана. Код себе смо имали веома мало хране и воде. Многи од нас су полудели или имали разна привиђења и халуцинације. Ја лично таква искуства нисам имао, био сам свјестан. При том сам, иако сам још прездрављао од бихаћких рана, у једној напуштеној сеоској кући пронашао сувешљиве и њима напунио своју војничку торбицу. То ми је користило да преживим оскудицу у храни. Многи моји другови су вадили своје војничке порције тражећи храну и воду али је нигдје нису могли нити наћи нити добити. Један од мојих сабораца Ђуро Праштало од муке је сваког дана мерио километре које смо прелазили. На крају је донијета одлука да Друга крајишка бригада напусти простор Грмеча и оде на Козару што је, након пробијања обруча на Грмечу у којем смо се налазили, и учињено половином фебруара 1943.

На Козари смо провели три дана одмора и тамо сам се коначно опоравио од бихаћких рана и вратио у борбени stroj бригаде. За вријеме тог кратког боравка на Козари народ, иако веома проријеђен након оне кобне офанзиве 1942, дочек'о нас је срдечно и бринуо о нама. Послије одмора, кренули смо на траг у Подгрмеч и, крајем фебруара 1943, тамо су нас код села Радомировац код Босанског Новог напали Њемци. Ипак смо се успели извући и одступити у рејон Босанске Крупе. Ту је, почетком марта 1943, дошло до неких промјена у штабу наше бригаде. Нови командант бригаде пост'о је дотадашњи замјеник команданта Ђурађ „Ђурин“ Предојевић, а за новог замјеника команданта постављен је Ђуро Штрбац. Нешто касније је на тај положај умјесто Штрбца дош'о Душан Егић. Мој Трећи батаљон је добио новог политичког комесара. Умјесто Милана Станића постављен је Радоман Јакић, а убрзо је и њега замијенио Милан Макивић.

Иначе, током цијелог марта мјесеца 1943. године, на подручјима Босанске Крупе, Грмеча и Бихаћа, постављали смо засједе непријатељима и водили борбе против њега. А већ 1. априла 1943, моја Друга крајишка бригада прекомандована је у Пету крајишку

дивизију којом је командов'о Милутин Морача док је политички комесар био Илија Матерић. Већ кроз који дан, водили смо борбе против њемачких и четничких снага око Горњег и Доњег Рибника, Бравског, Дрвара и Босанског Петровца. При том, скоро све вријеме мучили су нас глад и тифус (те недаће су нас мориле, фактички не само тада већ током цијелог рата). Већ у мају 1943. око Гламоча смо водили борбе против четника попа Момчила Ђујића и војводе Бранка „Бране“ Богуновића. Пошто смо их потисли упутили смо се преко Врбаса и стигли у рејон Скендер-Вакуфа¹⁰ и Котор Вароши, а мало касније и Теслића. Ту смо, током маја 1943, водили борбе против Њемаца, усташа и домобрана. Некако у то вријеме нови командант наше бригаде пост'о је Драгутин Станић „Драган“ (пошто је Ђурађ „Ђурин“ Предојевић био рањен у једној од борби). Нови политички комесар пост'о је Драгослав Мутаповић, а његов замјеник Муниб Маглајлић којег је убрзо, послјије његове погибије, замијенио Милосав Милосављевић. У мом Трећем батаљону за замјеника команданта постављен је Миле Шево, а за замјеника политичког комесара Васо Половина. Али, ни ту није био крај промјена. Друга крајишка бригада, па тако и ја са њом, прекомандована је у новоформирану 12. крајишку дивизију чији је командант пост'о Јосип Мажар „Шоша“, а политички комесар Жарко Згоњанин.

Почетком јуна 1943. разболио сам се од тифуса и био смјештен у болницу у селу Чечава код Теслића. И баш тада напали су нас Њемци и усташе. Са друге стране, користећи ситуацију, на Чечиву су нападе четничке јединице. Није било друге, болница је морала бити евакуисана. Мене су ставили на коња јер је процијењено да сам тешки болесник. Међутим, како су услијед борбе код Чечаве пристизали многи рањеници, мене су скинули са коња, а на њега ставили једног борца који је био рањен у ногу. Кад смо се, одступајући, почели пењати уз неко брдо мени се слошило тако да нисам мог'о ићи. Међутим, снаш'о сам се. Ухватио сам се коњу за реп и допустио да ме он одвуче до врха брда. Тако сам избјегао да можда заостанем за јединицом и будем заробљен и убијен од стране непријатеља. Убрзо сам пребачен у болницу у селу Корићани на планини Влашић изнад Травника. Ту сам коначно оздравио од тифуса. У редове бригаде вратио сам се у августу 1943. године. Исто мјесеца 12. крајишка дивизија, у чијем саставу је била моја бригада, преименована је у 11. крајишку дивизију. У мојој бригади изнова је

¹⁰ Скендер-Вакуф се данас зове Кнежево.

дошло до промјена. Нови политички комесар пост’о је Идриз Чејван, а његов замјеник Војкан Лукић. У Трећем батаљону, за новог политичког комесара именован је Рајко Лајишић.

Мој повратак у редове бригаде десио се баш у вријеме припрема напада на Дервенту. Овом приликом морам напоменути да се нисам вратио у Другу чету Трећег батаљона у којој сам раније био, већ сам прекомандован у Трећу чету истог батаљона. Њен командир био је Никола Обрадовић (нешто касније је на то мјесто именован Лука Манојловић), а замјеник командрија Никица Мрђа. Политички комесар Треће чете био је Коста Бањац, а замјеник политичког комесара Лука Бајић. Садда наставим о нападу на Дервенту. Напад на усташко-домобранске снаге у том граду и околним селима кренуо је 23. августа 1943. Ја сам био на сектору код села Календеровци. Борбе су биле жестоке. Најприје смо освојили и запалили жељезничку станицу Лупљаница и порушили више стотина метара жељезничке пруге. Затим смо ударили на домобране у Календеровцима, управо у тренутку када су се спремили да ручају. Били смо толико брзи и вјешти да непријатељ није стиг’о ни метак испалити, а ни било шта узвикнути. Предали су нам се без борбе. Постројили смо их поред казана са храном. Наш пушкомитраљезац Милан Марјановић, који је међу првима уг’о међу домобране био је толико изгладнио да је, умјесто да их разоружава, напунио своју војничку порцију са храном и почео мирно јести на очиглед збуњених домобрана. Наш четни командир Никола Обрадовић, видјећи то, узвикнуо је: „Милане, што не разоружаваш домобране?“ На то је Милан, смејући се, одговорио: „Нек причекају док ручам.“ Причекали су и били разоружани. У Календеровцима смо заробили доста ратног материјала, оружја и муниције која нам је у то вријеме била веома потребна јер су борбе вођене свакодневно. Сваки заробљени метак добро нам је дош’о.

Наиме, непријатељ није био миран него је ангажовао све расположиве снаге да потисне моју Другу крајишку бригаду и не дозволи јој да уђе у Дервенту. Из правца Теслића нападе су нас нове домобранске јединице ојачане са три тенка. Ми смо им се супротставили на планини Борја, недалеко од села Клупе. Успјешно смо им се супротставили и чак уништили два тенка док је трећи једва побјегао. Осим наведеног, из строја смо избацили више домобранских војника. У тој борби истакао се пушкомитраљезац Станко Талић. Ја сам био уз њега будући да сам био помоћник пушкомитраљесца. Станко Талић је

дуго и храбро бранио положај и онемогућавао домобране да начине пробој. Тако је и погинуо, јуначком смрћу. Ја сам ост’о жив тако да сам зграбио пушкомитраљез и наставио пуцати из њега. Борбе су се водиле цијелог дана. Настојали смо одбранили положај, али и да извучемо и сахранимо нашег погинулог друга онако како доликује и како је заслужио. Тек пред ноћ смо одбили домобране од нашег положаја. Тако смо дошли до мртвог Станка Талића и свечано га сахранили. Од тада сам ја пост’о пушкомитраљезац. Наредног дана, 24. августа 1943, услјед нових непријатељских напада, морали смо се повући и одустати од освајања Дервенте. Шест дана након борби око Дервенте, 30. августа 1943, добили смо наређење директно од врховног команданта Јосипа Броза „Тита“ да Друга крајишка бригада пређе на подручја источне Босне. Ипак, нисмо одмах кренули. Најприје смо, од почетка септембра 1943, водили борбе против четника војводе Радослава „Раде“ Радића, Николе Форкапе и Љубе Бундала на просторима Челинца и Лакташа, а онда смо се сконцентрисали на Теслић гдје смо се тукли са њемачко-усташко-домобранском посадом. Теслић нисмо успјели освојити али смо зато освојили Тешањ и водили успјешне борбе с њемачко-усташким јединицама дуж пута Теслић-Добој. У то вријеме пада и промјена на мјесту команданта мог Трећег батаљона. Умјесто Милета Вученовића на поменуто мјесто дош’о је дотадашњи замјеник команданта Трећег батаљона Миле Шево. За новог замјеника команданта Трећег батаљона именован је Петар Боројевић.

Средином септембра 1943, кренули смо на поход у источну Босну. Успјешно смо прешли ријеку Босну. Ту ми је добро дошло што сам прије рата научио пливати јер сам Босну преплив’о и чак помаг’о осталим друговима који нису знали пливати, да је пређу. Затим смо кренули ка Добоју у чијој смо се околини, крајем септембра 1943, борили најприје са четницима Цвијетина Тодића, а потом и са Њемцима. Након тога потисли смо усташко-домобранске јединице из Грачанице, а затим смо поразили четнике дуж ријеке Спрече и прекинули жељезничку пругу која је водила од Добоја до Тузле.

Наше даље напредовање имало је за циљ ослобађање Тузле. У том великом граду и мјестима у његовој околини било је око 4.500 добро обучених и наоружаних непријатељских војника (Њемаца, усташа и домобрана). Нас партизана је било око 3.200. Наши команданги највише су наде полагали

Левач

у Шесту источnobосанску и моју Другу крајишку бригаду јер су сматрали да имамо највише искустава у борбама, нарочито у уклињавању у непријатељску одбрану, као и у непримјетном убацивању у градове и на тај начин у изненадним нападима на непријатеља с леђа, одакле нас никако није очекивао. У свему набројаном нарочито је Друга крајишка бригада, у којој сам служио, имала искустава борећи се у градовима и варошима Босанске Крајине. Непријатеља у Тузли и околним мјестима напали смо 29. септембра 1943. године негде око 21 час. Борбе су биле тешке и жестоке. Час смо јуришали ми, час непријатељ. Ипак, успјели смо, 2. октобра 1943, ослободити Тузлу и околна мјеста и тако задобили богат плијен и мноштво заробљеника. Сјећам се, када смо ослободили Тузлу, ја и моји саборци смо тада први пут у животу видјели клавир. Покушали смо чак и свирати на њему али, наравно, то је на све личило само не на музику. Исто тако, у граду смо нашли неки бицикл и онда смо се учили возити на њему.

Тако је Тузла успјешно ослобођена али тиме нису биле окончане борбе за тај град. Њемачко-домобранске снаге су покушале повратити Тузлу, али смо их успјешно одбацили у жестоким борбама вођеним од 5. до 7. октобра 1943. и чак смо ослободили и Живинице. У тој вароши је, 10. октобра 1943, дошло до нових организационих промјена.

Наиме, поменутог дана формирана је Трећа источnobосанска дивизија која је 17. октобра 1943. преименована у 27. источnobосанска дивизија у коју је ушла и моја Друга крајишка бригада. За команданта дивизије постављен је Перо Косорић, а политички комесар дивизије пост'о је Хасан Бркић (касније га је замијенио Павле Горанин „Илија“). Цијела дивизија је, пак, ушла у састав Трећег босанског корпуса (ранији Први босански корпус) којим је командовао Коста Нађ, а политички комесар био Владо Поповић. Касније, на самом крају рата, тачније 1. јануара 1945, Трећи босански корпус, а са њим и 27. источnobосанска дивизија, ушла је у састав Друге армије НОВЈ, односно Југословенске армије, чији је командант био генерал-потпуковник Константин „Коча“ Поповић, политички комесар пуковник Блажо Ломпар, а начелник штаба генерал-мајор Љубо Вучковић. Ја сам, пак, нисам даље ост'о у Другој крајишкој. Наиме, пошто сам се истакао у борбама за и око Тузле, био сам унапријеђен. Добио сам чин старијег водника и постављен за командира вода курира у курирској чети 27. источnobосанске дивизије. Тиме сам, у ствари,

прекомандован из Друге крајишке бригаде у оно што се зове приштапске јединице. У мом случају то су биле приштапске јединице 27. источnobосанске дивизије.

Након неколико дана одмора у Живиницама, средином октобра 1943, кренули смо у даље акције. Без борбе смо ослободили Кладањ, Власеницу и Хан-Пијесак јер су се усташко-домобранске посаде из тих мјеста разбјежале. Затим смо на Романији и у Рогатици потукли четнике Драгослава Рачића. Када смо завршили са њима напали смо и поразили усташки гарнизон у Соколцу. Све набројано је било у другој половини октобра 1943. У новембру 1943. смо, пак, тукли два пута четнике у Горажду, док су они у Фочи побјегли без борбе и нападали и разоружавали локалне четнике и муслиманско-усташке милиције на подручју источне и југоисточне Босне, а код Трнова и Касиндола сукобљавали смо се и са њемачким војницима.

У децембру 1943, Њемци кренуше у нову офанзиву на нас. Успјешно су потиснули наше снаге и опколили нас на подручјима Романије, Гласинца, Деветака и Јавора. Ипак, успјели смо се пробити из обруча код Хан-Пијеска и кренути према западу разбијајући локалне четничке јединице. Након тога, напали смо њемачко-усташке посаде у Варешу и Брези са дјелимичним успјехом. Али, и на тим подручјима убрзо нас нападоше и опколише њемачке снаге. Ми смо се морали пробити преко њемачких линија на Равној планини и осталих висова и планинских коса ка истоку што нам је, након тешких окршаја и успјело. Е, сад смо ми узвратили нападе. На самом почетку 1944. године, поново смо напали на њемачко-усташку посаду у Варешу у кога смо ушли 9. јануара поменутог године, задобивши богат плијен. Али, док смо наступали према Варешу напали су нас њемачки авиони. Том приликом је настрадао Павле Горанин „Илија“, политички комесар наше 27. источnobосанске дивизије. На његово мјесто постављен је Идриз Чејван. Чејвана је, пак, на на тој дужности убрзо замијенио Зарије Шкерковић.

Што се тиче Вареша, у тој вароши нисмо могли дуго остати јер се непријатељ прегрупис'о и почео нас стално нападати. Зато смо напустили цијело подручје Вареша и преко планине Звијезде се повукли на Гласинац и Романију смјестивши се у село Соколовићи код Соколца. На том и околним подручјима, чак до Тузле на сјеверу, током јануара и фебруара 1944, поново смо се сукобљавали са њемачким, усташким, домобранским и неким локалним четничким јединицама, а нарочито жестоке борбе су вођене су за Рогатицу и

околна мјеста, те у походу у Бирач и Осат тј. лакту Дрине. Тамо смо се борили за Скелане и у околини Сребренице. Наставак борби био је по нашем повратку из Бирача и Осата на простор Гласинца, Романије и околних подручја. А март мјесец 1944. године донио нам је борбе око ријеке Праче и у рејонима Горажда, Фоче и Калиновика.

Почетком априла 1944. поново нас ударише снијегови, мећава и оштра зима, а уз то и нови непријатељски напади (Њемци, усташе, домобрани, четници и не знам ко све још нас није напад’о) тако да смо се морали повући од пута Сарајево-Калиновик у планине (Трескавица, Височица, Бјелашница, Јахорина) и тамо маневрисати и стално се сукобљавати са помињаним непријатељима. На крају мјесеца некако смо се изборили са свим недаћама и окршајима и вратили се натраг на Гласнац и Романију. Иначе, морам напоменути да су све ове наведене борбе од децембра 1943. па до априла 1944. биле веома тешке јер су вођене по јаким зимама и дубоким снијеговима. Дешавало се, када смо прелазили преко ријека, потока и било које друге воде, да се она послије скроз заледи на нама. Често смо тако залеђени морали и спавати. Много пута ни ватру нисмо могли честито запалити, да се бар мало загријемо и осушимо. Ипак, ја сам издрж’о сва та искушења и могу рећи да сам се добро држа’о у борбама. Изгледа да су то примјетили и моји претпостављени те сам, по окончању описаних борби, унапријеђен. Добио сам чин заставника (у то вријеме заставник је био први официрски чин) и постављен за политичког комесара курирске чете 27. источнобосанске дивизије.

Наредба у војсци је наредба и она се мора поштовати. Ја лично нисам волио дужност политичког комесара али сам је у складу са наредбом обављ’о што сам боље мо’о, као што сам уосталом радио и са свим другим дужностима на које су ме у војсци именовали, и прије и послије дужности политичког комесара. Иначе, дужност политичког комесара није ми се допадала јер сам сматр’о да често претјерују у говорима које су држали борцима. Рецимо, сјећам се да је мој четни политички комесар, док сам још у прољеће 1942. био у Другом крајишком одреду на Козари, говорио борцима да ћемо и ми и сви људи послије рата толико добро живјети да ћемо јести са златним кашикама. Мој став је био да тако не треба причати јер би неки људи то схватили буквално па би се касније разочарали. Ја лично, док сам слуш’о тај говор политичког комесара о

златним кашикама, нисам схват’о то буквално него као то да је политички комесар желио казати да ћемо живјети боље послије рата у новом социјалистичком систему него што смо живјели прије рата у капиталистичком систему. Али не знам да ли су и други тај говор схватили као и ја или су га, можда, схватили буквално. Ако јесу схватили буквално онда то није добро. Но, било како било, ја као политички комесар свакако нисам држ’о такве говоре. Наравно, политички комесари су радили и добре ствари. Будући да су то у већини случајева били писмени и школовани људи они су, осим што су држали мотивационе говоре борцима и објашњавали циљеве наше борбе, заједно са културно-просвјетним одборима и екипама у партизанским јединицама, радили и на описмењавању људи. Тако сам и ја научио писати, читати и рачунати тек у рату, у партизанским јединицама јер, како сам раније пис’о, услјед тешког живота прије рата уопште нисам похађ’о школу. Образовање сам у цјелости завршио тек након рата, на различитим течајевима (на примјер, течај за војне инжењерце-понтонирце у Шапцу 1946) и у војној Инжињеријској школи у Карловцу 1947–1948. године. Такође, политички комесари су имали задатак и да, колико могу, сузбијају национализам међу борцима као и све позиве на реваншизам. Говорили су да су сви југословенски народи браћа и да су чак и они који су против нас само заведени те да се они, пажљивим дјеловањем, могу преобратити на нашу страну. Тако је нама борцима, на примјер, када би ушли у неко муслиманско или хрватско село које је подржавало НДХ или српско село наклоњено четницима, било забрањено, иако смо били гладни, да било шта узимамо од хране јер су говорили да ћемо, ако будемо отимали, још више тај народ отјерати међу непријатеље. Политички комесари су говорили да ми својим понашањем морамо придобити те људе за себе. Сјећам се да сам једном заједно са саборцима, у неком муслиманском селу, гладан боравио у једном шљивику. Јесен је била, шљиве зреле, а мени и мојим саборцима било забрањено да их беремо или, ако су отпале, купимо са земље да не би Муслимани послије властима НДХ рекли да су их партизани опљачкали. Да, тако је то било.

Сада ћу наставити писати о борбама. Чим смо се, крајем априла 1944, вратили на Гласнац и Романију одмах смо морали наставити борбе са непријатељем који нас је поново напад’о. Ту су се скупили Њемци, усташе, домобрани, са стране чак и четници. Нисмо уопште имали предаха. Борбе су се водиле, од краја априла

Левач

до средине јула 1944, у скоро цијелој источној Босни, чак до сребреничког краја на истоку и ријеке Спрече и Тузле на сјеверу. А од средине јула па све до краја августа 1944. године сви набројани, а нарочито Њемци, нападали су нас непрестано широм источне Босне сада већ с циљем да нас што даље одбаце на запад будући да се тада припрем'о наш поход за ослобађање Србије. У тим борбама ми смо, кол'ко смо могли, избјежавали директне фронталне сукобе, провлачили се између непријатељских колона и нападали их с бокова, крила или с леђа, а такође смо нападали и насељена мјеста гдје су непријатељске снаге имале посаде (као што је, рецимо, Сребреница). Тако смо им успоравали напредовање, узнемиравали их и наносили губитке (нарочито жестоке борбе су биле на Бачковцу код Шековића у другој половини јула 1944). Коначно, крајем августа 1944. напад непријатеља је, услјед продора наших паритзанских снага из Црне Горе у Србију и приближавања совјетске Црвене армије Југославији, сплас'о и ми смо одахнули. Иначе, те борбе широм источне Босне од краја априла до краја августа 1944. ја сам упамтио као једне од најтежих. Биле су веома тешке и исцрпљујуће, пуне маршева и помјерања, а многа мјеста и на многим локацијама борбе су се водиле по више пута. Рецимо, таман мислиш нећеш се више враћати на неко мјесто, а оно стигне наредба да се мораш вратити и опет водити борбу за коју си мислио да је завршена. Али, као што написах, крајем августа 1944. се ситуација примирила и сада смо ми могли прећи у офанзиву. А то је управо оно што смо у првој половини септембра 1944. и урадили. Најприје смо ослободили Кладањ и Зворник, а круна успјеха било је ослобођење Тузле 17. септембра 1944. године. Њемци, усташе и домобрани били су у потпуном расулу. Након ослобођења Тузле, у другој половини септембра и током октобра 1944, прешли смо на чишћење долине ријеке Спрече, док смо се око Тузле сукобљавали и са четницима који су безуспјешно покушавали ући у град. Почетком октобра 1944. дошло је и до промјене на челу 27. источnobосанске дивизије. Умјесто Пере Косорића, који је постављен за новог команданта Трећег босанског корпуса умјесто Владе Поповића, нови командант 27. источnobосанске дивизије пост'о је Милош Зекић. Тих дана сам и ја унапријеђен, а могу слободно казати, ослободио сам се и за мене непријатне дужности политичког комесара. Наиме, добио сам чин потпоручника и постављен за командира извиђачке чете 27. источnobосанске дивизије.

Већ крајем октобра 1944, док су се на сјеверу привршавале борбе у долини Спрече и око Тузле, на јужном крилу наше 27. источnobосанске дивизије, на југоистоку Босне, почеле су борбе за спречавање или успоравање извлачења њемачке групе армија „Е“ и Друге њемачке оклопне армије из Грчке. Наиме, пошто су наше и совјетске снаге ослободиле Београд 20. октобра 1944. и пресјекле одступницу Њемцима долинама Јужне и Велике Мораве у Србији, Њемци су сада били приморани да се на запад и сјеверозапад повлаче преко Косова и Метохије, Санџака и југоисточне Босне. Тако је, од краја октобра 1944, дошло до жестоких сукоба са њемачким, усташко-домобранским и четничким снагама на линији комуникација (путева и жељезничких пруга) између Вишеграда и Сарајева (нарочито око и за Рогатицу (позната је засједа код Сјемећа близу Рогатице 28/29. новембра 1944) и, рецимо, на Романији: код Црвених стијена, код Пала, код села Кула и нарочито код Равне Романије). Те тешке и исцрпљујуће борбе, у којима су поново по више пута нападана иста мјеста или исте локације, потрајале су све до почетка децембра 1944. године. Међутим, није било предаха. На поменуте борбе су се, крајем новембра 1944, надовезали окршаји у централном дијелу источне Босне, од Сарајева па све до Хан-Пијеска, Власенице и Зворника, јер су Њемци и усташко-домобранске снаге одлучиле да се повлаче и тим правцем. А са њима се овај пут повлачила и четничка главнина под командом самог Драгољуба „Драже“ Михаиловића која је доживјела тешке поразе од наших и совјетских снага на подручју Србије. Тако је, од почетка децембра 1944, дошло до жестоких сукоба и са четницима. Борбе против њих одвијале су се на подручјима југоисточног и централног дијела источне Босне па чак и на сјеверу, све до долине ријеке Спрече и Тузле коју су четници безуспјешно покушали заузети на самом крају децембра 1944. Њихов неуспјех у борбама за Тузлу и у долини Спрече означили су и крај борби са четничком главнином, бар на простору на којем је дејствовала наша 27. источnobосанска дивизија али су борбе са њемачким и усташко-домобранским трупама, као и са неким локалним четничким јединицама, настављене и потрајале су све до средине марта 1944. То су поново биле тешке борбе, по хладноћи и дубоком снијегу гдје су још једном по више пута нападана иста мјеста или исте локације. Све то исцрпљивало је борце што сам и сам искусио.

Ипак, и поред свега, наша ситуација је бивала све боља, а непријатељева све гора и лошија. Тако смо, средином марта 1945, свега неколико дана послје краја борби које сам описив'о у претходном пасусу,

кренули у коначне борбе за ослобођење Сарајева. Најприје смо, до почетка априла 1945, водили тешке борбе са њемачко-усташко-домобранским снагама на Гласинцу и Романији, као и на околним подручјима, а након тога, почетком априла, тачније 4. априла 1945, кренули смо и у борбе за само Сарајево. Иначе, током тих борби на Гласинцу и Романији, негдје у марту 1945, не сјећам се тачно којег дана, умало нисам погинуо. Наиме, њемачки бомбардер је погодио кућу у којој сам се налазио са групом сабораца. Том приликом су погинули сви осим мене. Сјећам се да је један друг био тешко рањен. Био је толико рањен да му се на глави назир’о мозак. Дисао је још неких петнаестак минута и онда је умро. Ја му нисам мог’о никако помоћи јер смо и даље били под нападом. Послије је, када је њемачки напад прош’о, он је већ био мртав.

Као што сам напис’о, у напад на Сарајево кренули смо 4. априла 1945. године. Моја извиђачка чета чији сам био командир, била је међу првима које су упале у Сарајево током наредног дана, 5. априла. Коначно, 6. априла 1941. Сарајево је било потпуно ослобођено. Тако смо коначно били слободни да кренемо са подручја источне Босне. Послије два дана одмора, кренули смо, 8. априла 1945, у гоњење непријатеља долином ријеке Босне. Тако смо ослободили Завидовиће 15. априла 1945, а два дана касније – 17. априла 1945. ушли смо и у Добој. Након тога, крајем априла 1945. водили смо борбе са заосталим четничким јединицама. Те борбе су се одиграле у долини ријеке Босне између Завидовића и Маглаја гдје су четници били потпуно разбијени. Међутим, у исто вријеме водили смо још теже борбе са заосталом усташко-домобранском групацијом код Оцака у Босанској Посавини. Те борбе, на самом крају ратног пута, биле су једне од најтежих. Усташе и домобрани су се, предвођени њемачким инструкторима, ту тврдокорно и крваво борили иако су знали да им спаса нема ниоткуда. Нипошто се нису жељели предати. Сјећам се да су се, када би били дотјерани до Саве, бацали у њу иако је била набујала и давили се, притом нам псујући мајку комунистичку, мајку српску и упућивали нам још разне друге ријечи пуне мржње. Током тих борби, дочек’о сам и вијест о капитулацији Њемачке 9. маја 1945. године. Тад сам се обрадов’о као никад у животу. Вијест сам чуо док сам био са мојим саборцима код Оцака. Од радости и ја и остали борци смо узели аутоматска оружја у руке и почели пуцати у ваздух. Велико весеље је било! Но, након тога, наставили смо поменути борбе

са оном заосталом усташко-домобранском групацијом. Она је наставила пружати отпор чак и пошто су, 15. маја 1945, престале борбе у свим другим крајевима Југославије будући да је тог дана и њемачка групе армија „Е“ положила оружје. Коначно смо ту усташко-домобранску групацију, након много муке и жртава, успјели савладати и уништити 25. маја 1945. године. Само мање групе усташа и домобрана домогле су се оближњег побрђа Вучијак али смо их и тамо гонили и до 27. маја 1945. године све уништили. Тако се завршио мој ратни пут.

Послије рата, наставио сам да служим у војсци и то је, у ствари постао мој позив. Најприје сам, у периоду 1945–1946, учествов’о у уништењу заосталих група усташа и четника на подручјима Босанске Посавине, Вучијака, Озрена код Добоја, Требаве и Мајевице, а након тога сам почео службу у војним гарнизонима. Служио сам редом широм бивше Југославије, најприје у Србији (Шабац 1946), потом у Босни и Херцеговини (Бањалука 1946, Приједор 1946–1947. и Бихаћ 1947), онда у Хрватској (Карловац 1947–1948. и Славонска Пожега 1948–1949), затим опет у Србији (Лозница 1949–1951) и на крају у Македонији (Башино Село код Велеса 1951–1952, Велес 1952, Ђорче Петров код Скопља 1952–1962. и Битољ 1962–1967). Убрзо након рата сам се и оженио, добио дјецу, а касније и унуке. Такође сам и напредов’о у војсци. Као што сам већ пис’о, завршио сам школовање на различитим течајевима (на примјер, течај за војне инжењерце-понтонирце у Шапцу 1946) и у војној Инжињеријској школи у Карловцу 1947–1948. године (тако сам пост’о војни инжењерац и у инжењеријским јединицама сам ост’о све до одласка у пензију). Затим, добијао сам и нове и више чинове. Наредбом број 963 од 1. августа 1947. унапријеђен сам у чин поручника, наредбом број 260 од 1. августа 1951. у чин капетана, а тачно годну дана касније, 1. августа 1952. унапријеђен сам у чин капетана I класе. Наредба број 207 од 22. децембра 1963. године донијела ми је чин мајора (највише због мог ангажовања на уклањању посљедица земљотреса у Скопљу и изградњи војне болнице у том граду поменути 1963. године), а она под бројем 308 од 15. јула 1966. чин потпуковника у коме сам и пензионисан 1. јануара 1967. године.

Током рата и након њега током службовања у војсци био сам похваљен 12 пута од стране виших команди. Са јединицама у којима сам служио био сам награђен три пута. Том приликом сам добио шаховске гарнитуре и радио-апарат. Такође сам, наредбом број

Левач

2396 од 22. децембра 1963. године, награђен од стране тадашњег државног секретара (министра) за послове народне одбране Ивана Гошњака са 50.000 динара. Ова награда ми је, уз чин мајора и Орден рада са сребрним вијенцем, додијељена због мог ангажовања на уклањању посљедица земљотреса у Скопљу и изградњи војне болнице у том граду 1963. године. Осим наведеног, такође током рата и након њега, више пута сам одликован. Носилац сам сљедећих одликовања: Партизанске споменице 1941. године, Ордена за храброст, Ордена братства и јединства са сребрним вијенцем, Ордена заслуга за народ са сребрним зрацима, Ордена за војне заслуге са сребрним мачевима, Ордена рада са сребрним вијенцем, Ордена народне армије са сребрном звијездом, Медаље 10 година Југословенске народне армије (ЈНА), Медаље 20 година ЈНА, Медаље 40 година ЈНА и Медаље Отчественог фронта Бугарске. Такође сам, 1953. године, биран за општинског одборника испред ЈНА у Ђорче Петрову код Скопља.

Иначе, свуда гдје сам служио послје рата радио сам, као војни инжењерац, на изградњи путева и мостова. Шта могу казати, иако је био бољи од живота прије рата, ни живот послје рата није био лак. Захтјевали су се од људи велики напори у извршавању и савлађивању свих задатака, уз велико одрицање од много чега у животу. У рату је било исто тако само

још више и још теже.

Написаћу још и ово. Када сам 1951. године као млади официр добио распоред у Башино Село код Велеса у Македонији, многи моји другови-официри су говорили да ми ново мјесто службовања није најсрећније. Наиме, тада се сматрало да је одлазак у Македонију била нека врста казне, мада држава и војска то никада нису званично говориле нити су слање на службу у Македонију сматрале као кажњавање људи. То су официри тако незванично говорили међу собом, будући да је међу народом ван Македоније владало увјерење да је Македонија заостало подручје са пуно мочвара и маларије. Ја лично, додуше, никада тако нешто нисам мислио, нити сам одлазак у Македонију доживљав'о као казну. Напротив, како сам већ пис'о, у Македонији сам, послје Башиног Села код Велеса у коме сам био до 1952. службов'о још у самом Велесу током 1952. године, потом у Ђорче Петрову код Скопља од 1952. до 1962. и у Битољу од 1962. до 1967. године и године службовања у Македонији су ми биле најљепше године. У Битољу сам, након пензионисања 1967. године, живјео још пет година све док се, 1972. године, нисам преселио у Србију тј. Београд, првенствено да бих дјеци обезбједио боље школовање и веће шансе за запослење.

Summary

“MY LIFE’S PATH” - MEMORIES OF MIRKO TOŠIĆ (1921–2009) FROM THE VILLAGE OF BOČAC NEAR BANJALUKA DURING THE SECOND WORLD WAR

Until recently, regarding the Second World War (1941–1945), the memories of the so-called little people did not come into the spotlight of public interest, or rather, they were in the shadow of those memories written by people who held important civil and military positions or who were better known to the public. But nowadays, when there are relatively few witnesses of the Second World War (1941–1945) alive, and especially its participants who, at the outbreak of the war in 1941, were old enough to join or be mobilized into the various and numerous military formations that participated in it, the memories of the so-called little people are attracting more and more interest. This paper presents just such memories – the memories of Mirko Tošić from the village of Bočac near Banja Luka, an ordinary villager of the Bosnian (Banja Luka) Krajina in the Republika Srpska–Bosnia and Herzegovina who was illiterate at the outbreak of World War II and received his first education precisely in the ranks of the Partisan army.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

904(497.11)(082)
39(497.11)(082)
930.85(497.11)(082)
94(497.11 Левач)(082)

ЛЕВАЧ : тематски зборник / [уредници Голуб Јашовић... [и др.]]. - Крушевац : Историјски архив "Крушевац" ; Својново : Удружење за културу и уметност Логос, 2023 (Врњачка Бања : Satsip). - 412 стр. : илустр. ; 30 см. - (Едиција Јухорски запис / [Историјски архив "Крушевац"])

На спор. насл. стр.: Levač. - Радови на више језика. - Текст ћир. и лат. - Текст штампан двостубачно. - Тираж 200. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз поједине радове. - Summaries.

ISBN 978-86-80836-65-2 (ИАК)

а) Археолошка налазишта -- Србија -- Зборници б) Етнологија -- Србија -- Зборници в) Србија -- Културна историја -- Зборници г) Левач -- Историја -- Зборници

COBISS.SR-ID 134350089

